

RUPNAGAMI RAJKUMARI

NARAYAN HEMCHANDRA

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાત કૉપીરાઇટ વિભાગ

અનુક્રમાંક C-95 કિંમત

ગ્રંથનામ રૂપ નગરની શિક્ષણી

વર્ગાંક ૬૪૫૫:૩

સ્થાનસ્થ નારાયણ હિમચંદ્રનાં બહાર પડેલાં નવાં પુસ્તકો.

૨૨

પા. ૧.

મહાભારતમાંની વાતો ... ૬૦

બાલ રામચંદ્ર ... ૨૦

પાંચ પ્રકાર ... ૨૦

ગાય બળદની શી રીતે ચાલી જાય ... ૨૦

મહાભારતમાં બાલચંદ્ર પારખવાની વિદ્યા ... ૧૦

કે પાઠ ... ૨૦

તે સર્વજ્ઞ નારાયણ હિમચંદ્રને સ્વપ્નરૂપે ૭ જેમાં આપ્યાં છે.
જેમાંથી હિમચંદ્રને વર્ણન છે.

મિ.

૪. ૧૦

પુસ્તકો સામટા લેનાર પાસે ફક્ત રૂ. ૧ નામુલ

ખર્ચે પુરું

નવાં પુસ્તકો છે.

વનમાયા વિદ્યુ

૫૩ની સુતાર ખાતે, નાં ૫૧-૫૨, -૨૨ માર્ગ,

પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ. ❀

માં અંગ્રેજી, બા- ❀

પૂજારતી દ- ❀

દેશવાનું ❀

વામાં તથા સર્વ પ્રકાર- ❀

રનું બુકબાઈડીંગનું

મ ઉચામ જિયા પ્રકાર- ❀

કરવામાં આવે છે. ❀

॥ કામના અડસટા આપવામાં...
વાની વિનંતિ કરવામાં આ

અમૂલ્ય ઔષધો અને ઈનામો.

વંશપરંપરાથી વૈદ્યકી ધંધામાં કુશળતા અને ઉત્તમ સર્દા
કિરિટો મેળવ્યાં છે. જગત્પ્રસિદ્ધ અને તાત્કાળ ગુણદાયક છે.

शाकत भाटे "सर्वांगभिन्न टोनीक पीदस."

સર્વોગમિત્ર-સર્વેને શક્તિ માટે અમૃત સમાન છે ધાવતે
કરી પુરુષત્વ બક્ષવામાં બીન હરીફ દવા છે. રૂ. ૧.

કમપુરુષત્વપણા માટે “સાંઠાનું” શંઠત્વ
વિનાશક તેલ.

સાંકાનું તેલ-ગુમ સ્નાયુને બળવાન બનાવી પુરૂષત્વને વધારે.
 નામ પ્રમાણે ગુણ છે. રૂ. ૩ અને રૂ. ૫-૦-૦

“प्रभेदु भाटे प्रभेदुदि दस.”

ગમે તેવા જીના યા નવા પ્રમેહ (પરમીયા)થી પીશાબ થતી આગ, કપડાંપર થતા ડાઘ વિગેરે ગરમીના રોગને જડમુળ કુંડ વખતમાં નાશ કરે છે. કી. શીશી ૧ ના રૂ. ૨-૦-૦ ૨ રૂ. ૩-૦-૦.

કોહી સુધારવા (સ્રી પુરુષ બન્ને માટે) “જીવનામૃત.

લોહીને સુધારી, ધાતુને ઘટ બનાવી, શરીરમાં તેના પ્રમાણે રક્તનું સ્તર જાળવવાનું ગુણ આપી લાલી બક્ષે છે. કીમત ૧૦૦/-

ii, આંખની આંખની, દરેક જાતની વ્યાધીઓને દૂર કરે છે. :
 ત્રીજી આંખની, ચાર કોણે છે. મોતીઓ, કુલુ, ખીલ, પડળ, આંખ
 ની આંખ કરે છે. સદેહ બ આંખની રૂ. ૧૥ કાલુ તો. રૂ.
 ૧૦ નેચર ૫

રાવળ-આ દરદથી માણસો વળા હેરાન થઈ મરણ પ
 ઉપર ખાસ દવાઓ શોધી કહાડી છે.
 દવા રૂ. ૫.

કેશકલપ-વાળને પાંચ મીનીટમાં બનાવે છે. આઠ આના. ૧૫.

પ્રદર-સ્ત્રીઓનાં દરેક જાતનાં

मील अनेक लसो, रसो, हवामान, विचार
माटे प्राध/सलीस्ट मंगावा.

राजवैद्य श्री जलशंकर प्रेमल.

1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 26

મહત્તા રતિશાસ્ત્ર (મિહનિવા) અને સ્ટાધિ પેન મહત્તા!!

આપણે ૧, ૨ ની રૂપ લેનાર રતિશાસ્ત્ર (મિહનિવા) કૃત વિદ્યા જ્ઞાન આપનાર ૩. ૨૧
પુસ્તક નં ૩. ૫ ની રૂપ સાથે ૩. ૧૧ નાળી સ્ટાધિલો પેન મહત્તા આપ છે.

જગપ્રસિદ્ધ યવાન મુળ દવાઓથી થતો ફાયદો જ છે.

દર મહિને થતો બહોળો ઉદ્ય
દવાના રામબાણ ગુણની ખાત્રી.

વંશપરંપરાથી આસતા આવેલા વૈદ્યકી ધંધાના બાહેળા અનુભવથી
બનાવેલી ભરસાપાત્ર, જગપ્રસિદ્ધ દવાઓ!!!!

શક્તિ માટે પ્રખ્યાત

“અમૃતવેલી ટૉનીક પીલસ.”

સ્વમામાં કે પિશાબમાં ધાતુ જવાથી જુવાનીમાંજ શક્તિ નબળી
થઈ ધડપણ જેવાં લક્ષણો થયાં હોય તે આ ઉચ્ચી વનસ્પાતમાંથી મનાવેલી
ગોળીઓથી તદ્દન દુર થાય છે. પાચન શક્તિ અને સ્મરણ શક્તિ વધારી
લાહીને તથા ગર્ભસ્થાનને સુધારી ધાતુ વિકારનાં તમામ દરદોનો નાશ કરી
ધાતુને ધટ્ટ કરી, શરીર મજબુત, ગુલાબી બનાવવા આ ગોળીઓ એક
પ્રત્યેક મંદ ઇલાજ છે. કિંમત રૂ. ૧., પોસ્ટેજ પેકીંગ જુદું.

કમ પુરુષત્વપણા માટે “મહન િ પેપ.”

અવિચારથી પ્રાપ્ત થયેલી ગુપ્ત અવયવની નફા- સંપૂર્ણ
સતેજ કરવા માટે આ લેપ પુરતી તાકાત ધરાવ છે, દવાઓ
વાપરી નાહિમેદ થયેલાં દરદીઓને સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો છે.

પરમીયા માટે અકશીર “પ્રમેહાન”

પેસાબમાં થતી આગ, કપડાંપર થતા ડાઘ ટુંક
થઈ ગમે તેવા જુના યા નવા પરમા જડમુળથી સારા થાય છે. માંજ બંધ

સીઓના ધુપણી રોગ માટે “પ્રદરોન્તક.”

ધાતુશ્રાવ, કમરનો દુખાવો, સાથલની કલતર, હાથ પગની
ઝીણો તાપ, વીગેરે ટુંક વખતમાં આરામ થઈ ગર્ભસ્થાન સુધારી કમળેરી,
માંધા મજબુત બનાવે છે. કિંમત રૂ. ૨. વધુ માટે પ્રાસદ લીટ શરીરનો
સફેદ કોડ માટે એક “કુકુ કુઠાર” કી. રૂ. ૧૦.

રામબાણ શોધ.

એકલા માલેક અને બનાવ
ડૉક્ટર ડી. જે. ચાંદલી આ.

ઠેકાણું:—હૃદ આંશીસ, ૨૮૭ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

“રોયલ ટોનીક પીલ્સ”—આ ગોળીઓ કેસર કસ્તુરી અંબર વીગેરે દેશી વનસ્પતીઓની બનાવેલી હોવાથી સ્વભામાં કે પીશાબમાં જતી ધાતુ બંધ કરી વીર્ય વીકારના ગુમ દરદો મટાડી પુરુષાતન અપે છે તથા હરેક પ્રકારની નબળાઈ દુર કરી ભુખ વધારી અવયવોને ત્વકાત બક્ષે છે. સ્ત્રીઓના અનિયમિત શ્રાવને અટકાવી ગર્ભસ્થાનને સુધારી ગર્ભ ધારણ થવા યોગ્ય બનાવે છે. અને જઘ્ણીએ પુગેલા બુજરગોની લથડતી દેહને સુધારી તંદુરસ્તી આપે છે. એટલુંજ નહીં પણ આ ગોળીઓ ફક્ત ત્રણ દિવસ વપરાસમાં આવવાથી પોતાની અદ્ભૂત શક્તિ આપેલું બતાવે છે. રજીસ્ટર નાં ૧૮૦ તપાસીને લેજો. કીંમત ગોળી ૩૦) ની ખાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦.

“રોયલ ડ્રોપ્સ” (આંખનાં દરદો માટે)—આંખનું આવવું અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા ખીલ, દર વખતે ચીપડા આવવા, પાણીનું ગળવું, જાંખ તથા તરતની બંધાયેલી છારી વીગેરે આંખનાં દરદો મટાડી તેજ વધારે છે. તે ઉપરાંત નીરોગી આંખોમાં મુકવાથી તેજ કાયમને માટે જળવાઈ રહે છે. કીંમત ખાટલીનો રૂ. ૧.)

“ટ્રીસોલા” (લોહી સુધારી દવા)—ગરમીથી અથવા પારાની મેળવણીના રૂ. ૪-૬ રસાયણ બાવાથી લોહીનો બગાડો થઈ શરીરે ફાલો, ચાંદ નેત્રાંજ પુટક નીકળી આખરે ચામડી કાળી પડી શરીરે લઘા પડી જાય છે તેને માટે આ “ટ્રીસોલા” કંઈ પણ નુકશાન વગર અત્યંત ગુણ કરે છે. તેમજ ચામડીનાં સર્વ દરદો ફાલો અને રક્તી બાવણુ ગાંઠા, બદ, ખીલ, ખુજળી, રસોળી, ચાંદ વીગેરે મટાડી લોહી સુધારી વધારે કરે છે.

આ દવા, લાંબા તથા ઊંચાં ઉંમરનાં લોકોને પણ લેવાની છે. તેના વાસ વીગેરે દુર કરી તરતની બંધાયેલી છારી મટાડી કીંમત ખાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦.

સેન્ટાલીયન મીક્ટર—આ દવા અત્યંત અગત્યની છે. તેના વાસ વીગેરે દુર કરી તરતની બંધાયેલી છારી મટાડી કીંમત ખાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦.

“યુનીવરસલ પેનબ્રામ” (સાધીયાનાં દરદો માટે આકરો) —

અને તેવી લાંબ વખતનો સમીવા અને તેને લગતાં પ્રીન્સ દરે જેવા કે માથાનો દુખાવો, હાથ પગમાં મટી તોડ, શરીરનું અકડાવું, લગ્નો, મનનાં મનુષ્યો કસોડા, કમરનું અકડાવું, ખરડાવું શાટકાટ થવું, સરદી અથવા પીતઘી માથાનું દુખાવું, સ્તનેમાં, લગ્નક, સોજો વીગેરે દરદોપર તરતજ અસર કરે છે એટલુંજ નહીં પણ છાતી તથા પાંસ-ળાંનાં દુખાવાપર આ “યુનીવરસલ પેનબ્રામ”નો ઉપયોગ કર્યાથી ખાંસી હાંફણ વગેરે દુઃક વખતમાં મટી જાય છે. કીમત ખાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦.

“રોયલ રીઝવરમ પેસ્ટ” — ખાસ ઉચ્ચ દવાનો બનેલો આ પેસ્ટ, નવી કે જુની ગમે તેવી દરાજને દુઃક વખતમાં જડમુળથી મટાડે છે. આ પેસ્ટથી હજારોને ગુણ થયેલો હોવાથી અને ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે એનાથી કદાચ દરાજ નહીં જાય તો પૈસા પાછા આપીશું. કીમત ૩મી અથવા ખાટલીના આના ૪.

“રહેટરનું શ્રીવરોડાઇન” — (તાવને માટે) — શરદીનો બોખાર, દરરોજ આવતો, આંતરીઓ તથા ચોથીઓ તાવ, પીત્તજ્વર, મહેરીઆ, ઈનફ્લુએન્સા, ગાંઠીઓ તાવ, વીગેરે સર્વે જાતના તાવ મટાડનારી જુની અસરકારક દવા. કીમત ખાટલીના આના ૧૪.)

“ઇફ્રેકટીવ પરગેટીવ પીલ્સ” — જુલાખની ગોળીઓ-આ ગોળીઓ એટલી તો અસરકારક છે કે પેટમાંનો મેલ મળદ્વારા કાઢાડી નાખી પેટ નિર્મળ રાખી તંદુરસ્તી બક્ષે છે. તે ઉપરાંત એમાં સમાયેલાં સર્વે બીલકુલ નુકશાનકારક નહીં હોવાથી, અજીર્ણ, પેટનો વાયુ વીગેરે મટાડી કમજોઆત તોડી, દસ્ત નિયમીત લાવે છે. અને ગુરદા, હોજરી, તથા આંતરડાંપર જલદીથી અસર કરી દસ્ત સંબંધી વ્યાધીઓ મટાડે છે. કીમત ખાટલીના રૂ. ૦-૮-૦.

“ઝોરીશ ટુથ પાવડર” — આ ખુશબોદાર દંતમંજન દાંત-માંથી નીકળતું લોહી બંધ કરી, પીઠીઆ મજબુત કરી, દાંતને શડતા અટકાવે છે અને મોઢામાંથી નીકળતી ખરાબ વાસ બંધ કરી, દાંતને જાંલતા રાખે છે. સાચું ચકચકીત બનાવે છે. કીમત ખાટલીના રૂ. ૦-૮-૦

ગાવિંદજી દામોદરની કું. { જરૂરયાબંધ તથા છુટકે દવા વેચનાર,
નં. ૫૭ નવી હનુમાન ગલી, અંબાદ.

રૂપનગરની રાજકુવરી

અનુવાદક

સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચં

પ્રકટકર્તા.

- મુંબઈ: ગૂજરાતી પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ: ૧૯૦૪.

કિંમત રૂ. ૨.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૯૭૮

ઇ. સ. ૧૮૨૫ ના આકટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

મુંબઇ—ગુજરાતી પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ.

પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથા સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચંદ્ર મરાઠીમાંથી અવતરણ તરીકે લખતા હતા અને અર્ધું પુસ્તક લખાયું એટલામાં ઈશ્વિરેચ્છાથી અંધિક સન્નિપાતના ભોગ થઈ પડ્યા. પોતાનું અવસાન સમીપમાં આવ્યું છે એમ જાણીને તેમણે પોતાના એક સ્નેહી રાં અમૃતરાય આત્યાજી બક્ષીને સજ્જલનેત્રે કહ્યું કે, મેં “ગુજરાતી”ના તંત્રીને ભેટનું પુસ્તક લખી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે; પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મારી આ દશા થએલી છે. તે ઉપરથી તેમના મિત્રે કૃતજહ્વલથી અપૂર્ણ અંધને પૂર્ણ કરીને મિત્રની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી, તેમને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. સ્વર્ગવાસી મીં નારાયણ સારા લેખક, સત્યવાદી અને સાદી હૃદયગી ગુજારનારા હતા. તેમના જીવનનો સંક્ષેપ, “ગુજરાતી”ના તાં ૧૦ મી એપ્રેલના અંકમાં આ પ્રમાણે અપાયો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા પોષક અને લગભગ ભરતખંડમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ મીં નારાયણ હેમચંદ્ર ગઈ તાં ૫ મીએ અંધિક સન્નિપાતના દુષ્ટ અને પ્રાણહારક રોગમાં સપડાઈ મરણ પામ્યાના દુઃખ સમાચાર લેતાં અમને જે દિલગીરી થાય છે તે અવાર્ણનીય જ છે. તાં ૨૮ મી માર્ચને દિવસે તેમને તાવ આવ્યો હતો અને દિવસના વહેવા સાથે તેઓ સન્નિપાતની અસરમાં જતા ગયા હતા. સ્વર્ગસ્થના બંધુ મીં વિકૃલ હેમચંદ્રે ઘર આગળ ડા. પુરંદરને બોલાવી તેમની સારવાર શરૂ કરાવી હતી, પરંતુ રોગ વધતો જવાથી મરાઠા હોસ્પિટાલમાં મોકલી મરકીના રોગના પૂર્ણ અનુભવી ડા. ચોક્સીની સારવારમાં તેમને મુકવામાં આવ્યા હતા, છતાં ‘ટૂટીની બૂટી જ નથી’ એ કહેવતની માફક આખરે તેમનો પવિત્રાત્મા આ ક્ષણભંગુર જગતને છોડીને ગયા મંગળવારે રાત્રીના આઠવો ગયો છે અને ગુજરાતમાંના તેમના મોટા મિત્રમંડળમાં એ બનાવથી બહુ દિલગીરી ફેલાઈ છે.

મીં નારાયણ હેમચંદ્રનું નામ જેમ સઘળે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તેમ તેમનું જીવન પણ બહુ પ્રસંગે રમણીય અને શીક્ષણીય છે, માટે તેનો કંઈક સાર આપવો અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મીં નારાયણના દાદા મૂળ દિવ બંદરના વતની હતા, તે વ્યાપાર રોજગારને અર્થે વિક્રમ સંવતના ઓગણીસમા શતકમાં મુંબઈ આવ્યા હતાં. મુંબઈમાં તેમની અલ્પ ક્ષત્રિયની નાતનાં તે વેળાએ જો કે ઘણાં ઘર ન હતાં, પરંતુ જે હતાં તેમાં તેઓ ઉજળા અને કીર્તિવાળા ગણાતા હતા. અલ્પ ક્ષત્રિયની

મત જે કેટલાંક સતક થયાં હુન્નર ઉદ્યોગના અવસાયમાં પડેલી છે, તેને જ અનુ-
સરી મીં નારાયણના પિતાએ એક કારખાનું કાઢેલું હતું અને તેમના મરણ સુધી
તે સારી રીતે ચાલવાથી મીં નારાયણ બાહ્યાવસ્થામાં ઠીક સુખ ચેનમાં ઉછર્યા
હતા. મુંબઈ ખદ્દાર કેટલાં કીકા સ્ટીટમાં જ્યાં હાલ ડા. શિવદાસ પરમાનંદ
રહે છે ત્યાં સંવત્ ૧૯૧૨ ની શાલમાં જેઠ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે મીં નારાયણને
જન્મ થયો હતો. અગીયાર વર્ષની વયે પિતા અને તેર વર્ષની વયે માતૃશ્રીના
મરણથી મીં નારાયણ અને તેમના બાઈ નિરાધાર થઈ પડ્યા હતા, અને તેઓની
બાહ્યાવસ્થાને લીધે પિતાએ શરૂ કરેલું કારખાનું પડી ભાગવાથી તેમની સ્થિતિ
પણ દૈન્યમાં ડુબતી જતી હતી. મીં નારાયણને શરૂઆતમાં નિશાળે મૂકવામાં
આવ્યા હતા, પરંતુ તેમનું લક્ષ ઉપલાં દુઃખો અને અનિશ્ચિત સ્થિતિને લીધે સ્થિર
નહીં રહેવાથી, તેમણે પ્રકૃતિજન્ય દર્શન શિક્ષણ લેવા તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું, અને
અહીં તહીંથી જૂદી જૂદી જાતનું કેટલુંક હુન્નરી શિક્ષણ મેળવ્યું. એમ છતાં સાહિત્ય
તરફ તેમને સ્વાભાવિક ભાવ હોવાથી પોતાના હુન્નરી શિક્ષણ દરમ્યાન પણ તેઓ કેટ-
લાંક પુસ્તકો વાંચતા રહેતા હતા, અને તેના બહુ ઉંડા સંસ્કાર તેમના મન ઉપર
થતા જતા હતા, ને તે તેમની પ્રૌઢાવસ્થામાં તેમનાં ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર લખાયેલાં
પુસ્તકોમાં અત્યારે પણ અવલોકનકારને દષ્ટિગચ્છ થયા વગર રહેતા નથી.

મુંબઈમાં આ પ્રમાણે હુન્નરી અને સાહિત્ય સંબંધીનું શિક્ષણ તેઓ પોતાની
મરજી પ્રમાણે લેતા હતા, એટલામાં તેમની અઢાર વરસની વયે મુંબઈમાં જ
બાળુ નવિનચંદ્ર રાયની તેમને મુલાકાત થઈ, અને તેમના નમ્ર શાંત સ્વભાવથી
પ્રસન્ન થઈ બાળુ નવિનચંદ્ર તેમને પોતાની સાથે લઈ ગયા. મીં નારાયણ તે
પછી બંગાળ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરતા રહેતા, અને પ્રીતિથી સાહિત્યનું
શીક્ષણ મેળવતા, લગભગ એક વીસી જેટલો લાંબો સમય ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ
રહ્યા હતા. ‘હું પોતે’ નામનાં સ્વરચિત જીવનમાં તેમણે પોતાના આ કાળનું
એવું સરસ વર્ણન કર્યું છે કે જેમાંથી વાંચનારને ઘણું નાણવાનું અને શીખવાનું
ભળે છે. બાળુ નવિનચંદ્ર રાયની સાથે રહેતાં મીં નારાયણને દેશાટન અને પંડિત
મિત્રતાનો અત્યુત્તમ લાભ મળ્યો હતો, અને તેઓ પોતે પ્રવાસપ્રિયજન હોવાથી
તેમણે ભરતખંડમાં લગભગ સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કરી, દરેક શહેર અને જોવા
જોગ સ્થળ વગેરે જોયાં હતાં. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યકારોને મુગ્ધ કરનાર
હિમાલયની પણ મીં નારાયણે દશ બાર વાર મુસાફરી કરી હતી, અને જો તેમને
સત્તાવાળાઓ તરફથી અટકાવવામાં ન આવ્યા હોત, તો તેઓ કદાપિ દીબેટ અને
ચીન તરફના પ્રદેશોમાં પણ પ્રયાણ કરી આવ્યા હોત. નિઃસ્પૃહતાથી અને
નિઃસ્વાર્થથી રહેનાર સાધુ પુરુષની માફક રહેતાં મીં નારાયણે બાળુ નવિનચંદ્ર રાય
સાથેના કાળમાં સાહિત્યનાં વાંચનથી મોટું બંગાળ એકઠું કર્યું હતું, અને પછી
તેમને તે પોતાની માતૃ ભાષામાં ઉતારવાનો ઉત્સાહ થઈ આવ્યો હતો. ૧૮૮૦ ની
લગભગ તેમણે પોતાની કલમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંચસમૃદ્ધિ વધારવા તરફ

ચલાવી (જે કે તે પૂર્વે પણ કેટલાક નાના ગ્રંથો લખ્યા છે ખરા) અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનાં ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનાં અનુકરણ, ભાષાંતર અને સાર પુસ્તકરૂપે, નિબંધરૂપે અને વિષયરૂપે ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવા માંડ્યા. એક પછી એક સપાટાબંધ તેમનાં પુસ્તકો પ્રકટ થતાં ગયાં હતાં. ગુજરાતની યૌરે દિશાએ તેમના સાહિત્યપ્રતિ ઘોષથી ગાજી રહી, અને ગુજરાત, કાઠીઆવાડ તથા મુંબઈના રાજ રાણા, અને શેઠ શાહુકારો તરફથી તેમનાં પુસ્તકોને અનામંત્રિત મદદ મળવી ચાલુ થઈ. મીં નારાયણ આ પ્રમાણે એક તરફથી તે સઘળાં છંપાવતા ગયા, અને બીજી તરફથી નવાં નવાં પુસ્તકો લખતા ગયા, તેથી થોડા જ વખતમાં એટલે કે દૈનિક વર્ષમાં તેમણે ઘણાં પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં. સને ૧૮૮૯ માં તેઓ વિલાયત તરફ પ્રવાસ ગયા તે પહેલાં તેમણે ગુજરાતીમાં લગભગ ૫૩ પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં હતાં.

મીં નારાયણને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ અને જીવનચરિત્ર લખવાની તથા વાંચવાની એવી રહ લાગી હતી કે તેમણે સંસાર સુખ તરફ દૃષ્ટિ પણ નહીં કરતાં ફંવારા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું હતું. બંગાળી, હિંદુસ્તાની અને મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાંથી ઉપર પ્રમાણે ઘણાંક પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો બહાર પાડ્યા પછી, યુરોપ તરફના સાહિત્ય ઉપર તેમનું લક્ષ ગયું, અને જે કે તેઓ અંગ્રેજી ભણેલા ન હતા તેમ છતાં યુરોપને પ્રવાસે જઈ ત્યાંની વિધાકળાને માતૃ ભાષામાં ઉતારવાની તેમને ઉત્કંઠા થઈ આવી. મિત્રોએ અને રાજ રાજવાડાઓએ તેમની નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ જોઈ બનતી મદદ આપી ઉત્તેજ્યા, અને એન. મીં ગ્રેવેરીલાલ યાજ્ઞિક, બાબુ સત્યેન્દ્રનાથ ટાંગોર, બાબુ રમેશચંદ્રદત્ત, મીં હરિદાસ વિહારીદાસ, મીં બહેચરદાસ વિહારીદાસ, મીં મનસુખરામ સૂર્યરામ, બાબુ નવિનચંદ્રરાય પંડિત, મીં માધવદાસ રૂઘનાથદાસ, અને મીં બહેરામજી એમ. મલબારી વગેરે ગૃહસ્થોએ ભલામણ પત્રો આપ્યા, તથા મીં કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ, મીં મણિલાલ, મીં માર્કેન્ડ નંદશંકર અને બીજા મિત્રોએ યુરોપના પ્રવાસ માટેની માહિતીઓ અને બીજી ધણીક મદદ કરી, તેથી મીં નારાયણ હેમચંદ્ર પારીસના પ્રદર્શનનો પ્રસંગ સાધી તા. ૧ લી અક્ટોબર ૧૮૮૯ ને દિને મુંબઈથી વિલાયત તરફ ઉપડી ગયા હતા. છ વર્ષ સૂધી ઇંગ્લંડ અને યુરોપના બીજા દેશોમાં ફરી તેમણે વિવિધ વિધાકળાનું નિરીક્ષણ કરતાં ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, અને બ્રિટીશ મ્યુઝીયમમાં બેસી કેટલાંક વિધાકળા સંબંધીનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોના અનુવાદ કરી લીધા હતા. ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ, ઇટલી, જર્મની, ઑસ્ટ્રીઆ અને છેલ્લે અમેરિકાની મુસાફરી કરી મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ પુરુષો અને ગ્રંથકારોને મળી તેઓ ત્યાંથી સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા, અને નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ હોય તો વગર નાણાંએ કેવી રીતે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા થઈ શકે છે તે હિંદવાસીઓને તેઓએ ખરાબર બતાવી આપ્યું હતું. ચીકગોમાં એક લક્ષાધિપતિને મળતાં અને મીં નારાયણથી વગર પૈસે કેવી રીતે પ્રવાસ થાય છે અને કેમ રહેવાય છે તેવો પ્રશ્ન તેની તરફથી થતાં,

મીં નારાયણે પોતાની ઇશ્વર ઉપરની અનન્ય આસ્થાનો જ દૃષ્ટાંત આપ્યો હતો, અને તેની પાસેથી એક કોઈ પણ નહીં લેતાં ચીકગો જેવા ખરચાળ શહેરમાં રહી અમેરિકામાં સમળે ધુમી તેવી આસ્થાએ કેમ રહેવાય છે તે દેખાડી આપ્યું હતું. મીં નારાયણે યુરોપ તરફ એકવાર નહીં પણ ચાર વાર આ પ્રમાણે મુસાફરી કરી આવી બહુ શિક્ષણ, જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, ને તેનો લાભ ગુજર્જર સાહિત્યને સંપૂર્ણ રીતે આપ્યો છે.

આ પ્રમાણે બાહ્યાવસ્થામાં સુખમાં ઉછરી પહેલી વિશીમાં નમાબાપા થઇ પરાધીન રહી પાછળથી આપું જીવન સાહિત્યન અર્પણ કરી મીં નારાયણ હેમચંદ્રે જે ચરિત્ર આપણને આપ્યું છે તે અનન્ય પૂર્વ છે એમ કહેવું જ બેઠકે. ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ નહીં મેળવેલું હોવા છતાં મીં નારાયણે ગુજર્જર સાહિત્યને બહુ આભારી બનાવેલું છે, ને એમ કહીએ તો ચાલે કે ગુજરાતમાં એકે ધર એવું નહીં હોય અને એકે ભણેલો પુરુષ કે સ્ત્રી એવાં નહીં હોય કે જેમણે નારાયણની અંથાવસિનો એકાદ અંથ પણ વાંચ્યો ન હોય ! મનનું વલણ, મહેનત, ખંત અને ઉદ્યોગ શું કરી શકે છે તે નારાયણે આપણને સારી રીતે બતાવી આપેલું છે, એમ કહેવામાં અમો કશી પણ અતિશયોક્તિ કરતા કહેવાઈશું નહીં. મીં નારાયણ હેમચંદ્ર, એક સાદા, નીતિવાન અને સદ્ગતિનો આદર્શ તથા નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરનાર નિઃસ્પૃહી સાધુ પુરુષ હતા અને તેથી જ તેમને રંક અને રાજ સહ એક સરખી રીતે ચહાતા હતા. શાંત, નમ્ર, વિનયશીલ અને સાદા સ્વભાવથી તેમણે પોતાના પરિચયમાં આવનાર સર્વ કોઈ માણસોનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. ગુજરાત ને ગુજર્જર સાહિત્યને મીં નારાયણ હેમચંદ્રના સ્વર્ગવાસથી જે ખોટ ગઇ છે તે હાલ તો અપૂર્વ જ કહેવાશે, અસ્તુ. ઇશ્વર તેના આત્માને અમર શાંતિ આપે. 'તથાસ્તુ.'

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું. ભવિષ્ય...	...	૧
૨ જી. તે રાત.	...	૧૦
૩ જી. બીજો દિવસ.	...	૧૭
૪ થું. અચલેશ્વરનું મંદિર	...	૨૬
૫ મું. વૈકુંઠ યોગી	...	૩૬
૬ ટું. રાજા જસવંતસિંહ	...	૪૭
૭ મું. રાણી ચંદ્રાવતી.	...	૫૩
૮ મું. અજિતસિંહ	...	૫૬
૯ નું. ઈંદિરા...	...	૬૫
૧૦ નું. નયનપાળ	...	૭૦
૧૧ હું. પદ્માની હિમ્મત	...	૭૬
૧૨ નું. નયનપાળની નિરાશા..	...	૮૮
૧૩ મું. દિલ્લીમાં	...	૧૦૦
૧૪ મું. નયનપાળની કપટખળ	...	૧૦૮
૧૫ મું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ...	...	૧૧૫
૧૬ મું. ઈંદિરાની કાર્યસિદ્ધિ	...	૧૨૩
૧૭ મું. દિલ્લી શહેરમાં એક પ્રવાસી.	...	૧૩૧
૧૮ મું. છોટુસિંહની કારીગીરી.	...	૧૩૮
૧૯ મું. અધિક કૌશલ્ય..	...	૧૪૫
૨૦ મું. માણસ ધારે છે કાંઈ અને ઇશ્વર કરે છે કાંઈ...	...	૧૫૨
૨૧ મું. રૂપનગર..	...	૧૬૧
૨૨ મું. રૂપમતિનું ગુહ.	...	૧૬૮
૨૩ મું. શામળ પંડિત..	...	૧૭૬
૨૪ મું. શામળ પંડિતનું પ્રયાણ	...	૧૮૧
૨૫ મું. રોશનઆરા બેગમ	...	૨૦૦
૨૬ મું. છોટુસિંહના હાલહવાલ	...	૨૦૬
૨૭ મું. મસાઉદની એક નિઝા.	...	૨૧૬
૨૮ મું. રસ્તામાં..	...	૨૨૨

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૯ મું.	કંઈક ઇતિહાસ, કંઈક કથા...	૨૨૮
૩૦ મું.	સંસય તથા નિવૃત્તિ...	૨૩૪
૩૧ મું.	ઔરંગઝેબનો દગો ...	૨૪૨
૩૨ મું.	શામળ પંડિત પત્ર આપે છે ...	૨૪૭
૩૩ મું.	નયનપાળ ...	૨૫૮
૩૪ મું.	ફરકશાહની કામગીરી. ...	૨૬૬
૩૫ મું.	વૈકુંઠ યોગી અને રાજસિંહ...	૨૭૧
૩૬ મું.	યોગીરાજનો ઉપદેશ...	૨૭૮
૩૭ મું.	ઔરંગઝેબની તૈયારી..	૨૮૫
૩૮ મું.	ઉદેપૂરીએ શું કહ્યું...	૨૯૩
૩૯ મું.	દુર્ગાચરણ જોશી ...	૩૦૦
૪૦ મું.	શામળ પંડિતની ઉશ્કેરણી...	૩૦૭
૪૧ મું.	સાંધેજી...	૩૧૩
૪૨ મું.	ભાઈજીહેન બંને. ...	૩૨૧
૪૩ મું.	નદીમાંથી ...	૩૨૫
૪૪ મું.	રૂપમતીનો આનંદ ...	૩૩૨
૪૫ મું.	પુનઃ અચળેશ્વરના મંદિરમાં..	૩૩૮
૪૬ મું.	નયનપાળની ખીજ કપટગળ ...	૩૪૫
૪૭ મું.	સર્પને થયેલો ડંશ ...	૩૫૧
૪૮ મું.	યોગીરાજનો નયનપાળને આશિર્વાદ ...	૩૬૫
	સમાપ્તિ ...	૩૬૯

૩પનગરની રાજકુંવરી.

પ્રકરણ ૧ લું.

ભવિષ્ય.

રૂપવતી, એ પોતાના આપનો જીવ અથવા પ્રાણ હતી. રજપૂતોના રીતરીવાજ પ્રમાણે તે હવે જનાનખાનામાં રહેવા જેવડી ઉમ્મરની થઈ હતી. છોકરાંમાં તે એકલી જ હતી, તેથી તેના વૃદ્ધ પિતાએ હજી સૂધી તેને લાડમાં રાખી હતી. દિકરીને પોતાના દિકરા જેવી માનીને, તે સર્વદા તેને પોતાની જોડે જ રાખતો હતો.

આપણી વાર્તા શરૂ થયા પહેલાં, છ મહિના કે વર્ષ પૂર્વે, રાણાને ક્યાંઈ બહારદેશ જવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે પોતાની દીકરીને સાથે લઈ જતો નહતો, પણ દરબારમાં તો તે તેને પોતાની પાસે લઈને બેસતો હતો. રૂપનગરમાં કોઈ જગ્યાએ જવું હોય ત્યારે પણ તે તેને પોતાની જોડે લઈ જતો હતો. પણ લોકો તેના આ કામને માટે હસવા લાગ્યા. રૂપવતીને સોળમું વર્ષ બેઠું છે, તે જુવાનીમાં આવી છે, તેને પુરુષોન્મત્ત સલામાં બેસવું નહિ, હોજલ વિના ક્યાંઈ પણ કોઈને પોતાનો ચહેરો બતાવવો નહિ, ઇત્યાદિ યૌવનના નિયમો પાળવા જોઈતા હતા. પણ તેના પિતાના ધ્યાનમાં હજી કાંઈ વાત ઉતરી નહિ, તેથી દરબારના મોટા માણસો પણ તેની આ વર્તણૂક તરફ બેદ જણાવવા લાગ્યા. રાણા વિજયસિંહને કાને પણ આ વાત ઉડતી ઉડતી આવી હતી; પરંતુ તેણે તે આગત ઉપર લક્ષ ન આપવા નિશ્ચય કર્યો. તેનો એકનો એક પુત્ર, જસ-વંતસિંહની સાથે કાશુલ તરફ ગયો હતો, એ તેની મરજીથી વિરુદ્ધ થયું હતું. તેને રૂપનગર છોડીને જવાનું કંઈ પ્રયોજન નહતું, તેમ જ જે કુટુંબે મુસલમાનના ધરમાં પોતાની પુત્રી આપી, કુળને કલંક લગાડ્યું હતું, તે કુટુંબના એક મુખ્યની જોડે પોતાનો પુત્ર જાય અને તેના હાથ નીચે કામ કરે, એ વિજયસિંહને ખીલકુલ ગમતું ન હતું. અકબરથી

ઔરંગઝેબ સૂધી, દરેક યત્નો કરવા છતાં પણ, જે કુટુંબે પોતાની પુત્રી બાદશાહને અથવા શાહજહાને આપી નહતી અને પોતાના ક્ષત્રિય-વટનું માન આજ દિવસ સૂધી ટકાવી રાખ્યું હતું, તે કુટુંબનો રાણો વિજયસિંહ હતો. જોધપુરના રાણાએ અકબરના વૈલવથી તથા તેના પરાક્રમથી લલચાઈને, પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી, ત્યારથી એવાડના રાણા અને તેના ખંડીઆ રાજાઓને તેના પ્રતિ અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તે કુટુંબની સાથે મળવાનો આજ સૂધી તેને કદી પણ પ્રસંગ આવ્યો નહતો. આવી ક્ષત્રિયવટ કેટલાએક ખંડીઆ રાજાઓમાં સ્થિર થઈ રહી હતી, અને તેથી જ આજ સૂધી પોતાનું વ્રત તેઓએ પાળ્યું હતું. વિજયસિંહ કુળાલિમાની હતો. પોતાનો પુત્ર પોતાની સાથે ગુસ્સે થઈને, જસવંતસિંહની પાસે ચાકરીને માટે ગયો, તે તેને ગમ્યું નહિ. જે દિવસે પુત્ર ગયો, એમ ખબર સાંભળી, તે જ દિવસથી તેના મનમાં અત્યંત ખેદ થયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, “પુત્રનું મુખ હું ફરીને જોઈશ નહિ.” પોતાની કન્યા રૂપવતી એ જ પોતાનો પુત્ર અને એ જ મારા રાજ્યની માલિક થાય, આમ તેણે દરબારના માણસોને કહી રાખ્યું હતું. રૂપનગરના રાજ્યના કોઈ પણ માણસે રાજકુંવર, જેનું નામ શિવસિંહ હતું, તેથી શિવનું નામ પણ ઉચ્ચાર્યું નહિ, એવી સખ્ત તાકીદ પ્રજામાં આપવામાં આવી હતી. રાણો રૂપવતીને પોતાથી કદી પણ દૂર થવા દેતો નહીં. શિકાર કરવા જાય તો તેને પોતાની જોડે લઈ જતો, તેને હાથે શિકાર કરાવતો; રાજ-મહેલમાં પણ તેના વિના તેને જરાએ આનંદ થતો નહીં.

પરંતુ આજે રૂપવતી એકલી જ હતી. તે પોતાની બહેનપણીઓની જોડે રાજમહેલની ઘણી જ ઉંચી અગાસીપર ચઢીને, ઉદેપુરના રસ્તા તરફ તાકી તાકીને જોતી ઉભી હતી. પાંચ દિવસ થયાં ઉદેપુરથી રાજ-સિંહની તરફથી તેડું આવવાથી વિજયસિંહ ત્યાં ગયો હતો. ‘હું છઠ્ઠે દિવસે સૂર્યાસ્ત પહેલાં પાછો આવીશ,’ એમ રૂપવતીને તે કહી ગયો હતો. રૂપવતીને પાંચ દિવસ સહજ વીતી જાય, ત્યાં સૂધી તેને પોતાનું સ્મરણ ન આવે અને હસતી રમતી કાળ ગાળે એટલા માટે, પોતાનો ભાટ રૂપાળ, ખુશ મસ્કરો શામળો અને રૂપવતીની બે બહેન પણી-કુન્દ અને પદ્માને તેનું મન રીઝવવાને માટે ઘણું સમજાવીને તે વિદાય થયો હતો.

રૂપાળના જેવો ભાટ કવિ અને શામળના જેવો ખુશ મસ્કરો, આખા રજપૂતસ્તાનમાં મળી શકે કે નહિ એ શક ભરેલું હતું. શામળો મૂળ તો ગુજરાતના અણહિલવાડનો રહેવાશી હતો, ત્યાંથી ફરતો ફરતો ઉદેપુર આવ્યો. ત્યાં વિજયસિંહ હતો, તેણે તેની ગમન જોઈ, પોતાની

પાસે રાખ્યો. રૂપાળ ભાટ પેઢી દરપેઢીનો રૂપનગરનો નોકર હતો. તેણે દરરોજ નવી નવી કવિતાઓ કરીને, પોતાના માલિકના વંશના મૂળ પુરૂષોનાં તથા રજપૂતોના પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી પુરૂષોનાં, નાનાં પ્રકારનાં પરાક્રમોનાં વર્ણન લખ્યાં હતાં.

છેલ્લા ચાર દિવસમાં તેણે કુનૈયા રાધાનાં ચરિત્રો અને રામાયણની કથાનાં સુંદર કવિતામૃતો કહીને, રૂપવતીનું મન રીઝવવા માટે અત્યંત પ્રયત્નો જારી રાખ્યા હતા. શામળોપંડિત (જેને ખુદ વિજયસિંહ તથા તેના દરબારી માણસો વિનોદથી શામળોપંડિત કહેતા હતા) તેણે રૂપવતીને રીઝવવા માટે કેટલીક જાતની રમતગમત કરી, નાના પ્રકારની વાતો કરી, દાસીઓની તથા બીજા ચાકરોની ઘણાક પ્રકારની ઠટ્ટા મસ્કરી કરી, કુંવરીને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેની મહેનતના પ્રમાણમાં તે બિચારાને થશ મળ્યો નહિ. રૂપવતીનું બધું ધ્યાન પોતાના પિતા તરફ હતું. જે કલાક જતો હતો તે તેને એક દિવસ જેટલો મોટો લાગતો હતો. તોપણ પોતાના પિતાને પાછાં આવવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે, એમ માનીને તે મનનું સમાધાન કરતી હતી. રૂપાળના કાબ્ય ઉપર, શામળપંડિતની ઠટ્ટા મસ્કરી ઉપર તથા પોતાની સખીઓનાં મધુર ભાષણો ઉપર તેનું લક્ષ બિલકુલ લાગતું ન હતું.

જે વખતે આપણી કથાની શરૂઆત થાય છે, તે વખત ત્રીજા પ્રહરનો હતો. તડકા કાંઈક નરમ પડ્યો હતો. અત્યાર સૂર્યમાં ઓછામાં ઓછી પચાસ વખત રૂપવતી તે અગાસી ઉપર ચઢી, ઉદેપુર તરફથી આવતા રસ્તા ઉપર નજર નાંખી આવી હશે. સૂર્યાસ્ત થશે ક્યારે? અને મારો પિતા મળશે ક્યારે? આવા પ્રશ્નો વારંવાર તે મનમાં કરતી હતી. વિજયસિંહ પાસે હોય ત્યારે પોતાનાં બધાં આભૂષણો તે ધારણ કરતી, પરંતુ આજે તેણે પોતાના શરીર ઉપર એક આભૂષણ ધારણ કર્યું નહતું, પ્રકટ ઝરીની કિનારીનો સફેદ લેંઘો પહેર્યો હતો અને તેવી જ ઓઢણી ઓઢી હતી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ક્રેશમાં ફૂલો નાંખ્યા શિવાય ત્રણ પડનો ચોટલો ગુંથીને તે પીઠ ઉપર નાંખ્યો હતો. કાંચળી પણ ઘણી જ સાદી પહેરી હતી, કાનમાં કાંઈ ફૂલો વગેરે કાંઈ નહોતું—માત્ર પદ્માએ વિનોદથી નાંખેલી એક ચંપાની કળી એક કાનમાં ઝુલતી હતી. કપાળમાં માત્ર એક ચાંદલો હતો, પગમાં તોડા વગેરે સાદાં આભૂષણો જ હતાં.

વિજયસિંહ ગયા ત્યારથી તેણે ઉંચી અગાસીના એક ઓરડામાં બેસવાનું તથા સૂવાનું રાખ્યું હતું, તેનું કારણ એ જ હતું કે, ત્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે અગાસીમાંથી દૂરને રસ્તે પોતાના પિતાને આવતા જોવાય.

રૂપવતી અમાસીપર જઈને ઘણો વખત સૂધી ઉદેપુરના રસ્તા તરફ ફરીથી જોવા લાગી અને કંઈ ન દેખાવાથી નિરાશ થઈને અંદર આવી. તે જોઈને કુન્દે હળવે જ પગાને કહ્યું, “પગા! તારા લક્ષમાં આવ્યું? રૂપવતી આટલી બધી આતુર થઈ છે તેનું કારણ જાણે છે કે? બાપા કાંઈ એકલા આવનાર નથી, પણ બીજા કોઈને સાથે લાવનાર છે તેથી જ.”

“સાચું કહે, કોની પધારામણી થનાર છે?” કુન્દે હસીને તેનો જવાબ આપ્યો; “તને માલમ નથી કે કોનું નાળિયેર આવવાનું છે? એકલા બાપુને માટે શું રૂપવતી આટલી ઉત્કંઠાથી રાહ જુએ છે? તું ઘેલી થઈ છે ઘેલી! તને બધું માલમ છે. એ શું મારાથી અજાણ્યું છે? તારા ઉપર તો બહેનનો ઘણો વિશ્વાસ છે, માટે તને તો બધું કહી રાખ્યું હશે અહં? મને તે જણાવવું નથી, એવો તમારો બંનેનો નિશ્ચય છે, પણ હું ક્યાં ચોક્કસ છું કે તમને પકડી નહિ પાડું.” એમ કહેતી રૂપવતી પાસે તે દોડી ગઈ અને બોલી; “બહેન સાહેબ! પગા જ તમારી સખી છે અને હું નહિ કે! મને તો બધું કહેવું જોઈતું હતું. હું બીજા કોઈને કહેત કે? જરાએ નહીં. નહીં બોલો તો શું મેં મારી કલ્પનાથી તે જાણી લીધું નથી કે!! શામળપંડિત! ઓ શામળપંડિત! હા હા શામળપંડિતને બધી ખબર હોવી જ જોઈએ. તેને બધી ખબર છે. જેઉં છું કે તે”

પરંતુ તેટલામાં દૂરથી કોઈ માણસ આવે છે, એવી રૂપવતીની ખાત્રી થઈ; અને તે માણસોમાં પોતાના પિતા અને તેમની સાથે ગયેલાં માણસો છે એવું તેને જણાયું, તેથી તેણે એકદમ આનંદથી ઉભરાઈ જઈ, તાળીઓ પાડવા, હર્ષોદ્ગાર કાઢવા તથા હસવા માંડ્યું. તેનો અહેરો પ્રકૃષ્ઠિત થયો, તેના હોઠો ઉપર સ્મિત હાસ્ય ચળકવા લાગ્યું તથા અત્યાર સૂધી જેણે પોતાની સખી સાથે બિલકુલ વાત કરી નહતી તેમને ઉદ્દેશીને બોલી; કુન્દ! પગા! બાપુ આવ્યા!!! “જો પેલા રસ્તાપર કેટલી ધૂળ ઉડે છે! બાપુ અહીં કેવી રીતે ઝટ પહોંચે, એવી ઉત્કંઠા થાય છે. હવે.....”

“હવે શું?” કુન્દે કહ્યું. “હવે અમારી ફરીયાદ કરીશ કે? અમે તારી ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતાં હતાં તે કહી દઈશ કે? બેલાશક કહેજે! જા કહેજે.”

“તમે? તમે મારી મશ્કરી કરતાં હતાં? મને કાંઈ પણ ખબર નથી, કે તમે મારી મશ્કરી કરતાં હતાં. માફ લક્ષ તમારા બોલવા તરફ મુદ્દલે નહતું.”

પગા વચમાં જ બોલી ઉઠી; “શા માટે હોય વાઈ? બાપુની સાથે જે આવનાર છે તેના તરફ ધ્યાન હશે તેથી અમારા તરફ શા માટે હોય?”

“આપુની સાથે આવનાર? કોણ આવનાર છે? મને તો કાંઈએ ખબર નથી.”

“તને ખબર નથી, પણ અમને ખબર છે કે તું એવાત સારી રીતે જાણે છે. શું તું પિતાના આવવા માટે જ આટલી આતુરતા જણાવે છે એમ અમને મનાવા ધારે છે કે?” પદ્માનો આ પ્રશ્ન પવન ઉપર ધસડાઈ ગયો, કારણ રૂપવતી એટલામાં પાછી અગાસીપર જઈને, ઉદ્દેપુરના રસ્તા તરફ જોવા લાગી. રજા ઉડવાથી, પૂરેપૂરાં નહીં દેખાતાં માણસો હવે રૂપવતીને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. પોતાનો પિતા આવે છે એવી તેની ખાત્રી થઈ. જેમ જેમ તે માણસો ગામની નજીક આવતાં ગયાં, તેમ તેમ તેના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાવા લાગ્યો. તે પોતાના મહેલપરથી નીચે આવી અને પિતાને કિલ્લાના દરવાજાપર જઈને મળવું, એવા વિચારથી દોડતી દોડતી તે તરફ ચાલી. કુન્દ અને પદ્માએ તેને ‘શું છે, શું છે?’ એમ પ્રશ્નો કર્યા; પરંતુ તે કાંઈ જવાબ આપવા અટકી નહીં. ‘તમે પણ ચાલો’ એમ કહી તે આગળ દોડી ગઈ. સખીઓ ત્યાં જ ઉભી રહી; કારણ રૂપવતીની પેટું સ્વેચ્છાચારી તેઓ નહતી. રજપૂત સ્ત્રીઓ જનનાનખાનાની બહાર પગલાં ભરતી નથી. રૂપવતીની સાથે શામળ તથા રૂપાણ તરત ગયા. પિતાપુત્રી દરવાજાપર જ મળ્યાં. રૂપવતી અત્યંત હર્ષથી પિતાને મેટી પડી અને પિતાની આંખમાં પણ પ્રેમાશ્રુ આવ્યાં—જાણે એકોત્રો મેળાપ કેટલાંએક વર્ષો પછી થયો હોયની એવું એક અબ્બાયા જોનારને લાગે. વિજયસિંહ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો કે, રૂપવતી તેની કાંઠે બાંધી પડી, અને પ્રેમાશ્રુથી ગળગળી થઈ ગઈ. પિતાપુત્રીનો પ્રેમ હમેશાં અવલોકન કરનારા માણસોને પણ આજનો પ્રસંગ જોઈને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

પ્રેમનો પહેલો ઉભરો શમાયા પછી, સર્વ માણસો વિજયસિંહના દિવાનખાનામાં એકા. પુત્રીને આપેલા વચન પ્રમાણે જલદી આવી પહોંચવા માટે વિશ્રામ લીધા શિવાય અત્યંત ચાલવાથી તે થાકી ગયો હતો. હનુરીયાએ તેનો પ્રવાસનો પોશાક ઉતારીને તેને એક ખુલતું પહેરણ તથા પાંચળમો પહેરાવ્યો; અને સોનાની ઝારીમાં રૂપવતીએ પોતે આણેલા જાળથી કોગળો કર્યો; પછી તકીયાને અટ્ટેલી બેસતાં તે બોલ્યો; “પુત્રી! તારો હાથ જોવરાવવા માટે એક ઘણો કુશળ જોશી મારી સાથે લાવ્યો છું. તે મૂળ તો કાશ્મીરનો રહીશ છે; અને તેને રાજા રાજસિંહે આશ્રય આપી રાખ્યો છે. તારો હાથ દેખાડવો તથા જન્મ પત્રિકા દેખાડવી, એવી ઇચ્છા થવાથી તેને આપણે ત્યાં ચાર દિવસને માટે લાવ્યો છું. હમણાં જ તારો હાથ દેખાડી, ભવિષ્યમાં તારું કેવું ભાગ્ય

“એ તે જોવાની મને ઉત્કંઠા છે. કેમ જોશી મહારાજ! જે તમારા મનની સ્વસ્થતા હોય તો હમણાં જ કુવરીનો હાથ જીઓ. ગમે તે ચમત્કાર હો, પણ ચાર દિવસ પહેલાં મેં આપને જોયા કે, તરત મારી પુત્રીનો હાથ અવશ્ય આપને દેખાડવા અહીં તેડી લાવવા મને ઈચ્છા થઈ; અને આપે મારી વિનતિ સ્વીકારી, અહીં સૂધી આવવા તરફી લીધી, તે પણ ફીક કીધું.”

“પણ આપુ! હમણાં તમે પાકેલા પાકેલા છો, માટે જરા વિશ્રામ લ્યો. જોશીજી ચાર દહાડા રહેવાના છે ના.”

“પુત્રિ! તારૂં લવિષ્ય જેટલું જલદીથી જણાય તેટલું જલદીથી જાણવા મારી ઈચ્છા છે; માટે જેમ જલદી જણાય તેમ સાં. હું હવે વૃદ્ધ થયો છું તેથી મને તારે માટે બહુ શીકર રહે છે, તે તને શી રીતે સમજાય વાર?”

“પણ આપુ! જોશીજી કહેશે તે આપની શીકરનું નિવારણ થવા જેવું હશે કે કાંઈ બીજું તે કાને ખબર છે?”

“નહીં! નહીં! એવું બોલીશ મા! તું ઘેલી દિકરી છે! આવું અશુભ શા માટે બોલવું? શીકર રાખવા જેવું તે શું કહેશે?”

આ પ્રમાણે પિતાપુત્રીની વાતચિત સાંભળીને, દુર્ગાચરણ જોશી, રૂપવતીના ચહેરા તરફ ઘણી જ બારીકીથી જોતો હતો—જાણે તેના પેલા મુખપદ્મ ઉપરથી તેનું લવિષ્ય વાંચતો હોય તેમ, ગંભીરતાથી અને ધ્યાનથી તેણે નજર ચાંટાડી હતી. કાંઈ પત્ર વાંચનાર માણસને વાંચતાં વાંચતાં કઠિણ શબ્દ આવે તો તેના કપાળ ઉપર કરચલી પડે છે તથા તે શબ્દ ઉઠાવવા માટે આંખો સંકોચવી પડે છે, તેવી જ સ્થિતિમાં દુર્ગાચરણ, રૂપવતીનું ~~મુખપદ્મ વાંચતો હતો.~~ તે વાંચવામાં તેને આનંદપ્રદ કંઈ પ્રકાર ન હોય અથવા દેવ જ અટકાવ્યો હોય તેમ એકદમ જોતો અંધ થઈ, વિજયસિંહને કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ! મને અહીં લાગ્યા છો; પણ આજે જ કાંઈ ઉતાવળ છે? આવતી કાલે સ્વસ્થ થયા પછી રાજ કન્યાની હસ્ત રેખા જોઈશું.”

પરંતુ એકાદ બાબત કરવાનું મનપર લીધા પછી, તે થવાનો, વૃદ્ધ માણસને ઘણો આગ્રહ હોય છે. તે જ પ્રમાણે આપણા વિજયસિંહ પણ આગ્રહ કર્યો. દુર્ગાચરણને પોતાનો મનોભાવ કહેતાં મનમાં સંકોચ થયો, પણ વિજયસિંહ રાજ છે, અને હું તેમના મિત્ર મહારાણાનો આશ્રિત છું, માટે મારાથી તેમની આશાનો લંગ થઈ શકે નહીં એમ માની, ના ઇલાજે, શાહી તથા કલમ મંગાવવા, વિજયસિંહને વિનતિ કરી કહ્યું. “મહારાજ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું રાજપુત્રીનો હાથ તો જોઉં છું અને મને જે જણાશે તે લખી રાખીશ; પરંતુ મારે વિનતિ કરવાની કે,

હું હાથ જોતો હોઉં તે વેળાએ મને વચમાં સવાલો પૂછવા નહિ. મને જે કાંઈ જણાશે અથવા સમજશે તે બધું હું લખી રાખીશ. વિજય-સિંહે તેમાં અનુમતિ આપી. દુર્ગાચરણે, રૂપવતીનો હાથ લઈને તેના તરફ વારે વારે જોઈને આશરે પચીશોક લીટી લખી. અને એક મોટી હાથ મારી, તે કાગળ વિજયસિંહની પાસે નાંખ્યો.

વિજયસિંહે તે કાગળ લઈને પહેલી બે લીટી તો પૂરી વાંચી નહીં, એટલામાં તે કાગળ તેના હાથમાંથી નીચે પડી ગયો. તે પત્રમાં નીચે પ્રમાણે શરૂઆત હતી.

“મહારાજ ! આ કન્યાને લીધે આખા રજપૂતાનાના ઉપર, થોડા જ સમયમાં મોટું સંકટ પડનાર છે.” રાજા વિજયસિંહના હાથમાંથી પત્ર પડી જવાનું કારણ એ હતું કે, રાજકન્યાને માટે, રજપૂતાનાપર જે દુઃખ આજ સૂધી આવી પડતું હતું તેવું જ દુઃખ પોતાને આવી પડશે આવું તેને શરૂઆતમાં જ સૂચવ્યું હતું. રાજ્યકન્યાને માટે પ્રસંગ આવવાનું કહીએ તો તે મોગલોની કામવાસનાને લીધે હોય. અકબરની પહેલાં જ કેટલાક મોગલો તથા પઠાણ બાદશાહો થયા હતા, તેઓએ કેવળ કામવાસનાથી રજપૂત કન્યાનું હરણ કરવાનું અથવા જબરદસ્તીથી માગવાનું અને તેમાં પાર ન પડે તો રાજ્યનો વંશ કરવાનું વ્રત લીધું હતું. માત્ર અકબરે જ લગ્ન કરીને એક મોટા રજપૂત વંશને તાબે કર્યો અને ત્યારથી શાહજહાંએ એક એક રજપૂત પત્ની કરી લેવાનો રીવાજ પડ્યો. દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોને બીજી સ્ત્રીઓ ગમે તેટલી હોય, તો પણ એક રજપૂત સ્ત્રી હોવી જોઈએ, એવો આજ પડ્યો હતો. રજપૂત રાજામાંની અમુક વંશની કન્યા ઘણીજ રૂપવતી અને પરણવા યોગ્ય છે, એવું બાદશાહના કાનપર પડ્યું, કે તેણે પોતાને માટે અથવા પોતાના છોકરાને માટે તેનું માગું મોકલ્યું જ છે. માગા સાથે ધમકી પણ આવી જ આપવામાં આવતી હતી કે, જો આ માગણી નાકબૂલ કરવામાં આવે તો બાદશાહનું મોટું અપમાન થયું જણાશે. મોગલના આવા નીચપણથી અને કંટારતાથી આજ સૂધીમાં કેટલીએક રજપૂત કન્યાના છવ ગયા હતા, કેટલાંએક માઆપે પોતાને હાથે તેને મારી નાંખી હતી, અને કેટલાકોએ તેને માટે ભયંકર રાજ જગાડીને રાજસ્થાનના યુવાન વીરોની આહુતિ આપી હતી.

રૂપવતી ઘણી સુંદર હતી. તેના રૂપની ખ્યાતિ સર્વ દેશમાં પ્રસરી રહી હતી. ઘણાક રાજવંશમાંથી તેને માટે માગાં આવતાં હતાં. પરંતુ તેનો વિયોગ કરવાની ઇચ્છા વિજયસિંહના મનમાં જલદી થઈ નહિ. કોઈનું પણ માગું તેણે કબુલ્યું નહિ, તેમ કોઈને ચોખી ના પણ કહી ન હતી. તે વ્રદ્ધ, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અને શીલવાન હોવાથી, “આપ

આમ કેમ કરે છે ? એવું કાંઈ પણ તેને પૂછવાને સમર્થ ન હતો.
 એકાદા મનમાં તેને માટે પૂર્ણભાવ હતો. રાજસિંહ મુખ્ય રાજા અને
 વિજયસિંહ ખંડીઓ રાજા હતા, પરંતુ વિજયસિંહ વૃદ્ધ અને અનુભવી
 હોવાથી રાજસિંહ તેને ઘણું માન આપતો. કાંઈ પણ મોટા વિષયની
 મસલત કરવી હોય તો તેની પૂર્ણ સલાહ વિના તે કંઈ કરતો નહિ. તેને
 વારંવાર પોતાના દરબારમાં બોલાવતો અને પુત્રની પેઠે તેની આજ્ઞા
 પાળતો. કાંઈ કાંઈ વખતે રાજસિંહ પોતે રૂપનગરમાં આવીને ચાર ચાર
 દહાડા પ્રાહુણી તરીકે રહેતો હતો, તેથી આખા રજપૂતાનામાં વિજય-
 સિંહને સૌ માન આપતું હતું, અને તેનો જમાઈ થવાને રજપૂતાનાનો
 દરેક વીર માનવતું ગણતો હતો. પણ તે માન કોને મળે છે ? રૂપવતીનો
 કરસ્પર્શ થાય એવો કાણુ ભાગ્યશાળી થાય છે ? તે સમ્મ્યન્ધે સર્વ આતકની
 પેઠે રાહ જોતા હતા. વિજયસિંહના મનમાં શિવસિંહના ઉપર તિરસ્કાર
 ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને પોતાની પછવાડે રૂપનગરની ગાદી મળે નહીં, એવો
 વિજયસિંહે મનમાં ઠરાવ કર્યો હતો. ગાદી પોતાના જમાઈને, ધર જમાઈ
 રાખી, આપવામાં આવે, એવો તેનો વિચાર હતો, તેથી રજપૂતોમાં જે કાંઈ
 ગાદીનો માલિક ન હોય તેવા એકાદ જુવાનને, પોતાનું અમૂલ્ય ધન અર્પણ
 કરવું અને તેને જ ગાદીનો વારસ બનાવી, રૂપવતીને પોતાની પાસે રાખવી
 અને પોતાના છેલ્લા દહાડા સુખમાં કાઢવા, એવો તેનો વિચાર હતો.
 આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તે રજપૂત વીરોમાં એવા પુરુષની શોધ
 કરતો હતો; અને તેણે એક વીરને મનમાં ચિંતવ્યો પણ હતો. પરંતુ
 આટલામાં જ લક્ષ્મી ગાંડથી જોડી, એક પ્રેમને બે હૃદયમાં વહેંચી નાંખવો
 એવી ઇચ્છા આટલી જલદી શા માટે કરવી ? આવો આત્મપરાયણ
 વિચાર તેના મનમાં ઘોળાતો હશે કે શું ? તે કારણથી તેણે રૂપ-
 વતીના લક્ષ્મીનો વિચાર મુક્તતરી રાખ્યો હશે. ગમે તેમ હોય, તે અમે
 જાણતા નથી ને તેનું હૃદય જોવાનું અમારાથી બન્યું નથી; પણ રૂપવ-
 તીને વિષે આવી તેના મનની સ્થિતિ હોવાને લીધે જ, આજે તેનું લવિષ્ય
 જાણીને તે ઘણો જ દિલગીર થયો હોવો જોઈએ. આગળના ઇતિહાસિક
 પ્રસંગ પ્રમાણે પોતાની કન્યાને લીધે પોતાના ઉપર તથા આખા રજપૂ-
 તાના ઉપર આક્રમણ પ્રસંગ આવશે કે શું ? તેનો તેના મનમાં ખેદ
 થતો હતો. હા ! તે અસંભવિત નથી. ઔરંગજેબ બાદશાહના અથવા
 તેના કાંઈ શાહજાદાના કાનપર, પોતાની પુત્રીના રૂપની કીર્તિ જો ન
 ગઈ હોય તો બહુ સાફ; કારણ ઔરંગજેબના નીચ મગજમાં એક
 વખત આ ઇરાદો જો પેડો તો તે પૂરો પાડવાને શું ઉપાય ન કરશે ? તે
 કાંઈના ધારવામાં પણ આવી શકે તેવું નથી. તે રાજ્યનો નાશ કરવા

ચૂકશે નહીં—હું જો ના પાડીશ તો ગમે તેમ કરી પોતાનો ધરાદો તે પાર પાડ્યા વિના રહેશે નહીં. અગરજો રાજસિંહ તથા બીજા ખંડીઆ રાજાઓ આ બાબતમાં મને મદદ કરશે, તોપણ મોટો રણયુદ્ધ થઈ, તેમાં હજારો રજપૂત વીરોનું બલિ અપાશે, અથવા કાણ જાણે આટલું બધું વીલા પહેલાં, મારી પુત્રીને સ્વર્ગમાં વળાવવાનો જ મને વખત કેમ ન આવે? ઇત્યાદિ હજારો વિચારોનો ભોગ વિજયસિંહ અહણાં થઈ પડ્યો હતો. રૂપવતીની મા ઉપર વિજયસિંહનો ઘણો જ પ્રેમ હતો. પુત્રી જન્મ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. તેણે મરતી વખતે, “આ મારી પુત્રીને જીવ પ્રમાણે જાળવજો,” એવી ભલામણ કરી હતી, તેથી તેના ઉપર તે આટલો બધો પ્રેમ રાખતો હતો. તે દીકરીને લીધે પોતાના ઉપર તથા આખા રજપૂતાના ઉપર ભયંકર પ્રસંગ આવી પડશે, એ સાંભળતાં જ તેનું મન ઘણું ખિન્ન થઈ ગયું, તેમાં આશ્ચર્ય લાગવા જેવું કંઈ નથી.

ઉપરના વિચારોનો ઉભરો શાંતિ પામ્યા પછી, થોડી જ વારે દુર્ગાચરણ જોશીએ આગળ શું લખ્યું છે? તે વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને તેથી તેણે તે કાગળ ઉપાડ્યો તથા વાંચવા માંડ્યો. વાંચતાં વાંચતાં આખરે કાગળ પૂરો કર્યો ત્યારે તેને ઘણો જ આનંદ થયો. તે દુર્ગાચરણ જોશીની તરફ જોઈને બોલ્યો; “જો એ પ્રમાણે થનાર છે તે મને બિલકુલ ચિન્તા નથી. તેને માટે મને જરા પણ ખરાબ લાગતું નથી. બાદશાહને કોઈએ અફલ સુંઘાડવી જોઈએ; કારણ તે સિવાય તે સુધરવો મુશ્કેલ છે. તેની આંખોમાં ધૂળ નાંખ્યા સિવાય તે કાંઈ ટુકાણે આવશે નહીં એવું મને લાગે છે. દુર્ગાચરણ! તમને કાંઈ આ વાતની ખબર નથી એમ તો નથી. બાદશાહે બધી રીતે અંધાધુંધી કરી મૂકી છે. તે ધર્મનો, હિંદુ લોકોનો, હિંદુ સ્ત્રીઓનો કપટથી કેવી રીતે નાશ રંભેલો છે, તેનો સારી પેઠે વિચાર કર્યાથી, તેની પડતી અમાને હાથ ની જરૂર છે; તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી. તેના જેવો ગણ પણ ઘાતકી નથી, ને તમો જેમ કહો છો તેમ જો અરેખર થાયપણ હું તમો માંગશો તે ઇનામ આપીશ, પણ તમે જે કહો છો તે સત્ય છે એમ મારી ખાત્રી કરી આપો. ચાલો, અહણાં જ મારો હાથ જુઓ. એક કલાક પછી શું થશે? જોઈ વાંચ, તેમાંનું શું શું ખરું પડે છે? અને શું શું નહિ?” દુર્ગાચરણે જોયું કે હવે આ, આપણી પરીક્ષાની અણીનો વખત આવ્યો છે. પણ તેથી તે જરાએ ગભરાયો નહીં. તેણે તરત વિજયસિંહનો હાથ ઝાલીને જોયો અને એકદમ ચહેરા સામે જોઈને બોલ્યો; “રાણાજી! આપે હમણાં એમ કહ્યું કે, ‘બાદશાહ ઘણો ઘાતકી છે, તો એક કલાકમાં આપને કોઈ પણ તેનાં ભયંકર ઘાતકી-

જોઈએ;” એવું કહીને તેણે તે કાગળ દુર્ગાચરણ તરફ ફેંક્યો. જોશી મહારાજે આનંદિતપણે તે લઈને વાંચ્યો ત્યારે વધારે આનંદ પામ્યો. પછી તે વિજયસિંહની તરફ જોઈને બોલ્યો; “ મહારાણાજી ! આ કાગળમાંના છેલ્લા વાક્યમાં જે જણાવ્યું છે, તે સંકટ આપના ઉપર આવવાને હજી થોડો વખત છે. આ પત્રમાં અથવા કાલે પત્ર આવશે તેમાં આવનારા સમાચારથી આપે જરા પણ ધીરજ છોડવી નહીં.” એ સમે વિજયસિંહનું ધ્યાન દુર્ગાચરણના બોલવા તરફ ન હોતું. તેનું બધું ચિત્ત તેની કુંવરી તરફ હતું. તેના મનમાં કંઈ કંઈ વિચાર ચાલતા હતા અને તે વિચારમાં તે એકદમ ઉડીને બોલ્યો; “ દીકરા રૂપા ! હવે તું પણ..... ” આગળનો અક્ષર બોલી શક્યો નહીં. તેણે તરતજ પોતાના સુવાના ઓરડાનો રસ્તો લીધો. તે ઉઠ્યો, સાથે અધાં માણસો પણ ઉઠ્યાં. રાણાજીએ પોતાના કારભારી માનસિંહને દુર્ગાચરણ જોશીની યરદાસ્ત રાખવા તાકીદ આપી, રૂપાના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી ઓરડામાં ગયો.

આ બધો બનાવ જોઈ રૂપવતી ઘણી જ દિલગીર થઈ ગઈ. પોતાના પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની તરફથી સુખ મળવાનું નથી, એ વિચાર તેના મનમાં ખુંચવા લાગ્યો. આજ દિવસ સુધી તેના મનમાં માત્ર એક જ વિચાર હતો, ને તે એ જ હતો કે પોતાના પિતાને જેટલું સુખ આપી શકાય તેટલું સુખ આપવું. પોતાના ભાઈ શિવસિંહે, જસવંતસિંહની નોકરી લીધી હતી તેથી તેને ઘણું ખરાબ લાગતું હતું, પણ તે વાન વિસારે પડાવવા રૂપવતી નિરંતર રાણાને યત્નો કરતી હતી. પણ તેની અસર વિજયસિંહના ઉપર જરા જેટલી થઈ નહિ. હમણાં, પોતાના પિતાને પોતાથી જ સંકટ ઉત્પન્ન થશે, એ સાંભળતાં તેનું મન ઘણું જ દિલગીર થઈ ગયું. દુર્ગાચરણ જોે કે મોટો જોશી છે, અને તેના કહેવા પ્રમાણે બધું બન્યું છે, તોપણ આ ભવિષ્ય ખોટું પડે એવું તે અંતઃક-રણથી ઇચ્છવા લાગી, અને તે ખોટું પાડવાને માટે વારંવાર ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી. તે પિતાની સાથે ચાલવા લાગી. વિજયસિંહ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી ચાલતો હતો. વખતો વખત નિઃશ્વાસ નાંખવાથી તેના મનમાં કંઈ પણ ખેદ તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાના વિચારો ચાલેલા છે, એવું રૂપવતીના મનમાં જણાવા લાગ્યું. વિજયસિંહ સુવાના ઓરડા નજીક પહોંચતાં રૂપવતીના ખભા ઉપરનો હાથ ઉઠાવી બોલ્યો કે, “ જોહેન ! હવે નિરાંતે સૂ. હું પણ સુઈ છું.”

“ આપને પાણી પીવું નથી ? આજે આટલા વહેલા શા માટે સુઓ છો ? ”

“ ગાંડી, તું આ શું પૂછે છે ? સૂર્યાસ્ત થયાંને ઘણો સમય થઈ

મો તમારે હને પાણી પીવાનું શા મારે પૂછે છે. તું પણ મારી પેઠે ભેજુદ મંદ જણાય છે. આજે મારું જરા માથું ચઢી આવ્યું છે તેથી વહેલો સુઇ, પીણું કંઈ નથી. તું ચિંતા રાખીશ નહીં હો. જા, સુઇ જા.”

“પણ પિતાજી ! રૂપવતી ધણા દયામણા અવાજે બોલી; “તમે સુવો. હું તમારે માથે જરા બયપ્રજા ચોળું અને પગને તળીએ ઘી લગાડું. આપને તેથી આરામ થશે.”

પુત્રીનાં પ્રેમાળ વચન પ્રેમપૂર્ણ સાંભળતાં જ વિજયસિંહ બધી દિલગીરી બૂલી જઈને હસતાં હસતાં છોકરીના માથા ઉપર હાથ ફેરવીને બોલ્યો કે, “મારા સુખના ભંડાર ! તું આટલું કહ્યું તેથી જ મારું માથું ઉતરશે અને હવે તું તારા મહેલમાં જઈને સ્વ. કુન્દ અને પદ્માને પણ ત્યાં લઇ જા.”

“પિતાજી ! હું નાનપણમાં તમારી પાસેની ઓરડીમાં સૂતી હતી, તે પ્રમાણે આજે પણ ત્યાં જ સૂવાની છું, મહેલમાં હું જવાની નથી. તમને ઉંઘ ન આવે તો મને બોલાવજો. હું આવીને મજેની વાતો કરાવીશ.”

“કેવી ગાંડી છોકરી !” વિજયસિંહ જરા હસીને રૂપવતીના પ્રેમથી આનંદિત થઈને બોલ્યો. “હવે તું નાની ક્યાં છે કે મારી પાસેની ઓરડીમાં સૂએ. જા હવે પછી ”

“પિતાજી ! આટલું પણ મારું નહીં સાંભળો કે ? હું ક્યાંઈ જવાની નથી. આજે ”

વિજયસિંહે આખરે રૂપવતીનું કહેવું કબૂલ કર્યું અને તે પ્રમાણે તે બાળુની ઓરડીમાં સૂતી-સૂવા કરતાં તે જાગતી બેઠી એમ કહીએ તો હરકત નથી, કારણ કે તેની આંખ જરા પણ મીચાઇ નહીં. પદ્મા અને કુન્દને વિજયસિંહે ખાસ તેની સાથે સૂવાનું કહ્યું હતું તથા બહાર દાસીઓ વગેરે હતી જ. તે બધાંને ગાઢી ઉંઘ આવી હતી. માત્ર એકલી રૂપવતી જ દુર્ગાચરણ જોશીએ કહેલા ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતી જાગતી હતી. “હું પોતે મારા નામ પ્રમાણે ખરેખર રૂપવતી છું તેને માટે મને આજ દિવસ સૂધી કદી પણ ખરાબ લાગ્યું ન હતું, પરંતુ આજે પોતાના પિતા ઉપર તેને લીધે મોટો પ્રસંગ આવ્યો તેથી રૂપને તે ધિક્કારવા લાગી. તેનું મન ઘણું જ ઉદાસ થઇ ગયું. ઔરંગઝેબ આઠ-શાહના દુષ્ટપણા માટે તેણે ધણીક વાતો સાંભળી હતી. મેવાડના રાજની એક છોકરી પોતાને મળે એવા હેતુથી કરેલા અનેક યત્નો નિષ્ફળ જવાને લીધે તે વંશ ઉપર કેવા કેવા જુલમો તેણે ગુળ્યા છે ? તે સર્વ તેના જાણવામાં હતા. તેને જે સ્ત્રી જોઈતી હતી તે જસવતસિંહને મળી તેથી તેની સામે મોટું વૈર બાંધ્યું છે; અને તેને જીવથી મારીને

પણ તે સ્ત્રીને પોતાના જનાનખાનામાં લાવવાના તેણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, એ બધી હકીકતો તેને કાને પડી હતી. તે હમેશાં બાપની પાસે એસીને વખત ગાળતી હતી—સખીઓ જોડે રમત ગમતમાં તે થોડો જ વખત ગાળતી તેથી તેને સર્વ ખબર હતી. વિજયસિંહ તથા તેના હાથ નીચેના સરદારો, ઔરંગઝેબને માટે પ્રસંગોપાત્ એટલા તિરસ્કારથી વાત કરતા હતા કે, તે તિરસ્કારથી રૂપવતીના મન ઉપર પૂર્ણ અસર થઈ હતી. તેણે મન સાથે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, હું લગ્ન કરું તો એવા પુરૂષની સાથે કરું કે જે ઔરંગઝેબનો કટ્ટો વૈરી હોય, અને તેનો જડ મૂળથી નાશ કરે એવો પણ હોય. કદી પોતાને પેટે પુત્ર જન્મે તો તે પણ તેવા જ વિચારનો થાય, એવી તેના મનની આશા અને હોંશ હતી. કદી મારા પિતા ઉપર ઔરંગઝેબ તરફથી કાંઈ સંકટ આવશે, તો તે મને મદદ કરશે.

દુર્ગાચરણ જોશીનું ભવિષ્ય કદી ખોટું પડશે નહિ, એવું તેના મનમાં પૂર્ણ રીતે જણાયું અને તે જણાવાથી તે સંબંધમાં એક સરખો વિચાર મનમાં આવતાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે જન્યત જ એડી હતી. તેની આંખ હાણુવાર પણ મોંચાઈ નહિ. પેલી તરફ વિજય-સિંહની પણ તેવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. તે પણ દુર્ગાચરણના ભવિષ્યનો વિચાર કરતો આખી રાત ઉઘો નહીં. ઔરંગઝેબ ગાદીપર આવ્યો તથા તે મેળવવા માટે તેણે જે જે પ્રયત્નો કર્યા અને જે જે ભયંકર બનાવો બન્યા, કેટલાકની સાથે દગો કર્યો, કેટલાકોને ફસાવ્યા, કેટલાકના ઉપર બુલમ કર્યા, કેટલાંક દેવસો અભગવ્યાં અને મૂર્તિઓને અષ્ટ કરી, તે બધાનું તેને રમરણ આવ્યું, ને તેથી તેનું મન ઘણું જ અસ્વસ્થ થયું. તેને મારી નાંખવાને દેવ કેમ દોડતા નથી? બધા રજપૂત રાજાઓ અને ખંડીઆ રાજાઓ એકઠા થઈને એ દુષ્ટનો નાશ કરે એવી તેઓને કેમ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી? તેને માટે તેને ઘણું જ માઠું લાગતું હતું. રાજાસિંહ પાસે તેનું વારંવાર જવું આવવું થતું હતું, તેમ જ રાજાસિંહ પણ તેને ત્યાં જતો આવતો હતો, તે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. આવી રીતે તેનો મેળાપ થયાથી પોતાના વિચારો હમેશાં તે તેને જણાવતો હતો તથા ‘આખા રજપૂતાનાને એક કરીને તેનું ઉપરીપણું ક્રેવાને તમારા શિવાય ખીજે કોઈ સમર્થ નથી,’ એવું તેને વારે વારે કહેતો હતો. રાજાસિંહ તેને હા! હા! કહીને જવાબ આપતો હતો; પણ “જસવતસિંહ તથા તેના પક્ષનાં માણસો કદી પણ મને અનુકૂલ થશે નહીં તેથી મારે વગર વિચારી શરૂઆત કરી રાજ્યને થોડામાં નાંખવું એ ઠીક નહીં,” એવા મુત્સદ્દીપણાનું ખોલવું ખોલીને, વૃદ્ધ વિજયસિંહનું સમાધાન કરતો

હતો. વિજયસિંહ, જસવંતસિંહ ઉપર ધણો જ ગુસ્સો હતો. જ્યારે તેનું નામ બીજાનું અથવા રજપૂતનામાં બીજા રાણા એકઠા થાય ત્યારે જસવંતસિંહ તહીં આવી શકતો નહિ, તેથી વિજયસિંહને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો હતો. જોધપુરનો રાજા કમળેર, કપડી, હીન્ડો, કાચાર વગેરે કહી માળો આપતો. આવું ચાર પાંચ વખત થયું હતું. આખા રાજસ્થાનના શરવીરો એકઠા થતા પણ આદશાહનો ગર્વ જાણી કરવો અશક્ય છે એવું પણ તેને જણાવા લાગ્યું હતું. પરંતુ આદશાહને માટેનો તેનો તિરસ્કાર ધણો વધી જવાથી તેના મનમાં ગર્વ તોડવાની વ્રાત વારંવાર જાગત થતી હતી. તેવી રીતની આજની રાત હતી. પૃથ્વીસિંહને વિશ્વાસ આપી ઝેર દધ મારી નાખ્યો, જેની નોકરી પોતે વિશ્વાસથી કરે છે તેવા પુરુષનો દગલબાજીથી જીવ લીધો તે ઔરંગઝેબનું પતન કરવા માટે, આખું રજપૂતાના એકઠું થાય તે વખતે, જસવંતસિંહ પણ તેમને આવી મળે એવી આશા આજે વિજયસિંહના મનમાં ફરી જાગત થઈ. જસવંતસિંહને વિજયસિંહે ઘણો ધિક્કાર્યો હતો, પરંતુ તેના છોકરાને આદશાહે આવા કપટથી માર્યો તે તેને કદી પણ સાંઝે લાગ્યું નહિ. જસવંતસિંહને હવે તો આદશાહ ઉપર ધણો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થશે, અને તેનું વેર લેવાને તે આગળ પડ્યા વિના રહેશે નહીં આવું તેનું માનવું હતું.

આમ પૃથ્વીસિંહના મરણ સમાચારથી તે રાજ થયો. પોતાના વડીલને તો કાગળ ધણો જ ટૂંકા લખ્યો હતો અને તેમાં આખરે ફક્ત તમારા ઉપર પણ સંકટ આવશે તે ઘણું જ ટૂંકામાં લખ્યું હતું; એમ જણાવવાનું તે નહીં જણાવ્યું, અને ટૂંકા પત્ર લખી શીકર ઉત્પન્ન કરી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વિચારમાં, સવારનો પહોર ક્યારે થશે? તેની તે રાહ જોતો હતો. પોતાના ઉપર શું સંકટ આવશે? તે કાંઈ તેના ધારવામાં આવ્યું નહીં અને તેથી કાંઈ પણ સંકટ પોતાનાપર આવી પડે તે પહેલાં શું ખંદોખસ્ત કરવો? તે તેને સુઝતું ન હતું. તેવો વખત આવ્યો તો રાજ્યના સિપાઈઓ સાથે, હાથમાં હથિયાર લેઈશ ને છોકરાનો પણ નાશ થાય ત્યાંસુધી લડીશ; ને મારા ગામની સ્ત્રીઓ તથા રાજમહેલની સ્ત્રીઓને રાજમહેલમાં રક્ષણ આપી તેમનો ખરેખરો અંત આવેલો જોઈ મારે એકલાએ શત્રુપર દૂડી પડી મારો પ્રાણ આપવો, આવો પણ તે મનમાં નિશ્ચય કરતો હતો. મારા ઉપરનું સંકટ એ આખા રજપૂતાના ઉપરનું સંકટ છે, અથવા ખંડીયા રાજ્યો ઉપરનું સંકટ છે એવું સમજીને રાજાસિંહ વગેરે મને આવીને મળશે. કદી સ્વાર્થી વિચારથી રજપૂતાનાના બીજાઓ, મારી સામે લડશે તો તેમની સાથે પણ લડવું, પણ આદશાહને

શરણુ જવું નહીં, તેની દયા માગવી નહીં, તેના હાથનો સ્પર્શ મારી છોકરીને તો શું પણ ક્રૂપનગરની એક પણ છોકરીને થવા દેવો નહીં, એવો પોતાના બિછાનામાં પડયાં પડયાં નિશ્ચય કરીને તે નિશ્ચયના આવેશમાં તે પલંગપરથી નીચે કુછો અને પોતાના લબ્ય ઓરડાની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો. ઓરડામાં ઘણું જ અંધારું હતું. દીવો રાખીને તેને ઉંઘ આવતી નહતી. તે અંધારામાં તથા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, મંદ થયેલી પરન્તુ આ વખતે આવેશથી વિદ્યુત સત્તાના જેવી ગતિ આવવાથી તે ચારે તરફ ઝડપથી ફરતો હતો. એટલામાં એક ખૂણામાં કાંઈક પ્રકાશ તેની નજરે પડ્યો. તેના તરફ તે નિહાળીને જેવા લાગ્યો તો તેને તે તેજની વચમાં એક સુંદર મુખ કમળ જણાવા લાગ્યું. તે શું છે? તે તેને સમજાયું નહીં. હું સ્વપ્નામાં તો નથી? એવું મનમાં આવ્યાથી પોતાની આંખોપર એ હાથ ફેરવ્યા. ફરીથી સારી રીતે આંખ ઉઘાડી જુએ છે તો સ્વપ્નું નહીં, પણ એક ખૂણાના ઉપલા ભાગમાં ખરેખર પ્રકાશ જ છે એવી તેની ખાત્રી થઈ અને પોતાની મૃત પત્ની, રૂપવતીની માનો સુંદર ચહેરો તેની નજરે પડ્યો. તે પોતાની તરફ વિશાળ નેત્રથી અને ઉત્કંઠાથી જુએ છે એવું તેને જણાયાથી તે એકદમ સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો.

પાસેની ઓરડીમાં રૂપવતી જાગતી હતી. તેના મનમાં પણ તેવા જ વિચારો ઘોળાતા હતા, એમ આપણે કહી ગયા છીએ. તેના કાનપર માણસના જવા આવવાના શબ્દો પડ્યા તેથી શું ગડબડ છે? તે કાન દબને તે સાંભળવા લાગી. તેના સમજવામાં આવ્યું કે મારી પેટે પિતાના મનની સ્થિતિ થયાથી તેમને પણ ઉંઘ આવતી નથી. તે પણ મારી પેટે કાંઈ વિચાર કરે છે, તે શિવાય બીજું કાંઈ નથી. તેના મનની ખાત્રી થતી ન હતી અને તેથી તે પોતાના પલંગ ઉપરથી ઉઠીને બાપના ઓરડા તરફ, દરવાજા પાસે જઈ કાન દબ સાંભળવા લાગી. તેના કાનપર નીચલા શબ્દો પડ્યા:—“અરે! કદી નહીં ને વળી આજે આ શું? આટલા દિવસે સ્વપ્નામાં પણ કદી જણાઈ નહીં ને આજે ક્યાંથી દેખાઈ? ગમે તે આશ્ચર્ય હો. મારી આટલી ઉંમરમાં મેં જે વાતપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નથી તેના ઉપર મને આજે ભૂંડો લાવવાની બુદ્ધિ કેમ થાય છે? દેવ નથી, બ્રૂત નથી, પિશાચ નથી, ત્યારે આ શું છે? શ્રીશંકરની ઇચ્છાથી સઘળું થાય છે. તેની ઇચ્છા કદી કાંઈને સમજાતી નથી. એવું કહેનાર હું, આજે જ્યોતિષ ખરું પડવાથી તેને સાચું માનવા લાગ્યો અને વળી આજે સોળ વર્ષે પાછું પહેલા જેવું જ જણાય છે. ‘બાઈ! શા માટે આવ્યાં છો?’”

રૂપવતીને, આ સર્વ બોલવાનો હેતુ સમજાયો નહીં. પણ છેવટના શબ્દો, “બાપુ! શા માટે આવ્યા છો,” તે જો કે વિજયસિંહ પિશાચ યોનિમાં દક્ષિણેચર થયેલી પોતાની સ્ત્રીને સંભળાવવાના હેતુથી બોલ્યો હતો; તોપણ રૂપવતીએ એમ માન્યું કે, બાપુએ નક્કી મને સંબોધીને જ પ્રશ્ન કર્યો છે, એમ માની તેણે દરવાજાને ધક્કો મારી જવાબ દીધો કે, “બાપુ! તમારી પેટ મને પણ આખી રાત ઊંધ આવી નથી, તેથી હું અહીં આવી છું. તમે તમારા ઓરડામાં અહીંથી ત્યાં ફરો છો તેના અવાજ સાંભળી મેં આ દરવાજો ટોક્યો છે.” પુત્રીનું બોલવું વિજયસિંહે કાંઈ સાંભળ્યું નહીં. દરવાજો ઉઘડી જતાં, ‘હું આવી છું’ એવા કંઈક શબ્દ તેના કાનમાં વાગ્યા તથા દરવાજો ઉઘડવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો તેથી તે વધારે ચકિત થયો. પોતાના પ્રેમનો તે પિશાચે જવાબ દીધો એવું તેને લાગ્યું. રૂપવતી અંદર આવી તેથી દરવાજો ઉઘડી ગયો હશે એમ તેના મનમાં પણ આવ્યું નહીં! કેમ આવે વારં? આટલી રાતે તે પોતાનું બિછાનું છોડીને આવે અથવા જાગતી હશે એવું તેને સ્વપ્નામાં પણ શી રીતે લાગે? પિશાચની યોનિમાં આવેલી પોતાની સ્ત્રી જ બોલે છે, એમ માની તે ફરીથી તેને કહેવા લાગ્યો કે, “તું શા માટે આવી? તે મને કહે. તારી શેમાં વાસના રહી છે?” રૂપવતીના કાનપર પહોંચે પ્રશ્ન “શા માટે આવી” આટલા જ શબ્દો પડ્યા. તે મોટેથી બોલી કે “બાપુ! આમ શું કરતા હશે! દરવાજો ઉઘડ્યો ને પછી હું શા માટે આવી એમ કેમ પુછો છો?” બિચારા વિજયસિંહને આ શબ્દો સાંભળીને ધાણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું, પરંતુ પોતાની દીકરી પોતાને જવાબ આપે છે એવું તેને જરાપણ લાગ્યું નહીં. સામે ઉભેલી આ મારી સ્ત્રીનો હોઠતો હાલતો નથી અને સ્વર તો બરાબર તેના જેવોજ આવે છે એ શું? એ તે જાદુ છે કે બીજું કાંઈ, તે કંઈ સમજતું નથી. વિચારમાં તે ગભરાઈ ગયો. ઓખરે રૂપવતી મોટેથી બોલી ત્યારે “તું કાણ છે?” એમ પૂછવા તે લાગ્યો. તેની આંખ પેલા તેજથી વ્યાપેલી સ્ત્રીની તરફ લાગેલી હતી.

રૂપવતીએ “હું તે છું” એવો જવાબ દીધો તેથી તે વધારે ચકિત થયો અને એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. રૂપવતીની નજર પેલી તેજોમય મૂર્તિપર પડી તેથી તે પણ જરા ચમકીને પાછી હડી.

પ્રકરણ ૩ જી.

બીજે દિવસ.

પિતા અને પુત્રીની નજર તે તેજથી ચિંટાયલી મૂર્તિપર ચોંટી રહી. રૂપવતીએ પોતાની માને આગળ કદીપણ જોઈ ન હતી, તોપણ તેજમાં જણાતી પ્રતિમા સાથે સરખાવતાં પોતાની જ આબેહુલ આકૃતિ છે એમ ઢાંગતાં તે મારી મા હોવી જોઈએ, આવું તેણે અનુમાન કર્યું. નાનપણથી જ તેનો પિતા તથા બીજાં માણસો, “તું આબેહુલ તારી માના જેવી છે,” એમ હમ્મેશાં કહેતાં હતાં, તેથી ચિત્રમાં પડેલાં પોતાના પ્રતિબિંબ પ્રમાણે આબેહુલ દેખાતી તે સુંદર મૂર્તિ પોતાની માની હોવી જોઈએ, એવું તેના મનમાં આવ્યું. તે રૂપ તથા તેજ જોઈને તે ઘણી જ ચકિત થઈ ગઈ. બીજી તરફ જોવાની તેની ઇચ્છા જ થઈ નહિ અને કદી તેની ઇચ્છા થઈ તોપણ તેની આંખો બીજી તરફ જતી ન હતી, તેવી જ હાલત વિજયસિંહની પણ થઈ પડી હતી. તેની આંખો પણ તે સુંદર આકૃતિ ઉપર ફરી રહી હતી, એકના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નિકળી શક્યો નહિ. આખરે વિજયસિંહે હાથ મારીને રૂપવતીને કહ્યું, “રૂપા ! આપણા ઘરની તથા રાજ્યની કાંઈ પણ સારી અવસ્થા નથી, સ્વર્ગમાં ગયેલાં માણસો આવીને આપણને દેખાવ આપે છે, ત્યારે દુર્ગાચરણના લખેલા ભવિષ્યના બનાવો જલદીથી આવશે એને માટે હવે મને શંકા રહેતી નથી.” આ બધું તે બોલતો હતો ખરો, પરંતુ તેની આંખો એક પળ પણ પેલાં દિવ્ય રમણીય, પરંતુ ખિન્ન થયેલાં મુખ કમળ ઉપરથી ખસી નહોતી, એટલામાં તેને એવું જણાયું કે, તે મૂર્તિ પોતાને કાંઈ કહેવા માટે પોતાના સુંદર હોઠ હલાવે છે; તેથી તે ઘણી જ ઉત્કંઠાથી ત્યાં જોવા લાગ્યો તથા કાન માંડવા લાગ્યો, પણ કાંઈ સંભળાયું નહિ. બીજી તરફ રૂપવતી પણ દિવ્ય મૂર્તિ તરફ જોતી હતી તેને પણ એવો ભાસ થયો કે, પોતાને પોતાની મા કંઈ કહેવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તે દિવ્યાકૃતિના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહીં. થોડો વખત એ પ્રમાણે થયા પછી ખરેખર તે દિવ્ય મૂર્તિ રૂપવતીની નજીક આવતી હોય, એવો ભાસ થયો. તેજનો પ્રકાશ રૂપવતીના શરીર ઉપર પડ્યો, તેથી તેનો ચહેરો વિશેષ સ્તેજ, દિવ્ય તથા પ્રકાશિત થવા લાગ્યો. વિજયસિંહ તો તટસ્થ રીતે જોતો હતો. વળી પાછી બેએક પળ ગઈ એટલામાં તો તે દિવ્યાકૃતિએ પાસે આવીને, રૂપવતીના માથા ઉપર હાથ ઢગાડ્યો અને કાંઈ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, પણ તે વિજયસિંહને જરાએ સમજાયા નહિ; પરંતુ જોતાં જોતાં એવું જણાયું કે, તે દિવ્ય આકૃતિ રૂપ-

પત્નીના શરીરમાં પ્રવેશી અંતર્ધ્યાન કરી અર્ધ. રૂપવતી તે બનાવ
 જ્ઞેષ્ઠને ગભરાવાથી, કે બીજા કંઈ કારણથી કે એશુદ્ધ થઈને જમીન-
 પર પડી. તેના મોંમાંથી લાગટ “હા હા ! તેમજ ખચીત કરીશ,”
 એવા જ શબ્દ માત્ર નિકળતા હતા. તે દિવ્યમૂર્તિ અંતર્ધ્યાન થયા પછી
 થોડીક પળે વિજયસિંહ પણ શુદ્ધિમાં આવ્યો ને જુએ છે, તો રૂપવતી
 પોતાની પાસે જ પડેલી છે ને મોંમાંથી “હા હા ! ખચીત તેમજ કરીશ !”
 આ શબ્દોની ધારા વહેતી હતી. વિજયસિંહને કાંઈ સમજાયું નહિ,
 ત્યારે તેણે હાંક મારી, પરંતુ તેના જવાબમાં ઉપલા શબ્દોના ઉચ્ચારણ
 વિના બીજા કંઈ પણ જવાબ નહતો, તેથી ગભરાઈને તે પોતાનાં માણ-
 સોને હાંકો મારવા લાગ્યો. રૂપવતીને તેમાંનું કાંઈ પણ જાણવામાં
 ન હતું. તે નિશ્ચળ થઈને પડી હતી, અને ફક્ત ઉપર કહેલા શબ્દો જ
 ઉચ્ચારતી હતી. દાસ દાસીઓ વગેરે દોડી આવ્યાં. તેઓ આ દેખાવ
 જ્ઞેષ્ઠને ધણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યાં, પરંતુ બધાંએ સ્તબ્ધ થઈને બેસવાનો
 વખત આ ન હતો. વિજયસિંહે તરત રાજવૈદ્યને લાવવાનું કહ્યું અને
 દાસીઓએ રૂપવતીને તેના પલંગ ઉપર સૂવાડી, તેને શુદ્ધિ આવી
 નહીં. તેને મુખે તો અગ્યાર અક્ષરનો મંત્ર લાગટ ચાલેલો હતો તે જ્ઞેષ્ઠને
 વિજયસિંહનું ગળું સુકાયું. વૈદ્યરાજ ક્ષેમરાજ પંડિત આવે ત્યાં સૂધી પાણી
 વગેરે છાંટી શુદ્ધિમાં લાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ બધા નકામા !!
 તરત જ દુર્ગાચરણના ભવિષ્યની યાદ આવ્યાથી તે પોતાને કહેવા લાગ્યો,
 “દુર્ગાચરણનું ભવિષ્ય જ્ઞેષ્ઠે જવાનું હોય તો છોકરીને શુદ્ધિ આવવાનું
 કાંઈ કામ નથી—ભવિષ્ય જ્ઞેષ્ઠે માનવું એમ મને લાગે છે. પણ આ
 શું થયું ? એને આ પિશાચનો સંચાર તો નહિ હોય ? ગમે તેમ હો !
 કાંઈ પણ છે !! મારી દૃષ્ટિ આગળ એની માએ એના શરી-
 રમાં પ્રવેશ કર્યો છે; માટે હવે તે બાબતમાં શંકા શી ચલાવવાની ?
 આ કેવો ભયંકર બનાવ !! છોકરી ઉપર આ કંઈ નવું જ સંકટ આવ્યું
 છે. આવા તે મનમાં અનેક વિચારો કરતો ને બળડતો હતો.
 આમ કર, તેમ કર, આને બોલાવો, તેને બોલાવો, એમ ઘેલાપણું
 લાગ્યાની પેટું તે બકતો હતો. એટલામાં ક્ષેમરાજ પંડિતે આવી રૂપવ-
 તીને જ્ઞેષ્ઠ, તેની નાડી જ્ઞેષ્ઠ, કંઈપણ તેને થયું નથી એમ જણાવ્યું. પરંતુ
 તેને કંઈ થયું નથી ત્યારે એકદમ મૂઝાઈ શી રીતે આવી એવી શંકામાં
 રાણા વિચાર કરવા લાગ્યો. વિજયસિંહને વૈદે સલાહ પૂછ્યો, પરંતુ તે તો
 પહેલેથી જ ગભરાયા જેવો થઈને, “વૈદ્યરાજ ! પહેલાં તેને સારી રીતે
 ઉદ્ધારો, પછી હું બધું તમને કહીશ.” આવું કહીને તેને તેણે વધારે સાવધ
 કર્યો. આવી સ્થિતિમાં વૈદ્યરાજ બિચારો શું કરે ? તેણે એક માત્ર કાઢીને

તેની છલ ઉપર ચોળી અને આંખમાં એક આંગળી ભરીને અંજન ફેરવ્યું. અડધી પગમાં કુંવરી શુદ્ધિમાં આવી, એકદમ વિજયસિંહની તરફ જોઈને બોલી; “આપુ! મા શા માટે ચાલી ગઈ? અહીંયાં તે હતી ને?” વિજયસિંહે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. તે ગાંડા જેવો તેની સામે જોવા લાગ્યો. કુંવરી ઉઠવાનો યત્ન કરવા લાગી, પરંતુ ક્ષેમરાજે તેને ઉઠવા દીધી નહીં. તે તદ્દન ઘેલીના જેવી પિતાની તરફ જોવા લાગી અને એકદમ બોલી; “હું ક્યાં છું? આપુ, તમે ક્યાં છો? મા ક્યાં ગઈ? મને તે લેવા માટે આવી હતી, પછી મને કેમ છોડી ગઈ? હા, હા! પણ તેણે મને સાંઠ જ કહ્યું હતું.” ક્ષેમરાજને તેનું બોલવું કાણુમાત્ર પવનની લહેરના જેવું જણાયું, તેથી તેણે વિજયસિંહને કહ્યું, “રાણાજી! રૂપવતીને સારી ઉંઘ આવી નહીં હશે, ને તેને અસ્વસ્થ ઉંઘમાં કોઈ જાતનું આશ્વર્યકારક સ્વપ્ન આવ્યું હશે, તે સ્વપ્નમાં કરીને તેની આવી સ્થિતિ થઈ છે; બીજા કાંઈ પણ સંદેહ મને આવતો નથી. હવે બધાં માણસો અલિધી બહાર જાઓ. હું તેને ઉંઘ આવે એવો કંઈક ઉપાય કંઈ છું, તેથી તેને સાંઠ લાગશે.” ક્ષેમરાજના મોંમાંથી આવા શબ્દો સાંભળતાં જ, વિજયસિંહના કહેવા પહેલાં બધાં માણસો ઉડી ગયાં. પ્રકટ કુન્દ અને પદ્મા બે જ રહી; તેમાંની એક તેને આશાકે બેસી અને બીજી તેના પગ આગળ બેસી. તેઓને ઉડી જવાનો કોઈએ આગ્રહ પણ કર્યો નહિ; કારણ કે તેમની ત્યાં જરૂર હતીજ.

ક્ષેમરાજે આસપાસનો વિચાર કરીને ઔષધ કાઢ્યું, તથા રૂપવતીને ઘણીજ મમતાથી પાસે બોલાવી, તે લેવાનું કહ્યું. ઔષધ બાધાને આશરે અરધો કલાક તો નહિ થયો હોય, એટલામાં રૂપવતી પથારીપર એકદમ પડી અને તેને ગાઢ નિદ્રા આવી. વિજયસિંહને પણ આખી રાત ઉંઘ નહીં આવેલી હોવાથી, તે પણ થાકી ગયો હતો. ક્ષેમરાજે તેને પણ આગ્રહ કરીને સૂવાનું કહ્યું. રૂપવતીને કાંઈ દરકત નથી, તમે નિશ્ચિન્ત રહેજો, એવું વારંવાર વિનંતિ કરીને કહ્યું ત્યારે તે પણ પોતાના બિચારા-પર જઈને પડ્યો અને તેને પણ ઉંઘ આવી ગઈ. રાતનો બધો વખત એકેકે સ્વપ્નવત્ થયો હતો, પરંતુ મન ઉપર કાંઈ પણ અસર કરે નહીં, એવા સ્વપ્નમાંનું આ સ્વપ્ન ન હતું.

બીજે દહાડે પ્રહર દિવસ ચલ્યો ત્યારે વિજયસિંહ જાગ્યો અને જાગતાં જ તેનો પહેલો સવાલ રૂપવતીની તબિયત સંબંધીનો હતો. તેના જાણવામાં આવ્યું કે, રૂપવતી હજી સૂઈ નિરાંતે ઉંઘે છે. તે સાંભળતાં જ તેને એક રીતે ઘણી ખુશાલી થઈ અને તે પોતાના પ્રાતઃકર્મ, વંદના, વિધિ તથા પૂજન અર્ચનમાં લાગ્યો. પા પા કલાકે તે તેની ખબર કાઢવા માણસને મોકલતો હતો. આખરે રૂપવતી ઉડી.

સમપૂર્ણ શુદ્ધિમાં જગી છે, એવું માલમ પડ્યું; ત્યારે સણુના ખોળીઆમાં પ્રાણ આવ્યા. તથાપિ આગલા દિવસની રાતે બનેલો બનાવ કાંઈ રીતે તેના મનમાંથી જતો ન હતો. વારંવાર તે બનાવ સર્વ પ્રકારે તેના મનમાં રમતો હતો. તે દિવ્ય મૂર્તિ તેની આંખની સામે એકસરખી જણાતી હતી એવું ન હોતું, પણ તે દિવ્ય આકૃતિમાં પાછી પોતાની સામે આવે અને હું તેને ચિત્ત લગાડીને નિહાળું એવું તેના મનમાં વારંવાર થતું હતું. તે કાંઈ કામ કરતો હોય તોપણ વચમાં ઉપર પ્રમાણે વિચારમાં નિમગ્ન રહેતો હતો. પોતે પોતાની મેળે હસતો હતો, ખિન્ન થતો હતો, આવી રીતનો તેનો ક્રમ ચાલતો હતો. રૂપવતી હુશિયાર થઈ. તેની આગલા દિવસની ચપળતા, આનન્દમયતા, ઉલ્લાસવૃત્તિ વગેરે લુપ્ત થયું. ચહેરાપર એક જાતની ખિન્નતા આવેલી, એમ કાંઈને પણ લાગે એમ હતું. કુન્દે અને પદ્માએ તેને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા અને જો કે ઘણું કરીને પોતાની સખીઓના દરેક પ્રશ્નનો જવાબ તે તુરત આપતી, તોપણ આજે તેણે તેમના એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહીં. વધારે પ્રશ્ન પૂછવાથી પણ તેના હૃદયનો મર્મ કાઢી શકાયો નહીં. ઘણાં કડવાં વચન કહીને, આગ્રહ કરીને તે ન કહેવડાવવાની તેમના મનની વૃત્તિ થઈ નહિ; તેમ તેને પૂછવા કરતાં કયી તરફ તેની વૃત્તિ દોડે છે તે સંભાળવાનું કામ જ તેઓએ ચલાવવા માંડ્યું.

*

આગલે દહાડે દ્વિતીયી આવેલા કાગળમાં લખ્યું હતું કે, વધારે વિસ્તારપૂર્વક કાલે લખીશ. તેથી આજે પત્ર આવવાનો હતો તેની વિજય-સિંહ આતુરતાથી રાહ જોતો હતો. તેમાં આવનારા ખપ્પરમાં એક તો પૃથ્વીસિંહના મરણના વિસ્તારપૂર્વક સમાચાર શિવાય, પોતાના સંબંધ વિષે પણ લખવામાં આવશે એવું તે માનતો હતો. એટલામાં હલકારો આવ્યો તથા તેણે વિજયસિંહને કાગળ આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે;

મહારાણા વિજયસિંહની ચરણ સેવામાં.

મુ. રૂપનગર.

ઘણા જ વિનયયુક્ત અનેક પ્રણામપૂર્વક વિનંતિ એ છે કે, બાદશાહ ઔરંગઝેબે પરમ દહાડે કેટલું લયંકર કર્મ કર્યું તે મેં દૂકામાં કાલે જણાવ્યું છે: આજે વિસ્તારીને લખી મોકલું છું. મોકલવામાં કાંઈ ડર નથી. તેવું કંઈ જણાશે તો વધારે પાછો લખી મોકલીશ જ. આપણી આસા પ્રમાણે ચલાવેલી રીતિ મુજબ હજી સુધી કદી પણ અડચણ આવી નથી. રાણા જસવંતસિંહના કાગળ જેવા પકડાયા છે તેવા હજી સુધી આપના

પકડાયા નથી તે આપના જાણવામાં જ છે. આપણે કાંઈ પણ ખટપટ કરીએ છીએ એવી હજી સૂધી કાઢને પણ શંકા આવી નથી અને તેથી આ બધું બની શકે છે.

મહારાજ ! આલમગીર બાદશાહ એટલો બધો ખુની છે, એટલો આપમતલખીઓ છે, એટલો દાંલિક છે, અને એટલો અસ્થિર મનનો છે એવી કલ્પના પણ કેટલાએક દિવસ પહેલાં કાઢને ન હતી. પરંતુ હમણાં દર કલાકે જે અનુભવમાં આવે છે તેથી દરેકની ખાત્રી થઈ છે કે, તે અત્યંત નીચ માણસ છે. મહારાજ ! જસવંતસિંહ મહારાજ બાદશાહનો સત્યનિષ્ઠ નોકર છે ને તેનાપર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે મોગલ બાદશાહાતનો આધાર સ્તમ્ભ છે એવું હમણાં સૂધી બાદશાહે ભરદરબારમાં કહ્યું હતું અને પરમ દહાડે ઘણી જ અધમ રીતે વિશ્વાસઘાતનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં સૂધી તેણે આવો ઉદ્દગાર કાઢ્યો હતો. પરમ દહાડે સવારે પૃથ્વીસિંહની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે તેના પિતાના સમાચાર પૂછ્યા અને બાદશાહે, તે રાજ્યનો આધાર સ્તમ્ભ છે, એવું કહી દેખાડ્યું અને, તું તારા પિતાની પેઠે વર્તજે, બીજા રજપૂતોની મસલહત પ્રમાણે વર્તેશ નહીં, એવો ઉપદેશ તેને કર્યો હતો. બપોરે ભરાવાની દરબારમાં તેને માન આપવાનું છે એવું પણ તેને કહ્યું, પરંતુ બપોરે, કેવો ભયંકર બનાવ ! પૃથ્વીસિંહને જોધપુરથી તેડું મોકલી તેડાવ્યો હતો. તેડાવવાનું કારણ એમ બતાવ્યું કે, જસવંતસિંહ મહારાજ અમારી પાદશાહીના આધાર સ્તમ્ભ છે; ત્યારે તેના છોકરાને એક વખત જોઈને સારો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. બધાં માણસને આ કારણ પ્રશંસનીય જણાયું અને બધાંએ જસવંતસિંહ તથા પૃથ્વીસિંહનું નસીબ ઉઘડ્યું એમ કહેવા માંડ્યું; અને બધા, દરબારમાં આજે તેને કેવું માન મળે છે તે જોવાની મતલબથી દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તે દહાડાનો દરબાર તદ્દન અજાણ્ય જેવો ભરાયો હતો. દરબારમાં જેને આવવાનું માન હતું એવા બધા તે દહાડે દરબારમાં આવ્યા વિના રહ્યા ન હતા. પૃથ્વીસિંહને બાદશાહે પોતાની જમણી બાજુપર બેસાડ્યો અને તેની સાથે ઘણા જ પ્રેમથી વાતચિત કરી. ત્યારપછી દરબારનાં માણસોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું, “દરબારીઓ ! આ પૃથ્વીસિંહ, મહારાજા જસવંતસિંહનો પુત્ર છે, અને એ આજથી અમારો પુત્ર જેવો થયો. એનો બાપ જેવો આપણી બાદશાહીનો આધાર છે તેવો જ આ પણ છે એવું હું સમજું છું.” આટલું બોલીને પાસે બેઠેલા અમીરની તરફ જરા આંખની ધશારત કરીને બાદશાહે પૃથ્વીસિંહનો હાથ ઘણા જ જોરથી પકડ્યો અને તેને કહ્યું, “ક્યાં પુત્ર ! તું પણ તારા બાપ

જેવેજી બહુદર છે એવી ખ્યાતિ મેં સાંભળી છે તે શું ખરી છે ?
તું શું કહે છે તે કહે બેઠાએ.”

ખરે રજપૂત પૃથ્વીસિંહ ઠંડે અવાજે બોલ્યો;—“મરીબોકે વાલિ !
આખી દુનિયાપર જેનો અમલ છે એવા બાદશાહની ફક્ત કૃપાદષ્ટિ
એકાદાપર પડવાથી તેને કેવું સ્પુરણ આવે છે ? જ્યારે મારા જેવાના
આપે એ હાથ પકડ્યા ત્યારે મારા શરીરમાં કેટલી સ્પુરતી આવી છે તે
હું કહી શકતો નથી. સ્પુરતીતો ઉદ્ધાર કાઢતાં તેના બાહુનું ખરેખર જ
સ્પુરણ થયું, તે ઔરંગઝેબને પણ સમજાયું હશે; કારણ કે તેનો
તે વીર્યોદ્ધાર સાંભળતાં જ ઔરંગઝેબની મુખચર્યા પણ એકદમ
બદલાયલી જણાઇ. તેણે એકદમ તેને કપટયુક્ત પ્રેમથી ભરેલા
શબ્દોમાં કહ્યું, “વાહવા ! વાહવા ! તારા બોલવામાં મને જાણે જસ-
વંતસિંહ જ પાછા મારી દરબારમાં આવ્યા હોય એવું જણાય છે.” એટલું
બોલ્યા બાદ પાછળ ઉભેલા સિદ્ધિ ખુદાદાદને ઇશારત કરીને પોશાક લાવવાને
કહ્યું. તે પોશાક લાવ્યો અને બાદશાહે પોતે તે પોશાક પૃથ્વીસિંહના
શરીર ઉપર ચઢાવ્યો અને દરબાર તરત જ ગરબડમાં બરખાસ્ત કરીને ત્યાંથી
તેને જવા દીધો. પણ પછી શું બન્યું ? પૃથ્વીસિંહ પોતાના મકાનપર જતાં
જતાંમાં તેને પોતાના શરીરપર એટલો દાહ થયો કે કાઢને પોતાના શરીરને
સળગાવેલી મશાલ લગાડી હોય ને ઠોકાણે ઠોકાણે દઝાડ્યો હોય તેવું જણાયું.
તે ભોંય ઉપર આઝોટવા લાગ્યો. વૈદ્યને બોલાવી મંગાવવાની પણ પુરસદ
મળી નહિ—એટલામાં જ એ બિચારોનો જીવ ગયો. હાય હાય થતાં જ્યાં ત્યાં
આ દુષ્ટ ખખર પ્રસર્યા. બાદશાહના કાનપર તે ખખર પહોંચ્યા, ત્યારે તે
એટલો તો શોક કરવા લાગ્યો કે, જાણે પોતાનો વહાલો છોકરો મરણ
પામ્યો હોય ! દરબારમાં તેની માનપ્રતિષ્ઠા થઇ અને તેણે રજપૂતનું પાણી
દેખાડ્યું જેથી તેને કાઢની દુષ્ટ નજર લાગી તેથી જ આમ બન્યું એમ
તેણે પોતાની આસપાસના લોકોને કહેવા માંડ્યું અને ઘણો જ આશ્ચર્ય પમાડે
તેવો શોક પાળવા લાગ્યો. પરંતુ એ દલગીરીમાં કંઈપણ ખરાપણું નથી
એવું દરેકને જણાવા લાગ્યું. દરેક પોતાના મનમાં પક્કી રીતે સમજ્યા
કે, બાદશાહે જસવંતસિંહના ઉપરનો પોતાનો ગુસ્સો હજી સૂધી છોડ્યો
નહોતો, તેથી આમ કર્યું છે. પણ સઘળામાં મોટો ચમત્કાર એ હતો કે,
બાદશાહે પોતે પોતાને હાથે એક પત્ર લખીને આ દુષ્ટ વાર્તા જસ-
વંતસિંહને જણાવવા માટે હલકારો મોકલ્યો છે. કાગળમાં, “તમારો નહિ
પણ મારો પુત્ર મરી ગયો છે એમ હું સમજું છું ને મારા મનની સ્થિતિ
આ બનાવથી ઘણી જ શોકજનક થઇ પડી છે,” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ રીતે
લખી, શોકમાં લાગ પડાવ્યો છે.

વિજયસિંહે અહિ સૂધી પત્ર વાંચીને નીચે મૂક્યો તથા એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂકીને ખૂબ દાંત પીસ્યા.

વિજયસિંહે મોગલોને ઘણા ધિક્કાર્યા. તેમાં પણ ઔરંગઝેબ આદશાહે રાજ્ય મેળવવા માટે જે નાના પ્રકારનાં દુષ્ટ કાર્યો કર્યા હતાં, તે સાંભળીને તેને એટલો દ્રેષ આવ્યો કે, જે તેની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો બધા રજપૂત વીરોએ એકત્ર થઈને પોતાના દેશમાંથી તેને હાંકી કાઢવો, એવું તે રાજસિંહને હમેશાં કહેતો હતો. સ્વાર્થ સાંધવાને તે કોનો કેવી રીતે ધાત કરશે તથા ક્યારે વિરોધી થઈ પડશે, તે કાઢીને સમજાતું નહતું અને કાંઈએ કદી તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, એવું તે રાજસિંહની પાસે જ નહિ, પણ જે કાંઈ રજપૂત વીર તેને મળતો તેને કહેતો હતો. ઔરંગઝેબના કાનપર આ વાત પડશે તો તેના ઉપર તે મોટો અનર્થ ગુજારશે, એવું અનુમાન કરનારા રજપૂતોએ તેને એતવ્યો પણ ખરો! પણ તેના ઉપર તેણે મુદ્દલે લક્ષ આપ્યું નહતું. ઉલટું એવું બોલનારાઓને તે ધિક્કારતો હતો.

ઔરંગઝેબના લયંકર કામની તપસીલ વાંચ્યાથી તેને નાખશીખ આગ લાગી. ઔરંગઝેબ ઉપર તેને દ્રેષ આવ્યો, એમાં કાંઈ નવાઈ નહોતી. જસવંતસિંહને માટે તેના મનમાં જરાપણ માન નહતું, પરંતુ તેના પુત્રને આવા વિશ્વાસઘાતથી મારીને આદશાહે તેના ઉપર માન ખાટવા માટે સાંત્વનાનો પત્ર મોકલ્યો એવી તેની નીચતા જોઈને, તેને જસવંતસિંહ ઉપર દયા આવી. મોગલોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી અથવા પોતાની જાત વટલાવી મહત્તા મેળવનાર જસવંતસિંહ ઉપર વિજયસિંહ જેવા ખરા રજપૂતને ક્યાંથી પ્રેમ હોય? પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને કૃતઘ્નતાનો ઉપયોગ કરે એવા ઔરંગઝેબ તરફ તિરસ્કાર આવે અને તેની કૃતઘ્નતાનો ભોગ થઈ પડેલા જસવંતસિંહ તરફ દયા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. જસવંતસિંહના ઉપર દયા અને આદશાહના ઉપર તેને ક્રોધ આવ્યો અને દાંત પીસી, સંતપ્ત થયેલો, શૂન્ય દૃષ્ટિથી, ઉપરની છત તરફ તે જોવા લાગ્યો.

રૂપવતી ક્યારનીએ તેની પછવાડે આવી ઉભી હતી અને હવે વળી શું બનશે તે જોવાના વિચારથી તટસ્થ તેની તરફ તથા કાગળ તરફ જોવા લાગી, પણ તેને કાંઈ સમજાયું નહિ. વિજયસિંહ પોતાના સંતાપ અને વિચારમાં નિમગ્ન હતો, તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચારો ધૂમતા હતા. મુખ્ય વિચાર એ હતો કે, મોગલની તરફથી—તેમાં પણ આ દુષ્ટ ઔરંગઝેબથી, વિશેષે કરી રજપૂતોની આટલી બધી ખરાબી થયા છતાં બધાએ એકઠા મળી તેનો નાશ કરવો એવી બુદ્ધિ કેમ તેમને થતી નથી? આવી રીતના,

મને ખિન્ન કરનારા ધણા વિચારો તેને દુઃખ દેવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં જે મારી આંખ મિચ્યાય તો ધણું સાફ, એવો પણ તેના મનમાં તરંગ ઉઠતો હતો. એકાદિ ખરાબ બાબત ન બનવા દેવાનું આપણા હાથમાં નથી, પણ તે બને તે પહેલાં આપણી હયાતિ ન હોય તો કીક, એમ તેને લાગતું હતું. આ વિચાર તેના મનમાં આવવાથી આખરે તેણે હાથ મારી અને ફરીથી પેલા કાગળ તરફ આંખ ફેરવી ફેરવી જોયો, તેટલામાં તે રમણીય મુખકમળ તેની દૃષ્ટિ આગળ આવી ખડું થયું.

રૂપવતી ઉપરનો વિજયસિંહનો કેટલો પ્રેમ છે, તે વાંચનારે અત્યાર સુધીમાં ધણી રીતે જાણ્યો છે. તે મુખકમળ જોતાં જ વિજયસિંહના હૃદયે જરા શાંત થઇને, મુખ ઉપરની ખિન્નતાને ફેરવીને, તે જગાપર જરા હાસ્યને માર્ગ આપ્યો, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. રૂપવતી તેની આંખની કીકી હતી. આંખની કીકાને વિપત્તિમાંથી બચાવવાને દરેકનો પ્રયત્ન હોય છે, તેમ રૂપવતીની વિપત્તિ તથા સંકટ દૂર કરવા માટે, વિજયસિંહનો નિરંતરનો પ્રયત્ન હતો. તેથી કાંઈ પણ વિષાદ ઉત્પન્ન કરનારી બાબત જે બની હોય ને તેથી તે ગમે તેટલી વિપત્તિમાં આવ્યો હોય તોપણ, તે એવો સાવચેત રહેતો હતો કે, રૂપવતીને પોતાની દિલગીરી જણાઈ આવે નહીં. જે બાબત ચિન્તા રાખે તેને જોતાં જ તેની અરધી ખિન્નતા જતી રહેતી હતી, ને બાકી રહેલી અરધીને ધૂપાવવાને માટે તે બહુ યત્ન કરતો હતો.

રૂપવતીને જોતાં તેના ચહેરા ઉપર સ્મિત દેખાયું. તે એકદમ બોલ્યો:—“દીકરી રૂપા! તું આજે અહીં આવશે એવું મને લાગતું નહોતું. કાલે આટલો ઉજાગરો થયો છતાં પણ તું અહિં શામાટે આવી? આજે આખો દહાડો પથારીમાં પડી રહી હોત તો તને સાફ થાત. વળી મને પણ સાફ લાગત.....તારો.....”

પણ રૂપવતીએ તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે વચમાં જ બોલી ઉઠી કે, “બાપુજી! કાલના દિલ્લીના કાગળમાં લખ્યા પ્રમાણે આજે કાગળ આવ્યો હશે એવું જણાય છે. તે પત્રમાં શું લખ્યું છે? મને તે હકીકત જાણવાની ઇચ્છા થાય છે.”

વિજયસિંહે તે કાગળ એક કોરે મૂકીને એકદમ તેને કહ્યું કે, “તારે તે હકીકત જાણીને શું કરવું છે? તને એક જ હઠ છે. તે કાગળમાં કહેવા જેવું કાંઈ પણ નથી. તેમાં શું હોય તે.....”

“હા, શું હોય? આટલો મોટો પત્ર શું અમસ્થો જ લખ્યો છે કે? કાલુ આટલી ફેગટ મહેનત લે? વળી કાલે જે હકીકત લખી છે

તેનો ખુલાસો તેમાં હશે તે મારે સાંભળવો છે. બધી હકીકત હમેશાં મને જણાવો છો ને આજે આટલું બધું લખ્યું છે, છતાં મારાથી શામાટે છૂપાવો છો? આ પત્રમાં શું છે?”

“છૂપાવીશ નહિ!” તેણે જરા મમતાથી કહ્યું. “પણ આવી રાજ્યકાજની, વિશ્વાસઘાત તથા દગલબાજીની વાતો સ્ત્રીઓને કાને નાખવામાં કંઈ ફાયદો નહિ.” તે સાંભળતાં જ રૂપવતીના કપાળમાં રેખા પડી. એ જોઈને તે બાળાને પોતાની પાસે મમતાથી એસાડી રાણે કહ્યું કે, “અરેરે! તું નિરાશ થઈ ગઈ શામાટે? જો આ કાગળ. માફ શું બય છે? બધું વાંચ, એથી તને મોગલ કેવા છે, કેટલા કૃતમ છે, આપણું કહીને જોને બોલાવે છે તેના સંબંધમાં પણ સ્વાર્થ સાંધવાનો લાગ આવતાં કેવો વિશ્વાસઘાત કરે છે તે સમજશે. છી, છી! એવી જાતનો નીચ સ્વાર્થી પુરૂષ આખી દુનિયામાં કોઈ જ નહિ હોય. પણ આપણે શું કરીએ? રજપૂતવીરોએ જ જો બધું છોડીને મુસલમાનોની-આ નીચ મોગલની સેવા કરવી સ્વીકારી, તેમાં જ તેઓને સારતા જણાઈ, તો આપણે એકલા શું કરીએ? કીક છે. આ એકલો એકનિઃશ્ચી સેવા કરે છે, તો પણ તેઓ તેના તરફ કાંઈ પણ સારી રીતે વર્ત્યા નથી.”

“જ દીકરી! તું તારાં સંતાનને તેની સેવા કરવા દઈશ નહિ!” એમ કહીને કાગળ તેની સામે મૂક્યો. રૂપવતીએ પહેલેથી છેલ્લે સૂધી તે વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેનું શરીર ગરમ થયું, તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને વારંવાર દાંત પીસવા લાગી. વિજયસિંહ તેની તરફ ઘણી બારીકીથી જોતો હતો અને તેના મનમાં થતા વિકારો જેમ જેમ તેના સુકુમાર ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ થતા હતા, તેમ તેમ તે, તેને જોતો હતો તેથી તેને સમાધાન થતું હતું. આ પ્રમાણે તેણે તે કાગળ વાંચીને બાપની પાસે મૂક્યો અને ઓઢણીથી પોતાની આંખ ઘુછી. પછી બોલી: “બાપુજી! આ વાત હવે કાણુલમાં ગયાથી ચન્દ્રાવતી માસીને કેવું લાગશે? ઔરંગ-જેખની સાથે લઢતો જસવંતસિંહ જ્યારે એકવાર સમરાંગણ છોડીને જોધપુર પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે નગરના બધા દરવાજા બંધ કરાવીને રજપૂતને અયોગ્ય એવું કામ કરવા માટે નિર્ભત્સના કરી હતી. ઔરંગ-જેખની ક્ષમા માગીને જ્યારે દરબારની સરદારી લીધી ત્યારે તેણે તેને ચેતાવ્યો હતો, પણ બધો પ્રયત્ન નકામો ગયો. તેણે ઉગતા સૂર્યની પૂજના વ્રતની પેઠે ઔરંગજેખની તોકરી સ્વીકારી અને આટલું કરતાં પણ છેવટે આવો પ્રસંગ પોતાપર ખેંચી લાવ્યો છે. જ્યારે આ બાબત તેના જાણવામાં આવશે ત્યારે તેને કેટલું દુઃખ થશે? પણ વિચાર શું કરે? હવે જો જસવંતસિંહ ચેતે તો કીક છે; નહીં તો ચન્દ્રાવતી માસીના શા હાથ

મારી ! તે આ સાંભળ્યા પછી જીવશે નહીં, પોતાનો પ્રાણ આપશે. આપુ! ઔરંગઝેબના મનની ખરી મતલબ તમને ખબર નથી. તે મને ચાર જ દિવસ થયાં પંચાએ કહ્યું છે. તેને ક્યાંથી માલમ પડ્યું હશે તે કાણ જાણે? પણ આપુ! તેનું કહેવું ખરું જણાય છે. નહિ તો ઔરંગઝેબ આવી રીતે તેની સાથે દગલબાજી કરે નહીં.”

“તને પંચાએ શું કહ્યું છે? પંચા પણ ઘણી જ ચોક્કસ જણાય છે.”

“આપુ! તેમાં ચોક્કસ શું? તે થોડા દિવસ ઉપર ઉદેપુર ગઇ હતી, ત્યાંથી તેને સમાચાર મળ્યા તે તેણે મને કહ્યા.”

“પણ તે શી હકીકત છે? ઔરંગઝેબની મતલબ તેને શું ખબર?”

“આપુ! શહાજહાંન બાદશાહના મનમાં ઔરંગઝેબને ઉદેપુરની એક કન્યા પરણાવવાની હતી; પણ તે બની શક્યું નહિ. ચંદ્રાવતી માશીનું તેણે માગું કર્યું હતું; પણ તેના દાદાએ ના પાડી. પોતાને માટે તે કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે તેના બાપે ના પાડી ત્યારથી ઔરંગઝેબના મનમાં એ વાત રમી રહેલી છે ને જસવંતસિંહ સાથે તેનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી તેના ગુસ્સો બહુ જ વધ્યો છે; કારણ કે જસવંતસિંહ ઉપર હુમલો કરીને તેને પોતાના જનાનખાનામાં લાવી શકાતી નથી; તે બાદશાહનો દોસ્ત છે અને ઘણો પ્રખળ છે; માટે કોઈ રીતે તેને દુઃખ દેવું અને દિલ્લિમાં લાવવો આવો ધાટ છે. ઉદેપુરના રાણાના વંશની સ્ત્રીઓ પોતાના જનાનખાનામાં હોવી જોઈએ, એમ બાદશાહની મોટી ઇચ્છા છે; પણ તે પૂરી પડતી નથી તેથી એક ફિરંગી સ્ત્રી લાવીને તેને ઉદેપુરનું નામ આપ્યું છે. એવી વાત દરબારમાં પણ થઈ હતી. આપુ! માશી ઘણી જ સારી છે. જસવંતસિંહનું એક પણ કામ તેને પસંદ નથી, પણ તે ખરી પતિવ્રતા છે, તેથી તેને છોડીને એક પણ દૂર રહેતી નથી અને તેની સેવામાં જરા પણ ઓછપ રહેવા દેતી નથી. તેના ઉપર આવાં સંકટો આવેલાં જોઈને બહુ ખરાબ લાગે છે. આપુ! આવા મોટા કર્તા કારવતા છોકરાને બાદશાહે માર્યો, તેણે તેનો શો અપરાધ કર્યો હતો? એ દુષ્ટને કોઈ પણ સજા કરશે નહિ? કોઈ તેનું અભિમાન તોડશે નહિ? બધા રજપૂતો શું નિર્માલ્ય થઇ ગયા? શું આ ભૂમિ નક્ષત્રિય થઈ?”

રૂપવતી ઘણી જ ગુસ્સે થઈ. રાણી ચંદ્રાવતી—જસવંતસિંહની સ્ત્રી રૂપવતીની માના કાકાની પુત્રી થતી હતી. માશીએ ભાણેજને કદી જોઈ ન હતી, તો પણ ચંદ્રાવતીને માટે રૂપવતીના મનમાં એટલું માન હતું કે, તેને તે પાંચ સતીમાંથી એક સમજીને તેની ભક્તિ કરતી હતી, તેનું સ્મરણ કરતી હતી, ખરી રજપૂતાણી તે છે એવું તેને જણાતું હતું; તથા જસવંતસિંહને જોઈપુરની સીમાથી બહાર રાખીને, રજપૂત વીર

પત્નીને ઉચિત એવું નૈપૂર્ણ દેખાડવાનું સાંભળ્યું ત્યારથી તો પૂજનીય તથા અનુકરણનીય દેવી તે થઈ રહી હતી. તેનું જ્યારે જ્યારે નામ નિકળતું ત્યારે ત્યારે રૂપવતીનું અંતઃકરણ પ્રેમરસથી ઉછળતું હતું. પોતે એવી રીતે ચાલીને રૂજપૂત તપ્તનું તથા જાતનું નામ રાખીશ, મારા પતિને શ્ર-વીર બનાવીશ અને કદી મારે પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તો તેને રૂજપૂત વીરને ઉચિત એવી બહાદૂરી રાખતાં શીખવીશ, એવું તે હમેશાં પોતાના મનમાં કહેતી હતી તથા નિશ્ચય કરતી હતી. પોતાના પૂજ્ય દેવતાપર આજે આવો ખરાબ પ્રસંગ આવેલો જોઈને, તેને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું.

વિજયસિંહને તેનો આવો સંતાપોદ્ભવ જોઈ, એક રીતે ખરેખરે સમાધાન થયું તથા તે સમાધાની જોતાં તે પોતે તટસ્થપણે, પરંતુ હસતે ચહેરે તેની તરફ જોઈ રહ્યો. ચંદ્રાવતીની બધી હકીકત તેના જાણવામાં હતી અને તેના પતિવ્રત માટે તેને પણ માન હતું; જસવંતસિંહની સાથે તેનું લગ્ન થયું તે તેને બિલકુલ પસંદ ન હતું; ઉદ્દેપુરના રાણાનો અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ મુસલમાનોની સાથે સંબંધ થાય તેની તે વિરુદ્ધ હતો; કેમકે તેની પોતાની જ પત્ની-રૂપવતીની મા-તે જ વંશની હોવાથી, તેને પોતાના સસરાના પક્ષની કાંઈ પણ કન્યા મુસલમાનમાં ન જાય એવી ધ્વજા હતી. વિજયસિંહ ઉમરે ગમે તેટલો મોટો હતો તથા તેને માટે બીજાં કુટુંબોના મુખ્ય પુરુષોના અંતઃકરણમાં કેટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ તથા માન હોય તો પણ, તે ઉદ્દેપુરના રાજાનો ખંડિયો રાજા હતો, તેથી બધી વાત તેના ધારવા પ્રમાણે શી રીતે થાય?

ચંદ્રાવતીના બાપે જસવંતસિંહની મહત્તા પોતાને ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી આશાથી પોતાની કુંવરી તેને આપી હતી. વિજયસિંહને ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ તે નિરૂપાય હતો; તોપણ ચંદ્રાવતીને માટે તેને ઘણી દયા આવી. જસવંતસિંહને, પોતાનું કર્તવ્ય શીખવવા માટે તેણે વખતો વખત, રૂજપૂત વીરપત્નીને યોગ્ય એવી વાતો કહી. તે જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેના ઉપર તેને ઘણો આદર તથા પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જસવંતસિંહે નહીં પણ ચંદ્રાવતીએ રૂજપૂતનું નામ રાખ્યું, તે પણ તેને સમાધાન કરનારું હતું.

રૂપવતીએ કાગળ વાંચીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વાતચિત કરી, છેવટ કહ્યું કે, “બાપુ! ચંદ્રાવતી માશીને એક પત્ર લખી તેને દિલાસો આપવો, એવું મારા મનમાં થાય છે. કાગળ કાણ લઈ જાય વારું?”

વિજયસિંહ તે સાંભળીને હસ્યો તથા કહેવા લાગ્યો કે, “પત્ર મોકલવામાં કંઈ હરકત નથી? ગમે તે રીતે પત્ર મોકલી શકાય; પણ તું તેમાં શું લખીશ?”

“બીજું શું લખું ? તેનો ઉછરેલ પાછરેલ પુત્ર ગયો, તેનો શોક કરીશ, બીજું શું ? આપણા પૃથ્વીસિંહ તેના પિતાના જેવો નહોતો, ને તેને પોતની વાત બમતી ન હતી એમ આજ સુધી મેં ધણાંને મોઢે સાંભળ્યું છે. તેનો આવી રીતે ધાત થયો તે સાંભળીને તેની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે ? મને જો પાંખ હોત તો હું ઉડીને તેની પાસે જઈ તેને દિલાસો આપી આવું, પણ તે શક્ય નથી. એ શબ્દો લખતાં આવડે છે તે લખીને તેને આપું, એટલે થયું. ક્યો ભરસાદાર માણસ મોકલશે ? ઔરંગઝેબના જાસુસો બધે ફરતા રહે છે એવું મેં સાંભળ્યું છે, તેથી હું પૂછું છું. ખેપીઆના હાથનો કાગળ કાઢી જાસુસના હાથમાં જાય તો તેને વળી આપણી ખાતર વધારે દુઃખ ખમવું પડે.”

“પુત્રી ! એવું તું શું લખનારી છે કે જે ઔરંગઝેબના હાથમાં જાય તો બેઢિને દુઃખ થાય ? થવા દે, થવા દે, એક વખત મને દુઃખ ! એક વખત મારે અને પેલા નીચ બાદશાહને સંગ્રામ થાય એવી મારી ધમ્મ છે. કાઢી બીજો પરાક્રમી પુરુષ આવ્યો તો ઠીક જ છે. નહિ તો હું એકલો કાં તો તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડીશ અથવા રણમાં પડીને વીર ગતિને પામીશ, પણ જસવંતસિંહની માફક પીઠ દેખાડીને નાશી આવીશ નહિ. રજપૂતતા તદ્દન નાશ પામી નથી. જુવાનીઆઓમાં કદાચ નહીં હોય પણ મારી ઉમરનાઓમાં તો મારા જેવા ધણાક છે એટલું તો હું દેખાડી શકીશ. તું કાગળ લખ, તારું લખાણ પૂરું થાય એટલામાં હું કોઈ વિશ્વાસુ જાસુસ શોધી કાઢી, તારો કાગળ મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરું છું. તું શીકર કરીશ નહિ. જોઈ છે કે બાદશાહનો જાસુસ શું કરે છે ? ” એવું કહીને તેણે રૂપવતીને પત્ર લખવાને મોકલી.

માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેને શાંતિ મળે છે, તેમ વખતોવખત ઉચ્છ્રંખલતા પણ આવે છે. વિજયસિંહની હાલ આવી સ્થિતિ હતી. ઔરંગઝેબને માટે તેનો દ્રેષ ધણો જ વધી ગયો હતો. જો લડાઈ થાય તો તેને બરાબર હાથ દેખાડવો એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને એવો કોઈ પણ રજપૂત વીર નીકળશે નહિ તો બાદશાહને કરવું હશે તેમ કરશે, તેનો તેને ભય ન હતો.

રૂપવતી ખેપીયાને માટે બોલત નહિ તો પત્ર લખવાની વાત તોડી નાંખત, કારણ કદી જાસુસદ્વારા પત્રની બજાર બાદશાહને પડી તો તે સંતાપીને પોતાનું પારિપત્ય કરવાને ઉદ્ધુક્ત થશે, આવો વિચાર આવતાં વળી તેને એક જાતનું શર ચઢ્યું અને પોતાના એક પત્ર ઉપરથી જ લઢાઈનો પ્રસંગ આવે તેના જેવું એકે નહિ, એમ માની પત્ર નક્કી મોકલવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. રૂપવતીના પત્રમાં ઔરંગઝેબને માફ લાગે

અને કોઈ ચઢે એવું તે લખશે એવો તેને સંભવ ન હતો, તેથી તેણે પોતે જ સવન્તસિંહને એક પત્ર લખવો એવો ઠરાવ કર્યો અને તેમાં શી બાબત હોવી જોઈએ? શી રીતે લખવો? વિગેરે વિચાર કરી તે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો. રૂપવતીએ પણ એક પત્ર લખ્યો. આ બે પત્રો ખેંપીઆની સાથે કાચુલ મોકલ્યા. પરંતુ પરિણામ શું આવ્યું તે કહેવા પહેલાં આપણે રૂપનગરનો કિલ્લો છોડી, બીજી તરફ માણસો શું હિલચાલ કરતા હતા તે જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

અચલેશ્વરનું મંદિર.

તે જગાપર રહેનારાં પશુઓને એવું જણાયું કે, આજે પરમેશ્વરે વાયુને મનમાં આવે તે પ્રમાણે વાદળને અને મેઘને મનમાં આવે તે પ્રમાણે વરસવાને તથા અર્જુદાયલને નવરાવી નાંખવાને પરવાનગી આપી હોવી જોઈએ. શિખરોપર મેઘ માળાની હાર થઈ રહી હતી, તે વખતની આકાશની શોભા કદપનામાં પણ આવવી અશક્ય છે. શિખરની બાજુપર કેટલાં વાદળાં હશે તે કોઈ પણ જાણતું ન હોતું; પરંતુ તે શિખર ઉપર ઉભા રહેવાના ધૈર્યવાળો તથા નીચે જોવાના સામર્થ્યવાળો એક માણસ આવે વખતે પહાડના શીખર ઉપર ઉભો રહ્યો હતો. નીચેની બાજુએ દરિયાની ખો છે એવું સ્વપ્નામાં પણ તેને માલમ પડે તેવું ન હતું. આવો તે આશુનો દરિયો તથા ખાંધ વાદળાંથી આચ્છાદન થઈને જ્યાં ત્યાં સપાટી જ સપાટી થઈ છે એમ તેને જણાયું હોત. પોતે આશુનાં ઘણાં જ ઉંચાં શિખરમાંના એક શિખર ઉપર છે એવું તેને માલમ પડ્યું નહિ, પણ શિયાળાની ઋતુની પેઠે ધૂમસથી વ્યાપેલી એક સપાટ જમીન ઉપર પોતે ઉભો છે એવી તેના મનની ખાત્રી થતી હતી. પ્રચંડ વાયુ તે દિવસે એટલા ભયંકર રૂપમાં વાહતો હતો કે જાણે તેને ભગવાન અચલેશ્વરે ઘણા કાળથી પાતાળમાં પૂરી રાખવાના કારણથી અકળાઈને આજે છૂટવાની સાથે તે બધાનો ખાર કાઢતો હોય. વીજળી, એકાદા સંતમ વીરે શત્રુના લશ્કરના ટુકડે ટુકડા કરવાને ધરેલી તરવારની પેઠે આખા આકાશમાં ચોમેર ચમકતી હતી. બધાં પંચમહાભૂતોને આજ સૂધી દાણી રાખ્યાં હતાં; તે ભગવાન અચલેશ્વરે આજે કેટલેક વર્ષે છોડ્યાં તેથી તેઓને પહેલાંનું સ્મરણ થવાથી, અર્જુદ પર્વતને અહીંથી ઉખેડી ફેંકી દેવાનો વિચાર હોય નહીં તેમ પ્રયત્નો કરતાં હતાં.

હિમાલયના શિવામ આ આર્યાવર્તમાં અર્બુદ પર્વતના જેવું ખીજું પુરાણુ સ્થાન પ્રસિદ્ધ નથી એમ કહેવાથી અર્બુદના ગૌરવમાં આપણે વધારો કરી શકીશું. આ પર્વતની પુરાણમાં જે જે કથાઓ આપી છે તે બધીમાં મંચકારોએ હિમાલય બાદ કરતાં ખીજ બધા પર્વતોમાં તેને શ્રેષ્ઠ મણેલો છે. આ પહાડ આરાવલ્લીના પર્વતની સાથેનો એક ભાગ છે ખરો, પરંતુ તેનાપર રીસાધને જાણે એક જૂદા થયેલા ભાષ પ્રમાણે એકલો જૂદાજ તે ઉભેલો છે. પુરાણમાં તેની ઘણીક કથાઓ છે.

શિવાદિ દેવ હિમાચળ ઉપર રહેનારા છે ખરા, પરંતુ એક ઉંચી જગાપર રહીને તેમને કંટાળો આવ્યો હશે તેથી, તેઓ એ જગાપર આવીને રહેતા હતા. તે યુગમાં આણુ, આરાવલ્લી પહાડથી જૂદો ન હતો, અથવા તેના કરતાં ઘણો ઉંચ્યો ન હતો. તે પહાડથી ખીજ ભાગની સપાટીનો પણ એજ એક ભાગ હતો. તે વખતે તેના ઉપર શિવલક્ષિત પરાયણ ઋષિઓનાં મોટાં મંડળ રહેતાં હતાં. મંડળમાં કુળપતિ ભગવાન વસિષ્ઠ હતા. સૂર્યોદયની પહેલાં ઉડીને પોતાના યજ્ઞો, પોતાનાં યજ્ઞનો, જપ, તપ વગેરે બધાં પવિત્ર કામો કરવાં, પોતાની કામધેનુના દૂધનું પોતે સેવન કરવું, પોતાના શિષ્યોનો પોતે પ્રસાદ લેવો, કંદ મૂળ ડૂળો લાવવાં અને સર્વેએ શરીરનું રક્ષણ કરીને બ્રાહ્મણોચિત પોતાનાં કર્મ કરવાં એ તેમનું કર્તવ્ય હતું. ત્યાં સાંતિ પરીપૂર્ણ બિરાજતી હતી, કોઈને જરા પણ ફિકર ન હતી. વાઘ તથા બકરી એકજ આરે પાણી પીતાં હતાં, એવી સર્વત્ર સમાન રીત-ભાત ચાલી રહી હતી અને તેથી ઋષિને, ઋષિ પત્નીને, ઋષિ કુમારને, કોઈ વખતે કોઈ પણ જાતનો પણ ત્રાસ થયો ન હતો. શિવાદિ દેવતા વખતો વખત ત્યાં રહેવા માટે આવતા હતા, તેથી તો તે તપોવનના ઋષિકુળમાં ઘણો જ આનંદ થતો હતો.

પરંતુ જે તપોવનનાં એક ભાગમાં ઘણો જ વિસ્તારવાળો અતિશય ઉંડો કુંડ હતો. તે કુંડના કિનારાપર ઉગેલી લીલીછમ ચાર ખાતાં ખાતાં વસિષ્ઠ ઋષિની કામધેનુનો પગ લપશી ગયો ને ધેનુ તે કુંડમાં પડી, ઋષિઓએ જાણ્યું કે હવે તે આપણા હાથથી ગઈ. પરંતુ વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્ય પ્રતાપથી એ કુંડમાં એકાએક ગંગા ઉત્પન્ન થઈને, પોતાની સપાટીના ભાગપર કામધેનુને તારીને ઋષિયોને સ્વાધીન કરી. એક વખત તો આપણને તે મળી, પણ ફરીને આવું ન બને એવી તજવીજ કરવી જોઈએ, એવું મનમાં આવવાથી, ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિયે શંકરની પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનામાં જણાવ્યું કે શંકર આ કુંડ પરિપૂર્ણ ભરીને ત્યાં આટલો ઉંચો પહાડ મૂકે. ભગવાન શંકરે તે પ્રાર્થના પૂરી કરી, કારણ કે તે ભક્તનો અંધુ છે. તેણે

કેટલાક હિમાચળના પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું, “ અરે આરાવલ્લી પર્વતની હારોમાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં જે એક કુંડ છે, તે કુંડમાં જઈને કાયમ રહેવાની કાંઈને પણ ઇચ્છા હોય તો તેને આગળ આવવું. હિમાચળનો સર્વથી નાનો છોકરો જરા વાંકાચૂંકા શરીરનો હતો તેને જણાયું કે મારે અહીં રહેવાના કરતાં ત્યાં જવું ઠીક, કારણ કે ત્યાં મારી વધારે માન્યતા થશે. પરંતુ તેના પગ ટૂંકા હતા તેથી આટલી લાંબી મુસાફરી કેમ થાય? કાંઈએ પણ તેને લઈ જઈ ત્યાં રાખવો જોઈએ. હિમાચળ ઉપર તક્ષક હતો તેણે આ કામ ઉપાડી લેવાની ઇચ્છા કરી, તેથી તેણે હિમાચળના પુત્રને લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું. તેણે લઈને હિમ પુત્રને ત્યાં પહોંચાડ્યો. પોતાની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરીને માંગવા પ્રમાણે કુંડ ભરીને પ્રત્યક્ષ હિમાચળના પુત્રને મોકલ્યો, એ જોઈને તે શિવભક્તને કેટલો આનંદ થયો હશે? હું શા માટે આવ્યો છું? એ હિમાચળના પુત્રે ઋષિઓને કહીને, તરત જ તેમને નમન કરીને, કુંડમાં કુદકો માર્યો અને તક્ષકને પણ પોતાના મિત્રને છોડી જવાનું મન ન થવાથી તેણે પોતાના મિત્રના શરીરને વળગીને પોતે તેની સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વખતથી તે ટૂંકાણે આ પર્વત ઉત્પન્ન થયો છે પણ તે કુંડ તે પર્વતથી પૂરો ભરાયો નહિ. સાથેની જગા જરા બાકી રહી તેથી કહ્યો, કે પોતે હિમાચળ છોડીને તેના પુત્રના કહેવાથી નકામો આવીને બેઠો છે એવો પશ્ચાત્તાપ થઈને તક્ષક ધણો આતુર થવા લાગ્યો તેથી કહ્યો, પણ તે નવો પહાડ ધણો હાલવા લાગ્યો. ત્યારે ઋષિઓને નવો જ ડર ઉત્પન્ન થયો કે કદાપિ આ પહાડ હાલીને આપણા આશ્રમ ઉપર પડશે અને આપણા તપોવનનું સત્યાનાશ વાળશે તો? તેને અચળ કરવા માટે કંઈ પણ તદ્દખીર કરવી જોઈએ. પર્વતને અચળ કરવાનો પોતાના હાથમાં ઉપાય એટલો જ હતો કે પાર્વતીરમણની ફરીને સ્તુતિ કરવી. વસિષ્ઠે ફરી સ્તુતિ કરી, ભગવાન શંકર પાછા પોતાના ભક્તના કામને માટે પોતાનું તપોભંગ કરીને આવ્યા. પોતાના એક પગનો અંગુઠો પાતાળમાં નાંખીને ત્યાંથી તે પહાડમાં પેસાડીને તેને તેના માથામાંથી બહાર કાઢ્યો. ભગવાન શંકરના પગનો જેને આધાર છે તે પછી શું હાલે? તે હવે ખરેખર જ અચળ થયો અને ત્યારથી તેનું હાલવું બંધ થયું. તે અચળ થયો ને જે જગ્યા ઉપર શંકરનો અંગુઠો નીકળ્યો હતો તે જગ્યા ઉપર શંકરનું એક સુંદર મંદિર બનાવીને તેને અચળેશ્વર એવું ઋષિઓએ નામ આપ્યું.

આ કથા ધણી નવાઈ જેવી છે, પરંતુ આ કથાથી આપણું, ભૂપદિ-ક્ષાનું, તેના મહત્વનું અને તેના ઉપરના મંદિરના પ્રાચીનત્વનું કેટલું નવાઈ જેવું જ્ઞાન આપે છે? એ પહાડનું અર્ચુંદ્ર નામ શા માટે પડ્યું હશે તે

જાણું મહા મુશ્કેલ છે. કેટલાકેનું કહેવું એવું છે કે, ત્યાં ધણાં જૂનાં બૌદ્ધ મંદિરો છે, તેના ઉપરથી એ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. “અર્હત શુદ્ધ” મૂળનો શબ્દ છે, પણ તેને “અમરુદ્ધ” થયો અને આખરે “આમુ” થયો હશે. કેટલા કહેવા ઉપરથી અર એટલે તક્ક તથા શુદ્ધ એટલે પહાડ. આ એ નામના મેળાપથી આ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. ગમે તેમ હો, પરંતુ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે હિમાલયના શિવાય જે પહાડની લબ્ધતાથી તથા તેની ઉપરના સૃષ્ટિ સૌન્દર્યથી, આર્યાવર્તનું ધણું મહાત્મ્ય વધ્યું છે, એવા પહાડમાંનો આ શ્રેષ્ઠ પર્વત છે. એ હાલ ગુજરાત અને રજપૂતસ્થાનનો આરોગ્યસ્થાન થઈને બેઠેલો છે. એ આરાવલ્લી પર્વતનો ભાગ છે, તો પણ તેનાથી ઘૂટે પડીને એકલો જ બરાબર આકાશ ભેદવાને ગયો છે. શિરોહિ સંસ્થાન ધણું કરીને વચમાં હોવાથી આરાવલ્લી તથા તેની વચમાં આશરે સાત આઠ કોશ પહોળાઈની એક ખો છે. આરાવલ્લી પહાડની ઉગમણથી એ ખોમાં એક નદી વહે છે. એ પહાડના ધણા ઉંચા શિખરનું નામ ગુરુશિખર છે. તેની ઉંચાઈ આશરે ૫૬૬૩ ફુટની અને તેનો વિસ્તાર તળાટીથી આશરે વીશ માઇલ છે. ગુરુશિખરની સાથેના વિસ્તારમાં એક ખડકની હાર છે; તેથી તે શિખર ઉપર જણે એક તખ્તો થયો હોય તેમ તે અત્યંત ઉંચી તખ્તીની ઉપરથી નીચેની સપાટીની તથા ખોની ધણી જ સુંદર શોભા જણાય છે. કેટલીક જગાપર તે ગુરુશિખરની સપાટ પથ્થરની હાર તૂટેલી હોવાથી એવું જણાય છે કે, ધણા જ જુના કાળમાં-સત્ય દ્વાપરાદિ યુગમાં, હિમાચળપર વસનારા દેવ કંટાળીને, તે ગુરુશિખર ઉપર આવીને રહેતા હતા ત્યારે નિચેના મૃત્યુ લોક ઉપર શું ચાલે છે તે જોવા માટે જણે કાંઈક અજ્ઞો જ કરી મૂકેલો હોય નહિ?

આ પહાડ ઉપર કેટલીએક બાજુએ ચઢવું ઉતરવું ધણું મુશ્કેલ છે, કેટલીક જગ્યાપર વરસાદથી ધણી જ મોટી શિલાઓ પડેલી છે, તે સર્વ જોતાં એવું જણાય છે કે, એ પહાડની ઉપર તથા આસપાસના ભાગમાં તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોના કર્મમાં વિઘ્ન લાવીને તેનો છળ કરનારા દૈત્યનો સંહાર કરવા માટે, આ વિસ્તારવાળા કુંડમાંથી ભગવાન શંકરે અગ્નિ કુળ રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યાં. તે ઉત્પન્ન થતાં જ, જે દૈત્યને માર્યા છે તે હજી સૂધી તેમ જ પડેલા છે. તેની આકૃતિ વિલક્ષણ તથા વિકરાળ છે. કેટલીક જગાપર ચાલતાં માથા ઉપર એવા પથ્થરો જણાય છે કે તે હમણાં નીચે આવી આપણા માથા ઉપર પડીને આપણે ભૂકા કરી નાંખશે, એવું મનમાં આવ્યા વિના રહેવું નથી. આજ સૂધી એ પથ્થર એવા મોટા જણાય છે તથા તેની આકૃતિ

એવી નવાઇ જેવી લાગે છે કે, તેના ઉપરથી તેમનાં નામ પણ પડ્યાં છે. એકની આકૃતિ તદ્દન એક પ્રચંડ દેડકાના જેવી જણાય છે તથા તેના પરથી તેનું નામ તેવું પડ્યું છે; તથા ખીજની આકૃતિ એક તપસ્વિની પેઠે હોવાથી તેનું તે નામ પડ્યું છે. કેટલીએક જગ્યાએ કેટલીએક ગુફા છે. આમુના પહાડ ઉપર અંતર્ભાગમાં જે દેખાય છે તે ભાગ ઘણો જ રમણીય છે. ત્યાં જાણે આર્યાવર્તની બધી વનસ્પતિ લાવીને રોપી હોય નહીં અને બધી જાતનાં પ્રાણિઓ ત્યાં લાવીને મૂક્યાં હોય નહિ એવું જણાય છે.

જે વખતની અમારી વાત છે તે વખતે ‘ફોરેસ્ટ’ ખાતું નહીં હોવાને લીધે, તે પર્વત ઉપરની શોભા કંઈક ઓર તરેહની જ જણાતી હતી. હાલમાં તેમાંના ઘણાક ભાગનું જંગલ તોડવાથી તેની શોભા કેટલીક ઓછી થઈ છે તે સ્પષ્ટ જ છે. તે વખતે પહાડ ઉપર ભિલ્લ, કોળી, ગોંડ, બોંડ વગેરે લોકો શિવાય અને કેટલીએક સુંદર જગ્યાએ તપશ્ચર્યા કરવા માટે વસેલા સિદ્ધ તથા યોગીઓ શિવાય, ખીજ કોઈ નજરે પડતા નહતા. આમુ પહાડની સિમા સંસ્થાનોની ઘણી જ નજીક હોવાથી, અને અગ્રજેશ્વરની ભક્તિથી, તથા સર્વ જગતને તુચ્છકારી, ત્યાંનાં કંદમૂળ ફળ ઉપર સંતુષ્ટ થઈ રહેનારા સિદ્ધ પુરુષને માટે, બધાના મનમાં અત્યંત ભક્તિભાવ હોવાથી, ત્યાંનાં માણસોને કદી કોઈથી ઉપદ્રવ થતો નહતો. એ પહાડપર હાલમાં ઘણા ઝરા, ઘણાં નાળાં અને થોડા ઘણા પ્રવાહો છે. આશરે બસો વર્ષ ઉપર એવી જ સ્થિતિ હશે, એમ સંભવતું નથી. તે વખતે તેના ઉપરનું જંગલ ઘણું જ ગાઢું હતું. ને તેમાંથી વહેનારાં નાળાં ઝરા ઘણા હોવા જોઈએ. વરસાદના દિવસે તથા ત્યારપછી કેટલાએક દહાડા સૂધી, માત્ર હાલના વખતમાં એ પહાડ ઉપર તેની પૂર્વની શોભા કંઈક પ્રમાણમાં મુસાફરને નજરે પડે છે. એ દિવસોમાં જૂદી જૂદી જગ્યાપર તળાવો અને છે. ઉરીયા તળાવ તો સરોવરની હારમાં મૂકી શકાય તેવું છે; તેને હમણાં “નક્કી” તળાવ કહે છે. તે પહેલાં ઘણું સુંદર સરોવર જ હોતું જોઈએ અને તેવું હતું એવું આપણે કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી; પણ આશરે બસો વર્ષની પહેલાં જે તેનો વિસ્તાર હતો તે આજે નથી. પણ તેની પહેલાં બસો ચારસો વર્ષપર હતું તેવું અત્યારે ન હતું. તાઢ તથા આરોગ્યકારક હવા માટે ગરમ દેશના માણસો ત્યાં જઈને વર્ષમાંના કેટલાક દિવસો આજ સૂધી ગાળે છે તેઓએ તેની નૈસર્ગિક શોભામાં પોતાની કૃત્રિમ શોભા ભેળવવાની ઘણી કોશિશ કરી નથી. એ તળાવને નક્કી અથવા નખી તળાવ કહે છે અને તેને નખી

આ માટે કહે છે તેને માટે પણ એક આખ્યાયિક છે. પૂર્વે મહિષા-
સુરે બધારે બંધા દેવનો ઉચ્છેદ કરવા માંડ્યો; ત્યારે તેઓ પોતાનો
છવ બચાવવા માટે નાહા. તે વેળાએ કેટલાએક એ પહાડ ઉપર
આવીને ત્યાં સંતાવા માટે નખોથી એક કાતર તૈયાર કર્યું; અને મહિષા-
સુરનું મર્દન થાય ત્યાં સુધી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. એ કાતર નખથી કર્યું
હતું તેથી તેને નખી કહેવા લાગ્યા. દેવોએ તેનો પછીથી ત્યાગ
કર્તાથી ત્યાં પાણીની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને નખી સરોવર કહેવા લાગ્યા.
એવી રીતની ધણીક જગ્યાપરના દરેક સ્થાનની, સરોવરની, ગુફાની તથા
નાળાંની અનેક પ્રકારની જુની કથાઓ છે. તેના નામ ઉપરથી તે સ્થાનનું
મહત્વ કેટલું છે તે વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે.

ઉપર એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે આ પહાડ ઉપર આર્યાવર્તની
બંધી વનસ્પતિનો સંગ્રહ હોય તેમ દરેક વનસ્પતિ ઉગે છે. અમુક
ઝાડ ત્યાં નથી અથવા પહેલાં કદી નહિ હોય એવું ખાત્રીથી કહી
શકાતું નથી. ફેરી, ગંધુ, જમખળ વગેરે ઝાડની મોટી ઘટા છે. તેમ
જ શિરીષ અને ધાવ એ ઝાડનાં તો જંગલનાં જંગલ જ હતાં.
અમે જે કાળની વાત કરીએ છીએ તે કાળે તો એ પર્વતના ઉપરની
વનશોભા કેટલી વિલક્ષણ હશે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. આજે સર-
કારી હોદ્દેદાર તથા શ્રીમંતને માટે કેટલાક ભાગ ઉપરનાં ઝાડોનો નાશ
કરીને તે જગ્યાની એવી સ્થિતિ કરી નાખેલી જેવામાં આવે છે કે,
ફેરી હવે તે જગ્યા ઉપર કદી પણ ઝાડ ઉગશે કે નહીં તે કાણ જાણે ?
ધણાં જ વર્ષો સુધી જંગલ સાફ કર્યા છે અને હવે સરકારી હોદ્દેદાર-
શોના મનમાં આવ્યું છે કે, ફેરી જંગલની સાચવણી શરૂ કરવી; તેથી
જંગલનો નાશ કરવાનું બંધ પાડ્યું, તે પર્વતનાં નશીબ ! ત્યાં વડ, પીપળો,
ગુલેર, સાગ, અને ખજુરનાં ઝાડોના ધણો ફેલાવો છે; અને કેટલાક
પીપળાઓએ મોટી મોટી જગા રોકી છે; કેટલાક વડોએ
વડવાઈએ એટલી વિસ્તારી દીધી છે કે, મૂળ ઝાડ ક્યાં ઉગ્યું હશે, તે
સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે. તે જ પ્રમાણે બીજા ધણાં—અશોકાદિ ઝાડો
પણ નજરે પડે છે. કેટલાએક ભાગમાં વાંસનાં ઝુંડેઝુંડ, પસરેલાં
છે જેની ગણતરી કરી શકાય નહિ, એવું ભવ્ય જંગલ ત્યાં છે.
ત્યાં દેવદાર તથા સુગંધવાળાં પુલનાં ઝાડોના કાંઈ થાગ નથી. દેવોએ
જે જગ્યાએ પોતાનો કાળ ગાળ્યો ત્યાં પારિજાતકાદિક પુલનાં
ઝાડ, ગુલાબ, જાંબ, જીંબ, મોગરો, ચંપો ઇત્યાદિની કેટલી રેલમ
છેલ હશે એ કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે એવાં
જંગલોમાં મારી ખાનારાં પશુઓ ધણાં હોય છે તેવાં ત્યાં પણ છે

સસલા, હરણુ, સાખર ઇત્યાદિ જનાવરો તો આજસૂધી છે, કેટલીએક જાતના સાપો છે, અને પક્ષીની સંખ્યાની તો હદ જ નથી. કેટલાંક પક્ષી-ઓ એવાં છે કે, તે ફક્ત આખુ ઉપર જ જોવામાં આવે છે, પણ ખીજે ક્યાંય પણ જોવામાં આવતાં નથી. એવાં આ અરણ્યમાં તથા આ પર્વત ઉપર અચ્ચજેશ્વરનું દેવળ છે. એ દેવળ આજે જે સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે તેના કરતાં અમારી વાતની વખતે ઘણી જૂદી સ્થિતિમાં હતું, એ કહેવું પડે તેમ નથી. અને તે આરંભમાં બાંધેલું હશે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ હશે તે અમારી કથાના કાળમાં ન હોય તે વાસ્તવિક જ છે.

અમારી કથાની વખતે આ દેવળને માટે બધા રજપૂત રાજાઓ ઘણીજ સંભાળ રાખતા હતા. અને ઔરંગઝેબની આંખ તે તરફ નહિ ફરે એ માટે બારીકીથી તપાસ રાખતા હતા.

આ દેવળની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કથા શું છે ? તે આપણે કહી ગયા છીએ. ઐતિહાસિક કથા કાંઈ પણ મળતી નથી; તથાપિ કેટલીક જગા-પર શિક્ષા લેખો છે તેના ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૨૦૯ માં અમરશ્રીધરાશ્રજ નામના રાજાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. અચ્ચજેશ્વરના ગર્ભાગાર આગળ એક ત્રિશૂલાકૃતિ છે, જેને માટે એવું કહેવાય છે કે, તે અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાનાં હથીયારની બનેલી છે, કારણ કે જ્યારે હિંદુ દેવાલયોનો નાશ કરતો અને ધનાશાસ્ત્ર મૂર્તિઓનું ખંડન કરતો કરતો તે અર્જુનાચળ ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે અચ્ચજેશ્વરના દેવા-લયમાં જઈ, ધનની આશાએ નંદીકેશ્વરની મૂર્તિનું પણ ખંડન કરાવ્યું હતું. પણ પાદશાહ પર્વત ઉપરથી પાછો ફરતો હતો, એટલામાં દેવાલયમાંથી મોટા મોટા ભમરાઓ નીકળી તેની ઉપર ટૂટી પડ્યા. પાદશાહ ભમરા ઓથી બચવાને હથીયારો મુકીને નાશી ગયો અને તેની યાદગીરીમાં ત્યાં ત્રિશૂલાકૃતિ પડી રહી.

આ જુની પુરાણિક કથા અત્યંત મનોરંજક છે, છતાં આપણે તેને છોડીને આપણી વાર્તા તરફ વળી, એ અચ્ચજેશ્વરના દેવળમાં, તેના સા-મેના ભાગમાં તથા એ આખુ પહાડ ઉપર અમારી વાતનો કેટલોક પ્રસંગ આવનાર છે, તેથી આ સ્થળનું આટલા વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હમણાં કહ્યું હતું કે પંચમહાભૂતોમાંનો એક અગ્નિ શિવાય બાકીનાં બધાં ભૂતોએ બહાર લઢાઈ ચલાવેલી છે, ત્યારે હવે આપણે તેનાથી બચવા માટે સળગાવેલી એક ધૂણીની પાસે જઈએ.

વૈકુંઠ યોગી.

જે વખતની નવલકથા અમે લખીએ છીએ તે વખતે અચળેશ્વર ઉદે પાતાળેશ્વરનું મહત્વ બાણું હતું; તથાપિ આપણુ જેવા પહાડના ધણા ઉંચા શિખર ઉપર એ હોવાને લીધે અને ત્યાં સહેલાઈથી જવું મુશ્કેલ હોવાથી, ભકતોની જેટલી ભીડ થવી જોઈએ તેટલી ત્યાં સદાકાળ થતી નહતી. વર્ષમાં એકવાર મહા શિવરાત્રિની લગભગમાં કંઈક ભીડ થતી હતી; આકીના દિવસોમાં સહજ કોઈ યાત્રાળુ ખાસ આવ્યો હોય તો તે, ને ખીજા બાવા, વૈરાગી વગેરે લોકોની માત્ર કોઈ કોઈ વખતે સારી ભીડ થતી હતી. પણ જે દિવસે આપણે ઉપર ગયા છીએ તે દિવસે તે મંદિરમાં પક્ષી પણ મળવું મુશ્કેલ છે. સર્વ શિખર પ્રાંત અને બધા પહાડ, લીલોછમ જેવા છે. તેના ઉપર ખરેખર સર્વ સંસાર ત્યાગીને કેવળ તપશ્ચર્યા કરવા માટે ગુફામાં રહેલા યોગીઓના શિવાય અથવા તેઓની પાસે રહીને યોગાભ્યાસ કરવાને માટે આવેલા વૈરાગી શિવાય તથા તે પહાડ ઉપર જન્મેના જન્મ ગયો છે એવા લિલ્લ વગેરે લોકોના શિવાય, કોઈપણ માણસ અથવા પ્રાણી દૃષ્ટિએ પડતું નહતું. ઉપર કહેલાં આ વીતરાગી, વિષયથી સર્વદા દૂર થયેલાં મંડળ માત્ર ઠેકાણે ઠેકાણે ગુફામાં તથા ખાડામાં બેઠેલાં જણાતાં હતાં. કોઈ જગાપર એકાદો યોગી એક હાથ ઉંચો કરીને તથા એક પગ ખીજા પગની નંગ ઉપર રાખીને, એક જ પગ ઉપર ઉભો રહીને લગવાનું શ્રીશંકરનું નામ સ્મરણ કરે છે; કોઈ ઠેકાણે પોતાના ત્રણ ભાગ શરીરને ગુફાના પથ્થરમાં દાટીને તથા મોંજ માત્ર બહાર કાઢીને પડેલા છે; કોઈ સ્થળમાં હાથ ઉપર બધું વજન મૂકીને, આકી આખું શરીર તેના ઉપર ઉપાડવાની પેઠે તદ્દન ખાંધો ઉપર બેસવા પ્રમાણે બેઠા છે; કોઈ નીચે માથું અને ઉપર પગ કરીને તે સ્થિતિમાં જ હાથ ઉપર સરખો ઉભો રહીને પાતાળેશ્વરના નામનું સ્મરણ કરે છે. એક બે નહિ પણ તે પહાડના બધા ખુણામાં, બધી ગુફામાં, અને બધી ખોમાં જો શોધવામાં આવે તો હઠયોગમાં કહેલાં બધાં આસનોનો તથા પ્રાણ્યાયામોનો અભ્યાસ કરીને, તેમાં નિમગ્ન થયેલા યોગીઓનું દર્શન થયું હોત. એના વિના કેટલાક અધોરી, પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આદિમાતા, આદિશક્તિ જે ચંડી છે, જેની મૂર્તિ પાતાળેશ્વરના મંદિરમાં મુખ્ય જગ્યાએ છે તેની ઉપાસના કરતા જેવામાં આવતા હતા. તેઓનો ઉપાસના માર્ગ ધણો ભયંકર છે. તે જોતાં જ આપણા જેવા માણસને ભય

તથા ત્રાસ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાક અધોરી ગળામાં ખરેખર રૂઢમાળા નાખીને પોતાની તપશ્ચર્યા કરતા ઉભા રહ્યા હતા, તેનાં લોહી તથા માંસથી ભરપૂર શરીરો ભયંકર જણાતાં હતાં અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ માણસનાં આંતરડાં, ગાંસ તથા લેંબની દુર્ગંધથી બહુ કંટાળો તથા કંપારી ધૂટે તેવો હતો; તથાપિ તેને અથવા તેની પાસે બેઠેલા તેના શિષ્યો તથા ભક્તોને કંઈ પણ જણાતું નહતું. ગમે તેમ હો, પરંતુ આશુના પહાડ ઉપર અમારી આ કથાને વખતે કેઈ જ્ઞાતનાં માણસો મળવા સંભવિત હતાં એ વાંચનારને એકવાર સમજાવવા માટે ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે.

અચળેશ્વરના દેવળમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક ધૂણી સળગાવેલી હતી. તે ધૂણીમાંના ક્ષીણ તેજમાંથી ત્યાંનો પ્રદેશ કેટલો અંધારામય છે એટલું જ જ્ઞાને માત્ર સરલ લાગતું હતું; બાકી તેની પાસે ધ્યાનસ્થ બેઠેલા યોગીને તેનાથી કેટલું અજવાળું તથા ગરમી મળતી હશે એનું અનુમાન થવું મુશ્કેલ છે. અથવા તે અજવાળાની તથા ગરમીની કેટલી જરૂર હતી તે પણ જણાતું કંઈ છે. તેનો લય ખરેખર લાગેલો જણાતો હતો. એક જંગ ઉપર બીજી જંગ ચઢાવીને અને એક હાથમાં રૂવડી ધરીને, ને બીજે હાથ વાદના ચામડાની ગૌમુખીમાં ધાલીને મનોભાવથી જપ ચલાવતા આ બાવાઓ જણાયા. બહાર હવા એટલી ઠંડી હતી, મેઘ ગર્જના એટલી ઝપાટાથી ચાલેલી હતી, વીજળી એવી ક્ષણે ક્ષણે ચમકતી હતી, વરસાદની તો એવી એક સરખી હેલી થઈ રહેલી હતી કે આશુ પહાડ હમણાં પાણીના રેલાની સાથે ધસડાઈ જશે કે શું? એવો ડર લાગવા જેવી અવસ્થા હતી. આશુના પહાડ ઉપર ધરતીકંપ વારંવાર થવાને લીધે તે દહાડે ધરતી કંપનો એક આંચકો લાગશે કે શું? એવો ત્યાંના રહેવાસીઓને ભય લાગતો હતો. પણ તે માણસો ઘણાં આતુર હતાં એવા ધરતીકંપના કેટલાક ધક્કા આજ સૂધી તેઓએ ખાઈ નાખ્યા હતા કે તેઓને એક વધારે ધરતીકંપની કાંઈ પરવા ન હતી.

ઉપર કહેલી ધૂણીનો મંદ તથા ક્ષીણ જ્વાલાનો પ્રકાશ વખતો વખત સહજ તે પાતાળેશ્વરની ઉપરની બાજુથી આદિ માતાના લેંસાસુરના ચહેરાપર પડીને તેની ભેસુરતામાં વધારો કરતો હતો. કાંઈ કાંઈ વખતે સામેની બાજુએ અતિશય ભયંકર રીતે વિજળીના ચમકારા થવાથી તથા તેનું તેજ પેલી ધૂણીના તાપ ઉપર પડવાથી તે, વખતો વખત ધૂણીના પ્રકાશની શોભા કાંઈ ઓરજ થઈ પડતી હતી. તે પ્રકાશથી તેનામાં ઉજ્જવલતા આવીને એવું જણાતું હતું કે જાણે તે આદિ શાંતિને, બહારનાં પંચમહાભૂતની ગડબડ બેઠને

ધણે હર્ષ થયો હોય નહીં ! બહાર વાદળાંની ગર્જનાનો પ્રતિધ્વનિ આ મંદિરમાં થતો હતો તેથી એવું જણાતું હતું કે જાણે આદિમાતા હર્ષથી વિકટ હાસ્ય કરતી હોય આમ આ બધા વિકટ પ્રકાર બહાર ચાલેલા હતા ખસ, પણ પેલી ધૂણીની પાસે બેઠેલા મુનિને તેમાંનું કંઈ પણ જણાતું નહતું. વિજળીના દરેક પળે થતા ચમકારા તથા મહાભયંકર ગર્જનાઓથી પણ તેની પાંપણ ફરકતી નહોતી; તેનો એક તંતુ પણ આજુ રેજુ માત્ર હાલતો ન હોતો. તે શાંતિથી પોતાના જપ, ધ્યાનમાં તસ્લિન થયો હતો. ચિત્તની એકાગ્રતા જોઈને પૂર્વકાળના વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રે મોંમાં આંગળાં નાંખ્યાં હોત. વૈકુંઠયોગીને આરાવદલી ઉપર, આજુ ઉપર અને આખા રજપૂતાનાના લોકો વસિષ્ઠનો અવતાર કહેતા હતા તથા તેમ કહેવરાવવા તેને માન પણ હતું. તેની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી તે ખીજી સૃષ્ટિ બનાવી શકશે, તે મોટો ત્રિકાળજ્ઞ છે એવી તેની બધે ખ્યાતિ હતી; અને તેથી પાતાજેશ્વરનાં દર્શન કરતાં પણ તેના દર્શનને માટે ઘણાં માણસો આવતાં હતાં. પરંતુ સદા સર્વદા તેમનાં દર્શનનો લાભ મળશે એમ કોઈને ખાત્રી ન હોતી, કારણ કે આજુનો પહાડ છોડીને જો કે યોગીરાજ ક્યાંય જતા ન હતા, તોપણ વખતે વખતે તે કોઈ એવી વિકટ જગાપર જઈને બેસતા હતા કે ત્યાં માણસો શું પણ કોઈ પ્રાણી પણ જઈ શકે કે નહિ તેનો સંદેહજ હતો. ગમે તેમ હો, પણ યોગી આજ તેમના મનમાં કાણ જાણે શું આવ્યું તેથી પાતાજેશ્વરના ચરણારવિન્દમાં બેઠા હતા.

બેઠાં બેઠાં આશરે એક પ્રહર થયો. પંચમહાભૂતનો તો હવે વધારે ને વધારે પ્રલય ચાલતો હતો; અને તેનો અંત આવશે એમ જણાતું હતું. મધ્યરાત્રિ ચાલી ગઈ. તે વખતે વૈકુંઠયોગીની સમાધિ ઉતરી એટલે તેણે “જય પાતાજેશ્વર, જય પાતાજેશ્વર” એવી ગર્જના કરીને મોંથી ડમરૂ નાદ કર્યો. તેની જોડે તે મંદિરના બીજા ભાગમાંથી એક વૈરાગીએ આવીને તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો. યોગીરાજે પોતાના હાથની ઇશારતથી પ્રકટ આશિર્વાદ આપ્યો તથા બેસવાની ઇશારત કરી અને ફરી તેણે પોતાની આંખો વીંચીને મોંથી જપ ચલાવ્યો. મંદિરની પછવાડેના ભાગમાંથી આવેલા વૈરાગી અતિશય પૂજ્યભાવથી યોગીરાજ તરફ જોતો બેઠો; અને તે મૂર્તિ જોઈને તક્લીન થયો છે એવું જણાતું હતું. વળી એક કલાક ગયો. આ કલાકમાં કોઈએ પણ એક શબ્દ કહ્યો નહિ. આખરે ફરી પેલા યોગીરાજે પોતાની આંખ ઉઘાડી એકવાર પેલી આદિમાતાના ચહેરા સામું જોયું અને પછી પાતાજેશ્વરના ચર-

શુના તરફ જોયું. ત્યારપછી પેલા વૈરાગીની તરફ જોઈને કહ્યું, “બેટા ! શા માટે આવ્યો છે?”

તે વૈરાગી, એકદમ બોલ્યો; “ગુરુજી ! મહંમદ બેગડાની યાદગીરી હજી ગઈ નથી તેટલામાં જ ફરી આપણા મંદિર ઉપર તેવોજ પ્રસંગ આવશે એવું જણાય છે. અમદાવાદના પાદશાહે પૈસાની આશાથી નંદીકેશ્વરના ઉપર પ્રહાર માર્યો, પણ આ ચૌરંગજેય તદ્દન મસ્તીમાં આવીને અહીંયાના દેવળનો નાશ કરનાર છે તેનો કાંઈ પણ બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.”

વૈકુંઠ યોગીરાજ તે સાંભળીને હસ્યો. ત્યારપછી તે બોલ્યો; “બેટા ! જે થવાનું હશે તે તો થવાનું જ, તેને મિથ્યા કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે ? નહીં. તું પોતે નિરાંતે બેસ. પાતાળેશ્વરને પોતાના અપમાનની ચીડ હોય તો તે શું પોતાનું રક્ષણ કરી શકશે નહીં ? તું અને હું કાણ ? તેનું અને તેના મંદિરનું રક્ષણ કરનારા ગાંડા !” વૈરાગી તે સાંભળીને નિરાશ થઈ, યોગીરાજના ચહેરા તરફ જોવા લાગ્યો, ત્યારે વળી વૈકુંઠ યોગી બોલ્યો, “ઠીક છે ! પણ આ સમાચાર તું ક્યાંથી લાવ્યો ?”

વૈરાગી—“રૂપનગરમાંથી. હું રૂપનગરમાંથી આજે આવ્યો. ત્યાં.....”

યોગી—“રૂપનગરમાંથી ? રૂપનગરમાંથી તે ખબર ક્યાંથી આવી ?”

વૈરાગી—રૂપનગરમાં દુર્ગાચરણ જોશી હમણાં છે. તેણે વિજયસિંહના આગ્રહ ઉપરથી ઘણાંક ભવિષ્ય કહ્યાં છે; તેમાંનું આ એક છે. દુર્ગાચરણ કાંઈ જેવો તેવો જોશી નથી.

યોગી—ઠીક ઠીક, પણ તેણે શાં શાં ભવિષ્યો કહ્યાં ? શું આટલું જ કહ્યું ?

વૈરાગી—તેણે એક એવું કહ્યું હતું કે એક મહિનામાં આશુના પહાડપર મોટો બનાવ બનશે. વળી પાદશાહ તેથી ગુસ્સે થઈને પાતાળેશ્વરના મંદિરને જમીનદોસ્ત કરશે. વળી રૂપનગરની રાજ્ય કન્યાને લીધે તે રાજ્ય ઉપર તથા આખા રજપુતાના ઉપર ભારે દુઃખદાયક પ્રસંગ આવશે. એવું તેણે ભવિષ્ય વર્ત્યું છે. સર્વમાં વધારે અજ્ઞાનથી તો એ છે કે ભવિષ્ય કહ્યું એટલામાં જ જસવંતસિંહના કુંવરનું ક્વખતે મૃત્યુ થયું. તેના સંબંધમાં જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે અક્ષરે અક્ષર ખરું પડ્યું ને તેજ ધડીએ તેનો અનુભવ મહારાણાને થયો.

વૈકુંઠ યોગી—તે શું ? જસવંતસિંહના કયા કુંવરનું મૃત્યુ થયું ?

વૈરાગી—કયો કુંવર એટલે શું ? યોગીરાજ ! જસવંતસિંહને પૃથ્વીસિંહ એ એકજ કુંવર હતો. તે જોધપૂરમાં હતો. તેને પાદશાહે ખાસ આદર સત્કારથી બોલાવ્યો; આદરસત્કાર કરવાને બહાને તેને એક ઝેરી પોશાક પહેરાવીને તેનો જીવ લીધો. આ સમાચાર રૂપન-

અરમો પહોંચ્યાની આગમચળ દુર્ગાચરણુ જ્ઞેશીએ રૂપનગરમાં વિજય સિંહને કલા હતા. તે તેને કેમ માલમ પડયું હશે? તો તે જાણે. કંઈ પણ યોગ સાધન તેની પાસે હોયું જ નેધએ. તેણે વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે આવા સમાચાર તમને કલાક બે કલાકમાં આવી પહોંચશે અને તેટલી મુદતમાં જ તે દિલ્લીમાંથી આવી મળ્યા.

વૈકુંઠ યોગીરાજ એકામ્રચિત્તથી તેનું બોલવું સાંભળતો હતો ત્યારપછી તેણે તેને પૂછ્યું; “હમણાં ઔરંગઝેબે જસવંતસિંહના કુંવરને માર્યો ત્યારે હવે તો તેની આંખ ઉધડયા વિના રહેશે નહિ. પણ નહિ હવે તેની આંખ શી રીતે ઉધડશે? એકંદર ચંદ્રાવતીના દિવસ ધણાજ માઠા આવ્યા છે ખરા, પણ ડરીશ માં! તારા સતીત્વથી તને અંતે સાફ ફળ મળશે. આજે નહિ તો કાલે પણ મળશે જ. તારે એકનો એક ઉછરેલો છોકરો પૃથ્વીસિંહ મરણુ પામ્યો. હવે બધી આશા પેલા નવા છોકરા ઉપર બાંધવાની! ઠીક છે! કંઈ ખરાબ નથી, જે જે બનાવ જેમ જેમ બનવાના તેમ તેમજ બને છે.”

આ બધું ધણું કરીને તે પોતાના મનમાં જ બોલ્યો હતો, એ સિદ્ધ છે, વૈરાગીને ઉદ્દેશીને નહોતું તેથી તે વૈરાગી થોડોક વખત સૂધી સ્તબ્ધ જ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો—“યોગીરાજ! રૂપનગરમાં આ પૃથ્વીસિંહના સમાચાર પ્રસર્યા ત્યારે બધા લોકો કહેવા લાગ્યા કે પૃથ્વીસિંહ ગયો એટલે હવે જોધપુરનું રાજ્ય ગયું. જસવંતસિંહને પૃથ્વીસિંહની માના પેટે અથવા બીજા કોઈ રાણીને પેટે એક પણ છોકરો થયાનું કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહોતું, પણ આપે હમણાં વચ્ચમાં કહ્યું હતું કે જસવંતસિંહને મોટાં છોકરો મરી ગયો. હવે બધી આશા પેલા નાના છોકરા ઉપર બાંધવી! એવું કહેવાનો અર્થ શો? વળી આપ અચળેશ્વરનો નિભાવ શી રીતે કરશો? ઔરંગઝેબ ધણો દુષ્ટ છે. તેના જેવો પોતાના ધર્મના નામને બહાને બીજા ધર્મોની પાયમાલી કરનારો પુરુષ શોધવા જતાં મુદ્દલે મળનાર નથી એવું સારી રીતે લાવવું. તેણે જો એક વખત નિશ્ચય કર્યો તો તે દેવળના કાંકરા કરી નાખશે.”

“લગવાનના મનમાં પોતાના દેવળના કાંકરા કરી નાખવાનું હશે તો આપણે તેની વચમાં શામાટે આવવું? ગાંડા! લગવાનનું રક્ષણ કરવાની આપણે શું હામ બીડીએ? તેના મનમાં હશે તે પ્રમાણે થવાનું જ; કોઈનું શું પારિપત્ય કરવાનું? તેના અપરાધ મહત્ત્વની સંખ્યા પૂરી થવી જોઈએ! તે સિવાય ઇશ્વર પણ તેને હરાવવામાં શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય? જવા દે, એમાં કાંઈ માલ નથી. જે વાત આપણા હાથમાં નથી તેની આપણે અમસ્તી શીકર કરવામાં કંઈ પણ માલ નથી. જે થવાનું હશે તે થશે.

વૈરાગી-ગુરુ મહારાજ ! આપ જ આમ બોલો છો, ત્યારે અમે વધારે શું કરીએ ? પણ આપ આમ બોલો છો ત્યારે આપને ભવિષ્યમાં કાંઈ જન્મુ થનાર છે એમ ભાસતું હશે એવું જણાય છે નહિતર આપ આજ સૂધી આ પહાડ ઉપર રહો છો, ત્યાંસૂધી ઔરંગઝેબના કે તેનાં માણસોમાંનાં કોઈનો પગ અહીંયાં આવવાનો નથી, તે આવશે કેમ ? શું આજ સૂધીની આપની તપશ્ચર્યા કંઈ જ ઉપયોગી થઈ પડશે નહીં ? તદ્દન અશક્ય ! અશક્ય ! દુર્ગા-ચરણ જોશીએ ગણતરીમાં તો કાંઈ ભૂલ કરી નહીં હોય ?

વૈકુંઠયોગી હસીને બોલ્યો, “આટલી તો તારા મનની ખાત્રી છે, તો પછી તું શા માટે આટલી શીકર રાખે છે ? તારા મનની ખાત્રી નથી તેથી જ તને શંકા આવે છે ને મારી પાસે પ્રશ્ન કરવા આવ્યો છે. જા બેટા ! આવી નકામી શીકર કરીને પોતાના કર્તવ્યમાં વ્યર્થ વિદ્વ નાખીશ માં. આપણે વૈરાગીને શું છે ? આ મંદિર નહીં તો વળી બીજે જઈને તપશ્ચર્યા કરીશું ? જા, હવે જા.”

તથાપિ વૈરાગી હાલ્યો ચાલ્યો નહીં.

“હજી કેમ જતો નથી ?” આવો પ્રશ્ન ફરીને યોગીરાજે પૂછયાથી તે બોલ્યો; “ગુરુમહારાજ ! લોકોનું કહેવું છે કે, ‘જસવંતસિંહને બીજો છોકરો નથી. પૃથ્વીસિંહ એકનો એક હતો તે મરણ પામ્યો, વળી આપ કહો છો કે મોટો છોકરો મરણ પામ્યો. બીજો નાનો છે તેના ઉપર હવે આશા બાંધવી, ત્યારે એમ કેમ ? આ બોલવાનો અર્થ શો ! યોગીમહારાજ ! આપને આ રજપુતાનાનાં બધાં માણસો ગુરુની પેઠે માને છે. ભગવાન રામચંદ્રે કુલગુરુ વસિષ્ઠ જેમ પહેલાં આજ પહાડ ઉપર આજ અગ્નિ કુંડ ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેમ જ આજે આપ છો. તે જ અગ્નિકુંડમાંથી વસિષ્ઠ ઋષિના જ આશિર્વાદથી ક્ષત્રિય કુલનાં ચાર જુલ ઉત્પન્ન થયાં; તેજ પુરોહિત છે. તેના ઉપાધ્યાય આજ આપ છો. આમ હોવાથી આપને તેમની શીકર હશે જ તેમાં નવાઈ નથી. વળી આપ વારંવાર કહો છો કે, ‘ત્યાં શું થાય છે તે મને જણાવજો.’

વૈકુંઠ યોગી ફરી હસ્યો અને બોલ્યો કે, ‘બેટા ! તને એક મહિનામાં જસવંતસિંહનો બીજો છોકરો દેખાશે, ત્યાંસૂધી નિરંતરે બેસીને જે જે થાય તે જોતો રહે. હવે તારે બીજું કાંઈ કહેવું છે ? બેટા ! હમણાં બહાર જેમ પ્રલય આવેલો છે તેવો પ્રલય દર વર્ષે આ દિવસોમાં આજે કેટલાંક વર્ષોથી થતો આવે છે, તેની તને કાંઈ કલ્પના છે ? અસંખ્ય વર્ષોથી આવે છે ! પણ અર્ધુદ પર્વત જ્યાંનો ત્યાંજ છે. ભગવાન પાતાજેશ્વર જ્યાંના ત્યાંજ છે. ગમે તેટલું તોફાન આવે તોપણ આ બે અને ભરતખંડ પણ તેવો ને તેવોજ રહેશે.

આ શબ્દો બોલતાં વૈકુંઠ યોગિરાજનો અહેરો ધણો વિચારથી
 બરેલો જણાયો; એટલુંજ નહીં પણ તેને કાંઈ સંદેહ જેવું લાસ્યું. પોતે
 જે કાંઈ બોલે છે તે પ્રમાણે ખરેખર થવાનું કે શું? ગમે તેટલી
 અવ્યવસ્થા થાય તો પણ આ પહાડ, આ પાતાળેશ્વર અને આ આર્યા-
 વર્ત, આ ત્રણ આજ સૂધી છે તેવાંજ રહેશે કે નહિ તેની તેને જરા
 શંકા આવી હોય એવી રીતિથી તેણે પોતાના છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચારેલા
 જેવા લાગ્યા, પણ એ શંકા પ્રકટ ક્ષણ માત્રને માટે. તે બોલવાપર પોતાને
 હસવું આવ્યું એવું જણાયું. તે પોતાને કહેવા લાગ્યો કે, ‘કેવી નવાઈની
 વાત છે? આ ત્રણ કાયમ રહેશે કે નહીં? તેની પણ મને શંકા આવી!
 પણ તે વળી કેમ નહિ થાય? આજ પાતાળેશ્વરનું મંદિર શું પહેલાં
 જે સ્થિતિમાં બંધાયું ત્યારે હતું તે સ્થિતિમાં આજ છે શું? તેની દિવાલ
 કેવડી હતી! તેના શિખરની સ્થિતિ કેવી હતી અને આજ તે કેવી છે?
 વસિષ્ઠ અને દેવતાઓના વખતમાં તેની જે સ્થિતિ હતી તે આજે ક્યાં
 છે? પ્રલય વૃષ્ટિ દરસાવ થાય છે, પરંતુ તેણે કરેલી ખરાબીનું સમાર
 કામ કાણુ કરે છે? આજ સૂધી મોગલોની નજર આ ડુંગરાપર ગઈ ન
 હતી, તેથીજ તે આજ છે તેવી સ્થિતિમાં છે. પણ હવે ઔરંગઝેબની
 દુષ્ટ દૃષ્ટિ જો ફરી તો તેનું સત્યાનાશ થયા વિના રહેવાનું નથી એ
 સ્પષ્ટજ છે. ઔરંગઝેબના બધા ગુણો હજી સૂધી પ્રકટ થયા નથી,
 પરંતુ તેનાં કેટલાંક કામો ઉપરથી તેની ચાલનું અનુમાન બાંધી શકાય
 છે. તેની ક્રૂરતા તથા પારકા ધર્મનો છળ કરવાની મોટી ઇચ્છા ધણાક
 લોકોના અનુભવમાં આવી ચૂક્યાં છે.

વૈકુંઠ યોગી આજુ ઉપર કેવળ ઋષિની પેઠે રહેતો હતો.
 ખરો, કેમ કે તે ઋષિજ હતો. તેની તે પ્રદેશમાં મોટી કીર્તિ
 હતી તથા લોકોમાં તેના તરફ પૂજ્યભાવ હતો, તે વાંચનારે
 વૈરાગીના બોલવા ઉપરથી સહેલાઈથી જણ્યું હશે. તે બધાં રાજ
 કુળનો પુરોહિત ગણાતો હતો એવું કહીએ તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.
 તેની તપશ્ચર્યામાં જો કાંઈ વિદ્વ આવવાનો સંભવ તેને જણાત તો તે
 પોતાના તપોરક્ષણમાં સમર્થ ન હતો, તેમ નહતું. તેનું પુણ્ય સામર્થ્ય
 ઘણુંજ ભારે હતું. પરંતુ દંડ્ય લોકોનો ત્યાગ ને કાંઈ પણ રાજકુલ ભૂષણને
 આમંત્રણ તેની તરફથી કરવામાં આવતું નહતું. ઉદિપુર, જોધપુર, જયપુર,
 જેસલમીર, રૂપનગર વગેરે બધા રજવાડા તેને પોતાના પરમગુરુની જગાપર
 સમજીને માન આપતા હતા. સંકટની વખતે સલાહ, મસલત પૂછવા માટે
 પોતાના પ્રધાન, અમાત્ય, કુલોપાધ્યાયને મોકલતા હતા, અથવા પોતે જતા
 હતા; તેથી રાજસ્થાનમાંજ શું, પણ ગમે ત્યાં ભરતખંડમાં શું હાલહવાલ છે?

તે તેના જાણવામાં હતું. ખીજા કોઈને ખબર નહિ હોય એવી ખબર યોગીરાજને ગમે તેવી રીતે મળી આવતી હતી. તે ઉપરાંત યોગીરાજ નાના પ્રકારના ધણા ચમત્કારો કરી શકે છે, એવો અનુભવ ધણાઓને થયો હતો તેથી એની કીર્તિ પહાડમાં જ નહિ, પણ રજપૂતાનામાં સર્વત્ર પસરેલી હતી અને તેથી તેનું દર્શન જેને તેને કરવાની ઇચ્છા થતી હતી. તેનું દર્શન કરવા માટે લોકોનાં ટોળાં દૂરથી આવતાં હતાં, પરંતુ તેનાં દર્શન થશે જ એવું કોઈ પણ ખાત્રીથી કહી શકતું ન હતું; કારણ કે અમુક વખતે તે અમુક ઠેકાણે 'હશે એવું જાણવું શક્ય ન હતું. કોઈક એકાદી ગુફામાં સમાધિ કરીને એકા તો પછી કોઈને ક્યાંઈ પણ પત્તો મળતો ન હતો. આખા આશુ પહાડ ઉપર અથવા આખા આરાવલ્લી પહાડમાં જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈને એસતા કે મહિનાના મહિના સૂધી પ્રાણીઓને તેનું દર્શન થતું ન હતું, એવી તેમની સ્થિતિ હતી. ચાતુર્માસમાં જે વખતે ધણા વરસાદથી કોઈને પણ પાતાળેશ્વરના દેવલમાં જવાનો સંભવ ન હતો, એવા દહાડાઓમાં તેઓ માત્ર પેલા મંદિરમાં જઈને એસતા તથા ત્યાં પોતાની તપશ્ચર્યા કરતા હતા. અતિવૃષ્ટિના દહાડામાં તેનું દર્શન કરવાને આવનાર માણસોથી ઉપસર્ગ લાગવાનો જરા પણ ભય ન હતો તેથી તે આવી રીતે ત્યાં આવીને રહેતા હતા.

યોગીએ, એ પ્રમાણે, પેલા ચૈરાગીની સાથે વાતચિત કરીને તેને ત્યાંથી જવાને કહ્યું. તે થોડીવાર સૂધી વિચારમાં એકા. તે અચ્ચલેશ્વરના મંદિરની અંદરની આજુમાં સ્તંભ ઉપરથી આકૃતિ તરફ જોતા હતા. તે ઉપરથી જોનારને એમ લાગે કે જાણે તે મૂર્તિને કાંઈ વાત પુછી જવાબની રાહ જોતા એકા છે.

એ પ્રમાણે કેટલીકવાર જોયા પછી એકદમ જાગ્રત થઈને ઉઠ્યા અને જય પાતાળેશ્વર! જય પાતાળેશ્વર! એવો નામોચ્ચાર કરતા કરતા મંદિરમાંથી બહાર નિકળ્યા. બહાર પંચમહાભૂતોએ જાણે મોડું યુદ્ધ મચાવ્યું હોય તેવી તૈયારીઓ હતી. પવન એટલા જોરથી વહાતો હતો તથા એટલી ગર્જના કરતો હતો કે જાણે પોતાનો અંધા ઘેરાવો એકત્ર કરીને મોટા જોરથી આશુ પર્વતને ઊલટાવી નાખવાની તૈયારી કરતો હોય. વરસાદ એટલા જોરથી પડતો હતો, તે તેના મનમાં પણ જાણે શું એ પહાડને ભીંજવી તેને કાઠિન્ય રહિત કરી નાખવાનો હોય! વિજળી લાગત ચમકીને મેઘરાજે પોતાનું કામ સિદ્ધ કરવાને કેટલી તૈયારી કરી, તે દેખાડવાને પ્રકાશ કરતી હતી. એ બધું જોઈને વૈકુંઠ યોગિરાજને એકદમ હસવું આવ્યું અને ખીજા હાથે મોટેથી અદ્વાટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો. તેનું તે હસવું અને તેની પછવાડે અકરમાત થયેલી ગર્જના સાંભળીને તેને પુનઃ હસવું આવ્યું. કારણ કે

એટલો પ્રભુ ભતકાપ નહીં ગણકારતાં તે બહાર નિકળ્યો અને તેથી જ શું પોતાની આ મેઘગર્જના આદિની વિદ્યમ્બણા કરે છે, એવું તેને લાગ્યું. એટલી વૃષ્ટિ થતી હતી, એટલો વાયુ વહાતો હતો, પરંતુ જ્યાં ત્યાં તદ્દન શાંત હતું. સહજ ફરવા નિકળવા પ્રમાણે યોગીરાજનું વર્તન હતું. ધણો જ નિર્મલ તથા સૌમ્ય સુખદાયક વાયુ વહાતો હતો. સ્નાન કરવા માટે સરોવર તરફ જવાને નિકળ્યા પ્રમાણે તેમણે પગલાં ઉપાડ્યાં. મોંથી ધણો જ સ્વસ્થ ચિત્તથી પાતાળે-શ્વરનું નામ સ્મરણ ચાલેલું હતું. વચમાં વચમાં કંઈ પદ્યપ્રબંધ પણ પોતે ગુણગુણ કરતા ચલાવતા હતા. બીજા એક માણસને આવી વખતે બહાર નિકળવું કેવળ અશક્ય હતું; પરંતુ યોગીરાજને કંઈ પણ લાગ્યું નહિ એ સ્પષ્ટ જ છે. જે પ્રમાણે તે પર્વત ઉપર વૃષ્ટિ પડી પણ, તેનાથી પર્વતને કાંઈ ધ્રુજ નહિ થતાં તેનો પ્રવાહ નીચે વહી જાય છે, તેજ પ્રમાણે આપણા યોગીરાજના શરીર ઉપર તે વૃષ્ટિ પ્રવાહરૂપથી વહી જતી હતી. વાયુને લીધે જે પ્રમાણે પર્વતને કાંઈ પણ થતું નહતું, તેજ પ્રમાણે વૈકુંઠયોગી પણ અચળ જ રહ્યો હતો. મંદિરમાંથી બહાર નિકળીને તેણે અહિંથી તહિં પ્રવામાં ધણો વખત ગાળ્યો અને તે પછી અગ્નિકુંડની પાસે આવ્યો. ત્યારપછી તે કુંડની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા ફરવાની શરૂઆત કરી. કેટલીક જગાએ કુંડનો કાંઠો એટલો ભયંકર હતો કે જરાપણ પગ ખસ્યો કે કુંડમાં પડે તો તેનો પત્તો પણ લાગે તેવું ન હતું; પરંતુ યોગીરાજના પગ એટલા સખ્ત થયા હતા કે તે વળવા કેવળ અશક્ય જ હતા. આવી રીતે તેણે અગ્નિ કુંડની આસપાસ અગિયાર વખત પ્રદક્ષિણા ફરીને મોટેથી જય જગદંબા! જય જગદંબા! કહેતાં કહેતાં તે કુણ્ડમાં કુદકો માર્યો.

અગ્નિકુણ્ડ એ કેવળ નામ માત્ર રહ્યું હતું. હવે તે જળાકુણ્ડ થયો હતો, તેમાં સ્નાન કરવાના કરતાં બીજું કંઈ હવે શક્ય નહોતું. વૈકુંઠ યોગીએ કુદકો માર્યા પછી કેટલોક વખત સૂધી તે ઉપર આવ્યા નહીં. જેને તેની શક્તિ તથા ટેવ માલમ પડતી નહોતી, એવો જો કોઈ આ વખતે તેનું આ કામ તથા ત્યારપછી કેટલાક વખત સૂધી ઉપર નહીં આવેલા બુદ્ધિએ તો તેને એવું લાગે કે તેમની જળ સમાધિ થઈ છે ! પરંતુ જેને તેની અગાધ શક્તિ અને દૈવી શક્તિ સારી રીતે જાણવામાં છે, તેને તેના તેમ કરવામાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય લાગે નહિ. ઉલટા તે અચંબો પામત કે તે કુણ્ડને કાંઈ સ્વસ્થ બેઠા હશે. યોગી ધણો વખત થયાં ઉપર આવ્યા નહીં. ઘણીવારે તે એકવાર ઉપર આવ્યા, પછી થોડીવાર પ્રરીને તથા જોરથી પ્રાણાયામ કરીને તેણે ફરી કુદકો માર્યો. આવી રીતે ત્રણવાર

થયા પછી એકદમ તેણે કિનારે પગ મૂકીને શરીર લોહવાની દરકાર નહીં રાખતાં આગળ જવા માંડયું. ડુંગર પગ નીચે દબાઈ જશે એટલા માટે હોય અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાણીનો ડર ન હોવાથી હોય, તેમ તે ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. પગની નીચે કોઈ ઠેકાણે જીવજંતુ જડેતો તેને ઉપાડીને પોતાના હાથમાં લેતા અને “કાંઈ હરકત નથી બચ્યા!” એમ કહી તેને ધુણી પાસે મૂકતા; તેથી તેને ગરમી આવશે એવું કહેતા હતા. આમ ક્રમ ચાલતો હતો. રસ્તામાં જે જે મંદિરો આવતાં તે તે મંદિરોમાં જઈને દેવનાં દર્શન કરીને ચાલતાં ચાલતાં ને બધાં શિખરોની પ્રદક્ષિણા ફરીને, પાછા પાતાળેશ્વરના દેવળમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી પાછો તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો—તે સૂર્યોદય થયો ત્યાંસૂધી—સૂર્યોદયનો વખત થયો ત્યાંસૂધી એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કારણ તે દહાડે સૂર્યોદય થયો જ ન હતો. આવી રીતે ત્રણ દહાડા અને રાત વરસાદ ચાલુ રહ્યો અને ઝુંઝાર-વાયુ પણ એક સરખો વહાતો હતો. યોગીરાજનો ક્રમ ધણો જ અબાધિત હતો. પ્રાતઃકાળથી ફરી પ્રાતઃકાળ થાય ત્યાંસૂધી કેટલીક વખત સ્નાન અને કેટલીક વખત દેવ દર્શન કરતા હતા, તેમ જ કેટલી વખત સમાધિ થતી હતી? તે ગણવાનું શક્ય ન હોતું. એક દહાડે માત્ર લગલગ પાંચ પહોર સૂધી સમાધિ લાગી હતી. આવી જ સ્થિતિમાં આજે ત્રણ દહાડા ગયા. ચોથે દહાડે સવારના પહોરમાં સૂર્ય દર્શન થયું. સારપછી ત્રણ ચાર દહાડા સૂધી ઉઘાડ જ રહ્યો. આકાશ તદ્દન વાદળો વગરનું થયું.

આવું ધ્યાનમાં લાવીને જ કોણ જાણે એક પ્રવાસી ડુંગર ઉપર ચઢતો હતો. તે શી મતલબથી ઉપર આવતો હતો તે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. તેની ઉંમર લગલગ ત્રીશ વર્ષની અંદર અને પચીશ વર્ષની ઉપરની લાગતી હતી. તે પુરુષ ઘણો રાજવીર દેખાતો હતો. રજપૂતના જેવી તેણે ધજ્જર પહેરી હતી, તે ઘણો મજબૂત ધટ બાંધાનો હતો. અંગરખો ઘણો નીચો, પરંતુ મોટો ઘેરાબદાર તથા ઘણા જ બારીક કપડાંનો હતો ને છાતીમાં તથા તે જ પ્રમાણે ગળામાં તંગ હતો. માથે પાઘડી ઘણી જ નાની હતી; પરંતુ ઘણી જ સુંદર બાંધી હતી, અને એક પેચ કાનની બાબુએ થઈને ઉપર લીધો હતો. તેના હાથમાં એક વાંકા ઘાટની તરવાર હતી; અને તે ઝપાટાથી ઉપર ચાલતો હતો. તે અહિંતહિં કોઈ બાબુએ જોતો નહતો; તેથી તેના મનમાં જે એક વિચાર હતો તેમાં જ તેનું મન નિમગ્ન છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. તે વખતો વખત માત્ર પછવાડે નજર નાંખતો હતો. પછવાડે બીજો જે જણ આવે છે, તે હજી કેમ આવી પહોંચ્યો નહિ? એવું તેના મનમાં આવવાથી તે પછવાડે જોતો

હોવા જોઈએ. આવી રીતે, ચાલતાં ચાલતાં તે છેક ઉપર આવી પહોંચ્યો. તે પછી નીચેથી કાંઈ આવનાર જણાયો નહિ, ત્યારે આપણો પહેલો જુવન માણસ ઉપર જઈને એક પથરા ઉપર રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. અને એક સરખો નીચે જોવા લાગ્યો. તેની દૃષ્ટિએ કાંઈ પડ્યું નહીં તેથી આંખ શંકાથીને તેણે પાછી એક નજર નીચે ફેંકી ત્યારે તેણે કેટલાંક માણસો દીઠાં. કાંઈક આશાવાળો થઈને તે નીચે બેઠો. જુવાનીમાં ચિંતા ધણી જ ઓછી હોય છે અને તે હોય તો પણ તે ચહેરા ઉપર દેખાઈ આવે એવો તેનો અમલ હોતો નથી. પરંતુ આપણા મુસાફરના ચહેરા ઉપર ચિંતાનો અમલ ઘણે અંશે નજરે પડતો હતો. તથાપિ તે ચિંતા એટલી વિલક્ષણ હોવી નહિ જોઈએ; કારણ કે ચિંતાથી તેનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું ન હતું. કેટલીક ચિંતાઓ લોહીને ગરમ કરનારી તથા તેનો નાશ કરનારી હોય છે. કેટલીક ચિંતા તેવી નહિ હોતાં, ચિંતા કરનારના ચહેરાપર એક જાતનું જૂઠું જ તેજ લાવે છે. આપણા પ્રવાસીની ચિંતા આ બીજા પ્રકારની હતી; કારણ કે તેના ચહેરા ઉપર તેવું તેજ જણાતું હતું. તે એવો રાજવીર હતો કે તેના ચહેરાપર તે અસામાન્ય હોવી જોઈએ એવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તે પથર ઉપર બેઠો ને છેટે જોતો જ હતો; ને જ્યારે તેને જણાયું કે માણસો પાસે પાસે આવે છે, ત્યારે તેને આનંદ ઉપજ્યો. તે પોતે પોતાને કહેવા લાગ્યો કે, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું થશે, એ વિશે કંઈ સંદેહ જણાતો નથી. નહિ તો આ દિવસમાં આ પહાડ વાઢળાં વિનાનું હોયજ નહિ. વિજયાસિંહના મનમાં આવેલો વિચાર જો ખરેખર યોગીરાજને પસંદ પડે ને વળી તે અમને આશિર્વાદ આપે તો ફતેહ થવામાં કાંઈ શંકા નથી. તે પુણ્ય પુરુષ મદદગાર થાય તો વળી શું પૂછવું? રજપૂતોએ પોતાની રક્ષા કરી લીધી! પહેલાં તેની સ્થિતિ શી? વળી પોતપોતાનાં તડાં કરીને મુસલમાનોને ધુસાડ્યા તેથી હમણાં આપણી સ્થિતિ શું થઈ છે? શિવ! શિવ! અકબર આદેશાહના મીઠા મીઠા માનમાં બૂલીને આપણે પોતે જાત પટાળી; આપણી છોકરીઓ તેના ઘરમાં આપી; વળી જેણે મહારાજ થવાનું તેવાઓએ તેના હાથ નીચે નોકરીઓ લીધી; કારણ એક સંપ નથી! જે તે એકની અદેખાઈથી બીજાનો દ્વેષ કરે છે, પરંતુ જેનો દ્વેષ કરવો જોઈએ તેનો કરતા નથી ને તેની આગળ માથું નમાવે છે; કાંઈ હાંજી હાંજી કરે છે; કાંઈને કાંઈ અપમાન થયું તો મુંગે મોઢે સ્વીકારે છે. તેઓમાં જો સંપ થયો તો ચંડાળ ઔરંગઝેબને પૂરો કરવામાં કેટલો વખત લાગવાનો છે? તેની બિશાદ શું છે કે તે ફરી આપણા લોકોને

કંટાળો આપે? પણ જે કાંઈ થોડા નડે છે તે ત્યાં જ છે. વિજયસિંહના જેવા જો બધા કટ્ટા દુશ્મન થાય તો પછી શું બાકી રહે? ઔરંગઝેબની બરાબર ખાત્રી કરી મૂકી હોત કે રજપૂતો કાંઈ હસી કાઢવા જેવા માણસો નથી! પણ આજ તેનો શું ઉપયોગ? આજે એકનું મોં પૂર્વમાં તો બીજાનું પશ્ચિમમાં એવી સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણા હાથથી બને તેટલું જ કરવાનું. બીજું શું?”

આવો વિચાર તે રજપૂતના મનમાં ચાલેલો હતો; તેટલામાં તેના માથા ઉપર કાંઈએ હાથ મૂક્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

ૐૐૐૐૐૐૐૐ

રાજા જસવંતસિંહ.

પરન્તુ હવે આપણે વૈકુણ્ઠયોગી, ઉપર આવેલા પેલા મુસાફર તથા નિચેથી ઉપર આવનાર બીજા મુસાફરને આપણના પહાડ ઉપર જે ધૂપી રીતે હિતમંત્ર કરવાનો છે તે છોડીને એક બીજાજગ્યાપર, એક બીજા ટોળાની હિલચાલ જોવા જઈએ.

રજપૂત ઇતિહાસકારોએ લખેલા ઇતિહાસમાં ઘણા રજપૂત વીરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે, તેમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, સ્વામિભક્તિ, દેશભક્તિ, જાતિ-અભિમાન, કુળાભિમાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણો ઉલ્લસિત અનેક પરાક્રમ કરવાનાં પણ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, પરન્તુ રાજા જસવંતસિંહનાં ચરિત્રનાં જેટલું વિચિત્ર ચરિત્ર કોઈનું પણ નહિ હશે. એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ-કર્તાએ એવું કહ્યું છે કે, એ રજપૂત વીરમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, મહત્ત્વ, માન્યતા ઇત્યાદિ ગુણોના પ્રમાણને અનુસરીને જો તેનું ધોરણ અને ઉદાપણ નહીં હોત તો, મોગલ રાજ્ય ક્યારનું ધૂળધાણી થઈ ગયું હોત. નર્મદાને કિનારે ઔરંગઝેબની સાથે કરેલા ઝઘડાના દિવસથી આજે આશરે બેતાળીશ વર્ષ સૂધી કાબુલમાં જઈને બરફવાળા પહાડોપર રહેનારા કાબુલી લોકોને લઢીને હરાવ્યા ત્યાંસૂધી જે કંઈ વિચિત્ર ફેરફાર થયા છે તે ખરેખરા ઘણા આશ્ચર્યજનક છે. પહેલેથી શાહજહાનના પુત્રમાંના દ્વારા સૂઝ તરફ તેની લાગણી ઘણી હતી. ઔરંગઝેબના ઉપર તેના મનમાં ઘણો દ્વેષ હતો એ વાત ખરી છે; પરન્તુ વસ્તુ સ્થિતિ જોતાં તો એવું જણાય છે કે પાદશાહી શાહજહાનએ માટે એકંદર તેના મનમાં ધિક્કાર હતો. પોતાની જાતના તથા ધર્મના અને સ્વતંત્રતા લઈ જનારા દુશ્મન તે છે, તેનો નાશ કરવો, એ જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને તે પ્રમાણે તે

પોતાનું વર્તન રાખવો હતો. આર ભાઈઓમાંના એકને મદદ કરી તેને હાથે ખીંચીને મરાવવા અને ત્રણ જણાનો નાશ થાય અને બાકી એક રહે તેને પોતે કચડીને મારી નાખવો એવી તેની ઇચ્છા તથા આશા નિરંતર હતી એવું તેનાં ઘણાં વર્તનપરથી જણાતું હતું. પરંતુ તેમાં નિયમ અને દરેક દેશ ન હતાં. નર્મદા ઉપરની લઢાઈમાં તેને ધક્કો પહોંચ્યો હતો, તે તેના કંવળ ભારે અભિમાનથી તથા વધારે ભરોસાથી હતો. તેને કાંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે પૂરું કરતો ન હતો. શિવાજીને હરાવવા માટે મોકલ્યો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે તે જુવાન મરાઠા વીરને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપીને મોગલને અપાટાથી દેશ છોડાવવાની તેની ઘણી ઇચ્છા છે, ત્યારે તેને પોતાની મદદ હોવી જોઈએ. તે જ કારણથી રીતુર કરીને તેણે, શાહિસ્તેખાનને યમસદને મોકલવાની શિવાજીને સલાહ આપી. તે જ પ્રમાણે બીજા એક મુસલમાન સરદારને ઉઘાડી રીતે જુલમ ગુજારીને પોતાના માર્ગથી દૂર કરવાની તજવીજ કરી હતી. ઔરંગઝેબને વિષે તેના મનમાં એટલો ધિક્કાર હતો કે પ્રસંગ આવ્યાથી તેનું વેર લેવાનો તેણે નિશ્ચય જ કર્યો હતો.

શાહજહાં મોઆઝુમને-પોતાના આપની સામે દગોફિસાદ કરનારાઓને-ઉત્તેજન આપવાની પણ તે જ મતલબ હતી. પરંતુ જસવંત સિંહની માફક તેનામાં શૌર્ય તથા ધૈર્ય નહીં હોવાના કારણથી અથવા તેની ઘણી અદેખાઈથી અથવા તેના ડહાપણની આખત પાર નહીં પડવાથી કે ગમે તેમ પણ તેના હાથથી એક પણ આખત સારી થઈ નહીં.

ઔરંગઝેબે પોતાની બધી કલ્પના તથા યુક્તિઓ સારી રીતે પાર પડે એવું ધાર્યું હતું. જે પ્રમાણે ઔરંગઝેબનો નાશ કરવાને તે સર્વદા જાગતો હતો તે પ્રમાણે ઔરંગઝેબ પણ તેનો નાશ કરવાને તૈયાર હતો. પરંતુ રજપૂતોમાં જે મોટા વીર તથા રાજાઓ છે તેમાંનો જસવંતસિંહ હોવાથી તથા તેના જાતિભાઈઓના ઉપર તેનું વજન પણ, ઘણું જ હોવાથી, ઉઘાડી રીતે તેનું પોતાથી કંઈ થનાર નથી એવું ઔરંગઝેબ જાણતો હતો; અર્થાત્ તે પોતાનો એટલો દ્વેષ કરે છે, પોતાનો નાશ કરવાને કાયા વાચા તથા મનથી ખટપટ કરે છે, એ બધું જાણીને પણ ઔરંગઝેબ પોતાને વળગી રહી એને માટે યત્ન કરતો હતો તે તે જાણતો હતો. જૂદા જૂદા પ્રદેશની સુબેહદારી ઉપર તેની નિમણૂક આદસાહે કરી અને જ્યાં ત્યાં તે વિશ્વાસઘાત કરે છે એ જાણીને પણ ફરી ફરી તેને જવાબદારીના કામપર મોકલતો. ગુજરાતમાં, દક્ષિણમાં, માળવામાં વગેરે ઘણીક જગ્યા પર તેણે તેને મોકલીને વિશ્વાસનાં કામો સોંપ્યાં, પણ કાંઈ જગે તેનો ઉપયોગ થયો નહિ. આખરે તેને ક્યાંઈ પણ દૂર પ્રદેશમાં મોક-

હ્યા વિના પોતાની વિરુદ્ધ ખટપટ બંધ થશે નહિ એમ ધારી હિમાલયની પેલી બાજુ તરફના પહાડી પ્રદેશમાં, જંગલી કાબુલીઓની સાથે મારા મારી કરવાને મોકલ્યો. તેમ કરવાની મતલબ એ હતી કે જંગલી લોકોના હાથમાં તે સપડાઈને આ લોક છોડી બચ, એટલે પોતાના રસ્તાનો એક કાંટો જતો રહે. કાબુલીઓની સાથે સંગ્રામ થયાથી તેઓ તેને જીવતો છોડશે નહિ એવું તેનું માનવું હતું. પરંતુ જસવંતસિંહની બહાદૂરી હજી સૂધી સારી રીતે ઔરંગઝેબના બળુવામાં આવી નહોતી એવું જણાય છે. કાબુલમાં જ્યાં જ થોડા દિવસમાં તેણે ત્યાંના દગો શીસાદ કરનારાઓના સમાચાર લઈને તેઓને હરાવ્યા. અને તે તરત જ પાછો વળવાના વિચારમાં હતો. પરંતુ તેટલામાં પાછી ઔરંગઝેબને કુબુદ્દિ સૂઝી અને પછવાડેના એક પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે તેના એકના એક પુત્ર પૃથ્વીસિંહને મોટા માનની સાથે એવાડમાંથી દિલ્લી દરબારમાં બોલાવીને તથા પોતાની જોડે બેસાડીને તેના બે હાથ ઝાડ્યા અને બોલ્યો, “અરે રાઝોડના રાજપુત! તારી બહાદૂરી તારા પિતાના પ્રમાણે જ છે એવું હું સાંભળું છું. પણ હવે મેં તારા બે હાથ પકડ્યા છે તો તું શું કરીશ?” તે સાંભળતાં જ તે સમયસૂચક રાજપુત્રે ગંભીરતાથી જવાબ દીધો. “જહાપનાંહ! આપના જેવાનો એક હાથ જે કોઈના માથા ઉપર પડ્યો તો તેને આખી દુનિયામાં કાંઈ પણ ડર હોતો નથી. અને મારા બે હાથ ધર્યા છે ત્યારે આ વખતે મને એવું જણાય છે કે, આખી દુનિયા જિતી આવીશ તો પણ આ હાથની શાંતિ થશે નહિ.” આ પ્રમાણે બોલતો હતો તે વખતે આ નાના વીરનો જે આવિર્ભાવ થયો તથા તેના આખા શરીર ઉપર જે એક જાતનું વીરત્વ રમતું હતું, તે જોઈને ઔરંગઝેબને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. કહો કે એક રીતે ખરાબ લાગ્યું. પરંતુ તે કાંઈ પણ બહાર નહીં દેખાડતાં તે મોટેથી બોલ્યો, ‘શાબાશ છે! શાબાશ છે! તું તારા બાપનું નામ રાખશે. કીર્તિ વધારશે તેમાં જરા પણ શક નથી. અરે! એને આપવા માટે એક ઉત્તમ પોશાક લાવો.”

તે પોશાકથી રાજપુત શી રીતે મરણ પામ્યો વિગેરે હકીકત પહેલાં જણાવી છે. પૃથ્વીસિંહ એ જસવંતસિંહનો ઘણો જ વહાલો પુત્ર હતો. રાજપૂતાનામાં ઘણા જ શ્રેષ્ઠ કુળના વીરના યોગ્ય એવા ગુણ તેનામાં પૂર્ણ રીતે ભરેલા હતા. તે જો જીવતો રહેત તો ઔરંગઝેબનાં હાડકાં ભાંગીને તેણે પોતાના બાપની સાથે જે વિશ્વાસઘાત કર્યો તેનું સાફ વેર લેત, તેમાં શક નથી. પરંતુ ઔરંગઝેબપર વેર લે, ને પ્રસંગે તેને હરાવવાને બદલે તેણે જ પોતાના એકના એક પુત્રને માર્યો, એ જાણીને

જસવંતસિંહને ધણું જ દુઃખ થયું તથા ઝુસ્સો પણ આવ્યો. પહેલવહેલાં જસવંતસિંહને પોતાના પુત્રના મરવાના ખરાં કારણો શાં છે તે માણસ નહોતા; તથાપિ ઔરંગઝેબ બાદશાહે પોતે તેને કાગળ લખ્યો તથા ખાસ એક જામુસની સાથે મોકલ્યો. તે કાગળ જસવંતસિંહના હાથમાં જતાં તથા વાંચતાં જ તેને સારી રીતે સમજાયું કે, છોકરાનો ઘાત બાદશાહે જ કંઈ પણ સુકિતથી કર્યો હોવો જોઈએ. બાદશાહ તેને માટે કેટલી કાળજી રાખે છે તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. હમણાં તે મારા દિકરાને મારીને તેના પર આવી જતનો પત્ર લખવામાં કદી ઓછાપણું કરશે નહીં, એવું મનમાં પકડું સમજીને તે વળી કાંઈની તરફથી વિસ્તારપૂર્વક હકીકતનો કાગળ આવશે, એવી વાત જોતો બેઠો હતો. તેના મનની આ તો પકડી ખાત્રી હતી કે, બાદશાહે પોતા પર આટલો ખેદકારક તથા દયાનો કાગળ લખ્યો છે અને હજી સૂધી બીજા કાંઈનો પણ કાગળ આવ્યો નથી, તેમાં બાદશાહનો કાંઈ દગો હોવો જોઈએ; તે શિવાય આ બધું થયું નહીં હોય. બીજા કાંઈ મને કાગળ નહીં મોકલે અથવા મોકલે તો તે મારી પાસે પહોંચવા નહીં પામે, એવી તેણે કાંઈ પણ ગોઠવણ કરી હોવી જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે; નહીં તો કાંઈના ને કાંઈના પણ મને સવિસ્તર પત્ર આવવો જોઈએ. પૃથ્વીસિંહ મુઓ છે એ અક્ષરે વાંચતાં જ તેનું મન કરમાઈ ગયું; તેના અંતઃકરણને મોટો ધક્કો લાગ્યો; તે એકદમ ગાંડા જેવો થઈને કેટલોક વખત સૂધી માથું નીચે ધાલીને બેઠો ને તેનું ચિત્ર આ વખતે ઘણું જ ભયંકર થયું હતું. વારે ધડીએ તે ઔરંગઝેબનો કાગળ વાંચતો હતો; પરંતુ તેમાંથી કાંઈ પણ જણાયું નહીં. તે તદ્દન સ્તબ્ધ થઈને બેઠો. માથા ઉપર મોટો ફટકો પડવાથી માણસ જેમ તદ્દન આંધળો થઈ જાય તેવી તેની સ્થિતિ થઈ પડી. ઔરંગઝેબે જ પુત્રને માર્યો છે એ કલ્પના તેના મનમાં ઘણીવારે આવી અને પછી ક્ષણે ક્ષણે તે વધારે વધારે મજબૂત થતી ગઈ, અને આખરે તેના મનની એવી ખાત્રી થઈ કે, ઔરંગઝેબે પૂર્ણ રીતે મારા પર વેર લીધું છે. એક એક દહાડો જેમ જેમ આગળ જવા લાગ્યો અને બીજા કાંઈનો મુદ્દલ કાગળ આવ્યો નહિ ત્યારે તેના મનની વધારે વધારે ખાત્રી થતી ચાલી કે પોતાની દગલબાજી નહીં માલમ પડે તેથી ઔરંગઝેબે બીજા કાંઈનો કાગળ નહિ પહોંચે એવી તજવીજ કરેલી હશે.

પુત્રના અકાળ મરવાથી જસવંતસિંહની તબિયત ઘણી જ ખરાબ થઈ તે એટલે સૂધી કે તે ચાર પાંચ દિવસ જીવી શકશે કે નહીં.

તેની પણ સર્વને શંકા થઈ. તેની રાણી-પૃથ્વીસિંહની માને કટલો શોક થયો હતો તેની કલ્પના વાંચનારે જ કરવી. તેણે ખાવું પીવું છોડ્યું; તેમાં વળી તે ગર્ભવતી હોવાથી તેના વિશે બધાને ધણી શીકર થવા લાગી. પેલી તરફ જસવંતસિંહ તો મરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો. આ જગતમાં જીવવા જેવું કંઈ પણ કારણ રહ્યું નહીં, એવું તેણે પોતાના મનમાં આણ્યું અને મૃત્યુ જલ્દી આવે તો ધણું સારું, એમ તે ઇચ્છવા લાગ્યો. તે એવું ચિંતિતો હતો અને યમલોકનો માર્ગ આમંત્રિતો હતો. રાણી ચંદ્રાવતીની અવસ્થા તેટલી જ ખરાબ થતી ચાલી હતી, પરંતુ તેની દાસીઓએ તેને વખતો વખત દિલાસો આપવાનો યત્ન કર્યાથી તથા પૃથ્વીસિંહ જે મરી ગયો તોપણ પેટમાં રહેલા ગર્ભની દરકાર નહીં રાખતાં પોતાના બાળકના ધાતનું પાતક માથા ઉપર ખેંચી લેવા જેવું થાય, એવું તેના મન ઉપર દુર્ગાદાસ વગેરેએ ધણી સ્વામિલક્ષિતથી કસાવ્યાથી, તે કંઈક સારી સ્થિતિમાં હતી. જસવંતસિંહ દહાડામાં ચાર ચાર વખત પણ “પૃથ્વીસિંહની સાચી ખીના કોઈએ મોકલી છે કે નહીં? કોઈનો કાગળ આવ્યો છે કે નહીં?” એવું પૂછતો હતો. પરંતુ ખરેખર કોઈનો કાગળ નહીં આવ્યાથી દુર્ગાદાસ વગેરે માણસોને જસવંતસિંહને દિલાસો શી રીતે આપવો? એ સૂઝતું નહતું. આમ થતાં થતાં એક દહાડો દુર્ગાદાસને એક કાગળ મળ્યો. તે એક મુસલમાને તેના હાથમાં આપ્યો હતો. કાગળ ફેડીને વાંચતાં જ દુર્ગાદાસે તે મુસલમાનની તરફ ધણી જ ચકિત નજરથી જોયું. આ માણસે આવો કાગળ આણી આપ્યો તેને માટે તેને ધણી અજ્ઞયખી ઉત્પન્ન થઈ તથા તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “તાં નામ શું છે?” તે મુસલમાન જરા હસીને, બોલ્યો; “માં નામ ફતેહઅલી.” ફરી દુર્ગાદાસે તેને પૂછ્યું, “આ કાગળ તારા હાથમાં શી રીતે આવ્યો?” તે મુસલમાને કહ્યું; “તેની ચોકશી કરવાનો આ વખત નથી. કાગળમાંની હકીકત રાણાને જણાવવાનું આ પહેલું કામ હોવા છતાં તમે મને પ્રશ્નો કરવામાં કાં સમય ગાળો છો?”

દુર્ગાદાસે ફરીથી આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટિથી તે મુસલમાનની તરફ જોઈને કહ્યું; “મુસલમાન, મારા હાથમાં આવી જાતનો કાગળ આપવાની તું મહેનત કરશે, એવું મારી કલ્પનામાં પણ નહતું, તેથી મેં આ સવાલ કર્યો છે. પણ કાંઈ હરકત નથી. તું કહે છે તે વાત ખરી છે. રાણાજીને કાગળની હકીકત જાણવાથી સંતોષ થનાર નથી એ સિદ્ધ છે; પણ સંતોષ અને અસંતોષ આ બે વૃત્તિને હવે રાણા ઉલ્લંઘી ગયા છે. તે ચાર ખાંચ દહાડાના સોબતી થઈને રહ્યા છે. તેઓ દિવસમાં ચાર વખત આ સવાલ પૂછે છે ને તેનો જવાબ મને મળ્યો છે, તો એક વખત પહેલાં

તેને દિશાસી કાં નહિ આપવો? ઔરંગઝેબ બાદશાહની દાનત, તેનું દુષ્ટપણુ જે કાંઈએ ખરેખર ઓળખ્યું હોય તો તે અમારા રાણાજીએ જ ખાસ ઓળખ્યું છે, તેથી તે દુષ્ટનો પત્ર હાથમાં આવતાં જ ખરું થયું છે. તે તેમણે સારી રીતે અનુભવ્યું છે. તેના વિના પોતાના પુત્રનો જીવ ગયો નથી, તે જ કપટ કરીને તેનો મારનાર છે એવું તેમણે બોલી દેખાડ્યું છે ને તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે.”

દુર્ગાદાસનું આ બોલવું અમુકને ઉદ્દેશીને હતું એવું કહેવાના કરતાં પોતે પોતાને કહેતો હોય એવું કહીએ તો વિશેષ ખરું છે. આમ બોલતાં તે તરત જ સવંતસિંહના સૂવાના ઓરડાની તરફ ગયો અને ત્યાં રાણાજીની પાસે બેસીને યુક્તિથી એવું કહ્યું કે; “ઔરંગઝેબે કીમતી પોશાકને બહાને, ઝેરથી ભરેલો પોશાક પૃથ્વીસિંહને આપીને તેને મારી નાંખ્યો.” રાણા જ સવંતસિંહ હમણાં ધણો જ શરીરે ક્ષીણ, બુદ્ધિ ક્ષીણ તથા સર્વ રીતે ક્ષીણ થયો હતો. તેણે દુર્ગાદાસને સંપૂર્ણ ઓળખ્યો પણ નહીં અને તે શું કહે છે તેપણુ તેના સમજવામાં આવ્યું નહીં. જાણે તેના અંતરાત્મા આ લોક છોડીને બીજા કોઈ લોકમાં ગયો હોય નહીં તેમ જ દેહ તેની સામે જણાતો હતો તે દેહમાં મુદ્દલે સંચાર કરી શક્યો નહીં એવું કહીએ તોપણુ ચાલે. દુર્ગાદાસનું બોલવું પૂરું થયા પછી રાજા જ સવંતસિંહ હસીને બોલ્યો; “પૃથ્વીસિંહ! બેટા તું આવ્યો કે? આટલો વખત ક્યાં ગયો હતો? તે પાપીએ તારો જીવ લીધો હતોને? તેના હાથથી છૂટ્યો કે? ઠીક થયું! સાંઠે થયું! હવે આપણે બેઉ મળીને તેનું સારી પેટું વેર લઈશું.”

દુર્ગાદાસને તે સાંભળવા માટે ધણું જ વાકું વળવું પડ્યું, કેમ કે રાણાજીનો અવાજ ધણો જ ક્ષીણ થયો હતો. તે શું બોલે છે? તે સાંભળવાને પોતાનું મોં કાન તરફ લઈ ગયો તોપણુ સ્પષ્ટ રીતે રાણાના શબ્દ સાંભળવામાં ધણી અડચણ પડી અને તે અવાજની ક્ષીણતા જોઈને રાણાજીનો અંત હવે ધણો છેટે રહ્યો નથી એવું દુર્ગાદાસને સારી રીતે જણાયું. તેણે તે કાગળની હકીકત રાણાજીને સમજાવવાનો વિચાર દૂર કર્યો.

રાજવૈદ્યની રાણાને જીવાડવાની એક સરખી ખટખટ ચાલેલી જ હતી; પરંતુ ક્ષીણતા વધારે વધારે થવાને લીધે તે દહાડે મધ્યરાત્રે રાણાજી એકદમ ઉઠીને બેઠા ને જેમ દીવો ઓલાવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ઝબકીને મોટો થાય છે, તેમ રાણાજીનું જીવરૂપ તેજ એકદમ મોટું થયું. આખા શરીરમાંની વહેચાયેલી શક્તિ જાણે એકઠી થઈ હોય નહીં ને ભરઉંઘની સ્થિતિમાં માણસ એકદમ ઝબકીને ઉઠીને બેસે છે તેમ તેણે કર્યું; અને મોટેથી દુર્ગાદાસ! દુર્ગાદાસ! કહીને હાકા મારી, ને બીજા બધાએ ત્યાંથી નીકળી જવું એવી

ધશરત કરી. તે પ્રમાણે બધાં માણસો ઉડી ગયા. રાણી ચંદ્રાવતી માત્ર જ્યાં હતી ત્યાં જ બેસી રહી હતી; પરંતુ તેની તરફ રાણાએ જોયું પણ નહીં. રાણાએ દુર્ગાદાસને કહ્યું, ‘હું હવે થોડીવારનો સોબતી છું. હાલમાં તો હું નિર્વેશ થયો છું, પણ મને હમણાં જ જોવામાં આવ્યું છે તે ખરું પડવાનું હશે તો તેને પેટે ચાર પાંચ દહાડામાં પુત્ર થશે તેનાથી મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. આ બેઠેને તારે હવાલે કરીને હવે હું જઈ છું.’ એટલું બોલીને ધીરે ધીરે બિછાનાપર તેણે શરીર નાંખ્યું. રાણી ચંદ્રાવતી ધણી જ અશક્ત હોવા છતાં પણ આજે બે દિવસથી તે પોતાનું બીછાનું રાણાજીના બીછાના પાસે નાંખીને પડી હતી, તે રાણાને પડતાં જોઈને, તેના શરીરમાં ધણી શક્તિ આવી ને પોતાના બિછાના ઉપરથી તેને ઝાલવાને ઉડી; પરંતુ તેનો હાથ લાગતાં જ તે શય થઈને પડ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાણી ચંદ્રાવતી.

રાણી ચંદ્રાવતીએ હાહાકાર શરૂ કર્યો. તે જોઈને દુર્ગાદાસના અંતઃકરણમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય તેમાં શું નવાઈ? રાણી ચંદ્રાવતી જેવી તેવી સ્ત્રી નહોતી. તે વખતે આખા રજપૂતાનામાં જો કોઈ રજપૂતવીર, કોઈ સ્ત્રીને માટે અભિમાન ધરાવતો હોય, તથા પૂજ્યભાવ રાખતો હોય તો તે ચંદ્રાવતીને માટે જ હતો. રાણા જસવંતસિંહને માટે લોકાના મનમાં જોઈએ તેટલો પૂજ્યભાવ નહોતો, પરંતુ રાણીને તો તેઓ દેવી તરિકે જ માનતા હતા. જસવંતસિંહનો ઘર છોડવાનો પ્રકાર કોઈને પણ પસંદ નહોતો. લડાઈમાં પરાજય પામ્યા પછી તેણે ઐરંગઝેબની નોકરી પકડી એ ખીના ઘણાક રજપૂતોને તથા તેની પ્રજાને પણ પસંદ પડી નહીં. એક વખત જેની બાજુ લીધી તેની ચઢતી થતી નથી એ જોઈને તેણે શત્રુની સેવા કરવાનું પસંદ કર્યું એ ઘણી નામદાઈનું કામ છે, એવું બધાને લાગ્યું હતું. પરંતુ મહારાણા જસવંતસિંહ ઘણો મોટો તથા તેનું વજન પણ બધામાં મોટું હતું તેથી કોઈનું કાંઈ ચાલતું નહતું. તેની બહાદુરીના વિષયમાં કોઈને કાંઈ પણ શંકા નહોતી; પરંતુ રજપૂતોમાં જે કંઈ આગ્રહ તથા એકવચનતા તથા એકનિષ્ઠા છે તે તેનામાં મુદ્દે નહીં હોવાથી તેને વિશેષ કાંઈ જણાતું નહતું.

પણ ચંદ્રાવતીના વિષયમાં તેમ નહતું. એવાડના રાજકુળની તે રાજપુત્રી છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ગુણ તથા જ દેખાયાથી,

જે તે રજપૂત, તેને રજપૂતની કુળદેવી જેવી માનતા હતા. તેનાપર સંકટ આવ્યું હોત તો વચમાં આવેલા દરેક રજપૂતની તલવાર આનમાં કઢી પણ રહી નહીં હોત, અને તેના પગ ધરથી બહાર નિકળ્યા શિવાય કઢી પણ રહેત નહીં. મા હોય તો ચંદ્રાવતીના જેવી જોષ એ, પતિ હોય તો ચંદ્રાવતીના જેવી જોષએ એવું દરેકને લાગતું હતું. ચાર રજપૂત એકઠા બેસે તો જસવંતસિંહને વિશે વાત નિકળતાં તેની નિદા થતી હતી; પરંતુ ચંદ્રાવતીનું નામ નિકળતાં જે તે ધણી જ પૂજ્ય ભુદિથી તેને નમન કરતા હતા. જોધપૂરમાંના, તેમ જ મારવાડના રજપૂતોમાં જ નહિ, પણ આખા રજપૂતાનામાંના રજપૂતોમાં આવો લાવ હતો. ઔરંગજેબ દક્ષિણમાંથી લશ્કર લઇને પોતાના બાપ ઉપર ચઢી આવ્યાથી જસવંતસિંહ પોતાની વીરસેના સાથે લઇને ઔરંગજેબની સામે લડ્યો. તે વખતે તેણે યુદ્ધમાં ધણી બહાદૂરી દેખાડી હતી. નર્મદાના કિનારા ઉપર લઢાઇ થઇ તેમાં પોતાનાં દેશી પચાસ માણસો પણ રહ્યાં નહોતાં એટલે સૂધી તેણે સંગ્રામ છોડ્યો નહીં; પરંતુ આખરે તેને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે નાસવું પડ્યું અને નાના પ્રકારના પોશાક પહેરીને તે ગમે તે રીતે જોધપૂરમાં આવ્યો. લઢાઇમાં શત્રુની સામે મોં રાખીને મરવું તેમાં જ ખરૂં કલ્યાણ, ખરૂં ધૈર્ય, ખરૂં પરાક્રમ છે એવો વિચાર નાનાંથી મોટાં રજપૂત સ્ત્રી પુરૂષોમાં આજે કેટલાં વર્ષોથી પ્રસરેલો છે, તે વિચારને કલંક લાગે એવી જાતનું વર્તન ખરે વીર કઢી પણ પોતાના હાથથી થવા દે નહીં; તેથી જસવંતસિંહના જેવા રજપૂતે, મોટા કુળમાં જન્મ લઇને, રણમાં પીઠ બતાવી પાછાં આવવું એના જેવું તેના કુળમાં અને જાતિમાં વધારે દૂષણ કાંઇ જ નહતું ને રાણી ચંદ્રાવતી મેવાડના રાજ્યવંશમાં જન્મી હતી, તેને આ વાતની ખબર પડતાં એટલું બધું ખરાબ લાગ્યું તથા એટલો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો કે રાણો જસવંતસિંહ રણમાંથી નાહાસી ગયો તે ખબર તેના કાનપર પડતાં જ પોતાના શહેરની આસપાસ પહેરો રાખવાનો બંદોબસ્ત કરી, બધા દરવાજા બંધ કર્યા. રજપૂતોને માથે કાળી ટીલી લાગવા જેવું કામ કર્યું છે તેથી પોતાના વરને પોતે જોધપૂરમાં આવવા દેવો નહીં એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. નિશ્ચય પ્રમાણે કર્યા વિના રહે નહીં એવી તે સ્ત્રી દૃઢ હતી, તે પતિવ્રતા હતી, ને પતિને ખરેખર દેવ જેવો માનતી હતી, પરંતુ પતિવ્રતની સાથે તેનામાં વીરજનનીત્વ તથા વીરપત્નીત્વ પણ હતું. આવું કર્યાથી મારા પતિની અવગણના થશે એ કલ્પના તેના મનમાં આવી નહીં, પણ લઢાઇના મેદાનમાંથી નાશી આવ્યો છે તે મારો ધણી નથી, એવું કહેવામાં તેને શરમ લાગી નહીં.

રાજા જસવંતસિંહ પોતાના માણસોની સાથે આસ્તે આસ્તે પાછો આવ્યો તથા શહેરમાં પેસવાનો રસ્તો જોવા લાગ્યો; ત્યાં દરેક દરવાજા ઉપર તેને રોકવામાં આવ્યાથી તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. હું જોધપુરનો માલેક હોવા છતાં આજે મને જોધપુરમાં પગલું મૂકવાની પણ મનાઈ થઈ છે તેનો અર્થ શો ? તે તેને સમજાયું નહીં. પહેરેગીરોને પોતે કાણ છે એ કહ્યું નહતું તેથી કદાચ નહીં જાણતાં તેઓ શહેરમાં જવાની મનાઈ કરતા હશે એવું તેના મનમાં આવ્યું તથા ફરી બધા દરવાજા ઉપર પોતે કાણ છે તે સ્પષ્ટ કહીને અંદર જવાની તજવીજ કરી, પરંતુ “આપ ગમે તે હો તોપણ, અને આપ પ્રત્યક્ષ મહારાણા હો તોપણ, અંદર આવવાની ચંદ્રાવતી રાણીજીની સખ્ત મનાઈ છે,” એવો તેને જવાબ મળ્યો. શહેરની ચારે તરફ કિસ્સાની બાબુએ હોડતાં જે બાબુના ધુરજ ઉપર રાણી પોતે બેઠી હતી તે જગ્યાએ તે આવી પહોંચ્યો. ને તે સમે રાણીની પાસે નાનો પૃથ્વીસિંહ હતો, બીજું કંઈ નહોતું ને એ સ્ત્રી રાણી જ છે એવું જસવંતસિંહની સાથેના એક સરદારે જોયું અને પોતે તેને વિનંતી કરે તો તે દરવાજા ઉઘાડશે અને અંદર લેશે એવું લાગ્યાથી તેણે નીચેથી, “મારા માલેક અને આપના પતિ જસવંતસિંહજી આવેલા છે તેને અંદર લેવા માટે પહેરેગીરોને હુકમ આપો;” ત્યારે મહારાણીએ ધુરજ ઉપરથી જવાબ આપ્યો કે “જોધપુરના તે મેવાડના રાજ્યમાંના વીરજનનીના પુત્ર લઢાઈમાં લઢીને જય પામશે; પરાજય પામવાથી નીચું માયું ધાલીને ત્યાંથી કદી નાશી આવનાર નથી. તમારા જેવા નિર્લજ્જ લોક રજપૂત નામને કલંક લગાડવા નિકળ્યા છે. મારા પતિની જોડે તમે લડાઈમાં શામાટે પડ્યા નહીં ? તમારાં કાળાં મોં લઈને આહીં શામાટે આવ્યા ? આવેલે રસ્તે પાછા જાઓ, ખોટી વાતો સમજાવી મને છેતરવા ઇચ્છશો નહીં. મારા પતિ મહારાણાજી પરાજય થયા પછી આમ ફરી પાછા આવવાના નથી અને તમારા જેવા નાહિમ્મતને હું જોધપુરમાં પગ મૂકવા દઈશ નહીં !” નીચલી બાબુએ, એક તરફ ઉભો ઉભો રાણો જસવંતસિંહ તે વચન સાંભળતો હતો. તેના મનની એ વેળાએ કેવી સ્થિતિ થઈ હશે તે તેને જ માલમ ! મહારાણાને કેટલોક વખત સૂધી શું બોલવું ? તે પણ સૂઝતું નહતું ! આખરે નિરૂપાય થઈ મોટેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, “હું ખરેખર જસવંતસિંહ જ આવ્યો છું, તું કહે છે તે પ્રમાણે કરવાનો જ હતો, પરંતુ તેમ નહીં કરવાને ધણાં કારણો હતાં, હવે દરવાજા ઉઘાડીને મને અંદર આવવા દે. હવે ધણું થયું, આટલી શોભા ફીક છે.”

રાણી આ સાંભળીને મોટેથી હસી, ત્યારપછી એકદમ ભવાં ચઢાવીને તથા તિરસ્કારથી નીચું જોઈને બોલી, “આવી છેતરવાની વાતો

કહેવાથી હું કદી છિતરાધરા નહિ, મારો પતિ કદી પણ પાછો આવે નહીં
આ તેનો પુત્ર પૃથ્વીસિંહ જો તે એવી રીતે પણ આવે તો શું કહે? તેને
પોતે પાછો આવીને કેવો દાખલો આપશે? મને ખાતરી છે કે તમે તેમને
એકલાને લલ્લા મૂકીને પાછા આવ્યા હશે. માટે આવેલે રસ્તે પાછા
જાઓ, નહીં તો આ ક્ષણે તમારી પાછળ માણસો મોકલીને તમને પક-
ડાવીને એક એકને ગરદન મારવાનો હુકમ આપીશ, ને પોતાના બહાદુર
આલેકને લઢાઈમાં એકલો મૂકીને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે પાછા
આવનારની કેવી સ્થિતિ થાય છે? તે આખી દુનિયાને દેખાડીશ.”

જસવંતસિંહ મોટી ચિંતામાં પડ્યો. તેણે યુક્તિથી બોલવાનું શરૂ
કર્યું હતું પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહીં ત્યારે આખરે તેને ધમકા-
વવા માંડી. પરંતુ તે સાંભળીને તો રાણી વધારે ગુસ્સે થઈ તથા તેણે
આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં કહ્યું કે, “લઢાઈના મેદાનમાંથી નાશી
આવનારની ધમકીથી સ્ત્રી જાત ડરશે એ માનવું બૂલ લેરેલું છે. સ્ત્રીને
ધમકાવવાનું હાથમાં બાકી રહેલું છે કે?”

તે સાંભળતાં જ જસવંતસિંહને ધણું ખરાબ લાગ્યું. જોધપુરમાં
તો પેસવાની તેને હવે આશા રહી નહીં ત્યારે નિરાશ થઈને તે ત્યાંથી
આશરે પાંચ છ કોશ ઉપર એક શિવમંદિર હતું ત્યાં જઈને રહ્યો. લઢાઈમાં
તદન નાઈલાજ થવાથી તેના શરીર ઉપર ધણું જખમો થયા હતા, પરંતુ
રસ્તામાં ક્યાંઈક રહેવાથી શત્રુના હાથમાં સપડાવાનો ડર હતો તેથી નાના
પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને, તે જેમ તેમ જોધપુરમાં આવી પહોંચ્યો. હતો
પરંતુ ત્યાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેની સ્થિતિ થતાં આટલો વખત સૂધી
ધરેલી આશા તદન નાશ પામી અને શિવમંદિરમાં જઈને એકા પછી હવે
આગળ શું કરવું? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેટલામાં મહારાણાને ટાઢ
લાગી ને તે માંદો પડ્યો. નવ દિવસ સૂધી મહારાણીને તે ખરું પણ લાગ્યું
નહીં. પરંતુ લોકો કહેતા હતા તેથી તેની શોધ કરવી, એવું લાગ્યાથી દાસીને
વેશ લઈને રાતે તે મંદિરમાં ગઈ. જુએ છે તો પોતાનો પતિ માત્ર
હાડપિંજર જેવો થઈ ગયેલો હતો; તેનું પહેલાંનું તેજ શરીર ઉપર
જણાતું નહતું અને કોઈની મદદ વિના તેનાથી હલાતું પણ નહતું. તે સ્થિતિ
જેતાં રાણી ચંદ્રાવતીને પોતાની નિષ્ફૂરતા માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો.
તેણે દોડતાં દોડતાં જઈને તેના ચરણ પકડ્યા અને ચોધાર આંસુ
પાડવા લાગી અને તેની ક્ષમા માંગી. મહારાણા તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે
થયા હતા; પરંતુ રાણીનો પ્રેમ પોતાની ઉપર છે, તે માટે તેને શંકા
નહોતી. તેણે જે કાંઈ કર્યું હતું તે ઉદ્દેગ તથા ગુસ્સાથી કર્યું હતું; એવું
મનમાં લાવીને તેણે પોતાના ક્ષીણ શબ્દથી શોક દર્શાવ્યો. મહારાણી

ત્યારથી ત્યાં જ રહી અને કાયા તથા વાચામનથી પોતાના સ્વામીની સેવા કરીને તેને દુઃખમાંથી છૂટા કર્યો. મહારાણીનું પહેલું કામ અને બીજું કામ આ બેના યોગથી તેનું વીર પત્નાત્વ અને પતિવ્રત એ બે આખા જગતમાં સારી રીતે કીર્તિ પામ્યાં; ને રાણી ચંદ્રાવતીને માટે આખા રાજ-સ્થાનમાં ઘણો જ આદર તથા અભિમાન ઉત્પન્ન થયાં. ઔરંગઝેબની દુષ્ટતાથી જસવંતસિંહને ખમવું પડ્યું, તે દુઃખની વેળાએ ચંદ્રાવતીએ પોતાના પતિને ખરી અર્ધાંગનાનો દૃષ્ટાંત અનુભવમાં આણી મૂક્યો.

ઔરંગઝેબનું રાજ્ય થાળે પડતાં જસવંતસિંહને કાબૂલનો સુબો ઠરાવી ત્યાં મોકલ્યો, ત્યારે, પૃથ્વીસિંહને જોધપૂરમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા રાખી તે કાબુલ જવા તૈયાર થયો ત્યારે રાણીને તેણે કહ્યું કે, તું જોધપૂરમાં રહીને પૃથ્વીસિંહની સાથે રાજ્યવ્યવસ્થા જો. ત્યારે તેણે પુત્ર મોહમાં પડીને તે કાબુલ રાખ્યું નહીં, પણ “તમે જે જગ્યાએ જશો ત્યાં હું આવીશ” તેવો જવાબ આપીને તેની સાથે કાબુલ ગઈ. ત્યાં ગયા પછી કેટલેક દિવસે ઉપર કહેલો ભયંકર બનાવ બન્યો ત્યારે તેની સ્થિતિ શું થઈ હશે તેની કલ્પના કરવી શક્ય નથી.

રાણી આક્રોશ કરવા લાગી, છાતી કુટવા લાગી, અને એકદમ હું સતી થઈશ એવી હઠ લઈને બેઠી. તે ગર્ભવતી હતી અને દહાડા લગભગ પૂરા થયા હતા: ચાર પાંચ દહાડામાં તે જણશે એવું સર્વને અનુમાન હતું, એવી સ્થિતિમાં સતી થવાથી બાળહત્યાનું પાપ લાગશે એવું બધાએ કહ્યું; પરંતુ આ શોકવેગમાં તેની મતિ મુંઝાઈ ગઈ હતી એમ માનવું ખોટું નથી. તેણે પોતાની હઠ પાર પાડવાનો નિશ્ચય જ કરેલો જણાયો. એવી વખતે મહા સ્વામિભક્ત દુર્ગાદાસના શિષ્યાય તેના મનને બીજા કોઈ શાંત કરનાર નહોતો તેણે પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. તે આખરે જરા ગુસ્સે થઈને બોલ્યો કે, “રાણીજી! આપના મનમાં જોધપૂરના શર રાજ્યવંશનો નાશ કરવાનો વિચાર છે? જેના કુળમાં જોધપૂરની ગાદી નહીં જાય તેને માટે આટલી મહારાણાએ ખટપટ કરી, જેને હૃદયાર કર્યા છે તે આપના દીયેરના વંશમાં જોધપૂરની ગાદી જઈને, તેની ખરાબી કરવાની ઇચ્છા હોય તો આપ બેલાશક આપની ઇચ્છા પ્રમાણે સતી થાઓ. પણ મહારાણાજીએ પ્રાણ છોડતાં છોડતાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેને જે કાંઈ દેખાયું છે તે જ પ્રમાણે થાય એવી જો આપની મરજી હોય તો આપ આપની હઠ છોડી દઈને રાણાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા બનાવ થાય એવી તજવીજ કરવાને જીવો. આપ સમજી છો: જોધપૂરનો રાજવંશ નાશ કરવાનું પાપ જાણી બુઝીને આપ આપને માથે વહોરવાને, કદી પણ ઉઘોગી

મહી. નહીં. હું આપને દાસ છું; આપને આવી વાત કહેવી તે મને યોગ્ય નથી; પણ પ્રસંગ પડ્યાથી બોલ્યા વિના રહેવાનું નથી. આ ઉપરાંત હું શું કરી શકું ?”

દુર્ગાદાસ મણે જ સ્વામિ બક્ત હતો. તેની કિમત શી તે ચંદ્રાવતીને સારી રીતે માલમ હતું. તે બોલે છે તે શા ઉદ્દેશથી બોલે છે તે પણ સમજતી હતી. તેથી તેના બોલવાની, એકદમ તેના મન ઉપર અસર થઈ. તે મણે વખત સૂધી મુંગી બેઠી. દુર્ગાદાસ લાગ જોઈને વળી થોડું વધારે તેના મનમાં ઈસે એવું બોલ્યા. રાણી ચંદ્રાવતી હવે બરાબર શુદ્ધિમાં આવી. તેણે પોતાનો શોક રોક્યો અને પતિની છેલ્લી આજ્ઞા પ્રમાણે ખરેખર પોતાને પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તથા તેથી જોધપુસ્તું રાજકુળ કાયમ રહેશે; એવો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. રાણીએ પોતાનો શોક ચમાવ્યો અને તરત જ પતિને બાળવાની તથા તેની ઉત્તરક્રિયા કરવાની વ્યવસ્થા શાંત રીતે કરી. મહારાણીને અમિ સંસ્કાર કરતાં પહેલાં પોતાનાં વિશ્વાસુ પાંચ માણસોને સાથે લઈ, દુર્ગાદાસે મહારાણીની પાસે જઈને સ્વામિનીનિષ્ઠ રહેવા માટે સોગંદ લીધા અને પછી અમિ સંસ્કાર કર્યો.

રાજા જસવંતસિંહના મનમાં જે શંકા હતી તે જ શંકા મહારાણીને તથા દુર્ગાદાસને હતી. જસવંતસિંહના દેખતાં પૃથ્વીસિંહના મરવાની હકીકતનો ખીજા કોઈની તરફથી કાગળ આવ્યો નથી; અને ઔરંગઝેબે પોતે જે કાગળ લખેલો હતો તે વાંચીને તો બધાની પક્ષી ખાત્રી થઈ હતી કે, ઔરંગઝેબે જ વિષ પ્રયોગ કરીને પૃથ્વીસિંહનો જીવ લીધો હતો. ખીજા કોઈનો પત્ર આવવો જોઈતો હતો, તે આવ્યો નહિ; ઉલટું એવું થયું કે જસવંતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી દસ દહાડામાં બાદશાહનો ફરી એક ખીજો પત્ર આવ્યો તેમાં તેણે જસવંતસિંહને કાચુલમાંથી નિકળીને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ કર્યો હતો. દુર્ગાદાસને તે કાગળ વાંચતાં જ પક્ષી ખાત્રી થઈ કે ઔરંગઝેબના મનમાં પૃથ્વીસિંહને મારીને જ મુંગું બેસવાનું નથી; પણ જસવંતસિંહને પણ કાંઈ હેરાન કરવો એવી ખરાબ બુદ્ધિ તેને ઉપજી હોવી જોઈએ. એવી સ્થિતિમાં મહારાણીને આહિં રાખવી એ યોગ્ય નથી તથા ઇષ્ટ પણ નથી; પણ એવી સ્થિતિમાં શું કરવું? એ તેને સૂઝયું નહિ. મહારાણીનો ગર્ભ હવે પાકી અવસ્થામાં છે. ઘડી ઘડી અને પળે પળે તેને વીણુ વેદના શરૂ થઈને તે જણશે એવું તેને લાગતું હતું; ત્યારે તેને કષ્ટમય મુસાફરીમાં શી રીતે લઈ જવી? અહિયાં એવો ડર લાગતો હતો કે જસવંતસિંહના મરવાની બાદ મળતાંજ બાદશાહ જૂદા પ્રસંગમાં કાણ જાણે શું કરશે તેની કોઈને ખબર ન હતી. પરંતુ આ વિચાર ચાલતો હતો તેટલામાં એક ધાસ્તી દૂર થઈ.

પ્રકરણ ૮ મું.

અનિર્તાસિહ.

રાણી ચંદ્રાવતીને થોડે દિવસે પુત્ર પ્રસવ થયો અને સર્વે આનંદ પામ્યા. “આનંદ” એ શબ્દ અહિયાં યોગ્યો છે તેને માટે વાંચનારને કદાચિત્ આશ્ચર્ય લાગશે, કેમ કે જસવંતસિંહ મરણ પામ્યો; મોટો કુંવર સ્ત્રિ પ્રયોગથી મરાયો અને આવી સ્થિતિમાં પુત્ર આવ્યો તે તે આનંદ-કરક કેમ કહેવાય? પરંતુ આ પ્રસંગ, આ કાળ, આ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં આનંદ શબ્દનો પ્રયોગ જ ઉત્તમ છે. દુર્ગાદાસે તથા ચંદ્રાવતીએ હજી એકબીજાને કંઈ નહોતું, પરંતુ મનમાં ને મનમાં તેઓને પક્ષો નિશ્ચય થયો હતો કે, જો કર્મધર્મ સંયોગથી પુત્ર મોટો થયો તો તેને જોધપુરની ગાદી મળશે ને વંશ કાયમ રહેશે. આટલા દિવસ પેલા નીચ ઓરંગઝેબે જે છળ કર્યો હતો તેનું વૈર લેવું અને પોતાનું ધર્માભિમાન તથા કુળાભિમાન જાળવી રાખવું એવો બંનેએ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. કુંવર અવતર્યો તે આ રીતે એક મોટો બનાવ બન્યો. આવું જણાયાથી અત્યંત દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ તે બેડિના મનમાં એક જાતની શાંતિ આવી. પરંતુ તે શાંતિ થોડોજ વખત રહી. ઓરંગઝેબને આ સમાચાર જાણ થતાંજ તે શું કરશે અને શું હુકમ કરશે તેનું કંઈ ટૂંકાણું નહતું; તેનો ભય મોટો હતો. જસવંતસિંહનું બીજા રાખવું નહિ એ તેની અંતર્ગત ધ્રુષ્ણ હતી, તેથી જ તેણે પૃથ્વીસિંહને દગલબાણથી મારી નાખ્યો; તેથી જ જસવંતસિંહને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ મોકલ્યો ત્યારે ઘણું દુઃખ આવી પડશે એવું જાણી પહેલેથી બહુ સાવચેતીથી ચાલવું જોઈએ, એવું દુર્ગાદાસે નક્કી કર્યું અને તે ધારણા ઉપર હવે ચાલવામાં શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરતો હતો. રાણીને ગમે તે રીતે દશ આર વાસા તો થવા જ જોઈએ, તે શિવાય ત્યાંથી નીકળવું શક્ય નહોતું. એક તો તે ખાટલામાં અને તેમાં પતિનિધનના શોકથી ઘણી અશક્ત થઈ ગયેલી હતી; તેની સાથે બોલવાને દાસીઓ પણ થોડીજ હતી. તે જેમ હિંમતથી પોતાના પતિની સાથે આવી હતી, તેમ બીજી ઘણીજ થોડી સ્ત્રીઓ આવી હતી. પ્રસવ વખતે પણ જેટલી સ્ત્રીઓની મદદ જોઈતી હતી તેના કરતાં ઓછી સ્ત્રીઓ તેની પાસે હતી. પરંતુ રાણી ચંદ્રાવતી ઘણીજ ધીરજ રાખનારી બાહોશ રજપૂતાણી હતી. એક વખતે તેણે શોક શમાવીને ધીરજ ધરી તો તે કાઠથી ડગમગતી નહોતી. દુર્ગાદાસને તેને માટે મુદ્દલે ચિંતા કરવાની જરૂર નહતી.

છતાં દુર્ગાદાસનું મગજ એક સરખું વિચાર કરતું હતું. જસવંતસિંહને અમિદાહ કરતા પહેલાં તેણે જે સ્વામિ ભક્તિના સોગંદ લીધા હતા તે પ્રમાણે પોતાનાં માણસોને લઈને ‘આગળ શું કરવું’ તેના તે વિચાર કરવા લાગ્યો. જસવંતસિંહને પાછો બોલાવવા માટે જે હુકમ આવ્યો હતો પણ પછી કાંઈ પત્રનું પરખીડીયું આવ્યું નહતું. ઔરંગઝેબને ખબર ન પડે તેમ સૂધી રીતે ધર તરફ નીકળી જવું; પણ ઔરંગઝેબના જસુસ જસવંતસિંહની જોડે હતા તે વિશે તેની ખાત્રી હતી અને આદિ જે કાંઈ બને છે તેની બધી હકિકત ત્યાં જતી હશે જ તેને માટે તેને જરા પણ શંકા જ ન હતી. પરંતુ તે હવે બધી હકિકત જાણીને શું કરશે ? તે તેની કલ્પનામાં આવતું નહતું. તેણે હજી સૂધી ઉઘાડી રીતે દેવ તથા કુબુદ્દિ દેખાડ્યાં નહોતાં; ત્યારે પોતે જાણી જોઈને સંશયનું વર્તન કરે તો તેને અમરતું કારણ આપવા જેવું થાય કે નહિ તે પણ એક સવાલ તેની સામે ઉભો રહ્યો. દુર્ગાદાસ ધણો જ ચતુર, અતિશય શુદ્ધિવાન, ધૈર્યશીલ અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા નિયમસર ચાલનારો પુરુષ હતો. આ વખતે તેની બધી ચતુરાઈ, બધી બુદ્ધિ તથા બધું ધોરણ એકત્ર કરીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. જસવંતસિંહને થયેલો કુંવર હજી દસ દહાડાનો પણ થયો નહતો. તે પોતે તેના ઉપર મોટી ઇમારત રચવાનો વિચાર કરતો હતો, એ કાંઈ નાનીસુની વાત નહતી. તેને અને તેની માને હજારો સંકટો-માંથી બચાવી સુરક્ષિત જોધપુર પહોંચાડ્યાં; અને કંઈ નહિ તો પંદર વીશ વર્ષ સૂધી કુંવરનું રક્ષણ કરવું એ તેને માટે મહાભારત કામ હતું. પરંતુ એટલું કામ કરવાનું તેણે પોતે આગળ પડીને જસવંતસિંહના મૃત ચરણને હાથ લગાડીને માથે લીધું હતું; પ્રતિજ્ઞા પણ કરી હતી; હવે તેનો લંગ નહીં થાય તથા તે પાર પાડવાને જે કંઈ જરૂરનું હોય તે કેમ કરવાની તજવીજ કરવી તેના વિચારમાં રાત દહાડો તે નિમગ્ન રહે તેમાં નવાઈ શી ?

એમ કરતાં નવ દહાડા થયા. જે કંઈ કરવાનું હતું તે હવે જલદીથી કરવું જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના નામનું પરખીડીયું ઔરંગઝેબ તરફથી જસુસની જોડે આવ્યું. ખલિતો ઉઘાડતાં વાંચીને જોયું તો જસવંતસિંહના મરવાના સમાચાર સાંભળીને બાદશાહે તે કાગળ લખેલો હતો. દુર્ગાદાસને તે ખલિતામાં ધણાજ ગૌરવથી લખવામાં આવ્યું હતું:— “જસવંતસિંહના મરણથી મારા તખ્તનો મોટો પાયો ભાંગી પડ્યો છે. તેણે પહેલાં જે કે મારા બાપના હુકમથી તથા પછી ભાઈની તરફદારી લઈને મારી સામે પગલાં ભર્યાં હતાં, પણ મારી નોકરીમાં આવ્યાથી તે બધું છોડીને તથા વિસરીને મારી સાથે ધણા પ્રેમથી, નિદાથી તથા નેકથી ચાલ્યો, તેને માટે હું તે વીરને વખાણું છું. જસવંતસિંહના જેવો સરદાર,

વીર, સ્વામિમાની ને મુત્સદ્દી હવે કદી પણ મને મળશે નહીં. હવે તેના આખા કુટુંબની સંભાળ લેવી મારે જરૂરની છે, રે! એ માફ કર્તવ્ય છે એવું સમજીને હું તમને લખું છું કે, હમણાં મોકલેલાં માણસોની સાથે રાણીને ઘણી સંભાળથી દિલ્લી લાવવાં. તે કેવી સ્થિતિમાં છે? તે મને માલમ છે; તેથી તેના ભવિષ્યને માટે હું સારી વ્યવસ્થા કરું છું. ઉદ્દેપુરી મહાલમાં એગમેએ તેની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે રાખવા કબુલ કર્યું છે; ને તેને અહીં લાવવાને તેમણે મને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો છે. તમે પણ કેટલા સ્વામિનિષ્ઠ છો તે મને સારી રીતે ખબર છે; તેથી તમને દરબારની સરદારી આપવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે.” ખડીતામાં ઔરંગઝેબે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. ભાપા સરસ હતી અને ઔરંગઝેબ લખનારો હતો એટલે પૂછવું જ શું? ઔરંગઝેબની બધી કાબેલિયતોમાં તેની ભાપાશૈલી એ પણ એક મોટી અને વીરલ કાબેલીયત હતી. જેવી તેની જીભની મધુરતા હતી તેવી જ તેના લેખમાં મધુરતા હતી. બધા ખતિતા તથા રાજકીય પત્રો તે પોતે જ લખતો હતો. પોતાના વલણદાર તથા અપાટના અક્ષરોથી ઉપર પ્રમાણે પત્ર લખીને દુર્ગાદાસ ઉપર તેણે મોકલાવ્યો હતો.

દુર્ગાદાસે પત્ર વાંચી તે લાવનાર કેટલા હતા? અને કાણ કાણ હતા? તેની તપાસ કરાવી. આવેલા માણસોમાં એક વિશેષ રજ-પૂતનું નામ સાંભળતાં જ તેનો ચહેરો ફેરવાઈ ગયો, પરંતુ તેણે પેલા જસુસને તે જણાવવા દીધું નહિ. બાકી બધી ચોકશી કરી જસુસોને આરામ લેવા જવાનું કહ્યું. જસુસ પાછા વળીને દરવાજાની બહાર ગયા નહિ હોય તેટલામાં જ તેનો ચહેરો ફેરવાઈ ગયો. ‘આપણા સ્વામિના કામમાં જે કંઈ હરકત આવવાની છે, તેનો આ આરંભજ છે! આજેજ આ અડચણ આવશે એવું જણાતું ન હતું, પણ હવે આપણી પૂરી પરીક્ષા થશે!’ પત્ર વાંચી આગળ વિચારતાં તે ઘણો જ ચિંતાતુર થઈને બેઠો; પરંતુ ચિંતા ઝાઝી વાર તેના ચહેરા ઉપર રહી નહિ. હવે આવી રીતે બેસવામાં કાંઈ માલ નથી, એવું મનમાં આવતાં જ તે પેલાં નવાં માણસોને મળવા માટે ગયો.

જસવંતસિંહ મરવાઠી તેની દુઃખી પત્નીને કાબુલથી સ્વદેશ લઈ જવાને કદચિંત્ત ઘણું કष्ट પડશે તેથી બાદશાહી માણસો સાથે હોય તો તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે થાય, તેટલા માટે ઔરંગઝેબે માણસો મોકલ્યાં છે, એવું બહાનું બતાવીને આશરે પાંચસો હથિયારબંધ સિપાહીઓ પાદશાહે મોકલ્યા હતા. કેટલા લોકો આવ્યા છે? તે દુર્ગાદાસને ખબર નહોતું, ત્યાંથી તેનું મન ઉદ્વિગ્ન તથા ચિંતાતુર થયું નહિ; પરંતુ તેના મુખ્ય નયનપાળની જોડે ચાતચિત થયાથી તેણે જાણ્યું કે

પાંચસો માણસો સાથે આવ્યાં છે, ત્યારે તેને ધણી ચિંતા થઇ. હવે તેનાથી દૂર જવું મુશ્કેલ જણાયું, નયનપાળ ધણી ખરી રીતે મુસલમાન જ બન્યો છે, તે નામનો માત્ર રજપૂત છે, તે નામનાને આહનારો છે, ને આખા રજપૂતાનાનો નાશ કરીને પોતાની ચઢતી થતી હોય તો તે કરતાં પણ પાછો હટો નહિ એવો તે દુષ્ટ પરાનુરાગી અધમ નર છે ને જસવંતસિંહના ઉપર વળી તેને વૈરભાવ છે, તે સર્વ દુર્ગાદાસના સ્મરણમાં ભમવા લાગ્યું. નયનપાળને વૈર શા કારણથી થયું હતું? તે સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે; પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી હતી, એ વાત આસ જસવંતસિંહ હમેશાં દુર્ગાદાસની પાસે કહેતો હતો. જસવંતસિંહ કહેતા કે—“નયનપાળ નાનો છે, પરંતુ તે મારી અદેખાઇ કરે છે. બાદશાહની પાસે તેનું વજન વધતું જાય છે, એ વાત સારી નથી. તે કોઇવાર મારો ઘાત કરશે એમાં શક નથી.” નયનપાળનો ચહેરો જ તેને કાંઇ વિષરીત સૂચવતો હતો; તે જ નયનપાળ આજે જસવંતસિંહની રાણીને દિલ્લી લઇ જવા માટે આવ્યો હતો અને તેની સાથે પાંચસે હથિયારબંધ માણસો હતાં. દુર્ગાદાસને આવો વિચાર આવતાં ધણુંજ ખરાબ લાગ્યું. ચિહ્ન સારાં થતાં નથી અને હવે તેમાંથી ધૂટવાને શું કરવું? તે તેના વિચારમાં આવ્યું નહિ. નયનપાળે પહેલી મુલાકાતમાં તેને કહ્યું હતું કે બાદશાહે અમને ચંદ્રાવતી રાણીને અમુક દિવસની અંદરજ લઇને આવવાનું કહ્યું નથી; પરંતુ ઘણા દિવસ રહેવાની કાંઇ મતલબ નથી; કેમ કે અહિયાં હવે શિયાળો શરૂ થયો છે. હું ધારું છું કે હવે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. નવ દસ દહાડા થઇ ગયા એટલે નિકળવામાં કાંઇ હરકત નથી. રાણીની મરજી હોય તો ઠીક, બાકી બાદશાહનો આગ્રહ નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સખ્ત તાકીદ છે કે તેને કાંઇ પણ જાતની તસદી આપવી નહિ, અથવા તેમના મનમાં ખેદ પણ થવા દેવો નહિ. વળી માર્ગમાં તેમને જ્યાં મુકામ કરવો હોય ત્યાં મુકામ કરવો, અને જે વખતે જે માગે તે તેમને આણી આપવું એવી પણ અમને આજ્ઞા છે. જસવંતસિંહની પટરાણીને શોભે એવી રીતે તેમને લઇ જવાનો હુકમ છે, કારણ કે હમણાં જલદીથી બાદશાહનો જનાન...”

પરંતુ નયનપાળ આગળ શું બોલનાર હતો તે તેના મોંમાં જ શમાઇ ગયું. તે બોલતો હતો તે વેળાએ તેની આંખ દુર્ગાદાસના ચહેરા સામી લાગેલી હતી તથા આખરના શબ્દ તેના મોંમાંથી નિકળતાં તથા તે દુર્ગાદાસના કાનમાં પહોંચતાં જ તે ગભરાયો. દુર્ગાદાસની આંખ કાંઇ મોટી થઇને તેમાં લાલાશ દેખાવા લાગી. ઉપરના ઘાંત હોઠ ઉપર વિશેષ જોરથી દાબે છે એવું જણાયું અને તેની કમરપર

લટકાવેલી તરવારના મિયાનની તરફ તથા મૂઠ તરફ જમણો હાથ જવા લાગ્યો. ધૂર્ત નયનપાળે તે બધું પોતાની ધૂર્ત દૃષ્ટિથી જોયું અને પોતાની જીભ કચરીને તે ત્યાં જ બોલતાં અટક્યો.

બાદશાહે ચંદ્રાવતીને દિલ્લીમાં લઈ જઈને પોતાના જનાનખાનામાં રાખવાની દગલબાજી કરી છે તેને માટે તેને શંકા રહી નહીં. ચંદ્રાવતી તથા જસવંતસિંહનું લગ્ન થયું ત્યારથી તેના સંબંધમાં બાદશાહના મનમાં પાપદૃષ્ટિ હતી એવી એક લોકવાયકા હતી, તે ખરી હોવી જોઈએ, એવું હવે દુર્ગાદાસને જણાયું. તે શિવાય ચંદ્રાવતીએ પુત્ર જન્મે તેનો નાશ કરવાને અથવા જન્મથી જ તેને મુસલમાની ધર્મની દિલ્લા-આપવાને કંઈ પણ હરકત નડશે નહીં એવો બમણો તમણો લાલ જોઈને જ બાદશાહે આ કામ કર્યું છે, એમ દુર્ગાદાસે જણ્યું. એમાંથી શી રીતે પાર પડવું? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ચંદ્રાવતી તથા તેનો કુંવર બેઉ હવે તે દુષ્ટના હાથમાંથી છુટવાં મુશ્કેલ છે અને મારે તેમને છોડાવવાં એ કર્તવ્ય છે એવા વિચારમાં ગુંચવાયો.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ચંદ્રાવતીની પાસે આ પ્રસંગે જોઈએ તેટલી લોંડીઓ નહોતી. દુર્ગાદાસની નાની બહેન ચંદ્રાવતીની અરધી સખી-અરધી દાસીના જેવી હતી. જે પ્રમાણે જસવંતસિંહનાપર દુર્ગાદાસની, તે જ પ્રમાણે ચંદ્રાવતીપર ઇંદિરાની લક્તિ હતી. ઇંદિરા બાળ-વિધવા હોવાથી દુર્ગાદાસની પાસે રહેતી હતી. દુર્ગાદાસ વિધૂર હોવાથી તેના ખાવા પિવાની તજવીજ કરવા બહેન ઇંદિરા સાથે રહેતી હતી. કાબુલમાં આવ્યા પછી દુર્ગાદાસ જસવંતસિંહની પાસે રહેવાથી તે તેની પંકિતમાં ખાવા પીવાનું કરતો હતો. ઇંદિરા ચંદ્રાવતીના અંતઃપુરમાં રહી હતી. આવી સ્થિતિ હોવાથી સાહજીક જ તેને એવું લાગ્યું કે, મને આ કાંમમાં ઇંદિરાની મદદ મળશે. નયનપાળની સાથે કોઈ પણ રીતે વાંકું ચાલવું હમણાં નકામું છે, તેની ઈચ્છા પ્રમાણે હું સર્વ કરનાર છું એવું જણાવવું એ જ ઠીક છે. કેમકે તેને ચિડાવ્યાથી તથા ખરાબ કર્યાથી તે ગરબડ મચાવશે અને બધાને ખરાબ કરશે. આમ વિચાર કરી તે મૌન અને શાંત રહ્યો. નયનપાળે ચંદ્રાવતી રાણીના મહાલની ચારે બાજુએ પોતાનાં માણસોનો પહેરો મૂક્યો; તેમાં જનાર આવનારની તપાસ રાખવા માંડી. તેથી વળી દુર્ગાદાસને ઘણો સંતાપ થયો અને નયનપાળને તેમ કરવાનો ખુલાસો પૂછ્યો ત્યારે તેણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે, “બાદ-શાહના હુકમ પ્રમાણે મારે કરવું જોઈએ. બાદશાહે કહ્યું છે કે, ‘રાણી ચંદ્રાવતી ખાટલામાં છે તેથી તેની ઘણી સંભાળ રાખજે; કારણ કે જસવંતસિંહના દુશ્મન તેને કંઈ વખતે શું કરશે તેનું રોકાણું નથી? તેમનો

દિવેર અમરસિંહ અપુત્ર નથી; તેનો પુત્ર હયાત છે ને આપને દેશપાર કરીને જસવંતસિંહે જોધપરની ગાદી લઇ લીધી, તેનું વેર લેવાને તથા તે ગાદી પાછી પોતાને સ્વાધીન લેવાને તે ખટપટ કરશે; કારણ કે જસવંતસિંહ પુત્ર વિનાનો મરણ પામ્યો છે એવા સમાચાર ચારે તરફ ફેલાયા છે. ચંદ્રાવતી રાણીને કુંવર આવ્યો એવી તેને ખબર પડવાથી તેને મોટી ચિંતા થાય એ ઉધાકું જ છે; ને તેમનો અને તેના પુત્રનો નાશ કરવામાં કંઈ પણ તે બાકી રાખશે નહીં. જસવંતસિંહ અપુત્ર મરણ પામ્યો છે, તેનો વંશ તૂટ્યો એ સાંભળતાં જ બાદશાહને ધણું ખરાબ લાગ્યું, તેની કલ્પના કરી શકાય તેવું નથી. આખો દહાડો તેણે ખાવાપીવાનું છોડ્યું હતું, તથા આજસુધી કેટલીક બાબતોમાં પોતે તેની જોડે નિષ્વરતાથી તથા ક્રોધરતાથી વર્તન કર્યું તેને માટે ખરેખર તેને માફ લાગ્યું હતું. પણ રાણી ગર્ભવતી છે એવું સાંભળતાં જ તે શાંત થઈને એકદમ ઉઠ્યો અને ગંધ ગૂંજરી બૂલી જઈને હવે જસવંતસિંહની પછવાડે ચંદ્રાવતીનું કુંવર થાય તો તેને સારી રીતે રાખવો એવો દરાવ છે અને એમને લાજવા માટે અમને મોકલ્યા છે.”

નયનપાળ બોલતો હતો તે બધું ખોટું હતું: બાદશાહ અને તે બેઉ એક સરખા બૂઠા હતા. એ બેઉના મનમાં ગરીબ બિચારી ચંદ્રાવતીને છળવાનું હતું. જેમ જેમ નયનપાળે બાદશાહની સ્તુતિ કરી કે જસવંતસિંહને માટે તેના મનમાં ઘણો પ્રેમ હતો તથા તેના મરણથી તેને બહુ શોક થયો હતો એવું કહ્યું, તેમ તેમ દુર્ગાદાસ તેના નિશ્ચયમાંથી કદી પણ ફરવું નહીં એવો બોધ લેતો ગયો. આ બધી દગલબાજી છે, હવે ઘણી ચતુરાઈથી તેને તેનું ફળ આપવું જોઈએ, એવું તેને સ્પષ્ટ દેખાયું. તેને જનનામાં જવા આવવાની મુદ્દલે બંધી નહોતી. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે જે કાંઈ કારસ્થાનો કરવાનાં છે તે હમણાં જ કરવાં જોઈએ. પોતાને જવાની બંધી થઈ તો પછી બધી બાબત એટલી સખ્ત થશે કે, શું કરવું તે મુદ્દલે સૂઝશે નહીં અને સૂઝે તોપણ તે પાર પડવાની મોટી પંચાતી પડશે, અથવા તેમ કરવું અશક્ય જ થઈ પડશે. તે જાણીને તેણે બીજો દહાડો પોતાની બહેનને આ પ્રમાણે સૂચના આપી.

મકરણ ૯ મું.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

ઇંદિરા.

“અહેન ઇંદિરા ! આપણા ઉપર કેટલું મોટું સંકટ આવ્યું છે તેની તને ખબર તો છે જ. આજ સુધી જેનું આપણે અન્ન ખાધું, તેનું કામ કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે. મહારાણીએ પ્રાણ છોડવાની પહેલાં જે કંઈ કહ્યું હતું તે અક્ષરે અક્ષર માળવાની કેટલી જરૂર છે, તે તને કહેવું જોઈએ તેમ નથી, બોલ હવે કેમ કરવું ?”

“ભાઈ !” ઇંદિરા એકદમ બોલી, “કેમ કરવું ? તે સવાલ શામાટે ? જે કરવું જોઈએ તે કંઈ છે, તેને માટે વિચાર શામાટે કરે છે ? ચંદ્રાવતી મહારાણીને માટે મારા જેવી કમનસીબ જો કંઈ પણ કામમાં આવે તો ખીજું શું જોઈએ ? જે કરવું હશે તે ગમે એટલું કંઠણ હશે તોપણ કરીશ. પ્રત્યક્ષ પ્રાણ આપવાની પેલી બાબુએ તો કાંઈ હશે નહિ ના ? હું તે આપવાને પણ તૈયાર છું.” પોતાની બહેનનું બોલવું સાંભળીને, દુર્ગાદાસનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. ઇંદિરા એટલી તૈયાર છે ત્યારે હવે મારું કારસ્થાન સાધવામાં કંઈ મુશ્કેલ નથી, એવું તેને લાગ્યું. તેણે જરા આંખ અંધ કરીને આવેલાં આંસુ પોતાની પિછોડીથી લોભ્યાં; ત્યારપછી થોડોક વખત મુંઝો બેઠો; પછી એકદમ કંઈ જૂદો જ તથા પહેલા કરતાં ભયગ્રસ્ત વિચાર આવતાં તે ઇંદિરાને કહેવા લાગ્યો, “અહેન ! તું શું બોલે છે ? તેનો પક્ષો વિચાર કરીને જ બોલે છે કે ? નહિ તો એકાદ કામમાં હાથ નાંખ્યા પછી જો કાંઈ કાચું કપાચું તો આખી ઇમારત તૂટીને આપણા બધાનું સત્યાનાશ વળી જશે તેનો વિચાર કરીને.....”

• પરંતુ ઇંદિરાએ તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે વચમાં જ બોલી, “ભાઈ ! હું છોકરી કાની છું ? હું બહેન કાની છું ? મને શું તું આવું પૂછે છે ?”

આ ત્રણ સવાલ તેણે એવી રીતના પૂછ્યા, તથા તે પૂછ્યા ત્યારે તેના ચહેરાપર એવો કંઈ આવિર્ભાવ થયો હતો કે તેનાથી દુર્ગાદાસને ઘણો દિલાસો મળ્યો અને તે બોલ્યો; “અહેન ! પ્રસંગ ઘણો ભયંકર છે. પ્રકટ જીવ અર્થવાથી જો થાત તો પછી શું જોઈતું હતું ? મને તેને માટે કંઈ પણ લાગ્યું નહોત; પ્રાણાર્પણ કરવાથી વિશેષ કાંઈ જ નથી. પ્રાણના કરતાં પણ જે આપણા રજપૂતોને ઘણું વહાલું છે તેના ઉપર પણ ધાડ આવશે, તોપણ તેનાથી આપણે ડગમગીશું નહિ. આવો નિશ્ચય તારો હોય તો મને બળ આવ્યું, પછી શું જોઈએ ? વળી જો

તારા વિના એ બધું શક્ય હોય તો હું નને પહેલેથી એ વિશે કાંઈ પણ કહેત નહિ; પણ કામ એવું છે કે તે તારા હાથથી થાય તો સાહે.”

“બાપ! શું તે કહે છે; હું તૈયાર છું. જે તું કહીશ તે હું કરીશ. તેને માટે આટલી ગડબડ શામાટે? આ વખત ગરબડ કરવાનો નથી.” ઇંદિરા જરા ગુસ્સે થઈને બોલી.

દુર્ગાદાસે તરત તેને કહ્યું, “બહેન! તું ચંદ્રાવતી મહારાણીની જમા લઈને તેને તારો પોશાક આપીને છૂપી રીતે તેને બહાર કાઢ. તે એકવાર બહાર આવી કે પછી કાંઈ અડચણ નથી. પછી વધુ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરીને, તેને હું રજપૂતાનામાં પહોંચાડવાની તજવીજ કરીશ.”

“અહોહો! એટલું જ કે?” ઇંદિરા એકદમ બોલી; “એ તો માફ જ કામ છે. ચંદ્રાવતી બાપ બહાર આવશે; પરંતુ છોકરાની શી વ્યવસ્થા કરવી?”

“તેનાજ વિચારમાં હું છું,” દુર્ગાદાસે તેને કહ્યું. “પણ ફક્ત વિચાર કરીને શું કામનું છે? કરવાનું તે તરત કરવું જોઈએ અને તે આજ નહિ તો કાલે પણ થશે; કારણ કે આજે પેલા નયનપાળે પ્રકટ પહેરો રાખ્યો છે અને તને તથા મને અંદર તથા બહાર જવાની છૂટ આપી છે. પણ કાલે કદાચ બંધી થાય એવી મારી ખાત્રી છે તો કેમ કરવું? જે કરવું છે તે આજે ને આજે જ થવું જોઈએ. કાલ થવું કે ન થવું તે અસંભવિત છે. તું હવે એમ કર:—ચંદ્રાવતીની પાસે હિમ્મેશ પ્રમાણે જઈને તેને પ્રસંગ શો છે? ને શું ચાલેલું છે? તે કહે. તે ચતુર છે, સમજદાર પણ છે, માટે સમયને અનુસરીને તથા સમજીને આપણા કહેવા પ્રમાણે કરવાને તે કબૂલ થશે. હમણાં પહેરો છે પણ હવે તું તારા જનાનાનો ઝભો પહેરીને જા. વળી કાલ સૂધી ઓછામાં ઓછા દસ પંદરવાર અંદરથી આવ જા કરજે; ને આખરે તારો પોશાક તથા ઝભો પહેરાવીને ચંદ્રાવતીને નસાડજે. તે વખતે પહેરેદારોને કંઈ શક પડશે નહિ. છોકરાને લાવવાની બાબતમાં હું એક ઘણી જ હિમ્મત કરનાર છું, તે તને કહ્યું છે; અને તેમ કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી. કાલે સવારે ઉઠીને જ્યાં છોટે પેલા ગોવાળો રહે છે ત્યાં જાજે. ત્યાં જે કાશ્મિરી ગોવાલણ છે તે લેંઘો વગેરે આપશે તે પહેરજે. તેની પહોળી ટોપલી લઈને તે માથા ઉપર લેજે ને દુધનાં વાસણ તેમાં મૂકજે ને છોકરાને સૂવાડવાની પેટું ધાસ રાખીને લૂગડાં પાથરીને અહિયાં આવજે; હિમ્મેશની ગોવાલણ જાણી કાંઈ તને અટકાવશે નહિ. પછી તે ધાસમાં અગ્નિતાંસિહને સૂવાડીને આસપાસ દુધનાં વાસણ રાખીને આવે એવી રીતે પાછી તે ગોવાલણ તરફ જાજે. પછી તું પાછો તારો પોશાક પહેરી લેજે; અને ત્યાં છોકરાને મૂકીને તારો

ઝભો પહેરી ચંદ્રાવતીની પાસે જન્મે: અને સંકેત પ્રમાણે ચંદ્રાવતી રાણીને તારે પોશાક વગેરે પહેરાવીને તું તેની જગાપર મુજે. આ ધણું અન્યથા જેવું, તેમ જ હિમ્મતનું કામ છે, પણ તે બરાબર થયું તો તેમાં જરાપણ અડચણ થશે એવું મને લાગતું નથી. નયનપાળને કંઈપણ સંશય આવે નહિ તેથી હું તેની પાસે આજે અને કાલે સવારે જઈને તેને ખુશ કરવા જેવી નાના પ્રકારની વાતો કરતો બેસીશ. એથી તેનું ચિત્ત નહિ ડગતાં કંઈપણ નવી અડચણ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તે માણસ ઉપરથી દેખાય છે એવો અંદરથી નથી: કંઈપણ ભયંકર પ્રકાર તેના મનમાં છે એવું મને લાગે છે; તથાપિ કાલે જ કંઈ પ્રસંગ આવશે એવું મને લાગતું નથી; તેથી આપણાથી બને તેટલી ઉતાવળે આપણે તેટલું કાર્ય પાર ઉતારવું. પેલી ગોવાલણ સાથે મેં પહેલાંથી બધો બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો છે: તું ત્યાં ટોપલી લઈને ગઈ કે અનિતસિંહ મહારાજ સુરક્ષણથી મેં મુકરર કરેલે દેકાણે જવાના જ. વળી ચંદ્રાવતી રાણીજી ત્યાં આવતાંજ તેમને પણ ત્યાંથી લઈ જઈશ ને અનિતસિંહ મહારાજને તથા તેમને પાલખીમાં બેસાડીને જોધપુરને માર્ગે રવાના કરી દેઈશ. હું થોડા દહાડા પછવાડે રહીશ તેથી નયનપાલને કાંઈપણ ખતનો શક આવશે નહિ. ઇંદિરા! તું કેમ કાંઈ બોલતી નથી વાં? ”

“ભાઈ! હું બોલતી નથી તે મને ડર લાગે છે તેથી નહિ, પણ તારી આ બધી ચતુરાઈથી થયેલા વિચારોને લીધે આશ્ચર્ય પામીને હું મુંગી રહી છું. મારા હાથથી તે કેમ થશે તેની મને શીકર રહેત! પણ ચંદ્રાવતી રાણીજીના ઉપર મને ઘણી ભક્તિ છે તેથી મને તે શીકર જરાય જણાતી નથી. ભાઈ! તેં કહ્યા પ્રમાણે હું બધી વાત શી રીતે પાર પાડું છું? તે તું જોજો ! ”

ઇંદિરાનું ધીરજનું તે બોલવું સાંભળીને, દુર્ગાદાસના મનનું ધણું સમાધાન થયું. તે સમાધાનથી તે જરાવાર સૂધી મુંગો બેઠો તથા હસ્તે ચહેરે અને સાદર પ્રેમ પૂર્ણ એવી દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. પરંતુ થોડા જ કાળમાં તેના મનમાં કાંઈ દુઃખદ વિષય આવવાથી તેણે લાંબી હાથ મારી. તે જોઈ ઇંદિરાએ તેને એકદમ પૂછ્યું, “ભાઈ! આટલી લાંબી હાથ મારવાનું શું કારણ ? ”

દુર્ગાદાસથી કંઈ પણ જવાબ અપાયો નહીં; માત્ર તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. ઇંદિરાએ તેને પાછો તે જ સવાલ પૂછ્યો. પછી દુર્ગાદાસે તેને કહ્યું, “બેહેન! આટલું બધું થયું તેથી મહારાણાના ઋણમાંથી તું છૂટવા જેવી જ છે, પણ તારું શું થશે? તેનો વિચાર તેં શું કર્યો? તે વિચાર મનમાં આવતાં જ મને વિલક્ષણ લાગણીઓ થાય છે અને તે જ

માણી આપી હાય મારવાનું કારણ છે. આ પ્રસંગે કંઈને પણ હસવું આવે નહીં, પરંતુ આવી વખતે અને આવા પ્રસંગે પણ ઇંદિરા હસી અને દુર્ગાદાસને કહેવા લાગી; “ભાઈ! જોધપુરનો વંશ રાખવા માટે આપણે આટલી ખટ-ખટ કરી છે, અને તેમાં થયે મળ્યો તો આપણું શું થશે? એવી ચિંતા કરવાનો આ સમય છે કે? તેનો વિચાર પણ હમણાં આપણા મનમાં આવવા દેવો નહીં જોઈએ. ગમે તેમ થાઓ, પણ કામ કરતી વખત, આપણું પકવાડેથી શું થશે? એવો વિચાર કરવા માંડીએ તો પછી આપણા હાથથી શું થાય? ઉઠ, ભાઈ ઉઠ! જે કરાંચું છે તે આપણે કરીએ ને તેમ કરતાં આપણા ઉપર કંઈ સંકટ આવશે તે જોઈ લઈશું. જે થયું નથી તેને માટે પહેલાંથી વિચાર શું કામનો? મારા ઉપર શાં સંકટ આવશે? તે બધાં મને જણાતાં નથી; પણ તેનો વિચાર આ વખતે કરવાનો નથી. હવે હું જાઉં છું! હું આજે હમણાં ચંદ્રાવતી રાણીજીને બધી વાતથી વાંકે કંઈ છું ને શું શું કરવું? તે પણ કહું છું, એટલે આવતી કાલે કાંઈ પણ અડચણ પડશે નહીં.”

દુર્ગાદાસે ફક્ત ડોકું ધુણાવ્યું અને ઇંદિરા ત્યાંથી રાણીજીની પાસે ગઈ. બહાર શું ચાલેલું છે? ઔરંગઝેબે કાને મોકલ્યો છે? તેનું બોલવું શું છે? તેની કંઈ પણ હકીકત ચંદ્રાવતીના જાણવામાં આવી નહોતી. તેણે તેને પોતાના અનુમાન પ્રમાણે કહીને તથા પ્રસંગ કેટલો લયંકર છે? તે સારી રીતે તેના ધ્યાનમાં લાવીને, પછી તેમાંથી છુટવાનો શો બંદોબસ્ત કર્યો છે? તે પણ કહ્યો. પરંતુ ચંદ્રાવતી રાણી એકદમ બધી વાત કબૂલ કરવા ચલાતી નહોતી તે બોલી:—

“ઇંદિરા! મારે માટે તું તારો સુખનો જીવ દુઃખમાં શા માટે નાંખે છે? તે મુવા સિલાનિષ્ઠ મારી જગ્યાએ તું વેશ બદલીને બેઠેલી છે એવું તેમના જાણવામાં આવ્યાથી તારા શા હાલ કરશે? તારી કેવી અમીતિષ્ઠા કરશે? તેનો તો કંઈ વિચાર કર્યો છે? આટલા સંકટમાં વળી વધારે દુઃખમાં મારે માટે તને નાંખીને હું જ્યાં તૈયાર થઈશ એ તે મનમાં પણ કેમ આણ્યું? જા, અનિતસિંહને લઈ જા. હું તેને જન્મ આપનારી મા ને તું હવે એનું પાલન કરનારી થા. માંડે શું થશે! તે હું જોઈ લઈશ. અનિતસિંહને લઈ જા, તેને તમારે બેઠેને હવાલે હું કરી ચૂકી છું. હું તેની મા નથી, તું જ તેની મા.....”

ઇંદિરા દાસી અને ચંદ્રાવતી માલેક—આ બેઠેની તે વખતની વાતચિત સાંભળી હોત તો સાંભળનારને એવું જણાત કે એ બેઠેના ઝંઘડામાં હવે જે કાંઈ મુખ્ય કરવાનું છે તેજ રહ્યું છે. ઇંદિરાએ ચંદ્રાવતી રાણીજીને સમજાવી અને ચંદ્રાવતી તેના કહેવા પ્રમાણે બધું કરવાને તૈયાર થઈ. ઇંદિરાએ તે દહાડે દુર્ગાદાસના કહેવા પ્રમાણે

પોતાનો જુરખો ધાલીને ધણી વખત આવજા કરી અને તેના તર્ક પ્રમાણે તે કરવું ઉપયોગી પણ થઈ પડ્યું. દુર્ગાદાસની બહેન આ છે તેને ગમે એટલી વાર જવા આવવાની ના નથી; એવું પહેરેદારેના મનમાં ઠસ્યું એમ લાગ્યું એટલે કાંઈ હરકત થવાનો સંભવ રહ્યો નહિ.

સવારે ઠરાવેલા સમયે તે ગોવાલણના મકાન ઉપર ગઈ. ત્યાં મુકરર કરેલી ગોવાલણનો પોશાક પહેર્યો તથા ટોપલો વગેરે માથે લઈને હળવે હળવે ચંદ્રાવતી રાણીજીના મહેલની પાસે આવી. તે દુધવાળી ખુલ્લે ખુલ્લી જણાતી હતી, તેથી કાંઈને પણ શંકા આવી નહિ. તેઓએ તેને ગુપચુપ અંદર જવા દીધી. માત્ર તેને જોઈને તેના સ્વ-રૂપથી મોહિત થયેલા એક બે પહેરેદાર, પોતપોતામાં ઠટ્ટા મસ્કરી કરવા લાગ્યા. થોડા અરસામાં દુધ મુકીને તે ગોવાલણ બહાર આવી અને કંઈ પણ હરકત શિવાય નિરાતે બહાર ચાલી ગઈ. જે ધાર્યું હતું તે બધું પૂરું થયું એવું મનમાં આવવાથી તે સંતુષ્ટ થઈ તથા સ્મિત શોભિત ચહેરાથી ચાલવા લાગી. તેણે સહજ પછવાડે પ્રીતે જોયું તો પેલા જે બે પહેરેદારો તેના રૂપ ઉપર મોહિત થઈને પોતપોતામાં ઠટ્ટા મસ્કરી કરતા હતા તે બેઉ પછવાડે આવે છે, તે જોતાં જ ઇન્દિરાનું મોં સૂકાઈ ગયું. હું એકલી હોત ને મને તે પછવાડે લાગ્યા હોત તો કંઈ હરકત નહોતી, પરંતુ માથા ઉપર ટોપલો ને તેમાં છોકરો છે તે જો-પેલા પાછો કાંઈ ઉદ્વેગ કરવાનું મનમાં લાવે ને, આવીને મને પકડે તો બધું કારસ્થાન જાહેર થઈ જાય, એવું મનમાં આવ્યાથી તેને ધાસ્તી લાગી. તથાપિ હવે ધીરજ પકડ્યા શિવાય કંઈ આરો નથી તેમ જાણીને, જાણે તે તેનાથી ખીહી ગઈ હોય તેમ દેખાડવા માટે તેણે પોતાનાં પગલાં ઝડપથી ઉપાડવાની શરૂઆત કરી. તે જોઈ પેલા બે મહોબ્બત-ખાનને ઘણો જ આનન્દ થયો અને તે એકમેકની મસ્કરી કરતા તેની પછવાડે ચાલ્યા. ઇન્દિરાને દર પળે એવું જણાતું હતું કે હવે ભગવાન કહનૈયા શો પ્રસંગ લાવશે અને શો નહિ? તેમાંથી શી રીતે છૂટું? પરંતુ સજ્જન ઉપર આવો પ્રસંગ આવતાં તે કદી પણ તેનો ત્યાગ કરતો નથી, એવો તેનો પકડો વિશ્વાસ હોવાથી તે ધણી ધીરજથી ચાલતી હતી, અને ખુશીની વાત એ છે કે તેના દૃઢ વિશ્વાસનું તેને ઉત્તમ ફળ મળ્યું. તે બેઉ એકમેકની મસ્કરી કરતા હતા તેમાંથી એક વધારે ચીડાયો. ગોવાલણે પછવાડે પ્રીતે કટાક્ષ ફેંક્યો તેથી એકે કહ્યું કે, મારી તરફ અને ખીજાએ કહ્યું કે મારી તરફ તાંક્યું. પહેલા બોલનારે ખીજાને કહ્યું, “તારા જેવા કદરૂપાના ચહેરા ઉપર તે શા માટે જુવે? એટલામાં થયું. એટલું જ તેને જોઈતું હતું, કારણ એ લોકો તકરારમાં રહ્યા તેટલામાં

કર્મો હતો. નયનપાળને આ કાંઈ માલમ ન પડે એટલા માટે દુર્ગાદાસ આખો દિવસ તેની પાસે બેસતા હતા.

નયનપાળના મનમાં શું છે? તે કાઢવાનો તેનો હેતુ હતો. પરંતુ નયનપાળ કંઈ થોડો હુશિયાર નહોતો. તેણે પોતાના મનની જરા પણ ખબર પડવા દીધી નહિ, એટલું જ નહિ પણ શું તેના મનમાં આવ્યું કે દુર્ગાદાસને દેખતાં જ ચન્દ્રાવતીના પહેરા ઉપરના પહેરેદારોને બોલાવીને હુકમ આપ્યો કે, રાણીજીના મહેલમાં કોઈ જવા આવવા માગે તેને મને પૂછ્યા વિના અંદર જવા દેવું નહીં, દુર્ગાદાસજી અને તેની બહેન ઇન્દિરાને તેમાં હરકત નાખવી નહિ, પણ અહિંયાં વરદી માત્ર આપવી.” આટલું બેલા પહેરેદારોને બોલાવીને કહ્યા પછી દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને કહ્યું, “દુર્ગાદાસજી! તમને આ મારા હુકમમાં નવાઈ લાગતી હશે, પણ તમે જાણો જ છો કે જસવંતસિંહ મહારાજના ધણા દુસ્મન હતા, તેમાંથી તેનો દાયજ તો આજે બાદશાહના દરબારમાં ધણો જ આગળ પડતો છે. તે કોઈ કેવી રીતે રીતુર કરે અને આ છોકરાનો જીવ કેમ ન જાય, તેનો મુદ્દલે ભરસો નથી. આપણી તરફથી તો આટલી સંભાળ રાખવી જોઈએ. કોણ ક્યારે અંદર જાય છે? અને શું કરે છે? તેને માટે મને બહુ સાવચેત રહેવું જોઈએ. હું કહું છું તે ખરું છે કે નહિ? કહો.”

દુર્ગાદાસ તેનું બોલવું સાંભળીને ધણો ચકિત થયો અને તેનો શો જવાબ આપવો? તે તેને મુદ્દલ સૂઝ્યું નહિ, તથાપિ, “હા! હા! એવું છે ખરું! તે છોકરા માટે જેટલી સંભાળ રાખવામાં આવે તેટલી ઓછી જ છે.” આવો જવાબ આપી બીજી જ બાજત ઉપર બોલવું ચલાવ્યું. ચન્દ્રાવતી રાણી બહાર નિકળીને ગવલીવાડા તરફ રવાના થઈ, ત્યાંસૂધી મુદ્દલે કાંઈ પણ જણાયું નહિ. બધું થઈ ગયા પછી આ બિચારાને બંદોબસ્તની વાત સૂઝે છે તેથી તેને હસવું આવ્યું અને તે પોતે હવે આગળ શું કરવું? તેને માટે આશ્ચર્ય કરતો બેસી રહ્યો. પેલી બાજુ નયનપાળની નાના પ્રકારની વાતો ચાલતી જ હતી. તે પોતાના મનમાં દુર્ગાદાસને ધણો છેતરતો હતો અને પોતે હસે છે, પોતાને નયનપાળનું બોલવું ખરેખરું જણાય છે, એવું તે દેખાડતો હતો, એટલું જ નહિ પણ જસવંતસિંહ ગયો તેથી હવે પોતાને ક્યાંઈ પણ નોકરી રહેવું જોઈએ, ને પોતાને લાયક એવી બાદશાહની દરબારમાં નોકરી મળશે કે શું? એવું પણ એક વાર નયનપાળને સહજ વાતમાં પૂછ્યું. નયનપાળે, ‘તેને તરત મળશે’ એવો જવાબ દીધો. એટલું જ નહિ પણ તું મારી જોડે રહીશ તો મારી પાસે રાખીશ એમ પણ કહ્યું હતું. દુર્ગાદાસ તરત જ કહ્યું, “વાહ! તે તો હું ધણી ખુશી સાથે સ્વીકારીશ, પછી

મારે શું જોઈએ? જસવંતસિંહ મહારાણીની જેવી ઇમાનદારીથી નોકરી કરી, તેવી મારે ક્યાંય પણ કરવી; માટે આપે મારા ઉપર મહેરબાની કરી તો બાલું જ સારું.” એ સાંભળી નયનપાળ ધણો જ ખુશી થયો; અને આ જો મને મદદવાર આવે તો મારા બધા વિચારો પૂરા થશે, એવું તેને લાગ્યું અને આ ખુશીમાં જ દુર્ગાદાસના ખબા ઉપર હાથ મૂકીને એકદમ ખોખો; “આવો નોકર મને મળ્યો તો જસવંતસિંહની પદવી મળી. અને ખીલું કંઈ મને મળવામાં શી અડચણ રહે? મારા આપનું મારાથી હીક બેર ભેગાશે.....”

પરંતુ તેટલામાં તેના મનમાં શું આવ્યું કે તેણે એકદમ પોતાની જાલ કરડીને કહ્યું, “હું આ અરીણના તોરમાં કામ કરું છું. વળી હું શું બોલું છું તેનું મને કાંઈ લાન નથી. કાણ છે રે અહિં! કાલે જ આપણે અહિંથી નિકળવાનું છે એવું મારા મનમાં આવ્યું છે. દુર્ગાદાસજી! તમે રાણીજીનો વિચાર લેશો તો હીક થશે. તેમની તબિયત જો હીક હોય તો હું કાલે જ અહિંથી નિકળું.”

નયનપાળનું આ બોલવું સાંભળી, દુર્ગાદાસને પણ માત્રમાં કંઈનું કંઈ થયું હોય એવું જણાવા લાગ્યું. રખેને રાણી ચંદ્રાવતી મહાલમાંથી નિકળી જવાની આતમી બહાર ફૂટી જાય તો તેનો પીછો લીધા વિના છોડશે નહિ. માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ સૂધી તો અહિંનો મુકામ હલવા દેવો નહિ, એવો તેનો વિચાર હતો. કાંઈ પણ રીતે તે કરવાનો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ઓછામાં ઓછી એક આખી રાત તો તેને આગળ જવાને મળવી જ જોઈએ. પછી શું થશે? તે જોઈ લઈશું. આવો વિચાર કરીને તે ધણી જ નમ્રતાથી નયનપાળને કહેવા લાગ્યો; “રાજાજી! આપનો બધો હુકમ માથા ઉપર છે; હું આપની પરવાનગીથી જઈને આપનો હુકમ જણાવું છું, પરંતુ તેમની તબિયત સારી નહિ હોય તો આપે ઉતાવળ કરવી નહિ. તેમને અથવા તેમના છોકરાને કંઈ મદવાડ થાય તો વિના કારણ આપના ઉપર દોષ આવશે. જેમ હું મહારાણીજીની જોડે સ્પષ્ટ બોલતો હતો, તેમ જ આપની જોડે બોલું છું, કારણ કે આપે મને નોકર તરીકે સ્વીકાર્યો છે તે ક્ષમા કરશો એ જાણીને જ મેં રાણીજીની મરજી પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે. ઓછામાં ઓછા એક બે દહાડા સૂધી અહિંથી મુકામ ઉપાડવો નહિ. એમ હું ધારું છું. પણ તેમની ઇચ્છા શું છે? તે હું આપને જણાવીશ!

“હીક! હીક! જણાવો ત્યારે. હવે તે જલદીથી અમારી રાજમાતા થશે. આદેશાહને તે ખરી ઉદ્દેપુરી મળવાની, ત્યારે અમે તેનું કહેવું ન સાંભળીએ તો અમારું શી રીતે ચાલે?” એવું કહીને નયનપાળ ધણો

હસ્યો. પણ દુર્ગાદાસ એટલો ગુસ્સે થયો ને તેની જીભ કાપી નાંખવી એવું મનમાં આવતાં જ તેનો હાથ કમરની તરવારપર ગયો.

પરંતુ તે વખત તથા તે પ્રસંગ મુંગે મહેંએ ગાળવાનો છે એવું ધારીને તેણે પોતાનો ક્રોધ એકદમ ગુપચુપ ત્યાં ને ત્યાંજ સમાવ્યો તથા સાંધી તે ચાલ્યો ગયો.

નયનપાળને કોઈ જાતની શંકા ન થાય તેથી તે ચન્દ્રાવતીના મહેલમાં ગયો અને પોતાની બહેનને મળીને, તેજ પ્રમાણે ત્યાં રહેલી દેવલી નામની ઘણી જ વિશ્વાસુ દાસીને કંઈક કહીને, તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ બહાર આવીને તેણે નયનપાળને કહ્યું કે, “રાણીજીને કંઈ હરકત નથી, પરંતુ કાલે સાયંકાળે નિકળીશું એવું તેમણે કહાવી મોકલ્યું છે.” નયનપાળે પોતાની સંમતિ આપી અને દુર્ગાદાસને કહ્યું કે તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું કદી પણ જનારો નથી. વળો આઠ દહાડા રહેવાનું કહેત તો પણ મને કંઈ હરકત નહોતી; પણ બાદશાહની ઇચ્છા શી છે? તે પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ના?” દુર્ગાદાસે “હા હા” કહીને રજા લીધી અને જેમ તેમ બધી તૈયારી કરીને સાંજ પડતાં જ તે ગવલીવાડમાં ગયો. ત્યાં તેણે પ્રથમથી જ બધી તૈયારી કરી મૂકી હતી. ડોળી હતી. બધા વિશ્વાસુ માણસો હતા. મુકરર વખતે માણસો રસ્તે પડ્યા. રાણી ચન્દ્રાવતીને ઇન્દિરાને માટે વખતો વખત ઘણું ખરાબ લાગતું હતું તથા તેની રક્ષાને માટે દુર્ગાદાસને વારંવાર કહ્યું હતું. રાણીજી ગયા પછી, દુર્ગાદાસ ઘણા કટ્ટથી હાથ મારીને પાછો પ્રયો. તેનો બીજો કંઈ ઇલાજ ન હોતો. કોઈ સ્ત્રી રાણીજીની સાથે જોઈએ એવું યાદ આવવાથી તેણે એક ગોવાલણને તેની સાથે મોકલી. સારે નસીબે તે પણ ઘણી પ્રેમાળ અને એક નિષ્ઠાવાળી નિવડી.

જ્યારે માણસો આશરે અરધા માઇલ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે દુર્ગાદાસનો જીવ જરા શાંત થયો અને હું હમણાં ઇન્દિરાને લાવીને બીજા ત્રીજા મકાનપર મળીશ એમ બોલ્યો હતો તેથી અરધો સંતુષ્ટ અને અરધો શું થશે? તેને માટે દિલગીર થતો મહેલ તરફ ચાલ્યો.

તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેનું અંતઃકરણ ઘણું જ વિહ્વળ થઈને ધારે પગલાં ભરતો હતો, પણ એ બિચારો એમાં શું કરે?

અહિંયાં મધ્ય રાત્રિ થઈ ગઈ છે, જ્યાં ત્યાં બધું શાંત થયું છે. ક્યાંઈથી કંઈ પણ અવાજ સંભળાતો નથી. નયનપાળનાં માણસોમાંના કેટલાકોએ હમણાં ગાવા બગ્ગવાનું છોડી દઈને પોતાની ધાબળી તથા ચાદરો બિછાવી અને તેના ઉપર તેઓ નિરાંતે ઘોરતા હતા. બધા જીવો નિરાંતે સૂતેલા હોવા જોઈએ એવી તે જગ્યાની શાંતતા હતી. માત્ર વખતે વખતે વડવાગળાંની પાંખનો ફડફડાટ તે શાંતતાને દૂર

કરતા હતો, એટલું જ. એવે વખતે ચન્દ્રાવતીના મહેલમાંથી એકાએક મોટો રડવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. કોઇ પણ ધણું જ વહાલું મરી નામ તેથી જે પ્રમાણે શોક થાય છે તે પ્રમાણે રડાકુટ થવા લાગી.

સ્ત્રીઓ બે અથવા ત્રણ જ છે એવું જણાતું હતું. નયનપાળના માણસોએ તેને આ ખબર આપ્યા, તેથી તેણે દુર્ગાદાસને બોલાવી ત્યાં તપાસ કરવાનું કહ્યું; ‘કંઈ નહિ હશે મહારાજ! રાણીજીને મહારાણાનું સ્મરણ થયું હશે ને તેથી તે શોક કરતાં હશે એવું માફ ધારવું છે,’ એમ દુર્ગાદાસે કહ્યું; તથાપિ ‘આજા પ્રમાણે જાઉં છું,’ એમ કહીને તે ત્યાં ગયો. થોડીવારે પાછો આવ્યો, તે ચોધારથી રોતો જ આવ્યો. નયનપાળે તેને નાના પ્રકારથી પૂછ્યું કે, “થયું છે શું?” ત્યારે તેણે ધણા રોવાની સાથે જણાવ્યું કે “શું કહું મહારાજ! સર્વ પ્રકારે ધાત થયો છે. મહારાણાનો વંશ નાશ પામ્યો છે. તેના દુશ્મનોને જે જોઈતું હતું તે જ થયું છે.” એવું કહીને તે ઘણો જ રડવા લાગ્યો. આખરે તેને ઘણો જ શાંત પાડ્યો ત્યારે તે બોલ્યો, “પેલું નાનું છોકરું મરી ગયું તેથી રાણીજી આટલો કલ્પાંત કરે છે. તેમને ધીરજ આપવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. આવી વખતે તેને દિલાસો પણ કોણ આપે? હું હવે જાઉં છું ને તે છોકરાને દાટવાની તૈયારી કરું છું; કારણ તે જેટલું જલદી થાય તેટલું સાર. હવે તે મુડદું તેની આંખની આગળ રહેવા દેવું કામનું નથી.” એટલું કહીને તે પાછો શોક કરવા લાગ્યો. નયનપાળને આ બનાવથી શું લાગ્યું તે કહેવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. ‘આ બનાવ હું બાદશાહને મોટે કેવી રીતે કહી શકીશ અને તે મને શું કહેશે? ચન્દ્રાવતી રાણીને ગર્ભવતી જ દિલ્લીમાં લઈ જઈને તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખવી એવું તેના મનમાં હતું; અને જસવંતસિંહને છોકરો થાય તો તે જોધપુરના રાણાને પોતા પાસે રાખીને ઉછેરવો એવી પણ તેની ઉમેદ હતી; અને તે પ્રમાણે તેણે ઘણીવાર બોલી પણ દેખાડયું હતું; પણ અરે! આ કેવો ઉલટો પ્રસંગ થયો? જાઓ, જાઓ, તમે કહો છો તે જ વાત ખરી છે. હવે તે મુડદાંની બને તેટલી ઉતાવળથી વ્યવસ્થા કરો;” એવું કહીને તેણે દુર્ગાદાસને ચન્દ્રાવતીના મહેલમાં મોકલ્યો. ત્યાં પુનઃ મોટો કલાપીટનો આરમ્ભ થયો. પુનઃ દુર્ગાદાસ બહાર આવ્યો તથા નયનપાળને કહ્યું; “મહારાજ! રાણીજી કહે છે કે હું મારે હાથે એ કુંવરને ખાડામાં મુકીશ. હું કોઈને પણ તેને હાથ લગાડવા દઈશ નહિ. હવે શું કરવું? આપ અહિં-આંની સ્ત્રીઓ શિવાય બધાંને બહાર બોલાવીને એક કલાક અંદર જવાની મનાઈ કરો તો ઠીક. દુર્ગાદાસ અંદર ગયો. તેણે આગલા ભાગમાં ખુલ્લી જગ્યા હતી, ત્યાં પોતાને હાથે એક ઉંડો ખાડો ખોદ્યો અને પછી અંદર

જઘને રાણીજીને કહ્યું. રાણીજી તો પોતાના ખોળામાં તે મુડદું લઈને એકસરખાં કલાપીટ કરતાં હતાં. “અરે બેટા! તેના પછવાડે તું પણ થયો; રે! પણ શા માટે તું જીવતો રહ્યો નહિ? અરે! આજે સવારથી તું રડ્યો પણ નથી. હવે શું કરું? તને ક્યાં જોઉં? તારે માટે દુર્ગાદાસે તથા દાસી-ઓએ મને સતી થવા દીધી નહિ, પણ હાય! તું આખરે મને છોડીને ગયો. અરે હવે હું શું કરું? હવે શું કરવાનું છે? પૃથ્વી ગયો તો ગયો પણ તું પણ ગયો. હવે મારે સતી થવા શિવાય બીજું કંઈ જ કરવાનું નથી. પણ ચાલ, હવે હું મારે હાથે એક વખત તને દાદું; તારા ઉપર માટી નાખું છું; કાલે હું પોતે બળી મરીશ.” દુર્ગાદાસે બધી કલાપીટ સાંભળીને તેને દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બેઉ દાસીઓએ તેના ખોળા-પરનું મુડદું લેવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તેણે તે લેવા દીધું નહિ અને આખરે પોતે જ તે લઈને ઉડી; અને “દુર્ગાદાસ! મને તે ખાડો ક્યાં છે? તે દેખાડો,” એવું કહીને તે આગળ થઈ. દુર્ગાદાસે તેને ખાડો દેખાડ્યો ત્યારે તેણે મોટી રડાપીટ સાથે તથા બૂમો પાડતાં, તે કપડામાં વિંટાળેલું શબ તે ખાડામાં મૂક્યું. દુર્ગાદાસે તેનાપર માટી નાખી. દાસીઓ દીલાસાના શબ્દ કહેતી કહેતી તેને અંદર લઈ ગઈ. પછી અત્યંત શોકગ્રસ્ત ચહેરા સાથે દુર્ગાદાસ બહાર આવ્યો.

રાણીજીને શોક ધણો જ થયો છે, તથાપિ છોકરાને ખાડામાં ડાટ્યા પછી તેનો વેગ કંઈક ઓછો થયેલો જણાયો. પોતે બીજો દહાડે સતી થવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમ કરવા દેવાની કાંઈએ પણ હા પાડી નહિ. તેના ઉપર વિશેષ કરી નજર રાખવી અને બીજો દહાડે જ અહિંથી નિકળવું, એવું નયનપાળે ઠરાવ્યું; પણ આખરે ઓછામાં ઓછા બીજા ત્રણ દિવસ અહિંથી ખસવું નહિ, એવો બધાનો આગ્રહ થવાથી તથા તે વિનતિના રૂપમાં નયનપાળ પાસે આવ્યાથી, તેણે તેટલું કબુલ કર્યું. આ ત્રણ દહાડામાં રાણીજીના શોકની ધણી ઉતરતી કળા થઈ. દુર્ગાદાસ એક બે વખતે તેની પાસે જતો હતો.

ત્રીજો દિવસે દુર્ગાદાસ ત્યાં ગયો ત્યારે એક ચમત્કાર થયો. નયન-પાળે મુકરર કરેલા પહેરેદારોમાંથી એક તેની પાસે જઘને બોલ્યો; “મહારાજ! મહારાજ! કંઈ દગાનું ચિહ્ન જણાય છે. આપ રાણીજીને અહિંથી દિલ્લી તરફ લઈ જવા કરો છો, પણ દુર્ગાદાસનો વિચાર આપને દગો દઈ, અહિંથી નિકળી જવાનો હોય; એમ જણાય છે. આપ નજર રાખશો તો જ સાફ છે; નહિ તો તમને દગો દઈ બધાં જતાં રહેશે. તેમની દાસીઓમાંની એકના બોલવાપરથી મને આવો સંદેહ આવ્યો છે. મેં તેને પૈસાની લાલચ આપીને બધી વાત પૂછી છે ને મારી તો ખાત્રી થઈ

ઉ. ચાકરનો ધર્મ કહેવાનો છે, માટે આપને જાણ કરું છું. જેવી આપની ધર્મ હોય તે પ્રમાણે કરજો.”

નયનપાણે તેને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા અને પોતે શું કરે છે? તેનો કંઈ પણ વિચાર ક્યાં વિના, એકદમ દુર્ગાદાસને બોલાવીને કહ્યું; “તું હવે રાણી-હુને મળવા જતો ના,” એવો સખ્ત હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસ ચક્રિત થઈને, “એમ શા માટે?” એમ પૂછવા લાગ્યો; પરંતુ તેને સરળ જવાબ મળ્યો નહિ, ત્યારે તે ઘણી જ શાંતિથી બોલ્યો; “હું હવે આપનો આજ્ઞા-ક્રિત છું, તેથી હવે આપનો હુકમ માંનવો, એ મારી પ્રજા છે. પણ જ્યાંસુધી મારી શેઠાણી પાસે છે ત્યાંસુધી તેમની સેવા મને કરવા નહિ મળે, તો આપની સેવા કરવામાં પણ મને શો લાભ? મને રજા આપવામાં આવે તો હું મારવાડમાં મારા ગામમાં જઈશ. મારે હવે કાંઈની નોકરી કરવી નથી.”

દુર્ગાદાસ એવું બોલતો હતો, તે વેળાએ નયનપાળના મનમાં શું આવ્યું હશે, તે કાણ જાણે? તેણે એકદમ તેને કહ્યું, “તમે ખુશીથી તમારે રસ્તે જાઓ! હું રાણી ચન્દ્રાવતીને લઈને હમણાં ને હમણાં દિલ્લી તરફ કુચ કરું છું.” પછી તેણે તરત જ પડાવ ઉઠાવવાનો હુકમ કર્યો.

દુર્ગાદાસના મનની સ્થિતિ શું સારી થઈ હશે?

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પદ્માની હિમ્મત.

ચાલો, ખીજી તરફ વળો! હવે આપણે દુર્ગાદાસને અને ઇન્દિરાને નયનપાળના હાથમાં છોડીને ખીજી જગ્યાપર જઈએ. ચન્દ્રાવતી રાણી ઘણી દિલ-ગીરીથી ઇન્દિરાને પોતાની જગ્યાએ બેસાડીને, પોતાનો તથા પોતાના કુળના બાળકનો જીવ બચાવવા માટે કબૂલ થઈ; તે ગવલીવાડમાં ગઈ અને ત્યાંથી પોતાના વિશ્વાસુ ચાકરો જોડે પહેલાં કરેલી યોજના પ્રમાણે ચાલી ગઈ, એ વાંચનારને માલુમ છે જ. એ વખત સુખમાં મુસાફરી કરવાનો નહોતો, એ ખુશ્કું જ છે; તેથી જીવ લઈને નહાસી જવા માટે જેટલી બની શકે એટલી ઝડપથી માણસો મુસાફરી કરતા હતા. ચન્દ્રાવતીનું મન ઘણીક રીતે ચિન્તાતુર થયેલું હતું. “મારી પછવાડે ઇન્દિરાનું શું થશે? બાદશાહના જનાનામાં જાય ત્યાંસુધી તે છૂટશે નહિ તો તેની શી અવસ્થા થશે? મારા છોકરાને અને મને નસાડી મૂકવા માટે પોતાના અને પોતાની બહે-

નના પ્રાણ તરફ પણ નહિ જોનાર દુર્ગાદાસ, જો આદશાહની જળમાં ફસાયો અને એકંદર વ્યૂહ જો બહાર પડ્યો તો તેનું શું થશે ? આદશાહ તેના શા હાથ કરશે ?” આ બધાનો વિચાર કરતાં કરતાં તેને જેટલી ચિન્તા થઈ, તેટલી પોતાનું રક્ષણ કેમ થશે ! તેને માટે તેને ચિન્તા નહોતી. મન જેટલું ફસાવે છે, તેટલું દુશ્મન પણ ફસાવી શકતો નથી, એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. તેણે પોતાના મનમાં જ, આદશાહથી તથા નયનપાળ તરફથી, તેમને હમ્મરો જાતનાં દુઃખો થયાની કલ્પના કરી, પણ તેમાંનું પ્રત્યક્ષ કાંઈ જ નહોતું. એ જ પ્રમાણે વળી કન્દિરાં ચન્દ્રાવતી નથી, પણ ચન્દ્રાવતી અને તેનો પુત્ર, ક્યારનાંએ નાસી ગયાં છે એવી આતમી નયનપાળને અને આદશાહને મોઢે જવાથી એ ગુસ્સે થઈને તેના શા હાથ કરશે ? તે વિચારમાં તેની કલ્પનાની હદ રહી નહિ, ને તેથી તેના મનમાં ઘણી જ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. કલ્પનાથી માણસ જેટલાં સંકટો પોતાના અથવા પોતાના ઇષ્ટમિત્રો ઉપર લાવે છે, તેટલાં ખરેખર તેમના ઉપર આવે છે કે નહિ ? તે શંકા જ છે. તે જ પ્રમાણે, “આપણે નિકળ્યાં તો ખરાં, પણ પેલા પહાડી લોકોના સપાટામાંથી સાવચેતિથી પોતાના દેશમાં ક્ષેમકુશળ પહોંચ્યું કે નહિ ? ઇત્યાદિ વિચારો આવવાથી, તેના મનમાં ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. મારા તથા મારા કમનસીબ છોકરાના બચાવને માટે દુર્ગાદાસે આટલો વ્યૂહ રચ્યો, પરંતુ મનસુઆ પ્રમાણે બધી રીતે પાર પડી, અમે ક્ષેમકુશળ જોધપૂરમાં જઈ પહોંચ્યું અને ત્યાં ગયા પછી આદશાહ તરફથી કાંઈ પણ અડચણ નહિ આવતાં, હું મારા છોકરાને ઉછેરીને, નામના કરવા જેવો કરી શકીશ કે નહિ ? તેની કલ્પના પણ તેનાથી થતી નહોતી.

તેને જોધપૂરનું રાજ્ય હવે પોતાના વંશમાં રહેવું ઘણું જ અશક્ય લાગ્યું. જો આ કુંવરના હાથથી વંશની પ્રીતિ થવાની હોત તો હમણાં સૂધી આટલાં સંકટો અમારા ઉપર શા માટે આવત ? સર્વ સારી રીતે કેમ ન ચાલત ? આવા વિચાર તેના મનમાં આવતાં, તે ઘણી જ નિરાશ થઈ ગઈ અને હવે સંકટો શિવાય બીજું કાંઈ પણ મળવાનું નથી, એવી તેના મનની હમણાં પકડી ખાત્રી થઈ ગઈ.

પુનઃ તેને વિચાર થયા કે, “આ છોકરો ઘણો જ ખરાબ ગ્રહમાં જન્મ્યો છે. તેણે જન્મ લીધા પહેલાં પોતાના ભાઈને તથા આપને આધા, જન્મ થયો નહિ તેટલામાં જ મારા પાતિવ્રત્ય અને ધર્મપર ધાડ આવી. મારા કુટુંબમાં જ નહિ પણ ચાકરો ઉપર પણ મોટાં દુઃખો આવ્યાં અને હવે આગળ ક્યાંસૂધી તે પહોંચશે, તેનો કાંઈ અંદાજ નિકળતો નથી.” આવા વિચારથી, તે કુંવરની સંભાળ રાખવામાં તથા તેને ધવરાવવામાં પણ ઘણી બેદરકાર થઈ. તેનું મન નિરંતર પોતાના દુઃખમાં નિમગ્ન

રહેતું હતું. સાથેનાં માણસો દુર્ગાદાસના અત્યંત વિશ્વાસુ નોકરો હતા, ન્યાસધી તેઓના દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી તેના અથવા તેના બાળકના વાળને પણ ધક્કો લાગવાનો સંભવ નહોતો.

મુકામો કરતાં કરતાં ચાલ્યાં. જરૂર જેટલો જ મુકામ કરતાં હતાં. ખાવાનું થયું કે પાછી પાલખી ઉપાડી જ છે. ભોંધોએ પોતાના પગ તરફ જોયું નહિ. જેમ અને તેમ ઓછો આરામ લઈને રસ્તો કાપવા તરફ જ તેઓનું ચિત્ત હતું. રસ્તો ધણો જ વિકટ હતો. ધોરી રસ્તા ઉપર જવાનો લાગ નહોતો. કંઈ વેળાએ શું થાય, કોઈ મળે તો શું થાય, તેનો કાંઈ નિશ્ચય નહોતો; તેથી જેમ અને તેમ આડે રસ્તે જવાની તેઓને જરૂર પડતી હતી. કાબુલના રસ્તાઓ વિકટ છે. ભયંકર પહાડોમાં કોઈને એકાદિ જગ્યાપરથી જો પગ લપસ્યો તો તેનાં હાડકાં મળવાં પણ કંકણ. પરંતુ તેના સેવકોને તેની કંઈ પણ દરકાર ન હોતી. પોતાની કુળસ્વામિનીના નામનો જયઘોષ કરીને, પહાડોના વિકટ માર્ગોમાંથી તેઓ અપાટાબંધ પાલખી ઉપાડી ચાલતા હતા.

ગિયાસુદ્દીન નામનો એક ભોમિયો જસવંતસિંહનો ધણો જ વિશ્વાસુ હતો. બધા જ ગ્રહ ફર્યાં છે ત્યારે આ ગિયાસુદ્દીન વિશ્વાસુ શા માટે રહે ? આવો વિચાર પણ રાણી ચન્દ્રાવતીના મનમાં આવ્યા શિવાય રહ્યો નહિ. માણસનો કાળ ફર્યાંથી સર્વ કાંઈ ફરે છે, એ ખરું છે. તેથી રાણી ચન્દ્રાવતીને તેવું જણાય, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગિયાસુદ્દીન જસવંતસિંહનો ધણો જ વિશ્વાસુ માણસ હતો. રાણાએ કાબૂલમાં આટલો ત્રાસ ખેસાડ્યો અને ત્યાંના બધા દગાફિસાદ જેસાડી દીધા, તેમાં ત્રણ લાગનેો શ્રમ આ ગિયાસુદ્દીને લીધો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. મોટ મોટા પહાડો ઉતરીને પહાડી મુસલમાનોનાં ઝુંડોને હરાવવાને, બધા રસ્તાએની, ખોની, ભોંયરાંની, માહિતી જોઈએ, તે ગિયાસુદ્દીનની મદદ વિના કદી પણ મળત નહીં. એ ગિયાસુદ્દીન, પૃથ્વીસિંહના મરવાની ખબર સાંભળતાં જ બાદશાહ ઉપર ધણો ગુસ્સે થયો હતો. બાદશાહે કપટથી જ તેનો જીવ લીધો છે, એવું કહીને તેણે બાદશાહને ધણી ગાળો દીધી હતી. પોતાનો (જસવંતસિંહ) તે દુઃખથી મરણ પામ્યો, ત્યારપછી તેણે એક નિઘાથી ચાલવાના દુર્ગાદાસની પાસે સોગંદ લીધા હતા. ઈત્યાદિ બાબતો રાણી ચન્દ્રાવતીને માલમ નહોતી, એમ નહોતું. તે બધું જાણતી હતી. પરંતુ તેનું મન અત્યંત વિહ્વળ થઈ ગયું હતું, તેથી શાને તથા કોને માટે શંકા આવે, તેનું કાંઈ ટુકાણું નહોતું. તેનું મન ધણું જ શંકાશીલ થયું. આ વખત જ એવો હતો કે, શંકા સહજ રીતે ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

જે રસ્તાપરથી આ મુસાફરોને જવાનું હતું, તે માર્ગ એવો હતો

કે, તેમાં હમેશાં ચાલનાર, ફરનાર માણસના શિવાય કદી કોઈને તે જડે એવો નહોતો અને એકાદો કદી સહજ તેમાં ગયો તો તેમાંથી જીવતો નિકળવાની આશા જ નહોતી; પરંતુ તેથી સૌ વાતની સરળતા થઈ. ગિયાસુદ્દીન ત્યાં જ ફરનારો અને રહેનારો હતો. એક વખતે જસ-વંતસિંહે મોટા કાલાવાલાથી તથા શરતથી તેનો જીવ બચાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેને જીવતદાન આપેલું હતું; તે પછી તે આશ્રમમાં આવીને તેનો એકનિષ્ઠ નોકર બન્યો હતો. પહાડી લોકોમાં એ ખાસ ગુણો હોય છે, કે જેને એકવાર પોતાનો સ્વામી કહ્યો તો તેના કામને માટે દેહ પડે ત્યાંસુધી તે પાછા હકતા નથી; તેથી ગિયાસુદ્દીન પોતાના જીવ તરફ નહિ જોતાં કામ કરશે કે નહિ, એવી શંકા દુર્ગાદાસના મનમાં કદી પણ આવી ન હોતી. તેણે એકવાર બધી ખીના તેને કહીને ચંદ્રાવતીની જોડે મોકલ્યો. ગિયાસુદ્દીનના જેવા ખીજા ચાર રજપૂત વીરો ચંદ્રાવતીની જોડે હતા. વાંચનારાઓએ જેનું નામ એક વખતે પહેલાં સાંભળ્યું છે તે શિવસિંગ, ખીજો રામસિંગ, ત્રીજો જગત્સિંગ, અને ચોથો હુરપાળ. આ ચાર જણાઓએ દુર્ગાદાસની પાસે સોગંદ લઈને જસવંતસિંહનો વંશ કાયમ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

આટલા પ્રાણ આપનારાઓ સાથે હોવાથી એક જાતની નિડરતા ચંદ્રાવતીને જણાતી હતી, પરંતુ મનની ક્ષીણ સ્થિતિમાં આવી નિડરતા ઘણો વખત ટકતી નથી. એ સમયે નાના પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે સંશયથી સંકટ પરંપરા કદપીને, માણસ પોતાને દુઃખી કરી લે છે. ચંદ્રાવતીની પણ આવી જ સ્થિતિ હતી અને તે ઘણા જ ઉદાસીન મનથી પોતાની ડોળીમાં બેસી રહેતી હતી. આવી રીતે લગભગ ચોથો દહાડો ગયો. ગિયાસુદ્દીને પોતાના સાથીઓને મોટી ખુશીથી કહ્યું કે; “હવે આપણે રસ્તે પડ્યા. ને સંકટમાંથી છૂટ્યા, એવું કહેવામાં કાંઈ જ હરકત નથી. હવે આડા રસ્તા પરના પહાડો પૂરા થયા છે; અને ઘણા સંકટના રસ્તા પણ નથી. એક પહાડ થોડો મુશ્કેલ બાકી રહ્યો છે; પણ તે ઉતરી ગયા કે ઘણા જ નિર્ભય થઈશું.” આ બોલવું સાંભળીને ચંદ્રાવતીને ઘણા જ આનંદ થયો અને તે કાંઈ બોલવા બંધ છે, એટલામાં કાંઈ રૂવે છે, એવો અવાજ તેના કાનપર પડ્યો અને તે રોનારી સ્ત્રી હોવી જોઈએ એવું તેને જણાયું. ખીજાને પણ તે રોવાનો અવાજ સંભળાયો, તેથી શું છે તે જોવા માટે જે તે ચારે બાજુએ જોવા લાગ્યાં. પરંતુ આ પહાડી પ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં થતા અવાજનો પ્રતિધ્વનિ નિકળ્યાથી, મૂળનો શબ્દ ક્યાંથી નિકળે છે તે સમજાયું નહીં. બધાં માણસો ધણું જ લક્ષ આપીને સાંભળતાં જ હતાં, પરંતુ તેમાં શિવસિંગ વધારે

કાળજીથી કાન આપતો હતો, એવું જણાયું. આ અવાજ ક્યાંય પણ મેં સાંભળેલો જણાય છે, એવો તેને પહેલાં ભાસ થયો. તેથી ફરીથી તેણે ઘણી જ ખારીકાથી ધ્યાન લગાડીને સાંભળ્યું, ત્યારે તેને પહેલાં જે ભાસ તરિકે જણાતું હતું તેનો નિશ્ચય થયો. આ અમુક અવાજ, અમુક માણસનો અને અમુક જગ્યા પર પોતે સાંભળેલો છે એવો નિશ્ચય તેને થતો નહોતો, પરંતુ અવાજ તો સાંભળેલો છે, એવું મનમાં આવતાંજ તેણે પોતાના સાંભળતીએને કહ્યું, “કાંઈ પણ મુસાફર આ પહાડમાં સપડાયેલો હોવાથી પહાડી લોકોના ઝપાટામાં આવ્યો છે. તેને છોડાવવો એ આપણું કામ છે. જેણે પેલા માણસ ઉપર હલ્લો કર્યો છે તે આપણા ઉપર કાં હલ્લો ન કરે ? માટે આપણે પહેલેથી જ તે કાણ છે ? શું છે ? તે જોઈને સાવચેત રહીએ તો સાઈ. હું જાઉં છું ને બધે તપાસ કરું છું ને જો અને તો તે સંકટમાં પડેલા માણસને છોડાવીને આવું છું.” તે આમ બોલતો હતો, તેટલામાં જ ચંદ્રાવતીએ પોતાની ડોળીની પાસે બધાને બોલાવીને કહ્યું, “મારા જેવી જ કાંઈ પણ અનાથ સ્ત્રી સંકટમાં પડી છે, તેને છોડાવીને લાવો ત્યાંસુધી અહીંથી હું મુદ્દલે લાલીશ નહીં એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. દુઃખથી ભરેલા પ્રાણીનું રોવું અને આર્તનાદ સાંભળીને તેનો પ્રાણ નહીં બચાવતાં પોતાને રસ્તે જવું એ રજપૂતોને મુદ્દલે ઉચિત નથી.”

ચંદ્રાવતીનું બોલવું સાંભળતાંજ ગિયાસુદ્દીને એકદમ તેને કહ્યું, “રાણીજી! આપ કહો છો તે ખરું છે, પરંતુ હાલમાં આપણા ઉપરનો વખત એવો છે કે, આપણે રસ્તા પર એક પણ પશુ ગાળવી ઉપયોગી નથી. કાણજાણે કાબુ-લમાં કંઈ થયું હોય, નયનપાળને આપણું બધું કપટ જણાઈ આવ્યું હોય અને તે કદાચ આપણી પછવાડે આવતો પણ હશે; આવી વખતે આપ જો આવી રીતે વખત ગુમાવશો તો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે અને આટલી કરેલી મહેનત નકામી જશે. અમારો આ નાનો મહારાણો જો આખરે શત્રુના હાથમાં સપડાય તો પછી શું રહ્યું ? આપ ક્ષેમકુશળ જોધપૂરમાં પહોંચશો તો ઘણાં દુઃખપીડિત માણસોની રક્ષા કરી શકશો; પણ હમણાં આ જગ્યાએ જો વખત ગુમાવ્યો તો કાણ જાણે આપના ઉપર જ એકાદું સંકટ આવી આપનો જીવ કેમ નહિ જાય !”

ગિયાસુદ્દીનનું બોલવું ચંદ્રાવતીએ ધીરજથી સાંભળ્યું; પરંતુ તે પૂરું થતાં જ તેણે કહ્યું; “ગિયાસુદ્દીન! તું કહે છે તે ખરું છે. પણ ભાઈ! રાજમાં પહોંચવાનું તથા આ છોકરાને ઉછેરવાનું પણ કામ શું ? દુઃખી માણસોનું રક્ષણ તેના હાથથી કરવાને માટે જ કેની ! જાઓ, હવે રસ્તામાં પ્રત્યક્ષ આપણને રોવાનો તથા ખૂંમો પાડીને મદદ માગવાનો જેનો અવાજ

સંભળાય છે, તે પ્રાણીને છોડાવો; નકામું બોલવામાં વખત શા માટે ગુમાવો છો? તે બિચારી કાંઈ દુષ્ટના હાથમાં પ્રસાદ હશે તે મરી જશે. મૂકા મારી ડાળી! અહિંજ મૂકા! ધણું તો એક બે મારા રક્ષણને માટે અહિં રહો અને બીજા બધા તે ગરીબ ગાયને છોડાવવા જાઓ. હું હવે તેના શિવાય અહિંથી હાલવાની નથી.”

તે સાંભળતાં જ શિવસિંહ આગળ વધીને બોલ્યો; “રાણીજી! આપના હુકમ પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છું. જો કાંઈ એકલા દુઃખથી જ રોતું હશે તો તેને છોડાવીને હું આપની પાસે લાવીશ, તો જ હું ફરી આપને મોં દેખાડીશ. પણ આપ હક કરીને અહિં બેસશો નહિ. આગળ ચાલો. હું તે સ્ત્રીને છોડાવીને આપ એક મુકામ ગયાં ન ગયાં એટલામાં આપની પાસે લાવીને તેને ઉભી રાખીશ: આપે તેને માટે જરા પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. આ શિવસિંહની આટલી પરીક્ષા જુઓ.” ચન્દ્રાવતીના મનમાં શું આવ્યું તે પ્રભુ જાણે, પણ તેણે પોતાની હક છોડી નહીં, પરંતુ શિવસિંહે જ્યારે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ફરી કહ્યું કે, “હું એ રોતી સ્ત્રીની તપાસને માટે જાઉં છું ત્યારે તેણે પોતાની ડાળી ત્યાંથી ખસેડવાનું અનુમોદન આપ્યું. શિવસિંહની જોડે વળી હરપાળ તથા રામસિંહ જવાને તૈયાર થયા; પરંતુ રાણીની જોડે રક્ષણાર્થે તેમની જરૂર હતી. કેદ વખતે શી જરૂર પડશે, તેનો કાંઈ મેળ નથી, ને હું એકલો તેમની મરજીથી જ જાઉં છું, નહિ તો હું કદી પણ જાત નહિ; વળી હું એકલો જાઉં તો પણ મને કાંઈ ડર નથી, એવું કહીને તે ચાલવા માંડ્યો. પહેલાં તો તેને તે શબ્દ ક્યાંથી આવે છે તે બરાબર સૂઝ્યું નહિ. ત્યારપછી એકવાર બરાબર ધ્યાન લગાડીને, તે અનુસંધાનની તરફ ચાલ્યો. જતાં જતાં એક જગાપૂર મોટા ભારે પહાડની બાજુના આડની નીચે તેની નજરે નીચેનો દેખાવ પડ્યો. એક મજબૂત બાંધાનો ભિલ્લ, જેને વિન્ધ્યાદ્રી ઉપર આબુના પહાડપર અનેકવાર જોયેલો હોવો જોઈએ, તે તેને જણાયો. તેના શરીર ઉપર ઓછામાં ઓછા પચાસ જખમો થયેલા હતા તેવી જ સ્થિતિમાં તે આડની પાસે ઉભો રહીને બેઉ મોગલોની જોડે લડે છે; ને દીન થઈને, “દોડો! દોડો! કાંઈ છોડાવો!” એમ ગભરાટમાં બોલતી એક યુવાન સ્ત્રી તેની પછવાડે આડને ટેકીને ઉભી છે. તે સ્ત્રીને જોતાં જ તેના મનમાં કાંઈ ઓળખાણ જેવું જણાયું, તેથી તરત જ તેણે પોતાની બંદૂક ઉપર હાથ મૂક્યો. પરંતુ હમણાં તરત બંદૂક મારવાનું કામ નથી, એવું મનમાં ધારીને તેણે પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢીને, તે પેલા બે મોગલના ઉપર ધસ્યો. તે બેઉ જણ પેલા ભિલ્લ ઉપર પોતાની શક્તિનો શિક્કો મારવામાં ચકચૂર થયા હતા, તેથી

મોકના મળ્યા ઉપર શિવસિંહે તરવાર ઉડાડીને મારી, તે કોઈ
જાણના નહિ ને તે એકદમ નીમે પડ્યો. તે એટલા નેરમી મેં
તેનું ડાકું પડતી જોડે મુઠતું રહ્યું તથા ધડ તરફડ તરફડ થઈને
ખીજે તો તે જોઈને એટલો અકિત થઈ મર્યો કે, શું બન્યું તેનું તાન
લાન જ રહ્યું નહિ. તે શુદ્ધિમાં આવી સાવધ થાય છે, તેટલામાં શિવ-
સિંહની તરવાર, તેણે જે હાથમાં તરવાર પકડી હતી, તે હાથને થડથી
ભૂંદો કરી નાખ્યો. અને ખીજે ધા પીઠ ઉપર ક્યો જોઈ તે ઉઘા
પડ્યો. એ બધું એટલા થોડા વખતમાં થયું કે, તે સ્ત્રીને આ શું છે ?
આ કીયો વીર આવ્યો તથા તે આપણને છોડાવવાને માટે આવ્યો છે
કે આપણા શત્રુની મદદ માટે આવ્યો છે તેને માટે વિચાર કરે છે,
એટલામાં શિવસિંહ પેલા ભિક્ષુ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને બોલ્યો;
“બુદ્ધી ! શાખાસ, શાખાસ. પણ તમે બેઉ અહિં ક્યાંથી આવ્યાં ? બુદ્ધી
ભિક્ષુને આ પ્રમાણે નામ લેનાર પોતાની જોડે કોણ બોલે છે તે સમજવાની
સ્થિતિ નહોતી. તેને ઘણા જ જખમો થયાથી લોહી વહેતું
અને તેથી તે ઘણા જ અશક્ત થયો હતો. તે પડી ગયો તેથી ડી
જવાળ કોણ આપે ? જા, તેના સવાલનો જવાબ આપનારી માત્ર મેં
જીવાન સ્ત્રી જ હતી. ગમે તો પોતાને છોડાવનારનો અવાજ તેણે ઓળખ્યો
હોય અથવા તો ખીજું કોઈ કારણ હોય, પણ તે શરમથી કાંઈ બોલી
શકી નહિ. તેના ચહેરાપર કાંઈક ખીજ જ જાતનો સંતોષ જણાવા માંડ્યો.
તેણે પોતાની નજર પોતાના પગ તરફ લગાડી હતી; પરંતુ વખતોવખત
તે આડી નજરથી શિવસિંહ તરફ કટાક્ષ ફેંકતી હતી, તે ઉઘાડું જ હતું.
શિવસિંહે તેને ઓળખી હોય અથવા ખીજ કોઈ કારણથી, તેણે તેને
વધારે સવાલ ક્યાં નહિ, પણ ફેટલોક વખત સૂધી તે તટસ્થ ઉભો રહ્યો:
માત્ર તે તેના ચહેરા સામું એકસરખો જોતો હતો. આખરે આવી રીતે
ફેટલો વખત ઉભાં રહેવું, એવો વિચાર કરીને જ તે સ્ત્રી તરફ જોઈને
બોલ્યો; “આવા ભયંકર સ્થાનમાં બુદ્ધી ભિક્ષુની જોડે ક્યાં આવી ? ઘરનાં
બધાં માણસો ખુશીમાં તો છે ના ? કે કંઈ સંકટ આવ્યાથી આવો પ્રસંગ
આવ્યો છે ?”

ઘણા જ સંકટમાં પડ્યા પછી ઘણી જ સંતોષકારક હકીકત બન્યાથી
જેમ એકદાને સંતોષ થાય છે, તેમ પેલી તરણીને આ વખતે થયું,
દુઃખમાંથી છૂટવાના સંતોષ કરતાં પણ વધારે સંતોષ તેના ચહેરા ઉપર
જણાયો. તેણે શિવસિંહનો ઉપલો સવાલ સાંભળ્યો, પરંતુ આનંદની
લહેરમાં, પુછનાર માણસને જવાબ અપાતો નથી, એવી તેની સ્થિતિ થઈ
હતી, તેથી તે ગુપચુપ તેની સામે ઉભી રહી.

શિવસિંહે ફરી આતુરતાથી તે જ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે તે હજવેથી સંલગ્ન. “હા! હું જ્યારે સાંથી નિકળી તે વખતે તો બધાં માણસો ગુમાવે. માં હતાં, પણ હું નિકળ્યા પછી શું થયું હશે? તે કાણ જાણે. મોકલે?” શિવસિંહે ઘણી જ આતુરતાથી પૂછ્યું, “તું શા માટે નિકળી? પછવાડે શું થયું તે તારા જાણવામાં છે?”

“તે બનાવ હું હવે થોડીવારમાં કહીશ. પહેલાં બલીની શી અવસ્થા થઈ છે, તે આપણે જોવી જોઈએ. મારે માટે તેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખ્યો છે;” એવું કહીને તે એકદમ તેની પાસે ગઈ. બલી હમણાં શુદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેની પાસે જતાં જ, તેની તરફ તેણે એકવાર જોઈને કહ્યું; “બાઈ! બરાબર વખતે પેલા મોગલોને મારવાને જો પેલો વીર પુરૂષ આવ્યો નહિ હોત તો આપણી કેવી હાલત થઈ હોત? મારો કાંઈ પણ ઉપાય ચાલ્યો ન હોત. શંકર! શંકર! મહા કાળી!.....” ત્યારપછી તેનાથી બોલાયું નહિ.

એટલામાં શિવસિંહે આગળ આવીને બલીને કહ્યું, “અરે વળી નહોતું શું ઉપાય ચાલવાનો હતો. તારા શરીરની તો ચાલણી થઈ ગઈ છે અને સ્ત્રીની વહું જાય છે, વળી આ લોહી બંધ કરવાનું કંઈ ઔષધ હોય તો આ, તે કંઈ. તમારાં ઔષધો તમને સારી પેઠે જાણવામાં હોય છે. બોલ!”

બલીએ એક વખત પોતાની આંખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું; “હાલમાં જે ઝાડની નીચે આપણે ઉભા છીએ તેનાં જ ચાર પાંદડાં તોડીને રસ કાઢીને મારા હાથપર ચોળો તો મારો હાથ કાંઈક સારો થયેલો, તમારા જોવામાં આવશે.”

આ શબ્દો તેના મોંમાંથી નિકળતાં, પેલી તરૂણીએ ઝટ પાસેની ડાળીમાંના પાંદડાં તોડીને એક પથ્થર લઈને બીજા પથ્થર ઉપર તે પાત્રમાં રંગડીને રસ કાઢવાની શરૂઆત કરી. તે પછી તે રસ બલીના હાથપર ચોળ્યો. રસ કાઢવાનું અહિયાં વાસણ ક્યાંથી હોય?

ચાર પાંચ વખત આવી રીતે રસ લગાડ્યો નહિ લગાડ્યો તે જ વખતે બલીએ કહ્યું, “હવે ધાણું થયું” એમ બોલીને તરત પોતાનાં બે આંગળાં મોંમાં ઘાલીને સીસોટી વગાડી અને ગુપચુપ બેઠો. તે સીસોટી તે જંગલમાં એટલે સૂધી પસરી ગઈ કે જ્યાં ત્યાં તેનો પ્રતિધ્વનિ પડ્યો, અને આશરે પંદર વીસ મીનીટની અંદર જ છ મોટા લઠ્ઠ સિલ્લ જૂદા જૂદા દિશામાંથી ત્યાં આવ્યા. બલી પોતાની કંઈક આશ્ચર્યકારક લાપામાં તેમની જોડે બોલ્યો, તેથી તરત જ તે શિવસિંહને કહેવા લાગ્યા, “બાઈ સાહેબની (પદ્માની) ડાળી ઉપાડનારા ભોઈઓ નાસી ગયા છે, તે મળે તો તેઓને લાવીએ છીએ; પણ નહીં મળે તો અમે ઉપાડી લઈશું.” મોગ-

એવો ક્યો ત્યારે ભાઈઓ ડોળી મૂકીને નાઠા હતા, તે ડોળી પેલા અકથી પડી સાથે પગમાં પર પડેલી જ હતી. તે જોતાં જ શિવસિંહે પેલા લિલ્લને કહ્યું, “ભાઈઓ મળે તો લાવવા જ, પણ હાલમાં તમે જ ડોળી લઈ આવો, કમળ કે મેં રાણીજીની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, આપ બીજા કુળનાર નહોતો તેટલામાં જ, જે કોઈ બિચારી દુઃખથી ચારડે છે તેને છોડવીને લઈ આવીશ.”

પેલી તરણીએ તેનું બોલવું સાંભળીને એકદમ કહ્યું, “શું રાણી ચંદ્રાવતીજી! તે અહીં સૂધી પધાર્યા છે? શંકરજી! હું તેમની પાસે જઈ હતી. તેઓ ક્યાં છે? ચાલો કે ચાલો મેં ત્યાં લઈ જાઓ.”

શિવસિંહ તરત બોલ્યો, “તે પાસે જ છે. તમે લિલ્લો લઈ જાઓ. હું બહીના જખમની વ્યવસ્થા જોઈને આવું છું.”

પરંતુ બહીએ તરત જ કહ્યું, “નહીં, નહીં, તમે તેઓની જોડાણ હવે મારી શીકર રાખશો માં; હું બે દિવસની અંદર પકડાડે તમને મળીશ. મારી શીકર મુદ્દલે રાખશો નહીં.”

“હવે બહીના જખમની અમે વ્યવસ્થા કરીએ છીએ.”

એવું આગ્રહથી કહ્યું, તેથી શિવસિંહ પણ તેઓની જોડે નિકળ્યો. લિલ્લેએ ઉપાડી તથા શિવસિંહ ડોળીની ડાબી બાજુએ ચાલ્યો. તે જુવાન સ્ત્રીની સાથે વાત કરતો ચાલતો હતો. પેલી જુવાન સ્ત્રીએ કહેવા માંડ્યું, “રૂપવતી રાજકુંવરીજીએ પોતાની માસી ચંદ્રાવતી મહારાણીજીને બે ત્રણ કાગળો મોકલ્યા હતા, પણ તે કાગળનો કાંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહીં, તેમ જ તે કાગળો લઈ જનારા લિલ્લો પણ પાછા આવ્યા નહીં; તેથી તેમને શીકર થઈ. એટલામાં ક્યાંઈથી એવી ખબર મળી અથવા મહારાજ જસવંતસિંહ જોડે બાપા સાહેબ અચ્ચેશ્વરના દર્શન માટે ગયા હતા ત્યાંથી ખબર મળ્યા હોય કે ચંદ્રાવતી રાણીજીને સાત આઠ માસ ગયાંને થયા ને તે એટલામાં પાછાં આવશે નહીં; તેથી તેને ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારપછી છ સાત દિવસમાં બીજી ખબર સાંભળી કે, તેમને પકડીને દિલ્લીમાં લઈ જવા માટે બાદશાહે કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં છે. તે સાંભળતાં જ રાજકુંવરી રૂપવતીને શું લાગ્યું તે કાણ જાણે, પણ તે એકદમ બોલ્યાં, “ચંદ્રાવતી માસીની પાસે કોઈ સાઈ દિલાસો આપનાર માણસ નથી: હું પોતે ગઈ હોત, પરંતુ બાપુ મને કદી જવા દેશે નહિ. પદ્મા, જે તું જાય તો માસીને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડીશ. તે તારો ઉપકાર કદી પણ તે ભૂલશે નહિ. દુઃખને વખતે સગાં વહાલાં કામમાં નહિ આવે ત્યારે બીજાં કાણ આવે?” તેનું આ બોલવું સાંભળીને હું હોયાર થઈ અને આ લિલ્લને જોડે લીધો.

શિવસિંહે તેનું આ બોલવું ઘણી જ આતુરતાથી નોંધી લીધું ત્યારે તેને ત્રણ મિનિટોમાં સામું એક સરખી નજરે જોતો રહ્યો. પછી તેણે તેના માં જ તેને કહ્યું, “બીજું કાંઈ આ કામ કરવા માટે નથી?”

આ તેનો સવાલ સાંભળીને પદ્માએ એકવાર તો પછી હસી તથા પળમાં દિલગીર થઈને, તેણે એક હાથે તેના સવાલનો જવાબ મળ્યો.

ઘણીવાર સૂધી એક મુંગા મુંગા ચાલતાં હોય તેવા માથું ધાલીને જોતી હતી, અને શિવસિંહ તેના ચહેરા પર ચાલતો હતો. પદ્માના મનમાં કાંઈ પણ વિચાર ચાલેલો હતો. તે વચમાં જ ઉભી રહીને બોલી; “ગમે તે હો! પણ ચંદ્રાણીએ આવી સ્થિતિમાં કાણુલ શા માટે છોડ્યું? તેને દહાડા પૂરા થયા હતા, એવું અમે સાંભળ્યું હતું.”

“દિવસ પૂરા થયા હતા? રે! તેઓએ જાણ્યું. પણ જાણ્યા પછી જ આ વનવાસનો આરંભ થયો!”

“શું? જાણ્યા પછી? શું થયું? અને તેઓ આટલાં જલદીથી શા માટે નિકળ્યાં?”

“ઔરંગઝેમે પોતાનાં માણસો મોકલી, તેમને દિલ્લીમાં લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. એ માણસોની જોડે નયનપાળમે મોકલ્યો છે. તેણે આવીને મહેલની ચારે બાજુએ ઘેરા નાંખ્યો હતો. પછી બીજા શો ઉપાય રહ્યો? અજિતસિંહ અને મહારાણીનો જીવ અચાવવાને માટે તેઓને ત્યાંથી નસાડવાની જરૂર પડી.”

“ભગવન! આટલા સંકટમાંથી બહાર પડ્યાં? અહો! તેમની તો ચતુરાઈની ઘણી જ પ્રશંસા કરવી જોઈએ. તેમની કીર્તિ કાંઈ અમસ્તી થઈ છે?”

“તેમની કીર્તિ છે તો ખરી, પણ દુર્ગાદાસજીની બેનસીબદાર બેહેનનાં હિમ્મતની ચતુરાઈની, જેટલી તારીફ કરીએ તેટલી ઓછી જ છે. તેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખવાની હિમ્મત કરી નહિ હોત તો ચંદ્રાણીની આજ આદિ આવત નહિ. તેને શાખાસ છે કે, સઘળું કારસ્થાન કરી, તેની જગ્યાપર પોતે બેસીને તથા પોતાનો પોશાક તેને પહેરાવીને બહાર કાઢી, તેથી જ આ બધું થયું. નહિ તો તેનો ઘટકો શું અમારા હાથથી થવાનો હતો?”

“વાહ! વાહ! ઇન્દિરાએ તો પોતાના દેહનું અર્પણ સાર્થક કર્યું. શાખાસ! ઇન્દિરા! તને ખરી શાખાસી છે!” પદ્મા અંતઃકરણપૂર્વક બોલી; તથા કેટલીક વાર સૂધી સ્તબ્ધ થઈને બેઠી. પછી એકદમ બોલી,

“પણ કુંવે તેના છટકા શી રીતે થવાનો? આ કપટ માનમ પડ્યાથી તેની રાજીનામું થશે?”

દુર્ગાદાસજી પછવાડે રહ્યા છે. તે કંઈ પણ કરીને તેને છોડાવી આવશે; તેની ફીકર મુદ્દલે નથી. વળી તે પોતે હુશિયાર છે, માટે પોતે પણ છૂટીને આવવા સમર્થ છે.” આમ બોલતાં બોલતાં રાણીજીના મુકામપર જઈ પહોંચ્યાં. રાણીજીએ પોતાને તથા શિવસિંહને ઘણું અંતર પકે નહિ, માટે કાંઈનું નહિ સાંભળતાં પાસે જ મુકામ કર્યો હતો. થંઢાએ, તેને જોતાં જ પહેલાં તેના પગ મજબૂત ગ્રાહ્યા. તે પણ તેને ઉભી કરીને બેઠી પડી. બેઠેએ યથાસ્થિત આંસુ ઢાળ્યા પછી, પદ્માએ પેદા નાના રાજપુત્રને લઈને, રમાડીને, ઘણી બચીઓ સંઘનિ, ઘણી વાર અહિંથી તહિં ને તહિંથી અહિં નાચી. તેનો આનંદ અમાતો ન હોતો. રૂપવતીના કાગળો મુદ્દલે પહોંચ્યા નથી, તે સાંભળીને પદ્માને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તે કાગળો ક્યાં ગયા હશે? તેનો વિચાર કરતાં બેઠેએ એમ નક્કી કર્યું કે, ઔરંગઝેબના ધૂપા જસુસે લિલ્લેને આવીને તેમની પાસેથી તે કાગળો લઈ લીધા હશે. ત્યારે પદ્મા બોલી “જ્યાં તો છો ગયા, તે આદશાહને નજરે પડ્યા તો ડીક થયું. તેમને તેને બહુ ગાળો દીધી હતી.” આવી રીતની વાતચિત વગેરે થતા પછી, ચાડા વખતમાં મુકામ ત્યાંથી ઉપાડ્યો.

આશરે પાંચ છઠ્ઠિસ ગયા, એટલામાં બધાં રજપૂતાનાનાં છટકા આવી પહોંચ્યાં. ત્યારે તેઓને જોઈને બધાં થયો અને હવે આપણે મિત્ર-કુશળ પોતાને ઘેર આવ્યાં. એવું તેમને જણાયાથી બધાંને શાંતિ થઈ ગઈ. એટલામાં જ એક વહાણે મોકલેલું સંકટ આવ્યું. આદશાહનું એક નાવ કાંઈ નમારી પડવાડે આવે છે, એવું તેઓને ખબર લિલ્લે આવીને કહ્યું, તેવા વખતે ગજરાયાં. હવે રાણી અને કુવરનો બચાવ શી રીતે કરવો? તેની બધાંને ફિકર પડી. તે કમનસીબ છોકરાની તરફ જોઈને તે કમનસીબ મા રોવા માંડી. સંકટમાંથી છૂટી જવા માટે પોતે કેટલી ખટખટ કરી, પણ સંકટો લાથ ફેળવ્યાં તેની પછવાડે લાગેલાં હતાં, એ જોઈને તેને ઘણું વસ્તું લાગ્યું. પોતાના પેદા વિચાર પ્રમાણે પોતે સતી થઈ હોત અને દુર્ગાદાસ વગેરે સાંભળ્યું નહિ હોત તો સાફ થાત, એવું વારંવાર તેના મનમાં ઘૂંટા લાગ્યું. પદ્માએ, શિવસિંહે તથા ગિયાસુદ્દીને તેને જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેના મનની દિલગીરી કાંઈ રીતે જતી નહોતી. પોતાનો દીકરો પૃથ્વીસિંહ જે દિવસે આદશાહના હાથથી માર્યો ગયો તે દહાડાથી પોતાનો દૈવ રૂઠવો છે, ને હવે પગલે પગલે પડવારે તેના પોતાના ઉપર આવશે, એવું તેના મનમાં પૂર્ણ રીતે આવવા

લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક દહાડો ગયો. પેલા બલી બીલ્લને, પેલા પછવાડે આવનારા લશ્કરની તપાસ કરવા ગયેલા લિલ્લોમાંના એક લિલ્લે ત્યાં આવીને કહ્યું કે, “બાદશાહી લશ્કર ધણું જ નજીક આવી પહોંચ્યું છે, તેથી હવે કાંઈ પણ વિચાર કરવો જોઈએ. અજીતસિંહજીને તથા ચન્દ્રાવતી રાણીજીને ગમે તે રીતે બચાવવાં જોઈએ,” એવો બધાંને વિચાર થયો. પણ વિચાર કરી બેસવાનો જરાએ અવકાશ નહોતો, ને જે કાંઈ કરવાનું છે તે તરત જ કરવું જોઈએ, એવું શિવસિંહને તથા પદ્માને જણાયું. બધાં માણસો હમણાં આબુની પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં, ને બે દહાડા બીજા મળત તો તે પ્રચંડ પહાડમાં પેસીને કાંઈ ને કાંઈ તરફ જઈને સંતાયાં હોત ને કાંઈને પત્તો મળત નહીં. એ બે દિવસ શી રીતે જાય? લિલ્લના કહેવા પરથી જણાયું કે શત્રુઓ એટલા પાસે આવ્યા છે કે આશરે પાંચ છ કલાકમાં તેઓ આવી પહોંચશે. આટલા વખતમાં જે કંઈ કરવાનું છે તે કરી લેવું જોઈએ. પદ્માને એક યુક્તિ સૂઝી પરંતુ તે પ્રમાણે કરવાનું ચન્દ્રાવતી રાણીને કહેવાની તેની હિંમત થતી નહોતી, તેથી તેણે શિવસિંહને થોડી વખત પછી એકાંતમાં બોલાવીને પોતાના મનમાં જે કાંઈ હતું તે કહ્યું. તે બોલી, “કેટલાએક દિવસ સૂધી અજીતસિંહને રાણી પાસેથી ક્યાંઈ પણ દૂર રાખવા જોઈએ તેથી બાદશાહના તરફથી તેને ઘણો ત્રાસ પહોંચશે નહીં. અજીતસિંહને રાખવાની સારામાં સારી જગા મારા જાણવામાં છે. તે જો પોતાનું મન દૃઢ કરશે અને અજીતસિંહને મારા તાબામાં આપશે તો હું તેની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરીશ અને તેને જ્યાં લુછ જઈશ ત્યાં હું પોતે રહીશ. આ વખતે વાતસલ્યભાવ તજી દઈને તેમણે મારા કહેવા પ્રમાણે કરવું જોઈએ; મારે અજીતસિંહને લઈને બીજી તરફ જવું જોઈએ અને અહિંયાં કાંઈ લિલ્લ વગેરેને રાખીને, પછવાડે આવનારા શત્રુઓને છેતરવા જોઈએ.” શિવસિંહને આ ડહાપણુ ભરેલી મસલત ઘણી જ પસંદ પડી. તે તરત જ ચન્દ્રાવતી રાણીજીની પાસે ગયો. તેની સાથે તેણે ઘણીવાર મસલત કરી. છોકરાના જન્મની પહેલાં નવમે દહાડેથી લયંકર સંકટો પોતાના પર આવતાં ગયાં ને પોતે પણ તેમાંથી છૂટવાનો યત્ન કરતી આવી છે, પરંતુ હવે તો છોકરાને પોતાથી જૂદો કરવાનું આવ્યું અને હવે પ્રીતે ક્યારે તેનું મુખ જોઈશ? એ કહી શકાતું નથી, તેથી તેને ધણું જ માઠું લાગ્યું. પરંતુ તે જેવી તેવી ઘેરવાનું નહોતી. તે પ્રસંગ જાણે એવી હતી. છોકરો શત્રુના હાથમાં ગયાથી તેનું શું થનાર છે? તે તેના જાણવામાં હતું; તેથી, “જે થવાનું હોય તે થાઓ” એમ મનમાં કહીને તથા પોતાનો મોહપાશ એક બાજુએ મૂકીને તેના રક્ષણને માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ, એવો તેણે

નમ્ય ક્યો. તેણે તુરત પદ્માને કહ્યું કે; “તું કહે છે તે જગ્યાએ અજીત-
સિંહને લઈ જા અને કદી શત્રુને સ્વાધીન થવાનો વખત આવે તો કોઈ
તીર્થમાં તેને નાંખી દેજે, પણ દુશ્મનના હાથમાં તેને જવા દઈશ માં.”
આટલું બોલીને તેણે અજીતસિંહને પોતાની પાસે લીધો અને એક વખત
ગ્રેમથી તેને બચી કીધી, પછી આંસુ ભરી આંખોએ તે છોકરો પદ્માને
આપ્યો. કંઈ વિચાર કરવાનો કે બોલવાનો વખત નહોતો, જે પણ જતી
હતી તે લાખ લાખની કિશ્મતની હતી. રામસિંહ, ગિયાસુદીન તથા
પદ્માએ અજીતસિંહને લઈને એક રસ્તો પકડ્યો. શિવસિંહ, બલી લિલ્લ
અને ચંદ્રાવતી રાણીએ બીજા માર્ગ પકડ્યો, તથા બાકીનાં માણસોએ
દુશ્મનોને દગો દેવા માટે પોતાનો માર્ગ કાયમ રાખ્યો.

પોતે માથે લીધેલું કામ પાર પાડવાના વિષયમાં ઘણી જ ઉત્સુક થયેલી
પદ્મા, આજુના પહાડપર જઈ પહોંચતાં સૂધી, તેણે રસ્તામાં જરા પણ
આરામ લીધો નહિ—જરા શ્વાસ લેવા પણ કરી નહિ. ત્યાં પહોંચ્યા પછી
પોતાની સાથનાં માણસોને એક જગાપર રાહ જોવાની કહીને, તે એક-
લી જ ત્યાંના ગાઢ અરણ્યમાં પેડી. વૈકુંઠચોગી કંઈ વખતે ક્યાં હોય છે ?
તે તેને સારી રીતે માલમ હતું, તેથી તે સુંદર કામળ છોકરાને કપડામાં
વિંટાળીને એકસરખી, નાગણીની પેઠે ચાલતી હતી, એટલામાં સામેથી
વૈકુંઠસ્વામી આવે છે, એવું તેને માલમ પડ્યું. પોતાની પાસેના છોકરાને
હવા લાગશે અથવા તેને ટાઢ લાગશે, તેનો કંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં,
તેના શરીરપરનાં કપડાં દૂર કરીને તે મોટેથી વૈકુંઠસ્વામીને કહેવા લાગી:
“ઓગિરાજ ! આ જોધપુરના કમનસીબ મહારાણાને ચંદ્રાવતી મહારાણી-
જીએ આપના ચરણપર મૂકવા માટે મારી સાથે મોકલ્યો છે, તેને આપ
ગ્રહણ લ્યો અને મને જવાની રજા આપો.”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નયનપાળની નિરાશા.

“મારી બેહેન હવે મારાથી છૂટી પડી; સ્વામિભક્તિ માટે તેને ખરેખર
ઘણાં દુઃખો ખમવાં પડશે અને મને માત્ર હવે કોઈ પણ જાતનું દુઃખ
પડવાનો ભય નથી, એવી સ્થિતિમાં પાછાં જવું પડશે,” એવું મનમાં આન્યાથી
દુર્ગાદાસને ધણુંજ માઠું લાગ્યું. હવે હું જોધપુર પાછો ન જઈ તો ચાલે
તેમ છે. રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના નવા જન્મેલા છોકરાના રક્ષણને
માટે પોતાનો પ્રાણ આપવા માટે તૈયાર રહેનારા સ્વામિભક્ત હવે જોધ-

પુરમાં તેને ઘણા મળશે. મેં જો મારી વહાલી બેહેન ઇંદિરાને જો પેલા દુષ્ટ માણસની સાથે દિલ્લી જવા દીધી, તેને છોડાવવાને માટે કાંઈ પણ તજવીજ નહીં કરી તો તે વગર કારણે દુઃખમાં રૂખશે. તેથી હવે હું રજપૂતાનામાં નહિ જતાં, તેની જોડે જઈ તે જ સાઈ છે. કોઈ કોઈ વખતે મનમાં આવતું હતું કે મારે મારી બહેનને છોડાવવી, તે શિવાય બીજું કાંઈ પણ કામ મારે કરવાનું નથી. વળી મનમાં એમ આવે છે કે માઈ કર્તવ્ય હજી સ્વામિના ચરણ તરફ જ છે. ફરીને મન એમ કહેતું હતું કે, હવે સ્વામિનું કામ શું બાકી રહેલું છે? પોતાના તથા પોતાની બહેનના જીવ તરફ નહિ જોતાં જો કરવું જરૂરનું હતું તે બધું કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ રજપૂત કન્યાને તથા પત્નીને જીવ કરતાં લાખો ઘણું કિમતી જો પતિવ્રત છે તે પણ મારી બહેનને ગુમાવવું પડશે કે શું? એવું જોખમ બેડવાની સ્થિતિમાં તે છે. કોણ જાણે કંઈ વખતે નયનપાળને વસ્તુ-સ્થિતિની જાણ થશે? તે જાણતાં જ તે ગુસ્સાથી તેને કંઈ રીતે દુઃખ આપશે તે કાંઈ કળી શકતું નથી. ઇંદિરા ઘણી દેખાવડી છે, તેને જોઈને જ કાંઈને પણ ઘણો મોહ થવાનો સંભવ છે. તેમાં તેણે આવી રીતે પોતાને છેતર્યો છે એવું એક વખત નયનપાળને સમજાયું કે પછી તેને શું કરવાની શુદ્ધિ થશે અને શું નહિ? તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. કદાચિત્ આદેશાહને સ્વાધીન કરીને તેને વિટંબણા પાડવી, એવું પણ તેના મનમાં આવશે.

આ છેલ્લો વિચાર તેના મનમાં આવતાં જ તે ઉદાસ થઈ ગયો. શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. વિચારો વિચારમાં આમ તેમ ઘણું તડફડ્યો. નયનપાળે તો હવે “તમે રાણીજીને” મળવા મુદ્દલે જતા નહિ” એવો હુકમ ફરમાવ્યો હતો, તે હુકમ પ્રમાણે તેને ચાલવું પડ્યું. ચાલવા વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. વિચારાએ નિરાશ થઈને નયનપાળને એટલું જ કહ્યું કે, આપ નાપાડો છો. તો પણ મને મારી રાણીજીને છોડી જવાનું નથી. નમારે મારા ઉપર એટલી ઇતરાજી કરવી નહિ. આપની જોડે આવવા દેવો તથા મારાથી બને તેટલી મારા સ્વામિપત્નીની સેવા કરવા દેવી.”

નયનપાળે જરાવાર સૂધી વિચાર કર્યો. ત્યારપછી તેના મનમાં ગમે તે આવ્યું, પણ તેણે દુર્ગાદાસના કહેવા પ્રમાણે હા પાડી. તમે અમારી જોડે આવો, પરંતુ મહારાણીને મળવાની સખ્ત મનાઈ કરવામાં આવે છે, તે માત્ર બૂલતા નહિ. આદેશાહે મને સખ્ત હુકમ આપેલો છે કે મહારાણીને પાછાં રજપૂતાનામાં નહીં જવા દેતાં તમે તમારી જોડે જ દિલ્લીમાં લઈ આવજો. તે હુકમ પ્રમાણે ચાલવું તે માઈ સ્વામિકાર્ય છે, તે બળવવાને મને કંઈ પણ વાંધો નડશે નહીં. તમને ફક્ત અમારી જોડે આવવાનું હોય તો

ખુશીથી આવે, એટલું જ નહિ પણ બાદશાહની નોકરી કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે પણ મેળવી આપવાની તજવીજ કરીશ.

દુર્ગાદાસે આતુર તથા સંશયવાળી નજરથી એકવાર નયનપાળની તરફ જોયું તથા તેને કાંઈક કહેવાનો હતો એટલામાં જ નયનપાળે તેને એકદમ કહ્યું. “થઈ થઈને હમણાં જ એક નાનો છોકરો હતો તેના ઉપર તમારું નસીબ હતું, તે પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી નિર્રથક થયું. જો તમને તેના રાજ્યની ખરેખરી શીકર હોય તો તેના રાજ્યના ઉપર જ કાંઈનો અધિકાર પહોંચતો હોય તેને બેસાડીને ફરી તમે પેહેલાના જેવી ગાદીની સેવા કરો. હું એવું સાંભળું છું કે, જસવંતસિંહનો ભાઈ હજી જન્મ્યો છે. તે રજપૂતાનામાં અથવા વિંધ્યાની ગુફામાં ક્યાંઈ છે. તમારી સ્વામિભક્તિ જો ખરી હોય તો તેને શોધીને ફરી ગાદી ઉપર લાવીને બેસાડો. અને આજ સૂધી જસવંત-સિંહની ઇમાનદારીથી જેવી નોકરી કરી તેવી તેની કરો.”

દુર્ગાદાસ આ બધી વાત મુંઝે મોઢે સાંભળતો હતો, તેને તેમ કરવા વિના ખીજે માર્ગ જ નહોતો.

નયનપાળના હુકમ પ્રમાણે મુકામ ઉપાડીને બધા માણસો દિલ્હિ તરફ જવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસ પણ તેની જોડે જોડે ચાલ્યો. આસરે બે મુકામ થયા નથી તે જ સાંજની વખતે જંગલમાં છાવણી નાંખી અને નયનપાળ પોતાના તંબૂની બહારની બાજુએ એકલો જ વિચાર કરતો બેઠો છે. તેના મનમાં શા વિચાર ચાલતા હશે તે તે જ જાણે. તે એકાએક બેઠેલી જગ્યા ઉપરથી ઉઠ્યો. અને પોતાના હાથ પછવાડે એકના ઉપર એક વિંટાળીને અહીંથી તહીં આંટા ફેરા ફરવા લાગ્યો. કેટલાંક માણસો મનમાં વિચારોની લહેરો આવ્યાથી નિરાંતે બેસી શકતાં નથી, જેમ જેમ વિચારની ગતિ ચાલે છે તેમ તેમ તેના શરીરની પણ ગતિ થવા માંડે છે; તથા તે બેઠેલી જગાપરથી ઉઠીને ત્યાંથી આંટા ફેરા ફરે છે. નયનપાળ તેવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. જેમ જેમ તેના મનમાં વધારે વધારે વિચારો થવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે વધારે ઝપાટાથી પોતાના તંબૂની આસપાસ આંટા ફેરા દેવા લાગ્યો. આસ્તે આસ્તે તેના તે વિચારો એટલા વધી પડ્યા કે તે શમ્ભના રૂપમાં બહાર નિકળ્યા. “આ તદ્દન ખરું છે કે જ્યાં સૂધી દિલ્હીમાં જઈ પહોંચ્યું નહિ ત્યાં સૂધી તે થવું શક્ય છે. એક વખત દિલ્હીમાં ગયા કે પછી ઘણી કોશિશ કરીશ તો પણ મનનો હેતુ પૂર્ણ થવાનો નહિ, પણ હમણાં મારા હાથમાં છે ત્યાં સૂધી મારા મનમાં છે તે પૂર્ણ થવાનો સંભવ છે.” આવી રીતે નાના પ્રકારના પોતાના મનની જોડે વિચાર કરીને તેણે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી

લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જસવંતસિંહની રાણીને એકવાર મળીને કાંઈ કહેવું એવું તેના મનમાં આવ્યું.

રાણી ચંદ્રાવતીને તેણે જોઈ હોય અથવા ખીજા કાંઈ કારણથી હોય, પણ પોતાની એ ઇચ્છા પ્રમાણે તરત કરવું એમ તેણે પોતાના મનમાં આવ્યું. પોતે બધાનો ઉપરી છે એ મનમાં લાવીને તેણે પોતાના તંજૂની ઘણા જ નજદીક ચંદ્રાવતીનો તંજૂ રાખ્યો હતો, તેથી તેને ત્યાં જવાનો જરાએ વિલંબ થાય એવું નહોતું અને તેના મનમાં બધું હવે તેની મુલાકાત લેવી એવો પક્કો કરાવ કર્યો હતો. તથાપિ તેનાં પગલાં આગળ ઉપડતાં નહોતાં. તે જોટલા ભાગમાં આંટા ફેરા મારતો હતો, તેટલા ભાગથી પેલી બાબુએ એક ડગલું પણ તેનાથી ભરાતું નહોતું. મનમાં એક વખત પક્કો કરાવ કર્યો કે, પછી માણસ થોડો જ મુંગો બેસી રહે છે. તેણે તે તંજૂની તરફ પગલાં ઉપાડ્યાં ને પોતાનો વિચાર ખીજો કોઈ નહિ બાબુ એવી તેની ઇચ્છા નહોતી. શીકર વિના સરળતાથી જવું, કોઈનો ડર રાખવાનું કારણ નથી, એવું મનમાં પક્કું સમજીને તેનાં પગલાં ઉપડતાં હતાં. તંજૂની ચારે બાબુએ પહેરેદાર તરિકે જે માણસો મુકરર કર્યા હતાં, તેના હાથમાં ફાનસ હતું, તેથી તેના તરફથી કાંઈ પણ અડચણ આવશે, એવું મનમાં લાવવા જેવું નહોતું. એ બધું મનમાં બાબુને, તે, તે તંજૂના દરવાજા પાસે ગયો તથા ત્યાંના પહેરેદારને રાણી ચંદ્રાવતીની દાસીને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. પહેલાં એકવાર જણાવ્યું છે કે, રાણી ચંદ્રાવતીની જોડે સ્ત્રીઓ ઘણી નહોતી. તે જ સ્થિતિ આ વખતે પણ મનમાં આવ્યાથી રાણી ચંદ્રાવતીનું રૂપ બદલે બેઠેલી ઇંદિરાની પાસે દાસી વગેરે ઘણી જ થોડી હતી, અને તેથી જ હજી સૂધી થયેલી બનાવટી વાત ફેલાઈ નહોતી, એ વાંચનારના બાબુવામાં આવ્યું જ હશે. કોઈ પણ દાસીને બોલાવવાનું કહ્યાથી એક પહેરેદાર જઈને એક દાસીને બોલાવી લાવ્યો તથા તે બદલ આવતાં જ નયનપાળે તેને કહ્યું કે, “તારી શેઠાણીને જઈને કહે કે, હું મળવા આવું છું. મને મળવું છે તે ઘણું જરૂરનું છે. હું કાંઈ પણ કહ્યા સિવાય એકદમ અંદર આવનાર હતો, પણ તેમ કરવું કદાચ તારી રાણીને પસંદ નહિ હોય તેથી તને બોલાવીને પહેલી ખબર આપવા કહું છું.” એટલું કહીને તેને પાછી અંદર મોકલી. પણ પણ થઈ નહિ તેટલામાં તો તેની પછવાડે પગલાં ઉપાડતો તે ચાલ્યો. દુર્ગાદાસની નજર નયનપાળ પર એકસરખી હતી જ. નયનપાળ પોતાના તંજુમાંથી નિકળીને ઇંદિરા જે તંજુમાં હતી તે તંજુમાં જાય છે, એવું માલમ પડતાં જ તે તેની પછવાડે સાવચેતીથી અંતર રાખીને ચાલ્યો. જે જે કાંઈ થયું તે બધું તેણે જોયું તથા સાંભળ્યું પણ હતું. થોડીવારમાં અંદર તંજુમાં પેસતાં જ

તે પેલા તંબુના દરવાજાના પહેરેદાર પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. બિચારાના મનમાં અત્યંત અનિષ્ટ વિચારો આવવા લાગ્યા. જે કાંઈ પણ અનિષ્ટકારક બનાવ બનવા લાગ્યો તો હું શું કરવાવાળો છું? હું એકલો છું તથા નયનપાળની જેડે આવેલાં આ પાંચસે માણસો મારી ઉપર દૂટી પડશે તો મારા રાધ રાધ જેટલા દૂકડા કરી નાંખશે. પણ.....”

એક બાબત ઉપર જેનું ચિત્ત લાગેલું હોય છે તેને આપણે જે કહીશું તે બાબતની શક્યાશક્યતા કદી પણ આડી આવતી નથી. જે કંઈ તેના મનમાં હશે તે આપણે કરીશું ને કરીશું એવી તેની પક્ષી નિષ્ઠા હોય છે. આવી નિષ્ઠાથી જ આજ સૂધી જગતમાં બનેલાં બધાં મહત્કાર્યો થયાં છે એ ભૂલવાં નહીં જોઈએ. દુર્ગાદાસ તેવા માણસમાંનો એક હતો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે, ચંદ્રાવતી (ઈંદિરા) ના તંબુ પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. તે પહેરેદારને કહેવા લાગ્યો. “હમણાં નયનપાળ મહારાજ અંદર ગયા છે તેથી તે જ્યાં જાય તેની પછવાડે જઈને ઉભાં રહેવું અને તેમને સંકટ આવ્યાથી મારા જીવ તરફ નહીં જોતાં તેને રોકવા, એ માફ કામ છે. તેથી હું અહિયાં આવ્યો છું” પહેરેદાર જરા હસીલા સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે તરત જ જવાબ દીધો, “તને રાણીજીની પાસે જવા નહીં દેવો, એટલું જ માફ કામ છે.”

“અને જવાનું મને પણ કામ નથી,” દુર્ગાદાસે તેને જવાબ દીધો.

પેલી તરફ નયનપાળ દાસીની સાથે અંદર ગયો. ચંદ્રાવતીનો પોશાક પહેરી ઈંદિરા ઘણી જ બેસાવચેતીથી બેસી હતી. મોંપર બુરખો વગેરે કાંઈ પણ નહોતો, તેની સામે નયનપાળ જઈને ઉભો રહ્યો. ક્ષણમાત્ર તે સુંદર મુખ તેની આંખ ઉપર પડ્યું અને તરત જ તેણે સુંદર હાથથી પહેરેલી આંટણીનો છેડો ઉપર તાણીને ઈંદિરાએ ઢાંક્યો. ઘાટા અંધકારમાં પડવાની અણી ઉપર આવેલાને એકદમ બીજાની અમકારો નજરે પડતાં જ બીજી ક્ષણમાં જતો રહે છે તેથી જેવી એકાદ માણસની સ્થિતિ થાય છે તેવી નયનપાળની સ્થિતિ થઈ. તે ઘણો જ તટસ્થ ઉભો રહ્યો, તથા આશરે પા કલાક સૂધી તેવી જ સ્થિતિમાં તે ઉભો હતો. તેને શું લાગ્યું હશે! તે કહેવું ઘણું જ કઠણ છે. તે સૌંદર્યમાં અંનગને અથવા બીજા કાંઈ કારણથી સ્તબ્ધ થયો હતો, તેથી તેને કાંઈ જણાયું નહીં. ચંદ્રાવતીની જેડે એક જ દાસી અંદર હશે, તે કંપના પણ તેને નહોતી. ત્યારે કોણ જાણે, કદાચિત્ પોતાની કંપના એક અને પોતે જુએ છે બીજાનું જ, એવું જોઈને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું હશે! ગમે તેમ હો, પણ તે ઉપર કદા પ્રમાણે ઉભો રહ્યો હતો. ક્ષણમાં તેના ચહેરા ઉપર એવું પણ લાગતું હતું કે, તેને કાંઈ પણ પહેલાંની યાદી હોવી જોઈએ. છેવટે તે યાદી મનમાં

આવવાની કંઈક હકીકત ઉપરથી જ એકદમ જોડ્યો, “શું આજ પેલી રાણી ચંદ્રાવતી છે?”

એ શબ્દ જોલતાં તેણે પેલી દાસીની તરફ એટલી આશ્ચર્ય ભરી રીતે જોયું કે, તે બિચારી ગભરાઈને, “નહીં! નહીં! એ તો ઇંદિરાબાઈ છે,” એવું એકદમ બોલી ઉઠી.

આ શબ્દ બહાર પડતાં જ પોતાની જીભ કાપી નાંખવી, એવું તેના મનમાં આવ્યું હશે; પરંતુ હવે શો ઉપાય? જે થયું તે થયું. તેનાથી જે કંઈ ફક્ત થવાનું હશે તે થવા દો.

નયનપાળે એકદમ તેને પૂછ્યું: “આ ચંદ્રાવતી રાણીજી નથી તો પછી આ ઇંદિરાબાઈ કોણ છે? કહે કહે? કોણ તે છે?” પરંતુ તે બિચારી ગભરાયલી સ્ત્રી વધારે શું બોલે? નયનપાળે જેમ જેમ વધારે બૂમો પાડવા માંડી તેમ તેમ તે બિચારી વધારે ગભરાવા માંડી તથા “ઇંદિરાબાઈ દુર્ગાદાસની બહેન ચંદ્રાવતી રાણીની જગાએ બેઠી ને ચંદ્રાવતી રાણીજી અહિંથી ક્યારનાં જતાં રહ્યાં છે,” એટલું તેણે રોતાં રોતાં કહ્યું. પછી શું પુછ્યું? તરત બહાર આવીને તેનો પહેરો સખ્ત રાખવાનો હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસને પકડી રાખ્યો અને ચંદ્રાવતી રાણીને જે કોઈ અરથે રસ્તેથી પકડી લાવશે તેને મોટાં મોટાં ધનામો આપવાનું પોતે બૂમો પાડીને જાહેર કર્યું.

તરત વીસ વીસ તથા પચીસ પચીસ માણસની ટોળીઓ થઈને ચારે બાજુએ શોધ કરવા નિકળી પડી.

દુર્ગાદાસ ઉપર તેને એટલો તો ગુસ્સો આવ્યો કે, ટોળીઓ કરીને માણસો દશ દિશામાં મોકલવાનું કામ પુરું થવાની પહેલાં, તેણે તેને એકાદા ઝાડપર ટાંગીને ફાંસી દેવાનો વિચાર કર્યો. આ નીચ માણસની યુક્તિથી પોતાના સઘળા ભવિષ્યના લાગ્યોદયની ધૂળધાણી થઈ, તેથી તેના ગળાપર ફકત હાથ ચાંપીને જીવ લઉં કે શું કરું? એમ થઈ ગયું. બાદશાહે ચંદ્રાવતી રાણીને દિલ્લીમાં લાવવા માટે કોણ જશે? અને લોકોમાં બિલકુલ જુમાટ થયા શિવાય તેને કોણ લઈ આવશે? એવું જોડ્યાથી, તે કામ સંપૂર્ણ રીતે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું છે, તે પ્રમાણે મારે હાથે તે કામ બરાબર થયું હોત તો મારે કેટલો મરતબો વધ્યો હોત? મને રાણા જસવંતસિંહનું બધું માન મળ્યું હોત! જોધપુરની ગાદી ઉપર હું ક્યારનોએ બેસી હોત. પણ હવે તેનો ઉપયોગ શો? ઘણાં વાદળાં થઈ ગયા પછી હવે વરસાદ થશે, એવું જાણીને આતુર થયેલો ખેડૂત તે વાદળાં તરફ જુવે ન જુવે એટલામાં એકદમ વા વાઈને તે વાદળાં વિખરાઈ જાય અને તેથી જેમ ખેડૂત ઘણો દિલગીર તથા ઉદાસીન થાય છે તેવી

આમેહુજી સ્થિતિ નયનપાળની થઈ. ચંદ્રાવતી રાણી ગર્ભવતી છે તેવી સ્થિતિ માં જ દિલ્લી લઈ જઈને પોતાના જનાનખાનામાં રાખીને, જસવંત-સિંહના વંશની પાયમાલી કરવી તથા જોધપુરની ગાદી ઉપર પોતાના કાંઈ હાથ નીચેનાં પુત્રાને બેસાડવો, એવી ઔરંગઝેબની મોટી ઇચ્છા હતી એ નયનપાળના જાણવામાં સારી રીતે હતું. પરંતુ ચંદ્રાવતીને પકડી લાવવાનો ભેડામાં ખુમારો નહીં થાય અથવા રજપૂતોને પોતાની ઇગાંધ માલમ નહીં પડે એમ થાય તો સાફ, નહિ તો સર્વબાજી ખરાબ થશે અને તેઓ એકદમ એકત્ર થઈને પોતાને ત્રાસ આપશે અને એક પછી એક રજપૂત ગાદી પોતાના હાથમાં લેવાની જે કાંઈ યુક્તિ કરવાની છે, તે બધી નકામી જશે; તેમ થાય નહીં તેને માટે ઔરંગઝેબની મોટી નજર હતી.

તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મોટી ઇચ્છા રાખી, તે બજાવી લાવવાને નિકળેલાં આ નયનપાળની જ્યારે આવી નિરાશા થઈ ત્યારે તેને શું થયું હશે! તેને કેટલો ગુસ્સો ઉપજ્યો હશે! તે કેટલો સંતાપિત હશે! તેની કલ્પના તેવા મનોરાજ્યમાં ને તેવી જ રીતે નાશ થયેલાને માત્ર થઈ શકે. તેણે ગુસ્સામાં, ને સંતાપમાં દુર્ગાદાસને આડપર લટકાવીને ફાંસી આપવાનો હુકમ પણ આપ્યો; અને તેમ કરવાને માટે તેને એક મોટા ઝાડની નીચે લઈ જાય છે, તેટલામાં તેના મનમાં કાણુ જાણે શું આવ્યું કે તેણે પોતાને, હુકમ ફેરવ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, મારી જોડે તેને રાખીને છળ કરીશ તો જ ચંદ્રાવતી મારા તાબામાં આવવાનો સંભવ છે, નહીં તો મુદ્દલ નથી. આ મનમાં આવતાં જ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પોતાની જોડે અલાવ્યો, તથા જૂદા જૂદા સવાલો પૂછ્યા. પરંતુ એકનો પણ દુર્ગાદાસે જવાબ દીધો નહીં. તે શાંતિથી દરેક સવાલ સાંભળીને મુંગો મુંગો ચાલતો હતો. તેના મન ઉપર સારી અસર કરવી, તેના મનમાં મજબૂત ઇસાવનું, એવા હેતુથી નયને કહ્યું, “દુર્ગાદાસ! હવે તમારી બહેનની હાલત શી થશે તેનો વિચાર થાય છે કે? જો આ વખતે મને ચંદ્રાવતી મેળવી આપશો અથવા તમે તેને ક્યાં નસાડી મૂકી છે તે કહેશો તો તેના નસીબની બધી વિટંબણા દૂર થશે; અને તમે બાદશાહની દરબારમાં ઘણું માન મેળવશો.” દુર્ગાદાસ કાંઈ આવા બોલવાથી છેતરાય તેવો ન હતો. તે અક્ષર પણ બોલ્યો નહીં, પરંતુ નયનપાળને ગુસ્સો આવે એવું ધિક્કારવા યોગ્ય સ્મિત તેના મોંપર જણાવા લાગ્યું. તે હસતા મોંના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેનું પરિણામ પણ જે થવાનું હતું તે થયું જ. એ જોઈ નયનપાળને એટલો ગુસ્સો ઉપજ્યો કે તરત તેણે દાંત પીસીને તરવાની મુઠા ઉપર હાથ લગાડ્યો, અને એ પાછા માણસની પોતાના હાથથી ગરદન કાપી નાંખવી, એવો તેના મનમાં વિચાર આવ્યો. પરંતુ આશા ક્યાં છૂટે છે? જો તેને મારી નાખવામાં આવે

તો કાંઈ કાલ નથી, તેને રાખીને તેના હાલ હવાલ કરવામાં આવે તો જ કંઈ પત્તો મળવાનો સંભવ છે, એવું તેના મનમાં પુનઃ આવ્યું. ‘ચંદ્રાવતીને ક્યે રસ્તે નસાડી છે? કહો કહો!’ એવું તેને પુનઃ પુનઃ પૂછીને ફરી એકવાર તેના ઉપર ગુસ્સો કરવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે પોતાની કમરની તરવારને હાથ લગાડીને પોતાનો થોડો જરા આગળ લીધો; પુનઃ તેવું જ તિરસ્કારવાળું તથા તુન્હતા દેખાડનારું હત્યો. પછી શું પૂછવું? નયનપાળના ગુસ્સાની હદ જતી રહી. દુર્ગાદાસ તેના સવાલનો ઉત્તર આપત તો તેને તેટલો ગુસ્સો આવત નહિ; પરંતુ ઉત્તર તો નહિ જ, પણ તેને અદ્ભુત ઉલટું અતિશય તિરસ્કાર દેખાડનારું હત્યું! થઈ રહ્યું! તેનું મન વધારે ઉસ્કેરાયું. શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. કાબુલથી સ્વપૂતાનામાં જવાના તે અધા માર્ગો ખાણતો હતો; પરંતુ પોતાને માણસો જોઈએ છીએ, તે ક્યે રસ્તે ગયા હશે, તેની કલ્પના થતી નહોતી. પણ વખત હવે કંઈ ફક્ત વિચાર કરવા લાયક નહોતો. કાંઈ પણ એક વિકટ રસ્તો પકડ્યો અને ભિલોને, અમુક અમુક જાતનાં માણસો તમને કઈ ખાતુ જતાં મળ્યાં? એમ પૂછતાં જવું, એના શિવાય ખીન્ન કાંઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહોતો. તે પ્રમાણે તેણે કર્યું. તે મુકામો કરતો કરતો આગળ ચાલ્યો. પોતાની જોડે ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસને લીધાં. ઇંદિરાને નકાના સાથે લઈ, ચંદ્રાવતી જે રસ્તેથી ગઈ હતી તે રસ્તે તેનું પગપાડું તો તેણે લીધું તેમાં તો કંઈ શક જ નહોતો થોડું ગયા પછી ભિલો પાસેથી કંઈક ખચર મળતાં તેને આનંદ થયો. વખતે વધારે સંતાપ થાય એવો કાંઈ પ્રસંગ આવે તેથી તેણે આગળ ચાલવાની ધણી જ ઝડપ કરી. પણ થોડે જતાં જ, જે ભિલો એ રસ્તો દેખાડ્યો તે ભિલ્લ એકદમ નાસી ગયો. નયનપાળે તેની ધણી શોધખોળ કરી પણ કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. એ ભિલને મારાથી દૂર કરવાનું કામ દુર્ગાદાસ શિવાય ખીન્ન કાંઈથી થયું નથી એવું તેણે ધાર્યું, તેથી તેનો ગુસ્સો ઘણો વધ્યો ને ખોલ્યો; “જો હું ખરો નયનપાળ હોઉં તો તારી આંખની સામે પકડીને ચંદ્રાવતીને દિલ્લી લઈ જઈશ;” એવું કાંત પીસીને તેણે કર્યું, એટલું જ નહિ પણ મોંની વરાળ વળી એવી માઠી કે, “જો જોધપુરના રાજ્યને માટે તું આટલી ખટખટ કરે છે તે રાજ્ય હું લઈને તે ગાદી ઉપર હું બેસીશ ને ચંદ્રાવતીને રાણી કરીને તને ત્રણ વાર ગામમાં કંઈ ગંધે બેસાડીને ફરવીશ અને પછી ફાંસી દઈશ. અલ્યા મૂઠ! ચંદ્રાવતીને લઈને તું શું કરનાર છે? તેને છોડશે નથી, થયેલો છોડશે તો મરી ગયો, હવે શું કરવા ધારે છે?” આ છેલ્લા શબ્દ સાંભળતાં જ દુર્ગાદાસને એકદમ મોટેથી હસવું આવ્યું; અને તેની જોડે નયનપાળના મનમાં એકદમ અજવાળું પડ્યા જેવું થયું. તેણે એકદમ અટકીને આસપાસ જોયું;

પછી એકદમ મોટેથી બોલ્યો, “હા ! હા ! ચંદ્રાવતીની જોડે તે છોકરો પણ ગયો છે ! હાથ ! હું કેવો મૂર્ખ છું ! ધણો જ ગધેડો છું તેમાં કાંઈપણ શક નથી. કેવો હું છેતરાયો ?” તેટલામાં કાંઈ સૂઝ્યા જેવું થયાથી તેણે એકદમ ઈશ્તિના તંબુમાંથી પેલી દાસીને બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. તે આવી, તેને એક ઝપાટે પુછ્યું; “બોલ રે રાંડ દદા ! રાણીનો છોકરો મરવાનું ખરું છે કે ખોટું ?” એવું તેણે ધણો જ દમ ભરાવીને પૂછ્યું. તે દમ ભરાવ્યાથી તે દાસી બિચારી એટલી ગભરાઈ ગઈ કે તેણે ‘હા’નો જવાબ દીધો. પછી શું પૂછ્યું ? તેને તેવો ધણો દમ ભરાવીને બધી હકીકત પૂછી લીધી અને તે જણ્યા પછી પોતાના બોળાપણા માટે પોતાને એટલો બધો સંતાપ થયો કે, પોતાને જ પહેલી શિક્ષા મળવી જોઈએ એમ તે પચ્ચીસ વખત બોલ્યો. આખરે હવે આદેશાહને મોં પણ શી રીતે દેખાડવું ? જેને માટે આદેશાહ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરવાથી મને અહિં મોકલ્યો હતો તેમાં જ હું પોતે પોતાને હાથે સર્વ રીતે છેતરાયો, તો આદેશાહને હવે મોં પણ શી રીતે દેખાડવું ? અને હવે કરવું પણ શું ? તે તેને કંઈ પણ સૂઝ્યું નહીં. દુર્ગાદાસના કંઠને દબાવીને મારવો કે તેને ફાંસી પર લટકાવવો, એ વિચાર તો આવ્યા જ કરતો ! પરંતુ તેમ કર્યાથી શું વળનાર છે ? તેના હાલહવાલ કર્યાથી જ તેને સગ્ન થશે; તેની બેહેનને ચંદ્રાવતી રાણીની જગ્યા આપીને રાણીને નસાડી મૂકી તેની વિરખના વેઠાવવાને તેને ખરેખર સગ્ન આપવી જોઈએ, એવું પણ મનમાં આવ્યું, તેથી તેને જીવતો રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચંદ્રાવતીનું પછવાડું લઈને જવાના શિવાય બીજા કાંઈ આરો નથી, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો તથા રસ્તો દેખાડનાર ભિલ્લ જોડે નાસી ગયો હતો તોપણ તેને શોધવાની ધડપછાડ ન કરતાં આગળ માર્ગ કાપ્યો. “ભિલ્લોનો રજપુતોને વિષે સારો પ્રેમભાવ હોવાથી એક જગદેવે ચંદ્રાવતી રાણીને, તમારા શત્રુ તમારી પછવાડે આવે છે અને ધણો જ પાસે આવી પહોંચ્યા છે એવું જાણ કરી દીધું અને તે માત્રમ પડતાં જ પદ્મા અજીતસિંહને નસાડી લઈ ગઈ, એ વાંચનારને જાણવામાં આવ્યું જ છે.

પરંતુ અજીતસિંહ એકલો સંકટમાંથી છૂટે તેથી શું થવાનું હતું ? ચંદ્રાવતીને પણ તે સંકટમાંથી બચાવવી જોઈએ, તેનું કેમ કરવું ? તેની યોજના કરવામાં હવે જરા પણ વખત નથી. જે પણ જતી હતી તે લાખ લાખ રૂપીઆની કૌમતની હતી. આખરે રામસિંહને એવું જણાયું કે, કોઈ પણ ભિલ્લની ઝુંપડીમાં રાણીજીએ છૂપાઈ બેસવું, તેના શિવાય બીજા કાંઈ પણ માર્ગ નથી. બધાએ તેને ટેકો આપ્યો. તેમ કરવા શિવાય બીજું કાંઈ શક્ય નહોતું. બિચારી ચંદ્રાવતીએ પણ

તે કબૂલ કર્યું. તે ડોળીમાંથી નીચે ઉતરી, એક લિફ્ટને ખભે ખેડી. પછી એ ત્રણ સરદારને જોડે લઈને, ઘણી ગાઢી ઝાડીમાંની એક ઝુંપડીનો રસ્તો લીધો. પરમેશ્વરના મનથી તેનો ધૂટકો કરવાનું જરૂરનું હતું તેમાં શક નથી; કારણ કે તે લિફ્ટને ખભે ખેસીને પોતાના સરદારોની સાથે તે ગાઢી ઝાડીમાં પેસી ગઈ ને સૌની નજરથી બહાર થઈ ન થઈ, એટલામાં નયનપાળની ડોળી આવી પહોંચી! પણ ડોળીમાં કોઈ નથી, એવું એકદમ જણાય નહીં, તેથી તેમાં એક હથિયારબંધ સિપાઈને ખેસાડીને તે ડોળી ઢાંકી રાખી, ને ડોળી ઉપાડનારા પૂર વેગે નાસતા હોય, એવું આખેડુબ દેખાવવામાં જે કંઈ વખત લાગ્યો તે જ લાગ્યો. પણ નયનપાળનાં માણસોએ એકદમ આવીને તેઓને પકડ્યા; ને તે ઢાંકેલી ડોળી દૂરથી જોતાં જ તેને ઘણો આનંદ થયો. પહેલાં જો કે પોતાની મુખાંધ થઈ, તથા લુચ્ચા દુર્ગાંદાસના દગાથી પોતે ભોળવાઈને છેતરાયો, પણ આખરે તેને તે શિકાર મળ્યો, એવું મનમાં આવવાથી તે ઘણો જ ખુશી થઈ ગયો. ડોળીના ભોંયોને ડોળી મૂકવાનો હુકમ કરીને તે આગળ આવી ઉભો; પરંતુ તે ડોળી તેઓ નીચે મૂકતા નહોતા અને સાથેના માણસો ડોળીની આરે બાજુએ એકઠા થઈને ડોળીનું રક્ષણ કરવા સામા ઉભા રહ્યા, ને કહ્યું કે, “અમારામાંથી દરેક માણસનાં મુઠદાં પડશે ત્યાં સૂંધી અમે અહીંથી હાલવાના નથી.” એવો ઘણો જ દૃઢ નિશ્ચય દરેકના ચહેરા ઉપર જણાવા લાગ્યો. તે નયનપાળની નજરમાં આવ્યો. પણ હાથમાં આવેલો શિકાર શું છોડે તેમ છે? તેણે પોતાનાં માણસોને એકદમ “તોડો તોડો” એવો હુકમ આપ્યો અને તે બેઉ બાજુએ થોડી થોડી મારામારી પણ થઈ. ચંદ્રાવતી રાણી અને તેના માણસો લિલ્લના ઝુંપડામાં જઈને ધૂપાઈ રહે, તેટલો વખત મજે તેવા હેતુથી, તેઓએ સારી રીતે મારામારી કરી. મારામારી કરતાં કરતાં ભોંયોએ પડ્યા ને તેની ખાંધ પરની ડોળી પણ પડી. એકંદર માણસો થોડાં જ હતાં પણ તેઓ ખરેખર દરેક જણુ પડ્યા ત્યાં સૂંધી લદ્યા—તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, પોતાની સ્વામિનીને પુષ્કળ વખત મજે અને ડોળીમાં કાંઈ નથી એવું જલદીથી શત્રુઓના જાણવામાં ન આવે. પણ આખરે ડોળીનું રક્ષણ કરનારાઓમાં સાગ્ન શરીરનો કોઈ પણ ન રહ્યો એવું જોઈને, આનંદિત થતો નયનપાળ ઢાંકેલી ડોળીની પાસે ગયો; આસ્તેથી તે ડોળીનો પડદો ઉપાડીને અંદર જોવા જાય છે, તેટલામાં બહારથી એક તરવારનો ધા ખલા ઉપર તથા અંદરથી એક કટારીનો ધા મોં ઉપર—એવા બે ધા પડ્યા. અંદરથી આવેલો ધા ઓગિતો લાગ્યો; કારણ તેનું મોં તે તરફ આગળ પડ્યું નહોતું. બેઉ તરફથી ધા આવ્યાથી તે ઘણો જ ચકિત

ચો, તેમાં પણ અંદરથી ધા આવ્યો તેને જાટે તો એટલું આશ્ચર્ય થાયું કે, તે ચો વખત સૂઈ આવ્યો જ બની રહ્યો. બહારથી ધા ક્યારે માણસને તો સિપાઇએએ પેકડી તેના હાથ બાંધ્યા; પણ અંદરથી ધા ક્યો તે પણ તેઓને નવાઈ જેવું લાગ્યું. ચોલીવારે, નયનપાળે એક હાથે પોતાના મોં ઉપરનો જખમ ધર્યો તથા એક હાથે ફરીને ડાળીનો પડદો પછવાડે ખસેડીને તેમાં રહેલી સળીને હવે બહાર ખેંચી કાઢવી, એવા હેતુથી આગળ વધ્યો. પણ આશ્ચર્ય! ડાળીના પડદા ખસેડયા અને ચંદ્રાવતીને બદલે એક હથિમારખંધ ચન્દ્રાવતો બહાર નિકળી, તેના શરીર ઉપર બીજાને એક ધા કરવાને આગળ વધ્યો; અને એ જોતાં જ તે એક માણસના ચહેરાપર એ જુદા જુદા વિકાર ઉત્પન્ન થયા. નયન પાળના ચહેરાપર ધણી જ નિરાશા અને ખેદવાળું આશ્ચર્ય; અને આટલું આટલું ક્યાં છતાં આખરે પોતાની મહારાણી તથા નાનો અછ-તસિંહ એ દુષ્ટના હાથમાં સપડાશે કે શું, અને માટે અત્યંત ખેદિત થમલા દુર્ગાદાસના ચહેરાપર ધણો જ આનંદ!

આટલું થયું તો પણ મહારાણી અને નાના મહારાણાનું રક્ષણ થયું. તે જોતાં જ તે સ્વામિનિષ્ઠ સેવકને તેવો આનંદ થાય તેમાં નવાઈ શી? નયનપાળના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું એ કેવળ અશ-ક્ય જ છે. તેને જરા આશાંકુર થયો હતો. તેથી સાર્થક માનનારા, જીવને પોતાને મળવાનો અમૃતનો પ્યાલો એકાએક કોઇએ થપાટ મારીને ખુંચવી પીધો હોય તેના કરતાં વધારે દુઃખનું કારણ બીજું શું હોય? જે લોકોએ મરવા સૂધી પણ કેવળ મને દગો દેવાને આટલી લાલાઈ કરી, સિઓએ મને કેટલાં છળ્યા? તેને મને તેટલું કપટ આપીશ તોપણ પોતાની સ્વામિની ક્યાં સંતાઈ છે, તે શું મને કહેશે? નહિ જ! પરંતુ યત્ન ક્યાં વિના શું રહેવાય તેમ છે? તેણે પોતાનાં માણસો દ્વારા તેમના ધણા જ હાલહવાલ કરાવ્યા, પણ તેનાથી કાંઈ પણ ફળ થયું નહીં; કેમકે તે બધાં માણસો જીવ ઉપર ઉદાર થયેલા હતા, તે શું તેની પરવા રાખે? આખરે તેઓના ગળા ઉપર તરવાર મૂકીને તેઓને પૂછ્યું, તે પણ નકામી!! ત્યારે ધણા જ ચીડાઈને તેણે દુર્ગાદાસના દેખતાં જ તેમનાં માથાં કાપીને તેઓને મારી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો અને તે રજપૂતોને તદ્દન કસંક લગાડનાર નામદેવણનાં કામો (જખમી થઈને ધણા જ દીન થઈ પડેલા લોકોને હાલહવાલ કરીને મારવાનાં કામો) કરીને તે દુર્ગાદાસના નરક ફરીને કહેવા લાગ્યો, “ઓ ચંડાળ! તારા દેખતાં પેલી તારી લુચ્ચી બહેનની કેવી દસા કંઈ છું તે જો! તેનો જીવ લઉં છું જીવ! પછી તારા શરીરના કંકડે કંકડા કરીને ગીધ કે શિયાળને ખવડાવીશ!” દુર્ગાદાસ ગુપચુપ ઉભો

હતો; તે એક પણ અક્ષર બોલ્યો નહીં; પણ પહેલાં પ્રમાણે તે ફક્ત હસ્યો. પોતે કાંઈ બોલે છે તેપણુ ગુપચુપ સાંભળી લે છે, ઉલટો પોતાની કુચ્છા કરવા માટે તથા પોતાનું બોલવું કેટલું તુચ્છ છે એ દેખાડવા માટે કેવળ હસે છે, એવું જોઈ નયનને પગથી માથા સુધી આળ પેદા થઈ અને પોતાના કહેવા પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેણે તરત જ પોતાનાં માણુ સોને ઇંદિરાને પોતાની સામે ઉભી કરવાનો હુકમ કર્યો.

ઇંદિરાને આણી, તેની સામે ઉભી કરી. તે સ્ત્રી છતાં પણ તે વખતે ઘણી જ બહાદુરીથી તૈયા બાણે પ્રત્યક્ષ થમને, “કર, માંડ જે કરવાનું હોય તે!” એવું કહેતી હોય એ પ્રમાણે અહેરો કરી ઉભી રહી. નવાઈ એ હતી કે, સ્ત્રી જાતિને કુદરતી ચાલે મોં નીચું કરીને ઉભાં રહેવું પણ તે તેમ ન કરતાં સામી ઉભી રહી ત્યારે નયનપાળ તેના સામે નીચું માથું ધાલીને ઉભો રહ્યો. તેનાથી પેલી બહાદૂર સ્ત્રીના તેજ તરફ જોવાતું જ નહોતું. તેની આંખ ચળકવા લાગી, એવું સ્પષ્ટ જણાયું. એવી સ્થિતિમાં આશરે પા કલાક ગઈ, પછી નયને પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરીને કહ્યું, “તે અને તારા આ મૂર્ખ ભાઈએ બાદશાહનો કેટલો અપરાધ કર્યો છે, તે તને શું માલમ છે? હવે તમને શી સજા થશે તેની કાંઈ પણ કલ્પના તને છે કે?.....”

પરન્તુ આ તેનું બોલવું પૂરું થયું નહોતું, તેટલામાં જ તેને બંધ કરીને તિરસ્કારવાળા અવાજથી ઇન્દિરા બોલી, “જ્યારે અમે એવું કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે જ તેનો વિચાર કર્યો છે, તે સમજ્યો કે? મહારાણી અને મહારાણા સુરક્ષિત છે, એટલા અક્ષરો એક વખત કાનમાં ગયાથી અમને ખેડને જે થવાનું હોય તે થવા દે. જોધપુરના પ્રત્યક્ષ દેવતા, માતા તે જો અમારો ખેડિનો જીવ લેવાને તૈયાર હોય, બાદશાહના (મુસલમાનના) જનતાનખાનામાં જઈને વિટંબણા થવાનો ખરાબ પ્રસંગ જો અમારો જીવ આપવાથી ટળે, તો પછી અમારે શું જોઈએ?”

તે સાંભળીને તે જ વચમાં બોલ્યો; “પણ તારી વિટંબના શી થશે? મહારાણી ધણું તો બાદશાહની રાણી થઈ હોત, પણ આ ભારે અપરાધને માટે બાદશાહ તને શી સજા કરશે તેની તને ક્યાંથી કલ્પના છે? એકાદા સીધી, ખોજની સાથે તારૂં લગ્ન કરાવવાને પણ તે ચુકશે નહિ.”

આ સાંભળીને, ઇંદિરા ઘણી જ મોટેથી નયનપાળને સારી રીતે ચીડવવાને ખડખડાટ હસી, પછી બોલી; “મારી પોતાની કાળજી કરવા માટે હું શક્તિમાન છું, તે માટે મારે તારી પરવા નથી; તું શા માટે મારી ચિંતામાં બળ્યા કરે છે? મારી અને મારા ભાઈની કાળજી તારે કરવી જ નહીં; અમે અમારૂં કુટુંબ લઈશું. અરે મૂર્ખ! જેને રજપૂતપણાનું જરા પણ

આભિમાન છે, તે પેલા દુષ્ટ અને લંપટ તરકડાના હુકમથી, પોતાની મહાન પવિત્ર પતિવ્રતા દેવી ચંદ્રાવતી, જે પ્રત્યક્ષ જનનીસમાન પૂજ્ય છે, તે મહાદેવીને પકડી લઇ જઇને, પેલા ચાંડાળને સ્વાધીન કરવા તું આવ્યો છે? રે તારા હાથ પગ તે જ વખતે કેમ ટૂટી ન પડ્યા? અમારા સરખા ઇમાની નોકરાને તો સાબાશી આપી, તેમને છોડવી લઇ જવામાં તારે મદદ કરવી જોઇએ, તેને બદલે ઉલટો તું તેમની પછવાડે લાગે છે, તેમને પકડવાને જ અહીં સૂધી આવે છે? એટલું જ નહિ, પણ અમને પણ, ‘તમને પ્રસાવીશ, તમારા બેહાલ કરી નાંખીશ, તમારી દુર્દશા કરીશ, તમને ગરદન મારીશ,’ આવી આવી ધમકીઓ આપે છે? તને એમ સ્વપ્નું પણ આવે છે કે, તારા જેવા બાયલા, નીચની ધમકીથી ગભરાઇને અમે આજ સૂધી ખાધેલા લુણુને હરામ કરીશું? કરી લે, કરી લે, તારાથી જે થાય તે કરી લે. શું ઉભો રહ્યો છે? પેલો રહ્યો મારો ભાઇ, તેના જોડા લુણવાને પણ તું લાયક નથી, અમે આ ઉભી હું! અમને બંનેને તારાથી થાય તે કરી લે. હરકત જરા પણ રાખીશ નહીં; બ્હીક જરા પણ રાખીશ નહીં. આવી વફાદારીના કામમાં અમારો જીવ ગયો તોપણ શું થયું!”

અષ્ટાંગે વ્યાપેલા ક્રોધથી તમ થયેલી દેવી મહિપાસુરી, પોતાની સામે ઉભેલા મહિપાસુરને, “લે આવ, હવે સામો,” આદિ વચનોથી ઉશ્કેરતી હોય તેમ, નયનપાળની સામે ઉભેલી ઇંદિરા, ક્રોધથી રક્ત થઇ, તેને ઉશ્કેરતી હતી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

દિલ્લીમાં.

“આપણે આવાં દુષ્ટ કર્મ કર્યો છે, એ વાત લોકોના જાણવામાં આવી હશે,” આવી શંકાઓ દુષ્કર્મ કરનારને અનેક તર્ક વિતર્ક કરાવતી, તેના મનને સર્વદા કલેશથી પ્રજ્વલિત રાખે છે, એ સ્વભાવિક જ છે. પોતે દુષ્ટ કર્મ કરતો છતાં, જગતમાં વિશુદ્ધિનો આડંબર રાખનાર નરાધમ એમ જ જાણે છે કે, આપણું સંશયી મન બીજાં કોઇ જાણી શકતું નથી. પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બીજા કોઇના જાણવામાં ન આવે, એટલા માટે તેને અનેક ઘડભાંજ કરવી પડે છે, અને તેમ કરવામાં તેને જે જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવી પડે છે, તે તેનું મન જ જાણે છે. પોતાના આડંબરથી દુષ્કર્મને ઢાંકી, જગતનાં અન્ય મનુષ્યોને છેતરવાથી તે ફલાય છે.

દિલીપનિ આદશાહ ઔરંગઝેબની અત્યારે અરેખર આવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. રાજ જસવંતસિંહની આખતમાં તેણે પહેલેથી છેલ્લે સૂધી જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, તે એવું સમજીને ચલાવ્યું હતું કે, પોતાના કાવાદવા કોઈ સમજી શકતું નથી; તેમ જ તે સમજી શકે એવો દક્ષ કોઈ છે પણ નહિ. પણ કુકર્મનિ પોતાનું હૃદય જ ડંખ્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ વખત ઔરંગઝેબને પણ થતું હતું. તેણે કેટલાક દિવસ ઉંધ શું છે તે જાણ્યું જ નહોતું. પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેને પૃથ્વીસિંહ અને જસવંતસિંહ જ જણાતા હતા. ઔરંગઝેબ એવો ચતુર. હતો કે, પોતાની આવી સ્થિતિની કાંઈને શંકા પણ આવવા ન દેતાં, પોતાનો સર્વ રાજકારભાર ચલાવતો હતો. પૃથ્વીસિંહને માર્યો છે તેની કાંઈને પણ શંકા નહોતી. પણ આ કૃત્યથી તેનું મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું છે, એવું બહારના કાંઈને જાણવાનું કારણ પણ મળી ન શકે, એમ તેણે પોતાનું વર્તન રખેલું હતું. જસવંતસિંહના ઉપર આવી ભયંકર આક્રમણ આવી પડવાની વાત પોતે બ્રિજ-બાના આગળ સંભેદ હૃદયથી કરતો, એટલું જ નહિ, પણ બોલતાં બોલતાં આંખોમાં પાણી લાવતું તે પણ આ નરાધમ ચૂકતો નહોતો.

આવી આવી અનેક રીતે, ઔરંગઝેબ લોકોને છેતરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ લોકો તેને રૂંદે રૂંદે બોળખી રહેલા હોવાથી, પોતાના મનમાં આવે તેવું તેને માટે બોલતા હતા. આદશાહ પણ લોકોના સંશયોનો પાર પામી ગયેલો હતો અને તેથી તેના સંબંધમાં કાણુ શું બોલે છે? નથા કાણુ શું કરે છે? તે પોતે જાણવાના હેતુથી તેણે દરેક ધૂપા જામુસો ફેરવવા માંડ્યા. કોઈનો સંશય પડતો કાગળ જણાય તો તે રસ્તામાંથી જ છીનવી લઈ, આદશાહને પહોંચાડવામાં આવતો, અને જો તેમાં પોતાના વિરુદ્ધનું કાંઈ પણ લખાણ જણાય તો લખનારની તો પૂરી કમખખતી જ! તે કંઈ યુક્તિથી, કયે બદાને, કોને, શી શિક્ષા કરશે, તેનું કાંઈ જ કહી શકાતું નહિ.

આવી સ્થિતિ દિલીપમાં ચાલતી હોવાથી, લોકો પણ ઘણા જ ચોંકા ગયા હતા. જસવંતસિંહનો પુત્ર જે દિવસે મારવામાં આવ્યો હતો, તે જ દિવસથી કાણુ તરફ જસવંતસિંહ અને તેના સંબંધીઓ ઉપર જતા પત્રો, તથા જસવંતસિંહ તરફથી આ બાબત આવતા પત્રોની મતલબ જાણવા સાર, તેણે કાણુ તથા તેની આસપાસ પોતાના ખાસ ભરેસાના ગુપ્ત જામુસો રાખ્યા હતા. આ પત્રો વાંચી જોવાનો એ નરાધમનો હેતુ એવો હતો કે, લોકોનાં મન આપણા તરફ કેવાં છે, અને તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ જણાય તો તેઓને પકડી, તેમને સખત શિક્ષા કરવી. પોતે આવું ભયંકર કૃત્ય કર્યું છે, ને તે લોકોના જાણવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તે

જાણનારો જાણવંતસિંહને જાણુવ્યા વગર રહેનાર નથી, એવી તે નરા-
કમને પામી આવી કાંઈ થૂકી હતી. પણ આ બાબતની ખબર પોતાની
આત્મા અક્ષર સિવાય બીજા કોઈના પત્રથી જાણવંતસિંહ જાણવા ન
પામે, એવા હેતુથી તેણે એ માટે એક જૂદી જ યુક્તિ રચી રાખી હતી.
આ યુક્તિ મુજબ પોતાને ફાવતો હેવાલ જાહેરવા સાર, તેણે રાખેલા
મુઠ જાણુસોએ, તેને કેટલાક પત્ર આણી આપ્યા. આ પત્રો વાંચી તેના
હૃદયનારાઓ માટે તેણે મનમાં ગાંઠવાળી મુકી, કે પ્રસંગ આવે તેઓની
બરાબર ખબર લેવી. તેના જાણુસો દરદોળ દિલ્લીના ખૂણેખૂણા ફરી
આવી, લોકો શું શું બોલે છે તથા શું શું કરે છે, તેની બાતમી તેને
આપતા હતા. પણ હજી સૂધી કાણુલ તરફ રાખેલા જાણુસો આવી પહોંચ્યા
નહોતા. તે લોકો ક્યારે આવશે અને દિલ્લીથી જતા પત્રોમાં તથા
જાણવંતસિંહ તરફથી દિલ્લી આવતા પત્રોમાં પોતાની આ નીચ કૃતિ માટે
શું શું જાણુવું છે તે જાણુવા, બાદશાહ હવે એક પગે થઈ રહ્યો હતો.

મનની આવી અવસ્થા સ્થિતિમાં તે એક દિવસ પોતાની ખાસ
માનીતી ઉદેપુરી બેગમના મહેલમાં ગયો. બાદશાહનો પ્રેમ ઉદેપુરી
બેગમ ઉપર અન્ય સર્વ બેગમો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો અને તેથી આજ
કામ તો ઉદેપુરી જ કરે તે પૂર્વ દિશા જ થતું હતું. પોતાના પૂર્વ જ મહાન
બાદશાહ અકબરના જેવા પોતે પણ સર્વાંશે થયું અને કહેવાવું એ જ તેની
ધારણા હતી; ફરક માત્ર એટલો જ હતો કે, મહાન અકબરના જેવી
તેનામાં સદ્બુદ્ધિનો અંશ નહોતો. અસલ રજપૂત કુટુંબની છોકરી-
ઓને પોતાની બેગમો બનાવવી, પણ અકબર બાદશાહ જેમ તેઓને
પોતાનો હિંદુ ધર્મ પાળવા દેતો હતો, તેમ પોતે ન પાળવા દેવો, એ
તેનો મુખ્ય હેતુ હતો. આ રાજમાં અકબરના જેવો એક પણ સદ્-
ગુણ ન હોવાથી, પ્રથમ તો રજપૂતો પૈકી કોઈ પણ પોતાની ખુશીથી
તેને જમાઈ કરવા ઇચ્છતા નહોતા. પણ સત્તા આગળ સાણુપણુ ક્યાં
સૂધી ચાલે? ઔરંગઝેબની તો એ જ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, જે રજપૂત
વંશને આજ સૂધી મુગલો સાથે કન્યા આપવાનો સંબંધ થયો નથી તેવા જ
મોટા વંશની કન્યા સાથે સંબંધ કરવો, તેની કન્યા આપણે લાવવી અને
તેને પોતાની બેગમ બનાવવી. તેને ઉદેપુરના કુટુંબની છોકરી પોતાને
ત્યાં લાવવાની અત્યંત ઇચ્છા હતી; પણ આ ઇચ્છા તૃપ્ત થવાના તો
સાંસાં જ હતા. આથી તેણે ઉદેપુરમાં આવી રહેલા કોઈ માંડલિક
સરદારની અતિ લાવણ્યમયી રાખ-જેને પ્રથમ દારાએ રાખી હતી,
તે એર્જુન કીસ્તાનીને પોતાના જ્ઞાનખાનામાં આણી અને
તેને ઉદેપુરી બેગમનું નામ આપી, માત્ર ઉદેપુરી એ નામથી જ સંતોષ

માન્યો. ઉદ્દેપુરના રાજ્યકુટુંબ સાથે પોતાને સંબંધ છે, એમ તે સરદારે બાદશાહ ઔરંગઝેબને સમજાવ્યો, અને ઉદ્દેપુરી બેગમે પણ પોતાના અત્રિતિમ લાવણ્ય અને મોહક શક્તિએ કરીને, બાદશાહના મનને કેવળ પોતાને તાબે જ કરી લીધું હતું. બાદશાહ ઔરંગઝેબ કદી કોઈને વશ થાય તેવો માણસ નહોતો; છતાં પણ ઉદ્દેપુરીએ તેને આટલો બધો પરવશ બનાવી મૂક્યો છે, તે જોઈ સંવેદને આશ્ચર્યજ થતું. રાજ-કારભાર પણ ધણી વખત ઉદ્દેપુરીના જ મહાલયમાં બેઠું બેઠું કરતો હતો.

આજે પણ બાદશાહ ઉદ્દેપુરીના મહાલયમાં તેની પાસે એક કોચ ઉપર બેઠો હતો. દંપતીમાં વાર્તાવિનોદ ચાલતો હતો. બેઉ જણા વિનોદાનંદમાં મગ્ન થઈ ગયાં હતાં. એટલામાં કાશુલ તરફના જસુસ આવી પહોંચ્યાની વરદી ખીજમતગારે આપી. ક્યારે આવીને જસુસો કાશુલની ખાતમીએ આપે તથા જસવંતસિંહના પુત્રનો વધ કર્યા પછી લોકો તરફથી પોતાને માટે તેને શું શું લખવામાં આવ્યું છે તે બાબતના પત્રો ક્યારે વાંચવામાં આવે, આવા આવા વિચારોથી બાદશાહ તો ઉપર થઈ રહ્યો હતો. બાદશાહ ઔરંગઝેબને લખવા વાંચવાનો ધણો શોખ હતો. રાજકાજનાં જે જે કામ તેના આગળ આવતાં હતાં, તે તે પોતે જાતે જ વાંચી જોતો અને તેમાં જે ખાસ મુદ્દાના કાગળપત્રો હોય તે તો જાતે જ લખતો હતો. આથી તેને કાગળ લખી આપનાર અથવા વાંચી સંભળાવનારની જરૂર પડતી જ નહોતી. તેમાં વળી આજના કાગળો, જે ધણાજ ગુપ્ત, તે વાંચવા તો કોઈને બોલાવે જ શાનો? આસપાસ ઉભેલા સર્વ નોકર ચાકરોને ત્યાંથી ખસી જવાનો હુકમ થતાં, તેઓ સર્વ લાંથી ગયા, એટલે બાદશાહે પોતે એકેક કાગળ કાઢી કાઢીને વાંચવાનો પ્રારંભ કર્યો. કાગળો કાંઈ બહુ નહોતા: માત્ર પાંચજ. તે દિવસે પત્ર લખ્યો, એ કામ કાંઈ સહેલું નહોતું, અને લખવું જો કે ગમે તેટલું સુગમ હોય તોપણ જેને લખવાનો હોય, તેને તે સહીસલામત પહોંચવાની ધણીજ મુશ્કેલી નડતી હતી. જસવંતસિંહના જે પ્રિયતમ મિત્રો હશે, તેણે જ તે લખવાની હિમ્મત કરી હશે.

બાદશાહે પહેલો જ પત્ર ફોડ્યો. તે પત્ર દિલ્લીના એક રજપૂત સરદારનો હતો, અને તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, 'રાજા જસવંતસિંહજી! આપના કુળનો એક ક્ષુદ્ર અંકુર પણ રહેવા ન પામે, એવી અતિશય દુષ્ટ ભુદ્ધિથી, બાદશાહે પૃથ્વીસિંહને બોલાવ્યો, તેને વિષમય પોશાકની બેટ આપી તથા અતિશય માયા જણાવી, તે જ પોશાક પહેરી દરબારમાં આવવાનું ફરમાન કરી દરબારમાં બોલાવ્યો તથા ત્યાં તેને એ નીચ, પાપી, નરાધમે ગરદન માર્યો છે. બાદશાહના આ અમાનુષિક કૃત્ય માટે

દિલીપના તમામ હિંદુ મુસલમાન સર્વને ધણું લાગી ગયું છે. જે રજપૂત બન્યો છે, તેમને તો નખથી શિખા સૂધી કોધામિ વ્યાપી ગયો છે. પણ લાલમાં સાંત બેસી રહેવા શિવાય તેમનાથી શું થઈ શકે એમ છે?" આ ખીના વાંચતાં જ બાદશાહ પોતાના મનમાં હસ્યો. તે પત્ર પૂરો વાંચી, પાછો પરખીડીઆમાં મુકી, બાદશાહ બરબડ્યો,—"ઠીક, ઠીક, અમરાસિંહ ! કાંઈ જ હરકત નહીં. તે આવું લખ્યું? પણ તું એટલો વૃદ્ધ છે કે, તારા લખવા બોલવા ઉપર મારે કાંઈ જ જોવા સરખું નથી."

બીજા તથા ત્રીજા પત્ર પણ આવો જ હતો. ચોથાની વારી આવી ! તે પરખીડીઆમાં કેવા કામળો છે તે ઉઠ્ઠી જોવા પરખીડીયું ફાડ્યું ! તેમાંથી બે કામળ નીકળ્યા. એક પત્ર સુંદર અક્ષરથી લખેલો, કોઈ ખીના હોય એમ જણાયું. બીજા પત્ર જોતાં તેમાંના અક્ષરો થરથરતી ક્લમથી લખામલા હોય તેવા જણાયા, અને તે ઉપરથી તે પત્ર કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષે લખેલો હોય, એમ પત્ર જોતાં જ કોઈ અનુમાન કરી શકે એમ હતું. તે બેઉ પત્રો વાંચી જોતાં, બાદશાહને કાણુ જાણે કેવો આનન્દ લાગ્યો હશે? ખીના હાથનો લખેલો પત્ર ઉદેપુરી બેગમના હાથમાં મૂક્યો અને બોલ્યો; "સુંદર અને નાજુક હાથથી લખાયેલો પત્ર નાજુક આંખે જ વંચાવો જોઈએ, અને નાજુક કંઠથી જ સાંભળવો જોઈએ." રાજકાળમાં પોતાનો હાથ પેસે તથા સર્વ બાબતોની ખબર પોતાને મળે, આવી ઉદેપુરીને હમ્મેશાં ઉત્કટ ઇચ્છા થયા કરતી હતી; અને તેમાં વળી બાદશાહે પોતાનો અતિશય ગુપ્ત પત્ર તેની પાસે વંચાવવા તેના હાથમાં મૂક્યો, એ જોઈને ઉદેપુરી તો ફૂલાઈને ફાળકો જ થઈ ગઈ. તે બોલી; "જી ખાવિંદ ! આપને વાંચી સંભળાવવા અગાઉ હું જરા એનું મનન કરી જાઉં, અને પછી આપને સંભળાવું." આવું બોલી તે પોતે, તે પત્ર મનમાં વાંચવા લાગી. પત્ર ઘણો મોટો અને લાંબો હતો. વાંચતાં વાંચતાં તેની આંખો દાઢ થઈ ગઈ; ક્રોધથી તેના રક્ત-હોઠો, લોહી ઉડી જઈને થરથર કાંપવા લાગ્યા, ભવાં ચઢી ગયાં, શ્વાસોર્ધ્વાસનો વેગ વધ્યો, અને છેવટે બાદશાહની પાસેથી તે ફડાક દેતીકે ઉડીને ઉભી થઈ, એક બાજુ ખસી, ક્રોધયુક્ત ગદ્ગદ કણ્ઠે બાદશાહને કહેવા લાગી, "શું ઔરંગઝેબ બાદશાહની માનીતી બેગમના સંબંધમાં આવા શબ્દ ? શા માટે મને આપે આપની પાસે લઈ, આટલી મોટી પદવીએ ચઢાવી; એ બે બદામની ગુલામડી મારો આવો તિરસ્કાર કરે ? એના કરતાં તો હું વિપપાન કરી, આત્મહત્યા કરું તો તેમાં મારી કાંઈક શોભા રહેશે. લોકો એમ કહેશે કે, પોતાની અવગણના એ લાણુવાર પણ સાંભળી શકી નહીં." આટલું પટપટ બોલી, તે પત્ર બાદશાહના મેહાં ઉપર ફેંક્યો. બાદશાહ પણ જે પત્રો વાંચતો હતો તે બધા તેને

અત્યંત ક્રોધ ચઢાવે તેવા જ હતા. તે વાંચતો વાંચતો છેડા સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, એટલામાં છેવટના કેટલાક શબ્દોથી તેની ચિત્તવૃત્તિ પણ ખસી ગઇ. એક તો પત્રનો સંતાપ, અને તેમાં વળી બીજી બાબતથી પોતાની પ્રીતિપાત્ર ઉદ્દેપુરીના સંતપ્ત શબ્દો સાથે તેણે ફેંકેલો કાગળ પોતાની દાઢી ઉપર પડવાથી, બાદશાહને બેવડો ક્રોધ ચઢી ગયો. ઉદ્દેપુરીએ ફેંકેલો પત્ર પોતે વાંચી, તુરત જ ત્યાંથી ઉડી, પ્રિયાની પાસે જઈ, ગંભીર-પણે તેને કહેવા લાગ્યો, “બ્રાણ્યુત્તમા ! તું આવો સંતાપ શા માટે કરે છે? જોણે તને આવા અપમાનના શબ્દો લખ્યા છે, તેને જો તારી લોંડી કરીને ન રાખું તો માફ નામ ઔરંગઝેબ નહીં. કાણુ છે રે? જા! અરે! પણ બીજા કાંઈની શી જરૂર છે. હું જ મારી મેળે જાઉં છું. બ્રાણ્યુ-પ્રિયા! બે મહીનાની અંદર એ લોંડીને આ દિલ્લી શહેરમાં લાવી, તારા આ ગુલામની સાથે તેને પરણાવી, તારી ગુલામડી બનાવી, તને સાંપીશ! તેની આ તારો બ્રાણ્યુનાથ આજ તારા આગળ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. કેમ, હવે તો તને શાંતિ થઇ કે ની?”

ઔરંગઝેબે આવી આવી અનેક ધીરજો આપી, છતાં બેગમે તે તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહીં. તે તો પોતાના સંતાપમાં જ બળતી હતી. પત્રમાંહેલા પોતાને અપમાન કરનારા શબ્દો વાંચી, તે તો ક્રોધથી ગાંડા જેવી જ થઇ ગઇ. તેને એમ થયું કે, આ પત્ર લખનાર જો આ વખતે મારી પાસે હોય તો તેના શરીર ઉપરનું ચામડું જ ઉતરડાવી નાંખું. ઔરંગઝેબે તેની પાસે જઈ, તેનો હાથ ઝાલી, તેને ઠંડી પાડવા ઘણાંએ પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેનું કાંઈ જ વળ્યું નહિ. તે તો એક અવાજે બોલ્યા જ કરતી હતી. છેવટે તેનો ઘાંટો બેસી ગયો અને શરીરની સ્ફુર્તિ પણ ઓછી થઇ ગઇ. રીતિ છે કે, ગુસ્સો પોતાને જ ખાય છે. છેવટે બાદ-શાહને કહેવા લાગી,—“શું આખા હિંદુસ્તાનની પટ્ટરાણીને આ કુતરી આવા અપશબ્દો લખે અને અમારે શું તે સામું આંખો મીંચી જોયા જ કરવું? આના કરતાં તો અમારે અશીણ કે સોમત્ર ખાઈને સુધ રહેવું, એ જ સાફ છે.” ઔરંગઝેબે તેનો હાથ પકડી કહ્યું, “બ્રાણ્યુપ્રિયા ! તું આટલી બધી દીવાની કેમ બની ગઇ છે? હું તને બીજું શું વધારે સમજાવીને કહું? આ મહેલમાંથી બહાર નીકળતાં વાર જ દશ હજાર માણસના સૈન્યને મોકલી, રૂપનગરની ધુળધાણી કરી નાખું છું; એ કુતરીને તારી પાસે આણી, તારા આગળ તેને નાકલીંટીઓ તણાવું છું અને પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે તારા બોજની સાથે તેનું લગ્ન કરાવી, તારી લોંડી બનાવી દઉં છું; પછી શું, એટલું જ નહીં, પણ જસવંત-સિંહની ચંદ્રાવતીને પણ.....”

મોહનજી આગળ બોલતો આટકી ગયો. જરા જીલ દાખી, થોડી વાર વિચાર થઇ ગયો. “આ છુદ્ડ મધેડા-પેલી કુતરીના બાપે, આ જસવંત-સિંહની ઉપર લખેલા પત્રમાં શું મારી થોડી નાસેલી કરી છે? આટલી ઉંચરે એને હવે કિસીના દરબારમાં મુકેડાટ બંધાઇ આવી, સર્વ સલામાં પોતાની રજોતી કરાવવાની ઇચ્છા રાખી છે, તેમાં બીજાને કાંઈ શું કરી શકે? બસ, ખારી! તું આ વાતથી જરાપણ દિલગીર થઇશ નહીં. આખી જહાનનો બાદશાહ આલમગીર, આ તારા સામે તારા દાસ રૂપે ઉભો રહ્યો છે, મછી તારે બીજું શું કુઃખ છે?”

ઉદેપુરી બોલી; “જ્યાં સુધી આવા રજપૂતો જીવે છે સાંસુધી તમે તમારે મ્હોંએ આખી જહાનના બાદશાહ આલમગીર કહો તે કાંઈ ડીક દેખાય છે? એ રૂપવતીની મને પૂરેપૂરી ખબર છે. તેની માએ આગળ પણ એક વખત મારું એવું અપમાન કર્યું હતું કે, મને ત્રણ દિવસ તો બસ પણ લાગ્યું નહીં. પછી આપની પાસે આવ્યા બાદ તે વાતનું વેર લેવાની જ હતી; પણ તેટલામાં તો તે ડાસલી મરી ગઇ. પ્રાણનાથ! હવે તો એ આગળનું, તેમ જ આ બીજી વખતનું એમ બેઉ અપમાનને માટે, આ કુતરીની જ ખબર લેવી. આપ તો આપની પ્રતિષ્ઠા ખરી કરશો, કે પછી રજપૂતોની પછવાડે હવે કાણુ લાગે છે, એવા પ્રમા-દમાં જ પડી રહેશો? કે અહીંની પ્રતિષ્ઠા અહીં જ મૂકી એમ કરશો? રૂપનગરના રાજાને શિક્ષા કરવી, એ કાંઈ રમત વાત છે એમ નથી. રાજ્ય તો નાનું સરખું છે, પણ વિજયસિંહના ઉપર જરાપણ સંકટ આવેલું જોઇ, સર્વ રજપૂતો તુરત એકત્ર થઇ જશે. રજપૂતોના આ ધારાથી આપ ક્યાં અગણ્યા છો? તેમાં વળી આ પૃથ્વિસિંહના મરણથી કેટલો મોટો ઉત્પાત થશે, તેનો વિચાર કરી જુઓ! જે પ્રતિષ્ઠા કરવા યોગ્ય હોય અને જે પાળી શકાય તેવી હોય તે જ કરજો. મને આપની દાસીને શું છે? હું જો અશીષુ ખાઇને મરીશ તો મારે ઠેકાણું બીજી ચાર ઉભી મશે.”

કહેવાની જરૂર નથી કે, સામાના મનને વશ કરવામાં ઉદેપુરીના જેવી ચતુરાઇ બીજી કાઇનામાં લાગ્યે જ હશે. ઉપરના શબ્દો બોલતાં તેણે એવું તો અંમ મરડયું, એવાં નેત્રકટાક્ષ ફેંક્યાં, ભૂકુટી ચઢાવી દીધી તથા એવા વિલક્ષણ નિઃશાસા નાંખ્યા કે બાદશાહનું મન છેક જ પરા-ધીન થઇ ગયું. તે કાલાવાલા કરતો ઉદેપુરી આગળ નમી જઇ બોલ્યો; “મારા હૃદયમંદિરની પૂજ્ય દેવતા! મારી નેત્રની કીકી! મારા હૈયાના હાર! તું આવાં દીન વચન શામાટે કાઢે છે? મારી પ્રાણુત્તમા ઉદેપુરી! તું જો આમ કરી બેસી તો પછી આ તારો દાસાનુદાસ ઓરમજી શી

સીતે જીવી શકશે? તું કાંઈ પણ આડોઅવળો વિચાર કરી, તારા સુકોમળ મનને અસ્વસ્થ કરીશ નહિ. જે બાબતની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી, અને તે પણ પોતાની ખાસ માનીસી પટ્ટરાણીના સમક્ષ, તો પછી તું શું એમ ધારે છે કે, તે પ્રતિજ્ઞા પાળ્યા વગર આ તારો પ્રાણુવલ્લભ કદી પણ પાછો ફરશે? તને આવી શંકા જ કેમ આવે છે? પ્યારી! તારું મન તું નાહક દૂલવીશ નહિ; મારા શબ્દોને માટે તારા મનમાં કાંઈ પણ સત્યતા લાગતી હોય તો હવે તારો ક્રોધ છોડી દે, અને હું અહિંથી જઈ તે પહેલાં તું એક વખત તારા પ્રસન્ન વદનથી મારા સામું જોઈ, તારું આનંદમય સ્મિત પ્રરી દેખાડ! તારા સુકોમળ કંઠથી જ “પ્રાણુનાથ! આપ હવે જાઓ” આ શબ્દો બોલી, મને જવાની રજા આપ. તને જે સુષ્પમાં જોઈ તો જ મને સુષ્પ છે, નહીં તો મને સુષ્પ ક્યાંથી મળવાનું?”

ઉદ્દેપુરીએ જાણ્યું કે, હવે આપણા મોહાસ્ત્રનો પૂરેપૂરો અમલ થયો છે, ને હવે વધારે તાણવા જતાં દૂરી જશે અને રચેલી બાજી સર્વ વ્યર્થ થઈ જશે, આ જોટલું થયું તેમાં સર્વ કામ થઈ ગયું છે, એમ જોઈ, પોતાના સંતાપાસ્ત્રને શિથિલ કરી, મોહાસ્ત્ર ને ભૂંડરી ઉપર ચઢાવી, લાડ કરતી, સુકોમળ વદનથી બોલી,—“હું મરેલીનું તે વળી માન શું અને અપમાન શું? આ તો એટલું જ કે, આપની બેગમ અને પટ્ટરાણીની પંક્તિમાં આવેલીનું આવું અપમાન થાય, એ જરા ઠીક ન કહેવાય. એમાં તો આપને જ બોલું, મારે શું? આજે અમુકે અપમાન કર્યું, તે જોઈ પટ્ટરાણીના ખાવિંદ તરફથી જે તેને માટે કાંઈ ઇલાજ ન લેવાય તો પછી બીજે દીવસે બીજું કાંઈ તેથી પણ વધારે અપમાન કરતાં ચૂકે નહી. મારે તો એટલું જ કહેવાનું કે, આવી બાબતોમાં ડાશા મુવાનો લય નથી, પણ જમ પેધ્યાનો લય છે.” આટલું બોલી, તે લટકાળી પતિના પાસામાં જઈ ભરાઈ ગઈ. બાદશાહે તેને અત્યંત પ્રેમ બતાવી કહ્યું, “પ્રાણુ પ્યારી! તું જરાપણ શીકર કરીશ નહી. હું બોલ્યો છું, તેજ પ્રમાણે કરી બતાવીશ.” આટલું બોલી, તુરત લાંથી ઉડી, આલમગીર પોતાના દિવાનખાના તરફ ચાલ્યો.

દક્ષતર કલમદાન મંગાવી, બાદશાહે પોતાને હાથે એક પત્ર લખ્યો. પછી સાદતખાન નામના સરદારને બોલાવી મંગાવી, તેને હુકમ કર્યો કે, “બે હજાર માણસ લઈ, હમણાં ને હમણાં આણુના પહાડ ઉપર જાઓ, ને રૂપનગરના રાજા વિજયસિંહને કેદી બનાવી, મારી પાસે લઈ આવો. પ્રથમ તો તેને આ ખલીતો આપજો; જે તે મુંજે મોંઢે સર્વ વાત કબૂલ કરી, પોતાની દિકરીને લઈ, તમારી સાથે આવે તો તો ઠીક છે, નહિ તો રૂપનગરના આખા ગામને અને કિલ્લાને બાળી ભસ્મ કરી

જાણીએ જરા પેણુ દમાનો અંધ ન દેખાડતાં તેને અને તેની દિકરીને
પાછી કંઈ કરીને અહિં લઈ આવે, સાદતખાનજી! મદો-મત લોકોને
આવી રીતે સીધા ક્યાં શિવાય આપણે કરપ પડનાર નથી. એમ જો
આપણે નહિ કરીએ તો એ રજપૂતો બરાબર પાંસરા ચાલવાના નથી.”
સાદતખાનને ટુંકમાં પોતાનો હુકમ સંભળાવી દીધો તથા તેને
મુંઢી કાઢેલા એ હજાર માણસો આપી, પોતાના સ્વદસ્તુરના
મંત્રીના સાથે ફરખનાર તરફ એકદમ રવાના કરી દીધાં.

મનઃકંપિત વાતો કંપનામાં જોટલી સરળ જણાય છે તેટલી જ
કરવામાં સરળ હોય તો આ જગતની કેવી સ્થિતિ આજ સુધીમાં થઈ
ગઈ હોત!

મકરણ ૧૪ મું.

નયનપાળની કપટજાળ

ઈંદિરાના અતિશય ધૈર્યના તથા સાહસના ઉદ્ગાર સાંભળી, નયન-
પાળના મન ઉપર કેવી અસર થઈ હશે, તે કહી જણાવવું આવશ્યક નથી.
તેના બર્વભરિત તથા દેશહિતયુક્ત શબ્દો સાંભળતાંજ પ્રથમ તો તે એકદમ
અકિત જ થઈ ગયો. એક ક્ષુદ્ર સ્ત્રીના શબ્દો સાંભળી, તેના મનની આવી
સ્થિતિ થઈ જશે, એવું જો કોઈ ભવિષ્યવેત્તાએ તેને અગાઉથી કહ્યું હોત,
તો તેને તે જરા પણ ખરું લાગ્યું નહોત; એવા ભવિષ્યવેત્તાની તેણે તે જ
વખતે ફજોતી કરી મુકી હોત. પણ આ વખતે તો તેની કેવળ વિલક્ષણ
સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. ઈંદિરાના શબ્દોએ તેનું મર્મસ્થાન ભેદી નાંખ્યું.
એક ક્ષુદ્ર સ્ત્રીને, પોતાની જાતિનું, પોતાના દેશનું અને પોતાના રાજ્યનું
જોટલું અભિમાન છે તેટલું પણ—અરે તેટલું શું, પણ તેનો એક લક્ષાંશ
પણ પોતાનામાં તથી, એ જોઈને નયનપાળને એક વખત તો—લજ્જા
આવી ગઈ. આ શબ્દોએ તેની વિવેકબુદ્ધિ ખત્રત કરી, અને તે બુદ્ધિને
પ્રથમ તો એમ જ ભાર્યું કે, આ સ્ત્રીને તથા તેના ભાઈને છોડી દેવા.
એટલું જ નહીં પણ આપણે પોતે પણ હવે જોધપુરની ગાદીના સંર-
ક્ષણ અર્થે જ, બાદશાહની નોકરી છોડી, આપણું આખું આયુષ્ય અર્પણ
કરવું. આ વિચારનો ઉદ્ભવ થતાં જ તે ઈંદિરાની મોહક, દીન, પણ
સ્વદેશાભિમાનના અવિરલ તેજથી દુષ્ટિમાન મુખશ્રીને નિહાળવા લાગ્યો.
જેતાં જેતાં, કાણ જાણે કેવો વિલક્ષણ વિચાર તેના મનમાં આવ્યો કે
તરત તે પોતાના લોકો તરફ ફરીને બોલ્યો,—“કાણ જાણે આપણને સર્વને

કંગવા અર્થે જ આ રચના તો ન રચાઈ હોય! આ દુર્ગાદાસને છોડી મૂકો, એનું આપણે કાંઈ કામ નથી. ભલે એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય. આ ઇંદિરાને સાથે લઈ લ્યો. આ જ ચંદ્રાવતી હશે, અને ખસી ચંદ્રાવતી કાણુ છે તે આપણને ખબર ન હોવાથી, ગમે તેવી સુક્રિતઓ કરી છૂટી જવા સારુ જ, આ વ્યૂહ રચાયો હશે, તેની આપણને શી ખબર? આપણે હવે આ દુર્ગાદાસની સાથે કાંઈજ નિસબત નથી, પણ આને છોડી દેવી કાંઈ કામની નથી. માટે એને (દુર્ગાદાસને) છોડી દો, એ આપણી સાથે આવવા માંગતો હોય તો પણ એને લેવાની જરૂર નથી. “ચાલો! પાછા ફરો!” આવું તે બોલે છે, એટલામાં જ ઇંદિરા ઉછાળો મારી બોલી ઉઠી, હા, હા, તું ગમે તેવી ધમકીઓ આપ, પણ તેથી ગભરાઈ જઈએ એવાં અમે ભાઈએહેન નથી. બેલાશક, તું તારા મનમાં આવે તે કર. મને એકલીને લઈ જા, ગમે તો એઉંને લઈ જવાની ધમકી બતાવ, પણ તેથી હું ગભરાનાર નથી. જે થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું જ, જેને માટે અમે અમારો શ્રવ આટલા જોખમમાં નાંખ્યો છે, તે કામ તો પાર ઉતરી ગયું, હવે અમારે જરા પણ બીછીવાનું કારણ નથી. બાઈસાહેબ તો ક્યારનાંએ છટકી જઈ, આશુના પહાડમાં, પોતાના વિશ્વાસુ ભિલ્લોના રક્ષણમાં જઈને બેઠાં છે. ઔરંગઝેબ તો શું પણ એનું આખું સૈન્ય પણ તેમનો પતો મેળવવા રાતેરાત્ર અંતે પાનેપાન બોળી વળે, પણ તેમનું પગલું સુઢાં પણ તેઓ જાણી શકવાના નથી. તારા બાદશાહને કહે કે જખ માર! વધારે તો તને શું કહું! અબ્જિતસિંહ મહારાજની પણ તને શું ખબર છે! ધૂળ. હું તને શું કામ કહું! અને કદાચ કહું તોપણ તેથી તારું શું વળવાનું છે! અરે મૂર્ખા! રાણીસાહેબનો પુત્ર અને અમારા જોધપુરના ભવિષ્યના રાજાને પણ તારી નજર સામે જ ક્યારનાંએ નસાડી લઈ ગયા, તેનું તને ક્યાં ભાન છે! હવે એની પણ પક્કી ખાત્રી રાખ, કે તે પણ કોઈ એવે જ નિર્ભયસ્થાને જઈને બેઠાં છે. ચાલ, હવે તો મને દિલ્લીમાં જ લઈ ચાલ; બાદશાહની સામે મને ઉભી રાખી, મારે માટે તારે જે કહેવું હોય તે કહે, અને પછી મારે પણ જે જે કહેવાનું છે તે તે કહી નાંખીશ; પછી તારી ત્યાં શી દશા થાય છે તે પણ જોજો!”

આ પ્રમાણે નયનપાળથી દસગણા જુરસાથી ઇંદિરા બોલવા લાગી. ઇંદિરાએ નયનપાળની ખાત્રી કરી આપી કે, તેની ગમે તેવી ધમકાથી અણુમાત્ર પણ તે બહીતી નથી. ઇંદિરાની આકૃતિ એક તરફથી પોતાને જ લાભપ્રદ થઈ પડી; તેમ જ બીજી બાજુથી જરા નુકશાન કરનારી પણ થઈ. કેટલાંક માણસો એવી પ્રકૃતિનાં હોય છે કે, પોતાની સાથે કોઈ તુચ્છપણું

મોહન હોય, તુચ્છપણે વર્તતું હોય, તેના ઉપર તે ઉલટો પ્રેમ દેખાડે છે. નયનપાળ પણ આવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તે ઇંદિરાના શીર્ષ અને સૌંદર્યથી મોહ પામ્યો. ઇંદિરાએ તેને આવી રીતે ઝટકી નાંખ્યો, છતાં પણ તેના પ્રતિ નયનપાળનો મોહ ઓછો થયો નહીં. નયનપાળે દુર્ગાદાસને ત્યાં જ મુકી જવો તથા ઇંદિરાને બાદશાહની પાસે લઇ જવાનો, મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પણ બહાર તેમ ન જણાવતાં, તે બોલ્યો— “હું તારા લાઇને એમને એમ છૂટો મુકું કે? નહીં! એમ નહીં બને! એના શરીરના દૂકડે દૂકડા કરી, આ જંગલમાં પશુઓને લક્ષ આપીશ, એટલે પછી તું જરા શુદ્ધિમાં આવીશ. તને તો બધી મારી વાતો મસ્કરીની જ લાગે છે, કેમ? પણ જ્યારે તું તારી નજરે પ્રત્યક્ષ જોઇશ ત્યારે જ તને ખાતરી થશે અને પછી.....”

ઇંદિરા તેને પુરૂં બોલવા પણ ન દેતાં પ્રથમની માફક તેના સામું ખૂંપ હસી, અને બોલી—“ત્યારે તો મારી નજર સામેજ તારે જે કરવું હોય તે કર. નકામો શુંક શું ઉરાડે છે? શું અમને ખીવરાવવાને જ આમ બોલે છે? સમક્ષાત્ પમની પણ ખીક ન રાખનારે શું તારા જેવા હીચકારાનાં આવાં ટાવલાંથી ડરી જશે? ચાલ, ચાલ, નકામું કુતરાની માફક ખસતું મુકી દઇ, તારે જે કરવું હોય તે કરી દેખાડ.” આ શબ્દો બોલતાં ઇંદિરાએ એવું તો શરીરનું ચલનવલન કર્યું કે, નયનપાળનાં તો જાણે પીછલાં બારણાં મોકળાંજ થઇ ગયાં. “હવે શું કરું?” આ પંચાક્ષરી જપ નયનપાળને થવા લાગ્યો. છેવટે તેણે દુર્ગાદાસને છોડી દઇ, ઇંદિરાને પોતાની સાથે લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમની ધારણા મુજબ દુર્ગાદાસને ગરદન મારી, તેના દૂકડે દૂકડા કરીને તે, ઇંદિરાને પ્રત્યક્ષ દેખાડવા, એવું નયનપાળના મનમાં હતું. પણ પછીથી તેના મનમાં કાંઇ ખીજી જાતનો વિચાર આવ્યો અને તેથી તે ધારણા તેણે મોકુફ રાખી, પોતાનાં માણસોમાંથી છ જણને બોલાવી હુકમ આપ્યો કે, તમે દુર્ગાદાસને લઇ કાંઇ ઘાટા અરણ્યમાં જાઓ અને જ્યાંથી પાછા આવવાનો રસ્તો તેને સૂઝે નહીં ત્યાં લઇ જઇ એને છોડી દો. એટલે પછી એની હત્યા આપણે માથે લીધા વગર રાત્રી હિંસકાથી આપણી ધારણા પાર પડશે. ગરીબ ખીચારા નયનપાળને ખબર નહોતી કે, દુર્ગાદાસથી રજપૂતાનાનો એક ખુણો પણ અગળાયો નથી. ચંદ્રાવતીની પછવાડે જવા કરતાં હવે તેને એમ થયું કે, આપણે દિલ્લીજ જઇએ. કાર્યસિદ્ધિ માટે શું શું કપટખળો તેણે ગોઠવી રાખી હશે? તે તેનું જ મન જાણે.

જે છ માણસોને હુકમ થયો હતો તે લોકો દુર્ગાદાસને પકડીને ચાલવા લાગ્યા. લાઇ બેહેનને હવે ખરેખર વિયોગ થવાનોજ, અને

હવે પાછાં ક્યારે ફરી મળવાનાં? આવા વિચારો ઈંદિરાના મનમાં આવતાં જ તે ઘણી બેહેબાકળી જેવી થઈ ગઈ. તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. પાપી નરાધમ નયનપાળના દેખવામાં આ આંસુ ન આવે તેટલા માટે ઈંદિરાએ જાણે ઉછીની હિંમત આણી હોય તેમ કર્યું. ઈંદિરાનો ધૈર્યને ઉછીનું એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે આ વખતે તે ખરેખર આત્મવિયોગથી ધૈર્યશૂન્યજ થઈ ગઈ હતી, તોપણ તેને એમ લાગ્યું કે ભાઈને આવખતે ઉલટું આપણેજ ધૈર્ય આપવું જોઈએ. તે એકદમ જુસ્સાભેર બોલી, ભાઈ! તને છૂટો કર્યો એ તારું કેટલું મોટું ભાગ્ય છે! મારી કાળજી તું ખીલકુલ કરીશ નહિ. આપણા કુળને અનુચિત એક પણ કાર્ય મારે હાથે થવાનું નથી, એટલામાંજ બધું સમજી લેજે.”

એટલું બોલતાં બોલતાં, ફક્ત બે અશ્રુબિંદુ આંખમાંથી ઢળી પડ્યાં, જે નયનપાળના જોવામાં આવ્યાં. પણ ઈંદિરાએ તે બિંદુ ઘણીજ ચાકાકીથી લોહી નાંખ્યાં. નયનપાળના હુકમ પ્રમાણે હવે દુર્ગાદાસને લઈ જવામાં આવ્યો. પછી ચંદ્રાવતીને પકડવાની આશાથી પોતાનાં માણસો ચારે દિશામાં વિખરાઈ ગયાં હતાં, તેમને ભેગાં કરી લાવવા માટે આણુના પહાડની ઘણી સારી માહિતી ધરાવનાર દૂતને મોકલ્યો. આ દૂતને લિલ્લ લોકોની ઘણી સારી માહિતી હતી, ત્યાં રક્ષણ અર્થે કોઈ માણસ જઈ ચડ્યો, અને તેમનું રક્ષણ જો તેણે માંગ્યું તો તેઓ શરણે આવેલા માણસને એવી રીતે પોતાના રક્ષણમાં લઈને સંતાડી દે કે, તેની પાછળ આવનાર શત્રુ તો રખડી રખડીને મરે ત્યાંમુઘી તેનો પત્તોજ લાગે નહીં. શરણે આવેલાને લિલ્લ લોકો સર્વ એકત્ર થઈ જઈ એકથી બીજી અને બીજીથી ત્રીજી, એમ એક પછી એક જગ્યાએ ફેરવતાજ રહે. આથી શત્રુ તેને ક્યાં? અને કેટલી જગ્યાએ શોધે? આવી લિલ્લ લોકોની રીતોએ તે જસુસ જાણતો હોવાથી, તેણે રાણી ચંદ્રાવતીનો ખીછો લેવાનું માંડી વાળ્યું.

પોતાનાં થોડાં સરખાં માણસો લઈ જોધપૂર તરફ જવું, એ નયનપાળને ઠીક લાગ્યું નહીં. તે જાણતો હતો કે, વખતે આપણે પહાડની કોઈ ખીણખીણમાં આવી પડ્યા તો પછી ત્યાંના માણસો આપણા એક પણ માણસને સંદેશો લઈ જવા સરખો પણ રાખશે નહીં, તે કરતાં તો દિલ્લીજ જવું અને બાદશાહને થયેલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કરવો. પછી જો મરજી હોય તો બાદશાહ મોટું સૈન્ય આપે તે લઈ એકદમ જોધપૂર ઉપર ચઢી આવી, તુરત તેને સર્વ પ્રાંતો સહ ખાલસા કરી દેવું અને મુગલ વાવટો જોધપૂરના કિલ્લા પર ફરફરાવવો. આપણે જોધપૂર ગયા કે બહારજ ઉડી રહ્યો એમ જાણવું. આવું બાદશાહને

સમજાવના, અને મને તેમ કરી બેઠપુરની ચડાઈની તંજવીજ કરાવીશ.
તેથી આવા તરમે પોતાના મનોરાજ્યમાં કરતો નયનપાળ આગળ
વધવા લાગ્યો.

એની ધણી ખરી દુકડીઓ તો નિરાશ થઈ ગઈ હતી. જે દુકડી
દાવતીનાં માણસોની છેક જ નજદીક આવી પહોંચી હતી, તેમાંના
ધણીખરા માણસો તો ભિલ્લોના તીરના સપાટામાં આવી ગયા હતા.
માત્ર એજ માણસ આ વાતની ખબર લઈ આવવા બચી ગયા હતા.
તેઓને મોડેથી ભિલ્લોના પરાક્રમની વાત સાંભળી નયનપાળ તો થર-
થરીજ ગયો. એને લાગ્યું કે, સાફ થયું કે, મને ત્યાં જવાની બુદ્ધિ ન
સૂઝી. નહિ તો માર પછુ પુરવે પુરવ્યા ઉડીજ જાત, અને તેની ખબર
પછુ બાદશાહને કરનાર કોઈ રહેત નહીં. ઇંદિરા તો હાથમાં છે. એને
લઈને બાદશાહની પાસે ઉભી કરીશ, તો એની રીશ કાંઈક નરમ પડશે.
આ તરફની ખબર તો એને મળીજ નહિ હોય, તેથી વખતે એમ પછુ
સમજાવી દઈશું કે, આજ રાણી ચંદ્રાવતી છે તથા એનો પુત્ર જન્મ-
તાંજ મરણ પામ્યો છે. આવો વિચાર કરી, નયનપાળ તો અવળે
પગલે જ પાછો જવા માંડ્યો.

દ્વિતી સૂધી જઈ પહોંચતાં અગાઉ રસ્તામાંજ તેને ખબર મળી
કે, સાદતખાનની સાથે મોકલેલું લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે. તેથી તેને
ફરી વિચાર થયો કે, આપણે આ લશ્કરની જોડેજ મળી જઈએ, કે
ધારેલા બેત પ્રમાણે દ્વિતી જઈએ. સાદતખાનના લશ્કરને અને આપણે
કાંઈજ સંબંધ નથી, આપણે જૂદાજ કામ વાસ્તે ગયા હતા, માટે આપણે
તો હવે પાંશરા દ્વિતીજ જવું, એજ વિચાર નયનપાળે કાયમ રાખ્યો.
આથી સાદતખાન જે માર્ગે આવવાનો સંભવ હતો, તે માર્ગ છોડી,
પોતે આડેજ માર્ગે દ્વિતી તરફ ચાલ્યો. નયનપાળમાં જેટલી મહેતમકાંક્ષા
હતી, તેટલું ધૈર્ય નહોતું. પછુ કપટમાં તો તે એકો હતો. તેણે પોતાના
મન સાથે એમ નક્કી કર્યું કે, અહિં આપણી જે પ્રજેતી થઈ છે, તે
બાદશાહને જાણવા ન દેતાં ચંદ્રાવતીને બદલે અને ચંદ્રાવતી તરીકેજ
ઇંદિરાને બાદશાહની આગળ અડાવી દેવી, અને કહેવું કે મહા પ્રયાસે
એને પકડી આણી છે. આમ ન્યાંસૂધી આપણું ધર્તિગ નભે ત્યાંસૂધી
તો નલાવવુંજ.” તેનું એક મન તેને આમ કહેવું, ન્યારે બીજું મન
તેને બીજેજ રસ્તો દેખાડતું હતું.

ઇંદિરાના જુરસા ભરેલા શબ્દો સાંભળી, મોહિત થયેલાં નયન-
પાળનાં મનને બીજેજ રસ્તો ગમતો હતો. આવી રમણીય સુંદરીને
પોતે છોડી, બાદશાહને સ્વાધીન કરવી, એ તેને જરાએ સાફ લાગ્યું

નહિ. દુર્ગાદાસને છોડી મૂકવાનું કારણ એજ કે, આની મરજી સંપાદન કરવી. એના ભાષને જે એના દેખતાં કાર માર્યો હોત તો એનું મન આપણાથી વિરુદ્ધ થઈ જઈ, તે આપણી સાથે આટલું બોલે છે, તે બોલત પણ નહીં. ગમે તે પ્રકારે ઈન્દિરાની મરજી સંપાદન કરી, તેની સાથે પોતે લગ્ન કરવું, આજ તેની મુખ્ય ધારણા હતી. પણ એ ધારણા શી રીતે પાર પડે? આજ ચંદ્રાવતી છે, એમ કહી બાદશાહના આગળ લઈ જઈ એને જે ઉભી કરીએ, તો વખતે બાદશાહ એને પોતાના જ્ઞાનખાનામાં પણ મોકલી દે, એવો સંભવ છે. એમ થયું તો આપણી સર્વ આશા લાંગી જ જવાની. ત્યારે હવે કરવું શું? આવી નાના પ્રકારની ઘડલાંજ તેના મનમાં ચાલ્યા કરતી હતી. ધીરે ધીરે દિલ્હીની નજીકમાં તે આવતો ગયો. વચમાં જ્યાં જ્યાં મુકામ કરતો હતો ત્યાં ત્યાં ઈન્દિરાને પોતાની પાસે બોલાવી, યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને પોતાનો વિચાર જણાવતો, પણ વ્યર્થ. હવે તો ઈન્દિરા તેની સાથે એક શબ્દ પણ બોલતી નહોતી. તેણે તેને પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પૂછી પૂછીને ખૂબ કાયર કરી ત્યારે એકવાર તે બોલી ઉઠી. “તને જે ગમે તે કર. હું તારા કોઈ પણ શબ્દથી કે કૃતિથી બીહું તેવી નથી. છેવટે જ્યારે હું ના ઇલાજ થઈ જઈશ ત્યારે મારો પ્રાણ, માંડ નામ, મારા કુટુંબનું નામ તથા માંડ શીલ હું ગમે તે રીતે સંભાળી શકીશ. મને તેથી કોઈ લય કે ધારિત છેજ નહીં.” આવા આવા ઉત્તરો ઈન્દિરા તરફથી તેને મળતા હતા.

આમ કરતે કરતે તે દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. બાદશાહને હવે શી રીતે મળવા જવું? તથા શું કહેવું? એ એક મોટી લાંબગડની વાત તેને થઈ પડી. આટલા વખત સુધી રસ્તામાં કરેલા વિચારો હવે ફરવા લાગ્યા, કારણ ઔરંગઝેબ એ કોઈ જેવો તેવો બાદશાહ નહોતો. પોતે એક વાત કરી જાય અને પછીથી બીજી વાત બાદશાહને કાને આવે તો બાદશાહ તેને શી શિક્ષા કરે? તેનો કોઈજ નિયમ નહોતો. તેમ જે બન્યું હતું તે ખરેખર બાદશાહ આગળ કહેવાને પણ તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. હું આમ ગયો અને મારી આવી ફરજેતી થઈ, આવી વાત ખરેખરી કરવી, એ પણ મોતને તેડવા સરખુંજ તેને લાગ્યું. કેમકે ઔરંગઝેબ કઈ વખતે કોને કેવો હુકમ કરી બેસે, તેની કોઈને ખબર નહોતી. ઝટ લઈને શૂળીએ ચઢાવી દે, અથવા તો હાથીને પગે બાંધી મરાવી નાંખે અથવા એવી બીજી ગમે તે ભયંકર શિક્ષા કરતાં બાદશાહ ચૂકે એવો હતો જ નહિ. આવો સર્વ વિચાર કરી, ખરેખરી અને બનેલી સર્વ હકીકત બાદશાહને અક્ષરશઃ નિવેદન કરવી, એવો છેવટે નયનપાળે વિચાર કર્યો. માત્ર ઈન્દિરા પોતાની

આવી આવી છે. અથવા તો પોતે તેને લાવ્યો છે, તે સંબંધી એક અક્ષર પણ તેના આગળ બોલવો નહીં. કારણ કે તેને આણી છે તો તે કેવી ધીર હૃદયની ઊંકરી છે? એવા કુતૂહલથી જ માત્ર જેવાની ઇચ્છા થતાં બાદશાહ કદાચ તેને બોલાવે, ત્યારે હુકમને તાબે થઈ લઈ ચલા વગર તો ચાલે જ નહિ. તેમ કદાચ લઈ જઈએ તો તેના મનોહર શાયરમય રૂપથી તેમજ સુંગારભૂત શારીરિક હાવભાવથી જે કદાપિ બાદશાહ પીગળ્યો તો તાગડતોળજ તેને જનતાનખાનામાં મોકલી દેવાનો હુકમ કરી બેસે, અને પછી આપણે તો રખડી મરવાના. એક વખત તે જનતાનખાનામાં મઈ, એટલે પછી આપણને તો તેનાં દર્શને દુર્લભ. આ બધા વિચારોનું પર્યવસાન એકજ હતું. ઈન્દિરાથી આપણે કેવી રીતે બચીએ છીએ? તે જ માત્ર તેને વિચાર થયા કરતો. જીવ બચાવવા તો આપણે અનેક યુક્તિઓ કાઢી શકીશું, એમ તેની ખાત્રી હતી.

દિલીમાં આવ્યા બાદ એક ક્ષણનો વિલંબ પણ ન કરતાં તુરતા-તુરત તેણે બાદશાહને મળવું જ નેહ્યું. તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ધડભાંજમાં તેણે એક દિવસ ગુમાવ્યો. બીજો દિવસે બાદશાહની હજુરમાં જઈ ઉભો રહ્યો, અને બનેલું સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યું. દુર્ગાદાસે તેને કેવો કહ્યો? તે પણ કહ્યું. સર્વ બીના એવી યુક્તિથી કહી કે, પોતે પોતાનાથી બનવું કર્યા છતાં છેવટે નાઇલાજ થવાથીજ ફસાયો. વચ્ચે વચ્ચે બોલતો ગયો કે, મને ફાવે તે હું કરી લઉં આવો જે આપ ખુદાવિદનો હુકમ હોત તો હું આમ ફસાઈ જાત નહિ.”

બાદશાહ ઔરંગઝેબ કાંઈ કાચો નહોતો. તેણે કહ્યું કે, “રાણી ચન્દ્રાવતી છટકી ગઈ પણ તેની સાથે તેની જગ્યાએ બેઠેલી બીજી ક્રમ સ્ત્રી હતી, તે ક્યાં છે? આટલી છાતી ચલાવનારી સ્ત્રીને તો અલખત મારે જેવીજ નેહ્યું, અને પેલો દુર્ગાદાસ ક્યાં છે? તેને પકડી આણ્યો છે કે નહિ?” નયનપાળને તો “જેનો લય તેનો જ વળાવો” થવા જેવું થયું. તેને લાગ્યું હતું જ કે, બાદશાહ ઈન્દિરાને જેવા માટે બોલાવ્યા વગર રહેશે જ નહિ. અને એટલા માટે શું બોલવું? તથા શું કરવું? તે પણ તેણે ઝોડવી રાખ્યું હતું. તેણે તરત જ જવાબ દીધો, “જહાંપનાહ! એ ઊંકરી કેવી ઉસ્તાદ! અમે ચન્દ્રાવતીની પછવાડે લાગ્યા એ નેહ, તે અને તેનો ભાઈ પછવાડેથી કેણુ જણે ક્યારેએ પોખારાં ગણી ગયા. તેના ઉપર ઘણાજ સખ્ત પહેરા રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ શું તેમની સફાઈની વાત કહું? પહેરેગીરને પણ તેમના ખડલડાટની કરીજ ખખર પડી નહિ. મેં એ પહેરેગીરને ઘણી મોટી શિક્ષા કરી, પણ તેથી શું વળે? હાથના કેદી એક વાર ગયા તે ગયા જ. એકાદ મહારાજા

માણસને જેમ પોતે પહેલાં શું કહ્યું? તથા હમણાં શું બોલે છે? તેને પૂર્વાપર સંબંધ રહી શકતો નથી, તેવી જ આ વખતે નયનપાળની દશા થઇ હતી. નયનપાળ પોતાને પૂછાતા સવાલોનો મોંઢે જે જવાબ આવે, તે દેતો હતો. નયનપાળને જે દૂતત્વ સારૂ કાબુલ મોકલ્યો હતો, તે દૂતત્વ કાબુલું નહિ એટલુંજ નહિ પણ પાછો દરબારમાં આવતાં પ્રથમ જે તેને માનમરતબો મળતો હતો તે પણ જવા વખત આવી, એમ તેને જણાઇ ગયું. એક આંખેજ જ્ઞેનાર માણસને જેમ ખીજી બાજુ ન જણાતાં એકજ બાજુ જણાય છે તેમ નયનપાળને આ વખતે થયું. તેને સર્વથી મોટી ઉત્કંઠા માત્ર એજ હતી કે, ઇન્દિરા બાદશાહના હાથમાં ન જતાં પોતાનાજ તાબામાં રહે, ચન્દ્રાવતી ન મળતાંજ પોતાને પાછા આવવું પડયું, તેજ વખતથી તેણે સર્વ આશા મૂકી દીધી હતી.

નયનપાળના શબ્દો સાંભળી, બાદશાહ ઔરંગઝેબ બોલ્યો “હં! ત્યારે તો તમે મોટા ઠાઠમાઠથી ગયા છતાં માત્ર હાથ હલાવતાજ પાછા આવ્યા લાગો છો? આટલા દિવસ દરબારમાં માથાં ધુણાવ્યાં તે પ્રેક્ટ-માંજ કે? રાજપૂતના બચ્ચા! જોધપુરની ગાદી ઉપર બેસાડવા વારંવાર વિનંતિ કરતો હતો, તે આટલા માટેજ કે? બેસ અહીંઆં! કાણ છે રે?” આ હુકમ બાદશાહના મોંમાથી નીકળતાંજ બે ચાર તોફરો આવીને હાજર થયા. ઔરંગઝેબે તેમને કહ્યું. “હમણાં ને હમણાંજ આના ઘર ઉપર જમિ મૂકી અંદરથી જે કોઇ જડી આવે તેને મારી પાસે લાવી હાજર કરો, અને એના હાથ પગમાં બેડી નાંખી, એને કેદ કરી એક અંધારી કોટડીમાં લઇ જઈને પૂરી મૂકો.” હુકમ થતાંજ માણસો દોડ્યા, અને થોડી જ વારમાં ઇન્દિરાને દરબારમાં લાવી હાજર કરી, અને ખીચારા નયનપાળના દેખતાંજ તેના મોહના વિષયને બાદશાહે ઉદ્દેપુરિ બેગમ તરફ જનાનખાનામાં એક લોંડીની બેટ તરીકે મોકલવામાં આવી. નયનપાળ તરફડતો તરફડતો તેને ખેંચી જનાર માણસો સાથે ગયો. તેને ઇન્દિરાનું દર્શન પણ થયું નહીં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ઔરંગઝેબ બાદશાહ.

કહેવાની જરૂર નથી કે, ઔરંગઝેબની સર્વ આશાઓ ધૂળધાણી થઇ જવાથી, તેને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું હતું. જસવંતસિંહના છોકરા પૃથ્વી-સિંહને માર્યા બાદ, તેણે જે જે યુક્તિઓ રચી રાખી હતી તે સર્વ યુક્તિઓ

આ પ્રમાણે વિદ્યુત થશે, એમ તેને સ્વપ્ને પણ લાગ્યું નહોતું. પુત્રના આકાશ મનુષ્યી જસવંતસિંહને વજ્રમાવ લાગી, તે પણ સ્વર્ગવાસી થયો. આ બનાવ ઔરંગઝેબ માટે અનપેક્ષી પણ ઇશ્ટજ હતો. એ બનાવથી તેના અંતઃકર્ણમાં આનંદના ઉભરા આવવા લાગ્યા. તે જાણતો નહોતો કે, આ દુઃખથી જસવંતસિંહ પોતાનો પ્રાણ છોડે એવું આપણું સદ્ભાષ્ય ક્યાંથી બને? પણ દૈવેચ્છથી તેમજ બન્યું. ઔરંગઝેબનો પાસો આ બાબુએ તો સવળો પડ્યો. આદર્શાદ્ય ધારતો હતો કે, પુત્ર વિયોગના આત્યંતિક શોકથી તે રાજકાજમાંથી મન કાઢી નાંખી, કેવળ વાનપ્રસ્થની દશા ભોગવશે. અથવા આપણે તેને આગ્રહ કરી, આપણા દરબારમાં લાવી બેસાડીશું, અને આપણે ખાસ પ્રસંગોમાં વિદ્વાન, રૂઢ અને રાજકાજના લાંબા અનુભવી ચતુર પુરૂષની સલાહની ઘણી વખત જરૂર પડે છે, માટે તેનેજ તેવા સલાહકાર તરીકે આપણી પાસે રાખવાના બાનાથી, આદરપૂર્વક અત્રે બોલાવી, તે ન જાણે તેમ તેને દિલ્લામાં નજરફેદ જેવો કરી રાખીશું. એવો વિચાર ઔરંગઝેબે કરી રાખ્યો હતો.

ઔરંગઝેબે પોતાને સ્વાધીન રાજ્ય લીધું ખરું, પણ તે કેટલું બધું ડામાડોળ થઈ ગયેલું છે, તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. આટલા માટે જસવંતસિંહ જેવા વૃદ્ધને પોતાની પાસે રાખવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આ ધારણા પાર પાડવા પોતાનાથી બને તેટલું કરવાનો તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. પણ આવી રીતે જસવંતસિંહ આપણા હાથમાંથી છટકી જશે અને પોતાને ગમશે તે જ તે કરશે એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. જેમ આ ખ્યાલ તેના સ્વપ્નામાં પણ નહોતો આવ્યો તેમ, રાણી ચંદ્રવતી પુત્રને જન્મ આપી, આપણા હાથમાંથી છટકી જઈ, રાજપૂતાનામાં ભરાઈ બેસશે, એ ખ્યાલ પણ તેને ખીલકુલ આવ્યો નહોતો. કાંઈ પણ રાજપૂત પોતાનું માયું તેના આગળ ઉંચું કરીજ ન શકે, એવો જ તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. તે એમજ ધારતો હતો કે, આપણું રાજ્ય એક પાયા ઉપર આણી સ્થિર કરી રાખવામાં જે કાંઈ પણ અડચણ આવશે તો તે આ રાજપૂતો તરફથી જ આવશે, અને તેથી તેઓને તો જેમ દબાવી રાખ્યા તે જ કામના છે. જસવંતસિંહ આપણા ઘર સાથે આવી સહકારથી તથા સેવક ભાવ મનમાં રાખીને વર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના કુટુંબની છોકરી આપણા ઘરમાં આવી છે, આ વાતથી તેના વિષે રાજપૂતોમાં થોડો ધણો દ્વેષ ભાવ ફેલાયલો હોય, છતાં પણ પ્રસંગ પડે સર્વ રાજપૂતો તેની સહાયતા સાડે તેની અબળુબાળુ વિંટાયા વગર રહેશેજ નહિ, એની પણ આદર્શાદ્યને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી, અને આથી કરીને એક રીતે થયેલી વાત

અરોઅર થઈ નહિ, એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. કાંઈ છોકરું થયું તો તે જોધપુરના વંશનો મુખ્ય આધાર છે, એમ જાણી તેના સંરક્ષણાર્થે રજપૂતાનાના એકે એક રાજપૂતો પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રને સજ્જ કરી, ઉભા જ રહેશે, એમ પણ બાદશાહની ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. જસવંતસિંહનું મરણ તાબુ તાબુ છે, અને તેટલામાં જે તેની રાણી તથા નવું જન્મેલું બાળક આપણા હાથમાં આવી ગયું હોત તો આપણી કપટ જાળથી તેને અહીંજ અટકાવી રાખીને તે છોકરાને મુસલમાની ધર્મમાં આણવા બનતી તજવીજ કરત. અથવા તે છોકરાની આપણે અતિશય કાળજી રાખીએ છીએ, અને જસવંતસિંહના શત્રુથી તેને કોઈ જાતનો ત્રાસ ન થવા પામે માટે જ તેને આપણી દેખરેખ નીચે દિલ્લીમાં રાખ્યો છે, એવી વાત ચારે તરફ ફેલાવી, ગમે તે પ્રકારે તે છોકરાને તથા તેની માને અહિં લાવી રાખવાં, એવો બાદશાહનો વિચાર હતો. નયનપાળ જસવંતસિંહનો દાસીપુત્ર હતો, અને જે મોટાભાઈને ખસેડી જસવંતસિંહે ગાદી લીધી હતી, તેના પેટનો હતો. ગાદી લીધા પછી જસવંતસિંહે પોતાના ભાઈને હદપાર કર્યો હતો, અને તેથી તે ભાઈ દૂરનાં જંગલોમાં જઈ ત્યાંના લિલ્લ લોકોનો નાયક બની, હુંદકાટ કરવાનો ધંધો કરતો હતો. મળથીજ તેની આવી પ્રકૃતિ હતી, આથીજ તેના બાપે તેને હદપાર કરી, ગાદી ઉપરનો તેનો હક્ક રદ કરી, પોતાની પાછળ ગાદી ભવિષ્ય જસવંતસિંહનેજ મળે, એમ તે કરી ગયો હતો. જસવંતસિંહનો ભાઈ હુંદારાનો ધંધો કરતો હતો, તે વખતે નયનપાળનો જન્મ થયો હતો. નયનપાળની પૂર્વની હકીકત હમણાં જણાવવી જરૂર જેવી નથી. પછીથી તે આવનાર જ છે. માટે હમણાં તો આપણે ઐરંગઝેબ તરફ જ ચાલો.

* ઉપરની હકીકતથી વાંચનારને સહજ ખ્યાલ તો આવ્યો હશે કે બાદશાહે નયનપાળનેજ કાબુલ તરફ શા માટે મોકલ્યો હતો ? પણ નયનપાળને પોતાની બડાઈમાં રહી, કાંઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ કર્યા વગર હાથ હલાવતો પાછો આવેલો જોઈ, બાદશાહને તેના ઉપર ઘણીજ ચીડ થઈ. આજ સુધી બાદશાહને એવી આશા હતી કે, જસવંતસિંહની પાછળ ગમે તે કારસ્તાન કરી, નયનપાળને જોધપુરની ગાદી ઉપર બેસાડીશું, આથી રજપૂતાનાના એક મોટા રાજ્ય ઉપર આપણું બનાવેલું બાવલું બેસાડી તેની મદદથી, કુહાડી હાથના ન્યાય પ્રમાણે, રજપૂતાનાના જૂના અને મહાન વૃક્ષના ચૂરેચૂરા કરી, અહંકારથી ગગને ચડી ગયેલાં રાજપુતોનાં માથાં એકદમ નીચે ઉતારી નાંખી, આખું રજપૂતાના આપણુંજ બનાવી લઈશું. હવે તેમ થવાનો માર્ગ

રહી નહિ, નયનપાળે બાજી બગાડી તેમ આપણે પણ ફગેત થયા. પુષ્પીસિંહને આપણેજ માંચો છે, એ વાત હવે જગ જાહેર થઈ ચૂકી. એ ઉપરાંત વળી હાથમાં આવેલા એ સિકાર પણ ખોયા. આવા નાના પ્રકારના વિચારો આવતાં, ઔરંગઝેબ મુઝાઈ ગયો, પણ આવી હુલ્લક બાબતોથી મનને મુઝવી બેસી રહે, તેવો એ નર નહોતો. આ બાબતો અપૂર્ણપણે મનન કરી, હવે આપણે આગળ શું રસ્તો લેવો, તે મનમાં નક્કી કર્યું તથા તેજ ઉદ્યોગ તરફ હવે પોતાનું મન તેણે ફેરવ્યું. વાંચનારને થોડા જ વખતમાં સમજાશે કે, 'તેણે કઈ દિશા પકડી? તથા કયો અને કેવો ઉદ્યોગ આરંભ્યો? તે માટે હમણાં તો આપણે નયનપાળ તથા ઇન્દિરા બુદ્ધિ પડવા પછી શું બન્યું, તે તરફ લક્ષ ફેરવીએ.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, પોતાની પ્રિયતમ બેગમ ઉદેપુરી તરફ ઇન્દિરાને એક દાસી તરીકે બેટમાં બાદશાહે મોકલાવી. જે દિવસે ઇન્દિરાએ પોતાના ભાઈની સાથે મસલત કરી, રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના પુત્રને છોડાવી, તેની જગ્યાએ બેસવાનું કબુલ કર્યું હતું, તેજ દિવસથી તે જાણતી હતી કે આમ કરવાથી આગળ આપણી શી દશા થશે? શું શું દુઃખો ભોગવવાં પડશે? અને આપણા ઉપર કેવી આફતો આવશે?

ઉદેપુરી બેગમ તરફ દાસી પ્રમાણે મોકલવામાં આવ્યા પછી, ઇન્દિરાને તો એક પ્રકારનો ઉલટો આનંદ થયો. નયનપાળના પંજમાંથી છૂટ્યા માટે તેને કેટલી બધી ફિકર થતી હતી! તેથી તે હવે તેમાંથી તે છૂટી. પોતાના પ્રતિ નયનપાળની કુબુદ્ધિની તો તેને ક્યારનીએ ખબર પડી ચૂકી હતી. દાસી તરીકે બાદશાહના જનનાખાનામાં જવાથી પોતાનું કાંઈજ ખોટું થયું નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાની કારીગીરીથી લાંથી છૂટી થઈ શકીશ, એમ તેને ખાત્રી હતી. એથી ઉલટું, નયનપાળ જેવા કામાંધના પાશમાંથી છૂટા થવું, એ તેને મહા કઠિણ લાગ્યું હતું. આથી ઇન્દિરાએ વિચાર્યું કે, આવી સ્થિતિમાં ઉદેપુરીના મહાલયમાં દાસી થઈ રહેવું, એ પણ એક પ્રકારનો છૂટકારોજ છે. જે નોકર તેને બેગમ પાસે લઈ ગયો હતો, તેણે ઉદેપુરી પાસે જઈ ઇન્દિરાને બેગમ સાહેબના સામી ઉભી રાખી. “બાદશાહ સલામતે આ દાસી આપને સાંઝે મોકલી છે,” એમ અતિ વિનયથી કહ્યું. તેને જોતાંજ ઉદેપુરી કેટલોક વખત સ્તબ્ધ જેવી બની, તેમ ઇન્દિરા પણ બેગમને જોઈ કેટલીક વાર સૂધી તટસ્થ તથા ચકિત થઈ ઉભી રહી. તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવ્યા. ઉદેપુરી સ્વરૂપમાં ઘણી જ સુંદર હતી. મુગલ જનનામાંજ પોતાનો સર્વ કાળ ગાળતી હોવાથી, મુગલ સ્ત્રીઓના શરીરમાં જે મદજન્ય પ્રમાદ એની મેળે આવી રહેલો હોય છે, તે પ્રમાદ આનામાં પણ હવે પૂર્ણ

પણે આવી વસેલો હતો. તેની આંખો ધુધવાયલા જેવી જણાતી હતી. તે વખતનો તેનો પોશાક કેવળ મુગલ સ્ત્રીના જેવોજ હતો. ઉદેપુરી અત્યારે એક કીનખાખના તકીયા ઉપર અદેલીને પડેલી હતી. એક દાસી ઓશીકે તથા એક પાંગથે ઉભી રહી ખસના-વાળાના પંખાથી તેને વા નાંખતી હતી. અત્યારે તે લીલો પોશાક પહેરી બેઠી હતી. નખથી શિખા સૂધી કેવળ લીલાં કાચી કરી જેવાં નિલ મણીનાં આભૂષણથીજ તે ઢંકાયેલી હતી. ઉદેપુરીનો આ હાઠ તથા આ વૈભવ જોઈ, ઇન્દિરાને પ્રથમ તો અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યું. ક્ષણ માત્ર આ અત્યાશ્ચર્યતા ટક્યા બાદ, ખિન્નતાએ ઇન્દિરાની મુખ ચર્ચાને ઘેરી લીધી “ઉદેપુરના ધરાણાની કહેવ-રાવવા, ઉદેપુરી નામ ધારણ કરી, આ રાજપૂતની છોકરીએ તે શો આ મુગલાઈ હાઠ સ્વીકાર્યો છે ? એક વખત માણસ વહી ગયું, પછી તેની શી અવસ્થા થાય છે ? તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. હવે આવી આ બાઈસાહેબની આપણે દાસી બની કામ કરીશું. શું આપણાં પણ નશા-બનો ચમત્કાર !” ઉદેપુરીને જોઈ આવા અનેક વિચાર ઇન્દિરાના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. ખિન્નતા અધિકાધિક થવા લાગી. એટલામાં તેને જણાયું કે, ઉદેપુરીની મૃદુ દૃષ્ટિ પોતાના તરફ વળી છે. આવું જોઈ તેની સાથે નજર ન મેળવવા વાસ્તે ઇન્દિરાએ પોતાની દૃષ્ટિ ખીજી તરફ ફેરવી નાંખી.

આટલી વાર આપણા તરફ ઉદેપુરીની નજર નથી અને તે હમણાં જ આપણા તરફ ફરી એમ ઇન્દિરાને લાગ્યું. પણ ખરું જોતાં તેમ હતું જ નહિ. ઉદેપુરીની નજર મૃદુ પણ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી. તે કંઈ બાબત જુલે તે સમજવું ઘણુંજ કઠિણ હતું. તે કોઈના સામું જોતીજ નથી. જોનારને એમજ લાગે કે, માત્ર સુસ્તપણે અર્ધી મીચેલી આંખો આમ તેમ ફેરવે છે. પણ ખરી રીતે તેમ ન હોતું. તેની સુસ્તપણે ફરતી દેખાતી દૃષ્ટિથી પોતાની આજુબાજુ શું થાય છે ? તે તે સધળું જોઈ શકતી હતી, એટલુંજ નહીં પણ તેવીજ નજરથી એકાદ ચહેરા સામું જો તે માણસના મનમાં શું શું ચાલે છે, તે અંશતઃ જણી લેવામાં ઉદેપુરી અતિ કુશળ હતી, અને એજ પ્રમાણે માણસનો સ્વભાવ ઓળખવામાં પણ તે બહુજ ચતુર હતી. હંમેશાં મિત્તજના પ્રમાદમાં રહેવું અને ધુધવાયલી આંખો રાખવી, એ મુગલ સુંદરીઓનું એક મોટું લક્ષણ ગણાતું હતું, અને તેથી ઉદેપુરીએ પણ તે મહા લક્ષણને પોતાનામાં આણ્યું હતું. એમ છતાં પણ રાજપૂતાણીની નૈસર્ગિક ચાલાકા કાંઈ તેના શરીરમાંથી ગઈ ન હોતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉદેપુરી કેટલીકવાર સૂધી ઇન્દિરાના સામું જોઈ રહી, અને પછી જાણે કોઈ પ્રણમાંનો રસ એકદમ ચૂસી જતું

હોય તેમ તેના અંતઃકરણરૂપ હૃદયમાં તેના વિચારરૂપી રસને ચૂસતી હોય તેમ તે ઇન્દિરા સામું જરા સ્મિત કરી બોલી; “તું બાદશાહને ક્યાંથી મળી આવી? હવે આખો જન્મભરો તારે અહીંજ કાઢવાનો છે, માટે મારી તરફ આમ ખિન્નપણે સ્થા માટે બુઝે છે? મારી તું અદેખાઈ કરે છે? કે મારી તને દયા આવે છે?”

ઇન્દિરા કેવળ હાજર જવાબી જ હતી. તેણે એકદમ તેનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો. “બેગમ સાહેબ! આપની અદેખાઈ કરવા જેવી હું મોટી નથી, તેમ હમણાં આપની દયા લાવી શકું તેવી સ્થિતિમાં પણ હું નથી.” આ શબ્દોમાં ઇન્દિરાનો સૌ અર્થ સમાયલો હતો? તે ઉદેપુરી સમજી શકી કે નહીં તે કહેવું અતિ કઠિણ છે, કારણ આથી તેની મુખચર્યામાં જરા પણ ફેરફાર થયો નહિ. ઇન્દિરાના જવાબથી મ્હોંની ચર્ચા તો શું પણ એકે સાયુ સુહાંત પણ હાલી નહિ. તેણે શાંતપણે ઇન્દિરાને જવાબ દીધો,— “આ તારો જવાબ છેવટ સુધી કાયમ રહો.”

ફરી પાછો થોડોક વખત એમ જ ચાલ્યો ગયો. ઇન્દિરા પોતાની જગ્યાએ જ ઉભેલી હતી. ફરી ઉદેપુરી તેને સંબોધીને બોલી,—“તારી સ્ત્રીકત કેવી છે? તું બાદશાહના હાથમાં શી રીતે આવી? તે તો તેં મને કહ્યું જ નહિ. આવ મારી પાસે આવ, મને કહે. સાંસુધી તને મારે ક્યું કામ આપવું? તેનો હું વિચાર કરી રાખું.” ઇન્દિરા પોતાની જગ્યાએ ઉભી રહીને બોલી “દૈવના ઝપાટામાં આવી જઈ અહીં આવી છું, આથી બીજું શું વધારે કહી શકું?”

ઉદેપુરી—“જે કાંઈ કાંઈને પણ બનાવ બને છે તે દૈવના ઝપાટામાં આવી પડ્યાથી જ બને છે. બીજા શાથી થાય? તેમાંએ કાંઈક ભેદ સમાયલો હોય છે ખરોને!

ઇન્દિરા-હા. ભેદ તો ખરોસ્તો! કેટલાંક પોતાની જાતેજ દૈવના ફેરામાં આવી જાય છે અને કેટલાંકને દૈવ પોતેજ ફેરામાં લઇ લે છે.

ઉદેપુરી-હીક. તારે તું શી રીતે અને કાના ફેરામાં આવી?

ઇન્દિરા-તમે જેમ બુઝો છો તેમ હું તો આવી પડી છું. એક રીતે જોતાં તો હું પહેલાં કાંઈનાજ ફેરામાં આવી નહોતી, અને બીજી રીતે જોશો તો આવી પણ છું.

ઇન્દિરા એવી નિર્ભયપણે બોલતી હતી કે, તે જોઈને બીજી દાસીઓ તો દિગ્ભ્રમ જ બની ગઈ. એકે તો એમ વિચાર કર્યો કે, જરા સૂચના કરી એના કાન બોલવા જોઈએ. એટલામાં બીજી તો “આ લોડી” આવા શબ્દો બોલી તેના સામે ફર દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. ત્રીજી કાંઈક બોલવા જતી હતી એટલામાં બેગમે તેના સામે જરા વક્ર દૃષ્ટિ કરી

મને વારતી હોય તેમ કર્યું, ભારે તે છાની રહી. પછી ઇંદિરા તરફ જોઈ
તે બોલવા લાગી—હવે તારી શા હકીકત છે? તે તો મને કહે, પછી જે
મારે વિચાર કરવાનો છે તે હું મારી જાતે કરી લઉં.

ઇંદિરા—મારી વળી હકીકત શું? ખીજી રાજપૂત દાસીઓ જેમ
તમારી પાસે આવી ચઢી છે, તેમ હું પણ આવી ચઢી. તેમાં વળી
વિશેષ મહત્વ શું છે? આજ આ દિલ્લી શહેરમાં એવી ખીજી કેટલીક
રાજપૂત સ્ત્રીઓ મારા જેવી ગરીબ હોય કે તેમના તરફ માત્ર બાદશાહની
નજર ન પડવાથી જ માત્ર તેઓ મારી માફક જનાનખાનાની
લોડીઓમાં ઉમેરાઈ નથી. ગરીબ હોય પણ જરા દેખાવડી હોય અને
બાદશાહની નજર તેના ઉપર આવી પડી કે પછી તેને દાસી તરીકે
જનાનખાનામાં આવતાં શી વાર?”

ઇંદિરા આ શબ્દો એવી ઝડપથી બોલી, અને વળી બોલવામાં
એવી તો ચાલાકી વાપરી કે તેનો અર્થ બરાબર સમજવાને ઉદ્દેશીને
કેટલીક વાર સૂંધી ફાંફાં મારવાં પડ્યાં. તીવ્ર નજરથી ઇંદિરા સામું જોઈ
રહી, અને પેલાના ચહેરામાં તથા ઇંદિરાના ચહેરામાં શું શું ન્યૂનાધિક
છે, તેનો તેણે કેટલીકવાર સૂંધી વિચાર કર્યા જ કર્યો. પોતાનાથી ઇંદિરા
અધિક સ્વરૂપવાન છે કે થોડી, તેનો પણ પોતે વિચાર કરવા લાગી.
પછી તેને કાંઈ પણ પ્રશ્ન ન પૂછતાં માત્ર બેગમે તેના સામું
કેટલીકવાર સૂંધી જોયા જ કર્યું. “એને નવરાવી ‘ધાન’ ને
મારી પાસે લાવો” આટલું જ માત્ર દાસીઓ તરફ જોઈને તેણે કહ્યું.
પણ ઇંદિરાના છેવટના શબ્દોએ તેનું મર્મસ્થાન બેદી નાંખ્યું હતું. ઉદ્દે-
શી હવે એ જ વિચારમાં લીન થઈ ગઈ. એના મનમાં આ વખતે ઘણા
વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા. છેવટે નિઃસાસો મૂકી પોતાના મનમાં કહેવા
લાગી. ‘આ છોકરીએ જે જે કહ્યું તે સર્વ ખોટું જ છે, એમ તો નથી જ.
એનો શો નિયમ! બાદશાહે આવાજ હેતુથી એને અહિં મોકલી નહિ
હોય એમ શા ઉપરથી કહેવાય? વખતે એમ પણ થાય એવો સંભવ
ખરો. એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ઉપયોગનો નથી.’ આમ વિચાર કરતી
બેઠી છે, એટલામાં બાદશાહના આવવાની વરદી આવી. બાદશાહનો ઉદ્દે-
શીના મહાલયમાં આવવાનો આ વખત નહોતો. આજ સૂંધી કાંઈ દિવસ
તે આ વખતે અહીં આવ્યો નહોતો. અને આજે જ આવે લાગતે વખતે
આવે છે, એ જાણી ઉદ્દેશીનું ચિત્ત ખરેખર કુચ્છ થઈ ગયું. બેગમ
અત્યાર સૂંધી જરા લાંબી થઈને તકીયાપર પડી હતી, તે જરા પાછી
ખસીને બેઠી. એટલામાં બાદશાહ અંદર આવ્યો, અને આવતાં વારજ
તેણે પહેલો જ સવાલ આ પૂછ્યો કે—“ખારી દેવાંગી! આજે મેં તને જે

નથી દાસી મોકલી આપી છે તેટલી છે? ક્યાં ખત? કેમ અહીં જણાતી નથી? મને તો એમ જ લાગ્યું કે, તું એને તારી પાસે ને પાસે જ સખી-શ. મારે એને જરા મળવું છે, એની સાથે કેટલીક વાત કરવી છે, અને એટલાજ માટે મેં એને અહીં મોકલી આપી છે.”

બાદશાહના એક એક શબ્દ ઉદ્દેપુરીનું હૃદય વિંધી નાંખતા હતા. તેના કાળજમાં આડા ને અવળાજ સાધ્યા કરતા હતા. “દાસી કરીને જેને મોકલી આપી, તેને જ આજ પોતે જાતે જોવા આવ્યા? ભલે, જાતે આવ્યા તો આવ્યા, પણ આવતામાં જ ખીજું ત્રીજું કાંઈ ન પૂછતાં તે છોકરીની જ ખબર પૂછે છે? વળી તેની જોડે મારે કાંઈ વાત કરવી છે, મારે કાંઈ તેને પૂછવું છે, એવું જે જોલે છે તેમાં કાંઈ પણ ગુપ્ત બેદ સમાયેલો છે ખરો.” આવા આવા અનેક વિચારો બેગમને આવ્યા. પોતાની પાસે બેઠેલા બાદશાહ સાથે એક અક્ષર પણ ન બોલવાના તેણે કરેલા નિશ્ચય પ્રમાણેજ તે વરતી. તેમ તેના તરફ તેણે જોયું સરખું પણ નહિ. પગમાં પહેરેલાં ઝાંઝરની ખીલીઓને જોડેલા હીરા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપી દઇ, બેગમ ગુપચુપ બેસી જ રહી.

તેની આવી કૃતિ તથા અવાકપણાંનો અર્થ બાદશાહ ખીલકુલ જાણી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પ્રાણપ્યારી! તું કેમ બોલતી નથી? પેલી દાસી ક્યાં છે? આ પ્રશ્નો પૂછ્યા ક્યાં. આ ઉપરથી ઉદ્દેપુરી, બાદશાહ તરફ જરાક વક્ર દૃષ્ટિ કરી બોલી, “આટલી બધી એની જરૂર હતી તો પછી એને ત્યાં જ કાંઈ ટુકાણે લઇ જઇ જે પૂછવું હતું, તે કાં ન પુછી લીધું? એને અહીં મોકલી તેને પગલેજ આપને આવવાની એટલી બધી શી જરૂર હતી?”

“એવી જરૂર છે, માટે તો આવ્યો છું. એ દાસી તે કાંઈ જે તે નથી. એની પાસેથી ઘણી વાતો કહડાવવી છે. આટલા દિવસ જે કાર્ય સિદ્ધિ કરવા હું વારંવાર કહેતો હતો તે હવે શી રીતે સિદ્ધ કરીશ? તેનો સર્વ નીકાલ એની વાતમાંથીજ થઇ શકે એમ છે. પ્રિય ઉદ્દેપુરી! તારી મદદ મને જે તે કાર્યમાં આવશ્યક છે, અને તેથીજ હું મારાં ઘણાં ખરાં કામ અહિં તારી પાસે બેસી-નેજ કરું છું. પણ સાચું બોલ, મારી પ્રાણવલ્લભા, તું આજે આમ રીસાયલી જેવી કેમ લાગે છે? તને આજે થયું છે શું? આજે તું કેમ મારી જોડે બરાબર બોલતી નથી? કેમ તું મારી સામું પણ ન જોતાં નીચી નજર રાખી બેસી રહી છે? આ તે શું કહેવાય? જે દાસી તારા તરફ મોકલવામાં આવી છે, તે તો જસવંતસિંહના એક મોટા સ્વામિભક્ત માણસની બેહેન થાય છે, એણેજ આપણા નયનપાળની આંખમાં ધૂળ નાંખી, રાણી અંદાવતીને નસાડી મૂકી. અને પોતાનું ભવિષ્યમાં શું થશે?

જોમ નાથી જોઈને કહ્યું કે પછી ખાસ બેગમને બીડવવાને વાસ્તે કીધું, તે બામે હકી શક્તા નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે, તેણે ઉદેપુરીને નથી જોઈ, છતાં પણ ખીલકુલ બોલાવી સરાખી પણ નહીં. ઇંદિરાને એણે જોઈ તમા તેનાં પરકમનાં વર્ણન સાંભળીનેજ સાત બાદશાહ સંતોષ પામ્યો નહોતો. તેથી તેને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી, બરાબર નખથી કિખા સૂધી બેવી, તથા તેનેજ મ્હોડે તેની હકીકત સાંભળવી, એવી તેને કમળા ગઈ. આથીજ એને ઉદેપુરીના મહેલમાં બોલાવી. ઇંદિરાસના અબ્બાસીઓને બપોર હશેજ કે, ઓરેંગઝેબ કેટલો હકીલો અને આગ્રહી સ્વભાવનો માણસ હતો. ઉદેપુરી ઉપર તેનો અત્યંતિમ પ્રેમ હતો ખરો, પણ એક વખત તો તેણે જે ધાર્યું હોય તે કરે ત્યારે જંપે, એવો આ મુગલ બાદશાહ હતો. આપણી કૃતિ અમુકને રચીકર નથી, માટે તે ન કરવી, આથી વિચાર તો તેના મનને સ્પર્શજ કરી શકતો નહોતો. પોતાને જે ગમ્યું, તે તો ગમે તે પ્રકારે પણ તે કરે, ત્યારેજ તે જંપે એવો તેનો સ્વભાવ હતો. આથી જ તેણે ઉદેપુરીના ઉન્મત્તપણા ઉપર આ વખતે ખીલકુલ લક્ષ દીધું નહિ. અને હજી સૂધી ઇંદિરા ન આવી, માટે ફરીથી ખીજી દાસીને તેડવા મોકલી.

આગળ કહ્યું છે કે, ઉદેપુરી ત્યાંથી ઉડી જઈને પોતાના રંગમ-હાલયમાં ગઈ. પણ તેના સંતપ્ત મને તેને ત્યાં કાંઈ જંપીને બેસવા દીધી નહીં. બારણું અડકાવી બેગમ ત્યાં જ ઉભી રહી, અને હવે બાદ-શાહ ઇંદિરા સાથે શી શી વાતો કરે છે? તે સાંભળવા પોતાનું મન સંપૂર્ણ અંશે ત્યાંજ સ્થાપી દીધું. બારણાંની ડાટ સાથે અડકાડેલા કાનમાં બરાબર અવાજ આવશે કે નહીં? એમ શંકા પડવાથી, તેણે ધીરે રહીને બારણું જરાક અધખોલું કર્યું. અહીં ઉભાં રહેવાથી એને જોઈ પણ શકાશે તથા વાત પણ સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાશે, એવી ધારણાથી ઉદેપુરીને હવે બેવડો સંતોષ થયો.

બે ત્રણ વખત બોલાવવા આવ્યું ત્યારે ઇંદિરા એક વખત આવી કેટલાંક માણસોનું એમ પણ હોય છે કે જ્યારે તેઓ મોટા સંકટમાં આવી પડે છે, ત્યારે તે સંકટમાંથી શી રીતે છૂટી જવું? તેની જ્યારે સુકિતઓ બોળવા તેનું મન રોકાયલું હોય છે ત્યારે તેઓ હંમેશા કરતાં વધારે સુંદર દેખાય છે. આ જનાનખાનામાં આવતાં જ ઇંદિરાના મનને એક પ્રકારનું તો સમાધાન થયું હતું. પણ હવે આ કારાગૃહમાંથી શી રીતે છટકી જવું? તેનીજ ઘડલાંજ તેના મનમાં ચાલતી હતી. પુનઃ પુનઃ જણાવ્યું આવશ્યક નથી કે, એના જેવી ધીટ કાળજવાળી ખીજી ભાગ્યે જ કાંઈ સી હશે.

ઈંદિરા આવી અને દૂર જ ઉભી રહી. તે હવે દાસી બની હતી, તેથી દાસીની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે આદશાહને કુન્નસ કરવી જ બેઠાં. પણ ઈંદિરાએ તેવું કાંઈ કર્યું નહિ. આદશાહ તે તરફ કાંઈક લક્ષ આપ્યું ખરૂં. ઔરંગઝેબ દીર્ઘનેત્રી હતો અને તેનાં દીર્ઘ નેત્રમાંથી આવી વાત કદી પણ ખસી શકે, એવો સંભવ જ નહોતો. તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો, — “કેમ રે લોંડી, તું ક્યાં છે? અને કોના સામી ઉભી છે? તેનું તને કાંઈ પણ લાન છે કે?” ઈંદિરાએ તુરત જ જવાબ દીધો—“હાજી, તેનું લાન કેમ ન હોય? હું જાણું છું કે હું આલમગીર આદશાહના સામી ઉભી છું.”

શાહે કહ્યું, —ત્યારે તું નીચી વળી, કુન્નસો કરી, દાસીની માફક નમીને ઉભી કેમ રહેતી નથી?

ઈંદિરા—હું કાંઈ દાસી નથી. હું કાંઈ મારી મેળે આપ સલામતનાં દર્શન લેવા આવી નથી. અસલ રાજપૂતાણી, મુસલમાનના સામી—પછી તે આદશાહ હો, અમીર હો કે ચાહે તો કોઈ અદના હો, પણ તેના સામે કદી પણ નમીને ઉભી રહેતી જ નથી.”

ઔરંગઝેબને આવા હિમ્મતના અને તેનું કાળજી ચીરી નાંખે તેવા બોલાયલા શબ્દો પોતાની જ સામે સાંભળવાનો કોઈ પણ દિવસ વખત આવ્યો નહોતો, તેથી આ શબ્દો તેને કાને પડતાં જ તેનો ક્રોધાગ્નિ એકદમ પ્રદિપ્ત થઈ ગયો, અને રક્ત થયેલાં નેત્રોમાંથી તો જાણે ખરે-ખરે જ ક્રોધાગ્નિ ઝરતો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું.

થોડીવાર ચૂપ બેસીને, તે એકદમ બોલ્યો, —“અરે લોંડી! તને ખબર છે કે, તું આ શબ્દો કોના આગળ બોલે છે?”

આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઈંદિરા જરાક હસી, જેથી આદશાહ વધારે ચીડાઈને બોલ્યો, “રાણી ચન્દ્રાવતીને ત્યારે તો નસાડી મૂકી ત્યારે આગળ તારી શી દશા થવાની છે? તેનો તો કાંઈ વિચાર કર્યો હતો?”

ઈંદિરા—“શું થવાનું છે? તેનો વિચાર કરવાની બીજકુલ જરૂર નહોતી, અને જે થવાનું છે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરી, પ્રાણુ જતાં સૂધી પણ ધારેલું કામ પાર પાડીશ જ, એવો ઠરાવ તે જ વખતથી કરી મૂક્યો હતો. એટલા માટે જે જે વિચાર મારે કરવા સરખા હતા તે આગળથી જ કરી રાખ્યા છે. હવે બીજું શું?

આદશાહ—તે શા શા વિચાર?

ઈંદિરા—જે વીતવાનું હોય, તે સામે બીજકુલ ન ડગતાં, સામે મ્હોંએ જ ઉભા રહેવું એજ?

આદશાહ—ત્યારે તો તારી અહીં અમે ગમે તે વલે કરીએ તે સામે

તો તું ચલાવી નહિજને? ધાર કે અમે તને આ એકાદ સીદી સાથે પસંદગી કર્યો તો?

ઈન્દિરા-માણસના નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે જ થશે. તેમાં માણસનું કાંઈ આલી શકનાર છે?

બાદશાહ-એવું તત્ત્વજ્ઞાન મારી પાસે ચાલનાર નથી. હું આલમગીર જે મનમાં ધારીશ તે કરીશજ અને તેમાં નશીબ બશીબ કાંઈજ કરી શકશે નહીં.

ઈન્દિરા-આના જવાબમાં પ્રથમ, તો હસી અને પછી ધીરે રહીને બોલી-આપના મનમાં પણ અમુક ધારવું અને અમુક ન ધારવું, એ પણ નશીબની જ વાત છે.

જરા નિરૂત્તર થઈ જઈ, બાદશાહ બોલ્યો-હીક, હીક, તે અન્દ્રાવતીને ક્યાં નસાડી મૂકી છે અને ક્યાં સંતાડી છે, તે મને કહે જોઈએ? હો બોલ હવે. એમાં જો તારી ચતુરાઈ જણાશે તો પછી તને દાસીમાં જ રાખવી, કે એથી કોઈ ચડતી પાયરીપર ગોઠવવી, તેનો વિચાર કરીશું. હો બોલ જોઈએ, તને એ યુક્તિ કોણે દેખાડી?

ઈન્દિરા-મારા ભાઈ દુર્ગાદાસે અને મેં જ બોળી કાઢી. મને વળી દેખાડનાર કોણ? અમે બેઠેએ એ કામ પાર પાડ્યું છે. અન્દ્રાવતી બાઈ સાહેબના મહેલ નીચે પહેરો મુકવામાં આવ્યો, ત્યારથી અમે અનુમાન કર્યું હતું કે, બાઈ સાહેબના ઉપર કાંઈ ને કાંઈ આક્રમક આવનાર છે જ. પહેલાં તો હું એક ગોવાળીઅણનો વેશ લઈ, કુંવર સાહેબને લઈ જઈને ગોવાળીઆવાડમાં એક ગોવાળીઆને ત્યાં મૂકી આવી. પછી મારો તે જ વેષ લઈ બાઈસાહેબને પહેરાવી ત્યાંથી કાઢ્યાં અને હું તેમનો વેષ ધારણ કરી, તેમની જગ્યાએ બેઠી. છોકરો કાંઈ રડતો કેમ નથી? આવી કોઈને શંકા આવે માટે બહાર એવી અપ્પા ફેલાવી કે, છોકરો તો મરી ગયો અને એને ત્યાં જ એક ખાડો ખોદીને દાટી દીધો.” આ બધી વાત ઈન્દિરા કેવળ સરળ ભાવથી જ કહેતી હતી. છોકરો મરી નથી ગયો, પણ જીવતો છે. આવી વાત બાદશાહે જ્યારે સાંભળી ત્યારે તે જરા વિસ્મય થઈ, વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો, “શાખાસ, શાખાસ, તું તો મોટી કારસ્તાની જણાય છે, અને એકાદ બાદશાહના જનાનખાનામાં રાણી બનીને બેસવા યોગ્ય દેખાય છે.” બાદશાહના મોમાંથી આ શબ્દો નીકળતા જોઈ, પાછળ સંતાઈ રહી સાંભળનાર ઉદ્દેપુરી તો લાલચોળ જ બની ગઈ. તેણે જોયું કે, બાદશાહનું મન આનામાં આસક્ત થયું છે, અને હવે એ એની સાથે લક્ષ કરવાનોજ. આવો વિચાર તેને સ્પુરતાં કોઈને લીધે ઉદ્દેપુરી-એ પોતાનો હોઠ એટલા જોરથી દાંતમાં દબાવ્યો કે, તેમાંથી લોહીની તસરો ફૂટી આવી.

આણી તરફ બાદશાહ ગંભીરપણે ધનિદરાને પૂછે છે, તે તારો જીવ આટલા બધા જીવનમાં શા માટે નાંખ્યો વાઈ ?

ધનિદરા—સ્વામિ ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાનેજ માટે. બીજા શો હેતુ હોઈ શકે ? આ જ વંશપરંપરા થયાં જેનું અન્ન ખાઈ, અમારાં શરીર બંધાયાં છે તેને સંકટમાં જોઈ બચાવ કરવો, તે અમારું કામ જ છે.

બાદશાહ—રાણીને અહિ દરબારમાં આવવું, તે શું તેને માથે સંકટ કહેવાય કે ?

ધનિદરા—સંકટ નહીં તો બીજું શું ? તારા જેવો કપટી અને કૃતમી આ જગતમાં બીજા કોઈ છે કે ? જે જસવંતસિંહ મહારાજે તારી આટલી આટલી નોકરી બજાવી, પોતાના જાતલાઈની પણ નિંદા સહન કરી, જેણે તારો પક્ષ સ્વીકાર્યો, તેનાજ છોકરાને તે દરબારમાં બોલાવી, માન આપવાનું મિશ્ર કહાડી, ઝેર દીધું, અને તેની રાણી તરફની અભિલાષાને લીધે, તેને પકડી લાવવા સાંઝે આટલું બધું લાવ લઈને મોકલ્યું. તો તારો ભરોસો કોણ કરે ? માટે અમે જે કર્યું છે તે અત્યુત્તમજ કર્યું છે. અમે શું જાણતાં ન હોતાં કે, અહિ આવવાથી બાદશાહની શી દશા થવાની છે ? પણ બાદશાહ તું આટલું તો પક્ષ ધ્યાનમાં રાખ કે, રાણીજી અસહ્ય ઉદ્દેપુરના રાજવંશની છે. તે તો એક ક્ષણ પણ તારું આવું ક્ષુદ્ર અપમાન સહન કરતજ નહિ. એકજ ક્ષણમાં પોતાનું શરીર અહી રાખવું નાંખી, તે તો ક્યારનીએ સ્વર્ગમાં ગઈ હોત. નકલી અને હલકા કુળની હોય તે જ પોતાના દેહને બ્રષ્ટ કરી, તારા વૈભવનો સ્વીકાર કરે.

આવી નિર્ભય રીતે પોતાની જ સમક્ષ કોઈ પણ આજ સૂધી બોલી શક્યું હોય, એમ ઔરંગઝેબને સાંભરતું ન હોતું. તેમાં પણ આ બોલનારી એક અબલા સ્ત્રીને જોઈ, બાદશાહ તો હાકળ થઈ ગયો. એ હજી પણ આગળ શું બોલવાની છે ? તે બાદશાહ સમજી શકતો ન હોતો. આવા સંતાપને લીધે તેને કાંઈ શિક્ષા કરવી કે કેમ ? તે પણ બાદશાહને સૂઝે નહીં.

છેવટનું મહેણું ઉદ્દેપુરી બેગમ માટેજ કહ્યું છે, એમ જાણી બાદશાહ કહેવા લાગ્યો. “જેના સંબંધમાં તું આટલું બધું બોલે છે, તે આજ મારી પટ્ટરાણી છે તે તું ધ્યાનમાં રાખજે. તારે તેનાજ આગલ દાસી બનીને રહેવાનું છે, તે ધ્યાનમાં રાખજે. તું હવે તેની દાસી છે, માટે એ પોતાને જે ગમશે તે તને કરશે.”

આનો કાંઈ પણ જવાબ ન દેતાં ધનિદરા પ્રીતી હસી. છેવટે બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. માંડ માંડ દુઃખે છે એમ કહી અંદરના

રમ મહેલમાં મહેલી ઉદેપુરીની કાંઈ પણ ખબર અંતર ન લેતાં બા-
બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે, તે જોઈ ઉદેપુરીને તો કોપનો પારજ
રહ્યો નહિ. ઉદેપુરીના મનની ખાત્રીજ થઈ ચૂકી કે જો આ ઇન્દિરાને
અહીં બહુ વખત રાખીશ તો નહીં બાદશાહનું મન પલળશે અને પછી
એની જોડે જામ ક્યાં વચર રહેનાર નથી. આથી હવે ઇન્દિરા પોતાની
નજર સામે પણ ન જોઈએ એમ જ એને થયું. પણ આજેજ એને કાંઈ
કરી એમું તો કાલે જે સંકટ માથે આવનાર છે, તે આજેજ આવી પડે
એવી ખીલીકને લીધે, હાલ તુરત તો એમને તે વિચાર મોકુફ રાખ્યો.
બાદશાહના હિંચા પછી, થોડીવારે એમમ ત્યાં આવી અને ઇન્દિરાને
બોલાવી કહેવા લાગી કે, -તું અહીં રહીશ તો તારી કાંઈ સારી ગતિ
થવાની નથી, મારા બાપે મને બાદશાહને આપી એમમ બનાવી છે છતાં
હજી મારી એવી જરા પણ ઇચ્છા નથી કે, તારા સરખી કોઈ રાંક રાજ-
પૂત બાળા ઉપર એવો પ્રસંગ પડે અને તું અહીં રહીશ તો તારા ઉપર
શું પ્રસંગ આવી પડશે? અને શું નહિ પડે? તે કાંઈજ કહી શકાતું નથી.
આલમગીરના જેવો ચંચળ મનનો ખીન્ને કાંઈ માણસ લાગ્યે જ હશે.
હમણાં કહેશે કાંઈ અને ઘડીવારમાં કરશે કાંઈ, એવી એના મનની
અસ્થિર સ્થિતિ છે, તેથી તું અહીં મારી દાસી બનીને રહી, એટલે સર્વ
ધાસ્તી જતી રહે, એમ તો ખીલકુલજ જાણીશ નહિ.”

ઉદેપુરીના બોલવા ઉપરથી અને તે વખતે તેની મુખ મુદ્રાના
ગાંભીર્ય ઉપરથી, ચાલાક ઇન્દિરા ચેતી ગઈ કે, બાઈ સાહેબ પેટનાં
બળ્યાં બોલે છે. એના મનમાં આપણે માટે અદેખાઈ ઉભી થઈ છે અને
તેથી આપણને કોઈક ટુકણે ખસેડી મુકવા એની તજવીજ છે. ઇન્દિરાએ
જાણ્યું કે, હવે ઉદેપુરીના આ વિચારનો લાલ આપણે લઈ લઈએ તો
આ કારાગૃહમાંથી સત્વર મુક્તિ મળે ખરી. આ વિચારથી ઉદેપુરીને કહેવા
લાગી-બાઈ સાહેબ! હું આપના મનના વિચારની બહાર છું, એમ ખીલ-
કુલ સમજશે નહિ. આપ જ મારો છૂટકો કરશે તો થશે. એમ જાણી-
ને જ હું એ ઇચ્છા કરતી હતી કે, ગમે તેમ કરી નયનપાળના હાથમાંથી
એકવાર છૂટીને, એમમ સાહેબના પગ પાસે ક્યારે જઈ? દૈવે પણ અનુ-
કુળજ કરી આપ્યું. હવે અહીંથી સુખરૂપ રવાનગીરી કરી આપવી, એ
આપનાજ હાથમાં. એમમ સાહેબની આજ્ઞાની બહાર હું જરા પણ નથી.”

ઇન્દિરાના આવા શબ્દોથી એમમ સાહેબ તો પ્રલાઈને ફાળકો થઈ
ગયાં. “તને અહીંથી તરતજ રવાના કરી આપીશ.” “તું ખીલકુલ મલ-
રાઈશ નહિ,” આવાં આવાં આશ્વાસનો આપી, ઇન્દિરાને પોતાની પાસે
બોલાવીને બેસાડી અને કહેવા લાગી, “ઇન્દિરા! તું ખરેખરીજ રાજપૂ-

તાણી છું, એમાં જરા પણ શક નહિ. તેથીજ તે તારો જીવ આટલા બધા જોખમમાં નાંખીને પણ તારી રાણીજીને બચાવી લીધી. તું એમ ન સમજશ કે હું આ મુગલના ઘરમાં આવીને પડી, એટલે આપણી પાછળની બધી રાજપૂત કુળની વાતો ભૂલી ગઈ છું. છે છે ઇન્દિરા! શું કહું? આપે કસાઈને ઘેર ગાય વેચી, એટલે હવે આપણે શું કરી શકીએ? આપણુ સ્ત્રીઓના હાથમાં શું હોય છે? મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ છે. પણ આમ બાદશાહી કુટુંબ જોડે છોકરીઓના સંબંધ કરી આપવામાં તો તારા રાજના આપેજ પહેલ કરી આપી છે. અકબરશાહને જોધબાઈ આપી ન હોત તો.....પણ હવે પાછલી વાતો શું કામ છે કહાડીને! પણ ઇન્દિરા-રાખ, મારે તને એક વાત પૂછવાની છે. આ રૂપનગરના વિજયસિંહની કન્યા કેવી છે વાંડે!”

ઇન્દિરા-એગમ સાહેબ, કેવી છે એટલે? સ્વરૂપ માટે પૂછતાં હો તો આજ ત્રિભુવનમાં એના જેવી સ્વરૂપવાનુ છોકરી ખોળી પણ મળવાની નથી. તેમજ આપણા રાજપૂતોને ઘટતા સર્વ ગુણોથી ભરેલી છે.”

આ વર્ણન સાંભળતાં, એગમ સાહેબના કપાળમાં જરાક કરચલી વળી. નાનપણમાં જોયેલી અને પછીથી તેને માટે સાંભળેલું કે રૂપનગરની રૂપસુંદરી પોતાના સ્વરૂપમાં રંભાને પણ લગ્નવે તેવી છે. પણ રૂપસુંદરીનો પત્ર વાંચી ઉપજેલા ક્રોધને લીધે બાદશાહ પાસે તેના આપને શિક્ષા કરાવી, છોકરીને પકડી મંગાવવાનું કારસ્તાન બ્યારથી ઉદ્દેપુરીએ ઉભું કરી હતું ત્યારથી જેને તેને એ રૂપસુંદરીના રૂપ અને સૌંદર્ય વિશે જ પૂછ્યા કરતી હતી. રૂપસુંદરીના સ્વરૂપની અદ્વિતીયતા સાંભળતાં જ, એગમ તે દુઃખથી કેવળ ગાંડીજ બની જતી હતી. ઉદ્દેપુરી પોતે બાદશાહની ખરેખરી માનીતી છે એ જાણવા છતાં પણ બાદશાહનો અસ્થિર પ્રેમ તેના ઉપરથી કંઈ ક્ષણે ઉતરી જશે, તેની તેને ખીલકુલ જ ખાતરી નહોતી. કારણ ઔરંગઝેબ એક તો જાતે મુગલભાઈ અને તેમાં વળી બાદશાહ, એટલે એના પ્રેમનો ભરોસો શો? જ્યાંસૂધી આ પ્રમાણે ચાલે છે ત્યાંસૂધી તો ઠીક છે પણ કાલેજ કાઈ ખીજ સારા રૂપવાળી જેવામાં આવી અને એના તરફ લક્ષ ગયું, એટલે થઈ ચૂક્યું. આ જ વિચાર હમેશાં તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. આથી બાદશાહનો પ્રેમ આપણા ઉપરથી જરા પણ ખસવા ન પામે, એટલા માટે સદોદિત યુક્તિઓ રચવામાં તેનો રાત દિવસ જતો હતો. એક વખત માણસ એક સ્થિતિમાં પડી ગયો, અને તે પછી તે જ સ્થિતિમાં જ સમાધાન માની લઈ, તેમાં જ તેનું તાદાત્મ્ય થઈ રહે છે, એમ નથી. આપણે જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ, તેમાં ખીજ પણ આવી પડે, એવી તેને હમેશાં ઇચ્છા

થયા કરે છે. બેગમ ઉદેપુરીની પણ આ જ સ્થિતિ હતી. તેને એમ જ થયા કરતું. રાજપૂત ધરાણાની જેટલી કન્યા મુગલ સરદારોના ધરમાં આવી પડે, તેટલી સારી. એના મનને એમ જ લાગતું હશે કે, જેવી આપણી સ્થિતિ થઈ છે તેવી બીજાઓની સ્થિતિ થાય તો તેથી આપણો દોષ કાંઈક ઓછો ગણાય. રૂપવતી રૂપસુંદરીએ રાણી ચન્દ્રાવતી તરફ મોકલેલો પત્ર વાંચી, ઉદેપુરીનું મન એટલું તો ઉદ્વેગ પામ્યું હતું કે, તેણે એ નાદાન બાળકીને આ પત્ર લખવા માટે યોગ્ય શાસન આપવા બાદશાહને લંબેયો હતો. જે ઉપરથી બાદશાહે પણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તે છોકરીને અહીં પકડી લાવી, તેને આપણે મસાઉદ ખોળ સાથે પરણાવવી. આટલે સુધી બધી ગોઠવણુ તેઓના મન સાથે થઈ ગઈ હતી. પણ ઉદેપુરીના મનમાં હવે એમ થવા લાગ્યું કે, કદાચ તેને અહીં આપવા પછી એની દિવ્ય કાંતિ જોઈ, બાદશાહનું મન ચળી ગયું તો એ જ પોતે એની જોડે નહીં પરણે તેની શી ખાત્રી? આ વિચાર તેના મનમાં, તે જ દિવસથી સદોદિત ચાલ્યા કરતો હતો. એટલામાં જો તેના સૌંદર્ય માટે કોઈ તરફથી આવું કાંઈ સાંભળતી કે પછી તો થઈ જ ચૂક્યું. એને એમ જ થઈ આવતું હતું કે હવે શું કરું? અને શી રીતે આ બંધાથી છૂટું. એને જરાએ શંકા નહોતી કે, બાદશાહ રૂપનગર જીતે લઈ, એને બંધીવાન કરી, લાવ્યા વગર નહીં રહે, એને હવે કાંઈ પણ કરવા જેવું હોય તો એ જ હતું કે, રૂપસુંદરીને બાદશાહની નજરે પડતાં પહેલાં જ કાં તો ટુંકી કરી નાંખવી, અથવા તો તેને તે જુએ તે અગાઉ જ મસાઉદની જોડે પરણાવી દેવી. સ્વરૂપ સૌંદર્યની ધર્યા દેવી! ગમે તેના માણસને ખરેખર તું ધારે તેમ નાચ નચાવી શકે છે. આમાંથી કયો વિચાર સરળ છે અને તે પાર પાડવામાં કાણ સહાયભૂત થઈ પડશે તે બાબતના વિચારોના જ ગ્રંથ હવે બેગમ ઉદેપુરીએ કરવા માંડ્યો. આ કામમાં, શું, ઇન્દિરા તેને ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે? કે પછી બાદશાહની ઇતરાજમાં આવી પડેલો નયનપાળ આં કામ કરી શકે એવો છે? આવા પ્રશ્નો તેના મનમાં એક પછી એક ઉઠવા લાગ્યા. બાદશાહની તેના ઉપર પ્રથમ સારી મરજી હતી, અને રાજપૂતો પૈકી મોટા ધરાણાનો હોઈ, હમણાં મુગલ બનેલો એવો આ એક જ રાજપૂત હતો. તેથી ઉદેપુરીની પણ મરજી એના ઉપર કરી હતી. હમણાં એની સ્થિતિ આવી થઈ ગઈ છે, તેથી બેગમને ઘણું ખોટું લાગ્યું. અને એકાએક તેના મનને એમ થઈ આવ્યું કે, તેને આપણે છોડાવી, એનું લક્ષ ઇન્દિરા સાથે કરાવી દઈએ, તો એક રીતે ઇન્દિરા રૂપી જે કાંટો હાલમાં આપણા માર્ગમાં નડે છે, તે પણ જશે, તેમજ નયનપાળના

ઉપર એ મહેરબાની દેખાડવાથી તે આપણું કામ કેવળ ઇમાનદારીથી કર્યા વગર રહેશે નહિ. આવો વિચાર બેચાર વખત મનમાં આવતાં, તેમજ કરવાનું નક્કી કર્યું. હવે આ નિશ્ચય શી રીતે પાર પાડવો ? બાદશાહની ઇતરાજીથી જે કારાગૃહમાં પડેલો છે, તેનો શી રીતે છૂટકારો કરવો ? શી રીતે એને મળવું ? આટલી બધી વાત એની પાસેથી શી રીતે કરાવી લેવી ? એવા વિચારોથી તે સ્તબ્ધ બનીને બેઠો. આપણે માટે આટલી થોડીવારમાં શા શા વિચાર આવ્યા હશે ! તે ઇન્દિરાના સમજવામાં આવ્યું નહિ. તે તો પોતાના મનમાં એમ જ સમજતી હતી કે, પોતાના મત્સરમાં આવેલી બેગમ આપણો હમણાં જ છૂટકો કરશે અને આપણે પાછાં જ્ઞેષપુર ચાલ્યાં જઈશું.

ઉદ્દેપુરી તથા ઇન્દિરાની ઇચ્છાઓમાંથી કોની ઇચ્છા ફળીભૂત થાય છે ? તે હવે આપણે આગળ જોઈશું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

દિલ્લી શહેરમાં એક પ્રવાસી.

ગયા પ્રકરણમાં કહી ગયા, તે વાતને લગભગ પાંચ છ દિવસ થઈ ગયા. આજે એક ગરીબ કંગાળ પ્રવાસીને દિલ્લી શહેરમાં આવતો આપણે જોઈએ છીએ. દિલ્લી શહેર આ વખતે અબ્યુદયની સર્વોત્તમ યૌવ્ય ઉપર હતું. આખી દુનિયાની ઉત્તમ કારીગરી આજે દિલ્લીમાં જોવામાં આવતી હતી. તેમજ દિલ્લીનું દુર્દૈવ પણ એ હતું કે, તેમાં આખી દુનિયાની અધમાધમ જે વસ્તુ અને મનુષ્યો, તેપણ ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક ઉત્તમ શ્રીમંતો પણ જણાતા હતા. તેમ કેટલાક લોકો દરિદ્રતા દેવીના પગ ચાંપનાર પણ જણાતા હતા. તેમાં પરોપકારી લોકો પણ ઘણા હતા, તેની સાથે પરોપકારી પણ થોડા જણાતા ન હોતા. કોઈકે મોટા દાતાર પણ હતા, તેમ કોઈકે લોકો ખીજના દ્રવ્યનું અપહરણ કરનાર પણ તેમાં વસતા હતા. લક્ષ્મીના વાસવાળા આ શહેરમાં કોઈ પણ વાતની કમી નહોતી. અદ્યગ સંપત્તિની સાથે દરિદ્રયની પરમાવધિ, ઊહાપણથી ઉભરાતા તેમજ મૂર્ખાઈની પરિસીમાએ પહોંચેલા સદ્ગુણના સમુદ્રની સાથે દુર્ગુણના મહાસાગર, અપરિમિત ચાતુર્યવાળાની સાથે બુઝ્યાઈથી સંપૂર્ણ ભરેલા, એવા અનેક જાતના માણસો આ વખતે દિલ્લીમાં વસતા હતા, અર્થાત્ સર્વ તરેહની દિલ્લી એક ખાણ હતી. અભિમાનીના ગર્વને ઉતારનાર તેમજ કારીગરોનું પોપણ કરનાર આજ શહેર હતું.

પણુજ પ્રાચીન કાળથી દિલ્લીની ઉન્નતિ થતી આવતી હતી. અને તેની આજુબાજુ પાંચ પાંચ માઉપર એવાં મોટાં પ્રાચીન કાળની સંપૂર્ણ ઉન્નતિની ટોચ ઉપર આવી ગયેલાં શહેરોની આજે પણ સાક્ષી પૂરતાં જૂનાં ખંડીયેરા જણાતાં હતાં. ગમે તેમ હો, પણ પ્રાચીન કાળની પરંપરાથી જે જૂમી ઉપર દિલ્લી વસેલું હતું, તે જૂમિનો પુનરુદ્ધાર આજે મુગલોના વખતમાં થતો હોય, એમ જણાતું હતું. અને આ બાદશાહના વખતમાં તો તેની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ આવી હોય, એમ જ લાગતું હતું. આ વખતે આ શહેરમાં ઓછામાં ઓછી દસ આર લાખ માણસની વસ્તી હતી. એવો એક જાતનો હુન્નર નહોતો કે, જે આજે દિલ્લીમાં ચાલતો નહોય. દરેક પ્રકારની કળા અને દરેક પ્રકારનો વ્યાપાર આજે દિલ્લીમાં જેવામાં આવતો હતો. ગમે તેવો માણસ હોય, પણ તે દિલ્લીમાં જઈ પોતાનું પેટ ભરી શકતો હતો. પ્રાચીન કાળના ઈંદ્રપ્રસ્થની જગ્યાએ વસેલા અર્વાચીન કાળના દિલ્લીમાં પણ આજે કેટલાક મહેલો, કેટલીક હવેલીઓ અને કેટલાંક મંદીરો જેવામાં આવતાં હતાં. ઔરંગઝેબ બાદશાહને ગાયન વિદ્યાનું ખરેખર ઉંડું જ્ઞાન નહોતું, કિંબલુના એને તેમાં મિકાશ લાગતી નહોતી, જરા કંટાળો પણ હશે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. દિલ્લીના બાદશાહના દરબારમાં કોઈ ગાયકને તેની વિદ્યાની પ્રશંસામાં કોઈ દિવસ કોઈ પણ ધનામ, અકરામ કે શિરપાવ મળ્યો હોય, એમ કોઈને પણ ભાગ્યેજ સાંભરતું હશે. તો પણ એટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નહીં જ કે, નગરમાં ખીજ લોકોને પણ તે વિદ્યાનો શોખ નહોતો. દિવસની પેઠેજ રાત્રે પણ આ નગર ખીચોખીચ ભરેલું જણાતું હતું. જે કોઈ માણસ એકાદ વખત રાત્રિને વખતે આ શહેરમાં આવે અને ડોકડોકાણે ફરે તો તેને નાચ રંગ આદિનો આનંદ જ જણાય. પ્રવાસીને તો એમ જ લાગે કે, આ દિલ્લી નથી, પણ ગંધર્વોની અલકાપૂરી જ છે, કે જેમાં સદોદિત ગાનતાન અને નાચ રંગના આનંદ શિવાય ખીજું કંઈ જ નથી. તેમ જો દિવસે આવ્યો હોય તો તેને એમ જ લાગે કે, આખી દુનિયામાં થતો સર્વ માલ એકલા દિલ્લી શહેરમાં જ ખપી જતો હશે, અને આખી દુનિયાના વેપારની ઘડલાંજ અહીં જ ચાલતી હશે. આવી સ્થિતિને લીધે કોઈ નવતર માણસ જો દિલ્લીમાં આવે તો તેથી કોઈને કંઈ જ આશ્ચર્ય થવાનું કારણ રહેતું નહિ, તેમ કોઈને આજ લગણુ થયું પણ નહોતું. કારણ દરરોજ દિલ્લીમાં ઓછામાં ઓછાં દસ પંદર હજાર માણસની આવજા ચાલતી જ હતી, અને તેથી કોણ કોની તળવીજ કરે? વરસોનાં વરસો સૂધી પણ સાથે રહેલો માણસ કોણ છે તે? પણ જણવાની જેને જરૂર પડી ન હોય, તે નવતર આવેલાની તો દરકાર પણ

શું કરવા કરે ? આવા આ વિવક્ષણ શહેરમાં ઉપર જણાવેલો પેલો દરિદ્રી કંગાળ માણસ આવ્યો. તેની એકંદર ચર્ચા ઉપરથી, તેમજ આજ સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સહેજ જણાઈ આવે કે, તે ઘણે દૂરથી પ્રવાસ કરતો કરતો આવેલો છે. એકદમ ઘણી મુસાફરી કરવાથી માણસનાં કપડાં જેમ મેલાં થઈ જાય છે તેમ આના શરીરની સ્થિતિ જણાતી હતી. તમામ કપડાં ઉપર ધૂળનો તો પારજ નહોતો, એટલુંજ નહીં, પણ તેની પાંપણો, મૂછ, દાઢી તથા પાઘડી સર્વ ધૂળથી ભરેલાંજ જણાતાં હતાં. મુસલમાન, રાજપુત, પંજાબી, વિગેરે લોકોની રીતને અનુસરી, તે પ્રવાસીએ પોતાની દાઢી રૂમાલવતે લુંછી નાંખી હતી. તેની પોટલીમાંથી એટલી બધી ધૂળ ખરી કે, તેની દાઢી, મૂછ ઉપર આવી જવાથી, તે-એને ધૂળવાળાં કરી મૂક્યાં, જે ઉપરથી કોઈને સહજ અનુમાન થઈ શકે કે, તે કેટલે લાંબે પંથથી ચાલ્યો આવતો હશે ! એના શરીર ઉપરથી એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવતું હતું કે, તે એટલો બધો થાકી ગયો હશે કે, તેનાથી હવે એક પણ ડગલું આગળ ચાલી શકાશે નહિ. તેનું વર્તન જ કહી આપતું હતું કે, આજ તેની દિલ્લીની પ્રથમની જ મુલાકાત નથી. તે બીલકુલ આમતેમ જોતો નહોતો, તેમ અગ્નિયા માણસની પેઠે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ કાંઈ ફાંફાં પણ મારતો નહોતો. હજારો વખત જોઈ નાંખેલી વસ્તુને ફરીથી જોવાથી જોનારના મ્હોં ઉપર કાંઈ જ ફેરફાર જણાતો નથી, તેવી જ આ મુસાફરની સ્થિતિ લાગતી હતી. કોઈ પણ અમુક ચોક્કસ ઠેકાણે જવા નિકળ્યો હોય એમ ખુદ્દલું જ જણાઈ આવતું હતું. કારણ કોઈ જાણીતા માણસની પેઠે જ તે આમથી તેમ ચોક્કસ ગલીઓમાં ફરતો હતો. અમુક ઠેકાણે આજ રસ્તે થઈને જવાશે કે નહિ ? એવો પ્રશ્ન તેણે કોઈને પણ પૂછ્યો નહીં. તેમ અગ્નિયાની પેઠે આગ-તેમ રતો ભૂલી ફાંફાં પણ મારતો નહોતો. ચોક્કસ જાણીતા માણસની પેઠે, તેના ગંતવ્યસ્થાને જવાને જે ગલીઓમાં ફરવું પડે ત્યાં ફરતો જતો હતો. તેના ચહેરા ઉપર અતિશય કાળજી જણાતી હતી. એકાદ મોટું ચિંતા ઉત્પન્ન કરનારું કાર્ય તેના મનમાં ચાલતું હોય, એમ તેના મ્હોં ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. આમ છતાં પણ તે ધીમે ધીમે જ ચાલતો હતો. પોશાક કેવળ ગરીબાઈનો જ જણાતો હતો. તે છેક જ મેલો થયેલો અને તેમાં વળી રસ્તાની ધૂળે જોઈએ તેવો ઉમેરો કરી આવ્યો હતો. તે વખતના રાજપૂત રીવાજ પ્રમાણે તેણે પગ સૂધી પહોંચે તેવું ઘેરદાર અંગરખું પહેર્યું હતું અને તે ઉપર કમરપટો બાંધી, ઉપરથી ઘોતીઆની ભેટ બાંધી હતી. માથા ઉપર જોધપુરી તરેહની પાઘડી હતી, તથા હાથમાં મોટી લાકડી હતી, ખંભા ઉપર દોરી લોટો અને એક ના.

પાટલી લઈ, તે ચાલ્યો જતો હતો. આડે અવળે ઘણું રસ્તે પ્રયાં પછી, એક પડી ગયેલા ધર આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. બહારથી કોઈને કલ્પના પણ આવી ન શકે કે આ ધરમાં કોઈ માણસ રહેતું હશે. આવું પડી ગયેલું ધર હતું, પણ ત્યાં આપણા વાસીએ બહારથી કોઈને પણ જૂમ ન મારતાં એક બાબુ જઈ બારણું ઠોક્યું, તે એવા જ હેતુથી કે ધરમાં જે હોય તે શિવાય બહારનું કોઈ પણ ધતર માણસ સાંભળી શકે નહીં. આ પ્રમાણે તેનો ધીમેથી વગાડેલો ટકોરો અંદરના કોઈ માણસના સાંભળવામાં આવ્યો. અંદરથી કોઈક ઉઠીને આવ્યું. તેના ખેં ખેં કરવાથી તે છેક વૃદ્ધ હોય, એમ જણાતું હતું, એક માણસ ઉધરસ ખાતું ખાતું આવ્યું અને બારણાની સાંકળ ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરતું હોય તેમ જણાયું, અને ઉઘડતાં મુશ્કેલ પડતી સાંકળને રાજપૂતી ભાષામાં ગાળ પણ દીધી. છેવટે જરા પરિશ્રમ કર્યા બાદ સાંકળ ઉઘડી અને હવે બારણું ઉઘાડવાની તજવીજ ચાલી. બારણાનાં મીઝગરા કાણુ જાણે અટકી ગયા હતા કે શું? ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ તે હાલ્યા સુદ્ધાંત નહિ. છેવટે બહાર ઉભેલા આપણા પ્રવાસીએ પોતાની તરફથી બારણું ખસેડવા માંડ્યું. એવે બાબુથી થતી મહેનતને લીધે કે કાણુ જાણે શાથી બારણું અટકી પાછું ખસ્યું, અને અંદરવાળા માણસના શરીરપર ધસી પડતું રહી ગયું. અંદરથી ઉઘાડવા આવેલા માણસમાં એક વૃદ્ધ ડોસી હતી. સદ્ભાગ્યે તે જરા ખસી ગઈ, એટલે બારણું તેના ઉપર પડતું રહી ગયું, બહાર કાણુ છે તે જોવાને ડોસીએ ફાંફાં માર્યાં. પ્રથમ તો કાણુ છે તે તેને જણાયું નહીં. પણ પછી જરા બારીકાથી નિહાળીને જોતાં તરત જ—“દીકરા” એવા શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા, પણ એટલામાં તો આપણા પ્રવાસીએ તેને ચૂપ બેસવાની ઇસારત કરી. આથી ડોસી ખેંખેં કરતી અતિ ચમત્કારિક મુખમુદ્રા કરી, પોતાના મનમાં જ બડબડવા લાગી. “પાંચ વરસે આવીને પણ મને તું બોલીશ નહિ” એમ જ કહે છે? હવેનો કાળ બધો બગડી ગયો, એ વાત ખરી.” પણ એટલામાં આપણો પ્રવાસી તેને કહેવા લાગ્યો—“મા, હમણાં હું પહેલાંની પેઠે આવ્યો નથી. મારી પ્રથમની સ્થિતિ રહી નથી. હવે આવ્યો છું, એટલે તને બધુંએ કહીશ. જોઈમલ ક્યાં ગયો છે? મને લાગ્યું કે, આ વખતે એ ઘરેજ મળશે. હું કેવળ જૂદા જ કામ માટે આવ્યો છું.” “વારૂ વારૂ, જે કામે આવ્યો હશે તે થશે. પણ હમણાં તો કપડાં ઉતારી, જરા શરબત પી ને થંડો પડ,” આવું બોલી ડોસી આગળ ચાલી અને એક બારણા પાસે આંટા ફેરા કરવા લાગી. આપણો પ્રવાસી, એક ફાટેલી ગોદડી જે તેને માટે નાંખી આપી હતી તે ઉપર બેઠો. પોતાના હાથ પગ પણ લાંબા કર્યા

નહીં. મહા માથા કુટે ડોસીએ બારણું ઉઘાડી અંદરથી એક ઠંડા પાણીના પ્યાલો લાવી, તેમાં જરા સાકર નાંખી, પ્રવાસીના મોં આગળ મૂક્યો અને તે પીવાને તેને આગ્રહ કરવા લાગી. ડોસી બીજી બાજુએ બેસી, બોલવા લાગી. “હાય રે બાપ ! શો સુકાઈ ગયો છે ? આમ તે સાથી થયું હશે ? કાણુ જાણે બાપ. મેં તો તને ઓળખ્યોએ નહીં.”

આપણો પ્રવાસી ઉઠ્યો, ને કાગળો કરી, તૈયાર કરેલા શરબતમાંથી તેણે થોડો પીધો. ડોસીને કહેવા લાગ્યો કે, હું ઘણો થાકી ગયો છું. જેટલો આવે ત્યાંસુધી જરા પડી રહું છું, આટલું બોલી તેણે જરા પોતાનો વાંસો વાળ્યો. તરત જ દશ મીનીટમાં તો તેનાં નરકોરાં બોલવા લાગ્યાં. અને આ વખતે જાણે સર્વ કાળજી અને ચિંતાનો ભાર તેના મન ઉપરથી ઓછો થઈ ગયો હોય, એમ જણાયું. સૃષ્ટિના નિયમે પોતાનો અમલ બરાબર બજાવવા માંડ્યો. રસ્તાના થાકથી તેને વિશ્રાંતિની ઘણી જરૂર હતી અને તેથી મનમાંની કાળજી અને ચિંતાનું આ વખતે તેના આગળ કાંઈ જ આવ્યું નહિ. આપણો પ્રવાસી આવ્યો તે વખતે સાંઝના ચાર વાગવાનો અમલ હશે, અને ત્યારપછી પ્રવાસી જે સૂતો તે ચાર કલાક સુવી ખુબ ઉંઘ્યો. ડોસીને શીકર થવાથી હવે તો તેને જગાડવો એમ થયું. જે માણસને માટે આપણો પ્રવાસી આટલી બધી આતુરતાથી ચાકસી કરતો હતો, તે હમણાં જ આવી પહોંચ્યો. પ્રવાસીની ઉંઘ ઉડી ન જાય માટે આવેલા જેઠમલને કંઈ પણ ગરબડ ન થાય એવી સૂચના કરીધી. ઘરમાં કાણુ આવ્યું છે, તે સાંભળતાં જ નવીન આવેલાને ઘણી જ અજાણ્યપી ઉત્પન્ન થઈ. પણ તે દાખી રાખી ડોસીના કહેવા પ્રમાણે કાંઈ પણ ગરબડ ન કરતાં ચુપકીથી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો. છેવટે ઘણી વાર થઈ ગઈ, પ્રવાસી કાંઈ ખાઈને સૂતો નહોતો, તેથી ડોસીએ તેની પાસે જઈ “દીકા, દીકા,” કહી જરા ધંધોલ્યો. પ્રવાસી જાગી ઉઠ્યો અને બેઠો થયો, પણ રાત્રિ થઈ જવાથી પોતાના નિયમ પ્રમાણે તેણે ખાવાની ના કહી. જેઠમલ અને ડોસીને પોતાની પાસે બોલાવી કહેવા લાગ્યો—હવે મને મારા પૂર્વના ખસ નામથી બોલાવશો નહિ. એ નામ દઈ બોલાવતાં કાંઈને ખબર પડી કે, હું તમારે ત્યાં આવીને રહ્યો છું, તો મારા તો ગ્રાણુ જ જશે એ નિઃસંશય છે, પણ જેઠમલ અને ડોસીમાના જીવને પણ ઘોઠો લાગશે. આ છેલ્લા શબ્દો, અને તેમાં વળી જેઠમલના જીવને ઘોઠો ને ઘોઠો પહોંચવાની વાત સાંભળતાં જ ડોસી મા તો ઘણાં જ ગભરાયાં અને બોલ્યા—ના, ના, દીકા કહીને હવે નહીં બોલાવું, પછી કાંઈ ? ત્યારે બીજું શું નામ દઉં વાઈ !” આ સાંભળી પ્રવાસી હસીને બોલ્યો—માણ, તમને ગમે તે નામ દેજો—લ્યો, છોટા કહીને બોલાવજો, હવે થયું.”

સત ધણી ગઈ, અને છેક દશ વાગતાના સુમારમાં આપણે પ્રવાસી જેઠમલને લઈને બહાર નીકળી પડ્યો. ડોસીએ ધણું સમજાવ્યો કે, તું યાકી ગયો છું, અત્યારે ક્યાં જઈશ? પણ પ્રવાસી હમણાં જ આવું છું એમ કહી, જેઠમલને લઈ બહાર નીકળી પડ્યો. આપણા પ્રવાસીને હવે તેણે પોતાની મેળે ધારણ કરેલા નામથી જ વર્ણવીશું. છોટુસિંહના શરીરમાં ખરેખર અત્યારે કાંઈ જ દમ રહ્યો નહોતો. જેઠમલને પણ તેણે તેમ કહી જણાવ્યું હતું, તોપણ જેઠમલને પોતાની પાસે લઈ કહેવા લાગ્યો—“જેઠમલ, તારી ડોસીના દેખતાં મારે તને જે જે કહેવાનું છે તે કહેવું પ્રાવી શકત નહિ. હું અહીં આવી સ્થિતિમાં કેમ આવ્યો છું, અને મારે અહીં કેટલા દિવસ રહેવું પડશે તે બધું આજ ને આજ જ હું તને કહી નાંખું છું. નહીં તો કદાચ હું કોણ છું એ જણાઈ ગયું તો એકાદ વખત પીડા થઈ બેસશે, અને પછી મારો વિચાર તને ખીલકુલ જણાવી શકાશે નહિ. માટે ચાલ, એવે જ કોઈક ટુકણે જઈએ કે, જ્યાં આપણને સારી રીતે બોલી શકવા હરકત આવે નહીં.”

દિલ્લીના આ ભાગનો જેઠમલ એક કીડો જ હતો, એમ કહીએ તો ચાલી શકે. જેઠમલ એકેએક ખુણાખોચરાનો માહિતગાર હતો અને તેથી એકાદ બે ગલીઓ વટાવી, એક એવે ટુકણે તેણે છોટુસિંહને લાવીને મૂક્યો કે, જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય હોઈ ન શકે. જેઠમલનું પોતાનું ઘર જેમ પડી ગયેલું હતું, તેમ આ જગ્યા પણ તે જ સ્થિતિની હતી. આ ઘરમાં માત્ર એટલી જ ન્યૂનતા હતી કે, જેઠમલની ડોસી જેવી કોઈ ડોસી જણાતી નહોતી. છોટુસિંહને ત્યાં બેસાડી, આબુબા-બુમાં કોઈ છે તો નહિ, તેની પાકી ખાત્રી કરી લેવા માટે જેઠમલ તે ઘરની ચારે બાજુ પ્રરી વળ્યો. પછી નિરાંતે બેસી, છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો, “લાઈ, હવે તારે જે કહેવાનું હોય તે કહે. અહીં કોઈ નથી.” આટલી ચોકસી કર્યા છતાં પણ છોટુસિંહને મોટેથી બોલવા હિમ્મત આવી નહીં. જેઠમલને છેક જ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ જોઈ જેઠમલને જરા હસવું પણ આવી ગયું. છોટુસિંહની વાતના છુપાપણાંથી તથા તેના પ્રતિ જેઠમલની જે મિત્રતાની ખુદ્દિ હતી તે કારણથી, જેઠમલે પોતાના હાસ્યને દબાવી દીધું. છોટુસિંહ, પ્રરી પણ એકવાર અંધારામાં, કોઈ આબુબાબુ છે તો નહિ તેની ખાત્રી કરી લઈ, જેઠમલના કાનની છેક જ પાસે પોતાનું મોં લઈ જઈ, કંઈક વાત કરવા લાગ્યો.

આવી રીતે જ્યાં માણસ તો શું પણ હવામાં ઉડતું પક્ષી પણ જઈ ન શકે તેવે સ્થળે થતી અતિ ગુપ્ત અને કોઈ પણ ન સાંભળી

શકે તેવી જગ્યાએ, વાત કરનારે લીધેલા પરિશ્રમનો તેમને પૂર્ણ લાભ શામાટે ન આપવો જોઈએ? શ્રોતાને-વાંચનારને-તેઓની ગુપ્ત વાત જણાવી, આપણે શામાટે તેમની ચાડી કરીએ? તેઓની વાત પૂરી થઈ, અન્ને મિત્રો પોતાને ઘેર જાય, એટલે વખત આપણે પણ વિશ્રાંતિ લઈ લઈએ.

લગભગ અરધો પ્રહર થયો. તેઓની વાત હવે પૂરી થઈ હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. અન્ને મિત્રો ત્યાંથી ઉઠી, પોતાના ઘર તરફ જવા લાગ્યા. જતાં જતાં અન્નેમાંથી કાંઈ પણ એકે અક્ષર બોલતા નહોતા. છોટુસિંહે કહેલી હકીકતથી જોઈમલના મન ઉપર કાંઈ વિલક્ષણ જ અસર થઈ હોય, અથવા તો હવે આનું આગળ શું કરવું, એવા વિચારના મનનમાં જોઈમલ તો અવાચક જ થઈ ગયો હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. છોટુસિંહ સ્વસ્થપણે જ ચાલતો હતો. તેના મનમાં પણ કાંઈ આવાજ વિચાર આવતા હતા કે કેમ? મોડી રાત્રે બેઉ મિત્રો પોતાને ઘેર જઈ સૂઈ ગયા. થોડી જ વારમાં છોટુસિંહ તો ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યો, અને છેક સવારે સૂર્યોદય થયા છતાં પણ કેટલીકવાર સૂંધી ઉઠ્યોજ નહિ-કોણ જાણે, દુનિયાનું પણ તેને ભાન નહોતું. જોઈમલ વહેલો ઉઠી બહાર નીકળી ગયો, તે અપોરે છેક ખારવાગ્યાના સુમારમાં ઘેર આવ્યો. તે દિવસે તો છોટુસિંહ ઘરમાંથી બીલકુલ બહાર નીકળ્યો જ નહિ. જ્યારે ઉંઘ ન આવે ત્યારે પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો બેઠો. આ પ્રમાણે બીજો દિવસ કાઢ્યો, પણ રાત્રે તો પાછા બેઉ જણાઓ ગઈ કાલની રાતની જગ્યાએ જઈ, કાંઈક ગુપ્ત મસલત કરી, મોડી રાત્રે ઘેર આવી સૂઈ ગયા. ત્રીજો દિવસે સવારે છોટુસિંહ વહેલો ઉઠી બહાર ગયો, જ્યારે જોઈમલ પણ એની સાથે જ હતો. ઘણીક ગલી ફૂંચીઓ, ખાંચાખચકા વટાવી, બેઉ જણા હાથીદાંત ઉપર કામ કરનારા કારી-ગરેબી દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. સોદાગર પોતાની દુકાનમાં બેઠો બેઠો હુકકો પીતો હતો, અને તે અરોઅર સળગતો ન હોવાથી, નોકરના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતો હતો. જોઈમલે ત્યાં આવતાં જ અતિ નમ્રતાથી મુગલ રીવાજ પ્રમાણે સોદાગરને ઝુકીને સલામત કરી, અર-સ્પરસ ખખર અંતર પૂછ્યા પછી, જોઈમલે બોલ્યો, “ખાં સાહેબ! ગઈ, કાલે આપે આપેલા આશ્વાસન પ્રમાણે આ મેં મારા કાકાના દીકરાને.....”

સોદાગરે મોટા રોષથી કહ્યું, “કાલે તો તું માસીનો છોકરો કહેતો હતોને!”

જોઈમલ; “હાજી, પણ ગઈ કાલે બોલવામાં હું જરા ભૂલ્યો હતો. માફ કરો, ગરીબ પરવર, એને કાંઈ રોટલે લગાવી આપો તો મોટું અહેશાન થશે. એનામાં શી કારીગારી છે તે તો આપ પ્રથમ જોઈ

લ્યો; એને કાંઈ ધધે વળગાડી આપશે; અગરજો આપને ત્યાંજ નોકર રાખી લેશે તો એનાં પગલાં એવાં છે કે, આપની દુકાનમાં બરકત બરકત? શું એની કારીગીરી અને હોંશીઆરીનું વર્ણન કરું! આપ નજરે જોશે ત્યારે ખબર પડશે. આટલા દિવસ આપની મારા ઉપર મહેરબાની છે મારે આટલું તો કામ કરી આપો, સાહેબ.”

સોદાગર; “હીક છે, તું જા. એનામાં શી શી કરામત છે, તે હું જોઉં છું. પછી શું કરવું તે કહીશ. એને તસખીર ઉતારતાં આવડે છે કે? લે, રે, આ દુકડો લે, અને અમે અહીં જોડા છીએ, તેવીજ તસખીર એના ઉપર ઉતાર, જોઈએ.” આમ જોડી સોદાગરે તેને એક પાછપનો ચોરસ હાથીદાંતનો દુકડો આપ્યો. જોઈમલના કહેવા પ્રમાણે છોટુસિંહમાં ખરેખરી જ કારીગીરી હતી. છોટુસિંહે તે દુકડો લઈ, અંદરનાં માણસો પાસેથી હથીયાર માંગી, દુકડો સાફસુફ કરી, લગભગ અર્ધાં કલાકમાં જ સોદાગરની તસખીર સારી રીતે બનાવી, તેના આગળ ધરી. જોતાં જ સોદાગર તો ચકિત થઈ ગયો; અને તેના મોંમાંથી સાબાશીના શબ્દો નીકળી પડતા હતા, પણ તેણે જાણી જોઈને તે શબ્દો પાછા ખેંચી લીધા. મનમાં એવી ધાસ્તી લાગી કે, આપણે તેનું કામ આવું સારી રીતે વખાણીશું તો તેથી ચઢી જઈ, કાંઈનો કાંઈ પગાર માગશે. પોતે એટલો બધો ખુશ થયો છે, એ ન જાણાવતાં એનામાં આટલી બધી કારીગીરી છે તેથી નહીં, પણ જોઈમલે આણી આપ્યો છે અને તેને રોટલે લગાડી આપવો જોઈએ, એવું દેખાડતો, સોદાગર જોલ્યો; “જોઈશું! હીક છે! તને જેમતેમ ચલાવી લઈશું. અમારા એક નાનામાં નાના કારીગર જેટલી પણ તારામાં કારીગીરી તો નથી,” પણ જા, તને રાખી લઉં છું. પગાર એક રૂપીઆથી વધારે મળવાનો નથી સમજ્યો ને?”

છોટુસિંહ જરાક હસ્યો અને એટલા જુજ પગારમાં પણ તેણે તે નોકરી સ્વીકારી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

છોટુસિંહની કારીગીરી.

સોદાગરને ત્યાં રહ્યાને છોટુસિંહને આઠેક દિવસ નહીં થયા હોય, એટલામાં તો સોદાગરના કારખાનાની કીર્તિ આખા દિલ્લીમાં ફેલાઈ ગઈ. એને ત્યાં કોઈ પંજાબી કારીગર આવ્યો છે અને જેની તેની તસખીર જોતજોતાં ઘણી આજોડૂબ કાઢી આપે છે, આવી વાત દિલ્લીમાં ઘેર ઘેર

અને દરેક જણાને મોંઢે થતી હતી. આ કારીગરી જેવાને નાના, મોટા અમીર, ઉમરાવ સર્વ લોક સોદાગરને ત્યાં જવા લાગ્યા. સોદાગરની સાથે તસખીર કઢાવવાનો ઠરાવ થયો કે, સોદાગર તરત છોટુસિંહને બોલાવે, અને આ નવો કારીગર જેતજેતામાં છખી ચીતરી આપે. આવો જ ક્રમ હવે સોદાગરને ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. આ બંધાથી હવે સોદાગરને પુષ્કળ કમાઈ થવા લાગી, અને તેથી સોદાગરને પોતાને પણ ધણેજ આનંદ થયો ખરો, પણ આથી તેના મનમાં બીજી એક મોટામાં મોટી ચિંતા પેડી. પરાપૂર્વથી આવા બંધાદારીઓમાં સ્પર્ધા તો ચાલીજ આવે છે, અને તેથી સોદાગરને એવી ફિકર થવા લાગી કે, આપણે આ માણસને આટલા જીજ પગારથી રાખ્યો છે, તેથી વખતે એને બીજા કાંઈ ગુરૂ મળ્યો અને મારાથી વધારે પગાર આપવાની લાલચ બતાવી, તો આપણા તો ખારજ વાગી જવાના. એ હીરો આપણા હાથમાં રહેવાનો નહિ. સોદાગરે વિચાર કર્યો કે, એ કરતાં આપણેજ એને વધારે પગાર આપવો તથા અમુક વખત સૂધી આપણી દુકાન છોડીને ન જાય, એવી કબુલાત એની પાસે કરાવી લેવી. એક દિવસ સાંજરે બીજા બધા કારીગર લોકો ઘેર ગયા બાદ, એણે છોટુસિંહને બોલાવ્યો અને એને કહેવા લાગ્યો; “છોટુસિંહ! જેઠમલની સીપારસથી મેં તને રાખ્યો છે, અને હવે તારો હાથ સારો સુધરવા લાગ્યો છે ખરો, પણ મારી દુકાનમાં રહીને જે કામ તું શીખ્યો, તેનો લાભ બીજાને ન મળવો જોઈએ. આથી હમણાં તને હું જે પગાર આપું છું, તેના કરતાં ચારગણો આપીશ, પણ તારે મને એવો કરાર કરી આપવો પડશે કે, તારે મારી દુકાનમાં દસ વર્ષ સૂધી નોકરી કરવી, બીજે કાંઈ જવું નહીં, તેમ બીજા કાંઈનું કામ પણ પરભાર્યું ખાનગી રીતે કરવું નહિ.”

છોટુસિંહને આથી જરા હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો; “સોદાગર સાહેબ! તમારું કહેવું માન્ય કરવા મને જરા પણ હરકત નથી. પણ હું અહાં રહ્યો તો તો સૌ ડીક છે! હું દિલ્લી શહેરમાંજ રહ્યો તો તો આપના બોલાવા પ્રમાણે ફરનાર નથી. જે જે અસલ કારીગરીનું કામ હું કરીશ તે સર્વ આપની દુકાનના લાભને માટેજ કરીશ, એમાં કાંઈ અંદેશો લાવવો નહિ. એ માટે કાંઈ પણ જાતની કબુલાત કરી આપવાની જરૂર પણ નથી. પણ હું દિલ્લી છોડીને ક્યારે જઈશ, તેનો કાંઈજ નિયમ નથી. પછી કબુલાતનામું કરાવી લેવાથી શું લાભ? આપને જોઈએ તો મને વધારે પગાર આપો કે ન આપો, પણ હું તો તમારી દુકાન છોડીને બીજી દુકાને કામ કરવા જવાનોજ નથી; એ માટે આપ જરા પણ ફિકર કરશો નહિ. છોટુસિંહના આવા ખાત્રી ભરેલા શબ્દો સાંભળી, સોદાગર સાહેબ

તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. ના, પણ કબુલાતનામું તો તારે લખી આપવું જોઈએ, એમ ફરીફરીને સોદાગર બોલતો હતો, પણ છોટુસિંહ તેના બોલવાને તુચ્છકારી, અદ્યત્થી ઉભો રહી બોલવા લાગ્યો: “મારો શબ્દ એજ મારૂ કબુલાતનામું છે. એથી વધારે કશાની જરૂર નથી.”

સોદાગર સાહેબ છોટુસિંહના અડગ નિશ્ચયથી નાઈલાજ બની ગયા, અને ત્યારેજ તેમણે કબુલાતનામાનો નાદ મૂકી દીધો. એના મનની એટલી ખાત્રી થઈ કે, આ કારીગર કાંઈ જેવો તેવો હલકો માણસ જણાતો નથી. એ કહે છે કે, હું ખીજી દુકાને જનાર નથી. એ જાય એવો પણ જણાતો તો નથી. આવી છોટુસિંહની ખાત્રીથી હવે સોદાગરની ધાસ્તી જતી રહી. પ્રથમ કરતાં પણ હવે એનો ધંધો ખુબ જોરમાં ચાલવા લાગ્યો.

આવી રીતે વળી ખીજ આટોક દિવસ ગયા. છોટુસિંહ સવારે કામ પર આવતો તે છેક સંધ્યાકાળે જ્યારે કાંઈ દેખી શકાય નહિ, એવું અંધારૂં થાય ત્યારેજ દુકાન છોડતો. કામ એટલું બધું આવતું કે, તે કેમ કરી શકશે, તેનીજ પંચાત પડતી. એક દિવસ તેણે સોદાગરને બોલાવીને કહ્યું કે, “મારાથી બે હાથે બની શકે, તે કરતાં સોગણું કામ આજે તમારી દુકાનમાં આવી પડ્યું છે. માટે હાલમાં નવું કામ લેવાનું જરા બંધ રાખવું જોઈએ. નહીં તો લોકો નકામા આપણે ત્યાં ધક્કા ખાયા કરશે અને કામ આપણાથી થઈ શકશે નહિ.”

આ બોલવું સોદાગરને જરાએ ફાવતું ન આવ્યું. તે ઉલટો છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; “વાહરે છોટુસિંહ! તું કહેતો હતો કે હું દિલ્લી ક્યારે છોડી જઈશ, તેનો કાંઈ નિયમ નથી. માટે મારે તો તારા જતા અગાઉ જેટલું બને તેટલું કામ તારી પાસેથી કરાવી લેવું જોઈએજ. તને મેં આટલો આશ્રય આપ્યો, આટલું કામ શિખવ્યું, તેનો શું મારે લાભ ન લેવો કે? ધાર કે તું દિલ્લીમાં ન રહેતાં આગ્રે જઈને રહ્યો અને ત્યાં આ ધંધો શરૂ કર્યો તો પછી મારે શું કરવું? તેથી તારી પાસેથી જેટલું કરાવી લેવાય તેટલું કામ તો મારે કરાવી લેવું જોઈએ.”

“મારે ત્યાં તું કામ શીખ્યો, અને વિશેષે કરીને તો મેંજ તને આવું સાઈ કામ શિખવ્યું છે.” આવા સોદાગરના શબ્દો સાંભળતાં, છોટુસિંહને હસવું આવ્યા વગર રહ્યું નહિ, તો પણ ગંભીર સ્વભાવના છોટુસિંહે તેને અત્યાર સૂધીમાં એકે વખત એવું ન કહ્યું કે, “કેમ ભાઈ, એમ કેમ કહો છો! હું તમારે ત્યાં આવીને શું શિખ્યો? તમે મને શું શિખવ્યું?” સોદાગરના આવા શબ્દોને છોટુસિંહ ગમ્મતમાંજ ગણતો હતો. તે જણતો કે, ભલે એજ ગાડા તળેના કૂતરા પેડે મોટો ભા થાય! વખતે

કાઈ કાઈ ગ્રાહક સાથે કિંમતમાં હળતું ન આવે ત્યારે સોદાગર એમ બોલતો કે, “ભાઈ, આને કેટલો ખર્ચ કરીને તૈયાર કર્યો છે! તો એ પૈસા આપ સરખા સરદારો પાસેથી ન કમાઈ તો ખીજા કોની પાસેથી કમાઈ?” વિગેરે આવી કેટલીક આડીઅવળી વાતો કરી, ગ્રાહકને સમજાવી દેતો. પણ છોટુસિંહ તેની વચ્ચે એક અક્ષર સુધાં પણ બોલે નહિ, મુંગો મુંગો સાંભળ્યા કરે અને મનમાં ને મનમાં હસ્યા કરે.’

એ પ્રમાણેની વાતચીત છોટુસિંહને સોદાગર સાથે ચાલતી હતી, ત્યારે છોટુસિંહે સોદાગરને જવાબ દીધો; “સાહેબ, આવડી નાની નાની છબીઓ મારી પાસે ચીતરાવી લેવાથી આપને એવો તે શો મોટો લાભ થવાનો છે? આપની મરજી હોય, તો હું કહું એવો એક મોટો હાથીદાંતનો પંખો તૈયાર કરવાની મને પરવાનગી આપો, અને પછી જોઈ લ્યો કે, હું કેવી સુંદર કારીગીરીથી તે તૈયાર કરી આપું છું. એ પંખો બાદશાહ સલામતની નજરે પડતાં જ આપનું બધું દળદરજ નીકળી જશે. હું કહું છું તેમ કરશો તો પછી ખીજા કશાની આપને જરૂરજ રહેશે નહિ.”

આ સાંભળી, સોદાગરને ખુબ હસવું આવ્યું અને છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો, “આ મજબૂતિયુસ બાદશાહ પાસેથી કોઈપણ કામમાં એવી મોટી બક્ષીસ કદી પણ મળે અને આપણું દળદર જાય? રામ રામ કર! એ તો એક કોડીએ પરખાવે એવો નથી. એમ કરવા જતાં તો ઉલટું એવું કદાચ બની જાય કે આવી નકામી કારીગીરી કરનારને દિલ્લીમાં રાખવાની શી જરૂર છે, એમ કરી, તેને દિલ્લીમાંથી કહાડી પણ મૂકે. યા અલ્લા! આપણા કારીગરો માટે તો એના જેવો હલકો અને નીચી નૈયતવાળો બાદશાહ કોઈજ મેં જોયો નથી. આવી મિથ્યા આશા તું મૂકી દે. આ કારીગીરીનો ખરો ભોક્તા, અને ખરો ચાહનાર તો બાદશાહ શાહ-જહાન! વાહ રે વાહ! પરમેશ્વર એનું ભલું કરે. આવો છોકરો તે એને પેટે શોભે?” પણ એટલામાં સોદાગર સાહેબને કાંઈક થઈ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યો, “અરે, તોઆ, તોઆ! આ હું શું બકું છું. લાચારી સાથે ખરું બોલવું પડે છે. ગાનાર, વગાડનાર, કારીગર, વિદ્વાન અને એવા એવા હુન્નરી માણસોની કદર ઔરંગઝેબ ખુબે એ તો તારે સ્વપ્નામાં પણ ધારવું નહિ. બાદશાહને એવી બાબતોનો શોખજ નથી.”

છોટુસિંહ બોલ્યો, “પણ સોદાગર સાહેબ, મને આ બાબતની પકી ખાતરી છે, માટેજ હું બોલ્યો છું. એની પાસેથીએ પૈસા કડાવવાનો રસ્તો છે; નથી એમ નહીં. તે રસ્તો હું આપને દેખાડી દઉં, પછી તો કાંઈ હરકત છે? તે રસ્તો લેતાં જો તમે સફળ નહીં થાઓ તો માફ નામ સિંહ નહીં, પછી કાંઈ? એની તો તમારે શીકરજ કરવી નહીં.

આશુભ મમે તેવો કઠોર હોય તો પણ પ્રોતાનું મન કાઢવા તેને કાઢને કાઢ તો સ્થાન હોયજ. તે સ્થાનને સાધી લેવું, એટલે પછી ત્યાંથી પૈસા કઢાવતાં મારજ નહીં. બાદશાહનું એવું જ સ્થાન છે, તે હું આપને દેખાડી દઉં, અને ત્યાં જઈ આપની દાદ પહોંચાડી આપું.”

સોદાગર આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યો, “આલમગીર જેવો બાદશાહ જેનું સાંભળે—એવું તે કયું ટુકાણું છે ભલા!”

છોટુસિંહ: “કયું એટલે શું જાણતા નથી કે? ઉદેપુરી બેગમ! ઉદેપુરીની નજરેજ આ પંખો પડ્યો એટલે બસ. એમ કરતાં જો આપનું કામ પ્રતેહ ન થાય તો માફ નામ નહિ. હું જે બોલ્યો હોયશ તે અમથુંજ બોલ્યો હોયશ કે?”

ઉદેપુરીનું નામ સાંભળીને પણ સોદાગરના મનને કાંઈ અસર થઈ હોય એમ લાગ્યું નહિ. પણ થોડીવાર વિચાર કર્યા બાદ આ વિચાર તેને ફાવતો આવ્યો હોય, એમ તેના મ્હોં ઉપરથી જણાયું ખરું. પછી તરત છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; “ઠીક છે. તું આટલું બધું કહે છે તો હું તારા માંગવા પ્રમાણે તને હાથી દાંત જેટલો જોઈએ તેટલો આપું છું. તને ગમે તેવો તેનો પંખો બનાવ. તૈયાર થયેથી તેનું જે કરવું ઘટશે તે કરીશું. જો કાંઈ ન બન્યું તો પંખાનો ખરચ ભરી લેતાં સૂધી તારી પાસે નોકરી કરાવીશ! બચ્યા! છોડવાનો નથી. સમજ્યો ને?”

સર્વ વાતની છોટુસિંહે હા કહી. પછી એક ઉઘાડ દે થઈ શકે તેવો પંખો બનાવવા જેટલો હાથી દાંત લીધો અને પંખો બનાવવા માંડ્યો. થોડે દિવસે પંખો તૈયાર થયો. આ પંખામાં છોટુસિંહની સર્વ કારીગીરી જાણે આવી ગઈ હોય તેવાજ સુંદર અને સરસ તેણે બનાવ્યો. છોટુસિંહે આ પંખાની વચ્ચેની પટ્ટી ઉપર, મયુરાસન ઉપર બેઠેલો આલમગીર બાદશાહ, તથા તેની ડાબી બાજુ ઉપર બેગમ ઉદેપુરી અને તેનો નાનો છ વર્ષનો છોકરો, એ પણ ચિત્રો આબેહુબ, અને કારીગીરીના નમુના પ્રમાણે જ બતાવ્યાં હતાં. આ ચિત્રોની ખૂબી તો અવર્ણનિય જ હતી, અને તેને માટે એટલું કહીશું તો બસ છે કે, આલમગીર જેવો કારીગીરીનો કદો દુશ્મન પણ કદાચ જુવે તો તેથી સંતુષ્ટ થયા વગર રહેજ નહી. પરંતુ બાદશાહને સંતુષ્ટ કરવો, એજ કાંઈ તેનો હેતુ ન હોતો. બાદશાહના મહાન પ્રેમનું પુસ્તક કુરાન, અને તેમાં પણ તેને ખરેખરો ગમતોજ અધ્યાય તેના ઉપર છોટુસિંહે ઘણી સુંદર રીતે કાતરી તેમાં મનોહર રંગો ભર્યા હતા. એ ઉપરાંત પંખાની મુઠની બેઉ બાજુએ મોટા ધાર્મિક કવિનાં અત્યુત્તમ સ્તવનો કાતર્યાં હતાં. પંખો આવી સર્વ રીતે તૈયાર કરી, છોટુસિંહે સોદાગરને દેખાડ્યો. જે જોતાં

ચારજ સોદાગર અતિશય જ ખુશ થઇ ગયો. તે બોલ્યો—“બાદશાહને ગમે કે ન ગમે, પણ પ્રથમ મને તો તે અત્યંત પસંદ પડી ગયો!” આમ બોલી છોટુસિંહને સાબાશી આપતો આપતો સોદાગર તો ખુબજ મગ્ન થઇ ગયો હોય, એમ જણાવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું; “બેટા! કામ તો તે અપ્રતિમ જ કર્યું છે. હવે કેવી રીતે તું ઉદેપુરી પાસે તે પંખો લઇ જવા ધારે છે તે કહે. કરવા સરખું હશે તો આપણે ખાસ કરીશું. એક વખત નસીબ તો અજમાવી જોઇએ?”

છોટુસિંહે જવાબ દીધો; “એની આપ જરાએ ફિકર કરશો નહિ. હુંજ મારી જાતે લઇ જાઉં છું, અને ઇમાનથી કહું છું કે, આનું જે કાંઇ ઇનામ મળશે તે આપને જ લાવીને આપીશ. મારે તો આપને હાથે આપ્યા શિવાયની એક કોડી પણ હરામ જરાજર છે. ઠેઠ પહોંચી જવા થોડોક વખત લાગશે, અને થોડી યુક્તિ પણ કરવી પડશે. બધા પત્તો હું લગાડીશ; તે એટલે સૂઝી કે, આ જ પંખો બેગમ સાહેબ હાથમાં લઇ, બાદશાહને વા નાંખે, અને તેમ કરતાં બાદશાહના પણ જોવામાં આવે. એક વખત જોયો એટલે તે હાથમાં લઇને જોયા વગર એને રહેન પડવાનું નથી; અને જ્યાં જોયો કે પછી એનો બનાવનાર કારીગર કાણ છે તેની તજવીજ પણ થયા વગર રહેવાની કે? મારે આ કામ આપ મનેજ સોંપો. જે મળશે તેમાં એક દમડીની પણ રવાદારગી રાખ્યા શિવાય આપને લાવીને હાજર કરીશ. મને મારા મન પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરવા દો, એ શિવાય મારે બીજું આપની પાસે કાંઇ માંગવાનું નથી.”

છોટુસિંહના છેલ્લા શબ્દો સોદાગર સમજી શક્યો નહિ. તે મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો કે:—“આ માણસ પૈસો તો બધો મને લાવી આપવા કહે છે, ત્યારે એ પોતાની પાસે શું રાખશે? એ આટલી આતુરતા બતાવે છે, તો એના મનમાં શું છે? એ સમજાતું નથી. લલે, ગમે તેમ હો. આપણે શું? એની વાત એ જાણે. આપણે તો એની કારીગીરીથી લાલજ છે, અને એથી આપણે તો પૈસાના સગા!” આમ વિચાર કરી તે બોલ્યો—“છોટુસિંહ, જા, તારે જે જોઇએ તે કર. તેને મારી પરવાનગી છે.” છોટુસિંહને તો એટલું જ જોઇતું હતું. તુરતજ છોટુસિંહ પંખો લઇ, એક પટવાને ત્યાં ગયો અને તેને ઉમદા મોતીની ઝાલર અને વચ્ચે સુંદર માણેક ચોંટાડાવી લીધા. પછી જવાને તયાર થયો. પોતે જાતે કરેલી કેટલીક સુંદર છબીઓ સાથે રાખી. પછી છોટુસિંહ તો બેગમપુરામાં ઉદેપુરી બેગમનાં મહાલય તરફ ચાલ્યો. એ ઉપરાંત પ્રસંગ પડે નવી તસખીરો પણ કરવાને વખત આવે મારે, સાથે કેટલાક હાથીદાંતના દુકડા, પાંછીઓ, તથા સુંદર સુંદર રંગ પણ સાથે રાખ્યા. આવી રીતની સર્વ સામગ્રી સાથે,

છોટુસિંહ ઉદેપુરીના મહેલ તરફ ગયો. મહેલના દરવાજામાં પેસી, પહેરેગીરને ખૂબ ઝુકી સલામ કરીને, છોટુસિંહ તેને કહેવા લાગ્યો, “મહેરબાન! હું તસખીર બનાવનાર છું. જે આપ મહેરબાન મને કૃપા કરી બેગમ સાહેબની પાસે જવા દેશે તો હું આપની માથુકની સુંદર છબી બનાવી આપીશ. આપની ઇચ્છા હોય તો આ મારી પાસે કેટલીક સુંદર છબીઓ તૈયાર છે, તેમાંથી આપને જે ગમે તે લ્યો. પણ મહેરબાન! મને જે બેગમ સાહેબ પાસે લઈ જાઓ તો મોટું અહેસાન થશે. હું એક ગરીબ ચિતારો છું અને આપને દુવા દઈશ. મરજી હોય તો અહીંજ બેસીને આપની તસખીર બનાવી આપું!” છોટુસિંહના શબ્દો સાંભળતાંજ, પહેરેગીર લાઇ તો પલળી ગયા. છોટુસિંહની તસખીરો ઉપર તો જાણે ધાડજ પડી. પહેરા ઉપરના નાયિક સાહેબે સારી સારી ખુબસુરત સ્ત્રીઓની પાંચ છ છબીઓ ઉઠાવી લઈ, પોતાની એક નવી તસખીર બનાવવાને છોટુસિંહને કહ્યું. છોટુસિંહે તસખીર બનાવી હાથમાં મુકતાંજ નાયક સાહેબ એટલા તો ખુશ થઈ ગયા કે, તેમણે છોટુસિંહને એકદમ અંદર દાખલ કરી દીધો, અને ટૂંક બેગમ સાહેબની પાસે જતાં, રસ્તામાં કાંઈ પણ તેને અટકાવે નહિ, એ માટે પોતાનો ખાસ એક માણસ તેની જોડે આપ્યો. આ માણસથી માત્ર ત્રીજા દરવાજા સુધીજ જઈ શકાય એમ હતું, આગળ બધું જોખનના મુખ્ય મસાઉદનું જ હવે રાજ્ય આવ્યું, એ જેને અંદર જવાની પરવાનગી આપે તેનાથી જ અંદર જવાય. એ દરવાજા ઉપર વિચિત્ર મહેનાં બે સીધીઓ હતા.

છોટુસિંહને જોતાંજ, આ માણસ આપણી પાસે શા માટે આવ્યો? એને પાછો કહાડવો જોઈએ, એમ તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. પણ છોટુસિંહ પાછો જાય એમાંનો આસામી નહોતો. જોખનને જોઈ, પોતાની પાસેની તસખીરોની પેટીનું એક ખાનું ઉઘાડી, તેના મ્હોં આગળ ધર્યું. એ ચિત્રોમાંજ કાણ જાણે એવો ગુણ ભરી મુક્યો હતો કે, આ પશુવૃત્તિના જોખનને પણ તે જોતાં તેના ઉપર ધણોજ મોહ થયો. દરવાજા ઉપર ઉભેલો ખુદાદાદ નામનો સીધી તો એટલો બધો ખુશ ખુશ થઈ ગયો કે, કાંઈ પૂછવાની વાતજ નહીં. છોટુસિંહે કહ્યું, “આપની મજા હોય તો આપની જાતની પણ આવીજ સુંદર છબી અહીં ઉભો ઉભો તરત તૈયાર કરી આપું.” આ સાંભળી ખુદાદાદ તો ફૂલાર્ધ જઈ, ઠાઠમંથ ઉભો રહ્યો. લાઇ સાહેબને આલિંગન દેવા એક પરી આવતી હોય, તેવા ભાવની એક છબી તુરતજ છોટુસિંહે ત્યાં ઉભે ઉભે તૈયાર કરી દીધી. આ જોઈ ખુદાદાદ તો ખુશીનો મારયો હસતો હસતો જમીન ઉપરજ આજોટી પડ્યો. તેને એટલો બધો હર્ષ થયો કે, હર્ષમાં ને હર્ષમાં તે છોટુ-

સિહનેજ આઝી પડવા ધસી આવ્યો. છોટુસિહને તેણે પૂછ્યું, “તારે શું જોઈએ છીએ?” છોટુસિહનો હેતુ જાણી લઈ તે બોલ્યો, “ડીક છે, હું તને બેગમ સાહેબ સૂધી પહોંચાડી આપું છું. હું જાતે અગર મસાઉદ સાહેબને કહી, તેમની સીધારસ લઈને, તને પહોંચાડવા બીજા કોઈ માણસ આપું છું.” છોટુસિહે જાણ્યું કે, મસાઉદ આનાથી પણ કોઈ બીજાને દર્શો, માટે તેને પણ ખુશી કરવો. મસાઉદના દર્શન થતાં તેને પણ એવી સુંદર છાપી બનાવી આપી. મસાઉદે તે છાપી જોતાં વારં વાર કહ્યું, “આલ, તને બેગમ સાહેબ પાસે પહોંચાડી દઉં,” એમ બોલી તેની જોડે આવ્યો.

આટલે સૂધી આવી પહોંચવાથી છોટુસિહનો તો હર્ષ માતો ન હોતો. આજ સૂધી અતિ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત ન થયેલી વસ્તુ સહજમાં પ્રાપ્ત થતાં, જેમ કોઈ માણસ આનંદ પુલકિત થઈ જાય છે, તેવીજ સ્થિતિ આજે છોટુસિહની જણાતી હતી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અધિક કૌશલ્ય.

આજથી ભાપાની સુરસિક વાતો વાંચનારને ખબર હશેજ કે, મુસ-લમાની જનાના કેવા શૃંગારયુક્ત હોય છે. જનાનો એ એક બોમ્બ અને સ્ત્રીઓની બનેલી નવીનજ સૃષ્ટિ છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આ બહારની સૃષ્ટિમાં શું ચાલે છે તેનું તેઓને ભાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે. પુરુષનો પ્રવેશ આ સૃષ્ટિમાં હોતો નથી, તો પણ આ માયિક પુરુષ હીન સૃષ્ટિમાં પણ એવા એવા બનાવ બન્યા કરે છે, કે જે સાંભળતાં માણસના કાનમાં ઊભાં થઈ જાય. બહારની સૃષ્ટિનું મરણાંતે મોં પણ ન જોવું, એવો જો આ સૃષ્ટિવાળાં નિશ્ચય કરે તો તે નબીજ શકે. જનાનો એ એક નાનું સરખું રમ્ય શહેર હોય છે. એમાં મોટા મોટા બાગ બગીચા, હમામખાના, બેંકો, રમતગમતો વિગેરે સર્વ રીતની સામગ્રી ભરેલીજ હોય છે. સ્વરૂપમાં એમ કહીએ તો ચાલે કે, ભલે ભલે આસરણોને પણ આ સ્થળ મોહ પમાડી શકે, એવી સર્વ અતિ સુરમ્ય અને સુંદર વસ્તુઓ તેમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. પાણી પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં અને જેવું જોઈએ તેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ મળે છે. આવે કેટલાંક કોઈ માણસ ગમે તે કરે, પણ પ્રવેશ થવો મુશ્કે-લજ! એમ કરતાં થયો, તો આવનાર માણસ આ હાકમાક જોઈ, કેવળ

છકળ થઈ જાય. તેને તો એમજ થાય કે, અહીં આવી પડ્યા પછી બહાર શી રીતે નીકળી શકીશું.

આપણા છોડુસિંહને તો આમાંનું કશુંજ થયું નહિ. એના વર્તન ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે, આવાં જનનાખાનાનો એને ધણેજ અનુભવ હશે; પોતાની વિલક્ષણ કરામતને લીધે, પોતાના માલના વિક્રય અર્થે, તેણે આવાં કેટલાંક જનનાખાનાં જોઈ નાંખ્યા હશે. પોતાની અલૌકિક છબીઓ દેખાડતાં, પોતાના કૌશલ્યની ખુબીથી સર્વને આંજ નાંખતો, છોડુસિંહ તો એકથી બીજાં, અને બીજાથી ત્રીજાં એમ દરવાજા ઉપર દરવાજા વટાવતો મહેલમાં ચાલ્યો. અત્યાર સુધી પોતાનો એકે ગુણ કાઢતો પણ તેણે જાણવા દીધો નહોતો. જનનામાં આવી મસાઉદની મદદ મળવાથી, છોડુસિંહ તો ખુશ થતો થતો ચાલતો હતો. એની પાસેની તસખીરો જોઈ, ત્યાંના સર્વ ખોળ તો ખુશખુશજ થઈ ગયા હતા. આજ સુધી જનનાખાનામાં આવો કાંઈજ માણસ આવ્યો ન હોતો, તેથી જ જે કાંઈ એને મળતું, તે સર્વ એની તસખીરો જોઈ, કાંતો લઈ લેવાનું અથવા તો તેની પાસે પોતાની તસખીર કઢાવી લેવાનું, મન કરતું હતું. મસાઉદ તેને ઠૂક બેગમ સાહેબના દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. તેને ત્યાં એક ઠૂકણે બેસાડી, ત્યાં ઉભેલી લોંડીઓ તથા ખોળ-ઓને તાકીદ કરી કે, એને કાંઈએ કાંઈજ હરકત કરવી નહીં.

છોડુસિંહ, ચીત્રો કાઢવાની આમ એકજ કળામાં કુશળ હતો, એમ ન હોતું, પણ એક બીજી કારીગીરી એનામાં ધણીજ સારી હતી. એવું કાંઈ કારણ બન્યું કે જેથી તેની એ કારીગીરી બહાર પ્રકાશમાં આવી. ઔરંગઝેબની બહેન રોસનાર બેગમનો જનનાનો પણ ઉદ્દેપુરીના જનનાની ઉત્તર બાજુમાંજ હતો, અને એઉ જનનામાંથી બહાર જવાનો દરવાજો એકજ હતો. રોસનાર બેગમનો એક તાઉસ હતો, પણ કાંઈક કારણથી તે બેસુરો થઈ ગયો હતો, અને સારો વાગતો ન હોતો. રોસનાર જાતે તાઉસ વગાડવામાં ધણી કુશળ હતી. આખી દિલ્લીમાં એના સરખું વગાડનાર કાંઈજ હશે, એમ તેના શાગરીતો તથા તેને પોતાને લાગતું હતું. આથી કાંઈ પણ ગવૈયો-સીતારી, કે બીનકાર દિલ્લી આવ્યો સંભળાય, કે તેને રોસનાર પોતાના મહેલમાં બોલાવી, એક મિજલસ તો કરતીજ. તેને સારી વિદાય-ગીરી આપી, તેના આગળ પોતાની તાઉસ વગાડવાની કુશળતા દેખાડી, તેનેજ મ્હાંથી પોતાની વાહવા કરાવે ત્યારેજ એને એન પડે. આ તો એક નિયમ છેજ કે, જે માણસ કાંઈ પણ અપેક્ષાથી જાય તે તેની વાહવા કરેજ. આટલાજ માટેજ તેની વાહવા થતી, એમ કાંઈ નહોતું;

પણ તેનામાં એટલી કુશળતા ખરેખરીજ હતી. તેના શરીરમાં આ ગુણ હોવાને લીધે, તેમ તેને એકંદર ગાયન વાદન કળાની ચાહનાને લીધે, એનો જનાનો તો માત્ર નામનોજ હતો. ખીન્ન જનાના પ્રમાણે એના જનાનામાં એટલી બધી સખતાઈ નહોતી. ઔરંગઝેબને પોતાને તો ગાયન કળાનો કેવળ અણુગમોજ હતો. આ કળાને બાદશાહે પોતાના દરબારમાંથી તદ્દન હાંકી મુકી હતી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એક વખત સર્વે ગવૈયાઓ બાદશાહ આ કળાનો અરસિક છે, એમ સર્વ લોકાનુમતે ઠરાવ કરવા, તથા તે ઉપર સોડાની સહીઓ લઈ, તેને અરજ કરવા માટે, બાદશાહની બારી હેઠળજ એકઠા થઈ બેઠા હતા. ઉપરથી આ બધો સમારમ્ભ જોઈ, બાદશાહે સહેજ પૂછ્યું કે, ‘આ બધું શું ચાલે છે.’ એકઠા થયેલા લોકોએ જવાબ દીધા કે, ‘આપ ખુદાવિન્દના રાજ્યમાં આવવાનું કાંઈજ ન મળવાથી ખીચારી ગાયન વિદ્યા મરી ગઈ છે. એની ઠાંડી બાંધી, લઈ જવાની તૈયારી કરીએ છીએ.’ આ ઉત્તરનો મર્મ બાદશાહ તરતજ સમજી ગયો. પોતે ઘણોજ ગંભીર હતો, તેથી બોલ્યો, ‘હીક ! મરી ગઈ તો તો સાંજે થયું. હવે એને એવી ઉંડી ડાઘી ઘો કે ફરી ડોકું પણ ઉંચું કરી ન શકે.’ આ રીતે બાદશાહને ગાયન કળા ઉપર શાનોજ શોખ હોય ? પણ રોસનારને તેથી ઉલટુંજ હતું.

રોસનારને તો એજ વિદ્યાનો નિદિધ્યાસ હતો. ઔરંગઝેબને તેની એ સ્થિતિ અણુગમતે પણ ગમાડવી પડતી; કારણ રોસનારને એને એને ઘણોજ પ્રેમ હતો. રાજ મેળવી આપવામાં રોસનારે એને એટલી બધી મદદ કરી હતી કે, જો તે મદદ ન મળી હોત તો આજ ઔરંગઝેબનું કાંઈ ઠેકાણું એ ન હોત. આથીજ ઔરંગઝેબ કોઈ દિવસ પણ એની આડે આવતો ન હોતો. રોસનાર જે કરે તે પૂર્વ દિશા. આથી ક્ષિપ્ર થયું કે, જે કળાને બાદશાહનો જરા પણ આશ્રય ન મળતો તેનું રોસનારના જનાનામાં યથાર્થ સન્માન થતું. ગાયન દેવીના ઉપાસકોનો આ જનાના તરફ વધારે જમાવ જોવામાં આવતો હતો.

રોસનાર બેગમનો ઘણોજ માનીતો તાહિસ બેસુરો થઈ ગયો હતો, તેને સમારવા છતાં પણ સુર બરાબર નીકળતો ન હોતો; તેથી તાહિસને દીલેરઅલ્લી નામના યંત્રકાર પાસે લઈ જઈ, દુરસ્ત કરાવી લાવવાનો હુકમ થતાંજ, રોસનારનો ખોળે ફરકશએર તાહિસ લઈને જતો હતો. પોતાના રંગમહેલમાંથી બહાર નીકળે છે એટલામાં કોઈએ એને રસ્તામાં આ છોટુસિંહ તસખીરવાળાની વાત કહી, તથા તેને હમણાં મસાઉદે ઉદ્દેપુરીની મુલાકાત સારૂ દીવાનખાનામાં બેસાડ્યો પણ છે એમ કહ્યું. એક મ્હોંડેથી બીજે મ્હોંડે જતાં વાતની કેટલી અતિશ-

યોગિતિ થાય છે, એ તો વાંચનારને ખખર હશે જ. આ જ પ્રમાણે છોડુ-
સિંહની હકીકત કહેવામાં થયું. ફરકશએરના કાન ઉપર એ વાત એવી
રીતે આવી કે, તેને પોતાનું ગમે તેટલું જરૂરી કામ છતાં પણ તે પડતું
મૂકી, છોડુસિંહની પાસે જવાનું મન થયું. ખીજા સાધારણ નોકરો જેમ
કરે છે તેમ તેણે પણ કર્યું. દુસ્ત કરવાનો તાઉસ પોતાના હાથમાં જ
હતો, તે લઈને આવતો જોઈ, દિવાનખાનામાં બેઠેલા સર્વે જણા “ફરક-
શએર, ફરકશએર” નામ દઈને બોલી ઉઠ્યા, અને તેને આગળ જવાની
જગ્યા કરી આપી. રોસનારનો ખોજો ખીજા બેગમના ખોજા
કરતાં ઘણો જ પ્રશસ્ત ગણાતો હતો; કારણ રોસનાર જાતે ઘણી ઉદાર
વૃત્તિની હતી. રોસનાર એક સ્વતંત્ર રાણી જ હતી, એમ કહીએ તોપણ
ચાલે; અને તેથી એના ખોજને જ્યાં ત્યાં આગળ જ જગ્યા મળે તેમાંએ
નવાઈ નથી. ફરકશએર આગળ જઈને બેઠો અને છોડુસિંહની સર્વે
છખીઓ જોવા લાગ્યો. છોડુસિંહે મોટી અદ્વચ્છી કહ્યું; “આ બંધી તસ-
ખીરો આપને દેખાડવાને જ આણી છે! એતો શું પણ આપની જાતની
તસખીર એવી તો સરસ બનાવી આપું કે, આપ ખુશ ખુશ થઈ જાઓ.
આપની તખીયત કરતાં શું મારી તસખીર વધારે છે? આપની રજા
થઈ તો એક તો શું પણ લાખો તસખીરો કાઢી હાજર કરીશ. અમાર
સરખા ગરીબને આપ જેવાનાં દર્શન દુર્લભ, અને તે વળી આજે થયાં,
એતો માફ સદ્લાગ્ય જ! હવે તો માફ નસીબ ખુલી જ જવાનું.
બસ, આપની તસખીર તો બનાવવી જ જોઈએ. આટલી મારી સેવા તો
આપે માન્ય રાખવી જ જોઈએ.....”

છોડુસિંહે બોલવામાં એવી તો લાવણ્યથી વાપરી હતી અને એવી તો
મિઠાશ મૂકી હતી કે, ફરકશએર તો સાંભળીને ઠંડોગાર જ બની ગયો હતો.
“આપની જાતની જ તસખીર બનાવું છું, પછી ખીજું શું જોઈએ બીજું!”

છોડુસિંહે તરત જ પોતાનું કલમદાન કાઢી, પાસે આણેલા હાથી
દાંતના ટુકડાઓ ઉપર જે જે છખીઓ તૈયાર કરી લાગ્યો હતો, તે
ફરકશએરના મોંમાં આગળ મૂકી દીધી, અને ફરકશએર તે જોવામાં
ગુંથાયો; એટલામાં તો તરત જ છોડુસિંહે તેની એક છખી તૈયાર કરી,
ફરકશએરના હાથમાં મૂકી દીધી. ફરકશએર જાણે ખુબ ચેનમાં બેઠો હોય
તેવી છખી બનાવી હતી. આ જોતાં જ ફરકશએર તો ઠંડોગાર જ થઈ
ગયો. તેણે ખુબ પ્યારથી છોડુસિંહના ગળામાં હાથ નાંખી, “અરે
વાહરે વાહ! શું તારી કરામત, શી તારી ચતુરાઈ, શી તારી ખુબી!”
આવા અનેક હર્ષોદ્ગાર કહેવા લાગ્યો. થોડીવાર વળી તેના સામું
જોઈ રહી બોલ્યો; “બસ ચાર, તારા તો હાથ જ કલમ કરી લેવા

જેવા છે. બોલ, બોલ, યાર! હું તારા ઉપર અત્યારે ખુબ જ ખુશ થઇ ગયો છું. તારી શું મરણ છે બોલ, તું અત્યારે જે કહે તે કરવાને તૈયાર છું.’

આ જોઈ છોટુસિંહ તો મનમાં ને મનમાં હસ્યો. પછી બોલ્યો, “આપની તખીયત મારા ઉપર જ્યારે આટલી બધી ખુશ થઇ ગઇ તો પછી મારે શી કમીના છે? આપના દોસ્ત મસાઉદની પણ મારા ઉપર એટલીજ તખીયત ખુશ થઇ ગઇ છે, અને આપની પણ તેમ છે, હવે તો માંડે કામ થઇજ ગયું. મસાઉદે તો પોતાની બેગમ સાહેબની ભેટ કરાવી આપવા મને આશ્વાસન આપેલું છે જ. આપ પણ જો એવું કાંઇક કામ કરી આપશો તો આપનો પણ મોટો અહેશાન માનીશ. ચાર પૈસા મળે એટલાજ માટે હું દિલ્લીમાં આવ્યો છું. આપનાં બેગમસાહેબ જેવાની મરણ સંપાદન થઇ ગઇ એટલે માંડે કામ થઇ ગયું. માંડે દળદર નીકળી જ જશે. પણ એવાં મારા ગરીબનાં નસીબ ક્યાંથી?”

છોટુસિંહના આવા આવા મીઠા શબ્દોથી ફરફરાયેર તો ચણાને ઝાડેજ ચઢી ગયો. તેણે જાણ્યું કે, મસાઉદે જ્યારે પોતાની બેગમ પાસે લઇ જવાનું એને કહ્યું છે તો આપણે પણ ક્યાં ઝોછા છીએ? આપણે કેમ એને આપણી બેગમ સાહેબ પાસે લઇ ન જઇએ? આમ વિચાર કરી, તે છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; “વાહરે યાર! એમાં તે શું મોટી વાત છે? તું કહેતો હોય તો હમણાં જ હું તને તેવી તજવીજ કરી આપું. એટલું તો શું, પણ તને સાંડે ધનિામ મળે, એવી પણ તજવીજ કરી આપું એવો છું. તારે હવે એની ફિકર કરવી નહીં, તું જરા અહીંજ બેસજે, હું હમણાં આવ્યો.”

આટલું બોલી ફરફરાયેર કાંઇક બહાર જાય છે, એમ જોઇ છોટુસિંહે તેને ઘણી નમ્રતાથી પૂછ્યું, “ખ્વાજા સલામત! મારી એક અરજ છે, માફ કરજો.”

ફરફરાયેર હરખથી પ્રલાપને બોલ્યો; “શું અરજ છે, બોલ, બોલ, દોસ્ત! તારે જે કહેવું હોય તે કહે, કાંઈ ફિકર નહીં.”

આ સાંભળી છોટુસિંહે દબતે દબતે કહ્યું; “ખ્વાજા સલામત! અરજ એટલીજ છે કે આ તાઉસમાં શી ખામી આવી ગઇ છે તે જરા મહેરબાની કરીને મને જોવા દેશો. મને જરા એની માહિતી છે માટે આપને કહું છું. અહિંને અહિં થઇ શકે એવીજ કાંઈ દુરસ્તી કરવાની હશે તો આ બંદો કરવા તૈયાર છે, અને તેથી આપને બીજે કાંઈ બહાર જવાની તસ્દી લેવીજ નહીં પડે”. ફરફરાયેર જરા અજાણ્ય થઇને બોલ્યો, “શું તને તાઉસના કામની પણ માહિતી છે કે? ત્યારે તો તને અમારી બેગમ સાહેબને મેળવવાનું એક મોટુંજ કારણ મળ્યું, ઠીક. પણ જો તને એ

કમની ખરેખરી માહિતી હોય.તો જ હાથ લગાડજે, નહિતો પછી મારી અને તારી બેયની પ્રજેતી ન થાય.”

છાટુસિંહે કહ્યું, “પણુ આપ મને જરા જોવાતો હો. કદાચ દુરસ્ત થયો અને વગાડી જોતાં સારો સુરદાર વાગે છે એમ આપની ખાત્રી થાય તો પછી આપ એને બેગમ સાહેબ પાસે લઇ જજો. ન આવડતું હોય તો એ બધા હું શીદ માથે ઝાટું? ખોલી જોઇશ, અને મારાથી થાય તેવી દુરસ્તી મને લાગશે તો તરત અહીં બેઠું બેઠું કરી આપીશ. નહીં તો પછી આપને જ્યાં લઇ જવો, હોય ત્યાં લઇ જજો, પછી કાંઈ?”

આટલું ખોલી છાટુસિંહે તાહિસ હાથમાં લીધો અને ગલેફ ખોલી નાંખ્યો. રોસનાર બેગમનો તાહિસ, તેમાં તે કાંઈ ખામી હોય? જોતાંવાર ત્યાં બેઠેલી મંડળી તો સ્તબ્ધ બની ગઇ, એના ઉપરનું કામ, મોરની ગર-દનની બનાવટ, તથા તેના ઉપર બેસાડેલો તુરો, તેમજ આંખોમાં જડેલાં પાણીદાર રત્નો જોઇ, એવો કાણુ આ દુનિયામાં હશે કે, ચક્રિત થયા વગર રહે? ખરેખર આ વાદ્ય તેવુંજ હતું. હાથમાં તાહિસ લઇ, પડદા વિગેરે ઠીક કરી, તેના ઉપર ગળ ફેરવી જોયો. તાહિસ પકડવાની, પડદા ગોઠવવાની તથા ગળ ફેરવવાની, છાટુસિંહની ટબથી, ખોળ ફરફરાએરને એમજ લાગ્યું કે, જેવો ચિત્ર કળામાં પ્રવિણ છે તેથી પણ આ કળામાં એ આંધક હોવો જોઇએ. ખોળે તો આશ્ચર્ય ચક્રિતજ થઇને તેના સામું જોઇ રહ્યો. ખીજ બાજુ તરફ ન જોતાં, છાટુસિંહતો તાહિસમાંથી નીકળતાં સુરમાંજ લિપ્ત થઇ ગયો. સુરમાં કમી જાસ્તી શું છે તે એક વખત જોઇ લઇ, પોતેજ તેને દુરસ્ત કરી આપવો, એજ વિચાર છાટુસિંહના મનમાં રમી રહ્યો હતો. આથી તે તાહિસને ધણાજ લક્ષપૂર્વક અને ધણીજ બારીકથી તપાસવા લાગ્યો. ખુંટીઓ મરડી જોઇ, પડદા જરા ઉપર નીચે કરી જોયા, અને પછી જરા મીણ મંગાવી તે તાહિસમાં કાણુ જાણે ક્યાંએ તેણે ચોંટાડી દીધું, તે એજ જાણે. ખીજ બધા પાસે બેઠેલામાંથી કોઇપણ કાંઈ સમજી શક્યું નહિ. આ પ્રમાણે આશરે અરધો કલાક તેના ઉપર મહેનત કરી, અને પછી પાછો ગળ હાથમાં લઇ ફેરવવા લાગ્યો. અત્યાર સૂધી વિચાર મગ્ન થઇ ગયેલા છાટુસિંહે, સુર નીકળતાંજ, આંગળીઓની આમતેમ જરા ચાળવણી કરી જોઇ, રંગમાં આવી ગયા પ્રમાણે પોતાનું ડોકું આમતેમ ધુમાવી, એક સરસ રાગ તાહિસ ઉપર ઊડ્યો. ખોળે જડબુદ્ધિનો હતો, એને તે એવી રાગરાગણીની ક્યાંથી ખબર હોય? તોપણુ કરોડો વખત સુર પોતાને કાને પડવાથી તે એટલું તો સમજી શકતો હતો કે અમુક સુર નીકળતાં બેગમ સાહેબ ખુશ થાય છે. છાટુસિંહે કાઢેલો સુર આબેહબ તેવોજ

જોધને ખોળે બહુ ખુશ થયો, અને છોટુસિંહ તસખીરવાળો તો ગુણોનો ભંડારજ છે, એ જાણી તેને કહેવા લાગ્યો; “કેમ ચિતારાજી! તમે તો મોટા બજવાયા પણ દેખાઓ છો. સુર તો ધણોજ સાફ નીકળે છે, તાલિસ દુસ્ત થયો હોય એમ લાગે છે. કેમ, ખરેખર દુસ્ત થયો કે નહિ? છોટુસિંહ; “અલખત, હુંતો જાણું છું કે દુસ્ત થયો છે. આપ હવે બેગમ સાહેબની પાસે લઈ જાઓ અને કહેજો કે દુસ્ત કરાવી લાવ્યો; પછી બેગમ સાહેબને વગાડી જોવા ધો. તમને એમજ કહેશે કે ખરેખરજ સારો થયો છે: એમાં જરા પણ અંદેશો આપ રાખશો નહિ. એમ જો ન કહે તો મારો હાથ કલમ કરી નાંખજો, પછી કાંઈ આપને હરકત છે?”

ફૂફશઅર સમજી શક્યો નહીં કે હવે શું કરવું. દુસ્ત કરાવી લાવ્યો એમ જોધને કહીશ અને દુસ્ત થયેલો નહિ જુએ તો પણ મોટી પીડા થવાની! આ તો કહે છે કે હવે દુસ્ત થઈ ગયો છે, ત્યારે હવે કરવું શું? અવાજ તો દુસ્ત થયા જેવોજ નીકળે છે. આવા કેટલોક વખત સૂધી સંકલ્પ વિકલ્પ તેને આવ્યા કર્યાં. છેવટે જ્યારે છોટુસિંહે ખાત્રીથી કહ્યું કે દુસ્ત થયો છે અને તમે બેલાશક લઈ જાઓ, ત્યારે એને એમ થયું કે હવે લઈ જઈએ. ખોળે ફૂફશઅર તાલિસ લઈને ચાલ્યો, અને છોટુસિંહના મ્હોં ઉપર એક જૂદા પ્રકારનું ચિહ્ન જણાવા લાગ્યું.

આણી તરફ મસાઉદ એને મૂકીને ગયો હતો તે ક્યાં સૂધીએ પાછો આવ્યો નહિ, છોટુસિંહ તો એની વાટજ જોતો બેઠો! આપણે જે અર્થે અહિં આવ્યા છીએ તે કામ ફતેહ થશે કે નહિ, આવાજ વિચારની માળા તેના મનમાં જપાતી હતી. મસાઉદની વાટ જોઈ જોધને એને કંટાળો આવ્યો. એટલામાં એક ખોળે ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો, “છોટુસિંહ કેનું નામ! એને અમારા ખ્યાલ સલામત ફૂફશઅર બોલાવે છે, અને કહ્યું છે કે ખીલકુલ ઢીલ ન કરતાં જલદી આવો. મારે કાણ છે છોટુસિંહ! ચાલો; ફૂફશઅરનું તેડું એટલે બેગમનું જ તેડું હોવું જોઈએ એમ છોટુસિંહે ધાર્યું, અને તેથી તેને ધણોજ આનંદ થયો. ખીજો વિચાર વળી એ આવ્યો કે આની સાથે જઈશ અને તેટલામાં મસાઉદ બેગમ તરફથી બોલાવવા આવશે તો? આથી એના મનમાં ઘણીજ ઘડલાંજ થવા લાગી, કે આ તો મોટી વિટંબણાનીજ વખત આવી. મનમાં ડોહોળો પેટો, અને હવે શું કરવું તે એને કાંઈ સૂઝે નહિ. માથા ઉપર ઉભેલો ફૂફશઅરનો માણસ તો ઉતાવળ કર્યાં કરતો હતો. કેવો વિલક્ષણ પ્રસંગ! એવામાં મસાઉદ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બે તરફનાં તેડાં જોઈ, છોટુસિંહને તો ખરેખર શું કરવું, તેનો કંઈજ વિચાર સૂઝે નહિ. એમાંથી કંઈ જગ્યાએ પહેલાં જવું, તેના વિચારમાં તે પડ્યો. કંઈ જગ્યાએ

પહેલાં જવાથી ખરે લાભ છે, એ બીજા માણસને તો સમજવું મુશ્કેલ હતું, એટલું જ નહીં પણ છોટુસિંહ જાતે પણ શા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હશે તેની શંકાજ હતી. ફરકશએરના માણસે ઘણી ઉતાવળ કરવા માંડી, તેથી મસાઉદ બોલ્યો, જા, હમણાં તારી સાથે આવી શકે એમ નથી. તું જઈને તારા નાયિકને કહે કે, હું એને હમણાં આણી તરફ લઈ જઈ છું.” આ સાંભળી છોટુસિંહના મનનો ડોળો નીકળી ગયો. ફરકશએરનો માણસ ગુસ્સે થઈને ત્યાંથી ચાલતો થયો; અને મસાઉદ છોટુસિંહને લઈને ઉદ્દેશીના મહાલય તરફ ચાલ્યો, ગયો.

કોઈ નાના બાળકના અતિમોહની વસ્તુ તેના માથાપ લઈ આપવાની તૈયારીમાં હોય, તે વખતે જેવી તે બાળકની આતુરતા જણાઈ આવે છે, તેમ ખરેખર છોટુસિંહને થયું હતું. ઘણા દિવસથી જે કામ ઉપર તેનું નિશાન હતું તે હવે હાથમાં આ આવ્યું, આ આવ્યું! એમ તેને થવા લાગ્યું. છોટુસિંહ તો નીચી અને આતુર નજરે મસાઉદની પછવાડે ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

માણસ ધારે છે કાંઈ અને ઈશ્વર કરે છે કાંઈ.

છોટુસિંહને જતાં જતાં ત્યાંની દ્રશ્ય શોભા જોઈ એમ થયું કે, આમાંનું શું જોઈ અને શું ન જોઈ. એકાદ ગામડીઓ કોઈ મોટા શહેરમાં આવે અને શહેરની અનેક શોભાઓ જોઈ, તેની આંખો તો આમ તેમ ફર્યાજ કરે, એમ છોટુસિંહને થતું હશે, એવું કોઈને પણ સહજ અનુમાન થાય. પણ કોઈ મર્મસ્પર્શ દૃષ્ટિથી જોનાર હોય તો તેને એમજ લાગે કે, છોટુસિંહ આમ તેમ જોયા કરે છે, તેમાં કંઈ જૂદાજૂદા લાવ સમાયલો હોવો જોઈએ. તે જેટલો આશ્ચર્ય ચકિત જણાતો હતો, તેટલો જ તે વાસ્તવિક રીતે નહોતો. કોઈ એક વિશેષ વસ્તુ અથવા વિશેષ વ્યક્તિ આમાં છે ખરી, પણ તે ક્યાં છે તે જણાતી નથી, અથવા તો તેની આપણને ખબર નથી, પણ ઉઘાડી આંખો રાખીને ચાલતાં એની મેળે જ્યાં હશે ત્યાંથી નજરે પડશેજ; આવો લાવ જાણે છોટુસિંહના મનમાં હોય એમ તેના ચાલવાના ડોળ ઉપરથી લાગતું હતું. છોટુસિંહની આંખોમાં એક પ્રકારની અતિ તીવ્ર આતુરતા જણાતી હતી. આગળ ચાલતો મસાઉદ પણ કાંઈ આંધો ચાલાક નહોતો, પણ તેને એમ લાગ્યું કે, એકાએક સ્ત્રીયારાજ્યમાં કોઈ અગ્નિપ્રસ્થ માણસને લાવીને મૂકી દઈએ અને સર્વ સ્થળે સ્ત્રીઓજ જણાતાં તે માણસની જેવી સ્થિતિ

શાય, તેવીજ આ ખીચારાની થઇ હોવી જોઇએ; અને તેથી એ એવો ઘાભરો જણાય છે. છોટુસિંહની આવી સ્થિતિ જોઇ, મસાઉદને તો એક પ્રકારની ગમ્મત લાગતી હતી. છોટુસિંહની ગમ્મત કરવાને મસાઉદ બોલ્યો, “કેમ ભાઈ, તને ઘણીજ ગમ્મત પડતી હશે, ખરું કે ની ! જ્યાં જુવે ત્યાં પરીઓજ દેખાય છે. તને આમાંની એકાદેક પરણાવી દઇશું ? પરણવી હોય તો મારી ખુસામત કર, એટલે તારો બેડો પાર સમજાવે—ઔરંગઝેબ બાદશાહ તો ખરો, પણ અહિના રાજ્યના તો આપણે જ બાદશાહ છીએ; તને કેમ લાગે છે ?”

છોટુસિંહ હાથ જોડી નમ્ર ભાવથી બોલ્યો, “અલગત, અલગત, ખવાગ સલામત ! એમાં શું પૂછવાનું. પહેલેથી હું જોતો આવ્યો છું અને જોઉં છું તો, અહીં આપનુંજ રાજ્ય જણાય છે. અને આપની કીર્તિ સાંભળીનેજ હું પ્રથમ આપની મુલાકાત લેવા આવ્યો છું. શું ખીગ લોકો કાંઈ દિલ્લીમાં થોડા પડ્યા છે ? પણ તેમની પાસે ન જતાં આપની જ પાસે કેમ આવ્યો ? એટલાજ માટે કે અમારા જેવા ગરીબની વાત આપે જરા ધ્યાનમાં લીધી, કે અમારું કામ થતાં જરાયે વાર નહીં. એક બે ચીજો તૈયાર કરી છે તેને બેગમ સાહેબને નજરાણો મુકી દીધો એટલે આપણું કામ થયું. આ કામ કેને હાથે થવાનું ? ખવાગ સલામત ! આપનું જ નામ આગળ આવશે. આપની જે જે કીર્તિ મેં સાંભળી છે તેનો સારાંશ માત્ર આપને જો સંભળાવું, તો આપ અગ્નયળ થયા વગર રહેશે નહિ. આપ તો આ મહેલના કોટની બહાર પણ ગયા નહિ હો, પણ આપનું નામ તો આખી આલમ જહાનમાં મશહૂર છે !” પોતાની કીર્તિ સાંભળી, ખવાગ સલામત તો ખુશ ખુશ થઇ ગયા, અને છોટુસિંહની પીઠ થાપડી બોલ્યા; “અરે વાહરે યાર ! તું તો બોલનારોએ કાંઈ ફાંકડો દેખાઈ છે. હા, હા, એ બધું અક્ષરે અક્ષર ખરુંજ છે. મસાઉદના નામથી અગ્નયો એવો એકે માણસ આલમ જહાનમાં નહિ હોય. અરે યાર ! તું જાણે છે ? બાદશાહ હવે થોડાજ દિવસમાં આપણાં લગન કરી આપવાનો છે. પછી આપણને તો એક રજપૂતનું સંસ્થાન પણ મળવાનું છે. તે વખતે હું તને યાદ કરીશ. આજે પણ આ મસાઉદને કાંઈ કમી છે એમ નથી, પણ રાજ બન્યા અને તમારા હિંદુની એક છોકરી પરણ્યા, પછી તો તને જે જોઇએ તે આપણે આપવાના.”

આ બોલવું સાંભળીને, છોટુસિંહને એકદમ ખુબ હસવું આવ્યું. પણ પછી તરતજ કાંઈક ઉદ્વેગજનક વિચાર મનમાં આવવાથી, તેનું મ્હોં મ્હાન બની ગયું. મનનો ઉદ્વેગ મ્હોં ઉપર સાફ જણાવા લાગ્યો; પણ બહાર જરા પણ ન જણાવા દેતાં, અંદરને અંદર દાખી દઇ, મસાઉદને

કહેતા લાગ્યો; “શું કહે છે! ખ્યાલ સલામત! ત્યારે તો આપ હવે પરણવાના અને તે પણ એક હિંદુ પરીની સાથે? વાહ! ત્યારે તો આપ પણ બાદશાહ જેવાજ બનવાના. વાહરે વાહ! એવી તે કંઈ હિંદુ અપ્સરાનું સુભાગ્ય ઉધડ્યું છે?”

મસાઉદ; “શું તને ખબર નથી? વાહરે યાર, ત્યારે તું મૂર્ખ છે, એમ કહેવું પડે છે. તને કાંઈ જ ખબર નથી એમ જ જણાય છે. અરે યાર! મારી ઓરતને લાવવા માટે તો બાદશાહે બે ચાર હજાર માણસો મોકલ્યાં છે. એ પરીને લાવીને, બાદશાહ પોતાની સમક્ષ મારી શાદી કરવાના છે. એ ઓરત પણ એક અત્યુત્તમ પરી જ છે, પણ આવે અને માંડે લગન થાય ત્યારે ખરું. અરે યાર! તને ખબર છે, એ કાણુ છે?”

જેમ જેમ મસાઉદ બોલતો હતો, તેમ તેમ છૈદુસિંહના મ્હેં ઉપરનો ઉદ્વેગ વધતો જતો હતો; પણ બાદશાહે બે ચાર હજાર માણસો મોકલ્યાં છે, આ શબ્દો સાંભળી તેનો ઉદ્વેગ જરાક કમી થયો. તોપણ આ બોલને કહે છે તે શું, તે જાણી લેવાની એને ઘણી ઇચ્છા થઈ. આથી છૈદુસિંહ એને પૂછવા લાગ્યો; “તે કાણુ અને ક્યાંની છે, એ જરા આપ મને કહે તો હું કહી શકું કે મેં એને જોયું છે કે નહિ. એ વગર તો હું શી રીતે કહી શકું લલા?”

મસાઉદ; “બરાબર, બરાબર! તારું કહેવું રાસ્ત છે. અરે યાર, રૂપ નગર કરીને કોઈક સંસ્થાન છે ને! રજપૂત લોકોનું, સમન્વેતે! ત્યાંની કોઈક શાહજાદી છે; તેની જોડે બાદશાહ માંડે લગન કરનાર છે. હું તો કહું છું કે, એટલે લાંબે જવાની શી જરૂર છે. આલમગીર બાદશાહે હમણાં થોડા દિવસ ઉપર ઉદ્દેપુરી બેગમને એક લોંડી આણી આપી છે. અરે યાર! શું તને એના રૂપની વાત કહું. અરે વાહવા! વાહવા! રૂપ તો એનું જ નામ. એની અને મારી જો કદી જોડી બનાવી આપે તો પછી બસ, આપણે બીજી કાંઈ ન જોઈએ. અરે યાર! શું તને કહું!” મસાઉદનો ખુબ રંગમાં આવી ગયો, અને પોતાની ઝાંઝ ઉપર તબલો વગાડવા લાગ્યો ને નાચવા લાગ્યો. આ વિલક્ષણ મૂર્તિ અને તેથી પણ વધારે વિલક્ષણ! એના ચાળા જોઈને છૈદુસિંહ તો ઘણે જ પરિશ્રમે હસવું ખાળી રાખ્યું, પણ મ્હેં ઉપરનો ઉદ્વેગ તો વધતો ને વધતો જ ચાલ્યો. છૈદુસિંહ તો છેકજ ખિન્ન થઈ, મસાઉદની પછવાડે ચાલતો હતો; એટલામાં મસાઉદ ખુદ ઉદ્દેપુરી બેગમના મહાલય સામે જ જઈ ઉભો રહ્યો. થોડીવાર બહાર ઉભા રહેવાનું કહી, મસાઉદ પોતે અંદર ગયો; છૈદુસિંહ ત્યાંજ ઉભો રહી, આમ તેમ જોતો હતો, પણ તેની દૃષ્ટિની

સાથે તેનું લક્ષ જતું નહોતું. તેની લક્ષણાવૃત્તિ તો ખીજે જ કાંઈ ફરતી હતી, તેમ ઉદ્દેગ હજી જેવોને તેવો જ હતો.

મસાઉદ થોડી જ વારમાં બહાર આવ્યો અને છોટુસિંહને અંદર લઈ જતાં અગાઉ મસાઉદે ઉદેપુરી બેગમ સાહેબને શી રીતે કુત્તસ કરવી, કેવી અદબથી ઉભા રહેવું, કેવું બોલવું, તે સર્વની બરાબર તેને સમજાવ્યું પાડી.

ઉદેપુરીના મહાલયના ઐશ્વર્યની તો શી વાત કરીએ. ચારે તરફ પાથરેલા કીનખાખી ગાલીચાથી જાણે એમ જ જણાતું હતું કે, બધે સોનું જ સોનું નાંખી મુક્યું છે. જે જોઈએ તે બધું સ્વચ્છ અને ચકચકાટવાળું લાગતું. પણ આ બધા ઐશ્વર્યને જોઈ, તેનાથી ચક્રિત થવા જેવી, બલકે તે તરફ લક્ષ પણ આપવા જેવી છોટુસિંહની સ્થિતિ ન હોતી. તેના મનની સ્થિતિ તો આ બધા તરફ ખીલકુલ ન લાગતાં, કાંઈ જૂદાજ વિષયનું અધ્યયન કરતી હોય એમ લાગતું હતું. મસાઉદની સુચના પ્રમાણે અતિશય નીચા વળી, ઝુકીને સલામ કરી, અત્યંત કાળજીથી તૈયાર કરેલો પોતાની કારીગીરીના નમુનારૂપ પંખો, છોટુસિંહે બોલીને ઉદેપુરી બેગમ આગળ મૂક્યો, અને ફરી પાછો તેવીજ કુત્તસ કરી, હાથ જોડી, દૂર જઈ અદબથી ઉભો રહ્યો.

ઉદેપુરીએ પંખો ઉંચકી લીધો. પંખા સામું એક વખત નજર ફેરવી, છોટુસિંહને કહેવા લાગી, “આ પંખો તમે તૈયાર કર્યો છે? વાહ, વાણેજ સુંદર છે. આવી કારીગીરી તમારામાં છે? અરે મસાઉદ! જો તો ખરો, પંખા ઉપર કોની કોની તસખીરો છે, જો તો ખરો? પણ, કેમ રે સોદાગર! તેં આના ઉપર અમારા મસાઉદની તસખીર કેમ ન બનાવી? અલબત્ત કાઢવી જોઈતી હતી, પણ કાંઈ હરકત નહિ. એનું હવે લખ્ખ કર્યા પછી એની અને એની માથુકની, એમ બેની છખીઓ બનાવી, એક જૂદાજ પંખો તૈયાર કરી લાવજો. અમે એને એ નજરાણા આપીશું. કેમ, મસાઉદ! તારે આવો પંખો જોઈએ છીએ કે?”

આ સવાલનો જવાબ મસાઉદે શબ્દોમાં ન દેતાં, પોતાના કાળા શાહી જેવા મ્હોંમાંથી સફેદ દુધ જેવા દાંત બહાર દેખાડી, તે “હું હું હું હું” એમ કરીને હસી પડ્યો. આ વખતનો એનો દેખાવ જોઈને ઉદેપુરીને પણ ખુબ હસવું આવ્યું. પછી તે છોટુસિંહના તરફ જોઈને બોલી, “અરે કારીગર! એ પંખો એવો બનાવ કે હમણાં જેવું એનું મ્હોં ઉઘાડું છે તેવું તેમાં આવવું જોઈએ, અને તેમાંથી એના સફેદ દાંત પણ દેખાવા જોઈએ. મ્હોંની અંદરનો ભાગ ઉગતા સૂર્યના જેવો લાલભડક જોઈએ, અને બહારનો ભાગ ખાસ અમાસના ચન્દ્ર જેવો જોઈએ. કેમ,

એ તને આવડશે કે? આવા કામદેવ જેવાની ખરોખર સ્વરૂપ લાવણ્યતા એમાં આવવીજ નેહએ.”

છોટુસિંહે મુજરો કરી, હાથ નેડી જવાબ દીધો; “હા, હા, સરકાર! એક તસખીર તો એઓની હમણાં થોડા વખત ઉપરજ તૈયાર કરી આપી છે, અને તે નેહને તો એઓ ધણજ ખુશ થઈ ગયા છે. આપ ફરમાવો તો અહીં ને અહીં હમણાં ખીજીએ તૈયાર કરી આપું.” છોટુસિંહનું આ બોલવું સાંભળીને ઉદેપુરી તો આશ્ચર્યથી એના સામુંજ નેહ રહી. તે બોલી; “શું અહીં ને અહીં ચીતરી શકે છે? પણ એની એકલાની કાઢવામાં કાંઈ અર્થ નહિ. એની નેડે કાંઈ પણ નેડીદાર નેહએ ખરું, કેમ નહીં મસાઉદ?”

મસાઉદે પાછું પૂર્વવત્ પોતાનું હાસ્ય કરી દેખાડ્યું; “જેની નેડે મારી તસખીર કહાડો તેની નેડેજ માંડ લગન કરી આપવું નેહએ, ત્યારેજ તસખીર કહાડવું, નહિ તો નેડે ઉભો રહીને તસખીર નહિ પડાવું.” મસાઉદે લાડતો લાડતો, બેગમને ખુશ કરવા બોલ્યો.

ઉદેપુરી; “શું, આ મુઆને લગન માટે થઈ રહ્યું છે? મુઆ રાત ને દહાડો લગન લગનજ કર્યા કરે છે. ઉભો રહે, એક ગધેડી પકડી લાવીને, તેની નેડે તાંડ લગન કરી આપું છું. કાણ છે રે ત્યાં! કાંઈ હાજર છે કે?” આ સાંભળતાંજ પાછળની આબુનો પડદો ખસેડી એક દાસી બહાર નીકળી. દાસીને આવેલી નેહ, શા માટે એને બોલાવી છે તે ભૂલી જઈ, એકદમ જૂદો ભાવ, ઉદેપુરીનું મ્હોં જણાવવા લાગ્યું. તેણે કહ્યું, “હા, હા, ઠીક થયું. મસાઉદ! મસાઉદ! રાંડના તાંડ નશીબ તો જોરાવર જણાય છે હાં! ગધેડીની સાથે તાંડ લગન કરાવતી હતી, એટલામાં આજ આવી પહોંચી.”

આ સાંભળી, મસાઉદે પોતાની ઝીણી ઝીણી આંખોવડે તેને જોવા લાગ્યો અને જીભ હોડ ઉપર ફેરવવા લાગ્યો. છોટુસિંહની મુખમુદ્રાએ તો કાંઈ વિલક્ષણજ ભાવ ધારણ કર્યો. આ ભાવ શું અને કેવો હતો તેનું કાંઈથી પણ વર્ણન થઈ શકે એવું નહોતું. ઉદ્વિગ્નતા, સંતાપ, સંતોષાદિ અનેક ભાવોનું તેમાં સંમીલન થયેલું જણાતું હતું. આ દાસીને તે એકી નજરેજ જોયા કરતો હતો. આણી તરફ ઉદેપુરી બોલવા લાગી; “મસાઉદ! મસાઉદ! તારી રૂપનગરવાળી કન્યાની શું કરવા વાટ જુવે છે. હમણાં તો આ કન્યા તને હું આપુ છું તેની નેડે તો લગન કરી લે! આગળની વાત આગળ છે, કેમ છે કબુલ?”

આ દાસી તરફ નેહ, મસાઉદે પાછું પોતાનું વિચિત્ર હાસ્ય કરી દેખાડ્યું. એને તો એમ જ થયું કે આપણું લગન તો હવે થઈ અં

બાદશાહની પંઠે આપણે પણ ફેટલી બેગમો થશે, અને આપણે પણ બેગમોનો એક મોટો જનાનો બનાવીશું. પણ પંચાત એટલીજ છે કે, બાદશાહના જનાના ઉપર તો આપણે મસાઉદ છીએ, પણ આપણા જનાના ઉપર આપણા જેવો જ બીજો હુશીઆર મસાઉદ ક્યાંથી લાવીશું? એને અત્યારે એટલો બધો આનંદ થઈ ગયો હતો કે, આપણે બેગમ સાહેબની પાસે ઉભા છીએ; એનું પણ ભાન ન રહેતાં, હસતાં હસતાં પેટ ઉછાળવા લાગ્યો. મનમાં આવે તેમ મસાઉદ હસતો હતો. ઉદેપુરીના આ ભાણીયી, આણી તરફ છોટુસિંહના મન ઉપર કાંઈક જુદી જ અસર થઈ હોય એમ લાગ્યું. ક્રોધની લાલ તસરો તેના મ્હોં ઉપર જણાવા લાગી, અને ઘડીમાં દારી તરફ તો ઘડીમાં બેગમ તરફ એમ બે જ જણાને છોટુસિંહ જોયા કરતો હતો. એટલું માત્ર સાંઝે થયું કે, મસાઉદની ગમ્મતમાં પડેલી ચાલાક બેગમનું લક્ષ્ય છોટુસિંહ તરફ જરાએ નહોતું. વાંચનારને જણાવવાની જરૂર જ નથી કે, પડદા પાછળથી બહાર નીકળી આવેલી દારી, તે આપણી ઇંદિરા જ હતી. બેગમે ઇંદિરાને કહ્યું, “કેમરે ઇંદિરા! તારા નાકમાં તો બહુ જ ગંધ ભરાઈ રહી હોય, એમ લાગે છે; ખરું? મારા હાથનું તને પાણીએ ખપતું નથી. અહીંના પહેરો કરી રહી કે અંદર જઈ દરેરોજ નાહી નાંખે છે, અને નાહ્યા વગર તો પાણી સુદ્ધાં પીતી નથી; એવું મારે કાને આવેલું છે. આ વાત ખરી હોય, અને માંડે અપમાન જ કરવું એવી તારી ઇચ્છા હોય તો હવે તું મારા હાથમાં જ છું, સમજીને! આ મસાઉદની સાથે તને હમણાં જ પરણાવી દઉં, તો તું શું કરી શકવાની હતી વાં? કેમ ત્યારે, મારા હાથનું પાણી પીશ કે નહીં? અને હવે આવેા દહાડો નહા, નહા કરીશ?”

ઇંદિરા એક અક્ષર પણ બોલી નહિ. એ તો નીચું મ્હોં રાખીને ઉભી જ રહી હતી. તેના સામું છોટુસિંહ કાંઈક વિલક્ષણ નગ્નરથી જોતો હતો. આણી તરફ મસાઉદની આંખોમાંથી પ્રેમ તો જાણે ચુક જતો હતો. કયા પ્રકારની છાયા છોટુસિંહના મ્હોં ઉપર જણાતી હતી, તે કહી શકાતું નહોતું.

દીન અને શાંતપણે ઉભેલી ઇંદિરા સામું જોઈ, ઉદેપુરીના મનને એક પ્રકારનું વિલક્ષણ સમાધાન મળ્યું હોય, એમ લાગ્યું. આપણે ઘણી વખત સાંભળ્યું હશે જ કે, પહેલી તડપમાં જ હાથમાં આવી ગયેલા શિકારને, વાઘ અથવા સિંહ, ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય છતાં પણ મારી ન નાખતાં, તેની જોડે રમી, ગેલ કરી, ધીરે ધીરે તેને મારે કે ઉદેપુરીના હાથમાં આવી પડેલી ઇંદિરાને પણ તે તેજ પ્રમાણે કરવા

લાગી. એ વખતે તો એના મનમાં આવ્યું હતું કે ખરેખર એને મસાઉદ સાથે પરણવા દેવી. ગરીબડી ઇન્દિરાને પાછી તે કહેવા લાગી; “કેમરે! તને તારી જાતનું બહુ જ અભિમાન છે; નહિ વા? એમ એમારી જાત વટલાવી છે એમ ધારી, તું એમારી નિંદા કરે છે ખરીને? હવે તને દેખાડું કે, તારી જાત કેવી છે. અરે મસાઉદ! તારે આ બાયડી જોઈએ છે કે?” મસાઉદે જવાબમાં માત્ર આંખો જ મીચી. ફરી પાછું પોતાની વિલક્ષણ રીતનું હાસ્ય કરી દેખાડ્યું, અને જાણે બાયડી મળવાથી લાડતો અને મકલાતો હોય, એમ ભાવ કરવા લાગ્યો. બેદદ લસવાથી તે બોલી પણ શક્યો નહીં. આ જોઈ ઉદેપુરીને હસવું આવ્યું અને ઇન્દિરાને કહેવા લાગી, “વાહ રે વાહ! આ શું તારો વર! વાહ રે, વરરાજા! મૂવા મસાઉદ! તારી બાયડીને પાસે તો લે.” આમ બોલી ઉદેપુરી ખુબ જ મોજથી હસી પડી. ઇન્દિરાને ભય લાગ્યો કે, રખેને આ ભૂતડો ખરેખર જ પાસે આવી હાથ પકડે!

એટલામાં છોટુસિંહ મસાઉદની જોડે જાણે હાથ મેળવતો હોય તેમ કરી, મસાઉદનો હાથ ઝાલી, તેને જરા પાછો ખેંચ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ખ્વાજા સલામત! આપ મલકાબેગમ પાસે મને લઈ આવ્યા તે તો આપનું મારા ઉપર ઘણું મોટું અહેશાન થયું, પણ હવે બેગમ સાહેબને જરા મારી સાથે વાત કરવા દો તો તેથી પણ વધારે અહેશાન થશે. મારામાં વળી એક બીજો પણ ગુણ છે, ને આપ મારા મિત્ર છો, તેથી આપને કહું છું.” એમ કહી ધીરે સાદે જાણે છાની વાત કરતો હોય, તેમ તેને કહેવા લાગ્યો—“મસાઉદજી! આપ જાણો છો કે, હું જ્યોતિશી પણ છું. માત્ર ચહેરા જોઈને જ માણસનું ભૂત, ભવિષ્ય કહી શકું છું. આ દાસી જોડે તમે લગ્ન કરશો નહિ. તે આખો જન્મારો વિધવા જ રહેવાની છે, માટે એની જોડે લગ્ન કરનાર એક જ વરસની અંદર મરવાનો, તેમાં જરાએ શંકા નથી. માટે સાહેબ, જોઈ વિચારીને કામ કરજો.” મસાઉદના કાનમાં ધીમે રહીને આ બધું કહ્યા બાદ બેગમ તરફ જોઈને તે બોલ્યો, “બેગમ સાહેબ! આ પંખો મેં મોટી હોંસથી તૈયાર કરી આપના કદમ પાસે નજર કર્યો, તે આપે અંગીકાર કરી, મને લેજો જ કૃતાર્થ કર્યો છે. આજે મારી મહેનત સરળ થઈ, એમ હું માનું છું. હવે માત્ર એક જ અરજ કરવાની છે, તે કૃપા કરીને સાંભળો. જેવો તસખીર બનાવવાનો ગુણ મારામાં છે, તેવો જ એક બીજો પણ છે. જ્યોતિશ શાસ્ત્ર પણ હું એવું જ અચ્છું જાણું છું. આપનો હુકમ હોય તો અહિં બેઠે બેઠે જ ચાલુ વરસની આપની કુડળી બનાવી આપું. આપનો કયો દિવસ કેવો જશે? કયે દિવસ શું બનાવ બનશે? કયે દિવસે આપ શું કરશો? ક્યાં જશો? કઈ ધાત શા કારણથી થશે? કાણુ શત્રુ થશે? કાણુ મિત્ર થશે?

એ બધું કહો તો હું લખી આપું. મારી પરીક્ષા તો જુઓ ! દુર્ગાચરણ જોશી મારા ગુરૂ થાય, અને એમની જ પાસે આ સર્વ વિદ્યા હું શીખ્યો છું,.....”

છોટુસિંહના આ શબ્દો સાંભળી, ઉદેપુરી જરા વિસ્મય પામી, અને બોલી, “શું કહો છો? આખું વરસફળ કરી શકો છો? તમે શું ન્યોતિશ વિદ્યા પણ જાણો છો?”

છોટુસિંહ; “હા સરકાર, મેં એનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું છે અને તેથી જ સરકારને અરજ કરું છું. અમ સરખા પેટને અર્થે ફરનારા આપ સરકાર જેવાની યાચના ન કરે તો ફાની કરે? આપ ગુણુજી છો, માટે જ આપની પાસે આવીએ છીએને.”

ઉદેપુરી;—“લખવાનાં સર્વ સાધનો હું તમને અપાવું છું. પણ પ્રથમ મારો એક પ્રશ્ન છે તે કહો. પછી વર્ષફળનું પણ જોઈશું.”

છોટુસિંહ;—“હા સરકાર, જે પૂછો તે કહું.”

તરત જ એક ધૂળપાટી મંગાવી, તેના ઉપર કાંઈક આંકડાનું કોષ્ટક કાઢ્યું. મનમાં પ્રશ્ન ધારીને તે કોષ્ટકના ગમે તે આંકડા ઉપર બેગમ સાહેબને આંગળી મૂકવા સૂચવ્યું. ઉદેપુરીએ આંગળી મૂકી. છોટુસિંહે તે આંકડા ઉપરથી કાંઈક ગણતરી કરી, પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવા માંડ્યો;—“હમણાં તમારી પાસે કાંઈ પારકું માણસ છે. તેને કાંઈ પણ ઇજ્જ ન કરતાં કાંઈક ટેકાણે ખસડી મૂકવું, નહિ તો એથી કરી આપને ઉદ્દેગ ભારે થશે. આ માણસના ગ્રહ એવા છે કે, જો તે તમારી આબુખાબુ પાંચ પાંચ ગાઉમાં પણ હશે, તો તમને અને બાદશાહ સલામતને મોટો અનર્થ થશે, એવો ચમત્કારી યોગ છે. મલકાબેગમ! આ માણસ આપની પાસે આઠ દશ દિવસથી જ આવ્યું હોતું જોઈએ; તે આવ્યું ત્યારથી આપના ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું હોતું જોઈએ; વખતે એનાથી ઉધ પણ સારી રીતે ન આવે. હું જે કહું છું, તેનો આપને અનુભવ આવ્યો હોય તો હા કહેજો; અને તેમ ન હોય તો હું જાણીશ કે મારી ગણતરીમાં ફેર આવ્યો. માફ કહેવું અંશેઅંશ ખરું હોતું જ જોઈએ; ન હોય તો ફરી ન્યોતિશ પણ હાથમાં ન ઝાલું. બાંધસાહેબ! સ્પષ્ટ રીતે કહેવારો તો હું કહું છું કે, આપની સામે ઉભેલી દાસીના ચહેરા ઉપરથી જ મેં ગણતરી કરી જોઈ હતી. એની ગ્રહદશા એવી તો ચમત્કારિક છે કે, તેથી એ પોતે તો પીડા પામે જ, પણ જે જે લોક એના સંબંધમાં આવે તે પણ ખીલકુલ સુખી થઈ શકે નહિ; ઉલટું એ તેઓની ધાતનું જ કારણ થઈ પડે. આ તો પ્રથમથી બાળવિધવા જ છે. પૂછો એને, હું કહું છું તે ખરું છે કે ખોટું. એક તો એનું એવું હીનભાગ્ય છે કે, જેની જોડે એ લગ્ન થાય તે તો મૃત્યુના મોંમાં આવી જ પડ્યો

જાણુજો. તેમ એને જોતાં વાર જ જોનારને એના ઉપર મોહ પણ થયા વગર રહે નહીં. આ બધું કહ્યું તેનો તાળો બરાબર મેળવી જુઓ, એટલે વિદ્યાની પરીક્ષા જણાઇ આવશે. મારી પોતાની જ પરીક્ષા જોવાની ઇચ્છા આપને હોય તો હું ખીજી વાત કહું છું તે સાંભળો. પણ બાધ-સાહેબ; આ છોકરીને તો આપ એક ક્ષણ પણ આપની પાસે રાખશો નહિ. આપના હિતને માટે જ માફ મન કળકળી ઉઠે છે, માટે કહું છું. આપ માનશો તો સારી વાત છે, અને નહિ માનો તો આપ મુખત્યાર છો. આજ્ઞા હશે તો ફરી કાલે હાજર થઇશ જેમ ફરમાવશો તેમ આ ગુલામ કરવાને તૈયાર જ છું.”

છોટુસિંહનું લવિષ્ય સાંભળીને, ઉદેપુરીને કેટલું ચમત્કારિક લાગ્યું હશે? મનમાં ને મનમાં તે વિચાર કરવા લાગી કે, ઇંદિરાને બાદશાહે જે દિવસથી આપણી તરફ મોકલી છે તે દિવસથી આપણને પૂરી ઉંઘે આવતી નથી, તેમ ચિત્ત પણ ઠેકાણે નથી જ. આ વાત તો એની મળી ખરી. બાળવિધવા જેવી દેખાય તો છે, પણ તપાસ કરવી જોઈએ. ખીજા તાળા પણ નહિ મળે એ શા ઉપરથી કહેવાય? એટલામાં તેને સાંભરી આવ્યું કે, બાદશાહને આવવાની વખત થઇ છે, તેથી મસાઉદને કહ્યું કે, “એને આજ તો મોકલી દે; પણ કાલે પાછો તેડી લાવજે.” આટલું બોલી, છોટુસિંહને કાંઈક ઇનામ આપ્યું અને કહ્યું કે વળી આવતી કાલે ખીજું વધારે ઇનામ આપીશ. મસાઉદ આગળ થયો, અને છોટુસિંહે બેગમ સાહેબને કુન્નસ કરી રજા લીધી. રજા લેતાં લેતાં પેલા બારણાની પાસે રૂબ-મામાં પગ ભરાઇ રહ્યાનું બાનું કાઠી, તે છેડો ઠીક કરવા છોટુસિંહ નીચો વળ્યો, અને કાંઈ તેણે ત્યાં નાંખ્યું.

“શા લોક હશે? બરાબર ચાલતાંએ આવડતું નથી. જોની, બધો રૂબમો મારીને ચુંથી નાંખ્યો, લાવ ઠીક કરી લઉં,” આમ બોલતી ઇંદિરા ત્યાં દોડતી આવી, અને ચુંથાયલા રૂબમાનો છેડો ઠીક કરતાં કરતાં કાંઈક ઉંચકી લઇ, બેગમ તરફ પાછી ફરી. બેગમ તો મહાભારત વિચારમાં ડૂબી ગયેલી હતી, તેથી તે પાછળના પડદા પછવાડે હળવે રહીને ચાલી ગઇ.

આણી તરફ છોટુસિંહ તો મસાઉદની સાથે ચાલ્યો અને રસ્તે જતાં બોલવા લાગ્યો કે, “મસાઉદ, જો જે હોં, પેલી છોકરીની સાથે લગ્ન કરતો નહીં. કરશે તો વગર મોતે માર્યો જઇશ.” એટલામાં બાદશાહની સ્વારી આવી પહોંચી. એ સાંભળતાં જ મસાઉદ તો ગાલરો ગાલરો બની ગયો. એક વચલા બારણામાંથી જ છોટુસિંહને અંદર ધુસાડી દઇ, “હું થોડીવારમાં પાછો આવી તને બારણે પહોંચાડી આવું છું,” એમ

કહી મસાઉદ તો ત્યાંથી દોડ્યો. કેટલીકવાર થયા છતાં કોઈ પાછું આવ્યું જ નહીં. છોટુસિંહ તો ખીચારો એ ખોલીમાં જ પૂરાઈ રહ્યો. એટલામાં એ ત્રણ માણસોએ આવી એને પકડ્યો. છોટુસિંહના મ્હોં ઉપર એક જાડો રૂમાલ બાંધ્યો, હાથ પગ બાંધી લીધા, અને ગાંસડી જેવો બાંધી, ઉંચકીને કોઈક ઠેકાણે લઈ ગયા.

કાણુ? શા માટે? ક્યાં? ક્યે કુકાણુ છોટુસિંહને લઈ ગય છે? તેની
એ ખીયારાને જરાએ ખબર નહોતી.

प्रकरण २१ मुं.

३५ नगर.

હમણાં તો આપણે છોટુસિંહને—“આહિં કાણે અને શા માટે આણ્યો? અને આ વચમાં જ શું થઈ ગયું?” આવા વિચારોમાં વિસ્મિત થઈ પોતાના કારાગૃહમાં બેઠેલો અને “હવે તો જે થવાનું હશે તે થશે જ, થાય તે સહન કરવું,” આદિ અનેક તર્ક વિતર્ક કરતો, ત્યાંજ ખેસાડી રાખીએ. તેમ ઇંદિરાને માટે પણ બેગમ કયા નિર્ણય ઉપર આવી, તેના પોતાના જ પ્રારબ્ધે શું કર્યું, એ બધી હકીકત પડતી મુકી, વાંચનારને બીજી તરફ લઈ જઈએ.

સ્વાભિમાનના મત્સરથી પ્રજ્જ્વલિત થઈ રહેલી ઉદ્દેપુરી બેગમના અંતઃકરણમાં, રૂપનગરીની બાળા રૂપમતી, એક ધર્પાનો કીડો થઈ પડી હતી. રૂપમતીએ પોતાનું અપમાન કર્યું માટે એને કેદ કરી લાવવી, અને એની ઘેડ ફજેતી કરવી, નહીં તો પોતે પ્રાણ રાખનાર નથી, આવી આવી અનેક વાતોથી બાદશાહને પાનો ચઢાવી, બે લાખ માણસનું સૈન્ય તૈયાર કરાવી સાદતખાનને તેના ઉપર નીમી, રૂપનગર ઉપર ચઢાઈ કરવા, બાદશાહ પાસેથી હુકમ કરાવ્યો છે. આ સૈન્ય મજલ દર મજલ કરતું રૂપનગરની પાસે જઈ પહોંચ્યું. રાજા વિજયસિંહને ખબર પડી ચૂકી હતી કે, આપણા ઉપર બાદશાહ એક મોટું સૈન્ય મોકલે છે. તે મોકલવાનો બાદશાહનો શો હેતુ હતો? તેની પણ તેને ખબર હતી. વિજયસિંહ કાંઈ જોવો તેવો રજપૂત નહોતો. બાદશાહના આ દુષ્ટ હેતુને જાણતાં જ વેંતને પગથી માથા સુધી ક્રોધ વ્યાપી ગયો, અને હવે આપણે શું શું કરવું? તેનો જ વિચાર કરવામાં તે ગુંથાયો:-સ્વજ્ઞાતિ અંધુએને નિમંત્રણ મોકલીએ તો આપણી કુમકે તેઓ આવશે ખરા? આખા રજપૂતાણામાં ખરો રજપૂત હમણાં એકે પણ શોધ્યો જડતો નથી;

તેમાં પણ બાદશાહના સૈન્યની સામે ટક્કર ઝીલવા કોણ આવનાર છે? જે સ્વદેશાભિમાન, ધર્માભિમાન, જાત્યાભિમાન, કુલાભિમાન તેમ સ્થાભિમાનથી હું પોતે ભરેલો છું; તેવાં અભિમાનો શું મારા અન્ય રજપૂત બાંધવોમાં હમણાં છે? જ્યાંસૂધી ખરે પ્રસંગ આવ્યો નથી ત્યાંસૂધી બધાએ મને વળગતા રહે છે, પણ પ્રસંગ આવેથી રાજા જસવંતાસંહની પેઠે બધાએ ગાંડમાં પુંછડીઓ ધાલી ક્યાંએ જતા રહેશે, એમ મારી ખાત્રી છે. કહી શકીએ તો રાજા સિંહની જરા આશા છે ખરી; પરંતુ એ પણ જરા ડોળ ડંકાસવાળો છે. પ્રસંગ આવેથી તે શું કરશે? અને શું નહિ કરે? તેને પાકા ભરોસો નહિ. હું એકલો તો બાદશાહના આટલા મોટા લશ્કર ... મે કાંઈ કરી શકું એમ નથી પરંતુ જ્યાંસૂધી આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી તો પુત્રીનું રક્ષણ કરીશ. આપણે જ્યારે રક્ષણ કરવા અસમર્થ છીએ એમ જાણીશું ત્યારે એને સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માના અખિલ વિશ્વવ્યાપક રક્ષણમાં મૂકી દઈ, આપણે આપણો અંત આણી દઈશું.” આવા નિર્ણય ઉપર છેવટે વિજયસિંહ આવ્યો.

આ નિર્ણય ઉપર આવતાં જ વિજયસિંહે પોતાના થોડા ઘણા સૈન્યને એકઠું કરી, પોતાનો ગઢ, કુળ, તથા કન્યાનું રક્ષણ છેવટ સૂધી કરવું, એમ ઠરાવ કર્યો.

કિલ્લાથી થોડેક છેટે, પહાડની તળેટીમાં સાદતખાન આવીને પડ્યો હતો. આવતાંની વારમાં એક જસુસને બાદશાહનો ખલીતો આપી, વિજયસિંહની પાસે તેણે મોકલાવ્યો. આ ખલીતામાં બાદશાહે પોતાને હાથે માત્ર ચાર જ લીટીઓ લખી હતી. ઐરંગઝેબ બાદશાહના અક્ષર ઘણા સુંદર હતા, અને તેથી એને લખવાની ઘણી જ હોંસ થતી હતી: તેમાં આ ખલીતો લખતી વખત તો તેણે ખુબ ઠાઠમાં આવી જઈ લખ્યો હતો. ખલીતો ફારસી ભાષામાં લખ્યો હતો, અને તે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની મતલબનો હતો.

“આ ફરમાન જેતાં જ તું અને તારી છોકરી સાદતખાનને સ્વાધીન થઈ અહીં આવો. આ પ્રમાણે તું તારી રાજપુત્રીથી નહિ કરે તો જળ-રાઈથી તેમ કરાવવા સાદતખાનને સખ્ત તાકીદ આપેલી છે. આલમગીર બાદશાહના મનમાં આવેલી વાત તેણે પડતી મૂકી, એવું કોઈ દિવસ પણ બન્યું નથી.”

ખલીતો પુરો થયો. વાંચતાં જ વિજયસિંહ તો તલપાપડ થઈ ગયો. ગુસ્સાનો માર્યો, મોટો ઘાટો કાઢી તેણે જસુસને કહ્યું, “આ જો! અને એ જ જવાબ તું તારા માલીકને જઈને વિદિત કરજે!” આમ બોલી, ખલીતો

જમીન ઉપર ફેંકી દઇ, વિજયસિંહ તેના ઉપર ત્રણ વખત ચુંક્યો; અને પછી ખલીતાને પોતાના જોડાવડે કચડી નાંખી, જસુસની તરફ ફેંકી દીધો. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રૂપવતી આ વખતે પણ આપની પાસે જ બેઠેલી હતી. આ જોઇ, “કાળા ઝેરી નાગને પણ પગવડે કચડવાથી આવો અનર્થ નહિ થાય, યાદ રાખજો!” બોલી, ચુંકથી ભરેલા, પગવડે ચોળી નાંખેલા, તથા ઠોકરવડે ફેંકી દીધેલા ખલીતાને હાથમાં લઇ, જસુસ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

રૂપમતીએ આપને પૂછ્યું; “પિતાજી, એમાં શું લખ્યું હતું વાંદ?” વિજયસિંહને બ્યાપી ગયેલા ક્રોધથી તેના હોઠ, કિંમ્બુના, તેનું આખું શરીર એટલું તો કંપતું હતું કે, છોકરીને જવાબ પણ દઇ શકાયો નહિ. ડોસાની આંખોમાંથી તો જાણે અગ્નિ ઝરતો હોય તેમ જણાયું. ખલીતાએ ઉદ્દભવ કરેલા સંતાપને લીધે તેને કંઇ જ સૂઝયું નહિ, અને કેટલીક વાર તો છોકરી સામું જ તે જોઇ રહ્યો. પહેલાંનો સર્વ વૃત્તાંત રૂપમતી જાણતી હતી,—તેથી આપને મ્હોંડેથી ખલીતાની મતલબ જાણવી જ જોઇએ, એવી જરૂર રહી નહીં. તેને માત્ર એટલી જ ઉત્કંઠા થઇ કે, ખલીતામાં એવો તે કયો શબ્દ હતો કે જેથી પિતાજીને આટલો બધો ક્રોધ ચઢી ગયો! પરંતુ વધારે ઉંડા ઉતરવાનો આ વખત નથી, એમ જાણી રૂપમતિ ચૂપ થઇને બેસી રહી. થોડીવાર પછી સેનાપતિને બોલાવી કિલ્લા વિગેરે ઉપર લશ્કરની કેવી વ્યવસ્થા રાખવી તેની સમજાવતી, વિજયસિંહે આપી દીધી. સાદતખાન મહા પરાક્રાષ્ટાએ પણ આપણને અને આપણી કન્યાને બાદશાહ પાસે લઇ ગયા વગર રહેનાર નથી અને તે માટે એ પોતાનું બનતું કરશે જ એમ તે જાણતો હતો. સાદતખાનને પણ અપરિમિત ક્રોધ ચઢ્યો હશેજ, આવી સમજાવતી પોતાના આખા લશ્કરને આપી, તાબડતોબ જ વિજયસિંહની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ બંદોબસ્ત થઇ ગયો.

પોતાની સ્થિતિ અત્યારે કેવી થઇ ગઇ છે, અને તેથી બીજા રજા-પૂત ભાઇઓએ અત્યારે શું શું કરવું ઘટે છે, એ પ્રમાણેના પત્રો પોતાના સમ્બન્ધીઓ તરફ લખવા, વિજયસિંહે શરૂ કરી દીધા. કાગળો બધા વિજયસિંહે જાતે જ લખ્યા, અને તેમાં અધિક લંબાણ ન કરતાં માત્ર સ્વદેશાભિમાન અને સ્વકુલાભિમાનને જાગ્રત કરનાર બધે વાક્યો જ લખ્યાં હતાં. દાખલા તરીકે એક પત્ર અમે જણાવીએ છીએ. આ પત્ર પોતાના બરોબરીના સ્વસ્થાનવાળાને લખ્યો હતો.

“અન્દ્રવંશીય હો, કે સૂર્યવંશીય હો, બંનેને એકદમ જ ખત્રાસ ગ્રહણ લાગવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. અંધકારમાં પડી રહી, બેઆબરૂનો રોટલો ખાઇ, પોતાની વહુ દીકરીઓનાં અવિધાન કરશો, કે તે જ વહુ દીકરીને

નખન આપે, પોતાના પહેલાં, પોતાને હાથે જ સ્વર્ગમા મોકલી, પોતે કેશરીઆં કરી. સમરાંગણુમાં બહાર પડી, પોતાના પૂર્વજો સામી દૃષ્ટિ રાખી, તેઓની પછવાડે જશે! કે જીવતા રહી, મ્લેચ્છ ઔરંગ-ઝેબના પગમાં દૃષ્ટિ રાખી. નરકવાસ ભોગવશે! જે હોય તે મન સાથે નક્કી કરી દેજે. હું શું કરવાનો છું ને તો ક્યારનુંએ નક્કી થઈ જ ગયું છે. યોગ્ય અને ઉચિતજ મારે હાથે થશે, નહિ તો લાડખાઉ પ્રમાણે જીવનનો અંત આવી જશે.”

વૃદ્ધ પુરૂષોને લખવાનો સુમાર રહેતો નથી. તેમાં આનું તો મગજ કોઈને લીધે ફરી જ ગયું હતું કાગળો તાપડતોજ રવાના કરી દીધા; કારણ કે સાદતખાન કિસ્સા ઉપર ઘેરો ઘાલી દઈ, એને પૂરી રાખે તો કાગળ પણ મોકલી શકવાનું બની શકે નહીં.

થયું પણ તેમ જ. પત્રો લઈ, કિસ્સાની બહાર થોડે છેટે પણ ખેપી-આઓ ગયા નહિ હોય, એટલામાં તો મુગલ લસ્કર વંટોળીઆ પેટે ચઢી આવ્યું. સાદતખાને આવી એકદમ રૂપનગર અને રૂપનગરના ગદ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો અને એ મજબૂત ગદને જાણે તરત જ તાપે કરી લેવા માંગતો હોય તેજ પ્રમાણે તેણે ઉપક્રમ ચલાવ્યો. કિસ્સાની બાંધણી અને એની વ્યવસ્થા એવી હતી કે, આવોને આવો ઘેરો લાગટ એ વર્ષ સુધી રહે તો પણ તેની એક કાંકરી પણ ખરે નહિ. સાદતખાન ગમે તેમ કરે, ગમે તેટલો મારો કરે, કેટલાએ હક્કા કરે, તોપણ કિસ્સો પડવો એ તો આકાશમાંનું ટુલ લાવવા જેવું જ હતું. પણ આવી રીતે અંદર બરાઈ કેટલાક દિવસ ચાલવાનું? વિજિસિહે ધાર્યું કે હવે તો આપણે ગમે તે પ્રકારે બહારના કોઈને ચેતવણી આપી, બહારની બાજુએ તેની તરફથી અને અંદરની બાજુએ આપણી તરફથી સાદતખાનને ત્રાહે ત્રાહે પુકરાવવી જોઈએ. એ ધારતો હતો કે લખેલા કાગળથી ઉશ્કેરાઈ, કોઈ પણ રજપૂત માંધેના બચ્ચો, રજપૂત રાણાનું અભિમાન ધરાવનારો, આવી પહોંચવો જોઈએ ને આપણી તરફથી પણ સાદતખાનને હજી ક્યાં છોડીએ છીએ. પરંતુ આમ બનશે જ એવી ખાતરી હજી તેનું મન તેને આપતું નહોતું. તેને લાગતું હતું કે દિવસે દિવસે નવા નવા રજપૂતો મલેચ્છ થતા હતા અને તે પોતાની પેઢી પૂર્વ-જેના ગૌરવ અને તેજને ન બાંધી, નહિવત્ જ કરતા હતા, તેથી હવે રજપૂતનું તો માત્ર નામ જ દેવાનું રહ્યું છે, પણ આપણે તો નાગની ફેણ ઉપર પગ મૂકે છે, જે થવાનું હોય તે થાઓ? ફળ પણ આપણે જ ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ; ને આપણે તૈયાર પણ છીએ. આવા વિચારથી વિચારીને જે જે યોજના કરવી ધટે તે તે તેણે કરી જ રાખી હતી.

કિલ્લાની બાહારની બાજુ ઉપર મુસલમાનો ઘેરો ઘાલી પડ્યા હતા, અને દરરોજ, આ તરફના નહિ તો તે તરફના પણ થોડા ઘણા લોકોની આવ જ ચાલતી હતી. આ જોધને રૂપમતીને ઘણું ખોટું લાગવા માંડ્યું. આપણે જ આપણા બાપને આવા મોટા સંકટમાં નાંખ્યો છે, હવે પ્રભુ જાણે કે શું પરિણામ આવે છે, આવા જ વિચારો રાત દિવસ કુંવરીના મનમાં ચાલ્યા કરતા હતા. દરરોજ કિલ્લાની સુરક્ષિત જગ્યાએ જઈ, ત્યાંના ઉંચામાં ઉંચા ભાગ ઉપર ચઢી, કુંવરી, બહાર દૂર જોડલે પોતાની નજર પહોંચે તેટલે સૂધી જોતી હતી કે, કોઈ પણ રજપૂત વીર પિતાના પત્રને માન આપી, બહારથી આવી, સાદતખાનને સપડાવે છે કે કેમ? પરંતુ તે બિચારી હમેશાં નિરાશ થતી. આ સ્થિતિમાં પદ્મા શિવાય બીજું કોઈ તેની પાસે નહોતું. પદ્માને હવે આગળની પેઠું ક્યાંઈ જવું ગમતું નહોતું, પણ ઘણી જ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી. પદ્મા શિવાય પોતાની હિતકર અને ગુણ વાતો બીજા કોઈના આગળ કરી શકાય એમ હતું જ નહિ; તેથી પદ્માને, કુંવરીએ પોતાની છાયા પ્રમાણે જ કરી રાખી હતી. પદ્માનો પણ એનાપ્રતિ વિલક્ષણ પ્રેમ હતો, એ વાંચનારને ક્યાં ખબર નથી? અજીતસિંહને વૈકુંઠ્યોગીરાજ તરફ મોકલાવી દીધો, તે દિવસથી પદ્મા પણ ચંદ્રાવતી બાઈસાહેબ તરફ ઘણી ખરી જ આવ કરતી હતી. અજીતસિંહને મા છતાં તે નહિવતજ હતી. વૈકુંઠ્યોગીરાજે ધાવતરીકે એક લિલ્લણ દાસી રાખી લીધી હતી; તેથી છોકરાની ખબર લાવવા તથા લઈ જવા પદ્માજી માત્ર કામ કરતી હતી.

સાદતખાને રૂપનગરને તેમજ ગઢને પણ ઘેરો ઘાલ્યો, તે દિવસથી બિચારી પદ્માનું ગઢમાં જવું આવવું બંધ થઈ ગયું. કોઈ પણ પોતાના મહારાજની મદદે આવે છે કે નહીં, એ જોવા સાડ રૂપમતી સાથે પદ્માએ દરરોજ કીલ્લા ઉપર જવું અને નિરાશ થઈને પાછાં આવવું એજ એનો ક્રમ હતો. ઘણા દિવસ થયાં અજીતસિંહ તેને જોવા મળ્યો નહીં, આથી એને ઘણું ખોટું લાગતું તો હશે, પણ શું કરે! એ શિવાય બીજા કોઈને પણ ન જોવાથી તેને ખેદ થતો હશે તે કાણ જાણે છે? કેટલાએક દિવસ થયાં આપણા તરફથી અજીતસિંહના સમાચાર બાઈ સાહેબને નથી મળતા, આ વિચારથી તે બિચારી બહુ દુઃખી થતી હતી.

એક દિવસ કુંવરીની સાથે કિલ્લા ઉપર જઈ, ત્યાંના એક ઉંચા જુરૂં ઉપર ચઢી, સામેના મેદાન તરફ તે જોતી હતી, એટલામાં એકાએક એક કુશુતર તેની સામે આવી, પોતાની પુંછડી જાણે લાડમાં હલાવતું હોય, તેમ નાચવા અને રમવા લાગ્યું. આ શો ચમત્કાર? આ કુશુતર ક્યાંથી? આવો સવાલ બેઉ બાળાઓના મનમાં ઉત્પન્ન થયો.

અને અને આશ્ચર્યનીથી કચુતરને ન્યાળી ન્યાળીને જોવા લાગી. પદ્મા આગળ વધી ભુવે છે તો કચુતરના ગળામાં એક રેશમી દોરો હતો અને તેને છેડે કાંઈ કાગળ જેવું બાંધ્યું હતું. આ જોતાંજ તેના મ્હોમાંથી કાંઈક આશ્ચર્યોદ્ગાર નીકળે છે, એટલે તરતજ એક ચાકરે નીચેથી આવી વરદી આપી કે પિતાજીને જરૂરનું કામ હોવાથી રૂપમતી બાઇસાહેબને નીચે બોલાવે છે. રૂપમતીને પિતાજીના તેડાથી બીજું કાંઈ આધક જરૂરીયાતીવાળું હોયજ નહિ. તેથી કચુતરનો આટલો બધો મોહ છતાં પણ, પદ્માને કહેવા લાગી, “આ શું છે તે તું જોજે, હું હમણાંજ આવું છું, કચુતરને જવા દઈશ નહિ,” આટલું બોલી તે તરતજ નીચે ગઈ. કચુતર ત્યાંથી જરાએ હાલ્યું નહોતું. પોતાનાં “ગટરગું ગટરગું” અવાજથી જાણે પદ્માને સુચવતું હોયની કે, “આ શું છે? તે તું કાડીને જો.” પદ્મા છેક પાસે ગઈ, પણ કચુતર જરાએ ખસ્યું નહિ. બહીતે બહીતે પદ્માએ ગળામાંનો દોરો છોડ્યો અને કાગળ લીધો. ઉકેલીને જુએ છે તો એક ચિટ્ટી જણાઈ. એ ચિટ્ટી એનેજ ઉદ્દેશીને લખેલી હતી. અક્ષર પણ જાણીતાજ હતા. ચિટ્ટી ઉકેલીને વાંચતાંજ પદ્માના ચહેરા ઉપર કાંઈક વિલક્ષણ ફેરફાર જણાયો. ઘણા દિવસ થયા ન મળેલો માણસ એકદમ મળી જવાથી મળનારને જેવો આનંદ થાય છે, તેવોજ પદ્માને થયો. તેણે ઘણીજ પ્રસન્નતાથી ચિટ્ટી વાંચી.

પણ રૂપમતી ઉપર આવે, તે અગાઉજ એની ઘડી વાળી, એને કાંઈક સંતાડી દઈએ, એમ પદ્માને થવા લાગ્યું. સશંક ચહેરે આમતેમ જોઈ, તેણે કાગળની જરાક કોર ફાડી. એના મનમાં એ કાગળ ઉપર કાંઈક લખવાનું હોય એમ લાગ્યું; પણ લખવાને સાધન ક્યાંથી લાવું? રે! સાધન તો પાસેજ હતું. પદ્મા નખવતે ઘણી સારી નકશી કાઢી જાણતી હતી અને તેથી અક્ષર પણ કાઢી શકતી હતી. એ ગુણનો આ વખતેજ ઉપયોગ કરવા શિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી, તેમ તેને લાગ્યું. અને વખત ગુમાવવો કામનો નથી, તેથી પોતાના નખવડે પદ્માએ તે કાપલી ઉપર “આનંદ થયો, સુચવેલી જગ્યાએ આવું છું,” આટલા અક્ષર લખી, કાપલી પાછી રેશમી દોરામાં બાંધી, કચુતરને ગળે લટકાવી દીધી. ચિટ્ટી પાછી ગળે બંધાઈ એટલે જવાબ મળ્યો જાણી ભૂરૂર કરી કચુતર ઉડ્યું, અને ઉપર આવતાં આવતાં રૂપમતીએ પણ તે જોયું, ને તેથી તેને ધણુંજ ખોટું લાગ્યું. પોતાના ગયા પછી કચુતરે શું શું કર્યું? એમ રૂપમતી પદ્માને પૂછવા લાગી. પદ્મા બોલી, “કાંઈજ નહીં. તે તો નાચ નાચ કરતું હતું, અને હું પકડવા જઈ કે દૂર ઉડી જાય; છેવટે પકડવુંજ ધારીને પાસે ગઈ એટલે તે તરત ઉડી ગયું. “આવો જવાબ આપવાનું શું કારણ હશે! તે તો એ જાણે પણ

રૂપમતીને એમ થયું કે, હું જો હોત તો કબુતરને કદી જવા દીધું નહોત. ગેરહાજર માણસની ગેરહાજરીમાં બનતા બનાવ માટે ગેરહાજરને એમ જ માય કે આપણે હોત તો તેમ ન થવા દેત. પદ્માના ચહેરા ઉપર જરાક દિલગીરીનો ભાસ જણાતો હતો. રૂપમતીને પણ દિલગીરી અને નિરાશા જણાવા લાગી, પણ માત્ર તેટલા વખતનીજ.

આણી તરફ પદ્મા તો મનમાં આવતા આનંદના ઉભરાને લીધે રૂપમતી સાથે કાંઈ ને કાંઈ વાતો કરતી જે “પાછું કબુતર આવશે અને આપણે એને પકડીશું” આમ બોલી આકાશ તરફ જાણે કબુતરને જોતી હોય તેમ નજર કરતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ પક્ષી ઉડતું તો જાણે કબુતરજ આવીયું એમ ધારી તેને નિહાળી નિહાળીને જોતી હતી. પણ પદ્માની આશા પૂર્ણ થઈ નહીં. ઘણો વખત થઈ ગયો એટલે બંને જણીઓ પોતપોતાના મહેલમાં ચાલી ગઈ.

મધ્યરાત્રિ થઈ. શુકલ પક્ષ હોવાથી ચંદ્ર પણ સારો પ્રકાશી રહ્યો હતો. ગઢ ઉપર પહેરો કરનારા સઘળા જાગ્રતજ હતા. જેઓનો પહેરો હતો તે તો ખીયારાને ઉંઘ આવવા છતાં આંખોમાં તેલ આંજીને ચારે તરફ જોતા જાગ્રત બેસવું પડતું હતું; તેમ ખીજા લોકો પણ કેઈ વખતે શું કરવું પડશે? એનો કાંઈ આવા વખતમાં નિયમ નહિ ધારી, સાવધપણે સૂઈ રહ્યા હતા. રોજ ને રોજ તે કેટલું જગાય? વૃદ્ધ વિજયસિંહ માત્ર એકલો આખી રાત્ર કિલ્લાની ચારે તરફ ફરતો હતો, અને દૂર નજર નાંખી શત્રુની હીલચાલ જોયા કરતો હતો. વૃદ્ધ છતાં પણ આંખો ઘણીજ તીક્ષ્ણ હતી.

હમણાં જ આપણે કહી ગયા છીએ કે, તે દિવસે મધ્યરાત્રનો વખત હતો. ચંદ્રમા સ્વચ્છ અને શ્વેત દૂધના જેવો પ્રકાશ નાંખી રહ્યો હતો. રૂપમતી પોતાના મહેલમાં સૂતી હતી. હમણાં જ તેની આંખ લાગી રહી હતી. કુંદ અને પદ્મા બંને એક તરફ એકજ ખીજાનાપર સૂતાં હતાં. કુંદ માત્ર ભર ઉંઘમાં હતી, પણ પદ્માને ઉંઘ નહોતી આવી. પહેરેગીરે મધ્ય રાત્રીના ટકોરા ધડીયાળ ઉપર વગાડયા કે તરત જ ધીરે રહીને તે પોતાના ખીજાના ઉપર ઉડીને બેઠી થઈ. કુંદને બરાબર ઉંઘ આવી છે કે નહિ? તે તપાસી જોયું. તેને ભર ઉંઘમાં જોઈ, પદ્મા ધીરે રહી નીચે ઉતરી, અને ધીમે ધીમે પગલે ચાલી, રૂપમતીના ખાટલા પાસે ગઈ. ત્યાં, ધીરે રહી, વાંકી વળી રૂપમતી ઉંઘે છે કે જાગે છે? તે તપાસવા લાગી. રૂપમતીના શ્વાસોચ્છ્વાસ એક સરખા ચાલતા જોઈ, ખાત્રી થઈ કે, એ પણ ઉંઘે છે. પછી પાછી પહેલાંની પેઠે ધીમે ધીમે ચોરની માફક ચાલતાં તેણે બારણાંનો રસ્તો લીધો. પોતે બાર-

જામાંથી બહાર જતી હોય એમ તેને લાગ્યું, અને હવે ક્યારે ખારણું વટાવી દઉં એમ થયું. થીરે રહી સાંકળ ઉઘાડી, ખારણાની બહાર નીકળી, ગઢની ઉત્તર બાજુ તરફ ચાલવા લાગી. કંઈ તરફ જઈ? શું કરું? એવી તેને જરાએ શંકા આવીજ નહિ. નિલના અભ્યાસવાળા ઠેકાણે જતાં ગમે તેવું અંધારું હોય તોપણ જનારના પગ જરાએ આડાઅવળા ન પડતાં, સપાટાબંધ સીધાજ પડે છે; તેમજ પદ્માની ચાલવાની ગતિ જણાતી હતી. કર્મધર્મ સંયોગથી અથવા તો પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે, પદ્મા જે જગ્યા ઉપર ગઈ ત્યાં હમણાં કાંઈજ માણસ નહોતું. પદ્મા ચાલતી ચાલતી ઠેક એક વિલક્ષણ ઠેકાણે જઈ પહોંચી, ત્યાં જુએ છે તો સામે એક મોટી ભીંત ઉભી હોય તેવો ડુંગરનો કુદરતી ભાગ ઉભો હતો. પદ્મા ત્યાં ઉભી રહી, ક્ષણે ક્ષણે નીચે જોવા લાગી કે કાંઈ આવે છે કે શું? ઘણાજ વખત થયો પણ કાંઈ નહિ. પદ્મા વિસ્મય થવા લાગી. એટલામાં કાંઈ હળવે હળવે એક દોરડાવતે ઉપર ચઢતું હોય એમ જણાયું. આ જોતાંજ બાલીકાનાં રામાંચ આનંદથી ઉભાં થઈ ગયાં. હાથપગ ધસાવાની જરા પણ શંકા રાખ્યા વગર, કસરતી માણસની માફક ઝપાટાબંધ હાથપગ નાંખતો તે આવનાર ઉપર ચઢ્યો આવતો હતો. પોતાને માટે એ માણસને જેટલી કાળજી થતી હશે તેટલી પદ્માને પણ તેને માટે થતી હતી; એ તેનાં સ્મિત નેત્રો ઉપરથી, ઉત્સુકપણે જોઈ રહેવા ઉપરથી, તેમજ એકે શ્વાસે જોઈ રહેવા ઉપરથી, સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. ક્ષણવારમાં તે માણસ તેના સામે આવીને ઉભો રહ્યો.

—:0:—

પ્રકરણ ૨૨ મું.

—*~*~*~*

રૂપમતિનું ગુહ્ય.

પેલો માણસ ઉપર આવીને ઉભો રહેતાં જાણે પદ્માનું મોટામોટું સંકટ દૂર થયું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. તે પોતાની ઓઢણું ખરાબર ઓઢીને તેને કહેવા લાગી; “આટલો બધો પરિશ્રમ લઈને આવવાનું શું કારણ?” પેલો બોલ્યો, “પદ્મા, કારણ શું? એ તું મને પૂછે છે? આટલું તો શું પણ આથી દસગણું દુઃખ સહન કરીને આવ્યું જોઈએ, તે બધાનું એકજ કારણ છે.”

પદ્મા—તે કારણ કયું?

આવનાર—કારણ મારા સામુંજ ઉભેલું છે.

પદ્મા-આવું તે શું બોલવું? મારે માટે આટલું બધું સહન કરીને આવવું?

આવનાર-મુખ્યત્વે કરીને તારેજ માટે કહું તો કાંઈ બોલું નહિ કહેવાય. આપણે તો મને પોતાના રાજ્યની પંચકોશીમાં પણ આવવાની મના કરી છે; પણ જ્યાંસુધી રૂપમતિ, તું, અને પિતાજી આવા સંકટમાં આવી પડ્યાં છે. એ હું જાણું, છતાં તેમાંથી બચાવવા સાઈ કાંઈ ને કાંઈ યુક્તિ બોલ્યા વગર બેસી રહું? વાહરે વાહ! એ અનેજ કેમ? હું હમણાં જે રસ્તે થઈને આવ્યો છું, તે રસ્તો એક હું અથવા બીજો બહુ લિલ્લજ જાણે છે. તું રૂપમતિને જઈને કહે, તેમજ પિતાજીને પણ કહે, અને તેમની મરજી હોય, તો તમે ત્રણે જણુ અહીંથી એકજ રાતમાં ક્યાંના ક્યાંએ જઈ શકશો; પછી લલે સાદતખાન ખાંડ ખાયા કરે! આ રસ્તો કેવળ લિલ્લ લોકાનો અને વાટમાઈ લુંટારાઓનોજ છે; માટેજ બહુ લિલ્લે મને દેખાડ્યો; નહીં તો પ્રાણુ જતાં સુધીએ એ કાઢીને દેખાડે એવો છે કે?

પદ્મા-તે ગમે તેમ હો. આટલું બધું દુઃખ અમારે માટે તમારે વેઠવું ફીક કહેવાય નહીં. ધારે કે આ મોટી કરાડ ઉતરતાં અમને કાઢીને કાંઈ થયું તો? અથવા તો કાંઈ મુગલ સૈન્યમાંનાની નજરે જ પડી ગયાં તો પછી?

આવનાર-પદ્મા! તું આવી નકામી ચિંતાઓ કરતી બેસ નહિ. ઘણામાં ઘણું તો આપણાથી અહીં અરબો કલાક જ બોલી શકાય એમ છે, અને તેમાં પછી આવું આવું નકામું બોલ્યા કરીશ તો પછી શું વળવાનું છે? પદ્મા! તું આવી હક કેટલા દિવસ રાખીશ? જરા વિચાર કર, આપણનો મારા ઉપર રોષ થયો અને મને કાઢ્યો તેને આજે કેટલા દિવસ થઈ ગયા? મેં કોના ઉપર આધાર રાખ્યો છે? જ્યારે એ વાત હું જાણું છું ને તે છતાં હું અહીં આવ્યો છું તે તમને ત્રણેને છોડવાનેજ માટે નહિ તો મરવા માટે? સમજના! માટે જ, રૂપમતિને બધું કહે અને હું મારા છપ્પીના (કબુતરનું નામ)ને પાછો છોડું છું, તે તમારી પાસે આવશે તેની સાથે જે વિચાર થાય તે મને જણાવ.

પદ્મા કાંઈજ બોલી નહિ. કાંઈ દૂરથી ત્યાં આવતું હોય એમ એને જરા શંકા આવી. એની એ શંકા ખરી હતી. વિજયસિંહ એને બોળતો બોળતો ત્યાં આવતો હતો. પદ્માએ જાણ્યું કે, એ અહીં આવશે અને આટલી મોટી રાત્રે આપણને અહીં જોશે, તો શામાટે બહુ છું તે પૂછશે તો શો જવાબ દેઈશ? વળી હું જેની સાથે બોલું છું તેને જોતાં જ વિજયસિંહ શું કહેશે? તેનો વિચાર તરત આવ્યો. તરત જ પોતાની સાથે વાત કરનારને, “કાલે અહિ આવજો,” એટલું

કહી તે ત્યાંથી દૂર ગઇ. આ નેંધ પેલા આવનારને જરા મનમાં લાગ્યું તો ખરું, પણ ખરે જ કોઇ આવ્યું હશે એમ જાણી, તે જે બાબુએથી અને જે રસ્તે આવ્યો હતો તે જ બાબુએ અને તે જ રસ્તે પાછો સરકી ગયો. પદ્મા જ એકલી સ્તબ્ધપણે ત્યાં ઉભી રહી. નાસી જવાનો અથવા સંતાઇ રહેવાનો જો કોઇ પણ તેને લાગ મળ્યો હોત તો ખચીત તે તેમ ક્યાં વગર રહેતજ નહિ. એટલામાં વિજયસિંહ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને તેને ઉભેલી નેંધ, વગર ઓળખે તે બોલ્યો, “કાણુ છે રે! ઉભો રહે, ઉભો રહે!” આમ બોલી પોતાની બંદુક છાતીપર ચઢાવી. ગભરાટમાં પદ્મા બોલી, “કોઇ નહિ, એતો હું પ-પ-પ-પદ્મા!” આમ થરથરતે અવાજે તેણે જવાબ દીધો. વિજયસિંહ તો આ ઉત્તર સાંભળી ચકિત થઇ ગયો અને મોટો ધોટો કાઢી બોલ્યો, “પદ્મા? ચંડાળણી? આટલી મોડી રાત્રે અને આવી શરદ્ હવામાં તું અહિં કેમ આવી છે? અહીં આવતાં તને કોઇએ અટકાવી નહિ? બધા પહેરેગીરો શું મરી ગયા, કે એમને બધાને લાંબા ગાંઠે પાઇ બેલાન કરીને તું અહિં આવી? બોલ, બોલ, આવી સાહસિક તું ક્યાંથી બની? રૂપમતીનો કાગળ લઇને તું કાણુલ તરફ ગઇ હતી, તેની તો મને જરાએ ખબર ન હોતી. વળી આજે તને અહીં જોઉં છું. હવે જણાય છે કે, તું ગમે તેવું સાહસ કરીશ છોકરી! તું આટલી હીમતવાન છું, એવું જો મને પ્રથમથી ખબર હોત તો સ્વસ્થાનીકાને મોકલવાના પત્રો તારી જ જોડે મોકલત. એમાંના ત્રણ કાગળો તો શત્રુના હાથમાં ગયા છે એમ મને આજે ખબર પડી છે. પણ છોકરી! મને કહે વારું, કે તું આટલી મોડી રાત્રે અહિં આવી શી રીતે? અને શા માટે આવી? આટલી બધી છાતી તેં શી રીતે ચલાવી, તે તો મને કહે?”

પદ્મા પહેલી તો ગભરાઇ ગઇ, પણ વિજયસિંહે એકદમ સવાલ ઉપર સવાલ પૂછવા માંડ્યા હતા, એટલે તેટલો વખત એને વિચાર કરવાને મળવાથી, પોતાના ગભરાયલા મનને સ્થિર કરી, આપવા જેવો જવાબ ધડી કહાડ્યો. પદ્મા બોલી, “બાપાજી! આપ-મારા અનદાતા અને બહેન રૂપમતી ઉપર આવું મોટું ભયંકર સંકટ આવેલું જોઈને મને ઉંધ શી રીતે આવે? ક્યાંસૂધી પથારીપર પડી પડી આજોટ્યા કર્યું; પણ ઉંધ ન જ આવી, પછી જરા આમ તેમ ફરી આવું તો ઉંધ આવશે એમ ધારી આ તરફ નીકળી આવી છું. આ તરફ જ આવવું, એવું કોઇ મનમાં નક્કી કર્યું નહોતું. બાપાજી! આપ જાણો છો કે, ચાર આઠ દિવસે અજીતસિંહ મહારાજની ખબર બાઇસાહેબને કહેવા જઈ છું જ, અને તેથી જ હું આમ અમથી નીકળી આવી છું. એ બિચારી માને

પોતાના દીકરાના સમાચાર પણ મળી શકે, એવો રસ્તો રહ્યો નહિ.” આમ બોલી પદ્માએ રડવા માંડ્યું. આ જોઈ વિજયસિંહની છાતી પણ ભરાઈ આવી, અને ધીમે રહી પદ્માને પૂછવા લાગ્યો; “ખરું, પદ્મા! અમારા કરતાં એની કેવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે? પણ વાહરે વાહ! શું હિંમતવાળી બાઈડી! ઉદેપુરના રાજ્ય વંશનું ખરું લોહી તો એના જ શરીરમાં છે હોં. તેથી જ આટલી ધીરજ રાખી, એ જોધપુરમાં આવીને બેઠી. એના દુઃખ આગળ આપણું દુઃખ તે શા હીસાબમાં.”

પદ્મા-કશા હીસાબમાં નહીં, બાપાજી! આપણું દુઃખ તો એના આગળ કાંઈ જ નહિ. પણ આપ આમ કેટલા દિવસ પુરાઈ રહેશે વાર? ઘેરો ઘાલતાં પૂર્વે જ મોકલેલા પત્ર જ્યારે શત્રુના હાથમાં ગયા ત્યારે પછી હવે તો મોકલી પણ શી રીતે શકાય? તેમ કાગળ લખી મોકલ્યાથી કાણ આવે એવું છે? જે ને તે પોતાને ઠેકાણે જ ભરાઈ બેઠા છે. પોતાનું સ્વસ્થાન શી રીતે સુરક્ષિત રહે? કોઈ સારો મનસબદાર જેવો હોદ્દો શી રીતે મળે? એ જ આશામાં જે તે.....

વિજયસિંહ-વાહ! વાહ! પદ્મા! તને પણ આ રાજ્ય કારસ્થાનની ભલી ખબર છે હોં. તું કહે છે તે અક્ષરે અક્ષર ખરું જ છે. પત્ર પહોંચ્યા નહિ તે પણ એક રીતે સાઈ જ થયું છે, અને પહોંચ્યા હોત તોય શું થવાનું હતું?

પદ્મા-પણ બાપાજી! શત્રુના હાથમાં ગયા તે ખોટું નહીં?

વિજયસિંહ? “ખોટું! શત્રુના હાથમાં જવાથી શું ખોટું થયું? માઈ પણ હવે આથી વધારે ખોટું શું થવાનું છે? છોકરી! શત્રુના હાથમાં હવે આપણે પડવાના જ એવી જ્યારે પક્કી ખાત્રી જણાય, ત્યારે મારા સરખા ખરા રજ-પૂત બીજના માણસ શું કરે છે તે તને ખબર છે? તેવું હુંએ કરીશ. પણ મારી કુવરી!-અરે છોકરી તો શું? પણ મારા અંતઃપુરની એક દાસીનો નખ સુદ્ધાં પણ શત્રુના હાથમાં જવા દેનાર નથી.” તલવારવાળો પોતાનો હાથ દેખાડી, તે જોરજોરે બોલ્યો; “આ જ હાથે એમને બધાંને રસ્તે પાડી દઈશ, અને પછી હું પણ મારો રસ્તો શોધવા નીકળી પડીશ, સમજીને? પણ એ બધાનું હમણાં શું કામ છે? તું હમણાં જ્યાં ઉભી છે તે જગ્યા સુરક્ષિત નથી, એમ મને લાગે છે. માટે હમણાંને હમણાં જ તું ચાલવા માંડ. વખત છે, શત્રુનો ધૂપો જસુસ આવી પહોંચે અને દગો થાય.”

આ વિચાર આવતાં જ પદ્માને એક બાળુ ખસેડી, કરાડની નીચે નિહાળીને તે જોવા લાગ્યો. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આંખ ખરાબર કામ કરી શકતી નહોતી, તેથી ડોસા શું જોઈ શકે? પણ વિજયસિંહના આવી રીતના તપાસવાથી પદ્માનું હૃદય ધ્રુવરૂપે ધ્રુવરૂપે લાગ્યું. “આપણી જોડે બોલ-

નારે માણસ નીચે સરી જતાં આ ડોસાની નજરે તો પડ્યો નહિ હોય? અને જે કાંઈ પણ સંસાર આવ્યો તો ખચીત ડોસો એને ગોળી માર્યા વગર રહેનાર નથી!" આ વિચાર જેવો પદ્માને આવે છે કે તરત વિજયસિંહે એના તરફ ફરીને પૂછ્યું: "પદ્મા! આ કરાડની છેક નીચે કાંઈક ધોળુ ધોળુ દેખાય છે ખરું?"

આ સાંભળતાં જ પદ્માના પેટમાં મોટો ધ્રાસકો પડ્યો. તે એકદમ બોલી ઉઠી, "છે: છે: કાંઈ જ નથી. આપને અમસ્તો જ કાંઈ ભાસ થતો હશે." આથી કાંઈ ડોસાનું સમાધાન થયું નહિ. એણે તો વધારે ઝુકી ઝુકીને નિહાળવા માંડ્યું. જે જણાતું હતું તે કાં તો વધારે નીચે જવાથી, અથવા તો પ્રથમ જેવામાં માત્ર ભાસ થતો હશે તેથી, આ વખતે ડોસાને કાંઈ જ જણાયું નહિ—આપણને એ તો કાંઈ ભાસ લાગ્યો હશે, અથવા તો કાંઈ નવુંસવું હશે જ! ગમે તેમ પણ આ જગ્યા સુરક્ષિત નથી, અને તેથી કાલથી અહીં પણ પહેરો બેસાડી દેખ્યું, આવો વિચાર કરતો ડોસો પદ્માને લઈને ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યો. પદ્માના આવા શબ્દોથી, તેમ પોતાના વિચારમાં તદ્દિન થઈ જવાથી, પદ્મા અહિં શામાટે આવી હતી તેની તપાસ કરવાનું ડોસાને સુઝ્યું જ નહિ. વૃદ્ધ માણસોના સ્વભાવ પ્રમાણે એક વખત મનમાંથી જે વાત ગઈ તે ગઈ જ! આથી કે પછી ગમે તે બીજા કારણથી, ડોસો તો કિલ્લાની બીજી તરફ રેત કરવા ચાલ્યો. પદ્માને કહ્યું; "તું હવે છાનીમાની ઘેર જઈને સૂઈ જા. આવી ભાગી રાત્રે ઠંડી હવામાં આવવાથી તું માંદી પડીશ, માટે જા હવે, જતી રહે." સૂળીનું વિદ્ર સોયે સરી ગયું, આવો વિચાર કરી પદ્મા પણ પોતાના મેહેલમાં જઈ, રૂપમતીની પાસે પોતાની પથારીમાં સૂતી.

ઉપર કહેલો પ્રસંગ વર્ણવતાં જેટલો વખત ગયો છે તેટલો તો શું, પણ તેનો ચતુર્થાંશ પણ વખત તે વાત બનવાને લાગ્યો નહોતો. પદ્માને જવાને ઘડી પણ લાગ્યે જ થઈ હશે, તેટલામાં તે પાછી આવીને સુઈ ગઈ. પથારીમાં પડ્યા પછી આંખ મળી ન મળી, એટલામાં કોઈએ તેના ઓશીકા તરફ આવી, તેને ધીરે ધીરે ઢંઢોળતું હોય એમ લાગ્યું. એને ઉંઘતો પુરી આવી જ નહોતી. એને લાગ્યું કે મને કાંઈક સ્વપ્ન આવે છે, તેથી તેણે આંખો ઉઘાડી જેવા માંડ્યું, પણ ત્યાં તો કોઈ જ નહોતું. તેને એટલો જ ભાસ થયો કે અતિ મૃદુ હાથવાળું કોઈક હોતું જોઈએ. હાથના પણ મૃદુપણને લગ્ગે એવા મૃદુ સ્વરથી શબ્દ નીકળ્યા કે—“પદ્મા! પદ્મા! ઉઠ, ઉઠ! મારે તને કાંઈક કહેવાનું છે, ગરબડ કરીશ નહિ; કુંદ જાગશે, તો પછી આપણાથી નિરાંતે વાત થઈ શકનાર નથી.”

આ શબ્દો સાંભળી પદ્માને અરાબર લાગ્યું કે નક્કી કોઈક પણ મને બોલાવે છે. તે ઉડીને પોતાની પથારીમાં બેસી થઈ. તે બોલી; રૂપમતી બાઈ! “અત્યારે તે મને કહેવાનું શું સાંભરી આવ્યું?” “પદ્મા! આ શું રૂપમતી ને બાઈને કાઈને એવું એવું બોલવાનો વખત છે કે? મારે કહેવાનું સાંભળી લઈ તેપર વિચાર કરી જવાબ દેવાને બદલે આમ તે શું કરતી હોઈશ મારી બાઈ, કામ વગર તે આટલી રાત્રે હું શું કરવા તારી પથારી પાસે આવીને તને ઉઠાડું? તું ગમે તે વખતે ગમે તે બંધ છે, એ રીત તારી મને નથી ગમતી.”

પદ્મા—કીક ત્યારે, આવરે બોલ પાછો, અમારે શું? પણ હવે તમારે શું કહેવું છે તે તો કહી નાંખો?

રૂપમતી—પદ્મા! મશ્કરીમાં ન ઉડાવતાં ખરેખરી જ સલાહ આપે તો કહું. મશ્કરી જ કરવી હોય તો જા, તુંએ સુઈ જા, ને હુંએ સુઈ જાઉં છું. પછી મને બીજાને જે વિચાર સુઝશે તે કરી લઈશ. જોઈશ, કે તારી મદદ વગર બની શકે છે કે કેમ?

પદ્મા—પણ આટલાં બધાં ચઢી જવાનું કાંઈ કારણ? હું શું ના કહું છું? તમે જ આમ લડવા બેઠાં છો તેથી કુંદ નહિ જાગી ઉઠે કે? પછી બધુંએ રહી જશે. તમારે શું કહેવું છે તે કહો. તમારા હિતની વાત શિવાય હું બીજી આડી સલાહ આપનાર છું કે? મારી યોગ્યતા ન છતાં તમે જ મને શ્રવ્ય અને પ્રાણ જેવી ગણો છો તો પછી હું તમારે માટે શું શું નહીં કરું? કુંદથી જો વાત છાની હોય તો તરત બોલી દે, નહિ તો એ જાગી ઉડી કે તારો બેલ બગડ્યો એમ સમજાશે. એ ઉધનારી જખરી છે, માટે જ અત્યાર સૂઈ ઉડી નથી. તારે શું કહેવું છે તે ઝટપટ કહી દે.”

પદ્માનું બોલવું સાંભળી રૂપમતીને જરા સંતોષ થયા જેવું લાગ્યું. તરત જ તે કહેવા લાગી, “પદ્મા! પદ્મા! પ્રથમ જેમ પેલો પત્ર તેં લઈ જવાની હિંમત ધરી હતી, તેમ એક બીજાં સાહસ માથે લેવાનું મારે તને કહેવાનું છે.”

પદ્મા—તે શું?

રૂપમતી—એવો જ એક બીજો કાગળ લઈ જવાનું.

પદ્મા—કોને?

રૂપમતી—હમણાં જ મેં જેને સ્વપ્નામાં જોયો તેને.

પદ્મા—વાહવા! તે સ્વપ્નામાં કોને જોયો તે હું શી રીતે સમજી શકું?

રૂપમતી—ત્યારે તું ચતુર શાની?

પદ્મા—મારી ચતુરાઈ શી રીતે જણાવવી? લોકોના સ્વપ્નામાં શું

શું આવે અને તે શું શું બુઝે, તે હું જાણી જાઉં એવી ચતુરાઈ મારામાં નથી, બાપ!

રૂપમતી જરા સ્મિત કરીને બોલી; “બધીએ છે. અમથી મશ્કરી શું કરવા કરે છે? વાંડે, એ તો ઠીક, પણ માંડે કામ તો કરીશને?”

પદ્મા-પહેલાં કામ શું છે તે તો કહો? કાનો કાગળ, કાને આપવો, એ બધું સમજ્યા વગર શું કંઈ? તમે તો એકીસાસે મંજ્યાં છો કે કર, કર, ને કરજ. પણ કંઈ તે શું, કપાળ?

રૂપમતી-હવે બસ કર તારી મશ્કરી, પહેલાં હા કહે એટલે બધુંએ કહું છું.

પદ્મા-પણ બહેન! હું શી રીતે હા કહું? તું જાણે છે કે હમણાં કીલ્લા ઉપરથી એક ચકલું સરખુંએ નીચે ઉતરી શકતું નથી! ચંદ્રાવતી બાપ સાહેબ તરફ ગઈ ત્યારે કીલ્લા ઉપર આવો બંદોબસ્ત હતો કે? તેમાંએ લિલ્લને લીધા ત્યારે હું ગઈ. મારા હાથની વાત હતી તે તો મેં કરી, પણ હમણાં હું શું કંઈ? બહાર નીકળી પણ શી રીતે શકાય? કાની મગદૂર છે કે જઈ શકે?

આ સાંભળીને રૂપમતીનું મન તો ખાટું થઈ ગયું. કાંઈક સારી આશા ઉપજે તેવું સ્વપ્નું તેને એ રાત્રે આવ્યું હતું, અને તે આશામાં ને આશામાં એને લાગ્યું કે, જો કામ થશે તો પદ્માથી જ થઈ શકશે, એમ જાણીને એણે મોટી હાંસે પદ્માને ઉઠાડી, પણ કીલ્લા ઉપરના ઘેરાની વાતે તેની સર્વ આશા ફેક કરી નાંખી. રૂપમતી છેક જ નિરાશ બની જઈ નિઃસાસો મૂકવા લાગી.

આ જોઈ પદ્માએ તેને હળવે રહીને કહ્યું, “બહેન! મારા બોલવાથી તું છેક નિરાશ થઈશ નહિ. તારો વિચાર શું છે તે પહેલાં કહે. આપણે કાંઈ ને કાંઈ પણ યુક્તિ કાઢીશું.”

રૂપમતીનું મન કાંઈ આવા શબ્દોથી ઉત્તેજિત થયું નહિ. એ તો છેક જ નિઃસાહી બનીને બેઠી હતી. પદ્માએ વારંવાર જ્યારે, “બોલ,” એમ કહ્યા કર્યું, ત્યારે નિઃસાસો મુકી બોલી; શું બોલું ધૂળ! જે વાત કેવળ બનવી જ અશક્ય તેને બોલીને અને કહીને પણ શું ઉપયોગ? તેનો વિચાર પણ શું કરવા કરવો?”

પદ્માએ ધણો જ આગ્રહ કરવા માંડ્યો ત્યારે તે બોલી; “બહેન! પિતાજીએ તો ધણાંએ પત્ર લખી મોકલ્યા છે, પણ મારા મનમાં એક કાગળ લખવાનું આવ્યું છે. પદ્મા! જેને પત્ર લખવાનું મારા મનમાં આવ્યું છે તેની જ વીરમૂર્તિ મારા સ્વપ્નામાં આવી હતી. મને એમ જ લાગ્યું કે આવા વખતમાં જો કાંઈ પણ પિતાજીને મદદ કરે, હું-એક રજ-

પૂત કુમારિકાની લાજ રાખનાર નીકળી આવે તો તે આ વીર પુરૂષ જ, બીજો કોઈ નહિ. આજ આખા રજપૂતાનામાં એના વિના બીજો કોઈ વીર છે જ નહિ. પણ, બહેન પદ્મા! મારા મનનો ભાવાર્થ એને કોણ સમજાવે? એ વીરપુરુષને-પરપુરુષને-આપણે જ જાતે પત્ર લખવો, એ રજપૂતાણીને છાજે નહિ-રજપૂત બાળાને અનુચિત કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે રૂકમણિએ પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે મારે શી હરકત..... પણ પદ્મા! આ હું શું બોલું છું? હું ગાંડી તો નથી ને? તારી પાસે બોલું છું એટલે ઠીક છે, પણ બીજું કોઈ તો સાંભળતું નથી ને? અને સાંભળશે તો શું કહેશે? જો તો ખરી, આ કુંદ બીચારી કેવી ધસધસાટ ઉઘી ગઈ છે. પદ્મા! હું જે જે બોલી છું તે બધું ભુલી જ જા. એમ જ ગણજે કે જાણે બોલી જ નથી, અહં! કંઈ જ બોલી નથી, હોંકે! અશક્ય વાત મનમાં રાખીને શું ઉપયોગ! સુખ જા, બહેન, હવે તું. હુંએ સુખ જાઉં છું. અમથી મેં તારી ઉંઘ બોવડાવી.”

પદ્મા-પણ રૂપમતી! એમ જ જાણ કે ગમે તે રીતે મેં તારો પત્ર પહોંચાડી આપ્યો, તો પછી?

રૂપમતી-પદ્મા! અમથો તાળવે ગોળ શું કામ લગાડે છે? આશા જ ન બાંધીએ તો પછી દુઃખ ક્યાંથી થાય? પણ એક વખત આશા બાંધી પછી નિરાશ થઈએ, એ તો અસહ્ય જ થઈ પડે, ખરુંને બહેન?

પદ્મા-રૂપમતી! આવે પ્રસંગે તને જરાપણ દુઃખ થાય તેવું હું કરીશ તારૂં? તને લાગે છે કે હું કંઈ? ત્યારે પછી એમ કેમ બોલે છે તારૂં? ચાલ લખ, તારે કાગળ લખવો હોય તે લખ. જ્યાં મોકલવો હશે ત્યાં તરત જ હું પહોંચતો કરી આપું છું.

રૂપમતી-પદ્મા! ના ના, અમથી વ્યર્થ આશામાં નાંખીશ નહીં. તું પહેલાં કહેતી હતી તે જ ખરું છે. મુગલોએ ઘાલેલા ઘેરામાંથી ચકલું પણ જઈ શકવું મુશ્કેલ જ છે.

પદ્મા-ચકલું નહિ જઈ શકે, પણ હું તો જઈ શકીશ, સમજ ને!

રૂપમતી-ત્યારે આટલા દિવસ કેમ ગઈ નહિ? અજીતસિંહના કાંઈ જ સમાચાર નથી, ચન્દ્રાવતિ માશાની પણ કાંઈ જ ખબર નથી, ત્યારે આમ કેમ બેસી રહી છું?

પદ્મા-આટલા દિવસ રસ્તો જડ્યો નહોતો.

રૂપમતી-ત્યારે શું બાળે જ જડ્યો?

પદ્મા-હા.

રૂપમતી-શાપરથી?

પદ્મા-તાઈ કામ થશે ત્યારે તને સમજાશે.

રૂપમતી—અને લેમ કરતાં કાઢના હાથમાં સપડાઇ ગઇ તો ?

પદ્મા—પ્રાણ આપીશ, અથવા તો છૂટી આવીશ.

રૂપમતી—સ્ત્રી જડ્યો કહે છે તે ખરેખર છે ?

પદ્મા—હા, હા, ને હા. કેટલીકવાર કહું ?

રૂપમતી—ત્યારે કાગળ લખું ?

પદ્મા—છેક અલય થઇને લખ, અને હું તારા દૂતનું કામ કરીશ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

શામળ પંડિત.

પત્ર લખવો પ્રથમ રૂપમતીને જોડલો સુગમ લાગતો હતો, તેટલો તે સુગમ નહોતો. રાત્રે તરત જ દીવો સળગાવી પોતાની ખોલીમાં પત્રની રચના કરવા રૂપમતી બેઠી. પણ એક લીટી એ પોતાના મનગમતી લખી શકી નહિ. પહેલાં તો જેને પત્ર લખવાનો તેને મથાળું જ કેવી રીતે લખવું, તેની શંકા થઇ. રૂપમતીને આ પ્રસંગ પહેલી જ વાર આવ્યો હતો. બિચારી કન્યાને શો અનુલવ ? માત્ર કથા વાર્તાઓમાં દેવલોકના પ્રસંગો સાંભળેલા, તેટલો જ અનુલવ. રજપૂત કુળની કન્યાએ આવું કદી કર્યું નહોતું; આ વાત રૂપમતીના મનમાં આવતાં જ, તે પાછી ફરી, પદ્માને કહેવા લાગી; “પદ્મા ! મને આમાં કાંઇ જ સાર જણાતો નથી. વખતે મારા લખવાનો હેતુ પાર ન પડતાં પત્રને “છી; થુ” કરી ખુણે નાંખી દે તો ? કાણ જાણે આપણા પત્રનો કાંઇ જુદો જ અર્થ ત્યાં સમજાય તો ? આજસૂધી જે પગલું કાઢ્યું લીધું નથી તેવું પગલું જાણી, હું કદાચ તિરસ્કારને પાત્ર તો નહીં થાઉં ? મને તો પદ્મા, એમ જ લાગે” છે કે આપણા લખવાથી કાંઇ ફળ ન નીપજતાં ઉલટી આપણી ફજેતી થશે.”

પદ્મા—રૂપમતિ, આવી વાત તારા મનમાં પણ કેમ આવે છે ? અને આવી ફજેતીથી શું કરવા બીએ છે ? અત્યારથી જ્યારે આમ નાહિમ્મત થઇશ તો આગળ કેમ થશે ? મુગલોના હાથમાં કિદલો આવી જઇ આપણે સપડાઇ પડી કેદ થઇ જઇશું, તેથી જે ફજેતી થશે, તે કરતાં તો આ ફજેતી ઓછી છેને ? મુગલોને તાબે થઇ તેઓના જનાનામાં જઇ મુગલાણી બનવામાં ફજેતી છે, કે આવા વીરપુરુષના.....

રૂપમતિ એકદમ પદ્માના શબ્દોથી ઉશ્કેરાઇ વચ્ચે જ બોલી ઉઠી; “બસ, બસ ! પદ્મા ! બસ થયું. એ શબ્દો મારાથી સાંભળી શકાતા નથી. તું કહે છે તે ખરું છે; પણ ખૂબ,” જરા લજવાઇ નીચું જોઇને, “એમનાં

મનમાં આપણે માટે શો વિચાર આવશે ? આજસુધી કોઈએ પણ આવું કામ કરેલું નથી, અને તેવું પગલું ભરવામાં મારે જ પહેલ કરવી પડે છે, માટે જરા ખંચાઉં છું.”

પદ્મા-શા માટે વાર ! હમણાં જ તેં નહિ કહ્યું કે રૂકમણિએ શ્રી કૃષ્ણને પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે શું રૂકમણિને કાંઈ થોડો વિચાર પડ્યો હતો ? તેમજ તું કર. આવા વિલક્ષણ અને બારીક પ્રસંગને લઈને જ તારે રૂકમણિ જેવી ક્ષતિનું અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે એટલા માટે કે એમનો (શબ્દ ઉપર જરા ભાર મૂકીને) આશ્રય નહિ મળે તો મુગલોના જનનાનખાનાની હવા ખાવી પડવાની જ-એજ મુંવા શિશુપાલ ! આમ બેઉ પક્ષે વિચાર કરી જોઈશ તો તરત સમાધાન થઈ જશે. હવે એથી વધારે બીજો શો વિચાર કરવાનો છે ? રૂપમતિ ! આ વખતે તો બધા વિચારો કારે મુકી દઈ શુભસ્ય શીઘ્રં, તેમ કરવું જોઈએ. વધારે ચોળાચોળ કરવી નહીં. માટે બહેન ! બધી પંચાત જવા દઈ તારા મનમાં જે આવ્યું છે તે કરી જ નાખ.

રૂપમતિ-હીક, ત્યારે. લે, આ બેડી.

આમ બોલી કાગળ હાથમાં લીધો. ઘડીએ ઘડીએ મનમાં એમજ થયા કરે કે આથી આપણી કુળ મર્યાદાને ડાઘ તો નહિ લાગેને ? ગમે તેવા સંકટમાં આવ્યા છતાં પરપુરૂષને પત્ર લખવાથી તેના મનમાં શું આવે ? તેમના મનમાં, ધારો કે, કાંઈ ન આવ્યું, પણ પિતાજી જાણે તો તેમને કેવું લાગે ? પિતાજીના સંતાપનો તો પાર જ રહે નહિ. એમને તો પછી મારે માટે એમ જ થાય કે આ પથરો પેટેજ ન પડ્યો હોત તો સાફ. એટલું જ નહિ, પણ મારી શી દશા કરી નાંખે ? પુરાણમાં તેમ જ આપણા રજપુતકુળમાં આજસુધી ઘણી ક્ષાત્ર બાળાઓએ સ્વયંવર કર્યાનાં દાખલા છે; પણ તેનો આજ શો ઉપયોગ ? આપણે જો તેમ કરવા જઈએ તો નિર્લજ્જમાં ખપીએ, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં ત્યાં મુખી બની આપણી નાકકટ્ટી જ થાય.

આવા આવા વિચારો આવતાં, રૂપમતિ જેમ જેમ લખતી જાય તેમ તેમ અક્ષરે અક્ષરે આંસુ પાડતી જાય-રજપુત કુળને કેવળ જ અનુચિત એવું પોતાનું પગલું જાણી, રૂપમતી વારે વારે ખિન્ન થઈ જાય. એ ઉપરાંત પત્રની રચના શી રીતે કરવી, તે વિચારથી તો તે ઘણી જ મુંઝાઈ ગઈ. લખવા બેસતી વખતે તો એમ થયું હતું કે કેટલું ને કેટલુંએ લખી નાંખીશ; પણ બેઠા પછી તો બે અક્ષર લખતી જાય અને પાછા તે ભુસી નાંખતી જાય; એવું થયું. આ તો હીક નથી, આ તો એમને કેમ લખી શકાય ? આમ લખવાથી કદાચ બોદું તો નહિ લાગે ? આવા શબ્દોથી

મારે માટે તો કંઈ આડો વિચાર નહિ બંધાય, આવી આવી વારંવાર
 કંઈકાં ઊઠતાં, રૂપમતિ ચાર લીટી લખે અને પાછી બુસી નાંખે;
 ધડીમાં કંઈક વિચાર મનમાં આવે તે લખતી જાય, અને ધડીમાં તે બરા-
 બર ન લખવાથી બુસી નાંખી, કાગળ ઉંચો મુકી વિચાર કરતી બેસે. પત્ર
 લખવાથી કંઈ વળવાનું નથી, આ વિચાર ધડી ધડી મનમાં આવતાં,
 રૂપમતિ હાથમાંના પત્રને પાછો મુકી દેતી. પદ્મા પાસે બેસી આ બધો
 તમાસો જોયા કરતી હતી. રૂપમતિ બે લીટી લખે કે પદ્મા તે ન જાણે
 તેમ વાંચી જોતી. પત્ર પુરો થતાં અગાઉ બીજું કોઈ વાંચી લઈ આપણી
 મસ્કરી તો નહિ કરે આ હેતુથી રૂપમતિ તે પત્ર સંતાડ્યા કરતી હતી—
 તેમાં પદ્માનો જ તેને ખરો લય હતો. આમ ચાલતું હતું એટલામાં
 કુન્દ જગી ઉઠી; એટલે બધી બાજુ બગડી. કુન્દને પોતાની વાત જણા-
 વવી કે કેમ? આ બધી રચના તો હવે એના જાણવામાં આવી ગઈ છે
 અને તેથી એનાથી છાનું રાખવામાં કંઈ જ લાભ નથી, આવો વિચાર
 તરત જ રૂપમતિના મનમાં આવ્યો. એણે ધાર્યું કે કુન્દથી કેટલીવાર
 છાનું રાખીશું? આથી કુન્દને પણ સર્વ વાત જણાવવી એવો ઠરાવ
 મનમાં કર્યો. આ કામ પદ્માને ભાગે આવ્યું. રૂપમતિએ જેમ તેમ કરતાં
 એક પત્ર તો તૈયાર કર્યો, પણ વાંચી જોતાં મનગમતો લાગ્યો નહિ:
 તેથી તે ફાડી નાંખી બીજો લખી કાઢવો એમ થયું. રૂપમતિ જેવો
 પત્ર ફાડવા ગઈ કે તરત જ પદ્માએ તે પત્ર તેના હાથમાંથી ખેંચી
 લીધો, અને વાંચવા લાગી. આ જોઈ રૂપમતિએ જરા રીસમાં આવી
 જઈ પદ્માના હાથમાંથી પત્ર ખેંચવા માંડ્યો, પણ પદ્માએ લેવા દીધો
 નહિ. આખો કાગળ વાંચી રહ્યા પછી રૂપમતિને તે કહેવા લાગી. “વાહવા!
 આવો પત્ર વાંચ્યા પછી જેને સ્પર્શ ન થાય એવો વીર આજે રજપુ-
 તાનામાં કોઈ પણ હશે? રૂપમતિ! તું ખાત્રી રાખ કે, આ પત્ર
 વાંચતાંની સાથે જ મ્યાનમાંથી તલવાર કહાડી, તારે માટે અહીં
 આવ્યા વગર રહેનાર નથી. સર્વ વાત તારા ધારવા પ્રમાણે જ થશે. પણ
 બહેન! તારો પત્ર જેટલી વારમાં લખાઈ રહ્યો, તેટલી જ વારમાં ત્યાં
 પહોંચી શી રીતે શકશે? હું તને વચન આપી ચુકી છું એટલે હવે શું
 કરું? પણ એ વચન પૂરું કરવું એ કેટલું મહાભારત કામ છે તે તું
 જાણે છે? બાલવું જેટલું સહેલું છે તેટલું જ કરવું સહેલું હોત તો
 પછી શું જોઈએ?”

રૂપમતિ—મને એમ લાગ્યું જ હતું. એથી જ મેં તને પહેલાં ત્રણ
 ત્રણ વખત પુછી જોયું હતું. આમ હતું ત્યારે તે મને નકામી આશા શું કરવા
 આપી? પદ્મા! તેં હજી મારા મનનું સ્વરૂપ બરાબર જાણ્યું નથી! મારું

શું થશે? છેવટે ગમે તેમ કરી હું આત્મહત્યા કરીશ ત્યારે પણ તું મને મદદ કરીશ ખરી કે નહિ? હવે તો મને કંઠીથી પણ વિષ લાવી આપ. હું અલાગણીને માટે પિતાજીને આવો ત્રાસ પડે, આવું સંકટ વેઠવું પડે, તેમ ખીજા બધા લોકોને પણ આટલી બધી પીડાડપ હુંજ થઈ પડું, એ મને જરાએ સાંઝે લાગતું નથી. તારા હાથથી પત્ર શી રીતે પહોંચી શકશે? તું પણ મારા જેવીજ બંધીવાન છું. હું ગાંડી કે મેં તને કાગળ લખી આપ્યો. લાવ એ કાગળ. હવે એ કાગળને ફાડી નાંખીને બાળી નાખું એટલે એનું નામજ દેવું મટે. પક્ષી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતી એસીસ. પ્રસંગ આવે ત્યારે મને કાંઈ પણ પીવા આપજો. પણ ના, તારે આપવાની શી જરૂર છે? હુંજ માંડે પોતાનું ફાડી લઈશ. હુંજ પી લઈશ, અને તમને, પિતાજીને, તથા બધા નાગરીકોને એક વખત તો ત્રાસમાંથી મુક્ત કરીશ.”

પદ્મા-રૂપમતિ! આ શું તું બોલે છે? તને એમ સ્વપ્ને પણ લાગે છે કે પદ્મા બોલેલો બોલ પાળી શકશે નહિ? તારે એની જરાએ ફિકર કરવી નહિ. જે કામ હું કરીશ એવું વચન આપ્યું તે ક્યાં વગર હું કદી પણ રહેનાર નથી. શા માટે આટલી ઉતાવળી થાય છે? તારો પત્ર ખાત્રી પૂર્વક પહોંચાડીશ, અને પત્ર પહોંચ્યો કે તેનું ગમે તે પણ સાંજે પરિણામ આવશે, એમજ સમજ. એ વીરપુત્ર દોડતો આવશે, તારો છુટકો કરશે, મુગલોને ભીરરી ભીરરી કરાવશે, અને સર્વ સાંજેજ થશે. તું એની જરાએ કાળજી કરીશ નહિ, પણ જરાક ધીરજ રાખ.

રૂપમતી કાંઈજ બોલી નહીં, કારણ હવે ત્યાં ત્યાં માણસોની ચળવળ થવા લાગી હતી. એને હવે લાગ્યું કે, એ બાબતની વાત કરવાથી અશક્ય જેવી વાતને ચાર કાનેથી છ કાને કરી ઉલટી આપણી ફજેતી કરાવવા સરખું જ છે.

પદ્માનું ચિત્ત તો હવે પેલો છખીનો ક્યારે આવે એ તરફજ લાગ્યું હતું. છખીનો આવેથી બધુંએ થઈ શકશે, અને ત્યાં સૂધી પોતે ગમે તે કરવા ધારે તે બધું ફેકટજ હતું. રૂપમતીના મહેલની અગાસી ઉપર આખો દિવસ, પદ્મા જ આવ ક્યાં કરે, અને છખીનાની આશામાં આકાશ સામું બેસાડ કરે ને છખીનો ક્યાંએ ન જણાવાથી બિચારી નિરાશ થઈ પાછી નીચે આવે. છખીનાના ગળામાં એ પત્ર બાંધી મોકલવો, તથા એના (છખીનાના) માલીક મારફતે તે પત્ર પહોંચાડી દેવરાવવો, એ જ એક માર્ગ હતો, પણ એને એમ થયું કે, આ માર્ગ કરતાં કોઈ પ્રત્યક્ષ જાતે જ જઈને ત્યાં આપી આવે તો વધારે સાંઝે, ફક્ત પત્ર એકલો જ જઈ પડવાથી જે પરિણામ થાય, તે કરતાં તે કાંઈ માણસ દ્વારાએ પહોંચે તો તેથી સારો જ પરિણામ આવવા

સંભવ છે, એમ પદ્માને લાગતું હતું. જનારો દૂત સારો હુશીઆર મળી જાય તો સાફ. અહિંથી નીચે ઉતરી પડી ચાલ્યા જવાનો તો રસ્તો છે, પણ તે રસ્તે મધને જઈ શકે તેવા માણસની જ જરૂર હતી. એવો માણસ કોણ મળી શકે? પદ્માના મનમાં ઓચિંતું શામળ પંડિતનું નામ આવ્યું. પદ્મા જાણતી હતી કે, શામળ પંડિત, એક ખુશ મસ્કેરો છે, પણ તેનીજ સાથે ઘણો હુશીઆર, અને ઘણો જ ચાલાક છે. પણ શામળ પંડિતને આટલી હિમ્મત હશે કે નહીં? એ નહીં તો ખીન્ને: રૂપાળ ભાટ છે, અને તે આ કામ માટે ઘણો જ લાયક છે. પણ આ એમાંથી જઈ કોણ શકશે? કામ તો એવું ગુલ્મ છે કે, કોઈને શીઓ પણ જણાવવા દેવો કામનો નથી, તેમ મહત્ત્વનું મણુ એટલું જ છે. શામળ પંડિત પોતાની બોલવાની છટાથી કામ કરી આવે એવો છે, તેમ રૂપાળ ભાટ પોતાની વીરરસ વાણીથી કામ કરે બાકા છે, ત્યારે હવે આ એમાંથી કોને કહેવું?” શામળ પંડિત પણ ટકાવી કામ કરી શકશે? અને રૂપાળ આપણું કહેવાનું ગુપ્ત પણે સમજી લઈ, તે બરાબર પાર-પાડી શકશે? આવા બે સવાલ પદ્માના મનમાં ઉઠ્યા. તેને લાગ્યું કે આ એમાંથી કોઈને પણ આ કામ બતાવવાનું છે, એમ રૂપમતીને તો જણાવવા દેવું ઠીક નથી. કારણ નહિ થવાનું હોય તો નહિ થાય, પણ ઉલટો એને તો એવો જ જોમ ભરાશે કે—જેને તેને મ્હોંડે મારી વાત કરી દીધી, અને મને ફજેત કરી. એથી પદ્માએ વિચાર કર્યો કે, રૂપમતીને તો કાંઈ જ જાણવા દેવું નહિ. પ્રથમ તો શામળ પંડિતને મળી તેને પૂછવું અને તેનાથી જો આ કાર્ય ન થઈ શકે એવું જ લાગે તો પછી રૂપાળને જોળી કાઢવો.

શામળ પંડિતને ગમે ત્યાં ગમ્મતના ચટકાં કરતો બેસવાની ટેવ હતી, અને એથી આ વખતે તે એક પહેરા ઉપર એમ જ કરતો બેઠો હતો. પદ્માએ તેને ત્યાં બેઠેલો જોઈ, ઇશારત કરી બોલાવી લીધા. પદ્માએ શામળ પંડિતને ચઢાવીને પૂછ્યું; અહો! “શામળ પંડિતરાજ! એક કામ છે, કરશો કે?” હાડકાંનો ખોટો અને તૈયાર માલપર બેસનાર શામળ પંડિત બોલ્યો; “કામ! વળી મારા જેવાને તે કામ ગમતું હોય? પુલ ઉપરનાં પતંગીઆં જોમ આમથી તેમ ફરે અને પોતાને મનગમતા પુલપર ગમે ત્યારે બેસી ગમે તેવું મધ ચુસે, એમાંના અમે ધરાક. એવા શામળ પંડિતને તે શું કરવા કામ સોંપે છે?” પછી ખાનપાનમાં ગુલતાન રહેનાર શામળ પંડિત તો પદ્માને જોઈ, જાણે એ પણ ગમ્મત કરાવવા જ બોલાવતી હોય તેમ, મિષ્ટાન્નાદિકની માગણી કરતો, પદ્માની પાસે નાચવા લાગ્યો.

શામળ પંડિત ખાય અખંડિત, કામ તેને શું કરવાનું;
શાલ, દુશાલા ખાંધે નાંખી, પેટ હલાવી ફરવાનું.

પછી જો શામળની મોજ,
કેવો ગળે છે લઇ ફોજ.

લાહુ, ઘેબર, દાડ, ગોળા, પેટમાં મારે વહેલા વહેલા,
શામળ પંડિત ઓલો દોલો;

તેને કામની વાત મત બોલો.

જા, જા, પોરી, કર તૈયારી, પંડિતજીની સવારી ભારી,
ખાવાની છે મારા મારી, પેટ તણી પૂજા કર ભારી,
થઇ જા ઝટપટ શાણી નારી, પંડિતજી ચલાવશે સ્વારી.

શામળ પંડિત ભોળા,
લાહુમાં બે ડોળા!

શામળ પંડિતનું આ વખતનું નાચવું અને ગાવું, પદ્માને જરા પણ
ગમતું નહોતું. પદ્મા તેને કહેવા લાગી, “પંડિતજી! તમને હમેશાં જમવાનું
અતિ પ્રીય હોય છે, માટે જ હું તમને બોલાવું છું. પણ ન કરે નારાયણ
પણ કાલે સવારે જ જો મુગલો કીલ્લો તોડી અંદર પેઠા; અને આપણને
બધાંને પકડી કેદ કરી લઇ ગયા, તો પછી તમે ક્યાંથી મિષ્ટાન્ન પામવાના
હતા? હમણાં જરા તમારા ખુશ મસ્કરા સ્વભાવને ફોરે મુકી, હું કહું છું
તે બરાબર લક્ષ દઇને સાંભળો. આજ સુધી મિષ્ટાન્ન ખાઇ ખાઇને આ પાડ
જેવું શરીર વધાર્યું છે તેનો જરા, આપણા માલીક અન્નદાતા માટે ઉપયોગ
કરો તો સાફ.” પદ્માના ગંભીરપણે બોલવાથી શામળ પંડિત પોતાનો
મસ્કરી કરવાનો સ્વભાવ મુકી દઇ, તેનું બોલવું જરા લક્ષ દઇને સાંભળવા
લાગ્યો. શામળે જાણ્યું કે હમેશાં જેમ એ ગમ્મત અને મસ્કરીઓ
કરવા આવે છે તેવી કાંઇ આજે આવી નથી. પણ એકદમ તરત જ
ગંભીર બની જવાથી બીજાઓનાં મનમાં કાંઇ ને કાંઇ બહેમ આવી જાય તેથી
તે જરા મસ્કરીનું ગાયન ગાવા લાગ્યો. પછી જરા શાંત થઇ કહેવા લાગ્યો.

ચરક ચાંદની,

શી છે તારી માંગણી,

શામળ પંડિત શાણુ,

કામનાં નહિ કેકાણાં!

બાલ રે પોરી બાલ.

“ઠીક છે છોકરી! ચાલ, તારું શું કામ છે? તે દેખાડ જોઇએ,” એમ કહી
પદ્માની આગળ થયો. થોડેક છેટે ગયા પછી આસપાસ કોઇ નથી એવું જોઇ,
પદ્મા તેને કહેવા લાગી, “પંડિતજી! આજસુધી આપણે બધાંએ જે જે સુખ
ભોગવ્યાં, જે જે મોજ મારી, તે બધાના બદલા તરીકે આપણા હાથે

આપાજીની કાંઈ પણ સેવા થવી જોઈએ; અને જો તમે મનપર લ્યો તો તેવી સેવા બળવવી આજે તમારા જ હાથમાં છે, નહિ તો અહીં કેટલા દિવસ પડ્યાં રહી સડયા કરીશું? દિવસે દિવસે કોઠાર ખુટવા માંડ્યો છે, અને આજ નહિ તો કાલે, એમ ક્યારે અન્ન ખુટી પડી આપણે બૂખે મરવા વખત આવશે તે કહી શકાતું નથી; માટે તેનો જરા વિચાર કરો. આવી ગમ્મતો કરતાં ફરશો તો શું વળશે? તમે જો હિંમત ધરશો તો આજ કાંઈ પણ બની શકશે.” આ સાંભળી જરાક હસીને શામળ બોલ્યો; “શું છોકરી! મારે હાથે થતા જેવું કામ હશે, અને તે કરવામાં પાછો હઠીશ એમ તારું કહેવું છે? છોકરી! તને ખબર છે કે આ શામળ શું શું કરી શકે છે? માત્ર એકલી ગમ્મતો જ કરે છું એમ નથી. તારું શું કામ છે? તે કહે એટલે પછી હું તને કહીશ કે હું કશું કરી શકું એવો છું કે નહિ?”

પદ્મા—મારું કામ એટલું છે કે, હું એક પત્ર તમને આપું, તે જેના ઉપરથી જોઈને પહોંચાડી આવો.

શામળ—હા, કરે છું, પણ તું એકવાર મને પાંખો ચોઢી આપ, એટલે પછી કરી આપું છું. તું જાણે છે કે, અહિંથી બહાર નીકળવું કેટલું અશક્ય છે?

પદ્મા—કમુલ, પણ જો હું તમને પાંખો ચોંડી આપું તો તો જવાને હરકત નથીને?

શામળ—પાંખો ચોંડી આપું! શી રીતે ચોડીશ વાર?

પદ્મા—અહીંથી રસ્તે લગાડી દઉં તો? અહીંથી એક નિર્ભય રસ્તો તમને બતાવી દઉં, પછી તો કાંઈ હરકત નથીને?

શામળ—અહિંથી જઈ શકાય એવો નિર્ભય રસ્તો તો મને એક જ જણાય છે, અને તે યમપૂરીનો જ. એ શિવાય બીજો નિર્ભય રસ્તો મને તો જણાતો નથી. આ બધા યમના દૂત જેવા આખા કિલ્લાને બેરો ધાલીને બેઠા છે તે જોયા કે નહિ? ઓ આવ્યો. ઓ ખાધો! એ જ સ્થિતિ છે તો પછી એમાંથી જવાય તે શી રીતે?

પદ્મા—ગમે તેમ હો. તમે જવાને તૈયાર છો? જો જવાને હા કહો તો ખરેખરો જ નિર્જન અને નિર્ભય રસ્તો તમને દેખાડું.

શામળ—વાહ! જાણે એક મોટી રાણી હોય, અને આમ કરીશ ને તેમ કરીશ, એમ તું તો ખૂબ બોલે છે, છોકરી! તું તે શું મને રસ્તો દેખાડનારી હતી? ને શું મારી સાથે માણસો આપનારી હતી? ને હું જવાનો હતો? કિલ્લા ઉપરથી ચલ્લાં સરખાને ઉતરતું જોતાં જ મુસલમાનો

કેવું કરે છે? તે જોયું નથી? તું તે શું મને રસ્તો દેખાડતી હતી? અને હું તે શું જઈ શકનારો હતો?

પદ્મા-શામળ પંડિત! હું શું અમથી જ તમારા આગળ ગયો. માફ છું એમ જાણો છોકરે? તમે તે શું આમ મશ્કરીમાં ને ટાયલામાં વખત ગુમાવો છો? જરા વખત જોઈને તો કામ કરો?

શામળ-છોકરી! તું જાણે છે કે હું જન્મનો જ મશ્કરો છું, એટલે એમાં શું પુછવું. તારા જેવી આજ કાલની છોકરી જ્યારે આવા મોટા મુત્સદ્દીપણાના વિચારો ચલાવે ત્યારે અમારા જેવાએ પછી મશ્કરી નહિ તો બીજું શું કરવું પાડે? તારા જેવી છોકરીઓ તરવારો બાંધશે તો પછી લડવૈયાને તો બંગડીઓ જ પહેરવાની, પછી આ શામળ પંડિતને ભાગે શું રહેવાનું?

ઘેર ઘેર થઈ વઢક્ણી વહુઓ,
એક મેકમાં કરતી ટહુકો. ઘેર ઘેર
પુરુષોએ પહેરી બાંગડીઓ,
ઓઢી ઓઢણી તથ તંગડીઓ;
પહેરી ધાધરીઓ છોડી પાધડીઓ,
છોડી તરવાર કરે મારામાર;
નર આદ્ર બની મોગલની ગઉઓ. ઘેર ઘેર
રજપૂત નામ હમારું કહેતા,
સૂર્ય ચંદ્રના કહેતા બેટા;
બેન દીકરી મોગલને હેતા,
મૂછપર તાલ હેતા તે સૌઓ. ઘેર ઘેર
દીકરીએ દીપતા વરવંધા,
ઠામે ઠામ કરાવી નિંદા;
આપ આપમાં કરી બરજોરી,
જાત ભાતને બાંધી દોરી. ઘેર ઘેર
સમય આવે મૂછ મરડે નારી,
આજ કાલ મુત્સદ્દી પ્યારી;
શામળ પંડિત હવે શું કરે,
નીચી મુંડી ને પેટજ હવે ભરે. ઘેર ઘેર

પદ્મા સમજતી હતી કે શામળ પંડિત ખુશ મશ્કરો છતાં, ઘણો જ ચતુર, વિશ્વાસુ અને પ્રસંગાવધાની છે, એટલે ગમે તે કામ પ્રતોહ કરી આપવામાં એનો જેટલો ઉપયોગ થઈ શકશે તેટલો બીજાનો થઈ શકવાનો નથી જ. સ્વામિભક્તિ તો શામળ પંડિતમાં રામે રામે ભરેલી જ હતી; પણ કાંઈ પણ કામ એને સાંધ્યા છતાં ગમે તે પ્રકારે પણ એ

કામની મહત્વની ગમતની ન શકાય, ત્યાં સૂધી તો એ ગમે તેમ આડું અવળું બોલી મશ્કરી અને ગમ્મત કરવાનો જ. બિચારી પદ્માને ખબર નહોતી કે કામની મહત્વની એના મનમાં શી રીતે દસાવવી? કાંઈ પણ ટેકાણે, ગમે તેવો પણ વિષય ચાલતો હોય, તોપણ ગમે તેની વચ્ચે માથું મારી, ગમે તેવું બોલવું અને ગમ્મત કરવી એ જ એનું કામ. યોગ્યાયોગ્ય પ્રસંગનો જરાપણ વિચાર કરવાનો નહીં જ. તેમ એને જાણી રહેલા એના બોલવા તરફ લક્ષ આપતા પણ નહિ; બલકે, એના બોલવાથી ખોટું પણ લગાડતા નહિ. બોલવા ચડે ત્યારે એટલે સૂધી બોલતો કે સામા માણસને ખોટું પણ લાગે, અથવા રીશ પણ ચઢી જાય; અને રીશ ચઢી એમ એણે જાણ્યું કે પછી કેવળ ગુપચુપ જ બેસી રહેવામાં, શામળ પોતાનું હાપણ પણ માનતો હતો. વખતે એમ પણ કરતો કે સામા માણસનો ક્રોધ પોતાની ગમ્મતે કરી, ઉતારી નાંખવા ગમે તેવું બોલી, તેને ઠંડો પણ પાડતો. સમયને ન જાણનાર એવો શામળ નહોતો. પોતાની ગમ્મત ડોકાને ક્યારે ઠીક લાગે છે? અને ક્યારે નથી લાગતી? તે તો એ બહુ જ સારી રીતે જાણતો હતો. પણ વર્તન કેવળ એથી ઉલટું કરતો હતો. કારણ, આવું વર્તન એ જ એનો ધંધો હતો. પોતાની કપોળ કલ્પિત ગમ્મતની કવિતા પદ્મા પાસે ગાઈ દેખાડી, છતાં પદ્માને તે ઠીક ન લાગ્યું હોય એવું જોઈ, પદ્માને કહેવા લાગ્યો, “કેમ પદ્મા બહેન! છેક જ ઠંડાં થઈ ગયાં જણાવ્યા છો? ઓહોહો; કેમ કાંઈ બોલતાં નથી? તમારે તો કામ હતું માટે બોલોને, શું કામ છે? કહી દો, એક વખત! આમ મનમાં ને મનમાં રાખી મુકવું ઠીક નહિ. આ શામળ પંડિત પોતાનો પ્રાણ જતાં સૂધી પણ પાછો ફરે એવો નથી. માટે એની તારે હવે જરાએ કાળજી કરવી નહિ. બોલ, બોલ, તારે શું કહેવાનું છે?”

પદ્મા-ના, હવે હું નથી કહેવાની. તમારું તો જ્યારે ને ત્યારે આવું જ ટાયલું હોય છે. ગમે તેવું બારે મહત્વનું કામ હોય, અને તમને કહેવા આવીએ, એટલે તમારે તો જ્યારે ને ત્યારે આમ જ કરવું. તમારે મન તો બધુંએ હસવાનું જ, એટલે હું તો તમને શું કહું? પણ પંડિતજી! તમને એવું કામ સોંપવાનું છે કે તે સાંભળતાં વારજ તમને એની મહત્વતા જણાઈ જાય. પણ તમે એકવાર સાંભળો ત્યારે કેની? તમારે તો સાંભળવાનાજ સાસાં! કાંઈ માણસ ગમે તેવું તમને કહેવા આવે, પણ તમારે તો બધુંએ મશ્કરી અને ગમ્મતમાં જ ઉડી જાય; એટલે હવે તમારી પાસે કહીને પણ શું ઉપયોગ? કરો મશ્કરી, શું સાળું આપો જ-મારો મશ્કરી ને મશ્કરી જ?

પંડિત-અલી છોકરી! મશ્કરી જેવું જ કહે ત્યારે તો મશ્કરી જ

કરીએ તો. મશ્કેરી ન કરે તો શું કરે? એવું કાંઈ નહોત તો કાંઈ ન બોલત. પણ હવે કહે તો ખરી કે કામ શું છે?

કહે તો ખરી, તારું કામ આ જોરી.

પદ્મા-જુઓ, પાછા તમે તમારા અસલ સ્વરૂપમાં આવ્યા ખરા! જાઓ, હવે તો હું નથી જ કહેવાની. બસ, નહિતો આ વખતે એવું કામ હતું કે આખું રજપૂતાના તમારાથી મુસલમાનોના હાથમાં જતું અટકત, અને તમારી કીર્તિ અને વાહવા બધેએ થઈ રહેત. પણ તમારા નશી બમાં જ નહિ, તે આપણે શું કરીએ. શામળ પંડિત, સાક્ષાત્ રૂઢિમણીને સંકટમાંથી છોડવનાર કુળ ગુરુની જ ઉપમામાં તમે આવી જાત. પણ તમને તો મશ્કેરી અને ગમ્મતની આડે જરા દયાએ આવતી નથી, એટલે હવે તમને શું કહેવાનું? પરમેશ્વર તે તમને કાંઈ બુદ્ધિ નહીં આપતો હોય? કોણ જાણે? જો તમે જ્યાં જવાનું છે ત્યાં સુખ રૂપ જઈ પહોંચો, તો આખું રજપૂતાના જાણે તમારે હાથે જ બચ્યું એમ થાય એવું છે, પણ કદાચ યશ ન આવતાં, વચ્ચે જ શત્રુના હાથમાં સપડાઈ ગયા, અને તેમને હાથે જીવ ગયો, તોપણ હરકત જેવું નથી, કારણ સ્વામિ કાર્ય કરવામાં પોતાના જીવની પણ દરકાર ન કરી, એમ જ્યાં ત્યાં બોલાશે અને તમારી સર્વ સ્થળે પ્રશંસા જ થશે. માટે જરા ધ્યાન દો.

પદ્મા-એવી કળકળીને બોલતી હતી કે શામળ પંડિત હવે એની વધારે મશ્કેરી કરતો અટકીજ ગયો. શામળ તો આ સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો, અને ધીરે રહીને બોલ્યો, “વાર, વાર જેવ્વી!... તું જ્યારે આટલું બધું કહે છે, ત્યારે લે ભાઈ, હું જવાને તૈયાર છું, ૫૦૦ ડાક? ક્યાં જવું છે? અને શું કરવાનું છે? તે ઝટ લઈને બોલી જા.”

પદ્મા-ત્યારે શામળ પંડિત! આ તું શું ખરું જ બોલે છે? કે પછી મને સમજાવી લેવા બોલવું કંઈ અને ચાલવું કંઈ એવું તો નથીને?

શામળ-નાના, છોકરી! એવું કાંઈ જ નથી. તું બોલ, ખુશીથી તારે જે જે કહેવું હોય તે કહી નાંખ.

પદ્મા-જુઓ, પંડિતજી! કેવળ જીવ સટાસટની જ વાત છે અને તે હું તમને કહેવાની છું, માટે જો તમારાથી બની શકે એમ હોય તો જ હા કહેજો. હું તમારી જોઈએ તેવી તૈયારી કરી આપું છું, તમને કાંઈ હરકત પડવાની નથી. એ ઉપરાંત વળી.....”

શામળથી આ સહન ન થવાથી ચીઢાઈને વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો. “એસ, એસ, છોકરી! નકામાં ટાયલાં શું કરવા કરે છે? શામળ પંડિત માત્ર એક વચની જ છે. શામળને ખીમઓની પેટું કાંઈ એ મ્હોડાં નથી. એ મ્હોંનાં જનાવર કેવાં હોય છે? તે તં જોયાં છે?”

બંને મુખમાં પ્રાણી આજઞમાં, જીવણાં સવલાં ચાલે,
 “પ્રાણી માત્રની ભત વગોવી, બેઠે બેઠે મોંઢે બોલે.
 “આડું ડોકે અવણું ડોકે, જેમ નગારું ગોકે,
 “સાચું બોલે મોઢું બોલે, જે કંઈ આવ્યું હોકે.
 “શામળ પંડિત ધારન એવો, સાચો ને સતવાદી,
 “ખરેખરો ખાપરીઓ બદો, પદ્મા! આદી અનાદી.”

“માટે સમજી છોકરી, એવો હું સિંહ છું. જો, જો, તારા સામે
 કાણુ છે તે તો જો! એ બધાએ જનાવર જ બાણુજો. એક વખત જે
 વાત આ શામળે ‘હા’ બણી દીધી એટલે પછી પ્રાણાન્તે પણ તેની
 હા તે હાજ રહેવાની. બોલ, બોલ, શું કરવાનું છે? અને કેવી રીતે કરવાનું
 છે? તે કહી દે. હવે મને તારા જેટલી ધીરજ રહેતી નથી.”

શામળ પંડિતને હવે પોતાના ખરા મનથી બોલતો જોઈ, પદ્માએ
 તેને પાસે જઈ કાનમાં જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે કહ્યું. સાંભળતાં જ
 શામળ ચકિત થઈને પદ્માના સામું જોઈ જ રહ્યો, જેથી એમ જ જણાવા
 લાગ્યું કે, જાણે શામળે પદ્માના મર્મનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કેટલીક વારે
 એ બોલ્યો. “જા હવે, તારું કામ ફત્તેહ! હું જઈને ફત્તેહ કરી આવ્યોજ બાણુ.
 સાબાશ, સાબાશ, છોકરી! હું તો કાંઈ સમજ્યો નહીં અને તેથી અમથો
 હમણાં સૂધી મશ્કરી કરતો હતો. આમાં તારું ડહાપણ ધણું જ જણાય
 છે. આ વખતે જો કંઈએ રસ્તો આવવાનો હશે તો આ જ ઉપાયથી
 આવશે. આં શિવાંય બીજો કોઈ જ રસ્તો હવે રહ્યો નથી. ઉમરે તો
 નાનો પણ બુદ્ધિમાં કેવળ જ પ્રૌઢ એવો એક જ રજપૂત હાલમાં જેવામાં
 આવે છે. એના મનને કાંઈ પણ શંકા રહેશે તો આ બંદો તેને દૂર
 કરી આપવા ક્યાં અસમર્થ છે? વાહવા! આપણી રૂપમતી રૂકિમણીને તો
 એ જ કૃષ્ણ શોભે છે. હું પણ એ કામગીરી બજાવી જ દઉં. અને...
 સાંભળ છોકરી, (જરા માયું બજવાળતો નીચું જોઈને પદ્મા સામું જરા
 હશીને) ત્યારે હવે તું પણ તારે માટે એવો જ બીજો કૃષ્ણ બોળી
 કાઢ અને આપણે તારુંએ દુતત્વ બજાવી લાવીશું.” પદ્મા જરા શર-
 માઈ નીચું ધાલીને બોલી;—“પંડિતજી! આવું તે શું બોલતા હશે વાડ!
 આમ મશ્કરી શી? લ્યો, ત્યારે હમણાં તો હું કામે જઈ છું. વળી
 સાંજરે મળીશ ત્યારે શું શું કરવું? તે બધાની આપને સમજણ પાડીશ.
 ખરેખર! પંડિતજી, તમારા વગર અમે આ વખતે કાંઈ જ કરી શક્યાં
 નહોત, હો!” આમ બોલી પદ્મા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોડેક દૂર ગયા બાદ
 જાણે કાંઈક વિચાર સ્ફુરી આવ્યો હોય, એમ તે પાછી આવી અને આ
 બધી આજની વાત કોઈને પણ કાને ન જાય એવી સચના કરી ગઈ.

શામળ પંડિત તો હવે વિચારમાં પડ્યો કે આગળ શું કરવું ? ચારે તરફ મુસલ્માનો ઘેરા ધાલી બેઠા છે, તેમાંથી આપણે તે શી રીતે જઈ શકીશું ? પણ કાંઈ હરકત નહિ. પદ્મા સાંજરે મળવાની જ છે. મળશે ત્યારે એ શું કરવા ધારે છે ? તે ખબર પડશે. ત્યાંસૂધી આપણા મગજને શું કામ દુખાવીએ ? દુનીયાના લોકોને પોતાના સ્વરથી ફસાવનારી કોકિલાના જેવો ઉઉ ... ઉઉ ... એમ સ્વર કાઢતાં આપણે પણ કાઢને ખબર ન પડે એટલા માટે અહિંથી ગાતા ગાતા ચાલ્યા જઈએ. આપણું તો એ કામ જ છે.

હવે પોતાના નાદબ્રહ્મના નિશામાં ચકચૂર થઈ ગયેલા પંડિતજીને તેમનો નિશો ભોગવતા જ થોડીવાર રહેવા દઈ વાંચનારને પદ્માની પછવાડે જરા લઈ જઈએ. અહીં સૂધી પોતાના પોખાર પડતા જાય છે, એમ જાણી જરા મનને સમાધાન થવાથી, પદ્મા હવે વારંવાર ઉપર અગાસીમાં જઈ જઈને ચારે તરફ જોઈ આવતી. તેને લાગતું હતું કે, આજે છખીનો આવવો જ જોઈએ; અને થયું પણ એમ જ. છખીનો આવ્યો. ગળામાં બાંધેલી રેશમની દોરીને છેડે લટકતો કાગળ કાઢી પદ્માએ વાંચી જોયો, તથા પોતાને જે કાંઈ નિશાની કરી આપવી હશે તે કરી આપી, કાગળ પાછો છખીનાના ગળામાંની દોરીએ લટકાવી દીધો. આ વખતની પદ્માની સ્થિતિ જોતાં કાઢને પણ આનંદ થયા વગર રહે જ નહિ. સવારથી લરાઈ ગયેલી મ્હોંપરની મ્હાનતા અત્યારે જ જરા ખસી ખરી. હવે માત્ર તેના મનમાં એટલું જ વિચાર કરવા જેવું રહ્યું કે, પત્રના જવાબમાં લખ્યા મુજબ શી રીતે વ્યવસ્થા થાય છે ?

સંધ્યાકાળે શામળપંડિતને બોલાવ્યો હતો, તે આવ્યો. એટલે તેને મળી, તેને જે જે સૂચનાઓ આપવાની હતી તે સર્વ આપી દીધી. આ સાંભળી, ફટલીવાર સૂધી શામળ પંડિત ચૂપ બેસી રહ્યો. છેવટે બોલ્યો : “ડીક છે એ તો કરીશું, એને માટે કાંઈ જ શંકા રાખીશ નહિ. પણ છોકરી એ વાત બનવી મુશ્કેલ છે. એ બાળુ ઉપર કાંઈ પહેરેગીર નથી એ તો મોટે અમત્કાર જ કહેવાય. જ્યાંથી દોરકું ઉપર આવશે, ત્યાંથી શત્રુ પણ ઉપડે નહિ આવી શકે, એમ કેમ કહી શકાય ?” પદ્મા બોલી; પંડિતજી, તેનું તમારે શીકર ન કરવી. આજ જો કાંઈ પહેરાવાળો ત્યાં હશે તો તેનો હું તમને બંધોબસ્ત કરી આપીશ. ઉતરનારમાં તમે એકલા જ નહિ હો, તમારી સાથે બીજા પણ કાંઈ હશે. તમે જાઓ એટલે બસ. તમને અહંમદનગરના સીમાડા સૂધી તે લોકો સુખરૂપ પહોંચાડી જશે.”

શામળ પંડિત બીજા કાંઈ જ ન બોલતાં, “માત્ર નિમેલે વખતે નિમેલી જગ્યાએ આવી પહોંચું છું,” આટલું જ બોલી ત્યાંથી ચાલતે

મયો, આમ બધી વ્યવસ્થા બરાબર થઈ જવાથી પદ્માને હવે જરા શાંતિ વળી. રાત્રે રૂપમતીને કહેવા લાગી, “બહેન ! ઇશ્વરેચ્છાથી તો અત્યાર સૂધી દરેક વાત આપણા લાભમાં જ થતી આવે છે. હવે તારે જરાએ કાળજી કરવી નહિ. રૂઢિભણીએ પોતાના મનથી વરી ચૂકલા પતિ શ્રી-કૃષ્ણને જેમ પોતાના કુળચર સાથે પોતાની કુંકુમપત્રિકા મોકલી હતી, તેમ તારી કુંકુમપત્રિકાએ શામળપંડિત જ લઈ જાય છે. રૂપાણી ભાટ જે એની સાથે હોત તો વળી સર્વોત્કૃષ્ટ વાત ! પણ હવે એવું બનવા જેવો વખત રહ્યો નથી; અને કાંઈના આગળ અમથી જ વાત કરી, ગમે તેવું પરિણામ આપણે સહન કરી લેવું, તેમાં અર્થ નહિ. હવે તો જે થાય તેમાં જ સમાધાન માની લેવું ઠીક છે.” એટલું બોલી રૂપમતીને કહેવા લાગી, “કેમ બહેન ! કાલની લખેલી પત્રિકા તારા મન ગમતી નહોતી, તે આજે બીજી લખી કે ?” રૂપમતી જરા શરમાઈને બોલી; ‘ના, મારે બદલે તું જ લખે તો ?’

પદ્મા-પત્રિકા જ્યારે મારે હાથે લખાવે છે ત્યારે સ્વયંવરમાં પણ તારે બદલે મને જ બેસાડજે. કાલે ઉડીને એમ પણ કહેજે કે પદ્મા, તું જ ઉદેપુરની રાણી થા.

આ પ્રમાણે બેઉની માર્મિક મશ્કરીઓ ચાલી રહી હતી, એટલામાં કુંદ ત્યાં આવી. કુંદને આ બધી વાત કાંઈએ કહી જ નહોતી. કુંદ સવારથી એ જ તમાશો જોયા કરતી હતીકે, એ બે જણાં આપણને ટાળી, આપણે ન સાંભળીએ તેમ શું ગુચપુચ ગુચપુચ કરતાં હશે ? કુંદને જરા ઇર્ષા પણ થઈ કે, મારા કરતાં પદ્માના ઉપર રૂપમતીનો પ્રેમ આધક છે; તેથી પોતે તેમને ટાળીને જરા મ્હોં ચડાવી ફરતી હતી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કુંદ ત્યાં આવી, તે જોઈ બે જણાં ચૂપ થઈ ગયા. આ જોઈને કુંદને ધણો જ ઉદ્વેગ આવ્યો. આપણને જ્યારે આમ ટાળ ટાળ કરે છે, ત્યારે આપણે એમના સામાં જઈને શું કામ છે ? આપણે હવે અહીં ઉભાંએ ન રહેવું, એમ વિચાર કરી કુંદે ભવાં ચઢાવી આડી બનજે પદ્મા તરફ જોયું, અને તરત ત્યાંથી ચાલતી થઈ. આ વખતની કુંદની મુખચર્યા પદ્માના જોવામાં આવી હોત તો તો કાંઈક ઠીક થાત એમ કહે. પણ થનાર વસ્તુ આગળ શો ઇલાજ ? કુંદ મનમાં બડબડતી બડબડતી ગઈ ખરી, પણ એના મનમાં તો એમ જ થયા કરતું હતું કે, “આ બે જણાં આજે શું ગુચપુચ ગુચપુચ કર્યા કરે છે ? આપણને કેમ નહિ કહેતાં હોય ?” કુંદના મનચંદ્રને આ વિચારનું ખગ્રાસ ગ્રહણ લાગવાથી તેની કૃષ્ણ ધ્યાના મ્હોં ઉપર પણ કેમ ફરી ન વળે ? પદ્મા ને રૂપમતી તો પોતાના કામમાં એટલાં તો તક્તિન બની ગયાં હતાં કે, કુંદ

ત્યાં આવી ને ગઇ તેનો તેમને ભાસ પણ જણાયો નહિ. એ આવી હતી, ત્યારે તો એ લોકો જરા ચૂપ થઇને એમાં હતાં ખરાં, પણ શું થવાને લીધે શાથી અને ક્યારે એ જતી રહી? તેની તેમને ખબરે રહી નહિ. ચાર કાનીથી છકાની ન કરવા માટે જ પદ્માએ કુંદને વાત કરી નહોતી. પણ કુંદને કાંઇ એમ લાગ્યું જ નહિ. કુંદને તો પોતાના પ્રતિ થયેલા દુર્લક્ષથી ઘણી જ રીશ ચડી ગઇ, અને તેથી એક કારે જઇ, અનેક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગી. ઈર્ષા એક પછી એક કુતર્ક ઉઠાવતી હોય છે ત્યારે દરેક વાત વિરોધિ જ જણાયા કરે છે, અને તેથી પ્રથમમાં કાંઇ સહજ વાત બની હોય તે પણ વિરોધ ભાવમાં ભાસે છે. આવી રીતે કુંદને પણ થયું. પદ્મા તથા રૂપમતીનું વર્તન, કુંદે પોતાની મેળે ઉભી કરેલી ઈર્ષાને લઇને તેને એવું જ લાગ્યું કે, એ ખાસ આપણું અપમાન કરવા ખાતર જ કર્યું હશે. ઈર્ષાવાળું મન કુવિચારનો આગાર જ હોય છે. આગલી રાત્રે જ્યારે પદ્મા અને રૂપમતી બે જણાં, કુંદને ગાઢ નિદ્રામાં જાણી જે વાતો કરતાં હતાં, તે જોડે બધી અક્ષરે અક્ષર તેના જાણવામાં તો નહિ આવી હોય, પણ તેમાંના કાંઇક લાગા દુટયા અક્ષરે તો તેને કાને પડેલા જ હતા. કુંદ એકવાર તો ઉઠી તેમને કહેવાની હતી કે “અલીઓ ! શું મુચ્ચપુચ્ચ કરો છો” પણ એટલામાં “કુંદ જાગી ઉઠશે, મોટેથી ના બોલ” આવા રૂપમતીના અક્ષરો તેને કાને પડ્યા. તેટલામાં પોતે જાગી છે, એવો જહેમ તેમને આવવા ન દેવા માટે, કુંદ પોતાની પછેડીનો છેડો મ્હોં ઉપર લઇને સુતી. એ જ વખતથી કુંદને લાગવા માંડ્યું કે, હવે એમનું મન આપણા ઉપર રહ્યું નથી, હવે આ લોકો આપણને ટાળતાં. રહે છે, ત્યારે આપણે પણ એમનાં મુળીઆં બોળી જ કાઢવાં. એ બધું સ્વસ્થપણે કરવું ઘટશે તે કરીશું. એમને તો જે કરવાનું છે તે નિરાંતે એમાં કયાં કરવા દો. આપણે પણ હવે એમનાં શાં શાં કારસ્તાન છે ? અને શા શા ચમત્કાર છે ? તે જોવા તો ખરા !” કુંદે પોતાને રચવાની આજી રચી દીધી. શું કરવું ? તે નક્કી કરી દીધું. કુંદે હવે નક્કી કર્યું કે, એ લોકોની દરેક હિલચાલ હવે જોયા કરવી. કુંદના મનને શું લાગ્યું હશે ! તેનો તો એ બે જણને ભાસે નહોતો; કિં બહુના, કુંદ તેઓને માટે શું ધારતી હશે અથવા શું વિચાર બાંધતી હશે તેની કલ્પનાએ તેમને નહોતી થતી. કુંદને પાસે ન જોઇ, એ બન્નેને બોલવું ચાલવું હોય તે બોલતાં. પદ્માએ જાણ્યું કે આપણે શું કરીએ છીએ તે કુંદને પુછવું હીક ન લાગવાથી એ ચાલી ગઇ, અને આવા વિચારથી જ તે બેઉ જણીએ કુંદ પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી, તેને જે જે વિચાર કરવા હોય તે કરવાજ દીધા. ગરીબ બિચારી કુંદ ! તારા મનમાં

જે કાંઈ આવ્યું હોય, તથા જે કાંઈ ધપા મધ તેને નહિવત્ કરવા જ તારે તો પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. “તમે બેઉ શું કરોછો તે મને કહો,” આવી રીતનો તેમની પાસેથી તારે ખુલાસો લઈ તારે તારા મનને સમાધાન આપવું હતું. પણ તેમ ન કરતાં તું તો ચૂપ જ થઈ બેઠી છું. તારી ધપાનાં બીજને વિચાર જળનું સિંચન કરી વૃક્ષને મોટું જ થવા દીધું. આ વૃક્ષને કેવાં ફળ આવશે, તેની જો કલ્પના તને આવી હોત તો કેવું સાફ થાત? તું કેટલા અનર્થ અને કેટલાં સંકટો ટાળી ચકી હોત!

કુંદને તે દિવસે ખાવાનું પણ લાવ્યું નહિ. એનું મન તો એ જ વાત તરફ લાગી રહ્યું હતું. તેનું ધર્મા પરિપૂરિત મન એક જ વાત ઉપર ગુંથાઈ રહ્યું હતું. રૂપમતી કરતાં પદ્મા ઉપર જ એને ઘણો રોશ હતો. અને આ રોશનો શો પરિણામ થયો તે વાંચનાર આગળ જાણશે.

પદ્મા તથા રૂપમતી તો પોતાના કાર્યમાં તબિબ જ થઈ ગયાં હતાં. બીજને એક પણ વિચાર કરવાની તેઓને પુરસેદ જ નહોતી. આ રાત્રે તો એઓને સારી ઉંઘ મળી જ નહિ. કુંદને ઉંઘ આવવા માંડી તે વખતે ઉપર જઈ તે બન્નેને વાતો કરતાં જોઈ, “વાહરે બહેનો! હજી પણ તમારી કુચપુચ ચાલ્યા જ કરે છે કે શું? આખો દિવસ ચાલી તોય તમને થાક નથી લાગ્યો. હું તો થાકીને લોથ થઈ ગઈ છું. હું તો મારે આ સુતી, ભલે તમારે જાગવું હોય ત્યાં સુધી જાગ્યા કરજો.” આમ બોલી કુંદ પથારીમાં પડી, અને થોડીવારમાં તો જાણે ઉઘી જ ગઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. આ જોઈ રૂપમતી બોલી, “કુંદને ઉંઘવા શિવાય બીજું કાંઈ જ સૂઝતું નથી. કેવી સુખી છે? કાલથી આપણે એને ટાળીને બોલીએ છીએ, છાની છાની વાતો કરીએ છીએ, પણ તેનું એ બીચારીને કાંઈ જ લાગતું હોય એમ જણાતું નથી. સાફ થયું કે એને કાંઈ લાગતું નથી. બાકી એ તો ઘણી જ ભડભડીઅણુ છે. એને છાની વાત કરવી કામની જ નથી. એક ક્ષણ પણ એના પેટમાં વાત રહી શકે નહિ. ખરે એ ભડભડીઅણુ છે, તે એક રીતે સાફ. એના જેવો સ્વભાવ રાખવો એક રીતે સાફ તો ખરું.” પદ્મા જરાક છણકા કરીને બોલી, “મને તો એ સ્વભાવ જરાએ ગમે નહીં!” વાંચનારને ખબર છે જ કે ઉપર જણાવ્યું છે કે કુંદ ઉઘી ગઈ એમ તેમને જણાયું. પણ એને ખરેખરી ઉંઘ તો આવી નહોતી. કુંદનો હેતું એ જ હતો કે, આપણે ઉઘી ગયાનો ટોંગ કરી, સુઈ રહી, એમની બધી ગુપચુપ સાંભળી લેવી. એ હેતુ પાર પાડવા જ તે સ્વસ્થ થઈને સુતી હતી. રૂપમતી અને પદ્મા કાંઈ બહુ મોટેથી બોલતાં નહોતાં; પણ તેમાંના કાંઈ કાંઈ

શબ્દ જરા મોટેથી બોલાય, તે કુંદ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકતી. આપણા સ્વભાવ માટે જ કાંઈ ટીકા ચાલે છે, એવો કુંદને બહેમ આવતાં જ તેણે શ્વાસપણ રોકી લેઈ, કાનને ત્યાં જ ગોઠવી દીધા. જ્યારે પદ્માનો છેવટનો ઉદ્ગાર એને બરાબર સ્પષ્ટ સંભળાયો. હવે તો એના મનને નક્કી જ થયું કે, પદ્મા આપણા સ્વભાવની નિંદા કરે છે, ત્યારે આપણી પણ નિંદા રૂપમતી આગળ કેમ નહિ કરતી હોય? આથી હવે કુંદની ઇર્ષ્યાના પારજ રહ્યો નહીં. કુંદ સુતે સુતે જ પોતાના મનમાં બોલી, “ ઠીક છે! દેખાડું છું, તને મારો સ્વભાવ કેવો છે તે.”

પ્રકરણ ૨૪ મું.

શામળ પંડિતનું પ્રયાણ.

રૂપમતીએ પચીસેક વખત પત્રિકાની રચના મનમાં ગોઠવી, ત્રીસ ચાલીસ વખત કાગળ લખ્યા ને ડ્રાડી નાંખ્યા, પણ એકે કાગળ પૂરો થયોજ નહિ. બેચાર લીટીઓ લખતાંજ મનમાં આવે કે આ પ્રારંભ બરાબર થયો નહિ. કાંઈ યોગ્યાયોગ્ય તો નહિ થયું હોય, કાંઈ બુલભાલ તો નહિ થતી હોય? આમ શંકાઓ આવતાં કાગળ પાછો ડ્રાડી નાંખી, બીજો લખવા માંડે. બીજા ઉપર પણ બે ત્રણ વાક્ય લખ્યાં કે પાછી એવીજ કાંઈ શંકા આવતાં તેની પણ તેજ દશા થાય. આવો ભાવાર્થ સમાવીશું તો એમને ગમશે કે કેમ? આવી રીતનું લખાણ એમને ઠીક લાગશે કે નહીં? આ શબ્દો એમને રચિત હશે કે? આથી એમનું મન ફરી જઈ આપણા પ્રતિ તિરસ્કાર તો નહિ ઉપજે? એમના મનનું આપણા તરફ કઈ રીતે વલણ થાય? આવી જાતની વાક્યરચના ચિત્તાકર્ષક થશે કે નહિ? આવી આવી અનેક શંકાઓ રૂપમતીના મનને વમળમાં ચલાવવા લાગી. વળી બીજો કાગળ લખી જોઈ વાંચી જવ અને મન સાથે વિચારતી જવ કે,—“આ તો એમને નહિ ગમે, આ તો ઠીકજ નહિ લાગે, આ તો સાફ ન દેખાય,” વિગેરે સંકટપ વિકટપ થતાં જ કાગળના બોર્ડ મળે. કેટલીકવાર નિરાશ થઈ બેસી રહી, પણ એટલામાંજ કાંઈક મન સાથે બોલવા લાગી; “અરે! આ હું શું કરું છું? આવો પત્ર લખવો તે મારા જેવી કુમારિકાને યોગ્ય ગણાય? આવો પત્ર લખી મોકલવો તે ઠીક ન કહેવાય. આમ કરતાં કદાચ જગતમાં આપણે ધિક્કારને પાત્ર તો નહિ થઈ પડીએ? કુલિન કન્યાના આચરણને છોડી દઈ, આપણા કુલને કલંક લગાડીએ છીએ એમ તો બહાર વાત નહિ થાય?” આવા

પ્રત્નો મનમાં ઉઠતાંજ રૂપમતીનું માથું ભમવા લાગ્યું. વળી થોડીવારે વિચાર આવ્યો કે, “આપણે જો આમ નહિ કરીએ તો આ સંકટમાંથી છૂટકો થવાનો નથી. પિતાજી અભિમાની છે. એમને માથે આવું મોટું સંકટ આવ્યા છતાં ખીજા કોઈની સહાય કદી પણ માંગવાના નથી. ખીજા રજપૂત રાજકુમારોની ખરી પરીક્ષા આ વખતે જ છે. તેમને પોતાની જાત માટે જરા પણ અરે હશે તો તો એઓ આવીને જાતે જ મદદ કરશે. હું તો મારે મોઢાંએ એને મરણાંતે પણ કહેવાનો નથી કે મારી મદદ આવે. આ રીતનો જ વિચાર એ તો કરી બેઠો છે. જ્યાંથી વાસ્તવિક મદદ આવી મળવી જોઈએ ત્યાંની વાટ પણ જોતા નથી. કાણ જાણે, આ સહાય આપનાર વીરપુરુષ કેમ અત્યાર લગી ઠંડા થઈને બેઠા હશે? મને તો એમ જ લાગે છે કે એમને આ સમાચાર મળ્યા જ નહિ હોય. માટે સર્વથા આપણે ધારેલો માર્ગ એ જ માત્ર આપણો છૂટકો કરાવી શકશે. આ શિવાય અત્યારે તો ખીજો એક માર્ગ નથી જ.” આવી રીતે પાછું જરા મનનું સમાધાન થવાથી રૂપમતી પાછી ખીજો કાગળ લઈ લખવા બેઠી. વિજયસિંહને એના વગર તેમ એને વિજયસિંહ વગર એક દાણ પણ ચાલતું નહોતું. પણ કિલ્લા ઉપર જે દિવસથી થેરો ચલાયો હતો તે દિવસથી, વિજયસિંહ તેના અંદોષસ્તમાં ગુંથાયેલો હતો. તેમ આપણી રૂપમતી પણ આ તરફ આ મહત્ત્વ કાર્યમાં ગુંથાયેલી હોવાથી, હમણાં તો પિતા પુત્રી એકમેકનાં દર્શન પણ કરવા પામતાં નહોતાં.

કેટલીએ શાહ ખગાડી, કેટલીએ કલમો ભાંગી અને કેટલાએ કાગળો ડાડ્યા, ત્યારે રૂપમતીએ એક પત્રીકા લખી. આ પત્રિકા પદ્માને વંચાવવી અને તેને ગરોબર યોગ્ય લાગે તો જ મોકલવી, એમ તેણે નક્કી કર્યું. પદ્માને બોલાવી લાવવા દાસીને મોકલી. જે વખતે દાસી પદ્માને બોલાવવા આવી તે વખતે ભોગ જોગે કુંદ પણ પદ્માની પાસે જ બેઠી હતી. એકલી પદ્માને બોલાવવા આવેલી જોઈ, કુંદે દાસીને જરા મરડાટમાં કહ્યું, “કેમ, પદ્મા બાઈને જ બોલાવવા આવી છુંને ! મને તો નહિને ?”

દાસી જરા સહજ હસીને બોલી, “મને કાંઈ કહ્યું નથી. માત્ર પદ્મા બાઈને બોલાવી લાવ, એટલું જ કહ્યું છે. દાસીનું હસવું, તેમજ તેણે દીધેલો જવાબ એ કેવળ સ્વાભાવિકજી છતાં, પણ ઈર્ષ્યા અને અસૂયાથી છલકાતા કુંદના હૃદયને તો તે કેવળ વિપમજ થઈ પડ્યાં. તેના મનમાં નક્કી થયું કે રૂપમતીની આપણા ઉપર જરાએ મરજી નથી, એવું આ દાસી તરફથીએ, બધાને જણાય માટેજ, દાસી આપણા પુછવાથી હસી. કુંદ આટલેથીજ અટકી નહિ. નળને રોમેરોમ વ્યાપેલા કળિએ, સતી દમયંતી માટે જેવા કુતર્ક રાજને કરાવ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે અહીં કુંદને આખે શરીરે વ્યાપી રહે-

લી ધર્પાદેવીએ પણ કાંઈ કસર મૂકી નહિ. તેને એમ પણ થયું કે રૂપમતીએ દાસીને કહ્યું હશે કે કુંદ ત્યાં બેઠી હોય તોપણ તેને બોલાવીશ નહિ. તેણે ધાર્યું કે જ્યારે આ લોકો મને આટલી બધી ટાળ્યા કરે છે ત્યારે મારે પણ એમનો પીછો લઈ એમની આ બધી શી ખટપટ ચાલે છે તે જાણવીજ જોઈએ. એથી કુંદ હવે પોતાનો હેતુ ઠાંકવા માટે પ્રથમ કરતાં પણ તેમના તરફ વધારે ને વધારે જ દુર્લક્ષ દેખાડવા લાગી. કુંદનો હેતુ એવોજ હતો કે એ લોકો પોતાનાથી ચોરી રાખી જે કામ કરે છે તે તરફ પોતે લક્ષ પણ આપતી નથી એમજ તેમને સમજવા દઈ, આપણે આપણું કામ કરી લેવું.

પદ્મા રૂપમતી પાસે ગઈ કે તરતજ એણે પોતાની નવી તૈયાર કરેલી પત્રિકા, પદ્માના હાથમાં મુકી, પોતે નીચું જોઈને બેઠી. પત્રિકા હાથમાં લઈ પદ્મા વાંચવા લાગી. પત્રિકા કાંઈ બહુ લાંબી નહોતી. પદ્માએ પત્રિકા વાંચી રૂપમતીને કહ્યું, “રૂપમતિ! આ પત્રિકાથી એ તો શું, પણ ફરી સંકટમાં આવી ગયેલી રૂકિમણિએ જ લખી હોય એમ જાણી સાક્ષાત્ શ્રીગોપાળ કૃષ્ણ સુદ્ધાંએ પ્રત્યક્ષ વૈકુંઠમાંથી ઉતરી આવ્યા વગર રહે જ નહિ. વાહ, ખૂબે! આવી શબ્દરચના તું ક્યાંથી શીખી આવી? સ્વપ્નામાં આવેલા ગોપાલકૃષ્ણનું કામ કરનાર નરવીરે જ શીખવી કે શું? શું તારા વિચાર! શી તારી.....”

પદ્મા આગળ બોલવા જતી હતી, પણ કુંદને આવતી દેખી, શરમાઈ ગયેલી રૂપમતીએ, નીચે જોઈ રહ્યા છતાં, પદ્માનો અંગુરો દાખ્યો. કુંદ બારણામાંથી અંદર આવી, અને રૂપમતીને પદ્માનો અંગુરો દાખનાં જોઈ લીધી; તેમ જ પદ્માના હાથમાંની પત્રિકા ઉપર પણ તેની દૃષ્ટિ ગૂંચા વગર રહી નહિ. આથી તો કુંદના મનમાં બળતા ધર્પાના અગ્નિમાં તેલ જ હોમાયું. પણ કુંદે તે બહાર જણાવા દીધું નહિ. કુંદ પણ હવે પોતાના પેચમાં જ ફરતી હતી. પદ્મા પત્રિકા સંતાડી શંક, એટલે જાણી જોઈને અવકાશ આપ્યા પછી કુંદ આગળ આવીને હસતી હસતી બોલી; “બલીઓ! કાલની જ હું તમને પુછવાની હતી કે તમે બે જાણું આમ એકલાં એકલાં શું ગટપટ કર્યા કરો છો? મારાથી કાંઈ ગુમ હોય એમ લાગે છે ખરું.” પદ્માએ સહેજ સ્વાભાવિક હસતે હસતે કહ્યું.— “શું ધુળનું ગુમ છે? પણ જે છે તે જો તું હમણાંથી જાણીશ તો ખરો ભરમ લાગી જશે. પછીથી જાણે તો તને જે મગ્ન પડશે, તે મગ્ન તું બોઈશ. કેમ, ખરું કેની રૂપમતી?”

કુંદ પણ તે જ પ્રમાણે હસીને બોલી; “હું કાંઈ તમને એમ નથી કહેતી કે મને કહો. હું જાણું છું જ, કે તમે મને કાંઈ પણ કહ્યા વગર

રહે તેમાં નથી; એટલે હું શું કરવા ઉતાવળ કરું? આસવા દો, ન-
મારું જે કાંઈ ચાલતું હોય તે. એમ હોય ત્યારે તો મને હમણાંથી
કહેશો જ નહિ. મારા મનમાં કાંઈ વાત રહેવાની નથી.” છેલ્લા શબ્દ
જરાક મરડાટમાં બોલી, જે પછા તથા રૂપમતી જણી સક્યાં નહિ.
આટલું બોલી કુંદ જરા હસતી હસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આ જોઈ પછા જરા હસીને બોલી; “જોઈ, બિચારી કેવી બોળી
છે? હું કહું છું તેવો જ બોળો સ્વભાવ! પણ એ મને તો ના ગમે,
હોકે? પણ આવા નિઃસંશયી સ્વભાવનીએ એક જુદી જ ખૂબી છે.
મને જો મારી કાંઈ બેનપણી આવું કરે, મારાથી કાંઈ પણ છાનું રાખે,
મને દાગે છે એવું જો મને લાગે તો હું તો એની પછવાડે ખરેખરી
ખાધ પીને મંડુ અને જાણું ત્યારે જ જંપુ. હું કાંઈ કુંદની પેરે એમ ને
એમ ચાલી જઈ એવી નથી.”

રૂપમતી—ખરું જાહેન! મારે પણ એવું જ છે. મને પણ જો
કાંઈ ટાળતું હોય, અને મારાથી કાંઈ છાનું કરતું હોય, તો તે જ્યાં
સૂધી હું ન જાણું ત્યાં સૂધી મને તો એન જ પડે નહિ. મને કુંદનો સ્વ-
ભાવ ગમે છે તે આટલા જ માટે કે એ બિચારી આપણી વચ્ચે આવતી
જ નથી.

પછા અને રૂપમતી આવી રીતે વાત કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે કુંદ
બારણે ઉભી ઉભી, પોતાને માટે જ કાંઈક વાત ચાલતી હશે એમ ધારી,
બેઠના ઉપર લક્ષ રાખી રહી હતી. થોડા વખત ઉપર રૂપમતી અને
પછાની સાથે બોલતાં કુંદના મ્હોં ઉપર જે આનંદજનક સ્મિત જણાતું
હતું, તેની જગ્યા આ વખતે ઉદ્ભવે લીધી હતી. ધર્માદેવીએ કુંદમાં
આવી રહી, પોતાનું ધર કર્યું, અને તેણે તે આનંદજનક સ્મિતનો, સમ-
જો જ નાશ કર્યો. હસતાં હસતાં તેના નેત્રને થતું આકંચન તથા તેમાં
નાચી રહેવું, તે નષ્ટ થઈ જઈ, દેખી લમરો ઉપર કરચલી પાડતી તથા
તેમાં ધર્માની દુષ્ટતા બતાવતી બરાબર જણાઈ આવતી હતી. “હમણાં પૂછીશ
નહીં, નહિ તો પછીની મગ્ન જશે.” આવા પછાના શબ્દો વારંવાર તેના
મનને ખુંચ્યા કરતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે, “આજ કાલની આ તે શું ચોટી
મને મગ્ન દેખાડનારી હતી? હીક, હીક, જોઈ છું, હવે કોણ મગ્ન દેખાડે
છે તે?” આવા શબ્દો તેના મ્હોંમાંથી નીકળી પડતા હતા. મનમાં ને મનમાં
કુંદ બોલી, “હવે આપણે જે કરવાનું છે—તે બરાબર કરી દેખાડવું જોઈએ.”
એના મનમાં થઈ આવ્યું કે એ બે જણીઓ કીધા ઉપરના ઉંચું
જ ઉપર રોજ જઈને બેસે છે ત્યાં હવે આપણે પણ જઈને તો
પણ કિશાના બુરજપર જતી હતી. નિરાંતે બેસી વિચાર કરું

બહારના ઘેરાની બધી જ મજાદ દેખાડે એવી એ જગ્યા હતી. આથી આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્યાં જઈને બેસવાથી મગજ જરા શાંત થશે, તથા આગળ શું કરવું? તેનો પણ કાંઈ રસ્તો જડશે, એવું કુંદના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવતાંજ કુંદ ત્યાં ગઈ.

અહીં પદ્મા અને રૂપમતી તો પોતાની પત્રિકા વિશે જ ખોલી રહ્યાં હતાં. કુંદ પેલા ભુરજ ઉપર જઈને સામી નજર રાખી બેઠી હતી. તેનું મન તેના અંતરમાં ચાલતા વિચારોમાં જ ગુંથાઈ ગયું હતું. આપણે હવે શું કરવું? આ લોકોનો કારભાર શી રીતે સમજાય? અને એ કાંઈ કરવા ધારતાં હોય તો તે બનવા જ ન દેવું, એવું તે આપણે શું કરીએ? આ વિચારમાં તે આમતેમ બેસી કરતી હતી. એટલામાં નિયમસર આવનારો છબીનો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. છબીનો આવી કુંદની સામે બેસી, પણ કુંદનું લક્ષ તો તે તરફ ખીલકુલ હતું જ નહિ. આથી બિચારું પક્ષી જેમ તેમ કરી તેનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે પોતાના ગટરનું ગટરનું એવા અવાજ કરી, આમતેમ પુંછડી હલાવતું નાચવા લાગ્યું. કુંદનું લક્ષ સહજ તે તરફ ગયું, એટલે ચકિત થઈને તેને બેસી લાગી. છબીનો નાચતો નાચતો આગળ આવે અને વળી પાછો આવે જતો રહે. કુંદને ખીલકુલ સમજ ન પડી કે આવું હળી ગયેલું કબુતર તે કોણું હશે? અને અહીં તે વળી ક્યાંથી આવ્યું હશે? કુંદ અમસ્થી તેના તરફ ધારી ધારીને બેસી લાગી, તો એના ગળામાં કાંઈક ચીટી જેવું બેઠું કુંદને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. લડાઈને વખતે અથવા ઘેરાઓના વખતમાં, ઘેરાયલાં માણસોના બહારનાં હિંતેશ્રીઓ તરફથી એકમેકની ખબરઅંતર તથા છુપી ખાતમીઓ લઈ જવા લાવવા, આવાં કબુતરોનો ઉપયોગ થાય છે, એવું કુંદે આગળ સાંભળ્યું હશે, તેનું તેને આ પ્રસંગે સ્મરણ થઈ આવ્યું. તરત જ તેના મનમાં આવ્યું કે, બાપાજીને આ ખાતમી જણાવવી. કુંદ એમ કરવા જતી હતી જ, એટલામાં વળી ખીજે વિચાર થઈ આવ્યો કે, પદ્મા અને રૂપમતી જે કારસ્તાન કરવા લાગ્યાં છે તેની જોડે તો આને કંઈ સંબંધ નહિ હોય? આની સાથે તેને એમ પણ થયું કે પદ્મા વારંવાર જે આ ભુરજ ઉપર આવે છે તે આટલા જ માટે કેમ ન હોય? ઘણું કરીને તેની જોડે જ આને કાંઈ સંબંધ હોય એમ લાગે છે, આવો વિચાર મનમાં આવ્યો, પછી તો શું પછડું? કબુતરના ગળામાંની ચીટીમાં શું છે તે આપણે જ જોઈ નાંખીએ, એમ ધારી તે વાંચી બેસી તેણે વિચાર કર્યો. પહેલાં તો કબુતરને શી રીતે પકડવું એની જરા ધારણી લાગી. પણ કબુતર તો છેક જ પાસે આવેલું જોઈ, જરા હાથ લાંબા કરી, પહેલાં તો જરા પંપાળવા લાગી. પછી તેને પકડી,

ગળામાંની ચીડી કાઢી લીધી અને પોતે વાંચી જોઈ. ચીડીનો મજકુર વાંચતાં જ કુંદ આશ્ચર્યથી વિસ્મય થઈ ગઈ. આ તે શું હશે? કાંઈ કાવતરું તો નહિ હોયને? કુંદ, કશું જ સમજી શકી નહીં. આ બે જણને જે કાંઈ કરવાનું છે તે આજે મધ્યરાત્રીએ કરવાનું છે, અને ત્યાં કોઈ પણ માણસ તે વખતે આવનાર છે, એટલું તો એના ધ્યાનમાં આવી શક્યું. આપણો દાવ સાધી લેવા આજ વખત ધણો કામનો છે, એમ ધારી તરત જ ત્યાંથી ઉઠી ગમે તે એક કાગળીઉં લાવી, ધડી કરી, કબુતરના ગળામાં બાંધી દીધું. કબુતર એટલું જ શીખ્યું હતું કે પ્રથમની ચીડી કાઢી લઈ તેની જગ્યાએ બીજી ચીડી આવી કે ત્યાંથી ભુર્ર્ર્ર્ર કરી ઉઠી જવું. કાગળ બંધાવાથી છપ્પીનો તો ત્યાંથી ઉઠી ગયો. પોતે જે કર્યું છે તેનો શો પરિણામ આવશે? તેનો જ વિચાર કરતી કુંદ આમ તેમ ફરવા લાગી. કુંદને તો એમ જ થયું કે આજે રાત્રે ખુબ ગમ્મત થવાની છે! કબુતરના ગળામાંના પત્રમાં શું હતું? અને એણે શું લખી મોકલ્યું? તેની કુંદને કશીએ ખબર નહોતી. પણ તે ન સમજતાં જાણે કાંઈક મોટું કામ પોતે કર્યું હોય, તેથી તેને જરા ઠીક લાગતું હોય એમ જણાતું હતું. કેટલીકવાર આમતેમ ફર્યા પછી કુંદ નીચે ગઈ.

આણી તરફ પદ્મા અને રૂપમતી તો પોતાના જ આનંદમાં પૂરતાં હતાં. “આજ રાત્રે શામળ પંડિત આપણો પત્ર લખેને જશે, અને નિર્વિદ્ધ જઈ પહોંચી, આપણું ઇચ્છિત કાર્ય સફળ કરી આવશે, એટલે આપણે હમણાંના સંકટમાંથી, એટલું જ નહિ પણ આખા જન્મારાના દુઃખમાંથી છૂટીશું.” આવા આવા હવાઈ કીણા બાંધ્યા કરતી, બે જણીઓ રાત કેટલી ગઈ અને હજી પણ એ વખતને કેટલીકવાર હશે? એમ ઝંખ્યાજ કરતાં હતાં. ક્યારે રાત જાય અને ક્યારે શામળ પંડિતને પેલા દોરડાવતે નીચે ઉતારી દઈએ! એની માળા હવે શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

જેમ જેમ રાત જવા લાગી તેમ તેમ પેલી બે જણીઓનાં અંતઃકરણ હર્ષથી ફૂલાતાં હતાં. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રૂપમતી પોતાની બેનપણીઓ સાથે જમીન ઉપર પોતાના મહેલમાં સુવા ગઈ. પદ્મા એની જોડે ગઈ અને અંદર ખાટલા ઉપર પડી. કુંદ પણ આવી અને હસતી હસતી બોલી, “કેમ બહેન! હવે તો મને કહેવાની વખત થઈને?” પદ્માએ કહ્યું; “ના, હજી જરાવાર છે.” જે ઉપરથી કુંદ નિરાંતે બોલી; “વાર ત્યારે.” આમ બોલી કુંદ તો, આ પાસેથી પેલે પાસે, એમ પાસાં ફેરવતી ઉઘી ગઈ હોય એમ સુતી. કુંદની ખાત્રી હતી કે એમણે કરી રાખેલી યોજના પાર પડનાર જ નથી. આ બે જણીઓને તો એમજ થયું કે સાડું થયું કે કુંદ આટલી વહેલી સુઈ ગઈ. આમ ધારી તે બે

જણાં તો હવે પોતાના વખતની વાટ જોતાં સુતાં. કુંદ જાગી ન ઉઠે એટલા માટે તે એ જોમ અને તેમ બોલનાંજ નહોતાં.

મધ્યરાત્રી થતાં જ પદ્મા ગુપચુપ પોતાની પથારીમાંથી ઉઠી. રૂપમતી એની જોડે જવાની નહોતી, કારણ એનું કાંઈ કામે નહોતું. રૂપમતીએ તેને કહી રાખ્યું હતું કે શામળ પંડિત સુખરૂપ ઉતરી જાય એટલે તેને આવીને કહેવું. પદ્મા હવે ઉઠીને બહાર આવી. પદ્માને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જતાં એને કાંઈપણ અટકાવે તેમ નહોતું. આજ એ દિવસ થયાં તેણે આ કામ માટે બધે ફરી ફરીને દરેક જગ્યા ઉપરના પહેરે-ગીરને સાધી રાખ્યા હતા, એટલે પદ્માને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ખુશીથી જઈ શકે એમ હતું. પદ્મા ચાલવા માંડી, તે ઠંઠ સૂધી અરાબર ગઈજ. એને ઉઠ્યાને પાંચ સાત મીનીટ નહિ થઈ હોય એટલામાં તો કુંદે ધીમે રહીને પોતાનું ડાકું પથારીમાંથી ઉંચું કર્યું. ઉઠીને જીવે છે તો રૂપમતી પુંડ ફેરવીને સુતી છે અને પસંગ પાસેના જાળીઆમાંથી સુતે સુતેજ બહાર જોયા કરે છે. રાત એવી તો અંધારી હતી કે, જાળીઆમાંથી કાંઈજ જોઈ શકાય નહિ. નિયમિત જગ્યાએ પદ્મા જાય છે કે નહિ? તે જોવા ખાતરજ માત્ર રૂપમતી આવા અંધારામાં ફાંફાં મારતી હતી. રૂપમતી પીઠ ફેરવીને જાળીઆમાંથી જોયા કરે છે, એટલે એ લાગ આપણે સારો છે, એમ ધારી કુંદે તેનો અરાબર લાલ લઈ લીધો. તરત કુંદે પદ્માની પુઠ લીધી. જતે જતે પોતાની ઓઢવાની પછેડીને ધ્રુસાવી પથારીમાં ઢાંકતી ગઈ, કે રૂપમતી પથારીમાં જોતાં ખાલી પડી છે એમ ન જાણે. રૂપમતીને આ જાળીઆમાંથી કાંઈ દેખાતું નહોતું, પદ્મા ગઈ હોય એવો કાંઈક આભાસજ માત્ર જણાયો. રૂપમતી તો ત્યાંજ હતી. શામળ પંડિત જઈને સુખરૂપ ઉતરી પડે ત્યાં સૂધી એને ખીચારીને ઉંઘ ક્યાંથી આવે? એન ન પડવાથી રૂપમતી જાળીઆ પાસે જઈને ઉભી રહી. કેટલાક વખત થયો, ત્યારે રૂપમતી પોતાના પસંગ ઉપર જઈને પડી. ત્યાં જંપ ન વળવાથી ફરી પાછી ઉઠીને જાળીઆ પાસે જઈને ઉભી. એમ ઘડીમાં ઘણું ઉપર જાય અને ઘડીનાં જાળીઆ પાસે આવીને ઉભી રહે.

બહાર તો, આગળ પદ્મા અને પાછળ કુંદ એમ ચાલતાં હતાં. આ બેઉ એનપણીઓજ હતી એટલે કુંદ પદ્માની પાછળ તેનો પીછો લેવાનેજ જાય છે એવો કાંઈ પણ પહેરાવાળાને જોમ આવ્યો નહિ. પદ્માએ દરેક પહેરેગીરને અનુકૂળ કરી મુક્યા હતા, એટલે તેનો ખરો લાલ આ વખતે કુંદ ભોગવતી હતી. કાંઈએ એને પૂછ્યું પણ નહિ કે તું ક્યાં જાય છે? તેમ પોતે પદ્માની જોડેજ જાય છે

એમ બોલતી હતી, એટલે પછી એને કાણુ પૂછી શકે ? રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના પુત્રને લઈ આવવાના સંબંધમાં જે મોટું સાહસ પદ્માએ માથે લીધું હતું, તે ઉપરથી તેને માટે, એક સાધારણ માણસથી તેટલું માહારાણા વિજયસિંહ સૂચી, સર્વને પૂજ્ય બુદ્ધિ બંધાયેલી હતી; એટલે પદ્મા જે કરે તે સ્વામિભક્તિ અર્થેજ કરે અને શાહાણુપણનું જ કામ કરે એમ સર્વને ખાતરી થઈ ચુકી હતી. આથી જ તેને પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવામાં વધારે ઉત્તેજન મળ્યું. આગળ પદ્મા અને તેનાથી કેટલેક છેક પાછળ કુંદ એમ બે જણાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. એમ કરતાં આગળ કહેલી જગ્યાએ, જ્યાં એને પેલા પુરુષનો મેળાપ થયો હતો, ત્યાં પદ્મા આવી પહોંચી. કુંદ પણ એનાથી થોડે છેટે ન દેખાય તેવી રીતે ઉભી રહી. જોઈ શકાય એમ તો હતું જ નહિ, કારણુ રાત્ર અંધારી હતી, પણ સાંભળી શકાય એવું તો હતું જ. એથી કાણુ શું બોલે છે ? તે બરાબર સાંભળી લેવા કુંદ પોતાના કાન ત્યાંજ રાખીને ઉભી રહી. એટલામાં જ આપેલા વચન પ્રમાણે શામળ પંડિત ત્યાં આવ્યો. પદ્માને તો એમ જ થયા કરતું હતું કે શામળ પંડિત આપેલા વચન મુજબ ત્યાં વખતસર આવશે કે નહિ ? પણ તેને જોતાંજ પદ્માના પેટમાં ઠંડક થઈ ગઈ. માથે ફેટા બાંધી, કેડે કમરબંધ બાંધી, હાથમાં લાલો લઈ, અંગરખાની પોંચની કરચલીઓ ચડાવતો, દાઢી મુઠ ઉપર હાથ ફેરવતો, શામળપંડિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં વેંત જ પદ્માને હાંક મારી, “છોકરી, શિશુપાળના ભયમાંથી અંબા રૂકમિણિને છોડવનારો કૃષ્ણાવતારવાળા દ્વાપરયુગમાં હું જ વ્યંકટભટ્ટ હતો, સમજીને ? આ કલિયુગમાં હવે હું રૂપમતીને છોડાવવા આવ્યો છું. ચાલ ત્યારે જલદી કર. પણ જરા મારી કમર બરાબર બાંધી લેવા દે.”

પદ્માએ હાથ જોડીને શામળને કહ્યું; “પંડિત, તું કૃપા કરીને હવે મરકે-રીની વાત જવા દે. આપણે બધી વાત કેવી ગુપ્ત રીતે કરવાની છે ? તે તો તું જાણે છે.” આ સાંભળી શામળપંડિતને જરા વધારે હોંસ આવી. આણી તરફ કુંદ પોતાના મનમાં એમજ સમાધાન માનતી હતી કે, “કરો, કરો ! તમારાથી થાય તેટલું કરો, પણ આજેજ તમારી ફજેતી કરું છું.” એટલામાં નીચેના ભાગમાંથી ધણા જોરથી ફેંકેલું એક દોરડું ઉપર આવ્યું; આ દોરડાને છેડે એક પાટલાઘો બાંધેલી હતી. ઘો ઉપર આવતાંજ તરત જ ફેંકાણે આવી ત્યાંજ ચોંટી ગઈ. ઘો ચોંટી જતાંની સાથે તુરત તેની પછવાડે એક માણસ ઉપર ચઢી આવ્યો. આવતાં વાર જ તેણે પહેલાં પદ્માને બોલાવીને પૂછ્યું, મારો છબીનો (કબુતર) ક્યાં છે ?

પદ્મા-ક્યાં, એટલે? તમારી પાસે પાછો આવ્યા સિવાય જ શું તમે આવ્યા હશે કે?

આવનાર-ના, એમ તો નહિ. પણ ત્રીજા પહોરે મેં એને પાછો મોકલ્યો હતો. ચીટ્ટીમાં લખ્યું હતું કે હું ખાસ આવું છું. તે લખને જે એ ગયો છે તે હજી સુધી પાછો આવ્યો જ નથી. મને લાગ્યું કે તે પાછો નહિ મોકલ્યો હોય.

પદ્મા-છીટ, છીટ, એ પછી તો હું ખુરજ ઉપર આવી જ નહોતી અને છામીનાને પણ મેં જોયો નથી.

આવનાર-એનો અર્થ શો? ત્યારે એ ગયો ક્યાં? અરેરે, જે એ ગયો તો પછી આપણી શી દશા! એ અહિં તો ખાસ આવ્યો હતો. પણ વખતે રસ્તામાં તો એને કાંઈએ કાંઈ નહિ કર્યું હોયને? શત્રુના હાથમાં તો સપડાઈ નહિ ગયો હોયને?

એટલામાં વેગળે કાંઈની હીલચાલ જણાઈ. આ જોઈ પદ્મા ઓડવા લાગી; “તે ગમે તેમ થયું, પણ એનો વિચાર કરવાનો આ વખત નથી. પહેલાં તો તમે આને નીચે લઈ જઈને ઉદેપુરને રસ્તે પહોંચતો કરી આવો. એ કામ પહેલું! શામળ પંડિત, હવે આ તમને પહોંચાડનારા રક્ષક અને તમે રૂપમતી બાંધના દૂત થાઓ, અને કામ ફત્તેહ કરી આવો.

શામળ પંડિત તો બિચારો બહુ જ ગલરાયો. દોરડાવતે ઉતરી પડવું એટલે મૃત્યુના મુખમાં જ જવું, એમ તેને તો થયું. પણ સાહસિક હતો એટલે હિંમત હાર્યો નહિ. પોતાની મસ્કરીને દૂર મુકી, કમ્મર અડાઅડ દીકકાક કરી, પાસેથી પેલી પત્રિકા લઈ “જય, માતાજી” બોલી દોરડું હાથમાં લીધું. એટલામાં પેલા આવનારને અને પદ્માને જે વાત થવાની હતી તે થઈ ગઈ. શામળ પંડિતને જરા થોભવા કહ્યું, અને પહેલાં પોતે ઉતર્યો. શામળ પંડિત પણ જરાએ ન ગલરાતાં નિર્ભય બની તેની પછવાડે સરકવા લાગ્યો.

“એક કામ તો ફત્તેહ! “આટલા શબ્દ પદ્માના મોંમાંથી નીકળી ગયા, અને પોતે હવે આવેલે પગલે ધીમે ધીમે ‘ગુપચુપ ચાલવા લાગી.

આણી તરફ કુંદ પણ, “આપણે જ પ્રસાદ ગયાં.” એવું મહાકબૂટથી બોલતી, પદ્માની આગળ, તે ન જાણે તેમ જલદીથી જઈ પથારીમાં સુઈ જવા માટે, ગુપચુપ ચાલતી થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

—:૦:—

રોશનઆરા બેગમ.

આપણે છોટુસિંહને છોડી દીધાને આજે ઘણા દિવસ થઇ ગયા છે, માટે એ બિચારાના પણ કાંઇ સમાચાર લેવા જોઇએ ખરા. વાંચનાર! છોટુસિંહની શી દશા થઇ? એ જાણવાની તો તને ઘણી ઉત્કંઠા હશે, પણ છોટુસિંહની આગળ શી અવસ્થા થઇ, તે કહેતાં અગાઉ, આ વખતે ઔરંગઝેબ બાદશાહની, તેમજ એના જનાનાની કેવી સ્થિતિ હતી? તેનો જરા સવિસ્તર ચિતાર તારા આગળ મુકવો આવશ્યક ગણું છું; અને આશા રાખું છું કે તેથી તને કંટાળો નહિજ આવે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી તારા મનને ગમ્મત લાગે એવા બોલ પણ નીકળી આવશે જ.

વાંચનાર! તે આજસુધી ઉદેપુરી બેગમની જ હકીકત જાણી છે. ઔરંગઝેબનો એના ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ હતો, દરેક વાત એની જ સલાહથી થતી તથા બેગમ જે કરતી તે પૂર્વ દિશાજ થયું. પોતેજ જનાનખાનાની પૂર્ણ સત્તાધારી છે, એમ સમજીને તે ગમે તેમ હાની. આ સર્વ હકીકત તો તારા જાણવામાં આવી જ ગઇ છે. વાસ્તવ પૂર્ણ સત્તાધારી ઉદેપુરી જ હતી એમ નહોતું, અને તેથી ઉદેપુરી સર્વ અધિકાર પોતેજ બોગવતી હતી એમે નહોતું. બાદશાહ એની મુડીમાં જ છે એવું જણાયાથી, બીજી બધી રાણીઓ, તથા સુલતાનાઓ તો એની જોડે વાંકી હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ એ શિવાય ઉદેપુરીને એક બીજોજ પ્રતિપક્ષી હતો. ઔરંગઝેબની ખુદેન રોશનઆરા પણ પોતાને જનાનખાનાની સર્વ સત્તાધારિણી જ માનતી હતી, તથા વર્તતી પણ તેમજ હતી. ઉદેપુરી માનભંગ થાય, એનું કાંઈ પણ ટુકાણે વજન રહે નહિ, દરવાન, બોઝ વિગેરે નોકર વર્ગ તથા દાસીઓ સર્વે એને ન ગણુકારતાં પોતાને જ માન આપે, આવી જ ઇચ્છા રોશનઆરાને થયા કરતી હતી. એટલુંજ નહિ પણ, ઔરંગઝેબનો પ્રેમ પણ એના ઉપરથી ઉતારવા માટે રોશનઆરાએ કંઇક ખટપટો ચલાવી હતી. શાહજાહને કેદ કરી રાખવામાં, તથા પોતાના લાઇનો છળ કરી તેનું ખુન કરાવવામાં રોશનઆરાએ ઔરંગઝેબને ઘણીજ મદદ કરી હતી, એ તો વાંચનારને ખબર હશે. રોશનઆરા ન હોત તો ઔરંગઝેબને રાજ્યના વતીનાં પ્રાંશાંજ મારવાનો વખત હતો. આથી ઔરંગઝેબ રોશનઆરાનું મન કદી દુભવતો નહિ. આણી તરફ ઉદેપુરી પણ

તેના અત્યંત પ્રેમનું પાત્ર, એટલે તેની મરજી વિરૂદ્ધ ચાલતું એ પણ બની શકતું નહિ. આજ કેટલાક દિવસ થયા એવુંજ ચાલતું હતું કે ઉદ્દેપુરી રોશનઆરાની વિરૂદ્ધ બોલે અને રોશનઆરા ઉદ્દેપુરીની વિરૂદ્ધ બોલે, પણ ઔરંગઝેબ બન્નેનું સમાધાનજ રાખ્યા કરતો હતો. આ વિરોધનો પરિણામ એવોજ આવ્યો કે જનાનખાનામાં બે તડ પડ્યાં, એક તડ ઉદ્દેપુરીનું, અને બીજું રોશનઆરાનું. બેઉ તડનાં માણસોમાં પણ દરરોજ મારામારી અને ગાળાગાળી ચાલ્યાજ કરતી હતી. આટલે સુધીની વાત જાણ્યા પછી, છોટુસિંહને કોણ અને શા માટે પકડી ગયું હશે, તેનો પણ સહજ ખ્યાલ વાંચનારને આવશેજ. તો પણ છોટુસિંહને મળીને એની પ્રત્યક્ષ ભેટ લઇએ, તે પૂર્વે હજી પણ કેટલુંક વાંચનારને જણાવવાની જરૂર છે, અને આ જણાવ્યા બાદ છોટુસિંહની કર્મકથા આગળ ચલાવીશું.

છોટુસિંહને આવી અચાનક રીતે પકડી કદ ક્યો તેને ત્રણેક દિવસ થયા હશે, એટલામાં બાદશાહ આલમગીર ઓચિંતો એકાએક માંદો થઇ ગયો. કોઇ કહે કે ઘોડા ઉપરથી એકાએક પડી જવાથી પગ ઉતરી ગયો છે, તો કોઇ કહે કે કોઇ દોષી જવરની પીડા છે. ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરુંજ કે બાદશાહ જરા ચિંતા કરાવે તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. રોશનઆરા બેગમનો એના ઉપર ઘણો જ પ્યાર હતો. બાદશાહ માંદો પડ્યાની વાત સાંભળતાંજ તેને ઔપધોપચાર કરવા બેગમ તેની પથારીની પાસેજ જઈને બેઠી. તેણે જતાં વેતજ પહેલું કામ એ કર્યું કે, બાદશાહના શયનગૃહમાં પોતે, પોતાનાં બે ત્રણ વિશ્વાસુ નોકરો તથા દાસીઓ શિવાય બીજા કોઇને પણ અંદર આવવા ન દેવાનો સખત હુકમ ફેરવી દીધો. મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો બાદશાહની ખબર જાણવા આવે પણ કોઇને પણ અંદર આવવાની રજા મળતી નહોતી. પોતે જાતેજ પુછી લેતી કે તેઓને બાદશાહનું શું કામ છે ? અને કાંઈ પણ મહત્વનું કામ હોય તો પોતેજ બાદશાહનો હુકમ લાવી આપે છે એમ કહી અંદર જઈ બાદશાહની સહી શિકાનો હુકમ લાવી તેઓને આપી વિદાય કરતી, પણ બાદશાહની મુલાકાત કોઇને પણ થવા દેતી નહોતી. બાદશાહને મળવાનું છે એમ કોઇ કહે તો તેને સાફ જવાબ મળતો કે બાદશાહ મળી શકશે નહિ. જનાનાની સ્ત્રીઓને પણ બાદશાહના શયનગૃહમાં જવાની બંધી થઇ ગઇ. તેમાં ઉદ્દેપુરીને માટે તો તેણે એવોજ બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે, બાદશાહના શયનગૃહનાં આરણાં પાસે પણ ઉભી રહેવા દેવી નહિ. આ જોતાંજ ઉદ્દેપુરી તો કાલ્પયોજ બની ગઇ. પણ ઉદ્દેપુરી, રોશનઆરા આગળ શું કરી શકે ? ઉદ્દેપુરીએ પોતાનાં માણસો પાસે ફગો કરાવવાનું પણ એક વખત ધાર્યું,

પણ બર્ષ ! એનું કાંઈજ આશુ નહિ. બાદશાહની આ માંદગીને છ દિવસ થયા. રોશનઆરાએ બહાર એવી વાત ફેલાવી કે ઔરંગઝેબની પ્રકૃતિ બણીજ બગડી ગઈ છે. બીજે દિવસે વળી એમ વાત ફેલાવી કે પ્રકૃતિ જરા સુધારા ઉપર આવી છે. જે દિવસે ઔરંગઝેબની તખીયત વધારે બગડી આવી છે એવું સાંભળ્યું, તે દિવસે ઉદેપુરીએ બાદશાહના શયનગૃહમાં જવાને બધાં ફાંફાં માર્યા; પણ રોશનઆરા એવી તો દૃઢ બનીને બેઠી હતી કે, તેણે ઉદેપુરીની બધી ખટખટ ધૂળધાણી કરી નાંખી. ઉદેપુરીએ જાણ્યું કે પહેલે દિવસે બાદશાહની પ્રકૃતિ બણી જ બગડી આવી છે એવી બુમ મારે તરફ ભેડામાં ફેલાવવી. બીજે જ દિવસે સારી થઈ છે, એવી વાત ફેલાવવામાં રોશનઆરાનો કાંઈક પણ ભેદ હોવો જોઈએ. તેમાં વળી પોતાને અંદર જવાની પરવાનગી નથી, છતાં પણ ગમે તેમ કરી અંદર જઈ જાતે જોવું જ જોઈએ, અને એટલા માટે જે બની શકે તે કરવું જ, આવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. એ જાણતી હતી કે નિશ્ચય કરવો જોઈતો સુલભ છે તેટલો પાર પડવો સુલભ નથી. નિશ્ચય કરવો એ તો માત્ર માણસના મનનીજ કલ્પના છે; પણ તે પાર પડવો એમાં કેટ કેટલી બાબતોની અનુકૂળતાની ખાસ જરૂર હોય છે જ.

માટે પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડવા સાડું શું કરવું આવશ્યક છે તે સ્વસ્થપણે વિચાર કરતી, ઉદેપુરી પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠી હતી, એટલામાં એનું મન ઈંદિરા તરફ ગયું. તેણે સહેજ ઈંદિરાને કહ્યું; “ઈંદિરા ! અંદ્રાવતીને નસાડી મુકવામાં તું બણી ચાલાકી લડાવી. અહિં પણ ગમે તેમ કરીને બાદશાહની તખીયત કેવી છે તેની બાતમી તું મને આણી આપે તો તને જે જોઈએ તે આપું. ગમે તે કર, પણ બાદશાહની તખીયત કેવી છે, તે તો મારે જાણવું જ જોઈએ. પેલી કડકશા રોશનઆરા તો કાંઈજ પત્તો લાગવા દેતી નથી. જોઈએ, તું હવે શી યુક્તિ લડાવે છે? તારે પણ તારું હિત સાધી લેવાનો આ ખરો લાગ છે.” એ સાંભળતાં જ ઈંદિરા હસીને બોલી; “બેગમ સાહેબ ! અંદ્રાવતી રાણીજીને છોડવામાં સ્થળ અને પ્રસંગ બન્ને જુદાંજ હતાં. મારી ત્યાં જ આવ પણ હતી, તેમ ત્યાંનાં સર્વ માણસો મારાં ઓળખીતાં પણ હતાં. અહિં તેવું કાંઈ છે? મને અહિંથી બહાર એક ડગલું પણ ભરવાની પરવાનગી નથી. આવી સ્થિતિમાં તમે કહો છો તે કેમ બની શકે? તો પણ મારાથી થશે તે યુક્તિ કરી જોઈશ. મને માત્ર બે વાતની રજા તુરત મળવી જોઈએ. એક તો એ કે મને જ્યાં ગમે ત્યાં હું જઈ શકું તથા બીજું એ કે હું ગમે એટલો પૈસો ગમે તેને આપી શકું. રોશનઆરાએ જે પહેરો ત્યાં બેસાડ્યો છે તે ખુદી તરવારનો અને ખડો છે;

દરવાજા ઉપર તો ખાસ પોતાની તાતારી મુંગી દાસીઓ જ રાખી છે. એટલે તેમને સારી રીતે પૈસાથી લલચાવ્યા વગર શી રીતે અંદર જઈ નજરોનજર જોઈ આવી શકીશું?” આવું ઇંદિરાએ કહ્યું એટલે તરત જ ઉદ્દેપુરીએ પોતાના દરવાજાને ટુકડા કરી દીધો કે આજથી ઇંદિરાને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની રજા આપવામાં આવી છે, માટે તેનો કોઈએ અટકાવ કરવો નહિ.” એમ કહી કારભારીને બોલાવીને કહેવા લાગી કે, “ઇંદિરા જેટલું દ્રવ્ય માટે એટલું એને આપવું.”

કોઈ પ્રકારની ઉત્કટ ઇચ્છાથી મીણસ જ્યારે ખરેખરે ગાંડો જ બની રહ્યો હોય છે ત્યારે તેને કાંઈ જ ભાન નથી રહેતું કે આપણે શું કરીએ છીએ? તેથી જે ઉપાય સુઝ્યો કે તે તરત તેનો અમલ કરી દે છે. આ વખતે ઉદ્દેપુરીને એમ જ થયું. તેને એમ પણ શંકા આવી કે આદેશાલ વાસ્તવિક મરી ગયો છે છતાં રોશનઆરા પોતાનું કામ સાધી લેવા માટે જ બહાર એવી જુડી જુમો ઉડાવે છે કે આદેશાલની તખીયત હવે સુધરતી જાય છે. બહાર અમીર ઉમરાવોમાં પણ એવી જ અપ્રવા ચાલી રહી હતી. ખરી-વાત શું છે, તે જાણવા માટે હવે તે લોકોએ ખટખટ ચલાવવા માંડી છે. તેથી સિપાઈઓ, દરવાજા, બોળાઓ, દાસીઓ વિગેરે નોકરોમાં તેમણે હજારો રૂપિયા વેરી નાંખ્યા છતાં પણ તેમનો હજી કાંઈ જ પત્તો લાગતો ન હતો.

આણી તરફ રોશનઆરા બેગમ કાંઈક જુદા જ ઉદ્યોગમાં લાગી હતી. પહેલા દિવસ કરતાં બીજે દિવસે ઔરંગઝેબની તખીયત વધારે બગડેલી હતી. રોશનઆરાને પણ એમ જ લાગ્યું કે હવે તો ખરેખર જ આદેશાલ મરી જવાનો, આ જોઈને તે બીલકુલ ન ડગતાં ઉલટી વધારે ધૈર્યવાન થઈ બેઠી! તેણે ધાર્યું કે કદાચ આદેશાલ આમ કરતાં ગુજરી ગયો તો એનો મોટો છોકરો શાહઆલમ ગાદીપર આવવાનો જ, એને પછી પોતાનું મહત્ત્વ ઘટી જવાનું. પણ તેમ થવા દેવું એ તો બીલકુલ કામનું નહિ. રાજની લગામ તો મારા જ હાથમાં રહેવી જોઈએ! એમ ન થાય તો આ બધી મહેનત શા કામની? આવા વિચારો થવાથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આપણી જ મદદથી, પોતાના મોટા ભાઈનું ન પ્રાપ્ત થતાં, જેમ આ આદેશાલ ગાદી ઉપર આવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે એના નાનાભાઈ આઝમશાહને આગળ કરી, એના નામના પત્રો ચો તરફ મોકલાવી, ગાદી એને જ અપાવવી. રોશનઆરા બેગમ એક બહુ કારસ્તાની પુતળું હતું. આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તેણે તે પાર પાડવાનો ઉદ્યોગ તરત જ કરવા માંડ્યો. પહેલું તો એજ કામ કર્યું કે, આદેશાલ બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો એટલે તેના હાથની સીલ મોહોરની વીંટી કાઢી લઈ, તાબાનાં રાજા રજવાડાં ઉપર ફરમાન પત્ર લખી, તે ઉપર આદેશાલની સીલ મોહોર

કરી, ખત્રો મોકલવાની દીધા. આ ફરમાન બાદશાહના નામથી જ લખાયાં હતાં. તેમાં એટલું જણાવેલું હતું કે, મારી તખ્તીયત હાલ ઘણીજ બગડી ગઈ છે, અવવાની આશા થોડીજ રાખી શકાય છે, પણ ખુદા ન કરે ને કાંઈ જુદો જ પરિણામ આવી ગયો તો, તમને બધાને મારા નાના છોકરા આઝમશાહ માટે જ આ ફરમાન મોકલવામાં આવે છે. મારો મોટો દીકરો મારી મરજી પ્રમાણે ચાલતો નથી—તે મરજી પ્રમાણે ચાલનારો અને સ્વહંદી છે અને તેથી ક્યે વખતે કેવું બંડ ઉઠાવી શહેનશાહતને ખરાબ કરશે તેનો કાંઈ જ નિયમ નથી, એટલા માટે મારી સાવધ અવસ્થામાં જ હું ફરમાન કરું છું કે, કદાચ પરવરદીગાર મને ઉઠાવી લે તો મારા નાના દિકરા આઝમશાહને શહેનશાહ માની, સર્વેએ તેની સાથે એકનિઃશયી અને ખરી રાજ્યભક્તિથી વર્તવું, તથા એની સામે જે મોટો દિકરો કાંઈ બંડ ઉઠાવે તો તેનો પરાભવ કરવા, આ તમારા નવા બાદશાહને ખરા અંતઃકરણથી મદદ કરવી. આવી રીતનું બાદશાહી ફરમાન રોશનઆરાએ તૈયાર કરી તેની નકલો દરેક રાજા રજવાડામાં, બાદશાહની સીલ મોહોર કરી મોકલી દીધી.

ઔરંગઝેબની પ્રકૃતિની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, એ તેણે ખીલકુલ કાંઈને પણ જાણવા દીધી નહિ. આવી કારસ્તાની બાયડી બ ૭ ક્યાંઈ શોધીએ જડે નહિ જ. આટલા બધા મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો હતા, પણ તેઓને પણ તેમાં ચંચુ પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ. બધાએ ખીચારા હાથ પગ જોડીને જ એસી રહ્યા હતા.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે રોશનઆરા કાંઈ પણ મોટું કાવતરું કરે છે, બાદશાહ મરી ગયો છતાં તે વાત ખીલકુલ બહાર આવવા જ દેતી નથી, આવી શંકા જનતાનખાનાની સર્વ બેગમોને થઈ હતી. ઉદેપુરીને તો ખાસ થાય એમાં નવાઈ નથી. તેથી ખરી ખાતમી જાણવા માટે જ તેણે બધી ખટપટ ચલાવી. ઉદેપુરીએ આ કામ ઇંદિરાને સોંપ્યું હતું, તે પણ માંચનાર જાણે છે જ. ઇંદિરા એ કામ માથે લઈ, પાર પાડવા દરેક પ્રયત્ન કરવા લાગી. પ્રથમ તો તેણે ઔરંગઝેબની એક મોટી છોકરી કે જેનું નામ ઝીબુનનીશા બેગમ સાહેબ હતું, તેને મળવાનો વિચાર કર્યો, ને ત્યાંની દાસીઓ તથા ખોળાઓને ખુબ પૈસા ખચરાવી બેગમ સાહેબની મુલાકાત થઈ શકે તેવી પેરવી કરી દીધી. પોતાને ઉદેપુરીએ મોકલી છે એમ જણાવી, તેને ઇંદિરા કહેવા લાગી, “બેગમ સાહેબ! શું સુધ રહ્યાં છે? બાદશાહની હવે ઘડીઓ જ ગણાય છે અને તેવા વખતમાં આપની મુલાકાત પણ નહિ? રોશનઆરા બેગમનો આ તે શો જુલમ? આપ દીકરીનીએ મુલાકાત ન થવા દે એ તો કાજો કર જ કહેવાય.” આવી

રીતે તેના કાન લંબેરી, પુનઃ બોલી કે, “આઈ સાહેબ! તમારે તો ગમે તેમ કરીને બાદશાહ સલામતની મુલાકાત લેવી જ જોઈએ.” બેગમ સાહેબ અને રોશનઆરાને પહેલાં કાંઈ ઉંચાં મન નહોતાં. ફોઈ ભત્રીજાને સારો સંપ હતો, પણ હમણાં હમણાં રોશનઆરાનો ઘણો જીલમ જોઈ બેગમ સાહેબને પણ એના સંબંધમાં જરા બોધ લાગતું હતું. જરા જરા તો બન્નેનાં ઉંચાં મન થયાં જ હતાં, એટલામાં રોશનઆરા બાદશાહની જરા પણ મુલાકાત લેવા દેતી જ નથી, એ વાતે તેમાં તેજ રેડ્યું. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ. બેઉને પરસ્પર વિરોધ વધવા લાગ્યો. આથી બેગમે પોતે ન બોલતાં રોશનઆરાની ફજેતી કરવાનો આ સારો રસ્તો મળ્યો છે એમ ધારી, ઔરંગઝેબના શયનગૃહમાં ગમે તે યુક્તિએ પણ જવું જ એવો નિશ્ચય કર્યો. આપણા જઈ પહોંચવાથી એનું કાવતરું પકડાઈ જશે, આવો ભાવ બેગમના મનમાં ઉપજાવી આપવો એ જ આસ ઇંદિરાની ધારણા હતી. રોશનઆરા બેગમ તથા બેગમ સાહેબ બેઉ પહેલેથી જ બેનપણીઓ હતી, તેથી રોશનઆરાની દાસી પોતાને જેમ જલદી વશ થાય તેમ ઉદેપૂરીને થઈ શકે જ નહિ, એમ ઇંદિરા જાણતી હતી; મારે જ આ રસ્તો તેણે પ્રથમ લીધો; ઇંદિરાને જોતાં જ તથા તેના મોહક શબ્દો સાંભળતાં જ બેગમ સાહેબને તેના ઉપર કાંઈક સ્વાભાવિક પ્રેમ ઉપજ્યો હતો, તેથી બેગમ સાહેબે ઉદેપૂરીને કહેવરાવી મોકલ્યું કે, “તમારી સૂચના અમલમાં મૂકીશું; અગ્ન્યાગ્નનની તખીયતના સમાચાર મેળવું છું.” X

આ વાત બેગમ સાહેબના મનમાં આવતાં જ, તેણે, રોશનઆરાએ દરવાજા ઉપર મુકેલી મુંગી તાતારી દાસીને રીટવવાનો વિચાર કર્યો. આ યુક્તિ પાર પડી. આ દાસીને ફોડ્યાથી તેણે કહ્યું કે બાદશાહની તખીયત છેક જ અગડી ગઈ છે, અને હવે આશા પડતી નથી. આ સમાચાર બેગમે મેળવ્યા તે વખતે ઇંદિરા પણ ત્યાં જ ઉભી હતી, પણ ઇંદિરાનું આટલાથી સમાધાન થયું નહિ. આ બખ્તર ઉદેપૂરીને કહેવા ઇંદિરા બહાર આવી અને ત્યાં જ પેલી તાતારી દાસીની વાટ જોતી ઉભી રહી. પેલી દાસી ત્યાં આવી એટલે એને એક ખુણે લઈ જઈ ખૂબ સમજાવી, ઇંદિરાએ તેને ઇશારતથી સમજાવ્યું કે, “તને જોઈએ એટલું દ્રવ્ય આપીશ પણ એક વખત ગમેતેમ કરી, મારી બેગમ સાહેબને બાદશાહની પાસે જવા દે. તને તેમ તારી બીજી સખીઓને પણ એકેકા મોટા મોટા મોતીનો કંડો અપાવીશ.” આમ કરતાં વેંત જ ઇંદિરાએ એક ઉત્તમ મોટાં મોતીનો સુંદર કંડો પોતાના ગળામાંથી કહાડી પેલી દાસીના ગળામાં પહેરાવ્યો. મોટી અને જખરી લાકડાને લીધે કે પછી

એવી લાંચ આવતી પેલી દાસીને ચટાકી લાગ્યાને લીધે, મુંગી દાસીનો મોહ આ કામ ઉપર ચોટી ગયો. આ કામ શી રીતે પાર પડી શકશે ? એનો ખુલાસો પોતાની ખીજ દાસીઓને પૂછી કહેવાનું ઇસારતથી સમજાવી પેલી મુંગી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. મુંગીના ગળાનો કંટો જોઈ, ખીજોએને પણ તેવો કંટો મેળવવાની લાલચ લાગવાથી તે લોકોએ એમ કબુલ કર્યું કે, “અમારા પહેરો મધ્યરાત્રે છે, અને તે વખતે રોશનઆરા બેગમ સૂઈ જાય છે, માટે કાંઈ એ વખતે આવશે તો તેને બાદશાહના પલંગ પાસેજ લઈ જઈને મૂકી દઈશું.”

આટલે સૂધી થયું એટલે પછી શું બાકી રહી ? ખીજા દરવાન, સીપાઈ અને પહેરેગીર લોકોને લાંચ આપી ફોડી નાંખતાં શી વાર ? ઇંદિરાની ખટપટથી અને સમયસૂચકતાથી, ઉદેપુરી એજ રાત્રે બાદશાહના ઓરડામાં અને તેના પલંગની પાસે જ જઈને ઉભી રહી. ઉદેપુરીને ઇંદિરાની ચતુરાઈ માટે ધણુંજ આશ્ચર્ય થયું, એને લીધેજ આજ પોતે આવું મોટું કામ કરી શકી છે એવો વિચાર આવતાં જ ઉદેપુરીનું મન તેના પ્રતિ કૃતજ્ઞ થઈ ગયું ! પણ આ વખત કૃતજ્ઞતા દેખાડવાની નહોતી. બાદશાહની ખોલીમાં એનો પ્રવેશ થયો જ, બાદશાહ તાવે સસડી જતો હતો, અને કેવળ જ બેલાન સ્થિતિમાં હતો. પાસે કાંઈ ઉભું છે કે નહિ ? તેનું પણ આ વખતે બાદશાહને ભાન ન હોતું. કંઈ યુક્તિએ અહીં આવી ? અને હવે કેવી રીતે બહાર જઈશું ? તેનો વિચાર પણ ઉદેપુરીને આ વખતે રહ્યો નહિ. પતિ પ્રત્યે ઉદેપુરીની પૂર્ણ ભક્તિ હતી. પતિ આવી બેલાન અવસ્થામાં પડેલો છતાં, તેની ધર્મપત્નિ પણ તેની પાસે આવી ન શકે, આ વિચારે ઉદેપુરીનું મન કેવળ ઉઘીમ કરી દીધું, અને એ જ આવેશમાં તેના મોંમાંથી એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે, “અરેરે ! આ અવસ્થાએ કેવી સ્થિતિ કરી મુકી છે ?”

રોશનઆરા બેગમ કાંઈ દૂર નહોતી. પોતાને સૂઈ રહેવા માટે બાજુમાંજ એક ઓરડો તૈયાર કરાવ્યો હતો. અને ત્યાં તે સૂતી હતી. અનેક પ્રકારનાં કાળાં ઘોળાં કરવામાંજ જેના આડે પહોર જતા હોય તેને નિરાંતની ઉંઘ તે ક્યાંથી જ હોય ? આપણું કારસ્તાન કાંઈ જાણી જશે કે શું ? તેમ આપણા સામું કાંઈ ખીજું કાવતરું થતું હશે કે શું ? આવો સદોદિત નિદ્રિધ્યાસ એવા માણસમાં ચાલતો જ રહે છે. રોશનઆરા બેગમ પણ એજ સ્થિતિ અનુભવતી હતી. કાંઈ જરાએ ખડખડાટ થયો કે તરત ઉઘમાંથી જાગી ઉઠી આમ તેમ બુએ. ઔરંગઝેબની ખોલીની ચારે બાજુ એક વખત તો સૂઈ જતાં પહેલાં તપાસ કરી જ જાય. રોશનઆરાને આવી રોજની ટેવ હોવાથી, ઉદેપુરીના ઉદ્ગારો તેની અસ્વસ્થ ઉંઘનો ભંગ કરવામાં

કારણરૂપ થઇ પડ્યા. રોશનઆરા તરત જ ઉઠી, આમ તેમ જોયું અને ઉંઘમાં છતાં એ અવાજ તેણે ઓળખી કાઢ્યો. આપણી કટ્ટી દુશ્મન અહિં કાંઈ ખોલે છે કે આવું માત્ર સ્વપ્નું જ આવ્યું છે? એવી તેને શંકા આવી. ક્ષણભર તો તેને એમ જ થયું કે આ શબ્દો પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ સ્વપ્નામાં જ સાંભળ્યા હશે. રોશનઆરા જાણતી હતી કે આવો સખત બંદો બસ્ત છતાં ઉદેપૂરી અહિં આવી શકે એ તો કેવળ અસંભવ જ; તેથી એ તો સ્વપ્નું જ હશે, એમ ધારી રોશનઆરા પાછી જેવી પલંગ ઉપર સૂવા ગય છે, એટલામાં—“પધારો. એટલે? હું નથી જવાની, હું તો અહિં જ બેસીશ.” “બેગમ સાહેબ, ના, હો ! અમારા ગરીબના ઉપર નકામું તોહોમત આવશે અને અમે આપને અહીં સૂધી આવવા દીધાં, માટે અમને દેહાંત શિક્ષા થશે, તેથી અમારા ઉપર જરા દયા કરો તો સાહે.” “લલે, જે થાય તે થવા દો, જેઉં છું તો, કેવી એ તમને મારી શકે છે?” આવા શબ્દો રોશનઆરાને કાને પડ્યા. તરત જ જેમ એક ઇંછેડાયેલી નાગણુ પોતાના રાષ્ટ્ર-માંથી ધસી આવતી હોય તેમ, રોશનઆરા ઉદેપૂરી ઉપર ધસી આવી. પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવીને જુવે છે તો, ઉદેપૂરી બેગમ બાદશાહની પાંગથે બેસી પોતાના પતિના પગ ચાંપે છે. આ તમાશો રોશનઆરાની નજરે પડતાં જ, તે પગથી માથા સૂધી સળગી ઉઠી, અને એકદમ ઉદેપૂરીના શરીર ઉપર ધસારો કર્યો. ઉદેપૂરીના વાળ પકડી તેને ત્યાંથી ધસડીને નીચે નાંખી. આણી તરફ બાદશાહ છેક જ મરણ બિઝાને પડેલો છે અને બીજી તરફ આ બે જણીઓની ધમ્માયકડી ચાલી રહી છે. રોશનઆરા પેલીના મ્હોં ઉપર નખોરીઆં ભરે તો, પેલી તેના મ્હોંને વઘુરી નાંખે. આ પેલીનાં લડીયાં પીંખી નાંખે તો પેલી એનાં લડીયાં પીંખી નાંખે. આમ જુગ્મ ધમાધમી ચાલી. એક બીજાએ સામસામાં મ્હોં વઘુરી નાંખેલાં, તેથી બન્ને જણી ઓનાં મ્હોં ઉપર લોહીની તસરો ચાલી રહી. બન્ને જણામાં એવી ગાળા-ગાળી ચાલી હતી કે, તે સાંભળીને આપણા તો કાનના કીડાજ ખરી પડે. ગાળાગાળીથી જ બસ ન રહેતાં હવે બેઉ જણાં એકએકના શરીર ઉપર ધસ્યાં, ફૂસ્તી તો સારી ચાલી. દાસીઓમાંથી કોની મગદૂર કે છોડાવવા સરખી પણ આગળ આવી શકે? જે દાસીઓએ પ્રથમ જ લાંચ ખાઈ ઉદેપૂરીને અહીં દાખલ કરી હતી, તે તો આ તમાશો જોતાંની સાથે જ મૂડીઓ વાળીને ક્યાં ને ક્યાં પોઆરાં ગણી ગઈ. રોશનઆરા બેગમ હવે આપણને જીવતી છોડવાની નથી, કાં તો સૂળીએ ચડાવશે કે પછી શિકારી ફતરા આપણા ઉપર છોડી મૂકી તેમની પાસે આપણું માંસ ફડાવી કાઢશે, અગર એથીએ ન ધરાતાં બીજી ઘણીજ કૂર સગ્ન આપણે ભોગવેલી પડશે, એવી ધાસ્તીની મારી દાસીઓ તો ત્યાંથી નાઠી જ. દાસીઓ

જતી રહી હતી એટલે આ બે જાણીને છોડવું પણ કાણુ ? બંને બેગમેઃ લડતે લડતે એટલે સુધી આવી ગઇ કે, હવે આમાંથી શું પરિણામ નીપજશે ? તે પણ જાણવું મુશ્કેલી ભરેલું થઇ ગયું. રૌશનઆરા બેગમ ધણી કંકણ અને દૂર હતી. ઉદેપુરી કોધી છતાં પણ નાનુક અને સંકોમલ હતી. થોડીજ વારમાં ઉદેપુરીને તો દમ ભરાઇ ગયો, અને તેથી બેશુદ્ધ થઇને ધબ્બ કરતીને જમીન ઉપર પડી ગઇ. આ જોઇ રૌશનઆરા બેગમને એક રીતે નીરાંત વળી. શબવત્ પડેલી ઉદેપુરીના તરફ સહેજ વાંકી નજરે જોઇ, રૌશનઆરાએ તેનો ટાંટીઓ પકડી ઢસડતી ઢસડતી બારણાની બહાર ધસડી લઇ જઇને ફેંકી દીધી, અને બારણું બંધ કરી પોતે ચાલી આવી. થોડીજ વારમાં ઇંદિરાને આ વાતની ખબર પડતાં, તે ત્યાં આવી, ઉદેપુરીને શુદ્ધિમાં આણી, મહેલમાં લઇ જવાની તજવીજ કરવા લાગી. ત્યારથી જ ઉદેપુરીને અને રૌશનઆરાને ઉદર ખીલાડી જેવું વેર બંધાઇ ગયું, અને એનો કેવો પરિણામ આવ્યો તે વાંચનાર આગળ જાણશે જ. હમણાં તો રૌશનઆરાએ રચેલી બાજી કેટલે સુધી પ્રતેહ મેળવી શકે છે, તેનું જ જરા ટુંકમાં જણાવી દઇએ.

રૌશનઆરાના મનમાં એવું હતું કે બાદશાહ આલમગીરની પછવાડે એના મોટા છોકરાને દૂર ખસેડી, નાના છોકરા આઝમશાહને આગળ ધરવો, તથા તેને જ ગાદીપર બેસાડી રાજની લગામ આપણા હાથમાં રાખવી. આ વાત કેમ બને એના જ વિચારમાં એ હતી. ઇચ્છિત કાર્ય બરાબર સફળ થાય તેટલા જ માટે હવે તે પ્રવૃત્ત થઇ ચુકી હતી. જયપુરનો રાણો જયસિંહ, આ વખતે દિલ્લીમાં હતો. રૌશનઆરાએ એમ તર્ક બાંધ્યો કે એક વખત તેને હાથ કરી લીધો કે પછી એની દ્વારા સર્વ રજપૂત રાજાઓને તો આપણા પક્ષમાં લાવતાં વાર લાગવાની નથી. આણી તરફ શાહઆલમ પણ રાણા જયસિંહને જઇને મળ્યો અને કહ્યું કે, “બાદશાહ ખરેખરો જ મરી ગયો છે, પણ રૌશનઆરાએ લુચ્ચાઇથી તેને સંતાડી રાખ્યો છે, માટે એ કાવતરાંને મદદ આપવી, આપ જેવા સ્વામિ-લકત રજપૂત રાજાને યોગ્ય ન જ કહેવાય.” કહેવાની જરૂર નથી કે, રૌશનઆરા જયસિંહને હાથમાં લેવાનો તર્ક બાંધીને જ બેસી નહોતી રહી, એણે તો જયસિંહને મળી સર્વ ગોઠવણ ક્યારનીએ કરી જ દીધી હતી, તેથી જ્યારે શાહઆલમ જયસિંહને કહ્યું ત્યારે, જયસિંહ તો વિચારમાં જ પડી ગયો કે, આવી સ્થિતિમાં કરવું પણ શું ? જયસિંહ ધણો સમયસૂચક, સાવધ અને દિર્ઘદર્શી હતો; આવેશમાં આવી જઇ ગમે તેવું આડું અવળું કરી બેસે તેવો તે નહોતો. પ્રથમ તો એણે બાદશાહની ખરેખરી જ, કેવી તબીયત છે તે જાણી લેવા તજવીજ

કર્મ મધ છે એવું તરત જ રોશનઆરા બેગમના બાણવામાં આવ્યું. તેની યુક્તિની સ્તુતિ તેના ગુલામો, બેગમનો વગેરેએ તેની પાસે કર્યાંથી તો તેના મનમાં ધણું જ આવ્યું. એ લાગ ઉદેપુરીને સંતાપવાને ઠીક છે એવું મનમાં લાવીને તેણે તે લાગનો સારો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે માણસ ઉદેપુરીના મહાલમાંથી બહાર નીકળીને જનાનખાનાની બહાર જવા લાગ્યો કે, તેને પકડીને અમુક જગ્યાએ કેદ રાખવો, એવો હુકમ થયો. છોટુસિંહની કરામતથી ખુશ થયેલો રોશનઆરા બેગમના અન્તઃપુરનો બેગમે પહેલાં પોતાના મનમાં ધણો જ ખુશ થયો હતો કે, આપણે હવે આ હિંદુની કરામતીનો પ્રાયદો લઈને પોતાની તથા પોતાની દોસ્તા-રણોની નાના પ્રકારની છબી વગેરે કઢાવી લઈશું; પરંતુ જુએ છે તો પોતાની માલકણે બીજો જ હુકમ આપ્યો. પહેલાં તેણે જનાનખાનામાં આવવાની તાસીર કરી, સારે તે એવું સમજ્યો કે, મારે તેને બોલાવીને મારી પોતાની છબી કાઢી લેવી તથા તેનું વગાડવું સાંભળવું. પરંતુ તે બધું જૂઠું જ થઈને તે જૂઠું જ કરવાનો હુકમ થયો. બેગમે હુકમનો બંદો હતો, તેથી તેણે તે હુકમ બજાવ્યો.

ઉદેપુરી બેગમને તેમાંનું કંઈ પણ માલમ નહોતું. પરંતુ રોશનઆરા બેગમે, તેના ઉપર કેટલાક નીચ વ્યૂહ રચવાના આરંભો કર્યા. પરંતુ તે બીચારીને એ માલમ નથી કે, બધી વાત માણસની ઈચ્છા પ્રમાણે થતી નથી. છોટુસિંહ કોઈ રજપૂત સરદાર હોવાથી ઉદેપુરીએ પોતાનો ઉદેપુર તરફ જે સ્નેહ હતો, તે જાગ્રત કરીને તેણે તેને આવી રીતે દગાનો વેશ ધારણ કરાવીને પોતાના જનાનખાનામાં દાખલ કર્યો, છતાં બાદશાહ તેનાપર આટલો પ્રેમ રાખે છે, પરંતુ તે કંઈ જાતની સ્ત્રી છે? એ પ્રલક્ષ પૂરાવો આપીને સિદ્ધ કરીને દેખાડું છું તે જો, એવું ઔરંગજેબને કહીને, ઉદેપુરીના ઉપરનો પ્યાર તોડવાનો તેણે યત્ન નિર્ધાર્યો. પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, તે સાંભળવાની પહેલાં જ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔરંગજેબની પ્રકૃતિ ખરાબ થઈને સર્વ વ્યૂહ પડી ભાંગ્યો. પણ તેણે આશા છોડી નહિ; અથવા તે તેને ભૂલી નહોતી. તેને છોડી દેવો નહિ એને માટે ખખરદારી રાખવાનું ફરકશાહને કહ્યું હતું. અને જો કદાચિત્ ફરકશાહ નહિ જોય, તો તેનાપર નજર રાખવા માટે તેણે પોતાની ત્રણ પહેરેદારણોને ત્યાં રાખી હતી. ફરકશાહને જો તેનાપર દયા નહિ આવી હોત, તો બિચારાને ખાવાપીવાનું પણ મળ્યું નહોત. પરંતુ તેણે તાઉસ સારી રીતે કરીને તથા વગાડીને દેખાડવાના દિવસથી ફરકશાહનો તેનાપર આહ થયો હતો. પોતાની માલકણે કારણ વિના તે ગરીબ પ્રાણીને કેદ કરી રાખ્યો છે એવું તેના મનમાં આવ્યું, તથા તેથી જ તે તેના ખાવા

પીવાની પીડ થવા દેતો નહોતો. એટલું જ નહિ, પણ જરા વખત મળ્યાથી તેની પાસે જઈને બેસતો હતો. કોઈ વખત તેની તરફથી છાપી કઢાવી લેતો હતો, કોઈ વખત તાલિસ વગાડી લેતો તથા કોઈ કોઈ વખત ગાવું સાંભળી લેતો. આવી રીતે તેનો વખત કોઈ રીતે જતો હતો. રોશનઆરા બેગમ તેને ભૂલી ગઈ નહોતી. એ વાત જો કે ખરી છે, પણ ઔરંગઝેબની સ્થિતિ દહાડે દહાડે વધારે ખરાબ થતી જતી હતી, તેથી પહેલાં તેને માટે શીકર અને તેના મરણ પછી તેણે આજમશાહને તખ્ત મેળવી આપવા માટે યત્ન કરવો, એ બે રીતની શીકરથી તેનું મન હમ્મેશ વ્યાપેલું રહેતું હતું; ને એથી છોડુસિંહના વિષયમાં તે તેટલો વિચાર કરતી નહોતી. મનમાં તેણે આટલો જ માત્ર નિશ્ચય કર્યો હતો કે, જો ઔરંગઝેબ આ મંદવાડથી બચ્યો, તો ઉદેપુરીનો આ ચાર, તેણીએ ખાસ રજપૂતાનામાંથી અહિંયાં બોલાવ્યો છે અને આ વેરા ધારણ કરીને આવ્યો છે એવું તેના મનમાં ભરીને, ઉદેપુરીની ઘણી જ ઈજ્જતી કરવી અને જો ઔરંગઝેબ હવશે નહિ તો પછી રાજ્ય માફ જ છે. આ બાદશાહની બેગમ હોઈને તેણે એવી રીતનું વર્તન કર્યું, તેથી તેને ગધેડાપર ચઢાવીને હાંકી કાઢીશ. આમ બે રીતનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી તેને છોડુસિંહને કેદ રાખવાની ઘણી જ ગરૂર હતી. પરંતુ તેની શી અવસ્થા થશે? તેના બાબત જોવાની તેને દરસુદ જ નહોતી. એ ફરકશાહના હાથમાં પડ્યો હતો. બોલે ખુશીથી છોડુસિંહની ઓરડીમાં જઈને પોતાના મનમાની રમતગમત તેની પાસે બેસી કરી લેતો હતો. કુદરતી જ ગાયન ગાવું તથા વાજિત્ર વગાડવું માણસને ઘણું જ પ્રિય હોય; તેમાં વળી છોડુસિંહના જેવા ઉસ્તાદનું ગાવું વગાડવું એટલે પૂજ્યાનું જ શું? પેલી અતિશય ફર તથા કોર નુર્કી રખવાલોનાં મન પણ તે ગાવા બળવવામાં ઘણું જ તણીન થઈ ગયાં, અને તેઓનું ફૂરપાણું તથા કોરપાણું થોડુંક આંધું થયું. છોડુસિંહે તેઓની તસખીરો કાઢીને તેઓને ભેટ કરી, તેથી તેઓનાં મન તો ઘણું જ ખુશ થઈ ગયાં. પરંતુ છોડુસિંહે નીકળી જવાનો યત્ન કર્યો કે તરત જ તેઓએ પોતાની પીઠ સીધી કરી તથા ચેહેરો ગંભીર કરીને કહ્યું, “તમે આટલી વાત બોલતા ના. અહિંયાં જે કંઈ કરવાનું છે તે કરો. તમને છોડ્યા કે અમારાં નાક કાપીને અમને છેલ્લી અવદશાએ કુતરાને ખાવા માટે છોડશે એવું સમજજો, અથવા તો બળતી આગમાં નાખીને બાળશે; અથવા હાથીના પગ નીચે કચડી નંખાવશે. તેનો કંઈ ભરોસો નથી. તેના જેવી દુષ્ટ, ફૂર બીજી કોઈ નથી.” એવું તેઓએ કહ્યાથી છોડુસિંહ અથવા ફરકશાહ શું કરી શકનારા હતા? તેઓ મુંઝા બેઠા.

એ ખડું છે કે, રોશનઆરા બેગમના જેવી દુષ્ટ, ... વાતકી કાંઈ પણ
આ તો વખતે ભોગલ રાજ્યમાં નહોતી. તેના આપન પ્રમાણે એકાદ કાંઈ
આમ્થો નહિ તો તેના શા હાલ થશે? અને શું નહિ આપ? તેનો મુદ્દલે પત્તો
નહોતો. તેને પ્રકૃત મૃત્યુની શિક્ષા આપીને તેના જીવ લેવો એવું
મુદ્દલે થતું નહોતું. પણ જેમ હાલ હવાલ કરીને જેટજીવી યાતના કરી
શકાય તેટલી યાતના ભોગવાવીને મારી નાખવામાં આવતો તથા ... યાતના
જેમને આનંદ માનવામાં તે ઘણી કુશળ હતી. સૌને તેની મોટી ધાર ...
હતી. આકર, નોકર, દાસદાસી, ગુલામ, ખોળ વગેરે તેને જોતાંજ
થરથર ધ્રુજતા હતા. જરા પણ ભૂલ થઈ તો કંઈ પણ ભયંકર સજા
કરવાની જ, કદી પણ તે દરગુજર કરવાની નહિ, એવો તેનો સ્વભાવ
હતો. તેથી બધાં માણસો તેને કેવળ એક ડાકણના જેવી ગણીને ડરતા
હતા. એવી સ્થિતિ હતી તેથી છોટુસિંહને ગુપચુપ છુટી જવું, એ
કેવળ અસંભવિત જ હતું.

પેલી તરફ ઇંદિરા બેઠક સારી કરવાને બહાને આગળ ગઈ ને
ત્યાં છોટુસિંહે શું નાખ્યું હતું? તે ઉપાડવા વિષે વાંચનારાઓના
ધ્યાનમાં હશેજ. તે એક ચિટ્ટી હતી. તે ઉપેડીને વાંચ્યાથી તેને
ઘણો દિલાસો મળ્યો, અને ત્યારથી બે દહાડા તે ઘણી જ આશાવાળી
થઈ હતી. પરંતુ પુનઃ છોટુસિંહ આવ્યો નહિ, તેમ ચિટ્ટીમાં લખ્યા
પ્રમાણે તેણે કંઈજ કર્યું નહિ અથવા તેનો કંઈજ પત્તો નથી, એ
જાણતાંજ તેને ઘણી જ શીકર થઈ પડી, એવું તેના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું
હતું. તેને કાંઈએ સખત કેદખાનામાં નાખી નહોતી, પરંતુ તે નજર
કેદમાં હતી ખરી. ઉદેપુરીના અંતઃપુરમાં ગમે ત્યાં જવાની તેને છુટ હતી,
પરંતુ તેના દરવાજાની બહાર જવાની પરવાનગી તેને મુદ્દલે નહોતી.

છોટુસિંહના કહેવાથી મસાઉદ ગભરાયો હતો. તે ઇન્દિરાની જોડે પોતાનું
હથોળી લઈ આવ્યો, એવું તેને લાગતું હતું. આમ જો કે તે માનતો હતો
તોપણ તેના પર તેને ઘણો જ પ્રેમ થયો હતો. અને એક દિવાનખાનામાં હોય
કે તેની આંખ તેના શિવાય બીજા કોઈ પણ માણસની તરફ અથવા પદાર્થની
તરફ જતી નહોતી. તે તેની પછવાડે પછવાડે જતો હતો. ઇંદિરાએ એ સર્વ
જાણ્યું હતું અને તે જોઈને એક વખતે તેને ઘણો ડર પણ લાગ્યો. તેને કાંઈક
વખતે હસવું પણ આવતું તથા એક વેલાએ તેના આ ગાંડા ઘેલા પ્રેમનો
ફાયદો કરી લેવાનું મન પણ થતું હતું. પરંતુ બીજી વખતે એવું જણાતું હતું
કે, એવો લાલ મેળવતાં જો તેના જૂદાજૂદા થઈને આડું તેડું કરવા લાગે
તો શું કરવું? પણ તે આછી હુશિયાર નહોતી. કંઈ વખતે કેવું સ્વસ્થ
લાવીને પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું? એ તેને સારી રીતે માલમ હતું, તેથીજ

તેણે તેના ગાંડા ઘેલા પ્રેમમાં દહાડે દહાડે વધારે વધારે વધારે થાય તથા તે પોતે જે કરે તથા કહે એટલા બેતમાં તેને લાવવાનો તેણે યત્ન ચલાવેલો હતો. તે કંઈ પણ બોલે તો અમસ્તુ હસવું, તેનું લક્ષ પોતાની તરફ ધણું છે એ તેણે સારી પેઠે જાણ્યું છે, એવું તેને દેખાડવું અને હજીવે જ એકાદી વખતે તેની તરફ જોવું, એ પ્રપંચ તેણે ચલાવેલો હતો. તે માત્ર હમેશ્માં એવી રીતે ચાલતી કે, તેને સાંજે જ લાગે. અતિશય શ્રેષ્ઠ ગુણવાન, ચતુર, સૌન્દર્યવાન, અતિશય શ્રેષ્ઠ એવા માણસની તથા સર્વ આબતમાં ધણા જ ઉલટા એવા કુનિષ્ઠ માણસની સોજન થઈ હોય તો તે કુનિષ્ઠ માણસ શ્રેષ્ઠ માણસને જેમ ધણો જ નૈસર્ગિક સારો લાગે છે, તેમ જ ઈન્દિરાના સમ્યન્ધમાં મસાઉદના મનની સ્થિતિ થઈ હતી. ઈન્દિરાપર કેટલીક ચહાના કરવામાં આવે તો ધણામાં ધણી ચાર હાથના અંતરપર તે રહેતી હતી. થતાં થતાં એવી સ્થિતિ થઈ કે સર્વદા વિશ્વાસુ તથા ધણીના શિવાય જેને જગતમાં ખીજે કોઈ નથી એવા જનવાન કુત્રાના પ્રમાણે, મસાઉદ, ઈન્દિરાની લક્ષિત કરવા લાગ્યો. લોહચુમ્બકના કાંટાથી લોખંડને ગમે તે રીતે ફેરવી શકાય છે, તેમ ખીચારા મસાઉદની સ્થિતિ થઈ. તેનો નેત્ર કટાક્ષ એ તેનું યત્ન ને તેનું હસવું એ તેનો આનન્દ થયો. ઈન્દિરાએ તે બધું જાણ્યું. તેને એવું લાગ્યું કે, હવે હું જે કંઈ કામ તેને કરવા કહીશ તે કરવાનો જ. ફક્ત નહાસી જવાની વાત તેની પાસે કાઢવી એ અસંભવ છે, કારણ કે, તે કદી કંબૂલ કરવાનો નથી. પોતાની પાસે આવવાની તેણે લાલચ દેખાડી તો તે ગમે તે કંબૂલ કરવાનો જ. તેનો ધણો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ઉદેપુરી બેગમે તેને, તું કંઈ યુક્તિ કરીને મને બાદશાહની પાસે લઈ જઈને ઉભી કર એવું કહ્યું હતું, ત્યારે તેણે બધા કારભાર મસાઉદની મદદથી તથા પોતાની ચતુરાઈથી કર્યો અને તેમાં તેણે યશ મેળવ્યો, તે દિવસથી મસાઉદ ચક્રિત રહેતો. તેમાં યશ આવ્યાથી ઉદેપુરીને જો કે ધણું સાંજે થયું નહિ, ઉલટું તેને અપમાન જ થયું, તો પણ ઈન્દિરાને માટે તેનું મન જરા સાંજે થયું. પહેલાંના જેવી તેના સમ્યન્ધની કુબુદ્ધિ રહી નહોતી, અને તેથી તેની હાલચાલપર કરડી નજર પણ ઓછી થઈ હતી; તેથી તેને થોડું ધણું વધારે અહિંનું તહિં કરતાં આવડ્યું.

તેણે એક દહાડો મસાઉદને એક તરફ તેડી, “છોટુસિંહ નામનો એક છાપિ ચિતરનારો આવ્યો હતો તેની પછી શી હકીકત થઈ છે? તે ફરી આવનાર હતો તે કેમ આવ્યો નહિ?” એવું પૂછ્યું. મસાઉદે તે સવાલ સાંભળતાં એટલા આશ્ચર્ય સાથે તેની તરફ જોયું કે જાણે પોતાના જુરતા આંસુવાળી આંખથી જોતો હોય. હું આટલો તારો લક્ષ્ય છું તે છતાં તું

તેની ચોકસી સા માટે કરે છે? શું તારૂં મન તેની તરફ ગયું છે કે? આટલા દિવસ થઈ ગયા ને હજી સુધી તેની યાદદાસ્ત તને કેમ છે?" એવું તેને પૂછતો હતો તેવો ડોળ દેખાડ્યો. છોટુસિંહને માટે પોતાને પૂછેલા પ્રશ્નથી તેના મનમાં કંઈક મત્સર ઉત્પન્ન થયો છે, તે જોતાંજ ઇન્દિરાને ધણુંજ હસવું આવ્યું તથા તે એકદમ મસાઉદની પાસે જઈને બોલી, "નવાબ મસાઉદ! તમને આ ગરીબને માટે આટલી અદેખાઈ આ માટે લાગે છે? તે મારો ભાઈ છે. આ કેદમાં પડેલી હું છું તેથી તે મને મળવા માટે તથા મારા હાલહવાલ જોવા માટે વેશ ધારણ કરીને અહીંયાં આવ્યો હતો, ને લાગ મળ્યાથી મને છોડવીને લઈ જવાની ઇચ્છા રાખી હતી. તે એક બે દિવસમાં પાછો આવનાર હતો, પણ તે આવ્યો નહિ તેથી મને ચિન્તા થાય છે. એકાદી બીજી મોટી પ્રેમની જગા હોય તેથી શું મારે મારા ભાઈને માટે ચોકસી કરવી નહિ? ભાઈને માટે શું પ્રેમ હોવો નહિ જોઈએ?" એ ઇન્દિરાએ, એટલી તો સારી રીતે, ગમ્મતથી તથા હસ્તે ચહેરે કશું કે, ગાંડો મસાઉદ બીઆરો થંડો થયો, અને ઘણોજ આનંદથી બોલ્યો, "અલબત્ત, અલબત્ત, કોણ નહિ કહેતું? હે ઇન્દિરપરી! અલબત્ત હું તેના શોધ કરીને ખબર આપીશ, તે પાછો આવ્યો નથી, પણ હું તેના મુકામની ચોકસી કરીને ત્યાં જઈને ખબર મેળવીશ. વાહ! તારો તે ભાઈ છે તેથી તે આવો હુશિયાર છે, તેના શિવાય તે એટલો હુશિયાર ક્યાંથી હોય? મેં તેને તેનું ઘર પૂછ્યું હતું. અલબત્ત જઈને શોધ કરીને આવું છું. તારે તેની શીકર કરવાની નથી. જો બનશે તો તેને લઈ આવું છું. તેની મુદ્દે શીકર કરતી નહિ. હું કામ કરીશ તેમાં મને પ્રતેહમદી મળવાનીજ. જો આજે પ્રાંતે તો આજેજ જઈશ, નીકર કાલે અથવા પરમ દહાડે હું ખાસ તેની હકીકત મેળવી લાવું છું."

ઇન્દિરાને જણાયું કે હવે તે ખરા અંતઃકરણથી કામ કરશે તેમાં કંઈ શક નથી, પરંતુ તેણે ક્યાંય પણ આ વાત શેડવી નહિ, તેના સોગન લેવડાવ્યા, એ કસમ ખાવા પછી મસાઉદ ત્યાં કંઈ પણ બોલશે. એ અસંભવ હતું. તેણે તેજ દહાડે જઈને છોટુસિંહના મકાનનો શોધ કર્યો. તેણે પેલા સોદાગરનો પત્તો મેળવ્યો. પરંતુ તે કંઈક સામાન લઈને જનાનખાનામાં જઈ છું એવું કહીને ગયો છે, ત્યારથી તે પાછો આવ્યો નથી, તેમ તેના ખબર પણ ક્યાંયથી મળ્યા નથી, એવું માલમ પડ્યું. તેણે પોતાની તરફથી ઘણા સવાલો પૂછ્યા, પરંતુ તે બીઆરોને કંઈ માલમ નથી તો તે શો જવાબ આપે વાર? આખરે કંઈ પણ ખબર નથી એવી પક્કી ખાત્રીથી અને સોદાગરે છોટુસિંહને પોતાનો માલ લઈને નહાસી જવાને માટે ગાળો આપી તેથી તેને,

ગાળો આપીશ તો ખચરદાર ! એવી ધમકી આપીને, મસાઉદ ત્યાંથી વિચાર કરતો નીકળ્યો. હવે પોતાને ઇંદરપરીને શું કહેવું ? એ પ્રશ્ન તેને એક સરખો ત્રાસ આપતો હતો. માલેક એકાદો પથ્થરો ફેંકી તે પથ્થર ઓળખીને લાવ એવો હુકમ થતાંજ કુત્રો નહારીને તીરના જેવો તે પથ્થરની પછવાડે દોડે, પરંતુ આખરે તે પથ્થરો તેને જડે નહિ, ત્યારે જેવી તે કુતરાની નિરાશા થાય છે, ને તેને પાછું આવવાની હિન્મત થતી નથી. પણ ચાર પગલાં ચાલીને પાછો તે પથ્થર જ્યાં પડેલો હોય છે, ત્યાં પાછો જઈને જોઈથી સુંઘવા માંડે છે, પાછો ઘણો ખિન્ન ચહેરેથી નીચું માથું નાખીને પાછો આવવા લાગે છે, તથા પાછો જઈને તે જગાપર ચારે બાજુએ સુંઘતો ફરે છે, તે આખરે નિરાશ થઈને હવે તે જડવાની આશા નથી તે જોઈને માલેક શું કહેશે ? એવું કહીને ઘણાં જ ધીરાં પગલાંથી પાછો આવે છે. તે જ પ્રમાણે હમણાં મસાઉદની અવસ્થા થઈ. ઇંદિરા હવે મને શું કહેશે ? એમ તેના મનમાં વારંવાર ખેદ થવા લાગ્યો. તેણે ડરતાં ડરતાં પણ મનને કંઈ પણ ખેદ નહિ લાવતાં કહ્યું હોત કે, તે કામ થતું નથી પણ ઇંદિરાને તે કહેવું સારું નથી, એવું તેના મનમાં આવ્યું હતું. કરે શું ? બીજાં ઉપાય જ નહોતો, તેથી તે પાછો આવીને તેણે ઇંદિરાને નહિ મળવાનું કહ્યું. તે સાંભળતાં જ તે દિલગીર થઈ ગઈ. તે આવી રીતે એકદમ ક્યાંક પણ નીકળી જનારો નથી એ ચોક્કસ હતું. તેને માટે શંકા જ તેના મનમાં મુદ્દલે નહોતી. પરંતુ જ્યારે તે પોતાના મુકામપર મળ્યો નથી તો તે ક્યાં ગયો હશે ? કાંઈએ તેને ઓળખીને પકડ્યો તો નહિ હોય ? જે પકડ્યો હોત તો તેને માટે ગડબડ મચી હોત. આદશાહ પાસ ખચર આવ્યા વિના વચ્ચમાં ને વચ્ચમાં તેને કાંઈ શિક્ષા આપવી સંભવતી નથી. શું હશે ? તેનું શું થયું હશે ? આદશાહનો તેણે મોટો અપરાધ કર્યો છે તો તેને આદશાહે મારી નાંખવો જોઈએ ! પણ આદશાહ તે સ્થિતિમાં નથી. તે માંદો છે અને તે રોશનઆરા બેગમના કેદમાં પડ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં તેમ તો કંઈ થાય નહિ. ત્યારે તે ક્યાં ગયો હશે ? તે મને છોડાવવાની તજવીજમાં છે તો આટલા દિવસ તેની મહેનતનું કંઈ પણ પરિણામ થયું નહિ હશે ? વાસ્તવિક કંઈ પણ તેને જણાવવાનું હશે, પણ તે કંઈ જ નથી. ખરેખર તે કંઈક સંકટમાં પડ્યો હોવો જોઈએ. તેમાં કંઈ શક નથી. તેના શિવાય બીજું કંઈ જ કલ્પના તેને આવતી નહોતી.

મસાઉદની એક નિષ્ઠા.

અતિશય કૂર જનાવરો પણ કોઇ કોઇ વખત એકાદ માણસની પાસે ગોકળ ગાયના જેવાં થાય છે. તેવી જ હાલત મસાઉદની ઇંદિરાની પાસે થઇ હતી. તેના મનમાં તેના વિષે ઘણો જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ તે પ્રેમની જોડે તેના પર પૂર્ણ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તે એટલી બધી થઇ હતી કે, તેણે કોઇ વખતે પણ તેના શરીરનો સ્પર્શ જ્યો નહોતો અથવા તેના મનને જરા પણ દુઃખ થશે એવું કંઇ પણ કામ તેણે કર્યું નહોતું અથવા શબ્દે ઉચ્ચાર્યો નહોતો. એકાદો ઇમાનદાર કુતરો, પોતાના માલિકને આનંદ આપવાનાં કામ કર્યાં છે અને તેની મરજી જાલવવાનાં કામ ક્યાં છે, એ જેમ પોતે જાણે છે, તેમ તે જાણતો હતો. પોતે છાદુસિંહ વિષે તપાસ કરી, પરંતુ તેનો પત્તો મળ્યો નહિ એવું ઇંદિરાને કહેતાં તેને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું. પરંતુ તે કહેતાં જ તેણે વચન આપ્યું હતું કે હું હરેક રીતે તેનો પત્તો મેળવીશ. તે દિલ્લી છોડીને ગયો હશે તો તેની ખબર મેળવ્યા વિના રહેનાર નથી એવું તેને સમજાવ્યું હતું. પણ દિલ્લી છોડીને તે ગયો જ નથી એવું ઇંદિરાને લાગતું હતું. તે ક્યાંક પણ સંકટમાં પડ્યો હોવો જોઈએ તેને માટે તેને શંકા લાગતી નહોતી. પણ શુભ ગભરાતો હતો એટલા જ માટે કે, તે સંકટ કેમ જાતનું છે? અને તેમાંથી તે નીકળ્યો કે નહિ? કે તેમાં જ આપઘાત થયો? ઇંદિરા હવે પહેલાના કરતાં ઘણી જ સ્વતંત્ર હતી. કારણ બાદશાહે પકડીને લાવેલી દાસી પ્રમાણે તે હતી. ઉદેપુરી એગમનો તેના પર ચાલુ થતો આવતો હતો. એટલું જ નહિ પણ હવે જે કારસ્થાનાનો આરંભ થયો હતો, તે રોશનઆરા એગમની ઉપરીપણું કાઢવાને માટે તથા બાદશાહના મનમાં તેના વિષે ખરાબ વિચાર ભરી નાંખવાનો જે ઘાટ ઉદેપુરીએ આંધ્યો હતો, તેમાં ઇંદિરાની મદદની, તેને જરૂર પડવાની હતી. ઇંદિરા ઘણી જ કારસ્થાની તથા હુશિયાર છે તેવી તેની ખાત્રી થઇ હતી. તેમ તેને પોતાના વિશ્વાસમાં લાવવાનો નિશ્ચય કરીને તેણે હવે આગળ શી રીતે કામ કરવું? પોતાના વ્યૂહની રચના કેમ કરવી? એ વિચારમાં હતી. પરંતુ ઇંદિરાને ઘણી આગળ કરીને અથવા બાદશાહની પાસે મોકલાવીને કદાચિત્ પોતાના હાથે પોતાનો ઘાત થવાનો સંભવ પેદા થાય એવો પણ તેને ડર લાગવા લાગ્યો. ઇંદિરાની હોશીયારી તથા બાલવાની ચતુરાઈનો પોતે લાભ કરી લેતાં લેતાં ઔરંગઝેબ બાદશાહ તેના પર

રાજી થયા અને તેને પોતાની યોગમ કરી તો? એ બાદશાહ એટલે શું? તેનો પ્રેમ કમળના પાંદડાં ઉપર પાણીના જેવો છે. જ્યાંસુધી ટકે ત્યાં સુધી જ ડીક. એ કાં તો બીજી જગાપર ફસાયો કે પૂરો થયો, એવું તે સારી પેઠે જાણતી હતી, તેમ ઇંદિરાનો કેટલો ઉપયોગ કરવો અને કેટલો નહિ? એ મોટો વિચાર પડ્યો. ઇંદિરાએ રોશનઆરા યોગમના ઘણા ફર તુર્કી રખવાસોને પણ અંગળીને પોતાને બાદશાહના ઓરડામાં લઈને જોડી, ત્યારે બાદશાહના મનને સારી રીતે અંગળી મૂકવાને તેને કેટલો વખત લાગવાનો છે? એવું જાણાયથી શું કરવું? કેમ કરવું? એમ વિચાર કરતી તે બેડી હતી. બાદશાહની પ્રકૃતિ કેટલી સુધરતી ચાલી છે? વગેરેની ખબર આણવાને તથા વખતો વખત ચીઢીઓ પહોંચાડવાનું કામ તેણે ઇંદિરાની મારફતે તે તુર્કી સ્ત્રી દ્વારપાસને પૈસા આપીને ચલાવેલું હતુંજ. બાદશાહની તબિયત ઘણી જ સુધરવા માંડી હતી. શરીર સ્થિતિની જોડે તેની મનની સ્થિતિમાં પણ સુધારો થયો. ઉદ્દેપુરીની નવી ચીઢીઓથી તેનું મન ફર્યું. રોશનઆરા પોતાના મંદવાડમાં મોટી ખટપટ કરે છે એવી ખબર તેના કાનમાં આવી; પરંતુ આ બધી બીના એકદમ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડયાથી કંઈ લાલ થશે નહિ, એવું જાણ્યાથી તથા રોશનઆરાનો પ્રેમ પહેલેથી તેની તરફ હતો, તેમ તેણે નાના પ્રકારની મદદ કરીને રાજ્ય મેળવી આપ્યું હતું, તેથી તેના વિરદમાં ઘણીક બીના સાંભળી તો પણ તે દાબી રાખીને, પોતાની ચાલચલણ પહેલાં પ્રમાણે રાખવાનો તેણે પોતાના મનથી નિશ્ચય કર્યો. માત્ર દહાડે દહાડે તેના હાથમાંથી બધા અધિકાર-જે અધિકારથી બીજા ઉપર તે ગમે તેવી રીતે હકુમત ચલાવી શકતી હતી, એવા બધા અધિકાર-કાઠી લીધા. પોતે હવે આગળના જેવી વાતને પાત્ર નથી, તે તેને જાણાઈ આવ્યું હતું અને તેથી તે પોતાના ગુલામો, જોગળઓ, દાસી વગેરેની સાથે ઘણી જ ખરાબ રીતે ચાલવા લાગી. કોઈ સાથે કશું-કંકાસ કરવા મળતો નથી, તેથી તે ધુંધવાઈ રહી. જેમ કુતરાને જે કંઈ પણ મળે છે, તેને ચાવતો ફરે છે, તેમ તેની હવે આ હાલત થઈ. એવી સ્થિતિમાં તેને એવું જાણાવ્યું કે, હવે મારે અહીંયાં રહેવું નહિ જોઈએ. ક્યાંઈ પણ બહાર જવું જોઈએ.

એ પ્રમાણે ઔરંગજેબને પોતાની મતજબ જાણાવી, પરંતુ ઔરંગજેબ તેને સારી પેઠે જોગખતો હતો. એ મોટી ખટપટ કરનારી છે; ક્યે વખતે શું કરશે? તે કળી શકાય નહિ. પોતાના વિષે તેના મનમાં આટલી વિરક્તતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તો તેને આવી સ્થિતિમાં અહીંથી દૂર જવા દેવી, એ પોતાના હાથથી ભયંકર કારસ્થાનો કરીને પોતાને ગાદી ઉપરથી દૂર કરવાનો લાગ તેને આપવા જેવું છે, એમ તે સારી રીતે જાણતો હતો.

તેમી તેણે, “છટ છટ, તું અહીંથી ક્યાંઈ ગઈ તો જનનાનખાનાની કંઈ પણ વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, તું તેમ કરતી ના. તારાથી મહેનત થતી નહિ હોમ તો તું ગુપચુપ એસી રહે, પરંતુ ક્યાંઈ પણ જતી ના. મને તારી જોડે દહાડામાં એક વાર પણ મુલાકાત નહિ થયાથી સાંઝે લાગતું નથી.” એવું કહેણ મોકલીને તે કદાચ તરત જ નીકળી જશે, એ લયથી તેના પર વિશેષ સખ્ત નજર રાખવાની તજવીજ કરી.

પેલી તરફ ઉદેપુરી બેગમે પોતાના સમાચાર જણાવવા, તેમ જીવની પરવા નહિ રાખતાં, હર પ્રયત્ને અંદર આવી અને તેનો રોશનઆરા બેગમે ધણો છળ કર્યો, અપમાન કર્યું, તેના મોં પર ગાળો ભાંડી, એ આદશાહના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારથી, આદશાહ તેના પર ધણો જ ખુશ થયો; અને પહેલાના કરતાં પણ તેના પર વધારે પ્રેમ કરવા લાગ્યો, પરંતુ હવે પોતાને તેને માટે કંઈ કરવાનું નથી. હાલ તો છોડુસિંહને માટે ખુલાસો કરવાનો છે. પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે, રોશનઆરા બેગમને હવે પોતાનાં દાસદાસીઓ તથા ખોળખોળની જોડે લડાઈ ટંટા કરવા સિવાય ખીજું કંઈ પણ કામ રહ્યું નહોતું, એવી સ્થિતિમાં તેને એક દહાડો પોતાના ખોળખોળના ઉપરીની તરફથી પકડી લાવેલા કારીગરની યાદ આવી. તેણે ફરકશાહને હુકમ આપ્યો કે, ઉદેપુરી બેગમના મહેલમાં ગયલા પેલા કારીગરને પકડીને કેદમાં રાખવાને કહ્યું હતું, તે ક્યાં છે? લાવ જોઈએ. તે આજ્ઞા થતાં જ, પેલા ચિત્રકારને મીઠું ખોલીને તથા ધણી યુક્તિથી બૂલથાપ આપીને તેને નાસી જવા દીધો નહિ, તેમ નસાડી મૂક્યો હોત, તો આજે પોતાને હાથીના પગ નીચે મરવું પડત, પણ તેમ ન કરવાથી તેને આજે અતિ સંતોષ થયો. તેણે તરત ધણું જ નમી કુર્નિસ કરીને કહ્યું, “હા બા સાહેબ! તેને તો મેં કેદ કર્યો છે, તેને માટે આપનો શો હુકમ થશે? અને ક્યારે થશે? તેની હું રાહ જોજો છું. તેને લાવવાના હુકમ જો થતો હોય તો હું હમણાં તેને હાજર કરું છું, તેને ધણા જ સખ્ત કેદખાનામાં પૂર્યો છે.”

રોશનઆરાએ તરત તેને લાવવાને કહ્યું. તેમ ફરકશાહે તરત તેને તેની સામે ઉભો કર્યો. છોડુસિંહના ધણા ગુણોથી તથા ચતુરાઈથી તે બધાને પ્રિય થયો હતો, તેથી તેને ખાવા પીવાની તથા ખીજી કાંઈ પણ જાતની ખોટ રહી નહોતી. તેનું શરીર વધારે દુર્બળ થયું નહોતું. તે રૂપમાં પણ દેખાવડો હતો અને તેના ચહેરા પર એક જાતનું બુદ્ધિ તેજ જણાતું હતું, તે ધણો જ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. રોશનઆરા માણસની પારખ કરવામાં ધણી જ ચતુર હતી. આ માણસ ધન્ધો રોજગાર કરનાર કારીગર નથી એવું તેણે તરત અનુમાન કર્યું, અને એકદમ તેના

મનમાં કંઈક વિલક્ષણ વિચાર આવ્યા. આ કારીગરનો પોશાક પહેરીને તથા વેશ ધારણ કરીને આવેલો કોઈ પણ સરદાર રજપૂત હોવો જોઈએ. તે આવી રીતે શા માટે આવ્યો હશે? ઉદેપુરી બેગમના મહાલ સુધી આવ્યો તો તેનો એકદમ અંદર શી રીતે પ્રવેશ થયો? એવી તરેહના તેના મનમાં ઉપરાયાપરી વિચારો આવવા લાગ્યા, તે પોતાના મનમાં ને મનમાં બોલી, “આ જો કોઈ પણ હોય, અને કોઈ પણ મતલબથી આવ્યો હોય, તો ઉદેપુરી બેગમની ખરાબી કરવાનું મને સાફ સાધન મળ્યું છે.” આલમગીરના મનમાં તેના વિષે ખરાબ વિચાર ભરાવ્યાથી પોતાને તેને ત્યાં આવવું ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે, એવું તેના મનમાં લાગ્યું. આવા ઉદ્દેશથી પોતે તે પછીનો બધો વ્યૂહ રચવાનો મનસુબો કરીને તરત જ તેને પૂછવા લાગી, “તું કારીગર જણાતો નથી. તું ખરેખરો કોણ છે? તે કહે. અમસ્તી દગાબાજની થાપો મારી પાસે ચાલવાની નથી, એ તને માલમજ છે. મારી કીર્તિ કાનમાં નહિ ગઈ હોય એવો માણસ આજે આ દુનિયામાં એક પણ નથી? બોલ શું છે?”

છોટુસિંહ તે સાંભળીને ગભરાયા પ્રમાણે વેશ કરીને બોલ્યો, “બેગમ સાહેબ! હું એક ગરીબ કારીગર છું; મૂળ તો રજપૂતાનાના જોધપૂરનો છું, પણ ઘણા વર્ષથી ઈલાહાબાદમાં હતો. ત્યાં હમણાં ગુજરો ચાલતો ન હતો, તેથી અહિંયાં મારા મસિયાઈ ભાઈ જોઈમલ છે તેની પાસે આવ્યો છું; કારણ જેને કંઈકામ આવડે છે તેને આ દિલ્લી શહેરમાં પેટ ભરવાની અડચણ પડતી નથી. સ્ત્રી છોકરાંને અલાહાબાદમાં છોડીને આવ્યો છું. જોઈમલની ઓળખાણથી મને આ આલમગીરપુરમાંના મોટા તસખીરવાળા સોદાગરની દુકાનપર નોકરી મળી હતી. જનાનખાનામાં આપની પાસે જવાની મને વર્દી થવાથી, તેમ આપના ચરણમાં રહી, ગુણ દેખાડીને ચાર પૈસા મેળવવાની વરદી થવાથી, ખટખટ કરીને હું આવ્યો છું. પણ મને! અહિંયાં આવવા બીજોજ પ્રસંગ પડ્યો. પૈસો તો મુદ્દલે મળ્યો નહિ, પણ આ ગરીબ માણસને કેદમાં પડી રહેવું પડ્યું. ઐરી છોકરાં અલાહાબાદમાં ભૂખે મરતાં હશે. આપ આપની પાસે રાખવાની કંઈ પણ કૃપા કરો તો સાફ.”

રોશનઆરા સાથે બેગમે પોતાની પાસે આવેલું લાંબું બોલવું કદી પણ કાંઈને બોલવા દીધું નહોતું, પરંતુ છોટુસિંહ કહેતો હતો તેટલો વખત તે એકસરખા તેને નખથી માથા સુધી જોતી હતી. તેનું બોલવું, તેના હાથના ચાલા, તેની ઉભા રહેવાની અકડાઈ એ સર્વ તેણે સારી રીતે નીરખીને જોયા પછી તે ધણીજ ગુસ્સે થયલા ચહેરાથી એકદમ બોલી, “તેં ગમે એટલું છેતરવાનું લાંબું ટાલેલું કર્યું, તોપણ હું છેતરાવાની નથી. તું ખરે-

ખરે કાણુ છે? તે મને શું જણાયું નથી? તોપણ તારા હાલ હવાલ કરીને તારે જીવ લીધા શિવાય હું રહેનારી નથી. હવે હું તુંને શું કહું છું તેથી તું ખરાબર સમજીશ. હું તને સ્પષ્ટ કહું છું કે તું કાણુ હોવો જોઈએ, તે ખાખત મને મોટા સંદેહ આવ્યો છે. તં પોતે કંઈ પણ કહ્યું નથી, તોપણ હું ખાત્રી ભરેલો પત્તો મેળવીશ, કદી પણ તેમાં ફરક પડશે નહિ. પછી તને કુતરો પણ ખાસે નહિ તેવી તારી હાલત કરીશ, એ તું પકું મનમાં રાખ. બોલ, આ લોકોની સામે કહેવાનું નહિ હોય તો હું તેઓને બહાર જવાનું કહું છું. પણ ખરું શું છે? તે બોલ્યા વિના તારે છુટકો થવાનો નથી. મેં તો તને નવાણું હિસ્સાથી ઓળખ્યો છે, તે પકું છે.”

છોટુસિંહ આ સાંભળીને ગભરાયલા જેવો થયો. કંઈક ગભરાયલા પ્રમાણે ચહેરા કરીને બોલ્યો, “જે મને આપે ઓળખ્યો છે તો હવે નવી જ જગાનો મને સમજીને, વગર કારણથી છળતા ના; એટલે થયું. નહિ તો કોઈ પણ મોટાએ આપનો અપરાધ ક્યો હોય, તેના જેવો કદી હું દેખાતો હઉં તેથી મને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડે, એવું ન થાય એટલી જ વિનતિ છે.” આટલું બોલીને ઘણો જ ગરીબ માણસ હોય તેની પેઠે નીચું માથું ધાલીને જોતો ઉભો રહ્યો. તેના ચહેરા ઉપરથી એવું જણાતું હતું કે, જાણે પોતાની તરફથી કંઈ પણ અપરાધ થયો નહિ હોય તથા વગર કારણથી પોતાના ઉપર આ લયંકર પ્રસંગ આવે છે એવું તેને લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તે ઉભો હતો ને યેગમ પોતાનું લક્ષ બીજી તરફ લગાડીને જોતી હતી. તે મનમાં કંઈ જુદો જ વ્યૂહ રચતી હતી. તે વ્યૂહ રચવામાં આવ્યો તેટલામાં તે એકદમ ઉપર જોઈને બોલી, “ફરકશાહ! એને અહિંથી લઈ જા, આમ આ કબૂલ થનાર નથી. તેના ઉપર સખત પહેરો રાખ. વળી ફરીથી હું પાછો તેને આણીને હાજર કરવાનું કહું ત્યારે તેને હાજર કરાવે. જા, ચાલ્યો જા, એને કેદમાં રાખી આવ.”

હુકમ મળતાં જ ફરકશાહ તેને લઈ ગયો. યેગમ એકલી જ કેટલોક વખત વિચાર કરતી બેઠી.

થોડીવારે તે ઉડી. તેણે ફરકશાહને હાંક મારીને કહ્યું, “હમણાં ને હમણાં જા, ને આલમગીર બાદશાહને મારા સમાચાર કહે કે, મારે હમણાં ને હમણાં તમને મળવું છે. મને બોલાવવી હોય તો હું ત્યાં આવું છું. ને તમે આવતા હો તો અહિંયાં આવો.”

આવા સમાચાર કંઈ વિરલ નહોતા. તેથી ફરકશાહને આ ખબર માટે આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. તે એકદમ ‘ડીક’ એમ બોલીને ચાલ્યો ગયો અને બાદશાહ ક્યાં હતો? તેનો પત્તો મેળવવા લાગ્યો. બાદશાહ ઉદેપુરીના મહેલમાં હતો, એવી તેને ખબર મળી. તેથી તેને એ સમાચાર પહોંચાડવાની

પંચાત આવી પડી; કારણ કે હવે પહેલાંના કરતાં એકીની સામાસામી વધારે ચાલેલી હતી. અહિંનાં માણસા ત્યાં આવતાં નહોતાં ને ત્યાંનાં માણસો અહિં આવી શકતાં નહિ. એવી સ્થિતિમાં આદશાહને ખબર પહોંચાડવા ત્યાં જવું તથા હમણાં ને હમણાં રોશનઆરા એગમ પાસે ચાલો, એ કહેવા જવું, એ તો તોખાહ પોકરાવે! રોશનઆરા એગમનું નામ અહીં લેવાથી સર્વની અન્દર ખળભળાટ થશે, વળી તે ઉદેપુરીના મહેલમાંથી ઉડીને આવે એ કેટલું ભારે છે? અને કેટલું અસંભવિત છે? ખીચારે ફૂરકશાહ મળવા જવાને અશક્ત હોવાથી પાછો ફર્યો. રોશનઆરા એગમ તેની રાહ જોતી હતી, તે આવતાં જ તેણે પૂછ્યું, “શું થયું! આદશાહ ક્યારે આવે છે?” ફૂરકશાહ શું જવાબ આપે? એ એગમનાં રૂમાલથી હાથ આંધીને લાચારના જેવો થઈને નીચું માથું ધાલીને બોલ્યો, “સરકાર! આદશાહ ઉદેપુરીના મહેલમાં છે. ત્યાં શી રીતે જવું? કાણ જવા દેય છે? અને શી રીતે સમાચાર પહોંચાડું?”

‘ઉદેપુરીના મહાલમાં છે’ આટલાં જ વાક્ય સાંભળતાં જ તેનો ક્રોધ તળિયેથી માથે ગયો અને તે એકદમ બોલી, “શું લડાઈના મેદાનમાંથી પાછો આવ્યો? કાલા મોંના! ત્યાં ઉભું રહેવું જોઈતું હતું, મને શું કહેવા આવ્યો? તને ચાખકાની નીચે ફેડવો જોઈશે, તદ્દન ચાખકાની નીચે. કાણ છે રે...” એવું કહેતાંજ ફૂરકશાહ ઘણાંજ લાચાર થઈને ફક્ત પગની નીચે લોટવા લાગ્યો. “હું જઈને ઉભો રહું છું, સમાચાર લાગ્યા શિવાય હું પાછો આવીશ નહિ.” આવી રીતે ઘણાંજ કાલા-વાલા કરીને તે બોલવા લાગ્યો. “ચાલ, ત્યારે ઉઠ, સમાચાર પહોંચાડી આવ! તે ખબર પહોંચાડતાં મરી જાય તો હરકત નથી.” એવું કહીને તેણે તેને એક લાત મારી. જીવથી બચ્યો એવું ધારીને ફૂરકશાહ ગુપચુપ ઉડીને નાઠો, પરંતુ પછી શું? હવે આ ખબર પહોંચાડવાના પાપમાંથી શી રીતે છુટાશે? વળી પોતાની ખબર પોતે પહોંચાડશે શી રીતે? એ વિષય કંઈ પણ તેને સૂઝ્યું નહિ. આખરે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઉદેપુરીના મહાલના દરવાજા પર ઉભું રહેવું અને ખબર પહોંચાડવા શિવાય પાછું જવું નહિ. તેના વિના ખીજે ધલાજ ન હતો? તે ઉભો રહ્યો. એક સરખો ઉભો રહ્યો. ઔરંગઝેબ ક્યારે આવે? અને પોતે ક્યારે ખબર કહે? એવું તેને થયું. પરંતુ તેનાં નસીબ ઘણાંજ ખરાબ હતાં. ઔરંગઝેબ તે દહાડે ઉદેપુરીના મહાલમાંથી બહાર નીકળ્યોજ નહિ. તે દહાડે ફૂરકશાહે પણ તેવીજ રીતે મહાલની આસપાસ ગાળ્યો. ખીજે દિવસે જ્યારે રોજના વખતપર આદશાહ આમ દરબારમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે ફૂરકશાહ, રીત પ્રમાણે તેની પાસે જઈને દડદડ રોષ પડ્યો. પછી હાથ આંધીને ધુનિસ કરીને ઉભો રહ્યો. આદશાહે પૂછ્યું, શું છે? ફૂરકશાહે સૌ ખબર કરી.

આદર્શો તે સાંભળીને થોડો વખત વિચાર કરીને બોલ્યો, “હીક છે. દરબારનું કામ પૂરું કરીને આવું છું, એવું કહે.”

એમ કહું કહેનાર છે? તેની કંઈ પણ કલ્પના આદર્શો કળી શક્યો નહિ. તે શું કહેનાર છે? યોગ્ય કાળે જણાશેજ.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

—:૦:—

રસ્તામાં.

વાંચનાર! આપણે ખીયારા શામળ પંડિતને પેલી લયંકર જગ્યાએથી માત્ર દોરડેથી લટકાવી નીચે જ ટાંગી રાખ્યો છે, માટે એની પણ શી અવસ્થા થઈ? તે જણાવવું જોઈએ. દોરડેથી લટકી, સરકતો સરકતો શામળ પંડિત તે કરાડની નીચે જમીન ઉપર જેમ તેમ કરીને આવ્યો તો ખરો, પણ ત્યાં આવતાં એનાં ગાત્ર તો શિથિલજ બની ગયાં. ફકિમણીના મહેલનાં પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જોશી બાવાની પણ આ જ દશા થઈ હશે કે કેમ? તત્તો નિચાર શામળ પંડિતને આ વખતે આવ્યો. ગમે તેમ થાય, પણ પુરાણમાં વર્ણવાયલા ફકિમણીના જોશી બાવાની કીર્તિને ઈચ્છનાર આપણો શામળ પંડિત તો કાર્યસિદ્ધિ ક્યાં વગર રહેવું નહિ, એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો. જે પ્રમાણે ફકિમણીની પ્રેમપત્રિકા લઈ, શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં જઈ જોશી બાવા સન્માન પામ્યા હતા, તેવું સન્માન આપણને પણ મળશે, એવી હોંસમાં ને હોંસમાં પંડિત નીચે આવી પહોંચ્યો.

દોરડેથી સરી આટલે નીચે ઉતરવાનો અભ્યાસ ન હોવાથી, શામળ પંડિતને ઉતરતે ઉતરતે લાગેલા આંચકાઓથી, નીચે ઉતરી જમીન ઉપર પગ લાગતાં વાર જ તે ખીયારાથી, “ઓય બાપ રે!” એમ બોલી જવાયું. તરત જ સાથે આવેલા માણસે એને અટકાવ્યો. તે બોલ્યો, “પંડિતજી! જરા ધીરે ધીરે બોલો. હવે જો તાણીને બોલ્યા તો ધકકો મારીને ફેંકી જ દઈશ. તમને ખબર છે કે આપણે ક્યાં અને કેવી રીતે આવ્યા છીએ? જરાએ અવાજ બહાર સંભળાયો, તો જાણો છો કે બહાર કોણ તમારા કાકા બેઠો છે? આ રસ્તો કોઈ જ જાણતું નથી, અને તેની જો આ લોકોને ખબર પડી, ગઈ તો પછી શી વલે થશે, તે જાણો છો કે? માટે ગુપ્તગુપ્ત ચાલવા માંડો.” શામળ પંડિતનો આખો જન્મારોજ મસ્કરી અને ગમ્મતમાં મયેલો, એટલે એનાથી એક ઘડીએ ચુપ તો રહેવાયજ શાનું? તોપણ પેલા માણસે જે ગંભીર અવાજથી એને કહેલું તેથી પંડિતજી તો ચુપ જ થઈ

ગયા. પંડિતજીની તો જાણે શકુન્તલાના મસ્કેરા વિદૂષકને ઇન્દ્રના સારથિએ દબાવ્યાથી જે દશા થઈ હતી તેવીજ દશા આ માણસના આગળ બની ગઈ. તેને મ્હોંડે તો જાણે હવે ટાંકા મરાયો હોય એમ થઈ ગયું. તો પણ તેનો સ્વભાવ પડયો તે કાંઈ જાય? વારે ધડીએ પેલાના કાનમાં પેસી પુછ્યા કરે, “કેમ લાઈ, હવે બોલું કે? હવે તો બોલુંને?” ફરીથી પાછું પેલા સાથે આવનારે કહ્યું, “ચુપ! ચુપ રહો! નહીં તો કોઈ કાંકો તમારો ને મારો આટોજ કાડી નાંખશે.” આ સાંભળી પંડિતજી તો છેકજ મુંગા મુંગા ચાલવા લાગ્યા. તે મનમાંજ બોલવા લાગ્યો, “એક વખત આના હાથમાંથી છુટ્યો કે પછી ખુબ બોલીશ અને ગાઈશ. હમણાં તો આ જમ ક્યાં જ પવા દે તેવો છે? પછી એ ક્યાં ના કહેવા આવનાર છે?” આમ વિચાર કરતો જાય અને ચાલતો જાય! દસેક ડગલાં ચાલે ને પાછો ઉભો રહી પેલાની પાસે ધીમેથીજ બોલવાની પરવાનગી માગે, એટલે વળી પેલો એને ધમકાવે. શામળ પંડિતને તો બોલ્યા વગર ચેનજ ન પડે.

એમ કરતે કરતે કિલ્લાથી ત્રણેક ગાઉ નીકળી ગયા ત્યારે પંડિતે વળી પુછ્યું; “કહે, કેમ લાઈ! હવે તો બોલુંને? હવે તો મારો કે તારો કાંઈનોએ બાપ સાંભળનાર નથી.” પંડિતને બોલવાની રજા મળી. પછી તો પુછ્યુંજ શું? પંડિતજી તો પાંજરામાંથી વાઘ છુટ્યો હોય તેમ બસ ખુબો અને ખરાડજ પાડવા મંડી પડ્યા. સદ્ભાગ્યે આ દેકાણે ઝાડી એવી તો ઘાટી હતી કે પોતાનાથી ચાર આઠ કદમ છેટે ચાલતું માણસ પણ ભાગ્યે જ જોઈ શકાય. પેલા મુકવા આવેલા માણસને હજી ત્રણ ગાઉ સાથે જવાનું હતું. તે જગ્યાથી થોડેક દૂર આવી પહોંચ્યા કે પંડિતની નજરે પંદર વીસેક ભિંછ પડ્યા. પહાડી ભીંછ એટલે રાક્ષસ કુળને પણ લજવે તેવાજ! પંડિતજીના તો જોમને જોમને હાંમળ ગગડી ગયા. તે તો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, રૂકમણીની પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જોશીબાવાને પણ આવા જ જરાસંઘના મોટા ભાઈઓ રસ્તામાં મળ્યા હશે કે શું? પણ એવા કોઈ મળ્યા હોય એમ મને યાદ આવતું નથી! એટલે માની લીધું કે, ના, આ તેવા જરાસંઘના ભાઈ તો નહિજ હોય. એટલામાં પેલા સાથે આવનાર માણસે ભિંક્ષોને, પંડિતજીની સાથે જઈ તેમને ચુપ રૂપ મુકી આવવાની વરદી આપી. તે જોમને પંડિતજી જરા ખુશ થયા.

શામળજી જરા નિર્ભય થયા લાગવાથી અનેક કલ્પનાઓ બાંધતા ચાલ્યા. એક તો આખી રાતનું જાગરણ, તેમાં વળી ચાલતે ચાલતે સવાર થવા આવેલી, એટલે પંડિતજીના પેટમાં તો ભુખ કંડકડીને લાગી. પણ કહે કાને? પછી એણે તો કલ્પનાભોજનજ કરવા માંડ્યું. રૂકમણી

સ્વમેવરના ગીતમાં પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જ્ઞેશીઆવાનું શ્રીકૃષ્ણના મંદિ-
રમાં કેવું સાંઝ આતિથ્ય થયું હતું, તેનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. હવે પૂર્વ
દિશા તરફ જરા જરા રસાયણો જણાવા લાગી. પક્ષીઓ પોતાના સુમધુર
શબ્દથી સૂર્ય ભગવાનને સ્વાગત કરતાં હતાં. સાતપૂડાના અતિ સુંદર
મેદાન અને અરણ્યની શોભા આ વખતે ખરેખર અવર્ણનીય જ
લાગતી હતી. શું ત્યાંની મધુર હવા, શું ત્યાંનાં પક્ષીઓનું ગાયન,
કેટલાં સુંદર ત્યાંનાં વૃક્ષો, સ્વરૂપમાં આ સૃષ્ટિના સર્વ રમ્ય અને મધુર
ભાવ આ સ્થળે જોવામાં આવતા હતા. તેમાં વળી પ્રાતઃકાળનો સમય!
આ શોભા જોઈને તો અતિ દુર્મુખ અને દુર્મિષ્ટ માણસનું મન પણ પુલ-
કિત થયા વગર રહે નહિ, તો શામળ પંડિત સરખા ખુશ-
મિજાજ માણસને તો કેવો આનંદ થાય, તે વર્ણવવાની જરૂર નથી.
તેમાં વળી પંડિતજીનેજ જરાક ભૂખે ઉરકેરેલા, તેમજ રૂકિમણિનાં શ્રી
કૃષ્ણને ત્યાં આતિથ્ય પામેલા જ્ઞેશી આવાનું સ્મરણ થયાજ કરતું
હતું, એટલે પછી પંડિતજી તો મોકલે અવાજે ગાવાજ લાગ્યા. જરા
ખોખારા કરી, પોતાની શૈલિ પ્રમાણે જરા હું હું હું હું એમ ગણગણી,
ગાવાની શરૂવાત કરીજ દીધી.

દોહા.

હોહો જ્ઞેશીજી, મલ્યો હુધ રસોધ તય્યાર,
સખિયન મંગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકર મનુહાર.

- હરિયા યુંગ મંડોવરાલ્યાવૌ ઉજ્જલ ભાત કરાવો, ૧
ચોખાચાવલ ધિરત ધણેરા વૃંદો દાહું મિલાવો.
- છપ્પન ભોગ છતીસૂ બિજન એકસુ એક સવાયો, ૨
ચોખાધૃત શ્વેત ધેનુકા ખૂરો માહું રિલાયો.
- સાખૂની મિસરીકોસીસે ધણા ધિરતકો ધાયા, ૩
ધેવરપાક જલેખી ખુરમા માલપુવો સરસાયા.
- લાડૂ પેઢા બરશી મુરખી બહુ પકવાન મંગાવો, ૪
મોતીચૂર મગદકા લાડૂ દિજ રચરચકે પાવો.
- કેલામૂંગા ભાંત ભાંતકે પાપડ વડા મુંગોહી, ૫
સકલ પાક અતિ સુંદર બનિયા સખસે અધિક ફલોહી.
- કોલો પેડો બેગન તોડ આખાસે આચારો, ૬
ખારક દાખ બિદામ ખોપરો ખટો ફોગ ફુલગારો.

હોહો જ્ઞેશીજી, મલ્યો હુધ રસોધ તય્યાર,
સખિયન મંગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકર મનુહાર.

રચરચજીમોં વિપ્રજીયોં લાયક કષ્ટ નહીં,
નિરમલ ઝારી ગંગાજલકી અચબન દિયોકારધ. ૭

થોરે કુમીનહીં કાહે કી અનદાતા મહે દાયા,
પદમ ભગનેસી મનભાયા નીકા વિપ્રજી માયા. ૮

હોહા.

ખીડીપાનકપૂરકી, દીદખણી બલખીર; માલામોતી મૂંદડી, ઔરપટંબરચીર.
હોકો જોસીજી મલ્યો, હુધ રસોઇ તથ્યાર; સખિયન મંગલ ગોવિયા, કૃષ્ણકરે મનુહાર.

આ પ્રમાણે પંડિતજીએ પોતાના કંઠગત અવાજમાં ગાવાનું તથા
એ હાથવડે પગની ઝાંઘો ઉપર વગાડી, મારવાડી રીતની પખવાજને
તાલ મેહોંએથી આપતા જવાનું કામ ચલાવ્યું. એટલે પછી શું પુછવું ?
જંગલના લિલ્લો પણ આ તાલસુરયુક્ત મધુર ગાયન સાંભળી, ખુશ
ખુશ થઇ ગયા. લયનું જરાપણ કારણ ન હોવાથી પંડિતના સાથીઓએ તેને
દ્યાવ્યો નહિ. મન મોકળું કરીને પંડિતને જેટલું ગાવું બળવવું હતું
તેટલું તેમણે ગાવા દીધું. પેલા લિલ્લો પણ પંડિતના ગાયનથી, હાવ-
ભાવથી, મુખ મૃદંગ વાદ્યથી, વચ્ચે વચ્ચે અટકી આલાપથી ગાયન
કરતા જોઇને, તેમ તેઓએ આખા જન્મારામાં નહિ ખાધેલા હોય
એવાં પકવાન્નોનાં નામ પણ સાંભળીને, પંડિતજીને તો, “વાહવા,
પંડિતજી! વાહ તમારું ગાયન!” “એમ જ સાચાશી આપવા લાગ્યા.
પંડિતજી પણ પોતાની ભૂખતરસ વિસરી જઇ, તેમને બધાને
પોતાની સાથે તાલ સુરના અદ્ભૂતમાં મગ્ન કરી નાંખી, ફરી
ફરીને એની એ જ કડીઓ ગાતા હતા. આ વખતનાં પંડિતજીનાં તાન,
એમની મુખમૃદંગના તાલ, એમની ગરદનની મરોડ, એમના હાવભાવ,
તેમ જાણે ખરેખર જ પકવાન ખાતા હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે મેહોંના
બચકારા બોલાવવાના તથા આંખના મિચકારા કરવાના ભાવ જોઇને,
શ્રોતાઓને તો ઘણી જ ગમ્મત પડી. તેમ એમને એ પ્રવાસ પણ
ખુબ આનંદવાળો લાગ્યો. બપોરને સુમારે બધાએ થાકી જવાથી એક
ઝાડ નીચે મુકામ કર્યો. આટલી વાર સુધી તો એટલાં બધાં પકવાંનોનું
કલ્પના ભોજન જ થયું હતું, પણ હવે તો બપોર થયા હતા એટલે
એમાંનું તો કાંઈએ કામ લાગ્યું નહિ. પેટમાં તો કુરકુરીયાં રમવા લાગ્યાં,
અને પંડિતજી તો આમ તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યા. પણ રાત્રે નીકળ-
વાની ગરબડમાં પંડિતને કોઈએ એક મુઠી ચણા પણ બાંધી આપ્યા
નહોતા, તો ગોળપાપડી અને બરફી તો હોય જ ક્યાંથી? સુઝા પાંઝા
રોટલોએ મળવાનું રૂકાણું નહોતું. એટલે હવે પંડિતજી તો ખરેખર આમ
તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યા. લિલ્લો હવે પંડિતજીને બનાવવા લાગ્યા.
એક પ્રચંડ ભીલ પોતાના ખોખરા અવાજે પંડિતજીમા ગાયનની નકલ
કરી હું હું હું હું કરી કહેવા લાગ્યો:—“પંડિતજી, સાંભળો, પંડિતજી, સાંભળો.

છાપનભોમ છર્તોસું બિજન

એકસું એક સવાયો,

સાવની મિસરીકો સીરો

ધણા ઘિરતકો ધાયો.

ઉઠો નેશીજી મલ્યો

હુધ રસોઈ તય્યાર,

સકલપાક અતિ સુંદર બલિયાં

સખસે અધિક ફલોડી.

કેલા મુંગા ભાંત ભાંતકે

પાપડ વડા મુંગોડી,

એ લિલ્લનો ખોખરો અવાજ, અશુદ્ધ વાણી, અને તેમાં શામળ પંડિતની બરાબર નકલ કરતો હોય તેમ તે ઝાંધો ઉપર હાથવતે વગાડતો, મુખમૃદંગના તાલ આપવા લાગ્યો. આ જોઈ ત્યાં બેઠેલા બધા લિલ્લો તો હસતે હસતે આજોડી જ પડ્યા. શામળ પંડિત તો આશીયાળા જેવો બની ગયો. એને જરાએ હસવું આવે નહિ. દહાડામાં ફટલીએ વાર જમનાર તેને આજે બપોર થયા છતાં ચપટીએ મળેલું નહિ, એટલે એની વિકળતાનો તો પાર જ રહ્યો નહિ. આ જોઈ બધા લિલ્લો તો એને—

ઉઠો નેશીજી નાહી લ્યો, રસોઈ થઈ તૈયાર.

હું હું હું હું હાં !

આ કડી ગાઇ ગાઇને ચીડવવા લાગ્યા. છેવટે તેમના મુખ્ય આગેવાને ખીજવાઇને બધાને ધમકાવ્યા ત્યારે જરા જંપ્યા. પછી લિલ્લનાયકે પોતાના લિલ્લો પાસે કાંઈક કંદમુળ વિગેરે મંગાવી આપ્યાં, તે સારી રીતે જમ્યા બાદ પંડિતજી જરા શુદ્ધિમાં આવ્યા. ધ્રુવી પાછો પોતાનો રંગીલો સ્વભાવ તેમણે દેખાડવો શરૂ કર્યો. આગલી આખી રાતનો ઉગ્મગરો હોવાથી પંડિતજીને નિદ્રાદેવી ધીરે ધીરે કબજે કરવા લાગી. પંડિતજી તો ગાતા ગાતા જ ઝુકી ગયા અને ધોરવા લાગ્યા. દિવસ જરા નમ્યો, પાછલા પહોરની છાયાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. બધું મંડળ ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યું. મોજ કરવામાં અને ગાવામાં આપણા પંડિતજી જેટલા તૈયાર હતા તેટલા જ તે ચાલવામાં પણ ઝડપવાળા જ હતા. ઘડીએ ગજ જમીન માપે એટલી બધી ઝડપથી ચાલતા હતા! દરરોજની પાંચ છ ગાઉની મજલ મહા મુશીબતે જ કરી શકતા. ત્રીસ ચાળીસ ગાઉની મજલ કરનાર બીલ્લ લોકોને આ રગશીઉં ગાડું મળેલું, એટલે તેઓ તો એનાથી કંટાળી ગયા. થાકીને કોઈ લિલ્લ કહે કે, “પંડિતજી! તમારાથી અમારી સાથે ચાલી શકાતું નથી, તો આવો, તમને અમારી ખાંધે લઈ લઈએ, ત્યારે

બિચારા પંડિતજી આ જરાસંધના ભાધથી બહીને વેગળે રહ્યા રહ્યા જ નાના કહ્યા કરે. ત્રણ ચારેક દિવસ ચાલતાં ચાલતાં થયા, તેવામાં એક માણસ રસ્તાની બાજુ ઉપર પડ્યો પડ્યો રડતો તેમની નજરે પડ્યો. આ જોઈને શામળ પંડિતને જરા મોજ લાગી. તેઓ તેની પાસે જઈને કોણ છે કોણ નહિ એવી તપાસ કરવા લાગ્યા. પંડિતને લાગ્યું કે એના શરીરમાં કોઈક મોટી વેદના થતી હોવી જોઈએ, તેથી દયા ખાઈને તેને પૂછ્યું, “ભાઈ તું કોણ છે, કોનો માણસ છે? ક્યાં જાય છે?” પેલો પડેલો માણસ કેવળ વ્યાકુલ અવાજથી કહેવા લાગ્યો, “ભાઈ સાહેબ! હું એક ગરીબ લિશ્તુક છું, અને મારે ગામ જવા નીકળ્યો છું. રસ્તે ચાલતાં કોણ જાણે શાથી માંદું બન્યું શરીર રહી ગયું છે એટલે હવે તો જરાએ હલાતું કે ચલાતું નથી. તમારા-માંના કોઈને દયા આવે અને મહેરબાની કરી મને ખાંધે બેસાડી, મારે ગામ અથવા તો ગમે તે પાસેના કોઈ ગામમાં મુકી આવો તો આપનો ઘણો જ આભારી થઈશ.” ઉપલા વાક્યો તે મહામુશ્કેલીથી અચકાતો અચકાતો બોલી શક્યો. આ માણસની આવી દીન દુર્બળ સ્થિતિ જોઈને ખુશ મીનજી શામળ પંડિતને એની દયા આવી ગઈ. એટલું જ નહિ પણ સાથેના લિટલોનાં અંતઃકરણ પણ પલળ્યાં. “જતે જતે ગમે તેના ઉપર પણ ઉપકાર થાય તો કરવો જ જોઈએ,” એમ બોલી, લિશ્તુ નાયકે એક જાણુને એ માણસને ખાંધે ઉંચકી લેવા કહ્યું. લિશ્તુ લોકો નાયકના કેવળ આજ્ઞાકિત જ હતા, એટલે કોની મગદૂર કે ના કહી શકે? એક વખત આજ્ઞા થઈ એટલે વશે કે કવશે-મને કે કમને-ક્યાં વગર ઘૂટકો નહિ. આજ્ઞા તરતજ અમલમાં આવી. મંડળ પાછું ચાલવા લાગ્યું. પેલો માંદો માણસ પણ બહુ વાચાળ હતો, એટલે આપણા પંડિતજીને જોડી ભળી. બન્ને જાણુની જીભ હવે શું કામ સખણી રહે? વાતો ચાલવા માંડી. માંદામાં એક ગુણ જરા વિશેષ હતો, અને તે બડબડાટ કરવાનો. ખીન્ને કોઈ એને માટે કાંઈ પણ જરા બોલે એટલે ચટ લઈ એનું મગજ ખસી જાય, એટલે રસ્તે ચાલતાં શું શું બોલાય છે તે ઉપર જ એ ભાઈસાહેબની નીધા રહેતી હતી. ખાંધેથી ઉતારી જરા નીચે મુકે કે તરતજ ભાઈ તો ખુમો બરાડા પાડવા શરૂ કરી દે. જ્યાંસૂધી ખાંધે હોય ત્યાંસૂધી કાંઈ જ બોલે કે ચાલે નહિ. આથી ઉંચકનાર લિશ્તુને એવો જ જોશ આવ્યો કે, આ ભાઈ દોંગ તો નથી કરતા? જોશ આવતાં જ તે વાત પોતાની સાથે ચાલનાર ખીન્ન એક લિશ્તુને તેણે કહી. આ વાત પેલો માંદો સાંભળી ગયો, એટલે પછી, તમે બધા કોણ છો, ક્યાં જાઓ છો, આ પંડિતજી કોણ છે, એવી તપાસ આસ્તે

આસ્તે ચલાવવા માંડી-ને આવી પુછપરછ ચલાવવામાં લાઇસાહેબનું દુઃખ તો જાણે છે જ નહિ એમ થઇ ગયું. વેગળે પણ કાંઇ કાંઇ બોલતું ચાલતું હોય કે તરત લાઇસાહેબના કાન ત્યાં જ જાય, અને તે વખતે પણ દુઃખ જાણે જતું જ રહે. બે ત્રણ દિવસ થયા, એટલે એક દિવસે રાત્રે બધા ઉઠી ગયેલા, તે વખતે લાઇ તો સારી રીતે ઉઠે એવું છે અને ચાલે પણ છે એવું એક ભિલ્લે જોઇ લીધું. સવારમાં જ પોતાના માણસોમાં તેણે એ વાત કહી દીધી. આનો જોમ પેલા લાઇને પડતાં જ, “હવે તે મારાથી જરાએ હલાતું ચલાતું નથી, તમારી સાથે, હવે તો હું આવીશ નહિ, બીજા વળી કાંઇ હરિના લાલ મળશે તો જોઇ લઇશ, પણ મારે હવે તો તમારી સાથે આવવું જ નથી,” એવાં જ્ઞાનાં કાઠી, લાઇ તો ગળીઆ થઇને બેઠા. ભિલ્લો પણ આ અદમણીઓ ઉચકાને કંટાળી ગયા હતા, એટલે તેમણે એને કાંઇ આગ્રહ કર્યો નહિ. આ લાઇસાહેબને તો ત્યાં જ પડતા મુકી બધા ચાલતા થયા.

આ અપંગ માંદો માણસ કોણ હતો, તથા આ આટલે સૂધીજ સાથે શું કરવા આવ્યો, તેમ સાથે આવીને આપણી શી ચર્ચા જોઇ તેનો, આપણા શામળ પંડિતને અગર ભિલ્લના નાયકને અથવા ભિલ્લો-માંથી કાઢને પણ કાંઇ ખ્યાલ આવ્યો જ નહિ. તે લોકો તો પોતાના આનન્દમાં જ રસ્તો કાપતા આગળ ચાલ્યા જતા હતા. શામળ પંડિત ફરી પાછો ખુશ મિળનમાં આવી જઇને ગાયન કરવા મંડી પડ્યો;

એક ઉગે સૂર, કરે ભોજન કપૂર પૂર;
એકકે ન પેટ પૂર, ભાજીહી ન તાજ હૈ.

આમ ગાતો ગાતો શામળ પંડિત પોતાના સોજનીઓને આનન્દ કરાવતો ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ૐૐૐૐૐૐૐૐ

કંઈક ઈતિહાસ, કંઈક કથા.

ઔરંગજેબ ધણો જ નિયમસર કામ કરનારો હતો. તે મંદવાડમાંથી ઉડ્યો ત્યારથી પોતાના ઉપર અલ્લાની ખૈર થઇ, એવું પશું સમજીને વધારે નિયમસર વર્તનારો થયો. વખતોવખત મુકરર વખતે નમાજ પઢવા સિવાય તે કદીપણ રહેતો નહોતો. આગલા એક પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, તેણે મંદવાડમાંથી ઉઠતાં જ હિંદુઓના ઉપર એક કર બેસાડ્યો અને તે કર ધણો જ જખરીથી વસુલ કરીને તેના વસુલમાંથી

પોતાના જાતના ફકીરોને તથા સાંઘડ્યાને ખૈરાત વહેંચવાનો નિયમ રાઃ કર્યો. આ વસુલ બાદશાહીમાં નાનાથી મોટા હિંદુઓ સુધી, રાયથી રંક સુધી સર્વની પાસેથી લેવાની તજવીજ થઈ હતી. તે પૂર્ણ શી રીતે થાય તેના વિચારમાં તે રહેતો હતો. ગરીબ ગુરખાની પાસેથી ગમે તેવી જખરીથી તેણે તે કર લીધેજ. જે હિંદુ તેના રાજ્યમાં રહેતા હતા, તેની પાસેથી તે વસુલ કરીને લેવાની તેને મુદ્દલે પંચાતી પડી નહિ. આ કરની હકીકત ઘણીજ આશ્ચર્યજનક છે. આ કર ઐરંગઝેબે નવોજ પોતાના મગજમાંથી કાઢ્યો નહોતો. આરબસ્થાનમાં અમીર રાજ્ય કરતો હતો, તેના વખતમાં મુસલમાન બાદશાહે એવો ધારો કર્યો હતો કે, પોતે જે દેશ કબજે કરે, ત્યાંના બધા માણસોને મુસલમાન કરવા. જે તે નહિ થાય તો તેની પાસેથી જીજિયા નામનો કર લેવો. આ કર પણ નહિ આપે તો તે માણસની બધી વસ્તુઓ જપ્ત કરીને વખતે તેનો પ્રાણ પણ લેવામાં આવતો હતો. આવો ચાલ હિંદુસ્તાનમાં ઘણો કાળ સૂધી હતો. તે ચાલ પ્રમાણે મુસલમાની અમલોમાં હિંદુઓની પાસેથી કર લેવામાં આવતો હતો અને ગરીબ ખીચારા હિંદુઓ તે આપતા પણ હતા. પરંતુ પરમન્યાયી અકબરશાહની મોટી મદતવાકાંક્ષા એ હતી કે બધા ધર્મો એક થાય, એક ખીજથી કંઈપણ ઝઘડો ટટો નહિ કરતાં રહેવું. તેણે પોતાના ખીજ અસંખ્ય સારાં કામમાં સર્વથી મોટું સત્કર્મ એ કર્યું કે આ કર બંધ કર્યો. પછી જહાંગીર અને શાહજહાંના રાજ્યમાં પણ આ કર તદ્દન બંધ હતો. ઐરંગઝેબે પોતાના લાઇઓને મારીને અને પ્રત્યક્ષ પિતાને પણ માર્ગથી દૂર ખસેડીને, રાજ્ય પોતાના હાથમાં લીધું હતું. તે પોતે પક્ષે મુસલમાન કર્મયોગી હતો. તેનામાં સ્વધર્મ ફેલાવવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી. જે કાંઈ હિંદુધર્મ છોડીને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતો, તે તેને ઘણો વહાલો થતો હતો—પછી તેનામાં કંઈ ગુણ હો કે ન હો. જે મુસલમાન ધર્મ કબૂલ કરતા, તેનો દરબારમાં ચાહા થતો એટલું જ નહિ પણ, એવું કહેવાનું કારણ છે કે તેની તરફથી હિંદુધર્મપર વળગી રહેનારાઓનો ઘણો છળ થતો. વટલેલા હિંદુઓ પોતાના જેવા ખીજ ક્યારે થશે, એવું કહી તેઓને તેમ કરવા માટે ઘણા ઉપદ્રવો કરતા. પણ તેથી ઐરંગઝેબને ખરાબ લાગતું નહિ. તેણે તેવી બાબતને ઉલટું ઉત્તેજન આપ્યું. પછી શું પૂછવાનું? પરંતુ એમ કરવામાં પોતાનાં રાજ્યને ઘણું નુકશાન થાય છે, તે તેના ધ્યાનમાં ઉતર્યું નહિ. દિલ્લી શહેરમાં તેની સામે હુલ્લડ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

એક વખતે એક ડોસી પોતાનામાં જગદંબા અવતરેલી છે એવું જાહેર કર્યું, ને બાદશાહને બધાએ મળીને તખ્ત ઉપર ખસેડી નાખવો

અને બીજા કોઈને માદી ઉપર બેસાડવો, એવું લોકોને કહેવા લાગી, તથા તેમાં તમને ખચીત જશ મળશે એવું પણ કહેવા લાગી. તેથી કેટલાક માણસોએ તેના કહેવા પ્રમાણે હુલ્લડ શરૂ કર્યું. બાદશાહનું ઘણું ખર્ચ લગ્ન કરે તે વેળાએ કાણુલમાં તથા રજપૂતાનામાં અને દક્ષિણ તરફ ગયું હતું; ખુદ દિલ્લીમાં કોઈ વખતે સૈન્યની જરૂર પડશે એવું તેના સ્વપ્નામાં પણ આવ્યું નહોતું. કેટલાક સિપાઈઓ હતા, તેમાંથી પાંચસો માણસોને તો હુલ્લડખોર ઉપર મોકલ્યા, પરંતુ તે હુલ્લડખોરોએ તેને મારી નાંખ્યા તથા નહસાડી મૂક્યા. તે સમાચાર રાજમહેલમાં થતાં જ ઔરંગઝેબ થોડા વખત ચિંતાતુર થયો. પરંતુ તે કંઈ કાયા ગુરૂનો ચેલો નહોતો. તેણે ફરી પાંચસો ઘોડેસવારને બોલાવ્યા અને તેના ઘોડાની હારમાં ફકીરી તથા કુરાનમાંના વાક્ય લખેલી પતાકા રાખીને, ઘણી તૈયારીથી પેલા હુલ્લડખોર તરફ જવાનું કહ્યું. પોતાની દેવીના વિરૂદ્ધ આ ઇસ્લામી તરકડા આવ્યા એવું લોકોને એકદમ લાગ્યાથી આવતાં જ નૂતન વેશે ખેરાણુ વેરાણુ થઈને નાહસી ગયા; ને તે સ્ત્રીને છોડીને ઘર જઈ બેઠા. ત્યારથી ઔરંગઝેબ એક સેતાનનો ભક્ત છે, સેતાન તેને અનુકૂળ છે, તે કંઈ વખતે શું કરશે તેનો ભરસો નથી, એવી લોકોમાં ધાસ્તી પેડી અને તેથી તેનો ધર્મ ફેલાવાનો લોભ એક સરખો વધતો ચાલ્યો. રાજ રાજ નવી નવી કલ્પના કાઢીને તે પોતાના મનનો હેતુ પૂરો કરવાની તજવીજમાં રહેતો હતો. એટલામાં તે માંદો પડ્યો અને તેમાંથી ઉઠતાંજ તેને પોતાના પેંગળરને ખુશ કરવાની, આ નવી યુક્તિ સૂઝે, હિંદુ ઉપર કર બેસાડવો અને તેનું જે વસુલ થાય તેમાંથી પોતાના લોકોમાં ખૈરાત વહેંચવી. આ કર એવા પ્રમાણમાં હતો:-વેપારી વર્ગે શ્રીમંત લોકોના માણસ દીઠ દર મહિને સવા રૂપિયા, કારીગરને મહિને આઠ આના, અને ગરીબ ગુરખાને ચાર આના. આવો જખર-દસ્ત કર, અને તે પણ ફક્ત હિંદુઓપર. શાને માટે? પ્રકીર, સાંધ વગેરે લોકોને ખૈરાત વહેંચવા માટે? એ જોતાંજ બધા હિંદુઓ ગુસ્સે થાય તેમાં નવાઈ શી? કોઈ પણ બાબતની મર્યાદા હોય છે. જે માણસો આજ સુધી ઔરંગઝેબના ઘણા જીલમોથી ત્રાસી ગયા હતા, તોપણ પોતાના હમેશના શાંત તથા ગરીબ સ્વભાવથી તે બધા જીલમ ખમીને ગુપચુપ બેઠા હતા, તેજ હમણાં આ નવી જાતના જીલમથી કંટાળી ગયા. આ કરની જ્યાં ત્યાં ઘણી ચર્ચા થવા લાગી. હુલ્લડ કેટલાં તથા ક્યાં ક્યાં થયાં તેની બધી તપસીલ અહિં આપવાની આ જગા નથી, અને તેવી માહિતી આજ સુધી ઇતિહાસકારને પણ મળી નથી, પરંતુ તે વખતે આપણા દેશમાં આવેલા કેટલાક પરદેશના સુસાધરોનાં બખાણુ

ઉપરથી એવું માત્ર જણાય છે કે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના ઘણું કરીને દરેક પ્રદેશમાં આ બાબતનું હુલ્લસ થયું હતું. ખંજનાના શીખો ઉઠ્યા, બંગાલના બંગાલી ઉઠ્યા, રજપુતાણાના રાજપુતો ઉઠ્યા. એકંદર રીતે એવું જણાયું કે સર્વત્ર લોકોના મનમાં હીલચાલ થઈ હતી. પ્રકૃત તેઓને કોઈ પણ એક ઉપરી જોઈતો હતો.

દિલ્લી શહેરમાં ઘણુંજ મોટું હુલ્લસ થયું હતું. પરંતુ જ્યાં બાદશાહનું ખુદ રહેઠાણ હોય છે, ત્યાં હુલ્લસ શું લાંબો વખત ટકે? હિંદુઓ ભારે જમાવ થઈને મુખ્ય મસિદનાં રસ્તો તદ્દન બંધ કરી નાંખ્યા. કોઈ રીતે બીડ ઓછી થાય નહિ, ત્યારે ઔરંગઝેબે મસ્ત થયલા હાથી, એકદમ તે સમૂહમાં છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. તે હાથીઓથી કેટલાક વેરણુ છેરણુ થઈને નાઠા.

આવી રીતે ચાર પાંચ વખત ઔરંગઝેબને પોતાના જીલમી કામમાં પ્રતેહ મળવાથી તેને પોતાને શું કરું અને શું નહિ કરું? એવું થવા લાગ્યું. તેણે રજપૂત રાજાઓ ઉપર પોતાનો કર બેસાડવાનું ઠરાવ્યું. જયપુરનો રાણો મર્યાથી અને ગાદીનો ખરો વારસ ઔરંગઝેબના તાબામાં હોવાથી, બાદશાહનાં માણસોએ જયપુરમાં જઈને તેઓએ પોતે તે કર વસુલ કરી દીધો.

જોધપુરમાં તો તે જરૂર વસુલ થવોજ જોઈએ, એવું તેઓના મનમાં આવ્યું હતું; કારણ કે તેઓના હાથમાંથી જયસિંહની રાણી નહાસી ગઈ હતી, તથા તે પોતાના છુપા રહેઠાણમાં રાખેલા છોકરાના નામથી રાજ્યકારભાર કરતી હતી. તેના રાજ્યમાં જઈને ધાંધલ કરવી અને કોઈ પણ રીતે પોતાના તાબામાં રાજ્ય લેવું આવો ઔરંગઝેબનો મનસુબો હતો, તેથી તે હેતુ પૂર્ણ કરવાને હમણાં આ લાગ ઘણોજ સારો છે એવું ઔરંગઝેબને લાગ્યું. પરંતુ રાણી ચન્દ્રાવતી જેવી તેવી સ્ત્રી નહોતી. તેણે પ્રસંગ ઓળખ્યો. પોતે ના હા કરતી બેઠાથી પોતાના ઉપર બાદશાહ ચઢી આવશે એમ જાણ્યું. જો કે મારામાં સામા થવા જેટલી શક્તિ છે, તે છતાં પ્રજા પાસે કર વસુલ કરી લ્યો એવું કહ્યું તો પ્રજાને ઘણું દુઃખ થશે, તેથી તેણે તે વેળાએ ઘણુંજ મુત્સદ્દીપણું લદાવ્યું. ઔરંગઝેબને સાચની જે ખંડણી કબૂલ કરી હતી તેટલી ખંડણી લ્યો, પણ મારી પ્રજાના લોકો પાસેથી જિજિઆ કર લેતા ના એવી સરત કરી. એટલાથી બધું પત્યું. પરંતુ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે ગણકાર્યું નહિ. ઔરંગઝેબે તેની પાસે કેટલીક માગણી કરી, કેટલીક ધમકીઓ આપી, પરંતુ તેણે જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. પહેલેથીજ ઉદેપુરના રાજ્યવંશથી મોગલ રાજ્યને ઘણી જ નડતર થતી હતી. તેના રાણાઓ પાલને વશ થયા નહોતા. રાણા પ્રતાપસિંહે મોગલની જોડે કેવી ચાલ

મહાવીર હતા. એ તેના લક્ષમાં આશ્ચર્ય, અને વખત આવ્યાથી તેનો જ સામનો પાછો પડવામાં આવશે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પ્રતાપસિંહની મૃત્યુ તે હમણાં એકલો હતો. અંબર (જયપુર)ની અવસ્થા શી હતી? તે ઉપર જણાવ્યું છે. જોધપુર (મારવાડ)ની સ્થિતિ ઉપર આપેલી જ છે. ફક્ત મેવાડ (ઉદેપુર) એકલું રહ્યું. એકલું? પરંતુ હડી જનાર નથી એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અને વૈકુંઠયોગીની પાસે-પોતાના ગુરૂની પાસે-જાનને તેની આજ્ઞા પૂછી. તે વેળાએ વૈકુંઠયોગીએ તેને પહેલાં બાદશાહને એક કાગળ મોકલવાને કહ્યું. આ કાગળનો કંઈ પણ ઉપયોગ થશે નહિ, બાદશાહની આંખ ઉધડશે નહિ, તથાપિ પોતાનું કર્તવ્ય પોતે બજાવ્યું એવું થશે, તેથી તમારે કાગળ મોકલવો. તે પ્રમાણે રાજસિંહે તરત કાગળ મોકલ્યો. તે પત્ર આવો છે:-

“ધન્ય ધન્ય તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના પ્રભાવની તથા મહારાજની ઉદારતાની કે જે સૂર્ય ચંદ્ર પ્રમાણે વ્યક્ત છે. યદ્યપિ મહારાજના હિતચિંતક ચરણથી પોતાથી જૂદા થઈને રહેલો છે, તથાપિ સ્વામિ ભક્તિનું તથા આજ્ઞાપાલકનું કોઈપણ કામ કરવાની તેની ઉત્સુકતા જરા પણ ઓછી થઈ નથી. હિંદુસ્થાનના રાજાઓ તથા અમીર ઉમરાવની, રૂપ, શાન, તુરાન, ધરિનના અધિપતિની, જૂદા જૂદા પ્રદેશના લેફ્ટીને તથા જલ માર્ગે તથા ખુશકીપર પ્રવાસ કરનારા મુસાફરોની ચઢતી કરવાના કામમાં મારી સૌજન્ય દર્શાવતા નોકરી રહેલી છે. આ મારા મનનું વલણ સર્વના જાણવામાં છે તથા મહારાજને પણ તેને માટે જરા પણ શંકા નથી. તેથીજ મહારાજની મહેરબાની તથા બળવેલી પહેલાંની નોકરીનો વિચાર કરીને હું કંઈક બાબતનો, કે જેમાં બધાને સુખ થવાનું છે, તે હજુરની સામે અર્જ કરવાની હિંમત રાખું છું.

“મારા સાંભળવામાં એવું આવ્યું છે કે, આપના આ હિતચિંતકની સામે ઘણાજ વિચાર ચાલેલા હોઈને તે પૂરા કરવા માટે હજારો રૂપિયા નકામા ખર્ચ કરવામાં આવ્યા છે તથા ખાલી થયેલો ખર્ચનો ભરી નાખવા માટે બાદશાહે એક કર લાવવાનો હુકમ ફરમાવ્યો છે.

“બાદશાહ! સ્વર્ગવાસી બાદશાહ મહમદ જલાલઉદ્દીન અકબરે આસરે પર વર્ષ રાજ્યનું ગાડું ન્યાયથી તથા ઘણુંજ સુરક્ષિત રીતે હાંક્યું હતું. દરેક નીતિના માણસને-પછી તે ખ્રિસ્ત, મોઝેસ, ડેવિડ અથવા મહમદ કોઈનો પણ અનુયાયી હોય-તેઓને ઘણી સુખશાંતિમાં રાખ્યા હતા. બાહ્ય શું, પદાર્થ શાશ્વત નથી એવું કહેનાર ધરીયન પંથી શું, અથવા જગતની ઉત્પત્તિ કેવળ દૈવયોગથી થઈ છે એવું માનનાર માણસો શું બધા અકબર બાદશાહની મહેરબાનીનો એક સરખો ઉપભોગ લેતા

ખીજી શું કહું? તેના આ સર્વ સમાન દૃષ્ટિથી લોકોએ તેને ‘જગદ્ગુરુ’ એવો કિતાબ આપ્યો હતો.

“સ્વર્ગવાસી મહમદ નુરદીન જાહાંગીર આદશાહે પ્રજારંજનમાં પોતાની છાયાની નીચે ૨૨ વર્ષ સુધી પરિપાલન કર્યું. પોતાના સ્નેહીઓની જોડે પકડું ઇમાનીપણું રાખીને તથા બધા કામમાં ઘણો યત્ન કરીને તે વિજયી થયા.

“તેમજ પોતાની મમતાથી તથા સદ્ગુણથી પ્રસિદ્ધ થયલા શાહ-જહાન આદશાહે ૩૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને પોતાને માટે અમર કીર્તિ મેળવી હતી.

“આવી રીતે આપના પૂર્વજોનો ઉપકારી સ્વભાવ હતો. ઉપલી રીતનો ઉદાત્ત તથા ઉદાર તત્વનું અવલંબન કર્યાથી જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા, ત્યાં ત્યાં તેમનો જય તથા ચઢતી થઈ તથા ઘણા મુશુખ્ત તથા કિષ્કા કષ્ટો આવ્યા. આપની કારકીર્દીમાં ઘણાઓનાં મન આદશાહીથી ખાટાં થયા છે અને નાહાસ લાગ, લુટફાટ તથા ઉચ્છ્રંખલપણું ચારે બાજુએ ફેલાઈ ગયું છે, તેથી મુશુખ્ત આપના હાથમાંથી જ્યાં શિવાય રહેશે નહિ. આપની પ્રજાની પાયમાલી થાય છે અને રાજ્યમાંનો દરેક લાગ ભિખારી થયો છે. લોકો ઘણાં વ્યાકુળ થાય છે તથા અડચણો એકના પછી એક એકડી થાય છે. જ્યારે ગરીબાઈની સવારી આદશાહ તથા રાજમહેલ સુધી આવી પહોંચી છે, ત્યારે અમીર ઉમરાવની શું સ્થિતિ હશે વાં? લશ્કર તરફ જોવામાં આવે તો સિપાઈઓ ગડગડ કરે છે, વેપારી રડે છે, મુસલમાન નાખુશ, હિંદુઓ નિરાશ્રિત તથા લાખો માણસો એટલા કંગાલ છે કે એક વખત રાતનું ભોજન પણ જોને મુશ્કેલ ભરેલું થયું છે, બધા માણસો રાત દહાડો ગુસ્સાથી તથા નિરાશાથી પોતાના માથાં પટકે છે.

“એવી દુઃખની હાલતમાં લોકોની પાસેથી જળરદસ્તી ને ભારી કર લેવાનો જે રાજ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, તેનું મોટાપણું કાયમ રહેવું એ શી રીતે સંભવે? આ કંઠણાઈની વખતે ચારે બાજુએ એક જ વાર્તા કહેવામાં આવે છે કે, હિન્દુસ્થાનનો આદશાહ તો ગરીબ ખીચારા હિન્દુ સાધુ તથા વેરાગીના ઉપર દ્રેપ હોવાથી, બ્રાહ્મણ, વેરાગી, સંન્યાસી વગેરે સર્વની પાસથી જળરદસ્તીથી કર વસુલ કરનાર છે. આપ મહાન પુરુષના સુપ્રસિદ્ધ નામ ઉપર દુર્લભ્ય કરીને એકાંતવાસી નિષ્પદવી સાધુસંતોપર આપની શક્તિનો ઉપયોગ કરનાર છો પણ ઇશ્વર-પ્રણીત (ધર્મ) પુસ્તકના ઉપર જો મહારાજનો કંઈ વિશ્વાસ હોય તો, રોના ઉપરથી આદશાહ સમજશે કે, ઇશ્વર બધી માનવજાતિનો દેવ છે,

કેવળ મુસલમાનોનો જ નથી. તેની નજરમાં મુસલમાન તથા ખીજા ધર્મના માણસો સરખાજ છે. રંગ ભેદ તેનાજ હુકમથી થયા છે, જીવિત તે જ આપે છે. આપ અસિદ્ધમાંથી તેના નામનો ઘોષ કરીને સ્તવન કરો છો, તેમ જ મૂર્તિધરમાં પણ (દિવલમાં ઘંટો વાગે છે) તે જ પ્રભુનું પૂજન થાય છે. ખીજા લોકોના ધર્મ તથા રીતરીવાજની નિન્દા કરવી તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની મરજીને કલંક લગાડવા બરોબર છે. એકાદા ચિત્રકારનું ચિત્ર જો આપણે બગાડ્યું તો આપણા ઉપર તેનો સાહજિક કેટલો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થાય છે? તેથી જ કવિએ જે કહ્યું છે કે, ઇશ્વરે જે નાના પ્રકારનાં કામો નિર્માણ કર્યા છે તેની નિન્દા કરવાની હિંમત કરતા ના.

“સારાંશ, હિન્દુ લોકોપર બાદશાહે જે કર બેસાડ્યો છે, તે ન્યાયને અનુસરીને નથી, તેમાં સુનીતિ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેથી દેશમાં ગરીબાઈ પ્રાપ્ત થશે. તેના શિવાય એ તદ્દન નવો જ પ્રકાર હોઈને હિન્દુસ્થાનના કાયદાનું તેનાથી ઉલ્લંઘન થાય છે. પોતાના ધર્મની ખાતર જો એવું કરવાનો આપે નિશ્ચય કર્યો હોય, તો ન્યાયદષ્ટિથી હિન્દુમાં શ્રેષ્ઠ તથા પ્રમુખ તરીકે જેની ગણતરી છે, તે રામસિંગના તરફ પહેલાં માગણી થવી જોઈતી હતી. ત્યારપછી આ હિતચિન્તકની તરફ વળવું, કારણ કે મારી પાસેથી વસુલ કરવામાં બાદશાહને જેટલી જોઈએ તેટલી અડ-અણ પડશે નહિ. પણ ગરીબ દુબળી માખીઓને ત્રાસ આપવો (આપના જેવા) શૂર તથા ઉદાર અન્તઃકરણના માણસને અયોગ્ય છે, સરળપણું તથા માનમરતબાના નિયમ પ્રમાણે પ્રધાનમંડળે બાદશાહને યોગ્ય સલાહ આપવામાં બેપરવા થવાને લીધે મને આશ્ચર્ય લાગે છે.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

—:૦:—

સંશય તથા નિવૃત્તિ.

તેનું તે બોલવું સાંભળીને બાદશાહ અગ્નયખીમાં પડ્યો. હાલમાં રોશનઆરા બેગમની જોડે પોતાનું રહસ્ય બોલવું થતું નહોતું અને આજ પણ તે થાત નહિ, પરંતુ અનાયાસે મુલાકાત થયાથી તેમજ બાદશાહના મગજમાં રાજસિંહનો ચમત્કારિક કાગળ ઘોળાતો હોવાથી, અનાયાસે તે તેના વિષે બોલ્યો. રોશનઆરા બેગમે એવું જોયું કે આ વખત પોતાને જેવો અનુકૂલ જોઈએ તેવો છે. બાદશાહની મરજી ધણી જ ગરમ થઈ છે, અને આવી વખતે પોતાને જે વાત કાઢવાની છે તે કાઢવામાં આવે તો પછી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બંધી બાબત બનશે. એ મનમાં લાવીને તેણે પછવાડેના પ્રકરણની આખરે કહ્યા પ્રમાણે આરંભ

ક્યો. પછી બાદશાહે એકદમ તેને કહ્યું, “ધરનાં માણસોને શાસન કરવાનું, પણ તે કોને કરવાનું?”

“જેણે કંઈપણ તેવાજ અપરાધ કર્યા હોય તેને.”

“તેને સજા કરવાની તારા હાથમાં પૂર્ણ આધિકાર છે.”

“મને હવે ક્યાં અધિકાર રહ્યો છે? મારા દહાડા હવે પૂરા થયા છે. હવે મને આ જનાનખાનાની દિવાલ પણ કંઈ પૂછતી નથી.”

“શી ખીશાદ છે? કોઈપણ પૂછતાં નથી? કોણે તને પૂછ્યું નહિ? કોણે તારો હુકમ તોડ્યો? મને એકવાર જણાવ, એટલે હું તેની ભૂલ ભૂલાવી નાખું.”

“કોની ભૂલ ભૂલાવશો? જ્યાં કોઈપણ મને ગણકારતું નથી, ત્યાં કોને સજા આપશો? સજા આપવી જવા દો. પણ આલમલગીર! તમારા જનાનખાનામાં ગમે તેવા વેશ ધારણ કરીને ગમે તે જગાએ જાય છે, રહે છે, તે શું સાઈ છે? તેટલો જ બંદોબસ્ત કર્યાથી ઘણું છે. આખી દુનિયાં તાબામાં છે. વળી....., પણ હું હવે શા માટે આવી પંચાતમાં પડું? હું હવે મફતે જાઉં છું. મને એક વખત જવા દો એટલે મને પણ દુઃખ નહિ. વળી મારાથી ખીજને દુઃખ થાય છે, તથા લાગે છે, તે પણ થાય નહિ. હવે મારે અહિં રહેવાની ખરેખર શોભા નથી. પણ અમસ્થી તમારા આગ્રહથી આટલા દહાડા રહી છું. હવે મને જવા દો. તમને જેટલા દહાડા મારી જરૂર હતી, તેટલા દહાડા ફીક હતું. પણ હવે તમને જ મારી જરૂર નથી, ત્યારે મારી શોભા કોણ રાખે વાડ?”

રોશનઆરા બેગમ એ સ્ત્રી જેવી નહોતી. એ કેટલીક ખટપટી હતી. તે છતાં સ્ત્રીના સ્વાભાવિક ગુણ દોષ તેમાં હતા. તેણે એક વખત બોલવાનું શરૂ કર્યું એટલે પછી શું પૂછ્યું! એક સરખો લવારો ચાલુ જ છે. પરંતુ ઔરંગઝેમે તેને વચમાં કહ્યું, “પણ રોપનઆરા, શું થયું તે શું કહીશ નહિ? આવી રીતે મોઢમ કહશે તે હું શું સમજનારો છું?”

“મોઢમ કહીને વળી શું અને સ્પષ્ટ કહીને વળી શું? તે એક જ છે. હવે મારી અહિંઆં શોભા રહી નહિ. હું હવે જાઉં છું. મને જવાની પરવાનગી આપો. ખીજનું કંઈ માફ માગવું નથી. હું જાઉં છું એટલુંજ કહેવા માટે અને મારી જવાની તૈયારી કરી આપો એ વિનંતિ કરવા માટે તમને અહિં આવવાની તસદી આપી છે.”

“તે કંઈ નહિ. મને જે કંઈ કહેવું હોય તે બધું મન ખોલી કહે. તારા વિના એક ક્ષણ પણ મારે ચાલવાનું નથી. ડગલે ડગલે મને તારી સલાહ મસલત જોઈએ. વળી તું ગયાથી માફ શી રીતે ચાલે? તારું કોઈએ અપમાન કર્યું હોય તો તેને ગમે તેવી સજા કરીશ. ખીજનું શું કહું?”

મારી સલાહ મસક્તની હવે તમને શી કિમ્મત છે, તે મને સારી રીતે માલમ પડ્યું છે. ગરજ સરી કે વૈષ વેરી. મારા દહાડા હવે પૂરા થયા. એક મ્યાનમાં બે તરવાર રહેતી કદી જ સંભવતી નથી. જ્યાં બાદશાહે છૂટી મૂકી ત્યાં હવે હમાલના જેટલું પણ મને માન નથી. હું એક રીતે ચાલનાર, તારી છોકરી પેલી ઉનિસા તેનાથી ઉલટી ચાલનાર, વળી પેલી તારી ઉદેપુરી અમને બેઠને પણ લાત મારીને ત્રીજી રીતે ચાલનારી છે. એક જનાનખાનામાં આવી રીતે માસથી મુદ્દલે નેમ્ઈ શકતી નથી. તેના કરતાં મારે પોતાનો પગ અહિંથી કાઢ્યો હોય તો ઠીક. પછી તે બેઠે મરજીમાં આવે તે કરે. પછી તેઓની મરજી હોય તેને અહિં લાવો.” આટલું બોલી રોશન-આરા બાદશાહના મન ઉપર પોતાના બોલવાની અસર થવા માટે જાણે જરા થોભી. પછી હળવેથી બોલી, “જ્યારે પોશાક બદલીને વેશ લઈને શૂરો રાજપૂત જો જનાનખાનામાં પેસવા લાગ્યો, વળી તેને અંદર લાવવા માટે તૈયારી થવા લાગી ત્યારે મારે અહિંયાં રહેવાની શોભા શું રહી?”

“શું શું? પોશાક બદલીને વેશ લઈને રાજપૂત, જનાનખાનામાં પેસવા લાગ્યો. રોપનઆરા, તું શું બોલે છે? નને કંઈ ગાંડુ બાંડુ તો લાગ્યું નથી? ઉનિસાના મિત્રથી તો તું આ ગાંડાના જેવું બોલતી તો નથી? ને મારી ઉનિસા!”

“ઉનિસાનું શા માટે નામ લે છે? રાજપૂતો ચાર રાજપૂતો ઉપર જ હોય છે. હું જે કહીશ તે સિદ્ધ કરવાની મારામાં શક્તિ છે, તેથી હું કહું છું. અમસ્થી બોલતી નથી.”

ફરી રોશનઆરા પોતાના વિષમય શબ્દોનું શું પરિણામ થાય છે તે જોવા માટે અથવા તો પરિણામ સારી રીતે થવા માટે તે ચુપચાપ તથા અર્થપૂર્ણ નજરથી આલમગીરના ચહેરા સામું જોવા લાગી. બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો. આ બધું બોલવાની વલાણ ઉદેપુરીના વિરૂદ્ધ છે, એ તેણે તરત કદ્યું. પછી તેને કહેવા લાગ્યો, “સ્પષ્ટ રીતે બોલવું અને છોડવું. મને આ ફક્ત ઉપરોધિક બોલવું મુદ્દલે સમજતું નથી. કારણ રાજપૂત, કેવો વેશ લઈને, કેના કહેવાથી, તે કેના તરફ આવ્યો? તે આ વખતે ને આ વખતે મને કહે. તે રાજપૂતની ખોડ હજમ કરવી નેમ્ઈ. તેણે મારી બધી મતલબ ઉંઘી વાળવાનો આરંભ કર્યો છે. આખી બાદશાહીમાં તેના જેવો ત્રાસદાયક માણસ બીજો નથી. તેમાં વળી પેલા રાજસિંહના સમાચાર લેવા આતુરતા થઈ રહી છે. કહે રોશન, ફક્ત આવા સંદેહવાલા બોલ બોલીને વગર કારણથી વખત ગાલતી ના. હાલનો વખત કેટલો કિમતી છે તેની તને કદપના નથી. આ

વખતે જો તે રાજપૂતના સારી રીતે સમાચાર નહિ આપવામાં આવે તો ધણી જ ફજેતી થશે. એ ઉદ્દેપુરીના વેશના માણસોએ આજ સૂધી આપણા મોગલોને ધણા છેટે રાખ્યા છે. તેઓને આખરે આપણા આગળ નમવાનો પ્રસંગ પણ થયો નથી તે પોતાની મેળેજ આવ્યો છે. એટલા માટે મને હવે આ નાની શૂની બાબત પર ત્રાસ આપતી ના. જે કંઈ કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ કહે. તું પોતાના પહેલાના દહાડા બૂલવા પ્રમાણે હવે શું કરે છે? મારા મનમાં તારા માટે પહેલના જેવોજ પ્રેમ છે. તેમાં જરા પણ ફરક પડ્યો નથી.”

ઔરંગઝેબનું આ માન લાવવાળું બોલવું કેવળ પોતાની તરફથી શું છે તે કાઢી લેવાને માટેજ છે, એ ઐગમ સારી રીતે જાણતી હતી. પરંતુ હવે એટલી પ્રસ્તાવના થઈ તેટલીજ ધણી થઈ એવો વિચાર કરીને તેણે કહ્યું, “આ જનાનખાનામાં જેનો પ્રવેશ થવો નહિ જોઈએ, એવા માણસનો પ્રવેશ થયો છે. કયો માણસ છે તે હજી મને જણાતું નથી. પણ તે જેવો જણાય છે તેવો નથી એટલું તો ચોક્કસ છે. જે વેશમાં તે અહિં આવ્યો છે તે વેશનું બળવવું જ તેણે બરાબર કર્યું છે. પણ તેના ચહેરા ઉપર જોતાં જ આપને સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ કોઈ પણ મોટો રાજપૂત સરદાર હોવો જોઈએ. વળી કંઈ પણ લુચ્ચાઈને માટે વેશ ધારણ કરીને અંદર આવ્યો છે. તેને આજકાલ ધણા દહાડા થયા છે. આખરે મને તેને માટે સંદેહ આવ્યાથી મેં તેને કેદ રાખ્યો છે. કોની મરજીથી તે અંદર આવ્યો હશે, તે તું જોલખ. વળી શામાટે આવ્યો હશે અથવા તેને કોણે શા માટે આણ્યો હશે એ તેના સુંદર ચહેરા તરફ જોતાં જ જણાશે. તું હવે કહે તો તેને તારા સામે ઉભો કરું.”

“લાવ લાવ, તેને પહેલી સજા હાથીના પગ નીચે કચરીને મારવાની કરું છું. પછી તે શા માટે આવ્યો? કેમ આવ્યો? એની ચોક્કસી કરીશ. કોણ હરામખોર તેને અહિં સુધી જનાનખાનાના અંદરના ભાગ સુધી લાવ્યો? તેની તપાસ તરત કરીને તેને પણ દેહાંત સજા કરીશ. કદી પણ છોડનાર નથી. પછી તે પ્રત્યક્ષ પેટનો છોકરો હો કે છોકરી હો!

રોશનઆરા ઐગમે ઔરંગઝેબનો કોષ જેટલા સૂધી ચઢવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તેટલા સૂધી ચઢેલો જોતાં જ તે જરા ઉભી રહી અને પછી તે બોલી, “તું હવે તારા મહેલમાં જા. હું તારી પછવાડે તે જ માણસને મારા ફરકશાહની જોડે મોકલી દઉં છું. ત્યાં ઉદ્દેપુરી ઐગમની સાથે તેને ઉભો રાખીને તપાસ કર. એટલે બધા ભેદ તને જલદીથી સમજાશે. તને તે સમજાવવું પડે એમ નથી. પણ નહિ, હવે. આ મિનિટમાં હું તેને તાલ આવે, આણીને ઉભો કરું છું. પછી મને અમસ્થી પંચાતી શું કરવાની છે? તને જે જણાય તે કર.

આટલું બાલીને તેણે ફરકશાહને બોલાવીને છાટુસિંહને પોતાની સામે લાવવાને કહ્યું. ફરકશાહે તરત તે પ્રમાણે કર્યું. છાટુસિંહ બાદશાહની સામે ઉભો રહ્યો. બાદશાહે પોતાની ગરડ નજરથી તેની તરફ જોયું. આ માણસ કોના કણથી અહિં આવ્યો હતો તે તેણે રોશનઆરા બેગમને પૂછ્યું. તેણે બધું કહ્યું તથા ઉદેપુરીએ તેને અહિંયાં આવવાને કહ્યું હતું તેથી તેની સામે લઈ જઈને પૂછ, તેને અહિં શામાટે લાવીને પૂછે એવું કહ્યું. આ બોલવું ચાલેલું હતું તેટલીવાર સૂધી બાદશાહે છાટુસિંહના ચહેરા પરથી પોતાની આંખ એક પણ પણ દૂર કરી નહિ. કોઈ હલકો સરખો કારીગર હોત, તો આવી રીતે ઘણોજ નિશ્ચિત તથા હસ્તે ચહેરે ઉભો રહ્યો નહોત. કોઈ પણ અસલ રાજપૂત, કંઈ કામ કાઢવા માટે જ અહિં ખાસ આવેલો છે એવી તેની ખાત્રી થઈ. એકદમ તેના મનમાં કંઈ વિચાર આવ્યા. તેના કાવાદાવાવાળા મનમાં કંઈ વિચાર આવ્યા. તેના કાવાદાવાવાળા મનમાં કંઈ દગો સૂઝ્યો. અને તે એકદમ ઘણોજ ગુસ્સે થવાનો ટોંગ કરીને બોલ્યો, “એટલે શું? આટલામાં મારી પ્યારી ઉદેપુરી આટલા સૂધી પહોંચી? ફરકશાહ, તેના હાથ બાંધીને તેને મારી જોડે ઉદેપુરીના મહેલમાં લઈ ચાલ. મારા કામબક્ષની માને..... પણ હવે શામાટે તેનો ઉચ્ચાર કરે! રોશનઆરા, આજથી આખું જનનાખાનું તને એકલીને જ તાબે થયું એક શબ્દ કાઢીને કહ્યું. જો કોઈએ તારું અપમાન કર્યું, તો મને કહેવાની રાહ નહિ જોતી. તેને બેલાશક જે મરજીમાં આવે તે સજા કર. ચાલે ચાલ.” એવું બોલીને તે ફરકશાહના ઉપર આરડ્યો. પોતાનું કામ થયું, ઉદેપુરી પોતાના રસ્તાથી જવાની, હવે પોતે અને પોતાની ભાણેજ બેઉ જ વચ્ચે લઢાઈ રહી. તે જોઈ લેવામાં આવશે એવું પોતાના મનમાં કહીને તથા મનમાં ને મનમાં ખુશ થઈને હશીને રોશનઆરા બેગમ તે કેદીના તરફ તથા પોતાના ભાઈની તરફ તે ત્યાંથી નજરથી બહાર ગયા ત્યાં સૂધી જોતી રહી.

બાદશાહે છાટુસિંહના ચહેરા તરફ જોયું ત્યારથી તેને લાગતું હતું કે, તેને પોતે ક્યાં પણ પહેલાં દીડેલો છે. પરંતુ ક્યાં અને ક્યારે તે તેને યાદ આવતું નહોતું. નાનો લિખારી છે. છપ્પી ચીતરીને પેટ ભરનાર માણસ હોત, તો તેનામાં આટલી ધીરજ કદી પણ રહેત નહિ. તરત જ તેનું આખું શરીર થર થર ધ્રુજત. તેને પોતાને ક્ષમા કરવા માટે મારી માગી હોત તથા ઘણોજ આતુરતાથી પગ નીચે રોળાત. પરંતુ એ એવું માગતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આવેલા સંકટમાં મોં ઠાવકું રાખીને પોતાની અસલ હપમાં રહેવાની રાજપૂતની મુદ્રા તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો હતો. બાદશાહ કોઈ પણ કેદીના હાથ બાંધીને

પોતાની જોડે લઈને આવે છે, એ ઉદ્દેપુરીના જાણવામાં આવતાં જ તેને મોટી નવાઈ લાગી. અને બાદશાહ તેને લાવીને મહાલમાં આવતાં તેણે પેલા કેદીને તેની સાથે ઉભો કરીને “આ કોણ છે? બોલ” એવું કહેતાં જ તે આશ્ચર્યચકિત થઈને એક વાર બાદશાહના મોં તરફ તથા એક વાર કેદીના ચહેરા તરફ એવી રીતે એક પછી એક જોવા લાગી. આ શું પ્રકરણ છે, તે કંઈ પણ તેને સમજાયું નહિ. બાદશાહે ફરી તેને ધમકાવીને તે જ સવાલ પૂછતાં જ તે લાડથી તેની પાસે જઈને બોલી, “આજે આ શો વેશ લાવ્યા છો? ક્યાંના બગ્ગરમાંનો માણસ મારી પાસ ઉભો કરીને ‘કોણ છે કહે’ એવું ધમકાવીને પૂછો છો તેનો અર્થ શો છે?” બાદશાહે જરા નિષ્ફૂરતાથી તેને દૂર ઉભી રહેવાની ઈલાજી કરી અને કહ્યું, “ચુપ! આ કોણ છે? અહીંયાં આવવાનું કોણે કહ્યું હતું? તે બધું કેદીને મારા મનમાંનો શક પૂરો થયા વિના તેને આગળ આવવા દઈશ નહિ. તેને અને તેને જોડે ગધેડા ઉપર બેસાડીને ગામમાં ફેરવીને હાથીના પગતળે ચાંપીશ” આ બાદશાહનું ઘણું જ આશ્ચર્યકારક તથા નિષ્ફૂરતાવાળું બોલવું સાંભળતાં જ ઉદ્દેપુરી ઘણી જ ચકિત થઈ અને એકદમ થર થર ધ્રુજતી બોલી “આપના મનમાં સંદેહ? વળી શાને માટે? કોને માટે? તેનો મારે સંબંધ શો? આપ એ શું કહો છો? આ માણસ કોણ છે? મને કંઈ પણ સમજતું નથી. પછી હું આપનો શંક શી રીતે કાઢું?”

“આ માણસ કોણ છે તે તેને માલમ નથી? તેને છખી ચિતારનારનો વેશ લઈને લાવી કે નહિ? આ તારો મસાઉદ તેને તારી તરફ લાવ્યો કે નહિ? આ અહીંયાં જ તારા મહેલમાં રહ્યો હતો કે નહિ? બોલ, હવે શા માટે ગુપચુપ બેસી?”

આ પ્રશ્નની વૃષ્ટિથી ઉદ્દેપુરી ઘણી જ ગભરાઈ ગઈ. કેવળ આશ્ચર્ય ચકિત થયાથી તેના મોંમાંથી એક અક્ષર પણ નીકળ્યો નહીં. ઇંદિરા તેની પછવાડેની બાજુએ ઉભી હતી. તેને પણ આ સર્વ પ્રકારનો કંઈ પણ અર્થ સમજાયો નહિ અને તે પણ ઘણી જ તટસ્થ બની રહીને છોટુસિંહના ચહેરા સામું જોતી હતી. બાદશાહે પળવાર ઉદ્દેપુરીના અને પળવાર છોટુસિંહના ચહેરા તરફ જોયું. પોતાના બોલવાનું ફળ બેઉના ચહેરા ઉપર કેવું થાય છે? તે જોવાનો હેતુ હતો. પરંતુ ઉદ્દેપુરીના ચહેરાપા નિરપરાધીપણું તથા આશ્ચર્યના સિવાય કંઈ જ તેને દેખાયું નહિ અને બીજાના ચહેરાપર તિરસ્કારયુક્ત હસવાના સિવાય કંઈ દેખાતું નહોતું. આખરે ઉદ્દેપુરીએ તેને એકદમ કહ્યું, “જહાંપનાહ! આપના મનમાં શો સંદેહ આવ્યો છે? તે આપને જ માલમ છે. આ છખીવાળો મસાઉદની

જેઠ શ્રાવણ દિવસ પહેલાં મારી તરફ આવ્યો હતો. તેને અહીંયાં બેસીને મને કંઈક તસવિર કાઢી આપી તે આપની અને મારી છે. તેને મેં તે વખતે તે તસવિર કાઢવાને માટે બક્ષીસ આપીને જવા દીધો. તેનાં ફળ આજે જોઈ છું. તેણે કાઢેલી તસવિર અહીંયાં છે.” એવું કહીને તેણે પોતાની છાતી તરફ હાથ નાખીને એક સોનાના તથા જડાવના પદ્મમાં એસાડેલી તસવિર કાઢીને તે બાદશાહની પાસે ધરી. તે બાદશાહની અને પોતાની એકઠી કાઢેલી તસવિર હતી. પછી તરત જ એક હાથીદાંતનો પંખો કાચ ઉપરથી ઉપાડીને બાદશાહની તરફ ધર્યો. તેનાપર પણ તે જ પ્રમાણે બાદશાહનો તથા તેનો પોતાનો ચહેરો હતો, તે તેણે જોયો. પરંતુ તેટલાથી બાદશાહનું સમાધાન થયું નહિ. એક તો આ માણસને પોતે ક્યાંય પણ દીઠો છે એવું તેના મનમાં જણાતું હતું, અને બીજું એ કે, એ અહીંયાં કેવળ તસવિર વેચવા માટે આવેલો કારીગર નથી. કંઈ પણ ખટપટને માટે અહીં આવેલો હોવો જોઈએ. રોશનઆરા બેગમના કબા પ્રમાણે ઉદેપુરીનો તથા તેનો દુઃસંબંધ હશે કે શું? એ સંદેહ હજી સુધી તેના મનમાંથી ગયો નહોતો. તેવો કંઈક ખરાબ સંબંધ હોય અને જો કંઈ ઉઘાડો પડે તો વખતસર આ છબિઓનું બહાનુ કાઢવા આ છબીઓ વગેરે કરી હશે, એવો પણ તેન સંશય મનમાં આવ્યો. ત્યારે તે વધારે ગુસ્સા તથા તિરસ્કારથી બોલ્યો, “ઉદેપુરી, તું છબિયો દેખાડ કે ગમે તે કર. પણ આ તસવિર કરનાર કારીગર ખાસ નથી. તે તેને બોલાવી મંગાવ્યો છે. આ કાંઈ પણ તારો જુનો દોસ્ત હોવો જોઈએ.”

આ શબ્દ સાંભળતાં જ ઉદેપુરી એકદમ સાપના દંખ લાગવા પ્રમાણે મોટેથી બોલી, “જહાંપનાહ! આપ આપ જ નથી. આ શું બોલ્યા? વળી કાને માટે કહો છો? વિચાર કરો. આ ઉદેપુરીની પરીક્ષા આજસુધી શું આવી જ થઈ? કાઈ દુસ્મને આવું આપના મનમાં ભરાવ્યું છે. મારા માટે આપના મનમાં આવો કુતર્ક? હવે પછી તો સારી પેઠે તપાસ કરજો. હું અપરાધી હું તો બેલાશક જે કંઈ કરવું હોય તે સઉ કરજો.”

“હું કાલાવાલાથી છેતરાનારો નથી. મને પક્ષો સંશય આવ્યો છે. નહિ તો એકદમ તારી પાસે આવત નહિ.”

ઉદેપુરી એક અક્ષર પણ બોલી નહિ. તેના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ. ઔરંગઝેબ પોતાને માટે આવો સંદેહ લાવશે એવું કદી સ્વપ્નામાં પણ આશા રાખી નહોતી. તે ધણીજ દિલગીર થઈ. શું કરવું? શું બોલવું? એ કંઈ તેને સૂજ્યું નહિ, અને એકદમ તેના પગ

લાંગી ગયા. પણ સાવધ થઈને તે ઝટ પાસેના કોચપર બેઠી અને ઇંદિરા તેને પકડવા માટે આગળ આવતાં ઘણીજ દિલગીરીવાળી નજરથી તે બોલી, “ઇંદિરા, કેવો આ ખોટો મારાપર આરોપ !” એવું બોલીને તેની તરફ જોતી રહી, જરા વાર ઇંદિરાએ તેના તરફ જોયું, ત્યારપછી આદશાહની તરફ જોયું. એટલામાં છોટુસિંહ કંઈ બોલવા જતો હતો. “આદશાહ” એવો શબ્દ તેણે ઉચ્ચાર્યો. પરંતુ આદશાહે તેને “ચૂપ, એક અક્ષર પણ બોલ્યો તો જીલ કાપી નાખીશ” કહી ધમકાવ્યો. તે ગુપ્ત ચૂપ બેઠા પછી ઉદેપુરી તરફ વળીને આદશાહ બોલ્યા, “કેમ ! અધું ખુદ્દું થયું. હવે કંઈ છુપાતું નથી એવું જોઈ નિરાશ થઈને પડી છે. અરે.....” પરંતુ તેટલામાં ઇંદિરા આદશાહની પાસે આવીને એકદમ બોલી, “શા માટે અમરથી તેમને છજો છો ? હવે ખરું શું છે ? તે કહ્યા વિના છુટકો જ નથી ત્યારે હું કહું છું કે આ કોણ છે ? અને અહીંયાં શા માટે આવ્યો છે ? આ મારો ભાઈ દુર્ગાદાસ છે. મને આ બંદીખાનામાંથી છોડાવવાની કંઈ પણ યુક્તિ કરીને છોડાવવા માટે આવ્યો હતો. કંઈ પણ સખખ હોવા સિવાય અંદર કોણ આવવા દે ? તેથી પોતામાં તસવિર કાઢવા તથા ગાવા બજાવવાના ગુણ આગળ કરીને પ્રવેશ કરી લીધો. ખીજું શું ? હું જે કહું છું તે ખરા ખોટાની તપાસ કરીને જુઓ. બેગમ સાહેબનો તેમાં કંઈ પણ સંબંધ નથી. તેમને આવી રીતે અમારે માટે કાનૂન અમલું પડે તે હું શી રીતે મુંગી મુંગી જોઉં ? તેથી જ મેં અધું કહ્યું છે. હવે અમારા બેઠિનું શું થનાર છે ? તે મને જણાય જ છે, પણ તે અમે ખમીશું. કારણ વિના તેનો છળ થાય છે તે નહિ થાય એટલે થયું.” આદશાહ તે સાંભળીને ઘણીજ ચકિત થયો. દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતાં જ તે પેલા છોટુસિંહના મહોડા તરફ વધારે જોવા લાગ્યો. ઉદેપુરીના જીવમાં જીવ આવવા પ્રમાણે થયું. ઇંદિરા આજે પોતાની ગ્રાણીદાસી થઈ, એવું તેને લાગ્યું. આદશાહ આ પ્રકારે સંદેહથી પોતાને કંઈ ફર શિક્ષા આપત ! તેનો કંઈ પત્તો નહતો. આદશાહની બેમગ થયું, એ કંઈ નાનું સુનું નથી. કંઈ વેળાએ પોતાના માલિકને શી શંકા આવશે ? અને તે શંકા ઉપરથી પોતાનું શું કરશે ? તેનો કંઈ પણ પત્તો નથી. પાછલા આદશાહોએ પોતપોતાની બેગમોને નાના પ્રકારની ઘાતકી શિક્ષા આપવાની વાતો તેને માલમ હતી, જીવતાં જીવતાં જમીનમાં પૂરી રાખેલી, ગલામાં પથ્થરો બાંધીને નદીમાં અથવા તળાવમાં ડૂબાવેલી, તેને ચીરીને શહેર બહાર ગીધથી તથા કુતરાંઓને ખવાડેલી. તેમાંથી એકાદી ભયંકર રીતની શિક્ષા પોતાના ભાગ્યમાં આવશે, એ તેના મનમાં આવતાં પોતે આદશાહની પટ્ટરાણી થવાની મહત્વાકાંક્ષા ક્યાંથી ધરી ! તે સિદ્ધ

થવા માટે ક્યાંથી પ્રયત્ન કર્યો? અને આખરે આવી અંતની વાત આવી પહોંચી એવો પશ્ચાત્તાપનો વિચાર મનમાં લાવીને તે નીચું માર્થુ ધાલીને આંસુ ઢાળતી હતી. તેટલામાં ઉપલા ઈંદિરાના શબ્દ કાનમાં પડ્યા. તે એકદમ સચેતન થવા પ્રમાણે ઈંદિરાની પાસે દોડતી ગઇ અને કેવળ તેની તરફ જોઈને જ તેણે પોતાની કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિ દેખાડી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ਐਂਗਰੇਜ਼ਨਾਮਾ ਦੁਆਰਾ.

અહીં ઔરંગઝેબે દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતાં જ ઔરંગઝેબને યાદ આવ્યું કે જયસિંહની જોડે આ માણસને દીઠો છે. પછી તેના મનમાં જયસિંહનો બધો ઇતિહાસ તથા તેની રાણી ચંદ્રાવતીને કાશ્મીરમાંથી નસાડીને જોધપુરમાં લઈને પહોંચાડવાની બધી હકીકત તેની આંખની સામે ઉભી રહી. પહેલાં તેનો વિચાર તેને તરત મારી નાખવાનો હતો, પરંતુ વધારે વિચાર કર્યા પછી તેને એવું લાગ્યું કે, આવા શૂર માણસને પલ વારમાં દેહાંત શિક્ષા આપવા કરતાં પોતાના ધર્મની શિક્ષા આપીને પોતાના મતમાં મેળવવો એ સાચું છે. તેથી જે હું કરવાનો આરંભ કરીશ, તેમાં તે ઘણો ઉપયોગી થશે. મારા ધર્મની દીક્ષા જે તેણે નહિ લીધી, તો તેને મારા પક્ષમાં અનુકૂળ કરવાનો આરંભ કર્યાથી તેમાં સિદ્ધિ થાય તો જે કાર્યભાગ થશે તેમાં કંઈ તેને મારવાથી અથવા તેની બહેનની વિટંબના કર્યાથી કદી થશે નહિ. આ વિચાર તેના મનમાં આવતાં જ તેણે ફરેકશાહને તેના હાથ છોડવાને કહ્યું તથા તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “શત્રુના ગુણ જોઈને તેને ચલાનારો નથી એટલો આ આલંભગીઃ આંધલો તથા મૂર્ખ નથી! દુશ્મનોએ જે કે મને નીચો પાડ્યો છે, તો પણ સફાઈથી નીચો પાડ્યો છે, તેથી તેની તારીફ કરવી, આ તે જાણે છે. દુર્ગાદાસજી! આપે, વળી આપની આ હીંમતવાન બહેને દેખાડેલી સ્વામિભક્તિ અને પલની પહેલાં તેણે દેખાડેલી સત્ય નિષ્ઠા જોઈને તમારા બેહેન માટે મારા મનમાં એક પ્રકારની પૂજ્ય બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થઈ છે. કોણ જાણે તેનો શો નેમ છે? આ દુર્ગાદાસ છે, એવું માલમ થતાં જ મેં તેને દેહાંત શિક્ષા આપવાનો હુકમ કર્યો હોત. પણ તે સ્પષ્ટ જણાતું હોવા છતાં કેવળ ઐગમના અન્યાયની શિક્ષા થવાના કરતાં પોતાના ભાઈનો પ્રાણ ગયલો સારો, એવું મનમાં લાવીને આ તમારી બહેને તમારું ખરું નામ કહ્યું. મારવા કરતાં તમને માન આપીને મારી પાડો.

રાખવા જેવા માણસ છો ખરા. દુર્ગાદાસ, આજથી હું તમને જયસિંહની જગાપર માનું છું. જે રીતે જયસિંહ મારી નોકરી કરતો હતો તેમ તું કર, તને તેના બધા આધકાર હું આપું છું. હું તને હમણાં પાંચ હજારનો મનસબદાર કરું છું. હમણાં ને હમણાં તને પોશાક આપું છું અને તારી બહેનને લઈને દિલ્લીમાં મારી પાસે રહે. તને જલદીથી તારા યોગ્ય કામ સોંપવામાં આવશે, તે વેળાએ તે બળવવાને હાજર થા.”

દૂરકશાહે દુર્ગાદાસના હાથ છોડ્યા. પરંતુ દુર્ગાદાસ ત્યાંથી જરા પણ હાલ્યો નહિ. બાદશાહે “તને એ મનસબદારી આપી, તું હવે દરબારમાં રહે,” આવું કહેતાં તેણે જરા તિરસ્કારપૂર્ણ મુદ્રા કરીને બાદશાહની તરફ જોઈને કહ્યું, “આલમગીર બાદશાહ, તું મને માન આપે છે તેને માટે આનંદ કરવો? કે શોક કરવો? એ મને કંઈ સમજતું નથી, તું મારા ઉપર ખુશ થયો હોય તો મને મારી બહેનને લઈને મારા પોતાની જૂની માલેકણી તરફ જવા દે. તેની અને મારા બાળ રાજની સેવા કરવામાં જે મને આનંદ છે તે અહિંયાં મનસબદારીથી થવાનો નથી, દિવાનગીરી મળ્યાથી પણ થનાર નથી. મોગલના તાબામાં રહેવા કરતાં મારી માલેકણી તરફ જવાની મારી ઇચ્છા છે. હું એકલો માણસ છું. વળી આ પણ બિચારી એકલી જ છે. અમને બેઠેને ત્યાં માલેકણીની પાસે રહેવામાં જે સુખ અને જે આનંદ થશે, તે ક્યાંઈ થનાર નથી.”

બાદશાહે આ સાંભળતાં જ તેને ઘણો જ ગુસ્સો થયા જેવું જણાયું. હું પોતે આટલી મનસબદારી આપું છું, જયસિંહની પદવીએ એકદમ ચઢાવું છું, છતાં એ નહિ જોઈએ, એવું કહીને તે અહિંથી ત્યાં જવા માટે વિનંતિ કરે છે. ત્યારે મોગલની સેવા કરે તો ઘણું જ મોટું પાપ, એવું કહેનારા રાજપૂત બચ્ચામાંનો આ છે, એવી ઔરંગઝેબની ખાત્રી થઈ. નહિ તો આટલી મોટી મનસબદારી છોડે શામાટે? જોધપુરમાં જઈને ત્યાં રાજસિંહની તથા વિજયસિંહની મદદમાં જવાનો તેનો વિચાર જણાય છે, એવું તેને તરત જણાયું. તેથી તેને પોતાની પાસે રાખવાની અગત્યતા વધારે જણાઈ આવી. આ ભયંકર ખટપટી પુરુષ ત્યાં ગયાથી સૈન્ય એકઠું કરવા અથવા વળી કંઈક ખટપટ કરવા માટે કેટલાં મોટાં કારસ્થાન કરશે? તેનો કાંઈ પણ પત્તો નથી. ત્યારે તેને એકદમ પોપટ પ્રમાણે સોનાના પિંજરામાં અથવા માંડું નહિ જ સાંભળે તો કેદખાનામાં રાખવો. પણ અહિં જ તેને અટકાવી રાખવો જોઈએ એવો બાદશાહે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો અને તેને કહ્યું, “તું તારી માલેકણીની પાસે જઈને શું કરીશ? તેને હવે કાણ ત્રાસ આપનાર છે? તે હવે ઘણી સુરક્ષિત છે. તું હજી જીવાન છે. હજી કેટલી કીર્તિ મેળવવાની તને

જાણ છે ! તે જોધપુરમાં જઈ બેસીને તું શું કરનાર છે ? અહિંયાં મારી પત્ની રહીશ, તો તને રાણા જયસિંહ પ્રમાણે ઉપર ચઢાવીને એકાદી સુબાગીરીપર મોકલીશ. આજે દક્ષિણની તરફ ખટપટ જાગી છે તે દૂર કરવા માટે મને તારા જેવો કાંઈ પણ જોઈએ છે. છોકરાના હાથથી તે તરફનો બંદોબસ્ત થતો નથી. થયલી હકીકત હું બધી વિસરી જાઉં છું. તું પણ બૂલી જા. તારી માલિકણીની સંભાળ કરવાને કાંઈ તને મના કરતો નથી. પણ તું મારી મનસબદારી-પાંચ હજારી મનસબદાર થઈને જા. હવે આ વખતે તારા મનમાં વાત નહિ ઉતરતી હોય તો, તું કંઈક વખત સૂધી વિચાર કરીને કહે, પણ ના નહિ કહેતો. જા મસાઉદ, ઓ મસાઉદ, એને લઈ જા અને લાલબાગમાં તેની તળવીજ કર. ફરી હું કાલે તને બોલાવવા મોકલીશ. ત્યારપછી મને જવાબ દેજે. હમણાં હું તારો જવાબ સાંભળતો નથી.”

દુર્ગાદાસ તેના જવાબમાં કંઈ બોલનાર હતો, પણ બાદશાહે તો તેને ત્યાંજ મોકલ્યો. માત્ર જતાં જતાં મસાઉદને હળવેથી એટલું કહી રાખ્યું કે, “તેને કેદમાં રાખવાની પેટ બહારથી ચાલ ચલાવવી નહિ. પણ ત્યાંથી જો એ નહાસી ગયો તો તને જવાબદાર ગણીશ. તારા જીવના હાલહવાલ કરીશ. એ પશું ધ્યાનમાં રાખ. તેના ઉપરની નજર જરા પણ દૂર કરવી કામની નથી.” એટલું બોલીને તેણે એ બન્નેને જવા દીધા. પછી ઈંદિરાને ત્યાંથી દૂર જવાનું કહી, બાદશાહે ઉદેપુરીના મનને સંતોષ આપવાનું ચલાવ્યું. “તને જે કંઈ હવું તે કેવળ ખોટું હવું. કંઈક કારણથી બોલ્યો હતો. મારા મનમાં કંઈ પણ શક નહોતો. રોશનઆરા બેગમે ખોટાં કારસ્થાનો રચ્યાં. તેને સાઈ લગાડવા માટે મેં તે બધું કર્યું છે. આવું નહિ કર્યું હોત તો આજ રોશનઆરા બેગમ જે ધારે તે કારસ્થાન રચે. તેને છેતરીને કેટલાક દિવસ સુધી અહીં રાખવી જોઈએ.” હાલમાં રાજપૂતો બગડ્યા છે, તેમને ઠેકાણે રાખવા સુધી અને શહાજહાન જીવતો છે ત્યાં સુધી તેને શાંત રાખવી, નહિ તો દરબારના અને ચારે બાજુએથી આપણા ઉપર સંકટો આવી પડે, એટલા માટે તેને ત્યાં પણ જવા દેવી ઉપયોગી નથી. અહીં દિલ્લીમાં જ રાખવી જોઈએ અને સંભાળીને રાખવી જોઈએ. એક વખત રાજપૂતનાં હાડકાં નરમ કરીને તેનો કર દૂર કર્યા પછી, અહીંના અંતઃગૃહમાં નજર દઈને તેના કાંટા ઉખેડી નખાશે.” એવું બોલીને ઉદેપુરીનું મન તેણે શાંત કર્યું. ઔરંગઝેબ બોલવાના કામમાં ઘણો મીઠો હતો અને તે જેટલો મીઠો હતો, તેટલી જ ઉદેપુરી બેગમ ઘણી ભોળી હતી. તથા બાદશાહનો પ્રેમ પણ તેના પર તેવોજ હતો. પોતાના પર બાદશાહનો આવો સંદેહ થયો તેને માટે તે

જોટલું મરવા જોટલું દુઃખ લાગ્યું, તેટલું જ જલદીથી હાલના તેના બોલવાથી તેનું મન શાંત પણ થયું. માત્ર રોશનઆરા બેગમે પોતાના પર આ ભયંકર પ્રસંગ આણ્યો હતો, તેને માટે તેના મનમાં તેના વિષે હજાર ગણો દ્રેષ વધ્યો. તેને માટે વેર શી રીતે લઈશ અને ક્યારે લઈશ એવું તેને થવા માંડ્યું. બાદશાહ ઉપરનો તેનો ગુસ્સો ક્યારનો ચાલ્યો ગયો હતો, અને તે અર્ધા કલાકમાં બાદશાહને પહેલાંની પેઠે લાડથી બોલાવવા લાગી. રૂબરૂ રાજાઓને-તેમાંથી 'ઉદેપુરના રાજા' સિંહને તથા રૂપનગરના વિજયસિંહને સારી રીતે સજા કરીને, રૂપમતીને પોતાના મહેલમાં લાવીને, તેને પોતાની દાસી કરીને, તેના તથા મસાઉદનો નેકા કરાવવો જોઈએ, એ તેનો હમ્મેશનો ગળતો વિષય હતો. તે સંબંધમાં તે બોલવા લાગી. જ્યાં સૂધી તે થયું નથી ત્યાં સૂધી ઘરમાં ને ઘરમાં રાખી પોતાની નાંહને ચીડીને ત્રાસ આપવો. અને તેણે, રોશનઆરા બેગમને રસ્તે હમણાં જનાર નથી એવું, બાદશાહની પાસે કબૂલ કરાવ્યું. બીજી વાતો કરતાં કરતાં તેણે બાદશાહની પાસેથી ઇંદિરાને તથા તેના ભાઈને જરા પણ ત્રાસ આપશે નહિ, એવું કબૂલ કરાવ્યું તથા ઇંદિરા તરફથી તેના ભાઈનું મન વળાવીને તેને બાદશાહના આશ્રયમાં રહેવાને લગાડવાનો ઘાટ મેળવી આપીશ, એવું પણ તેણે પોતે ચાહ્યું. દુર્ગાદાસ એક વાર આપણા દરબારમાં રહે, તો ઘણાં જ કામ થાય, એવું બાદશાહને સ્પષ્ટ રીતે જણાયું. અને તે સાધવા માટે પ્રયત્ન કરવો. જો તે પ્રયત્નમાં સફળતા નહિ થાય તો પછી તેને દિલ્લીથી બહાર જવા દેવો નહિ, એવો નિશ્ચય તેણે કર્યો. આટલું બધું થયા પછી બાદશાહ ઉદેપુરીના મહાલમાંથી ઉડીને સાદતખાનની મદદમાં કેને મોકલવો, સૈન્ય ક્યાંથી કેમ એકઠું કરવું, તેના વિચારમાં લાગ્યો.

આ વખતે બાદશાહી સૈન્યના ઘણા જ હાલહજીલ થયા હતા. અને રાજાસિંહની તરફનો લશ્કરનો ભરાવ દહાડે દહાડે ઘણો જ વધ્યો છે, એવા સમાચાર ઉપરાસાપરી મળતા હતા. તેથી બાદશાહને ઘણી ધાસ્તી લાગી હતી.

એ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થઈ, પરંતુ ઔરંગઝેબની ઇચ્છા પ્રમાણે દુર્ગાદાસ તેના આશ્રય તળે મનસખદાર અથવા સુખેદાર થઈને રહેવાને કબૂલ થતો નથી, ત્યારે બાદશાહે તેને સખ્ત કેદમાં રાખવાનો વિચાર કર્યો. ઉદેપુરી બેગમની તરફથી, ઇંદિરાનું મન વળવવાને માટે પણ ખટખટ કરી, પરંતુ ઇંદિરા પોતાના ભાઈને પોતે આવું ભલતું કંઈ કહેનાર નથી એવું સ્પષ્ટ કહ્યું. ઉદેપુરી બેગમને તેને માટે ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ હમણાં તેને ઇંદિરાના પર ગુસ્સો આવ્યો નહિ. હવે તેના પર ગુસ્સો આવવો એ મુદ્દલે શક્ય નહોતું. એકલી ઇંદિરાના વિષે તેના મનમાં કૃતજ્ઞતા ભરી રાખી હતી. બાદશાહે એક વાર ઇંદિરાને પણ કેદમાં રાખીને તેનો છજ કરવો, તેથી

કદમિત તેના બાઇ વળે, તો વળે એવું સૂચવ્યાથી ઉદેપુરીએ તેમાં
 મનાઇ કરી અને ત્યારથી તેને એક ક્ષણ પણ પોતાની પાસેથી દૂર થવા
 દીધી નહિ. તેના મનમાં એવું આવ્યું કે, પોતાની નજરથી આડી થઇ
 કે, બાદશાહ તેને ઊપાડીને કેદમાં નાંખીને પીલશે. તેમાં કંઇ પણ
 ફેર પડનાર નથી. તેના સિવાય બીજી એક બ્રાંતિ હવે ઉત્પન્ન થઇ કે,
 રોશનઆરા બેગમ ઇંદિરાપર ધણી અદેખાઇ કરવા લાગી. બાદશાહના
 મનમાં ભયંકર સંશય તથા અસર ઉત્પન્ન કરીને, પોતે ઉદેપુરી ઉપર
 સંકટ આણ્યું, છતાં તેમાંથી તેને ઇંદિરાએ પાર પાડી અને પોતાની
 કુજેતી કરાવી, એથી રોશનઆરા બેગમ પણ તેનાપર એકસરખી
 બળતી હતી, અને તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આ ઇંદિરાને સારી
 સજા કરવી. આ તેનો નિશ્ચય મસાઉદના કાનપર આવ્યો અને તે હવે
 ઇંદિરાનો ધણો જ બંદા ગુલામ બનેલો હોવાથી તેણે તો તેની સંભાળ
 માટે આંખમાં તેલ નાખીને જગતાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેણે
 પોતાની માલકણીને પણ તે બધું જણાવ્યું. ઇંદિરાને તે સંધળું પહેલેથી
 જ જાણવામાં આવ્યું હતું. તેથી તે ધણી જ જાગ્રત હતી. એવી રીતે
 એકંદર બાદશાહના જનનાખાનામાં ધણી જ ખટપટનો પ્રકાર ચાલેલો
 હતો, તેમાં હવે વળી બાદશાહના મંદવાડથી ત્રીજી એક જ આગળ આગળ
 વધતી હતી તે બાદશાહની છોકરી હતી. પોતાની કુદરત અધિકારપણું ધણું
 ઓછું થવાથી તે તેને પસંદ પડ્યું નહિ અથવા ખમાયું નહિ અને બાદ-
 શાહપર તેનું વજન વધારે પડતું ચાલ્યાથી તે પણ જનનાખાનાના ધૂમા-
 ડામાં દાખલ થઇ, તે એક બીજી લડાઇ જ જનનાખાનામાં શરૂ થઇ હતી.
 ઔરંગઝેબની પણ તે દિવસમાં ધણી જ ખરાબી થઇ હતી, તેથી તે ચિંતાતુર
 થયો હતો, એવું કહીએ તો ચાલે. બહારથી લશકર મોકલવાની માગણી
 અને જનનાખાનામાં રોજ કંઇ બલા. આવી રીતે એકંદર પ્રકાર 'ચાલુ
 હતો, તેટલામાં એક દહાડે સવારે ઇંદિરા એકાએક ઉદેપુરીના જના-
 નખાનામાંથી જતી રહી. સવારે ઉદેપુરી ધણી જ મોડી ઉઠતી હતી,
 પરંતુ તેનો નિત્ય ક્રમ એવો હતો કે જાગ્રત થતાં જ ઇંદિરાને તેણે હાંક
 મારવી અને ઇંદિરા તેને પોશાક વગેરે પહેરાવવામાં મદદ આપતી. તે
 પ્રમાણે તે દહાડે હાંક મારી, પરંતુ ઇંદિરા આવી નહિ તથા તેણે હા,
 આવું છું એમ પણ કહ્યું નહિ. ચાર પાંચ હાંકો મારી, પછી ઉદેપુરીને
 કંઇક આશ્ચર્ય કારક સંદેહ આવ્યો, તેથી તેણે પોતાની દાસીને હાંક
 મારી ઇંદિરા ક્યાં છે તે પૂછ્યું. એટલે તેણે કહ્યું કે અમને માલમ નથી,
 એવો જવાબ મળ્યો, તેથી ઉદેપુરીને ગુસ્સો થયાથી તેઓને સજા કરી.
 પછી પોતે ઉડી અને દોડતી જઇને ઇંદિરા જ્યાં સૂતી હતી ત્યાં તેણે

જ્નેયું ને તે બિછાનાપર ઇંદિરા નથી માત્ર બિછાનું ઘણું જ રાખાઈ ગયલું દીકું. તેથી એ પ્રકાર થું છે એવું મનમાં આવીને તે વધારે ડરી. પોતાના ડર પ્રમાણે કોઈ પણ તેને બળજબરીથી લઈ ગયું હોવું જ્નેયને એવું તેના મનમાં આવ્યું. બાદશાહે તો તેમ કયું હશે અથવા શેશનઆરા બેગમને કંઈક લાગ મળ્યો હશે, એવું તેને લાગ્યું. મસાઉદને બોલાવીને પૂછવાનું કયું. મસાઉદ ક્યાં પણ જણાયો નહિ, શોધ કરતાં તો ઇંદિરા નથી એવો ખુમારો થતાં જ તેને શોધવા માટે ક્યાં પણ ગયો હશે એમ સમજાયું, મસાઉદ તેને જ માટે ગયલો હશે. તેને માટે ઉદેપુરીને શક નહતો. કારણ તે તેનાપર કોઈ જાતનો પ્રેમ કરે છે તે ઉદેપુરીને અજાણ નહોતું.

ઉદેપુરીએ બધી તરફ દાસી અને ખોજ મોકલ્યા, પરંતુ ઇંદિરા અમુક વખત હતી અને અમુક વખતે તેને અમુક જગાએ જ્નેઈ હતી, એવું કોઈએ પણ કહ્યું નહિ. બાદશાહ તે રાતે ઉદેપુરીના મહેલમાં નહિ આવ્યાથી ઉદેપુરી જલદીથી ઉઘી ગઈ. અને પછી તેણે ઇંદિરાને તું જઈને સૂ એવું કહ્યું. ઇંદિરા પોતાના બિછાનાપર પડી હતી, તેને માટે કંઈ પણ શંકા આવી નહિ. કારણ કે બિછાનું ઘણું સુથાયલું જણાતું હતું. એટલું જ નહિ પણ કોઈએ તેને અચાનક ઉપાડીને લઈ જતાં તેણે ધડપછડ કરવાના કારણથી પથારી ધારી સુંથાઈ ગયલી હોવી જ્નેયને. કોઈ પણ દગો દઈને તેને લઈ ગયા હશે એવી ઉદેપુરીના મનની ખાત્રી થઈ. પરંતુ કોણ લઈ ગયું અને ક્યાં લઈ ગયું અને તેનું શું કયું, તેનો હવે શોધ શી રીતે લગાડવો ?

પ્રકરણ ૩૨ મું.

શામળ પંડિત પત્ર આપે છે.

પાછળ ૨૮ મા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શામળ પંડિત અને તેના સોબતી લિલ્લો પેલા અપંગ માણસને ત્યાંજ પડતો મુકી આગળ ચાલવા લાગ્યા. પંડિતજી તો પોતાના નિયમ પ્રમાણેજ ચાલતા હતા, અને ગમ્મત કરતા હતા, તેથી લિલ્લોને તો ચાલતાં રસ્તો જણાતો જ નહિ. આવી મજાહમાં ચાલતાં ચાલતાં તેઓ ઉદેપુરથી એકાદ મુકામને છેટે આવી પહોંચ્યા. હવે બીજો દિવસ તો જાણે ઉદેપુર પહોંચી જ જવાશે એમ જાણી લિલ્લ નાયકે પંડિતજીને કહ્યું “પંડિતજી ! હવે અહિં જ્યારે લુટાઈ વાટપાકુ વિગેરે એવા કોઈ લોકની ધાસ્તી નથી. માટે હવે

તો તમે બધા આપની રજા લઇશું. આપની સાથે એકાદ બે લિલ્લોને આપીશું તો આપને ઠૂક ઉઠેપુર પહોંચાડી જશે,” આ સાંભળતાં જ પંડિતજી તો જવા મલરાખ ખરા, પણ બહારથી જણાવતાં બોલ્યા, “ત્યારે શું ચાર બેરથી જ માફ રક્ષણ કરવા તમે આવ્યા હતા? કે ચમળા પુત્રની સાથે જેમ રસાલો હોય છે તેમ મારી સાથે પણ રસાલા તરીકેજ આવ્યા હતા? માફ રક્ષણ! માફ રક્ષણ કરવાને હું ક્યાં અસમર્થ છું? આમ જ જો મને ખબર હોત તો તો તમને સાથે લેવાનું કહેતજ નહિ, સમજ્યા ને! તમે મને કેવો સમજો છો? મને શું ખીકણ બિલાડી જણો છો કે શું? વાહવા, જાણે તમે જ મોટા શૂરવીર! આ જોઈ કે મારી તલવાર; આ વડે કમતીમાં કમતી આજ સૂધી, સત્તર તો વાઘ, અઢાર કુકર, પંદર વીસેક સિંહ, પાંચ પચીસેક ચિત્તા, પચાસેક પણ આ બધી આત્મ-શ્લાઘા તમારી પાસે કરવાથી શું ફળ? માટે જાઓ, જાઓ, મારા ભાઈ, બોલતાં જરા શરમાવું તો હતું.

સિંહ તલપત હે આલ્હામે, થોડા કાણુલ કંદહાર;

વીર તલપતહે આલ્હામે, છસકે હાથ પડી તલવાર.

આ બહુત વારંવાર બોલી, પંડિતજી કહેવા લાગ્યા, “અરે જરે મારા ભાઈ! જા, તારે અને તારાં માણસોને જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ. તમારે મારી કાંઈ ફિકર કરવી નહીં. હું છું ને મારી તલવાર છે. જેઉં તો ખરે, કાની માંએ શેર સુંઠ ખાધી છે કે મારા સાંમાં આવી શકે?” પંડિતજી તો હાથમાં તલવાર લઈને ઉભા અને પેલા બધાને જાઓ જાઓ કરવા લાગ્યા. એટલામાંજ પાછળથી કાંઈ થોડાની ખરીનો અવાજ આવતો હોય એમ જણાયું. ચારે તરફ કાન માંડી આમ તેમ પંડિતજી જુએ છે તો કેટલાક મુસલમાનો આવી દૂરથીજ એમને ઘેરી લેતા હોય એમ જણાયું. પછી તો પંડિતજીનું શું પુછવું? પંડિતજીનાં હાથમાં તલવાર જ્યાં ને ત્યાંજ રહી ગઈ. શરીરમાં જાણે કંપ વાયુ થયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જેતાંની સંગાથેજ પરસેવાથી સ્નાન કરી દીધું. થોડીવાર પર નીકળતા શૂરવીર ઉદ્દગારે તો કાણુ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા, અને પંડિતજી તો આસ્તે રહીને પેલા લિલ્લ નાયકની પછવાડે જઈને લપાઈ ગયા. વાંચનારને જણાયું હશેજ કે આ મુસલમાનો કાણુ હતા? શામળ પંડિત તથા તેના સોબતીઓને જેતાંની સાથે આ મુસલમાનો તો “દીન દીન” બોલી એમના ઉપર ટુટી જ પડ્યા. “આ તે નવી પીડાં ક્યાંથી આવી?” આ વિચારમાં જ થોડી વાર તો લિલ્લ લોકો પડી જઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. પણ મુસલમાનોની રણ

ગર્જના સાંભળતાંની સાથે જ બેઠે પક્ષની તલવારો ચમકવા લાગી. લિલ્લ લોકો તો આવા પ્રસંગને માટે કેળવાઈ જ રહેલા હતા એટલે એ લોકો તો પેલા મુસલમાનોને શાની દાદ દે ? એકેક લિલ્લે બંને ત્રણ ત્રણ મુસલમાનોને સુવાડી દીધા; અને આ નાની સરખી લડાઈનો થોડી જ વારમાં અંત પણ આવી જશે એમ જણાયું. “હવે આપણું શું થશે ?” એ વિચારમાં આપણા પંડિતજી તો ધાભરા ધાભરા આમ તેમ જોતા હતા. જે લિલ્લની પછવાડે એ ભાઈ સાંહેબ લપાઈ રહ્યા હતા તેણે ધણુંએ આશ્વાસન કર્યું પણ પંડિતજીને તો કંપ મટયો જ નહિ. છેવટે પેલા લિલ્લે મોટો ઘાંટો પાડી ધમકાવીને કહ્યું, “ખબરદાર, જે અહીંથી ખસ્યો છે, તો પહેલો તો હું જ તારા બે ભાગ કરી નાંખીશ.” આ શબ્દો સાંભળતાં જ પંડિતજીનાં તો પોતીયાં છુટી ગયાં, શરીર થરથર થવા લાગ્યું, પણ ભયના માર્યા કાંઈ ખસી શક્યા નહિ. આણી તરફ પેલા આવેલા પચાસ મુસલમાનોમાંથી પાંચેક પણ સંદેશો લઈ જવા રહ્યા ન હતા. મુસલમાનોના આગેવાનને લિલ્લ નાયકનો પહેલો જ ધા પડતાં એ તો ઘોડા ઉપરથી ચકરી ખાઈ, નીચે પડ્યો, તરત જ લિલ્લા લોકો “જય અંબે માતકી”ની ગર્જના કરી ઉઠ્યા, અને તે સાંભળતાં જ પાછળના મુસલમાનો પૈકી જેનાથી નસાયું તે તો નાશી જ ગયા. બાકી રહેલા પૈકી બધાએ લિલ્લોને હાથે પૂરા થઈ ગયા. શામળ પંડિતને હાથે રૂપમતીનું દુત્તવ પૂર્ણ કરાવી તેમને યશ અપાવો એવી પરમાત્માની ઇચ્છા હશે જ, તેથી આવું અનુકૂળ પરિણામ આવી ગયું. જેટલા મુસલમાન જમીન દોસ્ત થઈ ગયા હતા, તે તો હવે ઉઠે એમ હતું જ નહિ. લિલ્લ નાયકની રણગર્જના સાંભળી પંડિતજી તો ભયના માર્યા ક્યાં ને ક્યાંએ મુઠીવાળી વટાણા વાવી ગયા, તેનો કાંઈ પત્તો જણાયો નહિ. આખો મહાસાગર તરી જઈ માત્ર ખાળોચીઆમાં જ બુબવા વખત આવ્યો હોય એમ બન્યું. આખો પ્રવાસ નિર્ભયપણે કરી આવ્યા બાદ છેક ઉદેપુરની જ પડોશમાં આવી, પંડિતજી ગુમ થયા, એ જોઈ લિલ્લો તથા તેનો નાયક ધણું દુઃખ પામવા લાગ્યા. નાયકે ચારે બાજુએ હોકો મરાવી જોઈ, પણ પંડિતજીનો તો પત્તો જ નહિ. પંડિતજી તો ભયના માર્યા નાહા તે છેક લાંબે એક ઝાડની બખોલમાં જઈને ભરાઈ ગયા હતા. બ્હીકમાં ને બ્હીકમાં પંડિતજીને દાંત ખીલી પડી ગઈ હતી. લિલ્લ નાયક તો વિચારમાં પડી ગયો કે પંડિતજી જડયા વગર ત્યાંથી ખસવું પણ શીક નહીં. પણ પંડિતજી તો એવી ગબરડી મારી ગયા હતા કે પૂછવાની વાત જ નહિ. પણે ઝાડની બખોલમાં ભરાઈ બેઠેલા પંડિતજીથી ત્યાંએ બેસી રહેવાયું નહિ.

ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યા અને આમ તેમ જોવા લાગ્યા. એટલામાં એમનું નામ દેવ શ્રુમ પડતો એક લિલ્લ તેમની પાસે દોડતો દોડતો આવી પહોંચ્યો. બ્હીતે બ્હીતે તેની હાંકોને જવાબ તો આપ્યો, પણ આવનાર લિલ્લ જ હશે અને મુગલ તો નહિ હોય એવી શંકા આવતાં જ પ્રાછા ઝાડની બખોલમાં ભરાઈ પેલા. અવાજ તો આવ્યો પણ પંડિતજી તો જણાયા નહિ. એવું જોઈ લિલ્લને તો મોટી અન્યયખી લાગી. ઝાડની પાસેથી જ અવાજ આવેલો જોઈ લિલ્લે નાચ્યું કે, ઝાડની આસપાસ અમર અંદર કોઈ પણ ભરાઈ બેઠું હશે. એમ ધારી તે ઝાડની ચારે બાજુએ ફરી તપાસ કરવા લાગ્યો. પણ પંડિતજીને હજીએ ખાત્રી થઈ નહોતી કે આવનારો મુગલ નહિ પણ લિલ્લ જ હશે. તેથી એને ગમે તે પ્રકારે ટાળવા માટે લિલ્લ આમ જાય તો પંડિતજી પેલી તરફ ભરાઈ જાય. આવી સંતાકુકડી કેટલીક વાર સૂધી આપણા પંડિતજી રમ્યા તો ખરા. પણ જે માણસ ખાઈપીને જ પછવાડે લાગેલો તેને ક્યાં સૂધી ટાળી શકે. છેવટે પંડિતજી તો પકડાઈ ગયા. પેલા લિલ્લે એમને પકડીને પોતાના નાયક પાસે આણ્યા કે તરત બધા “પંડિતજી, તમારા વાઘ, સિંહ, ચિત્તા, કુતરાં, બિલાડાંના શિકારની વાત તો પૂરી કરો,” આમ બોલી એને ખુબ ચીડવવા લાગ્યા. લય રહિત થયેલા જોઈ આપણા પંડિતજી પાછા શરમાં આવી ગયા. લિલ્લના નાયકની પાસે જઈ, પંડિતજી હવે તેને કહેવા લાગ્યા. “સમજ્યાને” લાઈ, નાહા તેને તો નાશવા જ દ્યો. તેમની પુઠે પડવાની જરૂર નથી. પણ આ જે એમનો આગેવાન સરદાર છે, તેને પકડીને આપણી સાથે લઈ લ્યો. એ કોઈ પણ મોટો માણસ હશે. માટે એને ઉદ્દેપુરના દરબારમાં લઈ જઈ હાજર કરી દઈએ. આવો કેદી મળી ગયો છે તેને કોઈ પણ વખતે ઉપયોગ થઈ શકશે જ.” પંડિતજીનું આવું મત્સદ્દીપણાનું ભાષણ લિલ્લોને ગમ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ. તેથી એ સરદારને ત્યાં જ પડતો મૂકી બધાએ પાછું ચાલવા માંડ્યું. પેલા મુગલો અને એમનો સરદાર તો ત્યાં જ પડ્યા હતા. શામળ પંડિતને તો એમજ થઈ રહ્યું હતું કે હવે ઉદ્દેપુર શી રીતે જઈ પોહોંચુ. તેમ લિલ્લોને પણ તેવું થઈ રહ્યું હતું કે ક્યારે પંડિતજીને ઉદ્દેપુરમાં લઈ જઈ કુશળ ક્ષેમ મુકી દઈએ. એટલે બેઉ પક્ષની ઉતાવળથી પંડિતજી તો તરત જ ઉદ્દેપુરમાં આવી પહોંચ્યો. નાયકે બળી લિલ્લને પંડિતજીની તેનાતમાં સોંપી રજા લીધી. પંડિતજીને પાછા જવું હોય તો રાજસિંહની જોડે જ જવાનું હતું અને તે જો ન જાય તો પંડિતજી પણ રૂપનગર ન જતાં ત્યાં જ રહે, તથા ત્યાંની સર્વ હકીકત પેલા બળીને લખી મોકલે, જે લઈ તે પોતાના નાયકને આપે, અને નાયક પેલા પ્રથમના માણસને

પહોંચાડી દે. એવી જ સર્વ ગોઠવણુ પ્રથમથી કરી રાખી હતી. રૂપનગરમાં જે ખર્ચ કરવાની તે પેલો પ્રથમનો જ માણસ પોતાના અલૌકિક સાધનથી કરનાર હતો. વારંવાર માણસોની નકામી આવજનથી કોઈક વખત ગમે તેવું પરિણામ થઈ એસે, તેથી સર્વ ગોઠવણુ પ્રથમથી આવી કરી રાખી હતી. તેમ શામળપંડિત રૂપનગરના કિલ્લા ઉપર જઈને એ શું ધાડ મારે એવા હતા? તેથી એના કરતાં તો ઉદેપૂરમાં જ રહેતો સાહે. શામળ પંડિતને જે કામ કરવાનું હતું તે કર્યા પછી તેમને કાંઈ વિશેષ કરવા સરખું હતું નહિ. દુધથી દાઝેલો છાશ પણ ડુંડીને પીએ તેવા પંડિતજી જે રસ્તે આવતાં મરણુ ધાંટીમાં આવી પડ્યા હતા તે રસ્તે હવે કદીએ પગ મૂકે ખરા?

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સર્વ તાકીદ બલી લિલ્લને આપી, પંડિતજી પત્ર આપે ત્યાં સુધી તેમની પાસે રહેવાનું કહી, નાયક તો લિલ્લોને લઈને પાછો ચાલ્યો ગયો. ઉદેપુરની હદમાં પગ મુકતાં જ આપણા પંડિતજીનો તો હર્ષ માય નહિ. પ્રી પોતાના મુગ સ્વરૂપમાં આવી ગયા, અને હવે રાજદરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ઉદેપુરમાં પોતાનો કોઈ સ્નેહી હતો, તેનું ઘર ખોળી કાઢી, પ્રથમ તો પંડિતજીએ ત્યાં જઈ મુકામ કર્યો. તે સ્નેહી પાસેથી સારો રાજદરબારમાં પહેરી જવા જેવો પોશાક માગી લઈ, કપડાં લત્તા દાઢી મુછો વિગેરેનો ખરાખર તાલમેલ કરી, આપણા પંડિતજી હવે રાજદરબારમાં જવા માટે નીકળ્યા. રાજદાર પાસે આવી પહોંચતાં જ પંડિતે પોતાના મોજલા સ્વભાવથી દારપાળ ચોપદાર ભાલદાર વિગેરેને ખુશ કરી, વરદી કહાવી મોકલી. રૂપનગરના ખાસ અગત્યના કામ સાહે આવેલા માણસને તો જરૂર ખોલાવવો જોઈએ, આથી પંડિતજીને તુરત જ હજુરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. પોતાના ખુશ મિજાજ સ્વભાવને પૂર્ણ અંશે મુખ્યચર્યાપર પ્રદર્શિત કરતા, પંડિતજી પોતાના ખુશ મસ્કરાના પેશાને શોભે તેવી રીતે મહારાણાની આગળ દૂરથી જ હાથ જોડી ખોલવા લાગ્યા.

“મહારાજાધિરાજ, આ આપનો દીનદાસ આપનાં દર્શન માટે જ રૂપનગરથી ચાલ્યો આવ્યો છે. મુગલ લોકોએ રૂપનગરની કેવી દશા કરી નાંખી છે અને શામાટે કરી છે તે મારે જણાવવાની જરૂર જ નથી. આખા રજપૂતાનાના શિરછત્ર! આજે રાજપૂતની લાજ રાખવી તો આપના જ હાથમાં છે. જેણે આજ સુધી મુગલ શાહની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું નથી તેવા રજપૂત રાજની કન્યા, આપ જેવા માથા ઉપર મુકુટમણિ પિરાજતા છતાં, મુગલો લઈ જવા તૈયાર થયા છે; સૂર્ય કુળમાં ક્ષિપત્ર થયેલા, રજપૂત નૃપતિઓના શિરોમણી! આજ સુધી આખા

સામ્રાજ્યમાં આપ જ એક નરવીર રહ્યા છો કે જેણે પોતાના કુળની માતિને સૂર્ય સમાન જ અમ્માન રાખેલી છે, તો આપ જ આપનું વિરદ પ્રાણશો. આ પત્રિકા વાંચી જેવાથી મારે આધક નિવેદનની આવશ્યકતા રહેનાર નથી. એ પત્રિકા આપવા સાફ જ મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો છે. માટે, કૃપા સામર, પત્રિકા વાંચી આ દીન સેવકને આભારી કરો.”

આટલું બોલી શામળપંડિતે રૂપમતીવાળી પત્રિકા હાથમાં લઈ, ખંન્ને હાથ જેડી, વીરાવેશમાં આવી જઈ, નીચેનું કવિત બોલવા લાગ્યો.

“મોહું નિર્બલ બલન ગ્રેષ્ઠ, કહું બેદન કાય,

હંસ કોમે અલસીયો, કાગ ક્યઈ મંડલાય.

મેરો તો કહુ નાય બીગરે, બિરદ તુમારો જાય.

આ પત્રિકા અહિ બધાના દેખતાં વાંચવા સરખી નથી. કૃપાનાથ ! આપના ખાસ અવાસમાં જઈને વાંચશો. જે હાથવતે એ પત્રિકા લખાઈ છે તે હાથનું ગ્રહણ કરવા આપ જ યોગ્ય નર છો. જે આ વખતે આપ આપનું બિરદ રાખશો નહિ તો તે હાથ પોતાનો અને પોતે જે શરીરનો ભાગ છે તે શરીરનો નાશ કરશે જ. મુગલનો સ્પર્શ મરણાંતે પણ થવા દેનાર નથી. સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા ઉત્તમ કુળમાંથી જન્મ પામવાનું અભિમાન ધરાવનાર કોઈ પણ રાજપૂત તેનું રક્ષણ નહિ કરી શકે તો રાજપૂતોની વહુ દીકરીઓને મુગલો ઘેરો ધાલી કેદ કરી પોતાને ઘેર લઈ જશે એવી જ આજકાલની સ્થિતિ થઈ પડી છે. સવાર સાંજ પૂર્વજ્ઞેનાં પરાક્રમનું વર્ણન કરનાર ભાટ લોકો તો માત્ર એક મોજને માટે જ વર્ણન કરે છે. પણ આ વર્ણન તેવું ક્ષુલ્લક નથી એમ માનજો. આથી વધારે હવે મારે કાંઈજ નિવેદન કરવાનું નથી.”

આટલું બોલી પંડિતે પેલી પત્રિકા મહારાજ રાજસિંહના સિંહાસન ઉપર નાંખી દીધી અને પોતે હાથ જેડીને સામે બેસી રહ્યો. દરબારીઓ તો એકમેકના સામુ ટગર ટગર જેઠ જ રહ્યા. આ તે શી વાત હશે, તેની કલ્પના તેઓ તરત કરી શક્યા નહિ, થોડીવાર સૂધી તો પત્રિકા હાથમાં જ ઝાલી રાખી, પંડિતજીના સામું રાજસિંહ જેઠ રહ્યો. આદ દરબાર બરખાસ્ત કરી તુરત પોતાના એકાંત અવાસમાં શામળ પંડિતને લઈને ચાલ્યો ગયો. અંદર જઈ પત્રિકા ઉઘાડીને જેવા લાગ્યો.

પતિઆ લિખત મેરિ છતિઆં ફટત હૈ કલમ ન કધરત હાત;

દુશ્મન આલમગિર કપટ કમાયો ઔર મિલી મેરિ માત.

આટલી બેજ લીટીઓ વાંચતાં જ રાજસિંહને શું ને શું થઈ ગયું હોય એમ જણાયું. ખેદયુક્ત નિઃશ્વાસ મૂકી આગળની લીટીઓ વાંચવા માંડી.

એક નિમકકી દીલ ન કિન્નૈ જાદવ દ્યાનૈ સાથ;
ઉદયપુર રાજપદમદરસન બિન નિકસ પ્રાન યદ જાત.
મેં આપનો મન ઠાન રહી હું ઔર કચ્છ ન સુવાતી;
તેરે બિરદકોં લૌગ હસેંગે સમે ગદ નહિ આતી.

એટલું વાંચી વળી રાજસિંહ કેટલીકવાર સુધી ચુપ બેસી રહ્યો.
પત્ર સામું જોઈ ન શકવાથી કાગળમાંથી નજર કાઢી લઈ, શૂન્ય વૃત્તિથી
ખીજે જ ટુકાણે જોઈ રહ્યો. પછી શામળ પંડિતના સામું જોઈને બોલ્યો,
“પંડિતજી! આ પત્રિકા તમને કાણે, આપી?”

જરા હસીને શામળ પંડિતે જવાબ દીધો, “મહારાજ, જેણે લખી
છે તેણે જ આપી છે. આપના આગળ એનું શું વર્ણન કરું?” એમ
બોલી નીચેનું કવિત્ત બોલવા લાગ્યો.

અચક મચક પગ ધરત લચક ગત શોભા બરાજી ન જાઈ,
હૈ રૂપ રંગમે નંગકે લલત તપસી રૂપમતી બાઈ;
ઋતિયાં પેસો પૈ ચક અધર દાડમસી દંતલલાઈ,
ત્રીપકસી નાસિકા ત્રિલે નૈને બિચ બુકડીકા શોભા છાઈ;
યેનિ અરજ સુજો ઉદયપુરવાસી, રાજસિંહ દરસકી ખ્યાસી.

પંડિતજીએ પોતાના મોઝલા સ્વભાવ પ્રમાણે જ રૂપમતિનું વર્ણન
કરી દેખાડ્યું, પણ રાજસિંહનું ચિત્ત તે તરફ ગાયું જ નહિ. એ તો
પોતાના હાથમાંની પત્રિકા તરફ જ જોઈ રહ્યો હતો.

હૈ થોડે દિનેકી અવધ મહારાજ દુખન રાહલ ગલ ફાસી,
મેં થરૂં તિહારૌ ધ્યાન ઉદયપુર અવો ચહ તુમરી દાસી;
બિલકુલ નહિ ચૈન ચિનમે હોત બહુત ઉદાસી,
તુમ આયે બિન મહારાજ રાજપૂતકી હોય બિરદકી હાંસી;
ક્યૌં રાજપૂત સબ મર ગયે નહિ બિરદકી ઉનકો લાજ,
મેં દાસી તુમરી ઘેર લિજાઓ અવધ ન કર અબ મહારાજ;
હંસીકો કાગ લેત હૈ હરનીકો ક્યું જંબુક લિજાય,
રાજપૂતકી કુંવરીકો કર ક્યું મોંગલ દુષ્ટ ખ્યાય.

પત્રિકા વાંચી રહેતાં જ રાજસિંહ બોલી ઉઠ્યો. “જ્યાંસૂધી આ
શિસોદીયા કુળના બાળકમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી તો રાજપૂત કન્યાને
મુગલ હાથ અડકાડી શકશે જ નહીં. શું હંસનાં બાળકને કાગડો લઈ
જશે? શું મૃગ બાળ તે રીંછડાના હાથમાં આવશે? ત્યારે તો પછી આ
ફેદ ધારણ કરવો વૃથા જ છે. પંડિતજી! તમે હવે નિર્ભય રહો. એમ જ
સમજો કે તમારા માલીકની છોકરીને આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી
તો મુગલો હાથ પણ અડકાડી શકશે નહીં. આજથી દશ દિવસની અંદર
તમારી રૂપમતીને મુગલોના હાથમાંથી છોડવી જ જાણજો. મહારાજ

મતીપસિંહના કુખમાં જન્મ લઈને જો એવા કામમાં આ શરીરનો ઉપયોગ નહીં થાય તો જન્મ એળે જ મરો જાયવાનો. પંડિતજી, ધણું જ સાઈ થયું કે તમે આ પત્રિકા લઈતે આવ્યા. બાદશાહ હમણાં ઘણો મદમાં આવી મરો છે, મદમાં કેવળ અંધ જ બની ગયો છે, પણ હું એની સાંભળો. ઉઘાડીશ. અમલમગીરના કાન ઉઘાડવા માટે મેં જ્યારે એને કામમાં લખ્યો ત્યારે તેનો જુદો જ અર્થ લઈ, મારા જ ઉપર બળવા માંડ્યો છે, કાંઈ હરકત નહીં. એનો રસ્તો આપણે પકડવો નથી. એ જ એની મેળે આપણા ઉપર, જ્યારે ચઢી આવે ત્યારે આપણે આપણી તૈયારીમાં રહેવું, એમ જ હું આજ સૂધી ધારતો હતો. પણ હવે તો પેલી પત્રિકાએ વિચાર ફેરવી નાંખ્યો છે. હું માઈ પોતાનું જ સૈન્ય લઈને આવું છું, એટલું જ નહીં પણ મારા ખીજા સરદાર માંડ-લિકાને પણ પોતાનાં માણસો લઈ ત્યાં આવી પહોંચવા હુકમ મોકલી દઉં છું. આજ સૂધી ચુપ થઈને બેસી રહ્યો. હવે ધણું જ થઈ ગયું, હવે તો માત્ર એક ધાના બે કટકા કરી નાંખવામાં જ ડહાપણ છે. હવે બીજાને બેસી રહેવું કામનું નથી, હું કાંઈ એનાથી ડરતોએ નથી, હવે તો જે હોય તેનો જલદીથી મોક્ષ કરી જ નાંખવો. પ્રથમથી જ રાજા વિજયસિંહને સહાય આપવા આવનાર હતોજ. પણ મેં લખેલા પત્રથી એના કાન ઉઘડી એનો છંદ છોડી દે છે કે નહીં? તેની જ વાટ જોતો હતો. પણ હવે તો આ પત્રિકા જોઈને ઘડીએ બેસી રહેવાનો નથી.”

રાણા રાજસિંહ આટલું બોલીને પંડિતના સામું જોવા લાગ્યો, એટલે પંડિત હાથ જોડી બોલ્યો, “મહારાજ, મને તો ક્યારનીએ ખાતરી હતી કે, આપ આવો જ નિશ્ચય કરશો. ક્ષત્રીય કુલદીપકને આવે વખતે બીજું શું કરવું ઉચિત છે? આપનો આવો નિશ્ચય થઈ ચુક્યો છે ત્યારે હવે આજ્ઞા હોય તો ધીરજ રાખવા પુરતા સમાચાર ત્યાં મોકલી દઉ. સમાચાર લઈ જનાર દૂત મારી પાસે તૈયાર જ છે.”

“બેશક, બેશક, મોકલી દો. પંડિતજી, તમે જાણો છો કે કરેલા નિશ્ચયમાંથી તલમાત્ર પણ શિસોદીયો ફરી શકે? હવે કાં તો રૂપ-મતી ઉદ્દેપુરની મહારાણી થાય છે કે કાં તો રૂપનગરમાં મુગલો સાથે યુદ્ધ કરતાં આ શરીર ત્યાં જ પડે છે. પંડિતજી, હવે તમે પધારો. રસ્તાના થાકથી તમે ઘણા જ શ્રમિત થયા હશે, માટે જાઓ, અને વિશ્રાંતિ લ્યો. મારે પણ સૈન્યને તૈયાર કરવા, તજવીજ કરવાની છે તથા તે પૂર્વે ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા પણ લેવાની છે.”

પંડિતજીએ પોતાને મુકામે જઈ, ઉપલા વૃત્તાન્તનો સવિસ્તર પત્ર લખી, બાળી બિલ્લને આપ્યો, અને તેને ખાસ તાકીદ કરી કે, તારાથી

એમ અને તેમ જલદીથી જઈ, તારા માલિકનેજ હાથોહાથ પત્ર આપજે. કાગળ હાથમાં આવતાં બળી લિલ્લ ત્યાંથી પવનવેગે નીકળી પડ્યો. બળી લિલ્લે, નિશ્ચય કર્યો હતો કે, પત્ર પોતાના માલિકને જેમ અને તેમ જલદીથી પહોંચાડવોજ જોઈએ અને તેથીજ પોતાની ત્વરાનો ઉપયોગ કરતો ચાલ્યો. પણ માણસનો નિશ્ચય હમેશાં પાર પડેજ છે એમ કાંઈ ખાસ નિયમ નથી. કંઈ વખતે ફતુન વિદ્ય આવી પડશે? તે કહી શકાતું નથી. ઉદેપુરથી નીકળી બળી લિલ્લ, જ્યાં મુગલો તથા લિલ્લોની અખાજખી થઈ હતી, ત્યાં આવ્યો, અને પોતે તો પોતાના જ વિચારમાં આસપાસ જોયા વગર ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં પાછળથી કોઈએ એના શરીર ઉપર મોટા જખરા બે ફટકા લગાવ્યા. એક માથા ઉપર અને બીજો વાંસા ઉપર લાગ્યો. બળીને એમ સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી કે, આમ કોઈ આચિન્તું આવીને તેને મારશે. પાછળ ફરીને જુએ છે તો બે જણા તેના શરીરપર ધસી આવતા જણાયા. બળી પોતાની તલવાર હાથમાં લઈ તેમના ઉપર ધસવા જતો હતો જ, પણ માથામાં વાગેલા ફટકાથી ઘણું લોહી નીકળી ગયું હતું તેથી તે ચક્રી ખાઈ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ભોંયપર પડ્યો. પેલા માણસોને એના શરીરનો અંશે જોતાં જ પત્ર જણાઈ આવ્યો. આ ધસી આવતા માણસ કાણુ હતા? તે તો વાંચનારને જણાયું જ હતું. ઉદેપુર આવતાં, શામળ પંડિત અને તેના સાથીઓ ઉપર હલ્લો કરી હાર ખાઈ ગયેલા મુગલોમાંના જ તેઓ હતા. તેમનો આગેવાન પડ્યો ખરો, પણ છેક મરી નહોતો ગયો. પંડિતજીના લિલ્લો વિજય કરી ઉદેપુર તરફ ચાલ્યા ગયા બાદ, પેલા નાસી ગયેલા માણસો ત્યાં આવ્યા અને પોતાના સરદારને ત્યાંથી ઉંચકી ખીંજી જગ્યાએ લઈ ગયા. સરદાર જરા શુદ્ધિમાં આવતાં જ, તે જગ્યાની પકી ચોકસી રાખવા તેણે ત્યાં બે ચાર માણસો મુકી દીધાં. શામળ પંડિત કોઈનો પણ પત્ર લઈને ઉદેપુર જાય છે, એટલે તેનો જવાબ પાછો આવવાનો જ. એ જવાબ લેઈ જનાર માણસ પાસેથી ગમે તેવી રીતે કાગળ છીનવી લઈ, તે સાદતખાન તરફ પહોંચાડી દેવો, એવી તેઓને આજ્ઞા મળેલી હતી. આવી આજ્ઞામાં બેસી રહેલા પેલા મુગલોની આજ્ઞા આખરે સફળ થઈ ખરી. શામળ પંડિત જતે નહિ આવે તોપણ એની સાથેના લિલ્લોમાંથી કોઈ પણ માણસ જવાબ લઈને જશે જ. માટે જનારો લિલ્લ એ મંડળી પૈકીનો જ હશે, એમ ધારી પેલા પહેરો કરનાર તેના ઉપર ધસ્યા અને તેને પેશુદ્ધ કરી નાંખી તેની પાસેનો પત્ર લઈ લીધો. આ પત્ર હાથમાં આવતાં જ તેઓ સાદતખાનની છાવણી તરફ જવા નીકળી પડ્યા. રસ્તે જતાં વચમાં કાંઈ પણ હરકત ન પડવાથી

તે લોકો નિર્વિધિ સાદતખાનની છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા અને જે પત્ર લિલ્લ નામકના હાથમાં જવો જોઈએ, તે પત્ર સાદતખાનના હાથમાં જઈ પહોંચ્યો. સાદતખાનની તો મહત્વાકાંક્ષા એ જ હતી કે, જે પત્ર સામળ પંડિત લખે જતો હતો, તે રાજસિંહને પહોંચવો જોઈએ નહિ. એમાં તો કાંઈ ફાળ્યો નહિ, તોપણ એનો જવાબ હાથમાં આવી ગયો, એ પણ એક લાલની જ વાત હતી. રાજસિંહ મદદે આવનાર છે એવી પોતાને ખબર પડી ગઈ, તેમ રૂપનગરમાં એ વિશે કાંઈ જ જણાવાનું નથી, એ પણ એક રીતે સાફ જ થયું છે. વિજય-સિંહને કશી જ ખબર નહીં મળવાથી એ તો તદ્દન નિરાશ થઈને જ બેસી રહેશે, એમ સાદતખાનને ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. એથી તેણે વિચાર કર્યો કે, આવા વખતમાં આપણે એકદમ હલ્લો કરીશું તો તુરત ફાવી જઈશું. ઢીલ કરવામાં માલ નથી. સાદતખાનને તો ખબર જ હતી કે, ઢીલ કરવા જતાં વખતે રાજસિંહ આવી પહોંચશે, તો બાળ હાથથી જવાની જ. મુગલ સરદારને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, આટલા દિવસથી કિલ્લાને ચારે બાજુએથી ઘેરીને બેઠા છતાં, અને આંખોમાં તેલ આંજી રાતોની રાતો જાગી મરવા છતાં, શામળ પંડિત કિલ્લા ઉપરથી પત્ર લખે શી રીતે નીકળી ગયો હશે ! કબુતરના ગળામાં ચીડીએ બાંધી કિલ્લાપર મોકલનાર કાણ હોવો જોઈએ ? આટલી બધી ખટપટ ચાલે છે અને તેમાંનું આપણને લવ્વેલેશ પણ આજ સુધી જણાયું જ નહિ, એ તે શું ? બનવાનું બની તો ગયું ખરું. કિલ્લા ઉપરથી રાજસિંહ તરફ પત્ર ગયો પણ ખરો. માટે એ બધાનો વિચાર કરતા બેસવું, એ તો વ્યર્થ જ કહેવાય. આવો વિચાર કરી સાદતખાન હવે આગળને માટે, કેવી તૈયારી કરવી તેની જ ઘડલાંજ મન સાથે કરવા લાગ્યો. રાજસિંહે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા જો એ ખરી જ કરે, તો પછી આપણે તેના સામે કેવી રીતે થવું, તેની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. તે જાણતો હતો કે જો રાજસિંહ ચઢી આવે તો, તેના સામા થવા જેટલી પોતાનામાં શક્તિ નથી જ. માટે ગમે તેમ કરી એક વખત તો મરણીઆ થઈને, પણ કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવો જોઈએ, અને રાજસિંહ ઉદ્દેશુરથી આવી પહોંચે, તે અગાઉ જ કિલ્લો તાબે કરી, બાપ દીકરીને કેદ કરી લઈ, દ્વિતી તરફ ઉપડી જવું જોઈએ. વખતે રૂપનગરવાળાને કેદ કરી કિલ્લી તરફ જતાં રસ્તામાં જ, જો રાજસિંહ આવી પહોંચ્યો તો પછી એના જ એકલાના સામા લડવાનું રહે. તેમ નહિ થાય તો પછી અંદરથી, વિજયસિંહનો અને બહારથી રાજસિંહનો, એમ બે બાજુએ માર ખાવાનો વખત આવશે. તેથી આવા બેવડા મારમાંથી ઉગરવાનો ઉત્તમ માર્ગ, તો એ જ કે પહેલાં રૂપનગરનો કિલ્લો

ગમે તેમ કરી તોડી પાડવો. હવે આદ્રશાહ તરફથી ખીજી મદદ આવે, એવી વાટ જોઈ એસી રહેવામાં માલ પણ નથી, અને કદાચ તેમ કરતાં વધારે ઘોઝા લાગી જશે; માટે આવું ગંભીર જોખમ માથે લેવું યોગ્ય નથી, એમ ધારી સાદતખાને પોતાના સરદારોને જોડાવ્યા, અને તેમની સાથે કટલીકવાર મસલત ચલાવી, તેમને કહેવા લાગ્યો કે-આજને આજ જો રૂપનગર ઉપર હુલ્લો નહિ કરીએ, તો આપણામાંથી એકે પણ પાછો જીવતો જવાતો નથી, એમ ખુબ સમજી રાખજો. મેવાડના રાજપૂત કાંઈ જેવા તેવા નથી. એકવાર જો તેઓ હઠે ચઢ્યા તો પછી શું કરશે અને શું નહીં તે કહી શકાતું નથી. મારવું કે મરવું એવા જ નિશ્ચયથી જો આજે જ આપણે લઠીશું, તો કાંઈ પણ વિજયની આશા છે. પણ જ્યાં એ તરફનો માર પડવા લાગ્યો, ત્યાં આપણું ગળુ નથી કે તે સામે ટકી શકીએ? પછી તો આપણા બાર જ વાગી જવાના, માટે આજે જ જે અને તે કરી લેવું, એ જ સર્વોત્તમ માર્ગ છે.” આવું જોડી તેણે પોતાના સરદારોનાં મન વાળી લીધાં અને તરત જ કિલ્લા પર હુલ્લો કરવાનો, ત્યાં બેઠે બેઠે જ સર્વે એ નિશ્ચય કરી દીધો.

આણી તરફ રૂપમતિ અને પદ્મા અત્યંત ચિંતામાં પડ્યાં હતાં. આપણી પત્રિકાનું શું પરિણામ આવે છે, તેનો જ વિચાર એમના મનમાં થયા કરતો હતો. થોડા વખતમાં હવે આપણને કાંઈપણ ખબર મળશે, એમ ધારી બેઠે જણાં વાટ જોઈ એસી રહ્યાં હતાં. હમાણાં ખબર મળે છે, બપોરે મળશે, સંધ્યાકાળે તો આવવી જ જોઈએ, એમ જ ઝંખના ચાલ્યા કરતી હતી. એક દિવસ બંને બાળાઓ કિલ્લા ઉપર ચઢી લાંબે જેવા લાગી તો જણાયું કે, શત્રુના સૈન્યમાં કાંઈ પણ મોટી ગડબડ ચાલી રહી છે. અને તે શું હશે? તેની કલ્પના પણ તેમને આવી નહિ. ઘણી જ કાળજીથી જોતાં જણાયું કે, શત્રુ સૈન્ય ધીરેધીરે કિલ્લાની પાસે આવતું જાય છે. જ્યાં જુલે ત્યાં મુગલ મુગલ અને મુગલ જ. કિલ્લાની ચારે તરફ મુગલોને આવતા જોઈ બાળાઓ જાણ્યું કે આ કાંઈ સુચિહ્ન નથી. એથી તરત જ તેણે તે ખબર વિજયસિંહને જઈને કહી. એટલામાં કિલ્લા ઉપરના ચારે તરફના પહેરેગીરો તરફથી, પણ વિજયસિંહને ખાતમી મળી કે શત્રુ સૈન્ય હુલ્લો કરવા તૈયાર થઈ આવે છે, અને વખતો વખત ગોળીઓ પણ છોડતા જાય છે. આટલા દિવસ શત્રુને સુસ્ત બેઠેલા જોઈ અંદરનાં માણસો પણ, સુસ્ત થઈને જ બેઠાં હતાં. પણ આજ એકાએક દુસ્મનની આવી હીલચાલ જોઈ, વિજયસિંહથી તે બધા સૈન્યને એમ જ લાગ્યું કે, શત્રુને કોઈ તરફથી પણ મદદ આવી મળી હશે. કિલ્લા ઉપરનાં માણસોને એવો જ ભાસ થાય, એટલા માટે સાદતખાને પણ

પોતાના માણસોની એવી જ વ્યવસ્થા કરી હતી. કિલ્લાને તળીએ એક-સરખું સૈન્ય હતું. તેને ઠેકઠેકાણે જોઈએ તે પ્રમાણે ગોઠવી, સૈન્યના ધણા ભાગ, જે જગ્યાએથી હલ્લો કરવાનો તેણે ધાર્યો હતો, ત્યાં જમાવ કર્યો. તેમાં બે મોટી ટોળીઓને એ જ દિશાએ, એક બે ગાઉ ઉપર પ્રથમથી લઈ જઈ, ત્યાંથી રાત્રે ખુબ મશાલો સળગાવી આવવું, એવી સાદતખાને પોતાના લશ્કરને વરદી આપી હતી. આમ કરવામાં સાદતખાનનો હેતુ એવો હતો કે, રાતની વખતે કિલ્લામાંથી જોનાર માણસને લશ્કર ધણું છે એમ લાગે અને તેથી તે બધા ગભરાઈ જાય. સાદતખાનની આ યુક્તિ સફળ થઈ ખરી. કિલ્લાવાળાં માણસોને એમ જણાયું કે કિલ્લાની એક બાજુએ તો, આટલાં બધાં માણસો છે જ અને બીજી બાજુએ દૂરથી બીજાં આવી પહોંચે છે. કિલ્લાની નીચેનું લશ્કર કમી થયું છે, એ તરફ તેમનું લક્ષ જ ગયું નહોતું; પણ દૂરથી આટલાં બધાં માણસો દોડતાં આવે છે, એવો ભાસ થવાથી કિલ્લામાંનાં માણસો ગભરાઈ ગયાં.

મકરણ હૃદય મુ.

—*—*—*—*—

નયનપાળ.

મુગલ આદલશાહની ઇતરાજીમાં આવી જવાથી, જે કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડે છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવું કેવળ દુર્ઘટ છે. મુગલોનું કારાગૃહ ચમરાજના કારાગૃહને પણ સાફ કહેવાડે, અને તે યાત્રા કરવાનો વખતે કોઈને પ્રસંગ આવ્યો એટલે તેની તો ગ્રહદશા ફરી જ જવાની. ત્યાં થતાં હાલહવાલનો ખ્યાલ પણ કોઈને લાગ્યે જ આવી શકે. સાંભળતાં જ શરીરના રૂવાં ઉભાં થઈ જાય. દગા ફટકાથી પોતાના બ્રાતૃવર્ગને છળનાર માણસ, પોતાના કૃત્યનું કેવું ફળ ભોગવે છે? તે જાણવાની અથવા જોવાની, જેને ઇચ્છા હોય તેણે આ કારાગૃહની એક જ વખત ભેટ લેવી એટલે બસ. આ કારાગૃહમાં દુર્ભાગ્યે કોઈ માણસ એકાદ વખત જઈ પડ્યો, એટલે પછી તેની ખર કે ખપ્પર કોઈ લેતું નથી. તે જાણે અને દરોગાઓ જાણે. આ રખેવાળ દરોગાઓ એની કેવી દશા કરે છે? તે જાણવું જ કામનું નથી. આવી રીતના કેદખાનામાં આવી પડ્યાને આપણા નયનપાળને આજ કેટલાએક દિવસ થઈ ગયા. આદલશાહે એક વખત તેને આ કેદખાનામાં મોકલી દીધો કે, પછી તેની ખર કે ખપ્પર પૂછવાની અથવા, એથી અધિક શિક્ષા કે દેહાંત દંડ વિગેરે કાંઈ પણ ફરમાન કરવાની એને પુરસદ જ મળી નહીં. એને આ કેદખાનામાં નાંખ્યો.

હતો તે કાંઈ જેવી તેવી શિક્ષા નહોતી. એના કરતાં તો એને એકદમ દેહાત દંડની શિક્ષા કરી હોત, તો એક રીતે એના ઉપર દયા કરી એમ જ દહેવાત. પહેલાં પહેલાં તો નયનપાળ તુરંગમાં આવ્યો તેવી એની ખૂબ જ દુર્દશા થવા લાગી. પણ થોડા દિવસ ગયા એટલે પોતાની હીકમતે કરીને, નયનપાળે તે તુરંગના દરોગાનું મન વાળી લીધું. આ કામમાં નયનપાળ મોટો કાબેલ અને હુશીઆર હતો, તેથી દરોગાનું મન પોતાને અનુકૂલ કરી લેતાં એને જરાએ વાર લાગી નહીં, અને એક વખતે એનું મન પોતાની તરફ વાળી લીધું એટલે પછી ખીન્નું શું જોઈએ? હવે નયનપાળને ત્યાંનો કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ભોગવવો પડતો નહીં. દરોગાની જમણી હાથેળીમાં આવતી ચેળ ઉપર સુવર્ણમલમ ચોપડી આપવાનું અભિવચન આપતાં જ, નયનપાળને હવે થોડા જ દિવસમાં એ વાસમાંથી મુક્તિની આશા પડવા લાગી. ખુદ આદેશાહ શિવાય ખીન્ન જ કોઈના હુકમથી નયનપાળ જો ત્યાં આવી પડ્યો હોત, તો ક્યારેનોએ ધૂરી ગયો હોત. પણ આ તો ખુદ આદેશાહે જ પોતાની સમક્ષ એને કેદમાં મોકલી આપેલો, એટલે તેમ કરવાની દરોગાની એકદમ હિમ્મત ચાલી નહીં. ઘણા દિવસ થઈ ગયા છતાં આ કેદીની કાંઈ જ તપાસ આદેશાહ તરફથી થતી નથી, એવું જોઈને દરોગાનું મન જરા પલળ્યું ખરું. તેમાં વળી, નયનપાળને નહીં જ છોડવો એવો જે, દરોગો નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો તેને હવે જરા જરા નયનપાળના કનકની ગરમી લાગવાથી, તે નિશ્ચય વધારે પલળવા લાગ્યો, અને થોડા દિવસમાં તો પલળીને પાણી જ થઈ જતાં, નિશ્ચય છેક જ નષ્ટવત્ થઈ ગયો. દરોગાએ વિચાર કર્યો કે, આદેશાહ તો કાંઈ પૂછતો જ નથી. આટલા દિવસ થયાં કોઈએ તપાસ પણ લીધી નથી, તેથી હવે જ્યારે કોઈ પૂછપરછ કરશે, ત્યારે એને ગમેતેમ આડુંઅવળું સમજાવી દેઈશું. દરોગાનું મન છેક આવી સ્થિતિએ આવી જવાથી, નયનપાળને ત્યાંથી છૂટવાની આશા વધારે મજબૂત થતી ગઈ. દરોગાએ બે ચાર વખત હા ના, હા ના ક્યાં કરી, પણ છેવટે છોડી મૂકવાનું કબૂલ કર્યું, તે એ જ સરતથી કે, નયનપાળે હવે દિલ્લીમાં રહેવું નહીં. આ યમદારમાંથી છૂટવા માટે નયનપાળ ગમે તે સરત કબૂલ કરવા તૈયાર જ હતો. આમ થોડાક દિવસ મનમાં ચગડગ કર્યા પછી એક દિવસ દરોગાએ છોડી મૂકવાની ગોઠવણ કરી અને મુકરર કરેલે દિવસે, રાતની વખતે એણે નયનપાળને નસાડી મૂક્યો.

પ્રેમ એ એક વિલક્ષણ જ વસ્તુ છે. એના પાસામાં આવનાર કોઈ વખત ઉચ્ચતાને શિખરે જઈને બેસે છે, તો કોઈ વખત નીચતાને તળીએ

આત્મો જાય છે. માણસના પ્રેમનું સ્થાન શુદ્ધ સાત્વિક અને ઉદાર હોય છે, તો ધ્યાતા, ધ્યેયાકાર બની રહેવાના નિયમાનુસાર, માણસ ગમે તેવો અશુદ્ધ, મલિન, તમોગુણી કે અધમ હોય તોપણ, પોતાના પ્રેમ-સ્થાનના નિદિધ્યાસથી, સાન્નિધ્યથી અથવા પરિચયથી, પોતે પણ તદ્વત, શુદ્ધ, સાત્વિક અને ઉદાર બની રહે છે. તેની અશુદ્ધતા, તમોવૃત્તિ તથા અધમતા ધીરે ધીરે એનામાંથી ખસતી જ જાય છે. સર્વોંશે તો નહિ જ, પણ કેટલેક અંશે, નયનપાળની સ્થિતિ પણ આવી જ બની ગઈ હતી. ઇંદિરા પ્રતિ તેનામાં જે પ્રેમ જગત યયો હતો, ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તે કારાગૃહમાં આવી પડવાથી દિન પ્રતિદિન અધિકતાને જ પામવા લાગ્યો હતો, અને તેથી ધ્યેય સ્વરૂપ ઇંદિરાના ઘણા ખરા ગુણ, તેના ધ્યાતા નયનપાળમાં આવ્યા હતા. કારાગૃહમાં આવવાથી તેને ધ્યેય પ્રતિ પોતાની વૃત્તિ સ્થાપવા ઘણી સારી અનુકૂલતા મળી હતી, અને તેથી ધ્યેયની વિશુદ્ધિએ નયનપાળની પૂર્વ સ્થિતિનું તેની જ પાસે નિરીક્ષણ કરાવ્યું. નયનપાળે જોયું કે, હું પણ રજપૂત છું, તેમ જ દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા પણ રાજપૂત જ છે, પણ મારામાં અને તેમનામાં માત્ર આકાશ અને પાતાળ જેટલો જ અંતર છે. મારા ચરિત્રની મ્હાનતા કરવામાં હું જ કારણ છું; એટલું જ નહિ પણ સ્વચ્છાતિને અને સ્વકુળને કલંકિત પણ મેં જ કર્યું છે, એમ કહું તો કાંઈ હરકત નથી. એ સર્વનું મારાં દુષ્કૃત્યો જ કારણ છે. દુર્ગાદાસ તથા એની બહેન ઇંદિરાએ પોતાનું ખરું બિરદા રાખી, પોતાનાં શુદ્ધ ચરિત્રને સાચવી, પોતાના સ્વામીનો જીવ બચાવ્યો અને અને રાજ્ય પણ બચાવ્યું. જ્યારે હું તેમનાં અત્યંત શુદ્ધ કૃત્યને પાર ન પાડવા દેવા, બનતાં વિધ્નો નાખવા તૈયાર થયો, એટલેથી જ ન અટકતાં, ઇંદિરા સરખી વિશુદ્ધ, દીન બાળાની પણ અલિલાપા રાખવા લાગ્યો. છતાં પણ છેવટે ક્યાં પરિણામને પામ્યો? જે બાદશાહ માટે મેં આટલી બધી અધમતા કરી, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી, આટઆટલી ખટપટો કરી, મારા બંધુઓને ઝેરી નાગ થઈ ડસ્યો, તે જ બાદશાહ આજ મને જોડા આગળ પણ ઉભો રહેવા દેતો નથી. એટલું જ નહિ પણ પોતે જ પંતી ગરીબ ગાયની અલિલાપામાં પડી, મને આજે કારાગૃહમાં નાંખ્યો. જેણે આટલું કર્યું તે હવે પછી મને તોપને ગોળે ઉડાવે કે હાથીને પગે બાંધી મરાવી નખાવે કે શૂળીએ પણ ચડાવતાં ચૂકે નહિ, ત્યારે આવા અધમ અને કૃતઘ્નની સેવા આપણે કરવી જ શા માટે? એના કરતાં તો, જોધપૂર જઈ, રાણીજી ચંદ્રાવતીને મળી, જોધપૂરના રાજ્યની જ રક્ષા કરવાના કાર્યમાં શા માટે પ્રવૃત્ત ન થાઉં? ઇંદિરા મારાપર પ્રેમ રાખવાની હશે, તો પણ જ્યાંસુધી આ દુષ્ટ બાદશાહની નોકરી છોડી,

આપણા ક્ષત્રીવટનું ગિરદ નહીં રાખીએ, સાંસૂધી તો રાખનાર નથી જ. કેદખાનામાં બેઠેલા નયનપાળના મનમાં આવા જ વિચાર, દરરોજ ચાલ્યા કરતા હતા. ઇંદિરાની વિશુદ્ધ, દિવ્ય અને મનોહર મૂર્તિને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી, તેના જ ધ્યાનમાં નયનપાળ આખો દિવસ ગાળતો હતો. રહેતે રહેતે ધ્યાતા નયનપાળ, પોતાના ધ્યેય સ્વરૂપ ઇંદિરાના તાદાત્મ્યને પામ્યો. આથી વારંવાર તેને એમ જ થયા કરતું હતું કે, જો આ યમદ્વારમાંથી એક વખત ધૂડું તો લાગેલો જ એ વિશુદ્ધ ધ્યેય મૂર્તિ ઇંદિરાની પાસે જઈ, સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી, તેને વિદિત કરું કે, મારાં કરેલાં કર્મનો હવે મને ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે, માટે હવે હું એ નયનપાળ જ નથી એમ માનજે. ખીજા કશા માટે નહિ, તોપણ એ સાક્ષાત્ વિશુદ્ધિ દેવીનાં, નેત્રની તૃપ્તિ પર્યન્ત એક વખત તો દર્શન લઈ કૃતાર્થ થાઉં, અને દેવીને વિનવું કે, હવે આ નયનપાળ તારી આજ્ઞામાં રહેવા તૈયાર છે, માટે મારા વિષે હવે તારું મન શુદ્ધ રાખજે.” નયનપાળની કારાગૃહમાંથી ધૂટી જવામાં આ જ એક મહત્વાકાંક્ષા હતી. તે જાણતો જ હતો કે, ઇન્દિરાને એનું કહેવું ખરું નહીં જ લાગે, તો પણ કૃતિ અને આચરણથી આપણી વિશુદ્ધિની તેને ખાત્રી કરી આપીશું. ખરેખર જ નયનપાળનું મન કેવળ શુદ્ધ થયું હતું, અને મલિનપણાનો અંશ પણ તેનામાં રહેલો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ કારાગૃહના મુખ્ય રક્ષકની કૃપાથી, આપણો નયનપાળ રાતને વખતે તે યમદ્વારરૂપ કારાગૃહના બંધનમાંથી, મુક્ત થઈ બહાર નીકળી આવ્યો.

જે રાત્રે નયનપાળ કારાગૃહ છોડી બહાર નીકળી આવ્યો, તે જ રાત્રે ઉદ્દેપુરી બેગમના જનાનખાનામાંથી ઇંદિરા પણ અચાનક રીતે ગુમ થઈ, અને તેની શોધ ચાલવા લાગી. વાંચનાર! આ વાત તારા મગજમાં એક ખુણામાં જ રાખી મૂક, કે પછી આગળનો ઇતિહાસ તને બરાબર સમજશે.

તુરંગમાંથી બહાર નીકળી પ્રથમ તો નયનપાળ પોતાને ઘેર આવ્યો. ધૂટતાં બરોબર શું શું કરવું? તેની તો સર્વ ગોઠવણ કારાગૃહમાં બેઠે બેઠે જ નયનપાળે, કેટલાએક દિવસથી કરી રાખી હતી, એટલે હવે તો તેનો માત્ર વખત મળવે, અમલ જ કરવાનો હતો. ઘેર આવીને પેહેલું કામ તો એ જ કર્યું કે, દરોગાને કબૂલ કરેલી રકમ મોકલી આપી. જે રકમ કબૂલ કરી હતી તે ઉપરાંત, સાંબસો મહોરો વધારે મોકલી આપી. નયનપાળનું મન હવે કાંઈ પણ ઉપરામ પામ્યું હતું કે નહીં? તેનો આ પહેલો જ દાખલો બસ છે. આપણો નયનપાળ હવે પહેલાંનો નયનપાળ રહ્યો ન હોતો. દરોગા સાહેબ તો મહોરોનો ઢગલો જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

મહેરો એકલ્યા બાદ પોતે એક ફકીરનો વેશ ધારણ કરવાનો હતો, માટે તેને જોઈતી કફની વિગેરે મંગાવી લીધી. તુરંમમાં ગયો તે જ દિવસથી નયનપાળને અને હજમને તો આઘ વેર થયું હતું. એટલે ફકીરના વેશને ઘટે તેવી ડાઠી અને મૂઠ્ઠા મૂઠિમ કરવાની જરૂર રહી નહીં. તેમ વેશધારીના કામમાં તો પોતે એકો જ હતો, એટલે તેમાં પણ કાંઈ તેને હરકત પડે એમ નહોતું. કફનીની અંદરના ભાગમાં લડાયક શસ્ત્રાસ્ત્રની જરૂર હતી જ એટલે તેની પણ જોઈએ તેવી તજવીજ કરી લીધી. મુગલ રાજ્યમાં શસ્ત્રની ક્યારે જરૂર પડશે? તે કોઈથી કહી શકાતું નહોતું. તેમાં વળી એ તો એવી જ જગ્યાએ જવા ધારતો હતો કે જ્યાં શસ્ત્ર વગર ચાલે જ નહીં. ઉદ્દેપુરી બેગમના મહેલમાં ઇંદિરાને મોકલવામાં આવી, એટલે બહાદુરશાહે તેને ત્યાં જોઈ તો હશે જ, અને વખતે એ દુપટે એને વટલાવી પણ હશે, એમ નયનપાળનું ધારવું હતું. તોપણ એક મન એને એમ પણ કહેતું હતું કે, “એમ તો બન્યું નહીં જ હોય.” મનની આવી સ્થિતિમાં તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફકીરના વેશમાં, ઇંદિરાની હકીકત મેળવવા માટે, નયનપાળ નીકળી પડ્યો. સવારનો વખત અને ફકીરનો વેશ, એટલે નયનપાળને જનાનખાનાના અવાસ (આગલા ચોક)માં જવાને જરાએ અડચણ પડી નહીં. અવાસ સુધી જવા માટે જેને પરવાનગી મળી હોય તે પૈકી ફકીરો પણ હતા. રોશન-આરા બેગમને એટક તથા વશીકરણના પ્રયોગનો જરા છંદ હતો, તેથી ફકીરો તથા એવા જ ખીજ લોકોનું તેના મહેલમાં જવું આવવું વિશેષ થતું હતું. નયનપાળ તો પહેલેથી જ સર્વનો ઝોળખીતો હતો, તેથી વખત પડે ત્યાંથી સટકી આવવા પણ એને હરકત પડે એમ નહોતું. આવા વિચારથી ભાઈસાહેબ તો જનાનખાનાના અવાસ સુધી આવી પહોંચ્યા તો ખરા. નક્લીનું કામ સારી રીતે જાણતો હોવાથી પોતાના વેશનો તેણે ખરાબર ભાવ લજવ્યો. કાનને, ચારે બાજુએ ફરતા રાખી, લોકોનું લક્ષ એના ઉપર બહુ ન જાય, એટલા માટે નયનપાળ ઉપદેશની તથા વિરાગની ખેતો તથા દુહા બોલતો અને ભિક્ષા માગતો ચાલ્યો. ઇન્દિરા ક્યાં છે? અને એની શી સ્થિતિ છે? તે જાણવા જેટલી જ એની ઇચ્છા હતી. વરસો થયાં ભગવાં ધારી ભિક્ષા માગવાનો પૂર્ણ અનુભવ થયો હોય, તેવા જ ફકીરની પેઠે નયનપાળ ખેતો અને દુહા બોલતો ઢળકતો ઝળકતો ઉદ્દેપુરીના મહેલ સુધી ચાલ્યો. જુએ છે તો ત્યાં કાંઈ મોટી ગડબડ ચાલી રહી છે. પુછપડછ ક્યાં વગર પોતાને ખબર પડવાની નથી, એમ ધારી ચોકસી કરી જેવા નયનપાળે મન સાથે નક્કી કર્યું. ફકીર, ભિખારી વિગેરે એવા જ લોકોમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણતા હોય છે. એ લોકો

ગમે તેને, ગમે તેવે ઢંકણે અને ગમે તેવો સવાલ કરતાં અચકાય જ નહીં. તેમના ઉપર કોઈ જરા ગુસ્સો કરીને જોલે, તોપણ તેને કાંઈ જ ન ગણકારતાં, મુંગા મુંગા ત્યાંથી ચાલતા થાય, અથવા તો ફરી ફરીને તે જ સવાલ પૂછ્યા જ કરે, એટલે કોઈ ને કોઈ એમને જવાબ આપે. તેઓ ગમે તેવો વિલક્ષણ સવાલ કરે તોપણ લોકોને તેમના ઉપર કાંઈ જ લાગતું નહીં. વખતે કોઈ તોછડાઈનો જવાબ આપે તો કોઈ વળી વિચારવંત માણસ ઠીક જવાબ આપે. કોઈ એમ પણ કહે કે, ભાઈ! તારે શી પંચાત છે? તું તારે રસ્તે ચાલ્યો જાને! વખતે કોઈ જવાબ દે, અને કોઈ ના પણ દે. કોઈ એમ જાણીને જવાબ દે કે વખતે તે આપણને કામનો થઈ પડશે. એટલે આવા આવા ગમે તે જવાબ મળે પણ એ લોકોને તેની કશીએ રીસ દુભણ હોતી નથી. એ જ પ્રમાણે આપણો ફકીર પણ ત્યાં ઉભો રહ્યો અને જતાં આવતાં આ શી ગરબડ છે? એ જ સવાલ કરતો હતો. એક બે જણાએ તો કાંઈ જવાબ આપ્યો જ નહીં. ખીજા બે ત્રણ જણે કહ્યું, 'તું તારે રસ્તે જાને! તારે શી પંચાત.' એમ કરતે કરતે છેવટે એક દાસી આવી, તેને પૂછતાં ખરી હકીકત જણાઈ આવી. દાસીએ કહ્યું કે, ઉદેપુરી બેગમની એક ખાસ માનીતી દાસી એકાએક ગુમ થઈ ગઈ, અને તેને જોળવા માટે આ બધી ગરબડ ચાલી રહી છે. એટલે તો સાંઈ બાવાએ વધારે લક્ષ આપ્યું. ઉદેપુરીની ખાસ માનીતી દાસી ઇંદિરા એકાએક ગુમ થઈ ગઈ, એટલે ઇંદિરા ગમે તે યુક્તિ કરીને નાસી ગઈ હોવી જોઈએ, એમ ફકીર બાવાએ તર્ક બાંધ્યો અને એક રીતે તો એથી એનાં મનને જરા સમાધાન પણ મળ્યું. પણ વધારે ચોકસી કરતાં તેને પૂરેપૂરી હકીકત મળી એટલે મનની શંકા ખરી જ છે, એમ સાંઈએ જાણ્યું. વળી તેને એમ પણ લાગ્યું કે, કાંઈ પણ દગો થયો હોવો જોઈએ. તેણે ધાર્યું કે હવે તો આપણી કારીગીરી લડાવીને સર્વ ખાતમી મેળવવી જોઈએ. ઉદેપુરીને અને રોશનઆરાને મૂળથી જ એ બનાવ ચાલતો હતો. તેમાં વળી આ નવી વાત બનવાથી બેઉમાં વિરોધ વધી પડ્યો. ઇંદિરાએ ઉદેપુરીને આદશાહની માંદગીના વખતમાં, આદશાહની ખોલીમાં ખાસ તેના પલંગ પાસે લઈ જવામાં ખૂબ મદદ કરી હતી, આથી રોશનઆરાએ પૂરી ઉપર વેર લેવાનું ધાર્યું હોવું જોઈએ; અને તેમ કરતાં જ વાત બની ગઈ હોય એ વધારે સંભવનીય છે, એમ ફકીરને તપાસ ઉપરથી જણાયું, એટલે તેણે એ વાતનો પાકો શોધ ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ એ બંને કેમ? નયનપાળ જ્યારે આદશાહના દરબારમાં હતો ત્યારે રોશનઆરાની તેનાપર ઘણી મરજ હતી, પણ તેનો આવે વખતે શો

ઉપયોગ થઈ શકે? હવે તો ગમે તે યુક્તિ લડાવી એમાંથી સત્ય વાત શું છે? તે જાણવી જ નેમળી, એમ નકી કરી, વેશધારી પ્રકીર બાવાએ ઉદેપુરીના મહેલની દિશા છોડી દઈ, પોતાનો મોરચો રોજનઆરાના મહેલ તરફ ગોઠવ્યો. ફરકશાહ ને આપણને અનુકૂલ થયો તો સર્વ હકીકત બરાબર જણાશે એમ નયનપાળને લાગ્યું. ફરકશાહના ટેકની માત્ર એક નયનપાળને ખબર હતી, એટલે એણે ધાર્યું કે એનો જ લાભ લઈ લેવો એમ ધારી પ્રી પાછો પોતાના વિરાગનો દુહો અને એતો લલકારતો, નયનપાળ એ તરફ આવ્યો અને ફરકશાહની તપાસ કરવા લાગ્યો. ફરકશાહ અંદર જ હતો. તે બહાર આવી ફકીરને ગાળો દેવા માંડે છે એટલામાં જ પ્રકીરે તેને કહ્યું, “તારા મનમાં શું છે? તે હું તને કહી આપું, તેનો તું અનુભવ લઈ જો, અને જો તેમાં હું ખોટો પડું તો પછી મને ગાળો દેજો.” પછી ધીરે રહી ફરકશાહની પાસે આવી, એકલો ફરકશાહ જ સાંભળે તેવી રીતે પ્રકીરે કાંઈક કહ્યું. સાંભળતાં જ ફરકશાહની મુખચર્યા ફરી ગઈ અને બોલ્યો. “હા, સાંધ બાવા! તમારું કહેવું સત્ય છે. પહેલાં તેનો મને અનુભવ લઈ જોવા દો, અને પછી હું તમને કહીશ ત્યારે મને તમારો મંત્ર આપજો.”

ફકીર—“સચ હે, સચ હે. હું બીજા રેંજ્યા પેંજ્યા ફકીર જેવો નથી. આજ સુધી મેં કોઈને પણ ફસાવ્યો નથી. તને હું અનુભવ કરાવી આપું ત્યારે તો માનીશને? લે આ અંગુડી તારી આંગળીએ રાખ. એનો કેવો પડછો જણાય છે તે તો પહેલાં જો. પણ સાંભળ ફરકશાહ! હું તને જે પુછું તેનો ખરેખરો જ જવાબ દેજો. હું તો એ વાત જાણું જ છું. મારે તો જે જાણવાનું હોય છે તે હું મારી અન્તર દૃષ્ટિથી જાણી લઉં છું, પણ તું સાચો છે કે કેમ? તેની પરીક્ષા કરવાનેજ હું તને પુછીશ. અને જો તું સાચું નહિ બોલે તો અંગુડીનો ગુણ જતો રહેશે. બેટા! આજ હું તારા ઉપર ખુબ ખુશ થયો છું. આ બીજી અંગુડી છે તે તારું ધણું કામ કરી આપશે. આ અંગુડી માત્ર હાથમાં રાખીને જ્યાં હાથ લગાવ્યો ત્યાં ફત્તેજ સમજવી. સમજ્યો બચ્ચા, એમાં જરા પણ શંક રાખીશ નહિ.” આમ બોલી પેલી વાળની અંગુડી એણે ફરકશાહની તર્જનીમાં ધાલી દીધી. મુસલમાનોમાં એવો વહેમ હોય છે કે, વાળની બનાવેલી અંગુડીમાં તો જરૂર કાંઈ તંતર મંતર હોય ને હોયજ, એટલે ફરકશાહને એથી જરા ઠીક લાગ્યું. પહેલી અંગુડી બીલાડીના હાડકાંની હતી અને બીજી વાળની હતી, એટલે તે બેઉ જાદુથીજ ભરેલી હતી, અને તે હાથમાં ધાલી રાખવાથી નકીજ લાભ થવાનો, એમ ફકીર બાવાએ ફરકશાહને સમજાવી દીધા. આ સાંભળતાં ફરકશાહ તેને

કહેવા લાગ્યો “સાંધ સાહેબ, જો તમારું કહેવું કાંઈક પણ ખરું પડશે તો હું તમને અહીં બેસવા દઈશ, નહિ તો તરતજ હાંકી મૂકીશ, સમજ્યાને!”

ફકીર, તેનું બોલવું માન્ય કરી, જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ આસન વાળી, અડંગો લગાવીને બેઠો અને ફરફશાહને કહેવા લાગ્યો—“ સચ્ચા, બેટા, આજ હું અહીંજ બેસું છું. તું આજ સાંજ સુધી એ અંગુઠીનો ચમત્કાર જો. જો કાંઈ પણ જણાય તો હું તને કહું તે પ્રમાણે કરજો, અને કાંઈજ પરચો ન જણાય તો તું મને ખાસ્સી રીતે-હાંકી મુકજો, પછી કાંઈ ?

સાંધની વાત ફરફશાહે કબુલ કરી, તેને અંદર બેસવાની સાંધ કરી આપી. નયનપાળને તો તેજ જોઈતું હતું. તેણે ધાર્યું કે એક વખત અંદર પેકા એટલે પછી જે કાંઈ ધારીશું તે થઈ શકશે. આંખો અને કાન ચારે બાજુએ રાખી આવતા જતા સર્વની સાથે બોલીશું એટલે જે કરવાનું છે તે બની જશે. બીજા કોઈને તો ખ્યાલ પણ ન આવી શકે કે આવા ફકીરના વેશમાં આટલું બધું સાધી શકાય છે. ફરફશાહની તો એજ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, બેગમ સાહેબની મરજી સંપાદન થાય અને તે પોતાની મુઠ્ઠીમાં થઈ રહે, એટલે બસ. એમ કરવા માટે તેણે કેટલીએક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી જોઈ, કેટલાએક જાદુ મંતરવાણાનાં ધર ભર્યાં, કેટલાએક ભૂવા જતીઓને ધૂણાવ્યા. કોઈ પણ આવીને એને એમ કહે કે, આમ કરીશ તો આમ થશે, કે તરત ફરફશાહ તેને હાથ લાલુવા મંડી જાય. આ બોડ નયનપાળ ક્યારનોએ જાણતો હતો, માટે એણે પણ એજ યુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. રોશનઆરા બેગમ એને પાળેલા કુતરા તરીકે જ ગણતી હતી. જરા ખુશમાં હોય ત્યારે બેગમ એની જોડે સારી રીતે બોલે અને જો મિજબાજ ગયેલો હોય તો બીજા ઉપરની રીસ પણ એના જ ઉપર કાઢે. એકાદ વખત એની પાસે કોઈ દુષ્ટ કામ કરાવવાનું હોય અથવા તો કૂરપણે કોઈનો જીવ લેવરાવવો હોય, ત્યારે બેગમ એને લડાવી હુલાવી પુલાવીને બોલાવતી, અને કામ થઈ ગયું કે તરત હડે હડે કરતી હતી. આમ ન થતાં હમ્મેશ જ બેગમ સાહેબનું મન પોતાના ઉપર કાયમ રહે એ જ ફરફશાહની મોટામાં મોટી ઇચ્છા હતી. ફકીરે એને કહ્યું હતું કે, એ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, અને તેનો પડછો આજ ને આજ સાંજ સુધીમાં જ જણાશે. આવી રીતના ફકીરના આશ્વાસનથી ફરફશાહ તો પુલાઈજ ગયો હતો.

અંગુઠી હાથમાં પડ્યાને કલાક બે કલાક થયા નહિ એટલામાં જ ફરફશાહને બેગમ સાહેબ તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ફરફશાહ બેગમ સાહેબની હજુરમાં ગયો કે એને જણાયું કે બેગમ સાહેબ આજે કાંઈ હમ્મેશ કરતાં વધારે ખુશી છે. ફરફશાહને જોઈ બેગમ સાહેબ

તેને પેવાની પાસે ઓલાવી, તેના ખસા ઉપર હાથ મુકી બોલવા લાગી. “જ્યારે ફરકશાહ ! તું તો મારો જીવ જ છે. વાહ, આટલા દિવસ તો તારા મુશ્કેલી અને જાણે પરીક્ષા જ ન હોતી. હવે આજથી તારા ઉપર કોઈ દિવસ પણ મુશ્કેલી કરનાર નથી. વાહ વાહ. પાસે માણસ રાખવો તો આવો જ રાખવો. સામાન્ય, શું તે આજ સુધી મારી કામગીરી બગાડી છે ? તેને જેટલું ધનામ આપું તેટલું થોડું જ છે, આજ ખરેખર મારું મનની ઇચ્છા પૂરી થઈ છે. હવે રાત્રે જે કામ સોંપું તેટલું કરી લાવ એટલે પછી કોઈ દિવસ પણ તારાથી અંતર રાખવાની નથી. વાહ, શું તારી ભક્તિ ? કેટલો ઉમદા માણસ ? કેટલું ધમાનીપણું ? ખરેખર ફરકશાહ તારામાં આટલા બધા ગુણ છતાં આજ સુધી હું તારી સાથે સારી રીતે વર્તી જ નથી, એ મને બહુ લાગી આવે છે. માટે હવે એ બધું ભૂલી જા. ખરેખર, કાંઈ પણ જાણે મોહિની કરી હોય તેમ જ આજ મારું મન તારા તરફ વળી ગયું છે. ફરકશાહ ! આટલું તો કામ કરી આપીશ ખરોતે ?”

આશ્ચર્ય અને આનંદની રેપાથી ફરકશાહની આંખો તો ચક્રિત જ થઈ ગઈ. એને હવે એમ લાગ્યું કે, ફકીરની અંગુડીનો ખરેખર જ ચમત્કાર જણાયો. આથી ફકીરને તેણે મનમાં ને મનમાં ધન્યવાદ આપ્યો. આજ સુધી કોઈ પણ ફકીર કે મંત્રી આવો ઇલિમી આપણને મળ્યો નહોતો એમ જ તેને થયું. તેને ખાત્રી થઈ કે આજ ફકીર હવે આપણને બેગમ સાહેબની મરજી બરાબર સંપાદન કરી આપશે, માટે એના કહેવા પ્રમાણે કરવું. પછી પોતાના બંને હાથ રમલાવતે બાંધી ધણો જ ઝુકીને નમ્રતાથી બેગમ સાહેબને કહેવા લાગ્યો. “જી, હજુર, આપ ખુદાવિંદો જે હુકમ હશે તે આ બંદો, કરવાને તૈયાર છે.” રોશનઆરા બેગમ જરા સંતોષ પામી બોલી—“ચાલ ત્યારે, જરા એક તરફ ચાલ એટલે મારે જે કામ કહેવાનું છે, તે કહીશ.”

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ફરકશાહની કામગીરી.

બેએક કલાકમાં બેગમસાહેબને શું કામ સોંપવાનું હતું ? તથા શી રીતે કરવાનું હતું ? તેની સર્વ માહિતી લઈ, ફરકશાહ મહેલમાંથી બહાર આવ્યો. આ વખતે ફરકશાહનો ચહેરો પ્રથમની પેઠે આનંદમાં જણાતો નહોતો. તોપણ પોતાની માલીકની આજ્ઞા પાળવી જ ન્નેઈએ, એવો

વિચાર એના મનમાં ચાલી રહ્યો હોય, એમ તો ચહેરા ઉપરથી સાફ જણાઈ આવતું હતું. ધણું કરીને તે એમજ વિચાર કરતો હતો કે આ કામગીરી બુજવી લાવવાથી બેગમની મરજી બરાબર સમ્પાદન થશે. ધીરે ધીરે ફરકશાહ ચિંતાગ્રસ્ત મ્હોંએ સાંધ બાવાના આસન આગળ આવી પહોંચ્યો. સાંધબાવા તો એની વાટ જ જોઈ રહ્યા હતા, એટલે ફરકશાહને દેખતાં વેંત જ પુછવા લાગ્યા—કેમ બેટા! મારા કહેવા પ્રમાણે તને પરચો જણાયો ખરોતે? આવો જ સવાલ ફરકશાહને એકદમ પુછી જોવો એમ સાંધબાવાએ પહેલેથી જ ગોઠવી રાખ્યું હતું; અને એજ પ્રમાણે એને જોતાં જ સવાલ પુછ્યો. ફરકશાહને અનુભવ તો થયો હતો જ એટલે તરછોડીને ના કેમ કહેવાય? તેથી બોલ્યો, “હા, સાંધબાવા! પરચો તો જણાયો ખરો, પણ હવે એ કાયમનો ટકી રહે ત્યારે ખરો.” આવો જવાબ ફરકશાહના મ્હોંમાંથી નીકળતાં જ સાંધબાવાએ તો પોતાના મંત્ર તંત્રની તેમ જ મંત્રથી ભરેલી વાંટીઓની એકદમ સ્તુતિ કરવાની શરૂ કરી દીધી. ફકીર બોલ્યો:—“બેટા! તું આટલો બધો ગભરાય છે શા માટે? હું તને કહું તે કદી ખોટું પડે નહીં, યકીન રાખ. મારા બોલવાપર બરાબર ભરોંસો રાખ. ચાલ ત્યારે, કહે જોઈએ, તું અહીંથી ગયો ત્યારપછી શું શું થયું? તારી બેગમ સાહેબે તને શું શું કહ્યું? તે સાચેસાચું જ મને કહેજે. મને તો એ બધુંએ ખબર છે, પણ આ તો તું મારા આગળ સત્ય જ બોલે છે કે કેમ? તેની પરીક્ષા સાફ જ પુછું છું. જો તારે હંમેશને માટે બેહેતર કરી લેવું હોય તો સાંધમૌલા આગળ એક અક્ષરે જુઠો કહીશ નહિ, હું જાણું છું કે નથી જાણતો તેની તારે જો ખાત્રી કરવી હોય તો તને બરાબર નિશાનીઓ પણ આપું? જો, સાંભળ, કાલે રાત્રે તે જો કામગીરી બુજવી હતી, તે બદલ તારી બેગમસાહેબે તને સારી રીતે સાબાશી આપી, કેમ ખરું કે ખોટું? કાંઈ છુપાવવાની જરૂર નથી, સમજ્યો? સાંધમૌલા આગળ સત્ય બોલવાથી જ ફાયદો છે.”

આ ચમત્કારિક ફકીરનું બોલવું સાંભળતાં જ ફરકશાહ તો ઘણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને હવે એને પકડી ખાત્રી થઈ કે મસીદમાં બેસી રહી બીજા માંગનારા ફકીરો જેવો આ નથી જ; એનામાં કાંઈ પણ અલૌકિક શક્તિ અને ચમત્કાર તો છે જ. તે બોલ્યો—હાં, સાંધબાપજી! પણ બીજી એક ઘણી જ ભયંકર કામગીરી સોંપી છે.”

આ સાંભળતાં જ આપણા વેશધારી ફકીર બાવા નયનપાળનું તો કામ જ થઈ ગયું. ઈન્દિરાને રોશનઆરા બેગમેજ દગો કરી, છુપાવી હશે આવી જો એને શંકા હતી તે હવે જતી રહી. હવે એને ખાત્રી થઈ કે એ તો એનું જ કામ છે. ગઈ કાલે રાત્રે જો કામગીરી ફરકશાહને

એવામાં આવી હતી, તે ઇન્દિરાને ઉચકી લઈ જવાની જ હોવી જોઈએ. નયનપાળે તો માત્ર અનુમાન બાંધીને જ ફરકશાહને સત્તાલ પુછ્યો હતો, પણ તેને મળેલા જવાબથી તેની પકડી ખાત્રી થઈ ગઈ. નયનપાળે વિચાર્યું કે આજની કામગીરી તો ઇન્દિરાને ઠાર મારવાની જ હોવી જોઈએ.

ફકીર આપેલી ગોળી લાગુ પડતાં જ ફરકશાહ તો જાણે એને આધીન જ બની ગયો. ફરકશાહને ખાત્રી થઈ કે આ એક ખરેખરો ચમત્કારિક ફકીર છે, અને એના આગળ આપણે જરાએ જીકું બોલ્યા તો, અંગુડીઓમાંના ગુણ ખરેખર જ કાઢી લેશે. એમ ધારીને તે બોલ્યો “સાંધ્યાપણ! આપનાથી હું શું કરવાને છુપાવી રાખું? આપ કહો છો તેવું જ બન્યું. અને આ કામગીરી પણ ગઈ કાલની કામગીરીના જ સંબંધમાં છે.”

ફકીર કહેવા લાગ્યો—“એટા, આજની તારી કામગીરી ફત્તેહ થઈ એમ જ જાણુ. હું તને એમ કરી આપું કે તેમાં કાંઈ પણ હરકત પડે નહિ. પણ પહેલાં તું મને બધી બરાબર હકીકત કહે. એક વખત એ તું બરાબર મને કહે કે પછી હું તને એમાં બરાબર પાર પાડી આપું. યોગમની પણ મરજી હંમેશને જ માટે કાયમ તારા ઉપર થઈ રહે તેમ કરી આપું, તે એટલે સુધી કે, હંમેશાં તારા ઉપર ખુશજ રહે અને તું જેમ કહે તેમ જ કરે એવી તારી મુડીમાં એને આણી આપું, સમજ્યો-ને? અંગુડી આંગળીમાં પહેરતાં જ અડધી ઘડીમાં તો આટલો ચમત્કાર જણાયોને?” સાંધએ ખુશ થઈ આ સવાલ પુછ્યો, એટલે ફરકશાહે કેટલીકવાર સુધી તો હા ના કર્યાં કરી, પણ છેવટે બધી હકીકત કહી દીધી. ફરકશાહ બોલ્યો “સાંધમૌલા, બાદશાહની માંદગીમાં મારી યોગમે કાંઈક બેત કર્યો હતો, અને તે નિષ્ફળ ગયો. ઉદ્દેપુરી યોગમને બાદશાહની ખોલીમાં ન આવવા દેવાને મારી યોગમે ઘણા જ પ્રયત્ન કર્યા, પણ યોગમ તેમાં ન ફાવતાં ઉદ્દેપુરી તો બાદશાહની ખોલીમાં ગઈજ. ઉદ્દેપુરીને આ બધો ઘાટ ઘડી આપનાર એક રજપુત લોંડી હતી, કે જેને બાદશાહે ઉદ્દેપુરી તરફ બેટમાં મોકલી આપી હતી. આ રજપુત લોંડીએ જાતે જઈ યોગમસાહેબની તુર્કી પહેરેગીરીઓને ફોડી, તેની મદદથી ઉદ્દેપુરીને ઠેક બાદશાહના પલંગ સુધી લઈ જઈ ઉભી કરી આપી. ત્યારથી જ રોશનઆરા યોગમની આંખ એ રજપુત લોંડી ઉપર કરડી થઈ. એને એમ જ થઈ રહ્યું કે ક્યારે એ લોંડીને પકડું અને ક્યારે એનો પ્રાણ લઉં. આટલું થયા પછી ઉદ્દેપુરીની પણ ખબર લેવી. બાદશાહની એના ઉપર ઇતરાજી કરાવવી, એ બેવડા છે એમ બાદશાહે ઠસાવી દેવું,

અને એના મનમાં શક ધાલી દેવો. આટલા માટે રોશનઆરા બેગમ એક કાવતરું ઉભું કરી, તે પાર પાડવાની તૈયારીમાં હતી. પણ એટલામાં જ આ રજપુત લોંડીએ બધો ખેલ બગાડી નાંખી ઉલટી રોશનઆરા બેગમની ફજેતી કરી. જે માણસ માટે રોશનઆરાએ આદશાહના મનમાં શક ઉભો કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જ માણસને આદશાહે પોતાના દરબારમાં બોલાવી કહ્યું—હું તને મારી સરદારી આપું છું, અને રાજ જયસિંહના સર્વ અધિકાર પણ તને જ આપું છું, માટે તું સ્વીકાર ! પણ એ માણસ સ્વીકારવા ના કહે છે તેથી આદશાહે તેને હજી નજર કેદમાં રાખેલો છે. આ માણસ પેલી રજપુત લોંડી ઈન્દિરાને લાઇ જણાવે. આથી તો રોશનઆરા બેગમને ઇંદિરા ઉપર પગથી માથા સુધી લાગી રહ્યું અને એમ જ થઈ રહ્યું કે ઈન્દિરાને શું ને શું કરી નાંખું. છેવટે બેગમસાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે તું ગમે તેમ કરી, ગમે તેટલો પૈસો વેરી, આ કામ તો પાર પાડી આપ. વખત પડે તારો જીવ પણ વહાલો કરીશ નહિ, પણ એ રજપુત લોંડીને અચાનક પકડી લાવ. મેં પણ જાણ્યું કે આ કામગીરી ને આપણે બળવીશું તો આપણી માલીક આપણા ઉપર ઘણી જ ખુશખુશ થઇ જશે. મેં પણ નાના પ્રકારની યુક્તિઓ રચી, પણ સાંઘ્યાવા, આ વાત કાંઈના આગળ જાય નહીં હો,” આવી રીતે વચ્ચે જ જરા ઉદ્દગાર કરતો ફૂકશાહ બોલ્યો, “જે દિવસથી મહેલમાં આવી તે જ દિવસથી એ રજપુત લોંડીએ તો પોતાની બેગમને જાણે વશ જ કરી લીધી હતી. પોતાને તો બેગમ હવે બોલાવતીએ નથી એમ જાણી ઉદ્દેપુરીની બીજી બધી દાસીઓ, એ રજપુત લોંડી ઉપર બહુ જ બળતી હતી, એટલે માફ કામ સાધી લેતાં મને તો જરાએ મહેનત પડી ન હતી. એ લોંડીએને તો પૈસાની લાલચ દેખાડવાની જ ખોટી હતી. એ લોંડીઓએ કબુલ કર્યા પ્રમાણે મને મદદ પણ ઘણી કરી. શું કહું, સાંઘમૌલા ? ગઈ કાલે રાત્રે, મધ્ય રાત્રીને વખતે હું ઉદ્દેપુરીના મહેલમાં દાખલ થયો, અને એ રજપૂત દાસીની ખોલીમાં પેસી, એને કાંઈક દવા સુંઘાડી બેશુદ્ધ કરી, મ્હોંએ હુએ દઈ ઉઠાવી લીધી અને લાવીને બેગમ સાહેબની હજુર રજુ કરી દીધી. આ જોતાં જ બેગમ સાહેબ તો મારાપર બહુ જ ખુશ થઇ ગયાં, અને મને મોટું ધનામ આપી ત્યાંથી રવાના કરી દીધો. પછી પોતે એકલીએ જ પેલીના શાએ હાલ કર્યા હશે, તે કાણ જાણે ? મને તો લાગ્યું કે એને ત્યાં ને ત્યાં જ મારી નાંખી હશે, પણ હજી સૂધી તો તેમ બન્યું નથી. હજી તો એ બીચારી જીવે છે. પણ આજ રાત્રે એને ઘાંતકીપણે મારી નાંખવાની જ કામગીરી મને સોંપી છે. હવે કાણ જાણે, એ કામગીરી

આવી રીતે થાય છે ? આ જન્મમાં આવાં ખૂન આ હાથે થયાં નથી એમ તો નથી. પણ આજે એમ સાહેબે જે રીતે એ લોંડીને મારી નાંખવાનું કહ્યું છે, સાંઈ સાહેબ ! તે રીત તો એવી અસહ્ય છે કે, કાંઈ સાત જ કરશે નહિ.” આ સાંભળતાં જ નયનપાળનાં આંખમાં ઊભાં થઈ ગયાં. ધર્મ અને સત્કર્મને વશ થઈ, સ્ત્રીઓ કેવાં કેવાં અપરાધ કરતાં સુકતી નથી, એ વિચાર તેના મન આગળ ખડો થઈ ગયો. સુન્દિરા જેવી પવિત્ર અને નિરપરાધી કુમળી બાળાનું ખૂન, અને તે પણ આવી કૂર રીતે, આ વિચારે નયનપાળના મનને ધણું જ સંતપ્ત કરી નાંખ્યું. નયનપાળને બહુ ત્રાસ ઉપજ્યો, અને રોશનઆરા એમ ઉપરં બણા જ ધિક્કાર આવ્યો, પણ રોશનઆરાના દુષ્ટ સ્વભાવની અપકીર્તિ જગજાહેર જ હતી, એટલે નયનપાળને આથી કાંઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. વેશધારી ફૂકીર બાવા તો આ સાંભળી કેટલીકવાર સ્તબ્ધ થઈને જ બેસી રહ્યા, અને પછી ફરકશાહને કહેવા લાગ્યા. “યાર, ફરકશાહ ! તું જરા કહે તો ખરો કે, તને કેવી કામગીરી દેખાડી છે ?”

ફરકશાહ જરા અનુમાન કરવા લાગ્યો, પછી આમ તેમ જોઈ ધીરે રહીને બોલ્યો, “સાંઈ મૌલા, તમારે એ જાણીને શું કામ છે ? એ સાંભળીને તમને ધણું ખોટું લાગશે. એના કરતાં તો તમે સાંભળો જ નહિ તો સાંઈ. આપ જેવા દયાવંતને એ સાંભળીને બહુ જ ખોટું લાગશે, અને મારે તો એ કરવાનું જ છે. મારો છૂટકો નથી. માટે ન પૂછવામાં જ સાર છે. તેમ મારે કહેવું એ પણ ઠીક નથી, એટલામાં જ તમે સમજી રહો.” પણ સાંઈ તો શાના સમજે ? એમને તો એજ ખાસ સાંભળવું હતું, એટલે કહેવા માટે ફરકશાહને ધણો જ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. છેવટે નાઈલાજ થઈને ફરકશાહ બોલ્યો, “સાંઈ મૌલા ! માણસનો જીવ લેવાની આજ સુધી એવી રીત ચાલી આવી છે કે તેને કાંઈનામાં ધાલીને યમુના નદીમાં દુબાડી દેવો. પણ આ રીતમાં એક મોટી ખોટ એ જાણી કે થોડે દહાડે તે માણસ પુલીને પાણીની ઉપર આવે છે; અને તેથી કાણ હશે ? તે જાણી જવા લય રહે છે. પણ આજે તો એમના મનમાં એમ આવ્યું કે, એ છોકરીને જીવતી જ ભીંતમાં ચણી લેવી, અને આ કામ મારે માથે આવી પડ્યું છે.”

આ સાંભળતાં જ સાંઈ તો “યા અલ્લા, યા પરવરદીગાર, તોઆ, તોઆ,” એવા ઉદ્ગારો કાઢી બોલ્યા, “આ કેટલું નિર્દયપણું ? પણ એટલું ફરકશાહ ! તું આવું નિર્દય કામ કરીશ ખરો કે ?”

“ન કરું તો કહું કોને ?” એમ નિરાશ થઈને ફરકશાહ બોલ્યો.

થોડોક વિચાર કરીને સાંઈજી બોલ્યા, “બરાબર, તારે તો કરવું જ નેઈએ.”

આટલું બોલી સાંઈજી તો સ્વસ્થ થઈને બેઠા. હવે ઈન્દિરાને આ સંકટમાંથી શી રીતે ઉગારવી? તેનો જ વિચાર એમના મનમાં ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

—:૦:—

વૈકુંઠ પોતાની અને રાજસિંહ.

શામળ પંડિત તરફથી મળેલો રૂપમતીનો પત્ર જ્યારથી વાંચવામાં આવ્યો, ત્યારથીજ રાજસિંહના ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થઈ રહ્યો હતો. ઔરંગઝેબ આદશાહ એ કાંઈ નાનો સુતો શત્રુ નહોતો. અને હવે તો પ્રત્યક્ષ એની સામેજ વેર બાંધવાનું આવ્યું હતું. આજ સૂધી રજપૂત રાજા રાજસિંહ અને મુગલ આદશાહ આલમગીર વચ્ચે કાંઈ પ્રેમ ઉભરાઈ જતો હતો એવું તો નહોતુંજ, તેમ કાંઈ સામ સામેજ વેર બંધાયું હોય એવું પણ નહોતું. આણી તરફ ઔરંગઝેબ પણ સમજી જ રહ્યો હતો કે રાજસિંહની સાથે આપણા મુગલાઈ ઢોલ અને દંભથી વર્તવામાં કાંઈ કાલ કાઢવાના નથી. તે જાણતો હતો કે હજી પણ ઉદેપુરના ધરાણા પ્રત્યે દરેક રાજપૂતને પૂજ્યભાવ છે, અને તેથી એ ધરાણા સાથે જો લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો આખા રજપૂતાનામાં દાવાનજળ પ્રકટી રહેશે, તેમ પોતાની હાલમાં એવી સ્થિતિ નહોતી કે ચારે તરફ આવી રીતે સળગી ઉઠતા દાવાનજળને બાળી શકે? માટે પોતે પણ પોતાના ભારમાં ને ભારમાંજ રૂઢીને કાગ કરતો. દિલ્લી દરબારમાં ગમે એટલું રાજસિંહના સંબંધમાં બોલાતું, પણ તેથી ઉશ્કેરાઈને એના ઉપર ચઢી જવું, એવું તો એના મનમાં કદીએ આવતું નહોતું. આદશાહની એવી ધારણા હતી કે, રાજસિંહ પ્રતિ પોતાને ગમે તેટલું વેર હોય તો પણ હાલમાં તે દબાવી રાખવું, અને વખત આવે એની ઉપર એકાએક કટક ચઢાવી લઈ જઈ તેનો બદલો તેવે પ્રસંગે લેવો.

મહારાણા રાજસિંહને પણ આદશાહ તરફ ઓછો તિરસ્કાર હતો એમ નહોતું. તોપણ ઉદ્ધતપણે આદશાહના સામા દંડ ઢોકી તૈયાર થઈ જવું એવો એનોએ હેતુ નહોતો. તે જાણતો હતો કે આદશાહ સામે આપણે એકલા કેટલીવાર ટકી શકવાના હતા? એટલે એ પણ બેતસરજ ચાલ્યા કરતો હતો. તેને ખબરજ હતી કે હાલના રાજપૂતોમાં

એવું નથી. બાદશાહની મરજી સંપાદન કરવા, ગમે તે વખતે ગમે તે રાજપૂત, ગમે તેવું હલકું અને નીચ કામ કરતાં પણ ચૂકશે નહીંજ. આથી પોતે પોતાના માનમાં રહી બાદશાહને નિઃસ્પૃહતા જ દેખાડવામાં શાણપણ વાપરતો હતો. માત્ર રાજ્ય લોભ માટે અથવા જીવન લોભ માટેજ પોતાનું ડોકું મુગલશાહ આગળ નમાવી, આજ સૂધી અલિખત રહેલા એવા આપણા સૂર્યકુળના નામને મરણાંતે પણ કલંક લાગવા દેવું નહિ; તેમજ મહાવીર રાણા પ્રતાપ અને હીમસિંહ જેવાનાં પ્રાતઃકાળ સ્મરણીય નામ પોતાના તેમજ લોકાના સ્મરણ સ્થાનમાં કાતરાઈ રહેલાં છે, તેની વિશુદ્ધિને તો પોતાના શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસૂધી મલિનતાનો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહિ, એવો રાજસિંહનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. વખત પડે રાજ્ય અથવા પ્રાણ સામું પણ ન જોતાં રણસંગ્રામમાં કુદી પડવું, અને જે સ્ત્રીઓ માટે મુસલમાનો આટલો લોભ કરે છે તેજ સ્ત્રીઓ અને બાળકોએને પ્રથમથી પોતાને હાથે કાપી નાંખી, પછી પોતે પણ પરલોકગમન કરવું. આટલું બધું શાને માટે કરવું? માત્ર ઉદ્દેપુરના પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા કુલના માન રક્ષણાર્થે. આટલું બધું કરતાં પણ ઉદ્દેપુરના વંશવૃક્ષની એક કળીને પણ મુસલમાનો હાથ અડકાડી ન શકે, એટલે પોતે કૃતાર્થ થયો, એમજ રાજસિંહનું માનવું હતું. પોતાના નિશ્ચયને અનુસરતા રાજસિંહે જ્યારથી રૂપમતિના પત્રમાં ખેદયુક્ત મર્મભેદી ઉદ્ગારો વાંચ્યા ત્યારથીજ એને પાનો ચઢી રહ્યો હતો. પત્ર વાંચતાંજ દસ દિવસમાં રૂપમતીને છોડવી લાવવાની પ્રતિજ્ઞા શામળ પંડિત સમક્ષ કરી ચુક્યો હતો. મૃત્યુજ માત્ર એક રાજપૂતોની પ્રતિજ્ઞાને આડે આવી શકવા સમર્થ હતું અર્થાત્ ખરા ક્ષત્રી વીરે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કદીજ વ્યર્થ થતી નહોતી. પણ આજ એવી ખરી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પણ કેટલાંએ વિધ્નો આવવાં સંભાવિત જણાવા લાગ્યાં. એથી રજપૂતાનાના સર્વ રાજપુતો તરફ પોતે પોતાના નામના પત્ર લખી મોકલ્યા, જેમાં નીચે પ્રમાણેની મતલબ સમાવી હતી.

“આર્ય વર્તની લાડીલી ભૂમિમાં જે આજે આ રજપૂતાના ગણાય છે તેમાં વસતા સૂર્ય કે સોમવંશીય રાજમંડળના સર્વ વીર પુરૂષોને ઉદ્દેપુર નિવાસી શિસોદીયા કુલમાં ઉદ્દલવ પામેલો તેમનો સેવક રાણો રાજસિંહ, અતિ પ્રેમપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે—

નરવીરો! આપણા આર્યાવર્તને હમણાં લયંકર મહા વ્યાધે ઘેર્યું હોય એમ લાગે છે, અને તેથી દિવસો દિવસ રણ સંગ્રામાનળ નજીકમાં આવતો હોય એવાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં છે. એ વાતનો યથાયાગ્ય વિચાર કરી, આપણ સર્વ બાંધવોએ એકત્ર થઈ, કાંઈ પણ નિરાકરણ ઉપર

આવું, એ પ્રસ્તુત પ્રસંગને આવશ્યક છે, એમ મારી અનુમતિને લાગે છે. આલમગીર બાદશાહે હવે વીતાડવામાં કંઈ કસર રાખી નથી. આપણા પરમ પવિત્ર દેવાલયોને બ્રષ્ટ કરી, ત્યાં મસીદો બાંધવા માંડી છે. પ્રતાપી અકબર બાદશાહે ગૌવધનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો, તે એણે કાઢી નાંખ્યો છે. એને આમ કરવું યોગ્ય નથી એવું એને વિનવવા છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. જે રજપૂત રાજાઓ, એને આધીન થઈ, એની સાથે નમ્રપણે વર્ત્યાં, તેમની સાથે તથા તેમની પાછળ તેમનાં ભૈરાં છોકરાંની સાથે પણ આ કૃતમ્મ બાદશાહ કેવો બેપરવાથી અને કેવો બેધમાનીપણે વર્ત્યો છે, તેનો દાખલો કાંઈ બહુ દૂર શોધવા જવું પડે એમ છેજ નહિ. મહારાણા જસવંતસિંહજી તેમજ તેમના વડીલ પુત્રના મૃત્યુનું કારણ કોણ છે? તેમની પાછળ આપણા સર્વ રાજપૂતોના અભિમાનના સ્થાનરૂપ તિર્થરૂપીણી માતૃત્રી ચન્દ્રાવતી મહારાણીની આટલી બધી દુર્દશાનું કારણ પણ કોણ? જન્મ આપ્યા બાદ બે ચાર દિવસમાં જ પોતાનાં પ્રસુતિ ગૃહનો ત્યાગ કરાવનાર કોણ? આ બધા સવાલોના જવાબ મારે અત્રે આપવાની જરૂર છે શું? રાણા વિજયસિંહનું સ્વસ્થાન નાનું જ છે, પણ તે આજે વયમાં, અનુભવમાં, પ્રતાપમાં, ક્ષાત્ર તેજમાં, તેમ જ અન્ય સર્વ બાબતોમાં આપણને તો પિતામહ શિખમાચાર્ય સમાન જ છે. પરંતુ તેના ઉપર આજે કેવો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે! તેનો જરા વિચાર કરો. રાયથી તે રંક સૂધીના તમામ હિંદુઓ પાસેથી, એટલું જ નહિ પણ સાધુસંતો પાસેથી પણ, જઝિયા જે એક કેવળ અન્યાયનો ભરેલો જ કર છે, તે એણે પાછો લેવો શરૂ કર્યો છે. આથી એને તો કાંઈ જ લાલ ન થતાં માત્ર ચારે દિશામાં એને માટે અસંતોષ જ ફેલાયલો છે. આ સર્વ બાબતો બ્યારે મેં એને સ્પષ્ટ રીતે લખી જણાવી ત્યારે તે પત્રને ફેંકી દઈ, બાદશાહે ઉદેપુર ઉપર તેમ જ મારા ઉપર પણ વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એવી વાત મારે કાને આવી ચૂકી છે. પણ એ પત્ર ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞાનુસારજ લખેલો હોવાથી મને તેનું કાંઈ જ લાગ્યું નથી. અને તેનું ફળ ભોગવવા હું તો જાતે તૈયાર જ હતો. પણ મહારાણા વિજયસિંહ ઉપર આજે એણે જે પ્રસંગ આણી મુક્યો છે તેથી જ મારે આપ સર્વને આ પત્ર લખવાની જરૂર પડી છે. વિજયસિંહ મહારાજની કન્યા, એ તેમની કન્યા નથી, પણ આપણ સર્વ ક્ષાત્ર બાંધવોની લગ્ન છે કે જેને આજે એ નરાધમ હુંટી લઈ જવા બેઠો છે. આ કન્યાને એ આપણા દેખતાં જ લઈ જાય, એટલે ક્ષત્રિયોમાં પોતાની વહુ બેટી સાચવવા જેટલી પણ હવે સત્તા રહી નથી એમ આખા જગતમાં ઠરી ચુકવાનું જ. આ લાજ બાદશાહ લઈ ગયો, એટલે આપણી સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય તેમ જ

આપણું વીર્ય એવી સારું જ નહીં થયું એમ આપણે જ આપણી કૃતિ ઉપરથી દેખાડી આપવા એનું કામ છે. હવે આપણી સંન્યસક્રમી ગમ્મી, હવે આપણી લગ્નના કુટુંબમાં આપણે હતવીર થઈ મુખ્યા છીએ એમ હવે આપણું નિર્ણય કરીએ, પણ બાદશાહની નેડે લડવું નથી, અને આપણે તો આપણે જીવ અને આપણું સ્વસ્થાન સંભાળીને જ બેસી રહીએ, એટલે બસ છે, એવી જ નેતી વિચાર હોય, તેણે આ મારો પત્ર વાંચવાનો કામ પણ ન લેતાં નેતી દુકડે દુકડા કરી નાંખવા. પણ જેને મારા લખવાનો હેતુ જાણ્યો હોય, જેને એમ લાગતું હોય કે બાદશાહ તો હવે આપણને કબાળે કબાળે છેક જ મર્યાદા મૂકી દીધી છે, તેઓએ એને એક વખત બસબસ સમજાવ્યું પાડી આપવી નેહએ કે રાજપૂત વીરો કંઈ હાથમાં બંગડી પેહેરી, ધુમટો તાણી, ધરને ખુણે લાજ કાઢી બેઠેલા નથી. એમ જ નેતી મરજી હોય, તેને તો પછી વખત પડે આપાર કે પેલી પાર છે જ, એમ સમજી પોતાના પૂર્વજોની રીતિને અનુસરી, પોતાને જ હાથે પોતાની બહેન બાળાઓનાં મસ્તકો પ્રથમથી જ ઊડાવી, મંત્રાગ્નિનો દાહ મૂકી, પછીથી પોતે પણ ધારા તીર્થયાત્રાની તૈયારી કરવી. આવા જ નર વીરોને માટે મારો આ પત્ર છે. સર્વ રાજ-માંડલિકોને આવો પત્ર લખવાનો મારો અધિકાર નથી. પણ હમણાં બાદશાહ તરફથી આખાં રાજસ્થાનને ચતાં અપમાને, તેમ જ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આવી પડેલા અવસાને આ પત્ર લખવાની મને પ્રેરણા કરી છે અને તે જ પ્રેરણાનું રૂળ તે મારો પત્ર છે, એમ સમજશો. મહાવીર વિજયસિંહે તો મારી સહાય માગી નથી, પણ આવે પ્રસંગે તેને સહાય થવા રાજપૂતો હજી મુવા પડ્યા નથી, પોતાની વહુ બેટીને બ્રહ્મ થતી નેહ રહે એવા દૈન્યને હજી રજપૂતો પામ્યા નથી, એકું બાદશાહ આલમગીરને તથા આખી દુનિયાને દેખાડી આપવા માટે જ આજ હું આગળ પડ્યો છું. જેને મારા જેવી લાગણી થતી હોય તેણે જ મારા પત્રને માન આપવાનું છે. તેવી લાગણી ન થાય એવો કાણુ હશે ? રજપૂતાનાના અન્યથી બંધાયેલા પિંડવાળો રજપૂતાનાનો દરેક માણસ આવી લાગણી ધરાવતો જ હોય, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેવા જ વીર પુરુષોએ મને સહાય કરવી. હું તો સમરાંગણમાં પડીશ અથવા તો આલમગીરના સૈન્યને દાંતે તરણાં લેવરાવી, તેમની કાનપટ્ટી ઝાલી આવેલા રસ્તે જ પાછો કાઢીશ એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠો છું. એ પ્રતિજ્ઞા સફળ થવામાં સર્વની સહાય આવશ્યક છે, માટે સર્વેએ સહાય આપવી, અને સર્વ બાંધવોએ પૂર્વકાળ પ્રમાણે એક વખત તો ક્ષાત્ર તેજને એકત્ર કરવું એ જ વિશિષ્ટ છે. સુરને આધક શું ?”

આ પ્રમાણેના કાગળ લખી આખા રાજપૂતાનાના સર્વ નાના મોટા રાજા રાજવાડામાં સાંઢણી સ્વારો સાથે મોકલી દેવાનો વિચાર કર્યો. રાજસિંહનો એક મોટો નિયમ એ હતો કે પોતાના સદ્ગુરુ વૈકુંઠ યોગીની આજ્ઞા શિર્વાય કાંઈ જ કરવું નહીં. ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા લઈ, તેમની પાસેથી પોતાના કામનો શું પરિણામ આવશે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવીને પછીથી જ ગમે તે પગલું ભરવું હોય તે તે ભરતો. આથી પત્રો મોકલી દેતાં પહેલાં ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા લેવા વિચાર કર્યો. પ્રસંગ એવો બારીક અને ચમત્કારીક આવી રહ્યો હતો કે જે જે ક્ષણ જાય છે તે તે લાખો રૂપિયાની જ છે એમ તેને થયા કરતું. આ કામમાં સ્વામી મહારાજનો મત પ્રતિકૂલ થનાર જ નથી એવી ખાત્રીથી ઘડીક એમ પણ થઈ આવ્યું કે આજ્ઞા લીધા વગર પત્રો તો રવાના કરી દેવા. મનોમન સાક્ષી જ છે એમ ધારી રાજસિંહે પત્રો તો સાંઢણી સ્વાર સાથે તાબડોતોબ રવાના કરી જ દીધા. સૈન્યને સજ્જ કરવા સેનાપતિને આજ્ઞા આપી, પોતે થોડા જ ખાસા સરદારોને સાથે લઈ, આશુના પહાડ ઉપર વૈકુંઠ યોગિના આશ્રમ તરફ આજ્ઞા અને આશિષ લેવાને નિકળી પડ્યો.

સામળ પંડિતને પોતાના પરોણા દાખલ ઉદેપુરમાં જ સારી રીતે ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરી આપીને રાખ્યા હતા. સામળ પંડિત કેવા સ્વસ્થ થઈને બેઠા હતા તથા તેમણે રાણાજીને શું શું મદદ કરી ! એ બધું વાંચનારને આગળ જણાવીશું, પણ હમાણાં તો એમને દુધ મલીદા ખાતા, ઉદેપુરમાં જ નિશ્ચિત બેસાડી મહાત્મા શ્રીવૈકુંઠ યોગીરાજનાં દર્શન કરવા, આપણે વાંચનારને રાણાજીની સાથે જ લઈ જઈશું.

વૈકુંઠ યોગીનાં દર્શન કરવા જતાં, રાજસિંહ કદી પોતાના રાજ્યના આડંબરથી જતો નહોતો. માત્ર પાંચ સાત ખાસાં. માણસોને લઈ, તેમને પણ આશ્રમની મર્યાદા ઉપર જ રાખી, પોતે એકલો જ દર્શન માટે જતો હતો. વૈકુંઠ યોગી, આ વખતમાં એક મોટા વૃદ્ધ મહાત્મા, અને રાજપુતોના તો પ્રેરક ચૈતન્ય જ મનાતા હતા. એમના ત્રિકાળ દર્શીપણા માટે તથા તપોબળ માટે, તેમની કીર્તિ સૂર્યસમાન, ચારે તરફ રાજપુતાનામાં પ્રકાશી રહી હતી, અને તેથી ઘણા ખરા તમામ મોટા માણસો તેમનાં દર્શને આવતા હતા. પણ હમેશાં જ એમનાં દર્શન થતાં હતાં, એવું કાંઈ બનતું ન હોતું. રાણા રાયસિંહ અને રાણા વિજયસિંહની તો એમના ઉપર એટલી બધી નિષ્ઠા હતી કે, કદાપી યોગીરાજ તે બન્નેને અન્ન પાણી પણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેઓ એક ક્ષણ પણ વિચાર ન કરતાં આજ્ઞાને આધીન જ થતા હતા. રાયસિંહ આ વખતે બનતી ત્વરાએ આશુના તે શિખર પાસે આવી પહોંચ્યો. યોગીરાજના

તપોસ્થમની મર્યાદા સદ્ થતાં જ પોતાની સાથેનાં માણસોને ત્યાં જ મિત્રાદી, પોતે આશ્રમના ઉપવનમાં ચાલવા લાગ્યો. પોતે આવ્યો તે વખતે યોગીરાજ ક્યાં હશે? તે જાણે પોતે જાણતો જ હોમ એમ ચોક્કસ દિશામાં જ રાજસિંહ જવા લાગ્યો-યોગીરાજ નદી તટપર સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મ પડવારી, કૌપિન ધારણ કરી, પાદુકા પગમાં બાંધી, પોતાની પર્ણકુટિ તરફ કે ખીજે કોઈ ટુકાણે જવાની તૈયારીમાં હોય એમ જણાયા. એમના મનમાં કાંઈ પણ વિચાર ચાલતો હોવો જોઈએ. વખતે પોતાના નિત્ય કર્મમાં કરેલા ધ્યાનથી પ્રસ્તુત પ્રસંગનું જ્ઞાન થતાં તે ઉપર જ વિચાર કરતા હોય એમ લાગતું હતું અને એ વિચાર કાંઈ પણ સમાધાનકારક હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. કારણ તેમના તપસ્તેજ-મય મુખપર તો કાંઈ જ જણાતું નહતું, પણ તપોબળથી દૈદિપ્યમાન થઈ રહેલાં તેમનાં નેત્રોમાં જ જરા રિમતનો ભાસ થતો હતો. નદિ તટ ઉપરથી ઉડી પાછા વળી પોતાની પવન પાવડી હાથમાં લે છે એટલામાં ધિમેથી આવી વિનમ્રભાવથી નીચું મસ્તક કરી ઉભેલા રાજસિંહને તેમણે દીઠા. યોગીરાજ પોતાના એ હાથ ઊંચા કરી, રાજસિંહને આશિર્વાદ આપી બોલ્યા. “વત્સ, રાજસિંહ, પોતાના કુળને અને રાજસ્થાનના રાજપુત્રને શોભે તેવું જ તેં કર્યું છે. તારા પત્રોની અવમાનના ન થતાં તને આ વખતે અત્યોત્તમ કાર્ય સિદ્ધિ મળશે જ. રૂપમતિ સરખું રત્ન તારા કંઠમાં જ શોભશે. માટે એને મુગલોના ગ્રાસમાંથી છોડાવ અને લઈ આવ. એ રત્નની કિંમત તને હજી થોડા દિવસ પછી જણાશે. ખરી રાજપુત્રી અને વીરતનયા રૂપમતિ તને મનથી વરી ચુકી છે, અને પત્રિકા મોકલી પોતાનું તેમ જ પોતાના રાજસ્થાનનું રક્ષણ કરવાની તને એક અમૂલ્ય તક એણે શોધી આપી છે. આમાં તને સિદ્ધિ મળવાથી રાજપુત્ર અજીતસિંહને વનવાસ મટી જશે. અને એક વખત એને એની માની પાસે લાવીને મુક્યો એટલે આલમગીરની છાતી ચાલવાની નથી. રાજપુત્ર સારો વધતો જાય છે. જંગલમાં પણ એનું થઈ શકે તેટલું લાલનપાલન થયા કરે છે. ગમે તેમ કરીએ, પણ મા તે માજ છે, અને અમે તો અરણ્યવાસી પશુ જ કહેવાઈએ. ચાલ મારી જોડે પેલી પર્ણકુટિમાં, અને એને એક વખત જો. અને એની ગાને ખબર કર કે બિચારીને શાંતી થાય. રાજસિંહ, આ રાજપુત્ર કોઈ અલૌકિકજ થવાનો છે, એ ખરેખર, પોતાના કુળનું નામ તારશે, પણ એને તેવા પ્રસંગ મળવા દુર્લભ છે.”

રાજસિંહ આ બધું મુંઝે મુંઝે સાંભળ્યાજ કરતો હતો. આપણે શું શું કર્યું છે? અને રૂપમતિએ પત્ર મોકલ્યો તેમાં શું શું જણાવ્યું છે? એ

અધું યોગીરાજ પ્રથમથી જ જાણે છે એ જોઈને એને કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નહિ. રાજસિંહ તેમજ અન્ય રજપુત રાજાઓની ક્યારનીએ ખાત્રી થઈ ચુકી હતી કે યોગીરાજને સર્વ વાત અંતરદષ્ટિથી જાણાઈ આવે છે ! પછી રાજા બોલ્યો. “મહાત્મોદયન આપની દિક્ષા લીધા શિવાય, અને આપની આજ્ઞા મેળવ્યા શિવાય જ મેં આ બધા પત્રો મોકલી દીધા છે તેની મને ક્ષમા થવી જોઈએ. આપ પ્રેરકે જ તેવી પ્રેરણા કરી હશે અને તેથી મને એમ કરવાનું સુઝયું. આપ પ્રેરક વગર હું શું કરી શકું એવો છું ? મેં જે કર્યું છે તેથી આપ પ્રસન્ન થયા છો અને તેથી માફએ મન સમાધાન પામ્યું છે, એ કહેવાની હવે જરૂર રહી જ નથી. પણ, મહારાજ, આપના અનુગ્રહ શિવાય, આપની આશિષ વગર, આવું મહાભારત કાર્ય કેમ સિદ્ધ થઈ શકશે ? માટે આપની આશિષ માટે અને અનુગ્રહ થાય એવી જ આશાથી હું આવ્યો છું. દર્શન થયાં એટલે હું તો કૃતાર્થ થયો, હવે આપની જરા ચરણ સેવા કરી આજ્ઞા લઈશ. રાજ્યપુત્ર આપની પાસે રહ્યો, પછી બીજાં શું જોઈએ ? માતૃશ્રી પાસે રહેવાથી આપના કરતાં તેની અધિક શુશ્રૂષા થશે એમ કોને લાગે ? દશરથ પુત્ર રામચંદ્ર મહા-સમર્થ શ્રી વિશ્વામિત્ર પાસે રહીને જ રાવણનો પરાજય કરનારા થયા, એ શું બધા બુદ્ધી ગયા છે ? મહા મુનિ ! આપના આશિર્વાદથી જો આપના આ સેવકને—“રાજસિંહ જરા અચકાયો—એનાથી આગલ બોલાયું નહિ.

યોગીરાજ એનો અર્થ સમજી જઈ સ્મિત કરી બોલ્યા—“શું, શું, સેવકને શું ! બાલ રાજસિંહ, કેમ અચકાયો ?

રાયસિંહ કિંચિત્ લજ્જાથી નીચું જોઈ બોલ્યો “કાંઈ નહિ, મહારાજ, સહેજ કહેતો હતો કે આ પ્રસંગે આપના આશિર્વાદથી જો સિદ્ધિ મળી તો ?”

યોગીરાજ મોટેથી હસીને બોલ્યા—“રાજસિંહ ! બેટા, વિષય શા માટે પ્રેરવી નાંખે છે ? તારું કહેવું શું છે ? તે હું સમજ્યો છું. પણ આગળ શું થશે ? તેની ચિંતા તમે સંસારીઓએ કરવી જ નહિ. પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો તને યોગ્ય પુત્ર થશે. તું તો તારા પ્રસ્તુત કાર્યપર લક્ષ રાખી, જે કરવાનું છે તે કર્યો જા. હવે તું અશ્વત્થિસિંહને જોવાને આવતો હો તો મારી સાથે ચાલ, એમ બોલી, યોગીરાજ આગળ ચાલ્યા, એટલે રાજસિંહ તેમની પછવાડે ચાલવા લાગ્યો.

જે ઋતુમાં અને જેમની સાથે આપણે આ પર્વત ઉપર આવ્યા છીએ, તે ઋતુ તેમનાથી જ પર્વત તથા ઉપવનને અપૂર્વ શોભા આપી રહી હતી. માણસના મનમાં ગમે તેવો ઉદ્વેગ હોય, પણ આ ઉપવનની શોભા જોતાં તેના સર્વ ઉદ્વેગ જતા જ રહેવાના. આવું તે વખતની વન-શ્રીનું સ્વરૂપ ખરેખર મનોહર જ હતું. સર્વ સ્થળે આહ્વાદમય વનશ્રીના

પ્રભાવથી ખીટાદિથી તે માટાં પ્રાણીને મુદ્દાં, દુઃખ તો કેટલાએ યુગથી ભાસ-
તું જ નહીં હતું. જ્યાં ત્યાં ઉલ્લાસના જ કલ્લોલ, થતા હતા અને દરેક વનવૃક્ષ
મુંદર રંગનાં પર્યવસ્થાથી શુભારેલાં જ હતાં. આવા ઉપવનમાં રાજસિંહના
મનને ઉલ્લાસ લાગે તેમાં નવાઈ શું? મુનિની પાછળ ચાલતાં એમ જ
દેખાતું હતું કે, આ કોઈ ક્ષત્રીયવીર મુનિનાં તપોવિધાને દૂર કરવા જ આવ્યો
હોયની? અને તે કાર્ય કરવા માટે જાણે ઋષિ પોતાનો પ્રસાદ આપવા
સાર, પોતાના આશ્રમમાં લઈ જતા હોય, એમ જ મુનિમહારાજ પાછળ
ચાલતો આપણો રાજસિંહ દેખાતો હતો. રસ્તામાં રાજસિંહ અને યોગી-
રાજ એક પર્ણ કુટિ પાસેથી જતા હતા, એટલામાં પર્ણકુટિમાંથી અત્યંત
શ્યામવર્ણની એક લિલ્લડી, પોતાના બે હાથમાં લીધેલાં બાળકને રમાડવા
ગીત ગાતી ગાતી બહાર આવી. વૈકુંઠયોગીની પાછળ આવતા રાજસિંહને
જોતાં જ તે જરા અટકી, પણ નાગરિક સ્ત્રિયોની નિરર્થક લજ્જાને જાણ-
નારી હોવાથી, પેલી લિલ્લડી, પોતાનું ગીત બંધ રાખી, ત્યાં જ જરા
અટકી જઈ, તેના મ્હોં સામું જોઈ રહી.

વૈકુંઠયોગી રાજસિંહ પ્રતિ બોલ્યો—આ વારણિ, આણે જ આજસૂધી
અજીતસિંહનું લાલનપાલન કર્યું છે. જો, જો, પેલો લુચ્ચો છોકરો, કોઈ
નવીન માણસ તરીકે તને અહિં આવેલો જોઈને, તારા સામું જુવે છે,
તે જો! તારા સરખા માણસ એણે આજે જ જોયો છે.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

યોગીરાજનો ઉપદેશ.

બાળક સામું જોઈ રાજસિંહે એક નિઃશ્વાસ મુક્યો. યોગ્યકાળે અને
યોગ્યસ્થાને જન્મ થવાથી, અનેક શુશ્રૂષા અને લાલનપાલનને પામ-
નાર આ બાળક આજે પોતાની માતાથી વિખુટો થઈ, આવા અરણ્ય
વાસનું સેવન કરે છે, પુત્ર દર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખનાર માતાને,
પ્રસંગવશાત, લિલ્લણીઓનો વેશ લઈ આવવું પડે છે, તેવા સકોમળ
બાળને જોઈ રાજસિંહ નિઃશ્વાસ મૂકે એમાં નવાઈ પણ શું? અમુક
ઠેકાણે જસવંતસિંહનો પુત્ર છે, એમ જો ઔરંગજેબને ખબર પડી તો,
તે આકાશને પાતાળ એકઠાં કરી એને શોધી કાઢ્યા સિવાય જંપે જ
નહિ, એમ રાણી ચન્દ્રાવતીની ખાત્રી હતી, અને તેથી જ તે આણુના
પહાડપર પુત્રને મળવા બહુ કરી જતી નહોતી. વખતે રાણી તે તરફ
જવા નીકળી અને એનું પગલું પકડીને, ઔરંગજેબનો કોઈ છુપો જસુસ
પણ એની પછવાડે ગયો, તો પરિણામ શો આવે? ઔરંગજેબને હજી

ખાત્રી નહોતી કે, અજિતાસિંહ જીવતો છે; તેમ જો જીવતો છે એવી ચર્ચિત્વ શંકા પણ એને થઈ હોય, તોપણ એને અમુક ઠેકાણે રાખવામાં આવ્યો છે, એની તો તેને ખીલકુલ જ ખબર નહોતી. આદશાહ તો એમ જ જાણતો હતો કે, ચન્દ્રાવતીની હયાતી લગણુ જોધપૂરનું રાજ્ય રહ્યું તોપણ કાંઈ હરકત નથી. પોતાનો જીજિયા તથા ખંડણી જ્યાંસૂધી એ રાજ્યમાંથી ખીન હરકતે મળી જાય છે, ત્યાંસૂધી એ નિર્ભય જ હતો. આદશાહને ખાત્રી હતી કે, રાણીની પછવાડે તો રાજ્ય આપણું જ છે, છોકરો મરી ગયો હશે તો તો હરકત જ નથી, અને જીવનો હશે તોપણ રાજ્ય માંગવા તો આપણી પાસે આવનાર છેને! રાણીજીના મરણ પછી જોધપૂરને આદશાહીમાં ભેળવી દઈ, તેના ઉપર એક પોતાનો જ સૂર્યો નીમી દેવો, એવો ઔરંગઝેબનો હેતુ હતો. આખું રાજસ્થાન કબજે કરી, ઉદેપૂરના રાણાને પણ તાબે કરી, આખા રજપૂતાના ઉપર પોતાના એકાદ છોકરાને જ સૂર્યો નીમી દેવો, એવી તો એની ઘણાએ દિવસથી ઉમેદ હતી, પણ આ મહત્વાકાંક્ષા પાર પડવામાં વિઘ્નરૂપ માત્ર, એક ઉદેપૂરનો શિસોદીયો રાણો રાજસિંહ જ થઈ પડ્યો હતો. આદ-
એના આગળ કાંઈ જ ટટ્ટુ ચાલતું નહોતું. પણ આ બધી વાત

રાણી ચન્દ્રાવતી અજિતાસિંહને જોવા સારૂ નહોતી આવતી તેનાં બે કારણ હતાં—એક તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આદશાહના છુપા જનસુ-સથી પકડાઈ જવાનો ભય હતો, તથા ખીજું એ કે વૈકુંઠયોગીરાજ ઉપર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને તેથી તેમના રક્ષણમાં આવી પડેલા બાળકનું કદી પણ અકલ્યાણ તો થાય જ નહિ, એવી તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ હતી. આટલું છતાં પણ મા તે મા જ! માતૃ હૃદયના પ્રેમનો ઉછાળો રાણીને સ્વસ્થ થઈ બેસવા દેતો નહોતો. જન્મ આપતાં જ પોતાના એકના એક આશા તંતુને પોતાની પાસેથી દૂર ખસેડી મુકવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તેને પોતાની નજરે જોવાની જન્મભાત્રી માતાને કેમ ઉત્કંઠા ન થાય? આથી મહિને બે મહિને, ભિલ્લણનો વેશ લઈ, ઘણી જ ગુમરીતે રાણી ચન્દ્રાવતી, પોતાના પુત્રનું મ્હોં જોઈ, તેને, પોતાનાં નય-નાશ્રુથી નવરાવવા, વૈકુંઠયોગીના આશ્રમમાં જતી હતી ખરી અને કર્મ સંયોગે આજે પણ રાણી ત્યાં આવી ચઢી હતી. વૈકુંઠયોગી તથા રાજ-સિંહ વચ્ચે અજિતાસિંહના જ સંબંધમાં વાત ચાલી રહી હતી, તેવામાં જ એક હૃષ્ટપુષ્ટ ભિલ્લે આવી, ઋષિરાજને દંડવત્ કરી સામા ઉભા રહી બન્નેને હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે—“ગુરૂમહારાજ! રાણીજી અજિતાસિંહ આપુનાં દર્શન કરવા આવ્યાં છે, શી આજ્ઞા છે?”

આ સાંભળતાં જ મુનિવર સ્મિત કરી બોલ્યા—“ રાધા, અજીતસિંહને અંદર લઈ જા, એની માતા આવી છે. વત્સ રાજસિંહ ! મારે તને કાંઈક વાત કરવાની છે, ચાલ જરા દૂર જઈએ ?” રાજસિંહ જરાક ચકિત થયો, તેને પકડી ખપ્પર ત્રહોતી કે રાણી આમ ખપ્પર લેવા આવતી હશે. “ એક પંથ-દો કાજ ” જેવું રાજસિંહને થવાથી, ગુરૂમહારાજનાં દર્શનમાં માસીનાં પણ દર્શનનો લાભ મળ્યો જોઈ રાજસિંહને એક તરફથી જરા ઠીક પણ લાગ્યું. રજપુતાનાના ખીજા સર્વ સરદાર મંડલિકો તરફથી તો, દરેક રીતની સહાય આવી મળવા સંભવ હતો, પણ જોધપુર આટલું મોટું રાજ્ય, અને તેના તરફની જોઈતી મદદ આવી મળવા થોડીજ આશા પડતી હતી. સંસ્થાન પણ મોટું હતું, તેમ લોકો પણ પુષ્કલ અને યુદ્ધકળામાં નિપુણ છતાં, તેના લાભ પોતે લઈ શકશે નહિ, આ વિચારથી રાજસિંહનું મન જરા ખિન્ન થતું હતું. એક તરફથી એમ પણ લાગતું હતું કે, બાદશાહ એને સ્ત્રી જાણીને બહુ છેડતો ન હોતો. વખતે એ આપણને મળી જઈ બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવવામાં સામીલ થયાં, તો વિનાકારણ માસીને ત્રાસ થઈ પડે. તેથી ચંદ્રાવતીને આ ભાંજગડથી દૂર રાખવી. એટલા માટે રાજસિંહ પણ તેને છેડતો ન હોતો. આજે આવો અચાનક યોગ આવી મળવાથી, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરી લેવો એમ રાજસિંહને થઈ આવ્યું. તેણે ધાર્યું કે આપણે જતાં પહેલાંજ યોગીરાજને પૂછી લઈશું. યોગીરાજ પોતાને યોગ્ય લાગશે તેવો જ રસ્તો મને તથા ચંદ્રાવતીને બતાવશે, એમ વિચાર કરતો કરતો રાજસિંહ, યોગીરાજની પછવાડે ચાલ્યો. એને ચાલતે ચાલતે જણાયું કે યોગીરાજ પણ કાંઈ વિચારમાં છે ખરા, તેથી રાજસિંહ ગુપચુપ તેમની પાછળ ચાલતો હતો.

થોડીવાર પછી વૈકુંઠયોગી તેના સામું જોઈ બોલ્યા “ બેટા રાજ-સિંહ ! આ વખતે તું વિજય મેળવીશ એટલા ઉપરથી કાંઈ ખુલાઈ જઈશ નહિ. તને કહું છું તે સાંભળ. ઔરંગજેબ બાદશાહની સાથેજ મ્લેચ્છોને અબ્યુદય પૂરો થયો જાણજે. તેમ તમારા લોકોનું સ્વરાજ્ય પણ તમને કાંઈ બહુ દિવસ લાભ આપનાર છે, એમ જાણીશ નહિ. ઔરંગજેબની પાછળ બે માણસોએ ગાદીનું પૂરું સંરક્ષણ કરી શકનાર નથી. આગળ ઉપર કોના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર જશે ? તેમ આ આર્યાવર્તની પણ કેવી દશા થશે ? તે બધું કાંઈ હું તને હમણાં કહેવા બેઠો નથી. કહેવાથી અથવા ન કહેવાથી તને તો સરખુંજ છે. માત્ર એટલુંજ તને કહી રાખું છું કે, આ વખતે તું જો સર્વ કામ શૌર્ય, શાણપણ અને ચાતુર્યથી ચલાવીશ તો તારો તેમજ તારી દ્વારાએ આખા રાજસ્થાનનો વિજય મ પ્રવર્તવાનો છે. માટે તું કશી શંકર કરીશ નહિ. તને જેટલાં સૈન્યની

જરૂર જણાય છે તેટલાનો ખપ પણ પડનાર નથી. બેટા રાજસિંહ, ઉત્તર તરફ ખરૂં ક્ષાત્ર તેજ તારા એકલામાં જ રહેલું છે; તેમ સ્વદેશની દ્રઝ પણ તને એકલાને જ છે; માટે તેનો લેવાય તેટલો લાભ આ વખતે લેતાં ચૂકીશ નહીં. એ માટે મારે તને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. યુદ્ધ-કાર્યમાં તારી કુશળતા અપૂર્વજ છે. રાણી ચંદ્રાવતીનાં માણસોની પણ તને સહાય મળશે; અને એમ કરવાથી રાણીને કાંઈજ હાનિ થવાની નથી. હવે જે તમારા લોકોની લડાઈ થશે તે ઉપરજ ઘણીક વાતો અવલંબી રહી છે. આ લડાઈ થવાથી બાદશાહ ઐરંજેબને એવી તો જબ્બરી થપ્પડ લાગવાની છે કે પછી એ તારું તો શું પણ આખા રજપુતાનાના કોઈ પણ રાજનું ફરી નામ સુદ્ધાં દેવાનો નથી. કોઈને પણ આડો આવવાનો નથી. તેથી તમે બધા એકત્ર થઈને જ પ્રયત્ન સફળ કરો અને આટલો પ્રયત્ન સફળ થયો કે પછી હું અંતર્ધાન થવાનો છું. મારે બીજી દિશામાં કામ છે. માટે તમે તમારા પ્રયત્નમાં જરા પણ કચાસ રાખશો નહીં.”

યોગીરાજના મ્હોંમાંથી “અંતર્ધાન થવાનો છું, અને મારે બીજી દિશામાં કામ છે” આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજસિંહનું મ્હોં જરા લેવાઈ ગયું. યોગીરાજ પ્રત્યે રાજસિંહની વિલક્ષણ ભક્તિ હતી. જેમ કોઈ આસ્તિક માણસ ગમે તે કાર્યના આરંભમાં પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, તેમજ રાજસિંહ પોતાના હરેક કાર્યના આરંભમાં યોગીરાજનું જ સ્મરણ કરતો હતો અર્થાત્ રાજસિંહ યોગીરાજને પોતાના પ્રાણ સમાન જ ગણતો હતો. પ્રાણ જવાથી શરીર જેમ નિશ્ચેતન થઈ પડે છે, તેમ યોગીરાજ જે અંતર્ધાન થાય તો પોતે પણ તેવો જ નિશ્ચેતન થઈ પડવાનો, આથી તેને ઘણું જ ખોટું લાગ્યું અને તે બોલ્યો, “સ્વામી મહારાજ, આપ આ શું બોલો છો? આપ અહીંથી અંતર્ધાન થવાના છો એ અક્ષર સાંભળતાં જ મારા હાથ ને પગ એકીવારે જ ગળી પડ્યા હોય એમ થઈ ગયું છે. આપ તો અમારા પ્રાણ છો, અને અમે તો માત્ર આપના શરીરરૂપજ છીએ. બાહ્ય જગતના અમે રાજા, પણ અમારા તો આપ જ રાજા છો. ખોળીયામાંથી પ્રાણ ગયો, અને રાજ્ય માંથી રાજા ગયો, ત્યારે પછી તે ખાલી ખોળીઉં અને તે અરાજક રાજ્યની શી દશા? અમને જરા પણ અડચણ આવે છે કે અમે આપની જ પાસે દોહ્યા આવીએ છીએ; અને આપ જેવી પ્રેરણા કરો છો તેવું જ વર્તન અમે કરીએ છીએ. એટલે જ્યારે એ પ્રેરણા ગઈ કે પછી અમારી શી વહે?” ખરા અંતઃકરણથી, નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાસીનપણે રાજસિંહને બોલતો સાંભળી, યોગીરાજને જરા ઠીક ન લાગ્યું. પછી તેના મોંમાં ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યા, “બેટા રાજસિંહ, તું કહે છે તે બધું તારી દૃષ્ટિથી યોગ્ય છે.

અમારે પણ એક એવી જ બીજી સત્તા છે કે જોને આધીન રહી, તેની આસા પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. તું જાણે છે કે અમે નિરિચ્છ છીએ, કારણ અમારી ઇચ્છાઓ અમારે આધીન નથી, પણ પેલી મહત્ત સત્તાને આધીન જ રહે છે. એટલે એક રીતે તો તમે અમારા કરતાં સહસ્રધા મારા કહેવાઓ. તમારી ઇચ્છાનું ફળ તમને મળે છે, અને અમે તે ભોગવતા જ નથી. પણ એ બધા વિવેચન માટે આ વખત નથી. તારે હજી ઘણી તૈયારી કરવાની છે, માટે તું હવે જા. તને આ વખતે અત્યુત્તમ મશ પ્રાપ્ત થવાનો છે; અને એ મગનો ઉપભોગ તું તારા આયુર્દાની અવધી સુધી લઇ શકીશ. તું બીલકુલ શીકર રાખીશ નહિ. આ યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબ માત્ર આવીને પાછો ફરશે, એટલે જ તારું કામ થઇ ગયું એમ તો માનતો જ નહિ. તારે તારી પ્રજાનું જ નહિ પણ રાજસ્થાનની સર્વ પ્રજાનું તારી સંતતિ પ્રમાણે પાલન કરવાનો વખત આવવાનો છે; માટે તે પ્રસંગને વાસ્તે તું સજ્જ થઇ રહેજે. જે આજ પોતાની મેળે જ તારી પાસે આવવા ઉભી થઇ છે, તે રૂપનગરની રાજ્યકન્યા જ છે એમ માનીશ નહિ. એ તો પ્રત્યક્ષ રાજ્યલક્ષ્મી છે એમ જાણજે. એ રૂપમતિ જ તારી પ્રજાનું માતા પ્રમાણે રક્ષણ કરવાની છે. રાજસિંહ, તારી યોગ્યતા ઘણી વિશાળ છે. તેમાં વળી તારા દૈવનો તો પાર જ નથી. માટે જ એ રૂપમતિને તારી પાસે આવવાની શુદ્ધિ થઇ છે. તેથી હવે જા. રાણી ચન્દ્રાવતીનાં દુદૈવનો પણ તારા આ યુદ્ધની સાથે જ પાર આવી રહેવાનો છે. ફરી તને હું એક વખત દર્શન આપીશ. નહિ આપું એમ નહિ કહું. પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે? તે આજથી હું તને કહેતો નથી. રાણી ચન્દ્રાવતી હવે પર્ણકુટિમાં આવી હશે, એને કહીને એનાં માણસોની મદદ તને હું અપાવું છું માટે તું ચિન્તા કરીશ નહિ. મારે તને હજી પણ બીજી કેટલીક વાત કહેવાની છે, તે ફરી તને દર્શન અપીશ તે વખતે કહીશ.” આટલું બોલી ચોગીરાજે આપણા રાજસિંહના મસ્તક ઉપર પોતાનો વરદહસ્ત મુકી આશિર્વાદ આપ્યો. વૈકુણ્ઠયોગી પાછા ફર્યા અને પર્ણકુટિ તરફ ચાલવા લાગ્યા. ચન્દ્રાવતી તો ત્યાં આવીને બેઠી જ હતી. બાળકને બોળામાં લઇ પોતાનાં અશ્રુવારિથી તેને નવરાવતી હતી. અને વારંવાર તેના સંક્રામણ ગાલપર ચુંબન કરતી હતી. “મારા લાડકવાયા, ક્યારે તું મારે ઘેર આવી, મારું લાડ પામીશ? હજી કેટલા દિવસ તારે આ વનવાસ ભોગવવાનો છે?” એવા શબ્દો રાણી બોલતી હતી, એટલે કોણ જાણે શાથી એ છોકરો તેના સામું જોઈ ખડખડ હસવા લાગ્યો અને ચન્દ્રાવતીને તેણે હુંકાર આપ્યો, એટલે તે બોલી, “લુચ્ચા, હસવું શું આવે છે? હુંકારા શાના કરે છે?”

આ શબ્દ જોવા રાણીના મહોમાંથી નીકળ્યા કે તરત મહર્ષિના ગંભીર શબ્દ તેના કાનપર આવ્યા. “હુએ નહિ તો શું કરે? એને ખબર છે કે થોડા જ દિવસમાં હવે ઘેર જઈ માના ખોળામાં હમેશ માટે રમવાનું મળનાર છે. પછી માને આમ વલખાં મારી, લિલ્લ-ડીનો વેશ લઈ, આટલી મુસીબતો વેઠવાનું જતું રહેનાર છે.” આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાણી છોકરાને હાથમાં લઈ, ઉડીને ઉભી થઈ અને નીચું જોઈ બોલી, “ચોગીરાજ, બાળક આપની પાસે છે તે મારી જ પાસે છે, અને મારા કરતાં પણ અધિક લાડ એને અહીં મળે છે, એ હું નથી જાણતી એમ નથી. પેટના બાળકને ઘણું દિવસે જોવાથી અને મળવાથી પ્રેમના ઉછાળામાં ગમે તેમ બોલાઈ જવાય છે, માટે તેની ઉપેક્ષા કરી, આપની બાળકીને ક્ષમા કરશો.”

વૈકુંઠસ્વામી જરા હસીને બોલ્યા—“ચંદ્રાવતી, તને કપડો આપવાના હેતુથી હું કાંઈ બોલ્યો નથી. તું ખિન્નતા શું કરવા પામે છે? બહાર રાજસિંહ ઉભો છે, અને તે પણ તારો બંધુ જ છે. સ્વરક્ષાના વિચારને બાળુએ મુકી, આ વખતે તો બાંધવ જનોના રક્ષણનો જ વિચાર કરવાનો છે. આખા રજપુતાનાના ગણામાં ફ્રાંસી આવી રહી છે, માટે તારે પણ વારંવાર અહીં આવવાની કડાકૂટ જતી રહે તેવો જ ઉપાય કર. પછી તારો બાળક પણ સુખે તારે ઘરે આવી ખોળામાં રમશે.”

ચંદ્રાવતી કાંઈ જ ન બોલતાં નીચું જોઈને ઉભી રહી. ચોગીરાજ ફરી બોલ્યા. “તારે જરા પણ શંકા રાખવી નહીં. હું કહું છું તેમ જ તું કર. તારા જીવ ઉપર આવતા સંકટને પણ એજ દૂર કરશે.”

ચંદ્રાવતી બોલી, “મુનિમહારાજ, શંકાને લીધે જ હું બોલતી નથી એમ નથી. આપની આજ્ઞા મને શિરસા વંદ્ય છે. હું એટલો જ વિચાર કરું છું કે—શું એવા દિવસ હવે મારે દેખવાના છે? આવી અતિશય ઉત્સુકતાએજ મને સ્તબ્ધ બનાવી દીધી છે.”

આટલું બોલી રાણી ફરી પાછી ચુપ થઈને બેઠી. ચોગીરાજ રાજસિંહને હાંક મારી અંદર બોલાવીને કહેવા લાગ્યા. “વત્સ રાજસિંહ, ચંદ્રાવતી તારી ભગિની છે, માટે તારે એના સમક્ષ આવવા હરકત નથી.” આમ બોલી બન્નેને પોતાની બે બાળુએ બેસાડી કેટલીક વાતો કહી. એ બધી અત્રે જણાવવાની જરૂર ન હોવાથી આપણે વાંચનારને તે જણાવતા નથી. ચોગીરાજની વાતો સાંભળી કેટલીકવારે ચંદ્રાવતી રાજસિંહને જોઈએ તેટલી પોતાની મદદ આપવા કબુલ થઈ. જસવતસિંહના મુગલાઈ પાદશાહીના આધિપત્ય સ્વીકારવાથી, આજ સુધી ઉદેપુર તથા જોધપુર વચ્ચે જે વૈમનસ્ય થઈ ગયું હતું, તે જતું રહેશે, તથા રાણી ચંદ્રા-

વતી ઉદ્દેપુરની જ કન્યા છતાં તેને હાથ ઉદ્દેપુરના ધરાણા સાથે જે કાંઈ સંબંધ રહ્યો નહોતો, તે હવે આ લડાઈમાં રાજસિંહને મદદ આપવાથી પાછો ચાલુ થશે. જસવતસિંહની સાથે ચલાવેલા વર્તનથી બાદશાહ હવે બંને રાજ્યોનો સરખો જ શત્રુ થઈ રહ્યો હતો. તેથી હવે એ બાદશાહના સામા થવું એ બંને રાજકુળને ઉચિત જ હતું. માટે આગળનાં જરા-તરા રહેલાં વૈમનસ્યને દૂર કરી, બંને કુળ ભેગાં થાય એવી યોગીરાજની આજ્ઞાનો ભાવ સમજાયો. અત્યક્ષ ભાઈ બહેન છતાં એક ખીજનાં દર્શન પણ દુર્લભ થયાં હતાં, તે આજ યોગીરાજના પવિત્ર આશિર્વાદે કરીને એ જણાં એકઠાં મળી બેઠાં હતાં. બંને જણને યોગીરાજની આજ્ઞા શિરસા વંધ હતી, તેમ બેઉ જણના શરીરમાં પણ એક જ લોહી વહેતું હતું, એટલે પછી ખીજું શું જોઈએ? બેઉ જણાંને યોગ્ય આશિર્વાદ આપી, સ્નાન કરી પ્રસાદ લેવાની આજ્ઞા કરી, એટલે ભાઈ બેને પ્રસાદ લીધા, અને ગુરૂમહારાજને દંડવત્ કરી ત્યાંથી નીકળ્યાં. રાજસિંહ સરખો બાંધવ રક્ષક હોવાથી, ચંદ્રાવતીને લિલ્લણનો વેશ લેવાની જરૂર નહતી. ચંદ્રાવતી રાજસિંહની સાથે પ્રથમ ઉદ્દેપુર ગઈ. ત્યાં સ્વજન બાંધવોને મળી, અને પછી જોધપુર તરફ ચાલી ગઈ. જોધપુરમાં જતાં જ રાણીએ પોતાના અમાત્ય પ્રતિનિધીઓને બોલાવી, ગુરૂમહારાજની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. આ સર્વ નવીન પ્રકાર જોઈ પ્રથમ તો સર્વ કોઈને આશ્ચર્યજ લાગ્યું. ચંદ્રાવતીએ આજસુધી જોધપુરની પ્રજાને ખીલકુલ ન દુલવતાં, તેમજ બાદશાહને પણ તે ઉપર ચઢી આવવાનો ખીલકુલ જ પ્રસંગ ન આપતાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તે આજ એકાએક આમ શું થઈ ગયું? પોતાના સૈન્યને, બાદશાહની વિરુદ્ધમાં અને ઉદ્દેપુરવાળાની મદદમાં મોકલી આપવા રાણીજીને ક્યાંથી સૂઝ્યું? રાજસિંહે રાજસ્થાનનાં સર્વ રાજ્યો ઉપર પત્રો લખી મોકલ્યા છે એવી આતમી તો જોધપુરમાં પહોંચી ગઈ હતી જ અને તે પ્રમાણે સર્વ ક્ષાત્ર-બળને એક વખત એકત્ર કરી, બાદશાહને રાજપૂતોના હાથ કેવા છે, તે દેખાડી આપવાનું, રાજસ્થાનના નાના મોટા વીરોના મનમાં આવી રહ્યું હતું જ. ચંદ્રાવતીનો જોણે આમ છેક જ છળ કર્યો, તેના ઉપર વેર વાળવાની તક મળી આવે તો લીધા વગર રહેવું જ નહિ એમ સર્વ કોઈને થઈ તો રહ્યું હતું જ. તેથી રાણીજીનો આ હુકમ સર્વ કોઈને મન માનતો થઈ પડ્યો, અને પોતે રાજસિંહને સહાય આપવા એકેકે પગે તૈયાર થઈ રહ્યા છે એમ જણાવી, લશ્કરની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

આમ રાજસિંહના પત્રથી સર્વ રાજપૂત વીરોની વીરશ્રી ઉશ્કેરાઈ રહી હતી. જ્યાં ત્યાં એમ જ વાત ચાલવા માંડી કે બાદશાહની ખોટ ભાંગ-

વાની આ ઘણી જ સારી તક છે, એમ વિચારીને સર્વ કોઈ પોતપોતાની તૈયારીમાં લાગી ગયા. આમ ચારે તરફ તૈયારી થઈ રહી છે એવી વાત રાજસિંહને કાને આવતાં એનું હૃદય ઉત્સાહથી પ્રલાઈ ગયું, તેથી તેણે વળી એક બીજા પત્ર બધાને લખી મોકલ્યો.

“નરવીરો! મારા પહેલા પત્રને માન્ય કરી તમે સર્વ ક્ષાત્રકુળની લજ્જા રાખવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા છો એ સાંભળી મને વિલ-ક્ષણ સ્ફુરણો ઉભરાઈ આવ્યાં છે. વિજયસિંહ મહારાજ તરફ જેમ જલદી મદદ જઈ પોહોંચે તેમ સાઈ, એમ ધારી પહેલો હું તો માઈ લશ્કર લઈને આગળ જઈ પહોંચું છું. રૂપનગરને ઘેરીને હાલમાં જે મુગલો ખેડા છે તેમના પુરતું તો માઈ લશ્કર છે જ. પણ વખતે, દિલ્લીથી આદ-શાહની વધુ કુમક આવી પહોંચી, તો હું પંચાતમાં આવી પડું માટે આશા રાખું છું કે આપ સર્વ મારી પુંડ પકડશો જ. એક જ વખત એને રાજપૂતનાં કાંડાનો સ્વાદ ચખાડશો, એટલે પછી એ રાજપૂતોના સામું જોવાનું બુલી જશે. રજપૂતોના ક્યાં સૂધી શાંતી પકડી ખેસી રહેશે? એની શાંતિને પણ કાંઈક મર્યાદા જોઈએ. રજપૂતોની વહાલી વહુ દિકરીઓને મુગલો હાથ પકડીને લઈ જશે, અને રાજપૂતો શું તે જોયા કરશે? ઉન્મત્ત આદશાહને તેના કૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત, તેનાં જ માણ-સોનો ભોગ આપી, નહિ કરાવીએ ત્યાંસૂધી એની ઉન્મત્તતાનું યોગ્ય ફળ તેને મળનાર નથી. રાજપૂતોની વહુદીકરીઓ સૂધી હાથ લંબાવનાર મુગલોને, રાજપૂત વીરો ટુકડે ટુકડા કર્યા શિવાય છોડતા નથી, એમ એની ખાત્રી...”

આવેશમાં આવી ગયેલા રાજસિંહથી પત્ર પુરો થઇ શક્યો નહિ
તેથી અધુરો જ મોકલી દઇ, પોતે પોતાનાં માણસો લઇ નીકળી પડ્યો.

●●●●●

પ્રકરણ ૩૭ મું.

— : 0 : —

ઔરંગઝેબની તૈયારી.

વાંચનારના જાણવામાં તો આવી જ ગયું છે કે સાદતખાને કેવી યુક્તિ અને પ્રપંચ રચી વિજયસિંહને ફસાવવા તૈયારી કરી હતી, પણ સાદતખાનને ખાતરી નહોતી કે આપણી યુક્તિમાં જ્ય. મળશે જ. વધારે મદદની માગણી કરવા, મુગલ સરદારે બાદશાહ તરફ પત્રો રવાના કરી દીધા હતા. બાદશાહને જાણાવ્યું હતું કે પ્રસંગ એવો અગવડનો આવી પડેલો છે કે વધુ મદદ વિના વિજયની આશા રાખી શકાતી નથી. આવી રીતના પત્રો લઈ વિજયની દુરાશાવાળા સાદતખાન તરફથી દિવસમાં બે વખત

અમુક દિહી તરફ પૂટતો હતા. બીજી તરફથી રાજસિંહની તૈયારીઓના બાદશાહને સમાચાર મળી ચુક્યા હતા. દિહીમાં રહેતા રજપૂત રાજાઓ તરફ આવતા પત્રોમાંથી એકદમ બે બાદશાહના હાથમાં જઈ, ચડ્યા, એટલે પછી શા બાકી રહે? રૂપમતિ પ્રતિ દ્વેષ અને ઇર્ષાનો પ્રથમ ઉદભવ કરનાર ઉદેપુરી બેગમના મનથી તો હમણાં તે દ્વેષ અને ઇર્ષા જતાં રહ્યાં હતાં. પણ બાદશાહ ઔરંગઝેબ પકડેલી હક છોડતો નહતો. બાદશાહે બપર્યં કે જ્યાંસૂધી ઉદેપુરવાળા રાજસિંહને આપણે ટેકાણે આપ્યો નથી ત્યાંસૂધી કોઈ પણ રજપૂતને નમાવ્યો નથી એમ જ થયું. જેમ જેમ આપણે ઠંડા થઈને બેઠા છીએ તેમ તેમ રાજસિંહ વધારે ગમચંડા ગણે છે. માટે એક વખત તો આપણા આખા સૈન્યનું બળ એકઠું કરી એને દબાવી દેવો જ જોઈએ. અને જો એકવાર એમ થઈ ગયું તો પછી આખા રજપુતાનામાં કોઈ એવો માનો પુત્ર નથી રહેવાનો કે જે આપણા સામું માથું ઉંચું કરી શકે. જ્યાંસૂધી એને એમ ગમચંડા ગણતો રહેવા દઈશું ત્યાંસૂધી એ બીજા પણ રાજપૂતોને શીટવી આખા રાજપુતાનામાં મોટો ઉત્પાત નહીં કરે એનો શો નિયમ? બાદશાહના હાથમાં આવેલા પત્રોમાં કેટલાંક વાક્યો તો એવાં હતાં કે, એનું કાળજી જ કાપી નાંખે, અને ભોગજોગે અન્યું પણ તેમ જ. એ ઉપરથી હવે તો એણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે, આ વખતે તો ખાસ એને મૌઠી યાત્રા આપવી, અને તે એવી તો આપવી કે આપણે જ તેના હકીમ બનીને ગયા વગર તેની અસર ઉતરે જ નહિ. આ વખતે જો આપણે આખાં લશ્કરનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો વિજયની આશા થોડી જ છે. બાદશાહે ધાર્યું કે, આપણે જ જો વચ્ચે ન પડીએ તો ખચિત એ કન્યા રાજસિંહના હાથમાં જવાની જ, પછી આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કાંઈ જ અર્થ રહેવાનો નહિ. પછી તો બધું હિન્દુસ્તાન, પોતાને ગમે તેટલું વર્તન ચલાવશે, માટે આ વખતે શા માટે સુસ્ત થઈને બેસવું.”

રાજસિંહ તરફ મોકલેલા પત્રમાં રૂપમતીએ બાદશાહને કાગડો અને જંબુક કહી તેની મશ્કેરી કરી હતી, એ ઉપરથી તો એને ધણું જ લાગી ગયું હતું. તેમ રાજસિંહે પણ પોતાના જવાબમાં, પોતે બાદશાહની વચ્ચે ન પડવાના નિશ્ચયને દૂર મુકી, બાદશાહની કાંઈ પણ બહીક ન રાખતાં, વિજયસિંહની મદદે એકદમ ચડી જવાનો, પોતાનો નિશ્ચય જગજગહેર કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ બીજાઓને પણ પોતાનું અનુકરણ કરવા ઉશ્કેર્યા. એ જોઈને તો ઔરંગઝેબને ઝાળ જ ઉડી રહી હતી. મનુષ્યને એકાદા કાર્યમાં વિપ્લવ થવાથી કે અપયશ મળવાથી કાંઈ એટલું બધું લાગતું નથી. પણ જ્યારે પોતાનાથી હલકી પ્રતિભા, કિંબલુના, ધણાક

દિવસ સુધી પાતાની સાથે ઉદાસીનપણાથી જ વર્તનાર માણસ જ્યારે એકાએક પોતાના વિરુદ્ધ પડી, પોતાનું જ પાણી ઉતારવા, અથવા પોતાને ખાસ મળનારી વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા જતાં જ વચ્ચે વિદ્ધ નાંખી ઝુંટાવી લેવા આવે ત્યારે તેના જેવું ખીજું દુઃખકર માણસને શું છે? ઔરંગઝેબ જાતે જ રૂપનગર ગયો હોત, અને પરાજય પામી પાછો પ્રયો હોત, તો એને એટલું બધું ખોટું લાગત નહીં. પણ પોતાના એક માંડલીક, આજે પોતાના જ સામે ઉડીને, પોતાને જ માટે ધારી રાખેલી વસ્તુનો આવી રીતે ઉપહાર કરી જાય, કિંબલુના, લાથમાંથી ઝુંટાવી લઈ જાય, એ તો ઔરંગઝેબને અસહ્ય થઈ ગયું હતું. રૂપમતીને પકડી લાવી, પોતાના જનાનામાં ધાલવી, યા તો ઉદેપુરીનો ઉપમર્દ કરેલો હોવાથી તેની જ પાસે એની ઘેડફજેતી કરાવવી, અગર ઉદેપુરીની મરજીથી તેને મસાઉદ સાથે પરણાવી દેવી, આવો બાદશાહનો ધણા દિવસથી વિચાર ચાલતો હતો. તે નિશ્ચયના આડે, રાજસિંહ જેવો એક સુલ્લક રાણો આવે એ તેનાથી કેમ જ સહેવાય? આવા દુસ્સહ જવાળોથી ઔરંગઝેબ એકદમ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો. તેને કાંઈ જ સૂઝતું નહોતું. ફેજની સ્થિતિ તો કેવી હતી તે તો ઉપર જણાવવામાં આવી જ ગયું છે. એટલે એને યરાયર જમાવ કરવાની ફિકર આવી પડી. શું કરે? તે વખતનું મુગલાઈ સૈન્ય કાંઈ જેવું તેવું નહોતું. બાદશાહી લશ્કર જ્યાં જઈ પડે ત્યાં જાણે એક મોટું ગામ વસી રહેતું. એક મોટું શહેર વસાવવાને જોઈએ તેટલી સામગ્રી એ સૈન્ય માટે ભેગી કરવી પડતી હતી, અને તેથી આસપાસનાં પાંચ પચીસ ગાઉ સુધી ફરતાં ગામોમાં તો જાણે દુપ્કાળ જ પડ્યો હોય એમ થઈ જતું હતું. લશ્કરને જોઈતી વસ્તુઓ ગમે ત્યાંથી પણ આણી જ આપવી પડતી. તે જ ન આવી મળે તો આજુ બાજુના લોકો હુંટાયા વગર પણ રહેતાં નહોતા. કોઈ પણ વસ્તુ લશ્કરનું માણસ માગે તો તેને ગમે તે પ્રકારે આણી આપ્યા વગર છુટકો જ નહીં; અને ન મળી કે પાસેનું ગામ તો ઉજાડ થવાનું જ. લશ્કરનાં માણસોમાં દયા અને માયાનો તો છાંટોએ ક્યાંથી હોય? લશ્કર જ્યાં ગયું ત્યાં મારઝુડ અને હુંટફાટ તો ચાલવાની જ. પણ આવી રીત રજપુતાનામાં ચાલશે નહિ. રાજપૂતો તેવા વર્તનથી કેવળ વિરુદ્ધ હતા; અને મુગલોની આવી રીત તેમને ખીલકુલ પસંદ ન હતી. રાજપૂતો હવે એ રીત ચલાવવા દેવાના નથી. રાજસિંહે હવે રાજપૂતોનાં અંતઃકરણને, આ વર્તનની વિરુદ્ધ પડવા, તૈયાર કરી મૂક્યાં હતાં; એટલે કાંઈ પણ સૌમ્યોપચારની જરૂર હતી. તેથી આવી ડંડેલી કેમ ફાવવા દે? આમ સૌમ્યપણે સર્વ રીતના વિચાર કરી, બાદશાહે પોતાના

લશ્કરી અમલદારોને બોલાવ્યા, અને તેમને લશ્કરની જલદીથી તૈયારી કરવા કહી દીધું. વખત ધણેજ થોડો હતો. એટલે ઉતાવળ કરવાની જરૂર હતી. ઠંડા થઈને બેસી રહ્યો કામ થાય એમ નહોતું, એમ વરદી ફેરવી દઈ, બાદશાહ પોતે ઉદ્દેપુરીના મહેલ તરફ ચાલ્યો. હમણાં તો ઉદ્દેપુરી સિવાય, બીજા કોઈનું પણ મ્હોં બાદશાહને ગમતું નહોતું. ઉઠતાં ને બેસતાં ઉદ્દેપુરી જ. અને આજનો પ્રસંગ તો એને જ પુછીને જવા જવો હતો. એને માટે તો આ મોટો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભાયો હતો. એટલે એજ ઉદ્દેશથી બાદશાહ ઉદ્દેપુરીના મહેલમાં ગયો હતો. મહેલમાં જતાં જ જુએ છે તો બેગમ ધણી જ ગભરાઈ ગયેલી જણાઈ. બાદશાહને આવતો જોઈને તે બોલી ઉઠી. “મારી નવીન દાસી ઇંદિરાને ક્યાં લઈ જઈને નાંખી છે? એનું શું કર્યું? તે પહેલાં કહો, એણે મને કેટલાંએ સંકટમાંથી બચાવી છે, અને મારે એને છુટી કરવી હતી, તે તો એક બાજુ રહ્યું. પણ આ તો એને જ કોઈ ઉઠાવી ગયું છે, અને બીચારીનો જીવ જોખમમાં આવી પડ્યો છે. મને ખબર જ હતી કે એના ઉપર કાંઈ પણ લયંકર વિદ્યન આવી પડનાર છે. એણે મારો પક્ષ લીધો એટલે તેનું વેર કોઈ પણ વાળવાનું જ. અને જો તેમ નહીં થયું હોય તો એના રૂપ અને ગુણને જોઈ ગમે તેની પણ દાનત બગડી હશે. આ તે કાંઈ અમારું જનાનખાનું છે? આ તો એક ચમપુરી જ થઈ રહી છે. એમાં જે કોઈ આવીને પડ્યું તે સુખે રહેવા પામે છે? કે સુખે બહાર પણ જવા પામે છે? બોલોને, કોણ એને લઈ ગયું છે? એનું શું કર્યું? કેમ કાંઈ બોલતા નથી? તમે તો કાંઈ લઈ નથી ગયાને?”

બાદશાહ તો સાંભળીને સ્તબ્ધજ બની ગયો અને બોલ્યો, “તું કહે છે શું? ઇંદિરાને કોણ લઈ ગયું? આ થયું શું? મને તો એમાં કાંઈજ સમજણ પડતી નથી. હું તો હવે રૂપનગર ઉપર સ્વારી કરવા જઈ છું, અને તારે સાથે આવવું છે કે કેમ? એ તને પૂછ્યા આવ્યો છું, એટલામાં તો આ વરઘોડો? ઇંદિરા ક્યાં હતી? ક્યાં સૂધી હતી? ક્યારથી જણાતી નથી? એટલું તો જરા મને ઠંડી પડીને કહે તો એની શોધ કરીએ. બરાબર વાત સમજ્યા વગર તેનો રસ્તોએ શી રીતે નીકળી શકે?”

બેગમ—“કાલે હતી, અને તે રાત સુધી તો મારી પાસે જ હતી. અહીંથી જઈને પૌતાના પલંગપર સુતી, સવારે જોઈ છું તો પત્તો જ નથી. કોઈ પણ એને ઉઠાવી લઈ ગયું છે એમાં શક નહિ. મને બધુંએ ખબર છે; કોણ લઈ ગયું અને શામાટે લઈ ગયું તે.”

બાદશાહ “તું શા ઉપરથી કહે છે કે એને કોઈ પકડી લઈ ગયું? એ

જાતે ક્યાં ઓછી હીકમતી છે? જાતે જ નાશી નહીં ગઇ હોય એમ કેમ ન કહેવાય? આટલા દિવસ અહીં રહી હતી તે શું સુખ સમાધાન-થી જ અને રાજી ખુશીથી રહી હતી કે? એતો એજ, મને તો નાશો ગઇ લાગે છે.”

એગમ-છટ, છટ, હવે એ આવી રીતે સુપકીથી નાસી જાયજ નહિ. કોઇ પણ એને દુષ્ટ બુદ્ધિથી જ લઇ ગયું છે. ગમે તેમ કરી એનો પત્તો લગાડી આપવો જ જોઇએ. નહિ તો પછી હું પણ જીવવાની નથી. વાલરે વાહ, શું એક નિષ્ઠ અને ગુહી?”

આદશાહ-“ત્યારે હવે તો તારી માનીતી દાસીને શોધી લાવી તારે સ્વાધીન કરવી, એજ હવે મારે કરવાનું કેમ? મારે કાંઇ બીજો ધંધો છે? ત્યારે હવે આ સ્વારીઓ અને લગાઇઓની કડાકુટ મુકી દઇને જનાન-ખાનાનો કારભાર કરવા એસું? દાસી તે શું, અને વળી કોઇ ઉઠાવી ગયું ને શું? જવા દે, ગઇ તો છો ગઇ. એને બદલે રૂપનગરની રાજ્ય કન્યાં હમણાં જ લાવીને તારે સ્વાધીન કરી આપું પછી કાંઇ? આજથી ત્રીજો દીવસ અહીંથી નીકળી, દર કૂચ દર મુકામ કરતો એકદમ ત્યાં પહોંચી જાઉ છું. બોલ, ત્યારે, તું મારી સાથે આવવાની છું કે અહીં રહેવાની છું?”

આદશાહના આવા શબ્દો સાંભળી એગમ જરા હસી ખરી. આદ-આદશાહના કેવા મિત્રજ વખતે પોતે કેવી રીતે વર્તવું એ ઉદેપુરી સારી રીતે જાણતી હતી. એગમને ખાત્રી હતી કે આ વખતે જો કાંઇ વાંકું ચુકું બોલીશ તો અહીં જ પડી રહેવાનો વારો આવશે, અને આદશાહ દિલ્લીમાં ન હોય ત્યારે પોતાની સ્થિતિ સારી રહેવાની જ નહી. આદશાહ જરા પણ દૂર ગયો કે પોતાની કઠ્ઠી દુશ્મન રોશનઆરા, કયે વખતે કેવા પ્રસંગ આપણા ઉપર ગુન્નરશે તેનો શો નિયમ? ઉદેપુરીને આ બધી ખબર પડી રહેલી જ હતી. અને ખાત્રી હતી કે રોશનઆરા જરા હલકા પડ્યા છતાં પણ એ મહામાયાના અપ્પરમાં પોતે આંધી પડી તો, ખુન ધયા વગર રહેનાર નથી. અને એમ કરતાં મુઠ્ઠી રોશનઆરા ચુકે પણ નહીં જ. એટલે આદશાહ ત્રણ દિવસમાં જવાનો છે એમ સાંભળી પોતે બોલી-“શું, રૂપનગરની સ્વારીમાં આપ જાતે જ જવાના છો? ત્યારે એટલી પણ કામગીરી સાદતખાનથી થઇ શકી નહીં?”

આદશાહ-“ના, ન થઇ શકી. આજ એવો વખત આવી ગયો છે કે, એને એકલાને ત્યાંના મોખરાપર રાખવામાં સાર નથી. પેલા વિજય-સિંહની છોકરીને મારા હાથમાંથી છોડાવી લેવા આજે આખું રજપૂતાના તૈયાર થઇ ગયું છે. બધા રાજપૂતો એક થઇ જઇ એના ઉપર ચડી આવે તો એના એકલાનું બીચારાનું શું ગળુ? મારે આપણે પણ જવું જ જોઇએ.

બાહ્ય બમડી થઇ છે. રૂપનગરની રાજ્યકન્યાને જ પકડી લાવવી એટલું કામ હવે કરવાનું છે એમ નથી. પણ હમણાં આદશાહીની લાજ સાચવવાનો વખત આવી ગયો છે. માટે જ તને કહું છું કે તું મારી સાથે તો આવીશ ને?

બેગમ-હા ત્યારે, જ્યાં આપ ત્યાં હું. આપ અહીં ન હો અને હું આ યમપુરીમાં રહું એ બને જ નહીં. અને રહું પણ શી રીતે? એક તો આપ નહીં એટલે મને એન જ પડે નહીં, તેમ બીજું એ કે આપ અહીં ન હો તો કાણ, મારી શી વલે કરે, તેનો કાંઈ નિયમ છે? એતો શું પણ મારા નખનોએ તમને પત્તો લાગવા દે નહીં."

આદશાહને પણ ઉદેપુરીનું બોલવું સાચુ લાગ્યું ખરૂં. આદશાહને પોતાની બહેનના દુષ્ટ સ્વભાવની ખબર જ હતી, એટલે એ પણ જાણતો હતો કે એ શુંનું શું કરી નાંખે એમાં પણ શક નહિ. આદશાહને ઉદેપુરી ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ હતો તે તો આપણે આગળ જણાવી જ ગયા છીએ; એટલે આદશાહને પણ એના વગર એન પડે નહિ-ઉદેપુરીને એકલી મુકીને જવાનું તો આદશાહને સ્વપ્નએ ન આવે. ઉદેપુરી ભોળી અને ગરીબ હતી. એનામાં કાવાદાવા, લુચ્યાઈ કપટ વગેરેનો અંશે નહોતો. આ જગતનો એક એવો નિયમ છે કે, મનુષ્યો ગુણે અને સ્વભાવે વિરોધી છતાં પણ પરસ્પર પ્રેમ બાંધે છે. ઔરંગજેબ સ્વભાવે કપટી, ખટપટી, લુચ્યો, દુષ્ટ અને બેવફા હતો; અને આ જ દુષ્ટ ગુણોના ભેર ઉપર જ એણે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેમ રાજ્યનો ટકાવ તથા વૃદ્ધિ પણ એ જ ગુણોના પ્રતાપે કરી શક્યો હતો. પોતાના શત્રુને અથવા ન ગમતા માણસને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાની જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ એ રચી શકતો તે પણ એ જ ગુણોનો પ્રતાપ હતો. ઉદેપુરી બેગમ એથી ઉલટી જ હતી. બેગમ સ્વભાવે કેવળ સાદી અને ભોળી હતી, છઠ્ઠાપંજમાં તો બીલકુલ સમજતી જ નહિ. અંતઃકરણ કેવળ પ્રેમાળ, અને અંતરમાં એક હોય અને બહાર બીજું જ દેખાડવું એ તો એ સમજતી જ નહોતી. અવગુણ કહી શકીએ તો માત્ર એટલો જ હતો કે, તે મહત્વાકાંક્ષા મર્યાદા જ જાણતી નહોતી, અર્થાત્ અપરિમિત હતી. આજ અવગુણને લીધે ખ્રિસ્તિયોમાં જન્મ લીધા છતાં બેગમ થઇ શકી હતી. તે બેગમ બની ત્યારથી જ ઔરંગજેબનો નિઃશેષ પ્રેમ એના તરફ ઢળી ગયો. પ્રતિનિષ્ઠા જે સ્ત્રીઓનો સર્વોત્તમ ગુણ છે, તે આ સ્થિતિમાં પણ ઉદેપુરીમાં સર્વાંશે કાયમ જ હતો. જનાનખાનામાં પણ પોતાના પક્ષને આગળ આણવાની મહત્વાકાંક્ષા હજી તેનામાં હતી જ; પણ એમ કરવામાં અનન્યત કૃત્યો કરવાની આવશ્યકતા તેના જાણવામાં બ્યારથી આવી ત્યારથી જ તે તેનાથી પરાવ્રત થઇ બેઠી હતી. પોતાના અધિકારની આડે જ્યાં સૂધી કાંઈ આવે

નહિ ત્યાંસૂધી પોતે પણ ખીજના આધકારની વચ્ચે પડવારૂપ લાંબગ-
ડમાં પડતી જ નહિ. ઉદેપુરીના આ અત્યુત્તમ ગુણથી જ આજ
સૂધી આદશાહનું ચિત્ત એના તરફ ચોંટી રહ્યું હતું, અને તે એટલે સૂધી
કે આદશાહ કાંઈ દિવસ પણ ઉદેપુરીની મરજી તોડી શકતો નહતો. ઉદેપુરીને
ખિન્ન અને મ્હાન જેવી આદશાહને અતિ દુર્ઘટ થઈ પડતું હતું. ખીજું
એક એ પણ કારણ હતું કે, ઉદેપુરી કદી પણ રાજ્યકારણોમાં ડબકાં-
ડાળ કરતી નહિ; અને તેથી અનેક પ્રકારની રાજ્ય ખટપટોથી કંટાળીને
આદશાહ જેવો ઉદેપુરીના મહેલમાં આવે કે તરત તેનું મન પ્રસન્ન
થઈ રહેતું હતું. ખરું સ્વાસ્થ્ય તો આદશાહને ત્યાં જ મળતું હતું. આદશાહના
શરીરમાં જે જે અવગુણ હતા તે ઉદેપુરીમાં નહોતા, તેમ જે ગુણ ઉદે-
પુરીમાં હતા તે આદશાહમાં નહોતા, એટલે આ જ તેમના પ્રેમનું મુખ્ય
કારણ હશે.

આદશાહે જવાની વાત કાઢતાં જ ઉદેપુરીનું ચિત્ત ઇંદિરામાંથી
ખસી જઈ આદશાહની જોડે તેડી જવાનું જ કહેવામાં લાગ્યું. તે બોલી,
“હું તો તમારી સાથે આવીશ, પણ મારી ઇંદિરાની તપાસ કરવા તમે કાંઈ
તજવીજ કરો છો કે નહિ? અને પણ આપણી સાથે લેઈ લેત, અને
ન તેડો તો કાંઈ નહિ, પણ એની શોધ તો કરવી જોઈએ જ.”

આદશાહ—“હમણાં વખત એવો ખારીક અને વિકટ આવી પડ્યો.
છે કે, દારીની શોધ કરવા બેસાય એમ નથી. આપણે જલદી જઈ નહિ
પહોંચીએ તો રૂપમતી હાથથી ગઈ જાણજે. એટલું જ નહિ, પણ આખું
રજપુતાના આપણાથી વિરૂદ્ધ થઈ પડવાનું; માટે હમણાં તો જેમ અને
તેમ જલદીથી જઈ જ પહોંચવાનું છે. દારી એટલે શું? એક ગઈ તો
ખીજ મળશે. એ તો તને છેતરીને નાસી ગઈ હશે. તું તો ભોળી છે
એટલે તને છેતરતાં વાર શી?”

આમ બોલી ઉદેપુરીનું જરાતરા સમાધાન કર્યું. ઉદેપુરીને
હમણાં તો સુપ થઈને બેસી રહ્યા શિવાય છુટકો ન હોતો. બેગમને
ખાત્રી થઈ કે, રોશનઆરા જ ગમે તે દગો કરી ઇંદિરાને નસાડી લઈ
ગઈ અને હવે ઇંદિરાનું મ્હોં આપણે ફરી જેવા પામીશું નહિ.
આજ સૂધી આમ કેટલાંએ માણસો એણે ગુમ કરી દીધાં છે અને તેનું
નામ કે નિશાન કાંઈ પણ મળવા દીધું નથી, એટલે ઇંદિરાની પણ એ જ
દશા થવાની. પણ એ ખરું કે કેમ? અને જો ખરું હોય તો આપણે
એના હાથમાંથી શી રીતે છોડવી લાવવી, તે ઉદેપુરીને કાંઈ જ સુઝ
પડે નહીં. પછી તેણે આદશાહને પુનઃ વિનંતિ કરી કે, ‘ઇંદિરાનો કાંઈ
પણ શોધ તો કરવો!’ પણ આદશાહ શાનો શોધ કરે? અને ઇંદિરા ઉપર

તે આવી એટલો પ્રેમ હોય કે એની એટલી જરૂર વિચારે? ત્રીજે જ દિવસે દિલ્લી છોડી જવાનું હતું, એટલે ઉદ્દેપુરીનું પણ મન એ તરફ જાય એવું થવા લાગ્યું. બિચારી ઇંદિરા ક્યાં ગઈ હશે, કોણે દસાવી હશે, અને એની સાં શી દશા હશે, એ વિચાર તો એમમને આવ્યા જ કરતો. એની અવદશા થતી હશે, એનો પ્રાણ લેવાવાની તજવીજ ચાલતી હશે, આવા આવા વિચારો આવતાં ઉદ્દેપુરી નિઃસાસા મુકવા લાગી. એમમનો બીજો દિવસ તો આખો સ્વારીમાં સાથે કોને કોને લેવાં, શું શું લેવું, તેની જ બાંધછોડમાં ગયો.

ત્રીજે દિવસ ઉગતાં જ ઔરંગઝેબનું લશ્કર ખરેખર તૈયાર થઈ બહાર નીકળ્યું. બાદશાહે એવો હુકમ કહાડ્યો હતો કે, દિલ્લીથી વીસ ગાઉ જતાં સુધી વચમાં બીલકુલ મુકામ કરવો નહિ. ઔરંગઝેબનું સૈન્ય, તેમ જ ઔરંગઝેબની છાવણી એ કેટલાં મોટાં અને વિશાળ હશે તેનો ખ્યાલ લાગ્યે જ કોઈને આવી શકે. આ છાવણીનું મથાસ્થિત વર્ણન આગળ એક પ્રકરણમાં વાંચનારને જણાવીશું. એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકર્તાએ તેના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે:-

“ઔરંગઝેબની છાવણીમાં માણસો કેટલાં હશે એવું જો કોઈ પૂછે તો તેનો ચોકસ આંકડો તો કાઢી આપવો કેવળ અશક્ય જ. અજમાયશ પ્રમાણે એક લાખ થોડા ઉપર ખેસનારા, તથા આશરે દોઢ લાખ જનાવરો હતાં, આમ કહીએ તો કાંઈ અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ. આ જનાવરોમાં થોડા, ખચ્ચર, અને હાથીને ગણ્યા છે. આ શિવાય આશરે પચાસેક હજાર ઊંટ હશે ખરાં, તેટલા જ બળદ અને બીજાં ભારદારી જનાવરો હશે. છાવણીમાં બળર માંડવા સાડ વેપારી લોકો પોતાનાં ખરાં છોકરાંને લઈને જ સાથે આવતા. નોકર ચાકરોનું તો પૂછવું જ શું? એક એક સ્વારને ત્રણ ત્રણ નોકર! કેટલાકનો મત એવો હતો કે, આખી છાવણીની ગણતરી કરી હોય તો શુમારે ચાર લાખ માણસ તો સહેજ થાય. આખી દિલ્લીની વસ્તીનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ છાવણીમાં જતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ.”

ઉપરના વર્ણનમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની જ આ વખતે બાદશાહની છાવણી નીકળી હતી એમ નહોતું. માણસની સંખ્યા કદાચ તેટલી હશે. પણ તે બધાએ લડાઈના પ્રસંગમાં શત્રુ સામા થઈ શકે એવા તો નહોતા જ. આગળ એકાદ પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે, બાદશાહનું કેટલુંક લશ્કર તો દક્ષણમાં ચાલતી લડાઈમાં ગુંથાઈ રહ્યું હતું. એટલે આ વખતે દિલ્લીમાં લડાયક માણસો બહુ નહોતાં. પણ જે હતાં તે બધાને લડાઈ ઉપર લઈ જવાની ખાસ જરૂર હોવાથી. આ

છે ?" આમ મનમાં આવતાં બંનેની અવગણના કરી, પોતાના જ મનમાં ધુલાવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ આ બેમાંથી કોઈ પણ પરાજય પામી, આપણે શરણે આવ્યા, તો બંને જણને રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરી મુકવા, તે આપણી ખાસ તહેનાતમાં જ રાખવા હુકમ કરીશું, એમ મનમાં તે મનમાં નિશ્ચય કરવા લાગ્યો. આવા લુચ્ચા અને શૂરા માણુ-એને વેગળા રાખવા ઠીક નહિ. વેગળા રાખ્યા તો શું ને શું કરી નાંખે તેપણ કહેવાય નહિ ! આવા વિચાર કરતો, સેના સમુદ્ર દૃષ્ટિ-ગોચરમાંથી બહાર જાય 'સાંસુધી જોતો જ ઉભો રહ્યો. લશ્કરને જોઈને જે એક પ્રકારનો મનને આનંદ મળતો હતો, તથા જોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના જે વિચાર આવતા હતા, તેનાથી જે એક પ્રકારનો આનંદ મનને મળતો હતો, તે આનંદમાં જ તે તલ્લિન થઈ ગયો. બાદ-શાહ જાતે મોટો ધાર્મિક હતો. ગમે ત્યાં હોય, પણ નવાજ પદ-વાની વખત થઈ કે, તરત ત્યાંને ત્યાં જ નવાજ સાડ આસન વિગેરે મંગાવી, નવાજ પઢી, પછી જે કરવાનું હોય તે કરતો. પરંતુ આજ સેના-સાગરના નિરીક્ષણમાં, નવાજના વખતની પણ યાદદાસ્ત રહી નહીં. આ વિલક્ષણ દેખાવના મોંહે સ્મરણ શક્તિને પણ મંદ કરી મુકી હતી.

જ્યારે બધું લશ્કર દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી બહાર ગયું, ત્યારે બાદશાહ ત્યાંથી પાછો વળ્યો. કેટલીક વારે તેને નવાજ સાંભળી આવતાં ત્યાં જ ઉભો રહી, વળુ કરવા પાણી, આસન વિગેરે મંગાવી નવાજ પદવા લાગ્યો. નવાજ પઢી ઉઠ્યો કે નાસ્તાની વખત થઈ હતી, તેથી નાસ્તો કરી લઈ, લોકાની અરજો વિગેરે સાંભળી લેવા, તેણે દિવાને આમ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. મતલબ કે પોતે દિલ્લી છોડે ત્યાં સુધી મળતા બધા વખતનો ખરોખર જ ઉપયોગ કરવા, તેની ધારણા હતી. દિવાને આમમાં જઈ આવ્યો એટલે, પાછો નવાજનો વખત થયલો હતો જ, તેથી તે કામથી પરવારી લઈ, પોતાની પરમપ્રિય બેગમ ઉદેપુરીના મહેલ તરફ જવાના વિચારથી, બાદશાહ ચાલવા માંડ્યો. અને હવે ખીજું કાંઈ જ કરવા જેવું રહ્યું નહોતું, તેથી ઉદેપુરીના જ મહેલમાં આખી રાત્રિ ગાળવી એમ વિચાર રાખ્યો હતો. પોતાની માનીતી દાસી એકાએક આમ ગુમ થઈ જવાથી, બેગમ છોક વિહ્વળ થઈ ગઈ હતી, તેથી તેના મનનું શાંતવન કરવું જોઈએ, એમ ધારી બાદશાહ તુરત તે તરફ ગયો.

ઉદેપુરી બેગમે તો પોતાના ધણીક નોકરો તથા દાસીઓને સ્વા-રીની તૈયારી સાડ સામન ભેગો કરવા કામે લગાડી દીધા હતા. એક ખાસ દાસી, મસાઉદ તથા તેની સાથેનો એક ખાસ નોકર, એટલાં જ માણસો પાસે ઉભાં હતાં, તેને પણ હવે મહેલની બહાર મોકલાવી

દીધાં. અત્યારે, યોગમ એકલી જ, પોતાના રંગમહેલમાં, એક ઉંચી કારીગીરીવાળા કોચ ઉપર લાંબા પગ કરી, તકીયાને અટેલી બેસી હતી. મુખમુદ્રા અત્યારે જરા સચિત લાગતી હતી. હાથમાં લીધેલા મોરપીંછના પંખાને પંખના ઘુંટણુપર રાખી, તેનાં પીંછા સાથે અમથી જ રમત કરી, શુન્ય દૃષ્ટિએ કોચ ઉપર પડી હતી. આ વખતે એના મનમાં શા શા વિચાર ધુમતા હોવા જોઈએ, તે બરાબર જાણવું દુર્ઘટ હતું.

બે ચાર મહિને પણ માણસને એક વખત એવો આવી મળે છે કે, જ્યારે પોતાના મનના જ તરંગોમાં આનંદ માનતા, અન્ય સર્વ પદાર્થો પ્રતિ કેવળ જ અણુગમે ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. કોઈની સાથે બોલવું ચાલવું પણ તેને આ વખતે ગમતું નથી. આ વખતે ઉદ્દેપુરી પણ તેજ સ્થિતિ અનુભવતી હતી. પોતાના રંગમહેલમાં અત્યારે તેણે બનતા સૂધી માખી પણ રહેવા દીધી નહોતી. બેસી બેસી મનને ઉદ્દાસ કરી મૂકે તેવા જ વિચારોનું—ચિંતન કરતી હતી. આવી સ્થિતિમાં ઐગમ બેસી-છે તેવામાં બાદશાહ રંગમહેલમાં આવી પહોંચ્યો. પ્રિયાને સચિત વદને બેસીલી જોઈ બાદશાહને થયું કે, એનું મન કાંઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગયું છે. સ્વાભાવિક સુંદર મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા પણ પ્રસંગોપાત્ત પ્રિય-જનને તો આનંદ જ આપે છે. તેથી બાદશાહ, ઉદ્દેપુરીના ચિંતાગ્રસ્ત મુખથી પણ મોહ પામ્યો. ઉદ્દેપુરી તો પોતાના જ વિચારમાં મશ-ગુલ હતી, તેથી બાદશાહ, અંદર આવતાં અસ્થિતિ જોઈ તટસ્થ બનીને ઉભો જ રહ્યો. ઔરંગઝેબના મનમાં તો બીજાં ઘણાં કામના વિચાર ચાલ્યા કરતા હતા, પણ તે આ વખતે, ચક્રિત થઈ ઉભો રહ્યો. જે જે કામ કરવાનો વિચાર કરતો, તેના વિપરીત કળને પ્રથમથી જ જાણી લેતો હતો. ગમે તેને જોયો કે તરત તેને માટે પ્રથમ તો વિપરીત અનુમાનો જ તેને આવવાનાં. ઔરંગઝેબનો એવો જ સિદ્ધાન્ત હતો કે માણસ નામે જ ખરાબ. પરંતુ અત્યંત અધમ મનોવૃત્તિવાળા માણસને પણ કોઈ કોઈ વખત વિશ્વાસ અને પ્રેમનું સ્થાન હોઈ શકે છે; એટલે તે સ્થાનની સમીપમાં તો તેની અધમવૃત્તિ અંદર જ દબાઈ જઈ, ઉન્નતવૃત્તિજ બહાર નીકળી આવે છે. યોગમ ઉદ્દેપુરી બાદશાહનું તેવું જ પ્રેમ અને વિશ્વાસનું સ્થાન હતી, એટલે યોગમના સાન્નિધ્યમાં જ્યાં સૂધી એ રહેતો ત્યાં સૂધી એનું મન પણ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક બની જતું હતું. બાદશાહને એમ જ થયા કરતું કે, કેટલીવાર એના સામું જોઈ રહું અને બોલ્યા જ કરું. તેને ખબર પડી ચૂકી હતી કે માંદગીના વખતમાં યોગમે આપણાં દર્શન માટે જ કેટલી મુસીબત ઉઠાવી છે, તેમ જ બહેનના બુદ્ધમમાંથી છોડાવવા એણે કેટલા પ્રયત્ન કર્યા

છે, તેમ જોને કેટલું સહન કરવું પડ્યું છે. આથી બાદશાહનું મન દિવસે દિવસે ઉદ્દેપુરી તરફ અધિક જ લાગેલું હતું.

બાદશાહ કેટલીક વાર સૂધી એમને એમ સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. એમમ તો તટસ્થ થઈને બેસી રહી. છેવટે, કાંઈ પણ એની ગમ્મત કરવી એમ ધારી બાદશાહ ધીરે ધીરે ચોરની પેઠે ચાલતો ગાલીચા ઉપર ગયો, અને મેંદીની પણ જેને જરૂર પડતી નહોતી, તેવા સુરખીવાળા પગ ઉપર ચલીપછી કરતો હોય, તેમ આંગળીઓ ફેરવવા લાગ્યો. આંગળી લાગતાં જ જાણે ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠી હોય, તેમ એમમ સડાક લઈને સપ્રાણી ઉઠીને બેઠી થઈ, ને બાદશાહને જોતાં લજવાઈ જઈને બોલી, “પ્રાણપતિ ! આપના ચરણની દાસીએ પોતાના જ વિચારમાં મશગુલ થઈ જઈ, આપના પ્રતિ દુર્લક્ષ કર્યું છે, તે અપરાધની ક્ષમા કરવી જ્ઞેય. દાસીના અપરાધ માટે જે દંડ કરશો તે ભોગવવા તૈયાર છું.”

ઔરંગઝેબ જરા સ્મિત કરીને બોલ્યો; “ત્રિયે ! દંડ કરનાર જ દંડને પાત્ર હોય તો? પણ ઉદ્દેપુરી, તું એટલી બધી શા વિચારમાં ગઈ થઈ ગઈ હતી? છેક જ એકલી કેમ? એવી તે તને શું ચિંતા લાગી છે?”

એમમ—કાંઈ નહિ મહારાજ ! આખા ભરતખંડના બાદશાહના પ્રેમ છત્ર તળે બેસનારને તે ચિંતા શાની હોય? મને શાની કમીના છે? હું તો સ્વસ્થ જ બેઠી છું.”

બાદશાહ—આમ ઉપર ઉપરનું બોલવાનો શો ઉપયોગ? મારાથી ગુમ રાખે એવું તે તને શું દુઃખ અને શી ચિંતા થાય છે? પ્રાણાત્મા ! ખીલકુલ સંક્રાંત્ય રાખ્યા શિવાય જે હોય તે કહી દે !

એમમ—“સંક્રાંત્ય શાનો? પણ મારે જે વાત પ્રરી ઉચ્ચારવાની ન હોય, તે પાછી કહાડી શા માટે વિના કારણ આપને ત્રાસ આપવો? જે વાત મારા મનમાં આવ્યા વગર રહેતી જ નથી, તેને તે કહી શું કહું?”

બાદશાહ—એવી તે શી વાત છે, વહાલી ?

એમમ—પ્રાણનાથની પાસે એક વખત તો મેં વિદિત કરી જ હતી, એટલે હવે પ્રરી બોલવાની શી જરૂર છે? આપે ઉત્તર પણ આપી દીધો હતો કે, હમણાં એનો તપાસ કરવા જેટલો આપને વખત નથી. એટલે હવે ફરી તેનું તેજ શી રીતે આપને કહી શકું?

બાદશાહ—પ્યારી ! આવું બોલવાની મેં તારી પાસેથી આશા પણ રાખી નહોતી; અને હવે મારે તને કહેવું જ્ઞેય કે એવું તું પ્રરી બોલીશ નહીં. આવા શબ્દો બોલનાર મને આ રંગમહેલની બહાર કેટલાં મળતાં

હશે,? એ લોકાની ઝુકીને કરેલી કુન્નસ પણ ખોટી જ ! એમના ખેલવામાં જે બધો વિનય જણાય તે પણ ખોટો જ ! અને મારા પ્રત્યે જે આદરબુદ્ધિ જણાવે તે તો ઉપરનાં બન્ને કરતાં હજાર વખત ખોટી જ ! આજ જો મારા ઉપર કોઈ મોટો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડે તો એજ ઝુકીને કુન્નસો કરનાર બધા આનંદ જ માનવાના; અને જો એવા પ્રસંગમાંથી છટકી જવાનો માર્ગ ગમે એટલો કઠણ તે લોકોને લાગે, તો તે વિકટપણાનો લાલ લઈ મને પણ ત્રાસ આપવામાં આવું પાછું જીવે નહિ, એમ મારી ખાત્રી થઈ ચુકી છે. તું એવા શબ્દો ખેલનારી નથી; કારણ તારે દેખાડવાનો પ્રેમ કાંઈ જીદો છે એમ નથી. તેથીજ આટલો વખત હું તારે ત્યાં રોકાઉં છું. તારે ત્યાં જોટલો વખત જાય છે તેટલોજ માત્ર મને સુખનો હોય છે, માટે તેટલું પણ સુખ લેવામાં શા માટે તું વિદ્ધ આણે છે ?

આલમગીર આ બધું એવું તો અંતઃકરણપૂર્વક ખેલ્યો-કે જે સાંભળી ઉદ્દેપુરી એકદમ તેને કંઠે વળગી ખેલવા લાગી, “જહાંપનાહ ! મારી ભુલ થઈ છે. ફરી આવા શબ્દો કદી ઉચ્ચારનાર નથી. મને ચિંતા થવાનાં બે કારણો મળ્યાં છે; એક તો એ કે મને ખરા અણીના પ્રસંગ વખતે જેણે પોતાનો પ્રાણ પણ વહાલો ન કરતાં, મારાપરનો આરોપ દૂર કરાવ્યો તે મારી ઇંદિરા આજ જીવતી હશે કે કેમ તેને માટે ચિંતાગ્રસ્ત છું એને કોઈએ મારી નાંખી કે શું? એ ક્યાં હશે? કોઈએ પણ એને જીલમથી પકડી જઈ એની કેવી દુર્દશા કરી હશે? અથવા તો એને જીવતીજ મારી નાંખી હશે કે શું? આવા જ વિચારો મનમાં આવ્યા કરે છે. બીજું કારણ એ કે—એ.....કે...પણ નાથ ! એ મારે મ્હોંડેથીજ સાંભળવા કરતાં બીજા કોઈને મ્હોંડેથી સાંભળશે તો સાઈ થશે, મારે મ્હોંડેથી સાંભળવામાં આપને કાંઈને કાંઈ શંકાઓ આવી જશે, એટલોજ જરા ભય લાગે છે ! કહો તો કહી બતાવું કે મારે કાને કેવી વાત આવી છે. ખરું પુછો તો આજ વાત આપના આગળ કહેવી કે નહિ તેજ વિચારમાં હું હતી. ઇંદિરા સંબંધીની ફિકર તો નીરાળીજ છે, અને એ ચિંતા તો આના આગળ કશા લેખામાં નથી.”

ખાદશાહ-એવું શું તારે કાને આવ્યું છે? અને તેમાં આટલી બધી ચિંતા કરવા જેવું તે શું છે? સુખેથી મને કહે. મેં તને કેટલી વખત કહેલું છે કે મારા ખરા વિશ્વાસનું સ્થાન તુંજ એકલી છે ?

એમમ-આજ જે વાત મારા કાનપર આવી છે, તે જો આપના આગળ મેં કદી કહી તો પછી આપનો આજ સુધી જે વિશ્વાસ મારાપર છે, તે હવે પછી કાયમજ રહેશે કે નહિ તેનો મને ભય લાગે છે.

બાદશાહ-મારી ધ્યાની બેગમ ! તું ખાત્રી જ રાખ કે તારા ઉપસ્થાન-
વિધાસમાંથી એક તલપૂર પણ એછા થવાનો નથી. તું તારી મતઝબનું
કહીશ, અથવા તો વિનાકારણ કાઢને માટે મારા મનને હોલ ધ્રાપ એવું
કહીશ એ તો સંભવિત જ નથી. બેલાશક તારે જે કહેવું છે તે કહી
દે, જરા પણ સંકેત રાખવાની જરૂર નથી.

બેગમ-ખાવિંદ ! જે વાત હું કહીશ, તે ખરી છે કે ખોટી તેની
મને કશી જ માહિતી નથી. આપની ખારીક-તપાસથી તે જો
ખોટી ઠરે તો આપના મનની કાંઈ જ લાગણી દુખાવી ન જોઈએ, અગર
એમ પણ આવવું ન જોઈએ કે, મેં કાંઈ બનાવટ કરીને કહી છે. પણ
ખોટી છે એમ જો જણાય તો આપને મારી બનાવટ છે એવી ખાત્રી
થયા વગર રહે જ નહિ. જેના સંબંધની આ વાત છે તે તો આપને
એવું સમજાવ્યા વગર રહે જ નહીં એવું છે, માટે જ હું બધું પહેલેથી
બંધ રાખું છું.....”

બાદશાહ-આટલી મોટી પ્રસ્તાવના જેને જોઈએ છીએ, ત્યારે
વાત તે કેવી હશે ? તમારી ઘૈરાંની ચમત્કારીક કહાણીઓ જેવું કાંઈ ન
નીકળે તો સાફ.-બાદશાહથી હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

બેગમ-એવી જ આ વાત ઠરે, એમ હું પણ ઈશ્વર પાસે હાથ
જોડીને માંગું છું. ખીજું કાંઈ નહિ.

બાદશાહ-ઠીક, ત્યારે હજી એ આપની પ્રસ્તાવના પૂરી થઈ છે
કે નથી થઈ ? થઈ હોય તો આગળ શું કહેવું છે તે કહી નાંખો !

બેગમ; “ત્યારે કહું છું.” આટલું બોલી ઉદેપુરીએ સશંક મુદ્રાથી
આમ તેમ જોયું. તેને એમ લાય લાગ્યો કે વખતે કાંઈ સાંભળતું
તો નહિ હોય ! પછી બાદશાહના છેક જ કાનમાં તે કાંઈ બે ચાર
શબ્દ બોલી, જે સાંભળતાં જ બાદશાહનો ચહેરો એકદમ ચમત્કારીક
બની ગયો. સંશય, ખેદ, દ્વેશ, ચિંતા, ભય, એ બધાના જુદા જુદા
ભાવ વારા ફરતી તેની મુખચર્યા પર જણાતા હતા. કેટલીકવાર સ્તબ્ધ
બેસી રહી, બેગમને કહેવા લાગ્યો; “તું કહે છે તેમ છેક તો નહિ જ
હોય, મારાથી એમ તો કહી શકાતું નથી. પણ શક્ય છે ખરું. તારા
સાંભળવામાં ક્યાંથી આવ્યું તે મને કહે, એટલે હું એનું બરાબર
પગલું કહાડું-મને એમ જણાતું તો હતું જ. હવે આમ છેક છેલ્લે પગ-
થીએ આવી ગયા પછી તે જાપે નહિ; જીવતાની ખોડ મુવા વિના જાય જ
નહિ. એણે તે શો એનો દોષ ક્યો હોતો; અને જો ક્યો હોય તો પણ
આપણે જ ક્યો હોતો.

એગમ; મારી ઇંદિરાની શોધ માટે હું જાતે જ સિંધણનો વેશ લઇને મહેલમાં ગઈ હતી. ત્યાં એ પોતે જ કોઇની સાથે વાત કરતો હતો, તે જ મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. સાંભળતાં જ માંડે મન ધણું જ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું અને હું ત્યાંથી પાછી ફરી ને આપના કાનપર તો આ વાત નાંખવી જ જોઈએ એમ ઠર્યું. પણ તે શી રીતે નાંખવી એ જ વિચારમાં હું ચિંતાગ્રસ્ત થઈ જઈ બેઠી હતી. બીજું તો શું? પણ મારા બાળક ઉપર અધિક પ્રેમ ઉપજાવવા માટે જ હું તમને કુલાંડ કરીને કહેતી હોઉં એવું તમારા મનમાં આવ્યા શિવાય રહે નહિ, તેથી જ હું જરા બોલતાં અચકાતી હતી.

આદર્શ—ધારી ! તારી તો પરીક્ષા થઇ જ ચૂકી છે. તું એવું મને કોઈ દિવસ પણ કહે નહિ એ તો મારી ખાત્રી જ છે. એમ તો શું પણ કોઈ બીજું મને આવીને એમ જણાવે, તો તે પણ હું કદી સાચું માનું નહિ; પછી શું? આખી આલમની પરીક્ષા કરનારો આલમ-ગીર આટલા દિવસ તારા સહવાસમાં રહ્યા પછી એટલું શું નહિ સમજ્યો હોય? તું આ બાબતની જરાએ ચિંતા કરીશ નહિ. હું બધો અંદાજસ્ત કરી દઉં છું. કેટલાક દિવસ સૂધી, હું જાતે ત્યાં જઈ પહોંચું ત્યાં સૂધી તો, મને એની કશી જ માહિતી નથી, અથવા તેને કંઈ પણ ગણગણાટ મારે કાને આવ્યો હોય, એમ વહેમ સરખાએ કોઇને જવા દેનાર નથી. ત્યાં હું મારી આંખો અને કાન બરાબર ચોક્કસ ચારે દિશાએ ફરતા જ રાખવાનો છું. મૂળ તો મારા જેવો વહેમી બીજો કોઈ જ નહિ હોય, અને તેમાંએ વળી આવી રીતના સંશયનું કારણ મળ્યું, એટલે પછી બીજું શું જોઈએ? તું હવે બીલ-કુલ ધાસ્તી રાખ નહિ, અને શીકર પણ નહિ. આપણે કાલે તો નીકળવાનું છે. તને જો અહીં મુકતો જાઉં તો માંડે મન પણ અહિં જ રહે, તેમ તને અહીં એકલી મુકી જવા જેવું હવે છે પણ નહિ. હું નથી જાણતો કે તારી પણ રેવડી દાણા દાણ કરી નાંખે? હવે તો જ્યાં ત્યાં તું જ. પછી તો થયું ને? સિંધણનો વેશ લઇને જવામાં તે પણ ખુબ હિમત પહોંચાડી, હો?”

એગમ ઘણી જ ખિન્નતાથી બોલી; “મહારાજ, હું શું કરું? ઇંદિરાનું શું થયું તે જાણ્યા વગર મારો તો પગ અહીંથી ઉપડવાનો નથી. શત્રુ તરફની છતાં પણ કેવી નિડર, અને એક વચની છે કે એનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. એને જ્યારે સંકટમાંથી છોડવીશ, અને સ્વતંત્ર બનાવીશ ત્યારે જ હું એના ઋણમાંથી મુક્ત થઇશ, એમ જ મને અહોરાત્ર થયા કરે છે. આપ જો મનપર લેશો તો માત્ર પાંચ જ મીની-

હતાં બધી હડીકત જણાશે. હું ખરેખર લાચાર બની ગઈ છું. હજી પણ આમ મનપર લેશો તો કામ તુરત જ થઈ જશે. જહાંપનાહ ! આપની માનીતી રાણીના મહેલમાંથી તેની જ માનીતી દાસીને પકડી જવું એ તે કાંઈ જેવી લેવી વાત છે ? હજી તો મારે અહીં રાત કાડવાની છે, અને આજ રાત્રે મને પણ એમ જ કાંઈ ઉઠાવી નહિ જાય, એની પણ શી ખાત્રી ? કાણુ એને મકડી ગયું તેટલો જ પત્તો લાગ્યો કે મછી તેને શી સિક્કા કરવી તે આપને વિચારવાનું છે. આપને ગમે તો શિક્ષા ના કરશો. પણ આમ એકદમ માણસનું માણસ આખું ગેબ થઈ જાય, અને તેની કાંઈને દાદ સુદ્ધાં પણ મળે નહિ, એ તે શું કહેવાય ? જહાંપનાહ ! આપ જ એનો વિચાર કરો ? હું તો પામર છું, તે શું કહી શકું ?” ઉદેપુરીના મ્હોંમાંથી આ વખતે નીકળતા શબ્દો ખરેખરા જ લાગણીવાળા હતા, એટલે તેણે આદશાહના મન ઉપર કાંઈ જ ભુદી જ અસર કરી. આદશાહ થોડી વાર પછી બોલી ઉઠ્યો ‘હીક છે, હીક છે ! આપણુ કાલે જે વખતે નીકળવાનું છે તે પહેલાં જ, હું તારી ઇંદિરાની તપાસ કરી લાવું છું. અને જો એનું કાંઈ નવું જીનું થયું નહિ હોય, તો એને તારે સ્વાધીન જ કરી દઉં છું, પછી તો થયું ને ? પણ એજ જાતે નાસી ગઈ હશે તો ? મને તો એમ જ લાગે છે કે તને થાપ દઈને એ તો પલાયન જ કરી ગઈ છે. બીજું કાંઈ જ નહિ. નહિ તો તારા જ મહેલમાંથી અને તારી જ માનીતી દાસીને તે અચાનક કાણુ ઉઠાવી જાય ?”

બેગમ; “કાણુ એટલે ? જેની દુષ્ટ ધારણા પાર પડવામાં એ આડી ખીલી થઈ, ધારણા પાર ન પડવા દીધી, તે જ તેનું અશુભ કરનાર. બીજું કાણુ હોય ?”

“વાર, હીક છે, જોઈ શું.” એમ બોલી આદશાહ વિચાર કરવા લાગ્યો.

—:0:—

મકરાણુ ૩૪ મું.

દુર્ગાચરણુ જોશી.

જોશી બાવા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પોતાની ઓરડીમાં, ધૂળપાટી લખ, તે ઉપર ગણિત કરતા બેઠા હતા. તેમનો નિત્યનો ઉદ્યોગ એ જ હતો. પોતાના આશ્રય દાતાનો ઇષ્ટનિષ્ટ ગ્રહ કયો છે, કઈ ક્ષણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય પ્રત્યેક થશે, કયું મુદ્દત સાધવાથી શત્રુનું નિર્દલન થશે, આવા જ પ્રશ્નો જોશીબાવાના મગજમાં ધુમ્મા કરતા હતા. પોતાનું આ કર્મ

પરવારી, અવશેષ રહેલા કાળ તેઓ આવા જ પ્રશ્નોના વિચારમાં ગાળતા હતા. રૂપમતિનો હાથ જોઈ તેમણે ભાખેલું ભવિષ્ય આજ સુધી અક્ષરસઃ ખરું જ પડતું આવેલું હોવાથી, લોકોના મનમાં પણ તેમને માટે દિન પ્રતિદિન શ્રદ્ધા વધતી જ ચાલી. હાથ જોઈને જોશીબાવા ભાગ્યમાં શું છે, તે કહી આપશે જ એમ ધારી જે તે માણસ તેમના તરફ દોડતું. પણ જોશીબાવા તો તેમને તેવું કંઈ ભવિષ્ય કહેતા નહોતા; કાંઈપણ જંતર મંતર આપી તેમના મનનું સમાધાન કરી, પતાવી દેતા હતા. જોશીબાવા કહેતા કે આવા ગરીબ લોકોને તેમનો ભાગ્યોત્કર્ષ પ્રથમથી જ કહી દેવાથી તેઓ નિરૂઘ્માં થઈ જવાની ભીતિ રહે છે, તેમજે કાંઈ દુઃખ કે સંકટ વિષે કહીશું, તો તે બિચારા અસારથી જ ટાંટીયા ભાંગીને બેસશે. તે કરતાં એમને ગમે તેમ સમજવી દઈ, વિદાય કરી દેવા એજ ઠીક છે. તેથી જોશી બાવા તો એમ જ કરતા હતા. માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, એમનો પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રહે તો-રાજસિંહના પ્રત્યેક દિવસનું અને પ્રત્યેક ઘડીનું કહીયે તો પણ ચાલે, તેમણે ફળ કાઢી જ રાખ્યું હતું. પણ તે બધું જાણવાની રાજાસહને વિશેષ અપેક્ષા તેમજ આવશ્યકતા ન હોવાથી, તે તેમને પૂછતો પણ નહિ, તેમ જોશી બાવા પોતે જાતે કદી કહેતા પણ નહિ. માત્ર કોઈ મહત્વનો પ્રસંગ હોય, ત્યારે જોશીબાવા જાતે તેને મુદ્દામ મળી જણાવતા કે અમુક વખતે અમુક યોગ છે માટે અમુક કાર્યનો અમુક મુદ્દતે જ આરંભ કરવો ઇચ્છ છે; અને રાજસિંહ તેવે વખતે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા કદી ના પણ કહેતો નહીં.

દુર્ગાચરણ જોશી પોતાની ઓરડીમાં ગણિત કરતા બેઠા હતા, એટલામાં કોઈએ ઓરડીનાં બારણાં ટોક્યાં. જોશીબાવા તો કાંઈ ગુણાકાર કરવામાં તલ્લિન થઈ ગયા હતા; એટલે એમના સાંભળવામાં ખડખડાટ આવ્યો નહિ. એટલામાં બારણાં ધકેલી શામળપંડિત અંદર આવી જોશીબાવાના સામે ઉભો રહ્યો; અને બોલ્યો-“જોશીબાવા, તમે એકવાર અમારું વર્ષ ફળ કહાડો, જોઈએ. આજ કાલ વીસ બાવીસ વર્ષ થયાં અમે લગાઈએ માર્યાં કરીએ છીએ, તો હવે તેમાં અમારો જય થશે કે શત્રુઓનો, તે તો કહો વાર? મહારાણાજી તો હમણાં જ, બધા પત્રો વિદાય કરી દઈ યોગીરાજનાં દર્શન લેવા ગયા, એટલે વિચાર થયો કે ચાલો, ચાર ઘડી જોશી મહારાજનાં દર્શન કરી આવીએ. બોલો મહારાજ! અમારી પ્રેતહ થવાની કે અમારા પ્રતિપક્ષીની? હવે તો આપણને આ યુદ્ધનો કંટાળો આવી ગયો છે.”

દુર્ગાચરણ જોશી આ શબ્દો સાંભળી, ધુળ પાટી ઉપરથી ચક્ષુ રૂંધે

મતેલી, મંડિતજી સામુ જોઈ બોલ્યા; “પંડિતજી! આપના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા જેટલી વિદ્યા આપણામાં તો નથી. તમારી તૈલડાઈ કંઈ, અને વળી તમારો પ્રતિપક્ષ કોણ? આ મુદ્દો કાંઈ મારા તો સમજવામાં બીલકુલ જ ન આવ્યો, એટલે પછી આપના પ્રશ્નનો જવાબ તે”હું શી રીતે આપી શકું?”

શામળપંડિત—“ત્યારે પછી આજથી જ પાટી અને વતેણું એક બાણુ મુકી દઈ, મંજુરા ક્ષત્રિ હરી હરી કરતા કેમ બેસતા નથી? તમે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહો તેમાં શી ધાડ મારી? પ્રશ્ન પણ કહો અને તેનો ઉત્તર કહો ત્યારે જ ખરા જ્ઞેશી. નહિ તો પછી તમે પૂછો તે પ્રશ્નનો જવાબ આપણે પણ દઈએ તેવા ઉસ્તાદ છીએ.”

દુર્ગાચરણ—“કહેશો જ. ના કોણ કહે છે? કોણ કહી શકે કે આપનું જ્યોતિષ્યમાં થોડું જ્ઞાન છે? અમારી ખાત્રી જ છે કે, એવું એકે શાસ્ત્ર નથી ‘કે’ જે આપને જીજ્ઞાસે નહોય. બેશક, આપ જાતે જેવા સર્વતોગામી છો તેવી જ આપની શુદ્ધિ પણ સર્વતોગામી જ છે. આપની જાત શિવાય બીજા કોઈને પણ તેવી શંકા નથી. આપનું નામ જ કહી આપે છે. એક તો આપ પંડિત, અને તે પણ કાંઈ જેવા તેવા? શામળ પંડિત. “સા” એટલે પડ, અને પડ એટલે છ, અને તેનો મેળ, અર્થાત્ પડ શાસ્ત્ર યુક્ત પંડિત. અમે જાણીએ છીએ જ કે, છએ શાસ્ત્રમાં આપનો હાથ પકડી શકે એવો કાંઈ નથી.”

શામળ પંડિત ખુબ હસીને બોલ્યો; “બરાબર, જ્ઞેશીબાવા! આપે તો ખુબ જુગતે જુગતો જ તાલ મેળવી દીધો. જ્ઞેશી મહારાજ, અંદા ખરેખર તેવા જ છે. પણ અમારું આમ વર્ણન કરી, અમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપે ઉડાળી દીધો કે? એ જવાબ દો એટલે આપની હુશીઆરીની ખાત્રી થાય. પ્રશ્નનો અર્થ પણ તમે જ સમજો અને ઉત્તર પણ તમે જ જાણીને બેસી રહો, એ કાંઈ બને?”

દુર્ગાચરણ—આપ જેવા સમર્થ પંડિતનો પ્રશ્ન, હું સરખા પામર જ્ઞેશીથી શી રીતે સમજાય? બોલો ત્યારે, એમાંથી.....

પંડિતજી—એમાંથી શું? બોલો, બોલો, એમાંથી શું?

જ્ઞેશીબાવા—તેમાંથીએ હું યદ્વિક્રિયત કહેવાનો પ્રયત્ન કરું, પણ આપ પાછા કોપિષ્ઠ દુર્વાંસા મુનિ જેવા તેજસ્વી બ્રાહ્મણ, એટલે આપને ક્રોધ આવી ગયો, તો પછી મારી શી વલે?

પંડિત—ક્રોધ કેમ આવે! પણ એટલું બધું શું કરવા જોઈએ? ક્રોધ ચડશે કે કેમ તે પણ આપને આપના ગણિત ઉપરથી તરત જ

ખચર પડશે અને તે ખચર પડી, કે પછી તે શાથી ઉતરશે તે પણ આપને તો જણાવાનુંજ. પછી શું જોઈએ?

દુર્ગાચરણ-એમ છે? ત્યારે પછી આપનો પ્રશ્ન એવો છે કે, આપનું અને આપના પ્રતિપક્ષીનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, તેમાં આપની ફત્તેહ ક્યારે થશે? એનો ઉત્તર એ જ કે જ્યારે આપને અન્નદ્રેષ થશે, ત્યારે જ આપના ઉપર આપનો શત્રુ વિજય મેળવી શકશે. હાલમાં તો આપની જ ફત્તેહ ઉડ્યા કરે છે.

પંડિત-મને અન્નદ્રેષ થાય, એટલે? અન્નદ્રેષનો અને મારા પ્રશ્નનો શો સંબંધ?

જોશી-આપનો એક પક્ષ, અને બીજા પક્ષમાં અન્ન, અર્થાત્ પકવાન વિગેરે. હવે આજ કેટલાએક દિવસ થયાં આપ બન્નેની વચ્ચે મહા તુમુલ યુદ્ધ ચાલે છે; તેમાં આપ હમેશાં આપના પ્રતિપક્ષી અન્નને ખાઈ નાંખો છો; આપની નજર સામે ઉભું પણ રહેવા દેતા નથી; તો પણ એ વારંવાર આપની સામે આવીને ખડું જ રહે છે. આપ પણ જેટલીવાર એ આવ્યું તેટલીવાર એના ટુકડેટુકડા કર્યા વગર છોડતાએ નથી. હવે આથી તે બીજા આપને કેવી ફત્તેહ જોઈએ? માત્ર, આપને જ્યારે અન્નદ્રેષ થશે, એટલે તરત એની ફત્તેહ થવાની જ. એવો વખત આણુશો જ નહિ એટલે સારૂ. પછી આપની હમેશાં ફત્તેહ જ છે.

પંડિતજી ખુબ હસીને બોલ્યા; “જોશીબાવા! તર્ક તો ખુબ જ ગોઠવી દીધો, હોં! પણ દુઃખની વાત માત્ર એટલી જ છે કે, તે તર્કમાં આપ જરાક ફસાઈ ગયા ખરા. મારા મનનો પ્રશ્ન કેવળ જ જુદો છે, અને તે આપનાથી સમજાયો નહિ. બસ, જાઓ, આજ સૂધીની તમારી સર્વ ખ્યાતિ વ્યર્થ જ ગઈ. હજુએ હિંમત હોયતો આંવી જાઓ! બોલો, કહો કે મારો પ્રશ્ન શું છે? તેની જ સાથે તેનો ઉત્તર પણ આપી જ દેજો, નહિ તો આપના પોતાં થોથાંને એક કારણે બાંધીને મૂકવાં પડશે.” જરાક હસીને વળી બોલ્યો; “જોશી મહારાજ! તમને શ્રીમંત લોકાના પ્રશ્ન સમજાય, અમારાં જેવા ગરીબના પ્રશ્નએ સમજાય નહિ, ને ઉત્તરે સમજાય નહિ. પૈસાવાળા માટે જ તમારું જ્યોતિષ્ય છે, અમારા જેવા ગરીબને માટે નથી, એટલે તમે અમને શાનો પ્રશ્ન કહો અને શાનો ઉત્તર કહો!”

જોશીબાવા જરા સ્મિત કરી બોલ્યા; કીક ત્યારે, પંડિતજી! એક વખત ફરી તમારો પ્રશ્ન કહું છું તે સાંભળો. આ વખતનો જો તમારો પ્રશ્ન ખરાબ ન હોય તો પછી તમે જે કહેશો તે હું સાંભળી રહીશ.

પંડિતજી—હાહા, ઠીક, કચુલ, કચુલ, ચાલો ચાલો ત્યારે, તમારે અણિત થું કહે છે?

જેશીબાવા ફરી જરા સ્મિત કરી બોલ્યા; આપનો પ્રશ્ન એ જ છે કે આજ પચીસ વર્ષ થયાં આપને અને આપના કુટુંબને જે અંચડો આલ્થો છે, તેમાં આપના કુટુંબની જ ફત્તેહ થાય છે, અને આપની તો ફત્તેહ કહીએ મતી નથી; તો આપની ફત્તેહ ક્યારે થશે એ જ આપનો પ્રશ્ન છે ને?

પંડિતજી તો આ સાંભળતાં જ ખુબ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યા, અને કેટલીકવારે છાના રહીને બોલ્યા, “અલખત્ત! અલખત્ત! આજ વખતે આપે મારો પ્રશ્ન બરાબર જાણ્યો. આભેહુબ! તમે કહો છો તે જ મારા મનમાં હતું. ખરેખર એ જ મારો પ્રશ્ન હતો. માત્ર તેમાં કાંઈ જ સહેજ ફેર પડે છે, તે એટલો જ કે મારે જરા કુટુંબ નથી. બાકી તો બધુંએ બરાબર મળતું જ આવે છે.”

દુર્ગાચરણ જેશી આ સાંભળીને જરા ઠરી ગયા, અને કેટલીકવારે પંડિતને કહેવા લાગ્યા, “પંડિતજી, હવે કાંઈ આપણો ઉપાય ચાલતો નથી. આપણી તો ગાડી અટકી ગઈ. માટે આપ જ આપનો પ્રશ્ન કહી દો. મારાથી તો હવે કાંઈ જ ઉત્તર દેવાતો નથી.”

પંડિતજી હસીને બોલ્યા; “ત્યારે એમ જ પહેલેથી ભરી મરવું હતું ને? ચાલો, જવા દો. અમારો પ્રશ્ન રહ્યો ખાડમાં હવે પેલી ધુળ પાટી ઉચકીને જરા વેગળી મુકો. હવે તો જેનો રોટલો ખાઈએ છીએ તેને કાંઈક ઉપયોગી થવું જોઈએ. માટે ચાલો, આપણે જરાવાર ફરીએ. તમે તમારી જોતિષ્યની કુરામત દેખાડો અને હું મારી બોલવાની ખુબી દેખાડી, મુગલોની ખોડ ભુલાવા મહારાણાની સાથે લડવા જવાને જેમ તેમ કરી લોકોને ઉશ્કેરણી કરીએ. જેશી મહારાજ! શી આ રાજસ્તાનની દિવસે દિવસે દશા થતી આવી છે? મહારાણા રાજસિંહ જે આજ આટલો ટેક રાખીને બેઠા નહોત, તો મુગલો તો આ રાજસ્તાનની કેવીએ દશા કરી નાંખત. લોકો એમજ સમજે છે કે હું તો એક મૂર્ખ, અને ખુશ મસ્કરો છું, અને મારો બધોએ વખત લોકોની ચેષ્ટા ચાળામાં અને છોકરાંને ગમ્મત કરાવવામાં જ જાય છે. પણ મારા મનમાં જે ચિંતા થયા કરે છે તેની તો કલ્પનાએ કાંઈને આવતી જ નહિ હોય! હું અહિં આવ્યો તે દિવસથી મારાથી કાંઈએ બન્યું નથી; માટે મારે હવે કાંઈપણ કરવું જોઈએ. લોકોની પછવાડે લાગીને, તેમને શિખામણો દઈ દઈને, ન બનેતો છેવટે ચેષ્ટા કરીને અને “ચાલો, ચાલો” એમ કહીને પણ, તેમને એક વખત તો ખુબ જ ચીડવી ગુસ્સો ચડાવવો જોઈએ.

એ લોકો હવે હલાવે પુલાવે તો હાલવાનાએ નથી જ. દુર્ગા-
ચરણુ! ઔરંગઝેમે હમણાં જે જીલ્લમ ચલાવવા માંડ્યો છે, જે ત્રાસ
લોકોને દેવા માંડ્યો છે, તે માટે શું આપણા રજપૂતોને કાંઈ લાગણી
થતી નહીં હોય? એક માત્ર આ ઉદેપૂરનો વંશજ આજ સૂધી શુદ્ધ
રહી શક્યો છે; રજપૂત નામ દેવા જેટલું એ જ છે; માટે તેને તો રહેવા
દો! તેને એકલવાયું ન પડવા દેતાં, બધાંએ મળી તેને પોતાનું વડીલ
પદ આપી, પોતાના આગેવાન બનાવી, એક વખત તો મુગલોનાં હાંડકાં
નરમ કરવા દો! મુગલો આપણી, સ્ત્રીઓને લઈ જાય, તેમને વટલાવે,
અને તેમની સાથે ગમે તેમ ચાલે, અને તે આપણે જોયા કરવું? જોશી
મહારાજ! હમણાંનો પ્રસંગ ઉત્તમ નથી શું? છે જ, સર્વોત્તમ છે જ.
આવે વખતે જો આપણા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી નહિ ઉઠે, તો પછી
ક્યારે ઉકળવાનું હતું? માટે ચાલો. આપના જોતિષ્યનો ઉપયોગ કરી
લોકોને એવી સમજણ પાડો કે, આ વખતે તો રજપૂતોને ખરખરજ
વિજય મળવાનો છે—માત્ર એટલું જ કે, બધાએ એક મનથી મહારાણાને
મદદ કરવી જોઈએ, નહિતો, કાંઈ થશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઔર-
ંગઝેબને જો આ વખતે યશ મળ્યો, તો પછી આપણી ગરદન ઉપર
ચઢી ખેડા વગર રહેવાનો નથી. એટલા જ માટે આપણે લોકોને ઉશ્કેરી
ઉશ્કેરીને લડાઈ ઉપર મોકલવા જોઈએ. દુર્ગાચરણુ! આપ જો દરેક રાગત,
સંસ્થાનિક અને હાકારને મળો, અને તેમને આપના જોતિષ્યનો ચમત્કાર
દેખાડી, મહારાણા તરફ વાળી લાવો, તો તો વળી પૂછવું જ શું?
હમણાં તો રજપૂતનું નામ દેવા જેવા તો માત્ર એક રાણાજી જ રહ્યા
છે. એમનાથી જ મુગલો જરા દબતા રહે છે અને તેથી એમની આડે
આવી શકતા નથી. બાદશાહનું પણ મન એની આગળ આવવા તલપતું
નથી. બાદશાહનો અને રાણાજીનો આ પહેલો જ સમાગમ છે, માટે તેમાં
જો, ન કરે નારાયણ અને રાણાજીની જરાપણ પાછી પુડ થઈ, અથવા
સમરાંગણ ન છોડતાં રાણાજી જો તેમાં ખપી ગયા, તો પછી આખું
રાજસ્તાન રાંડયું જ સમજજો. રજપૂત કુળની સ્ત્રીઓનાં પાતિવ્રત્ય, મુગ-
લોના હાથમાં જશે, અને પછી ભલે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિવ્રતનું ગમે
તેમ કરી રક્ષણ કરશે, પણ તેમના પતિ, સસરા, બાપ, ભાઈ, દિઓરાને
તો આંખો જ ચોળવાની રહેશે. કેમ, દુર્ગાચરણુ! કેમ કાંઈ બોલતા
નથી? હું કહું છું તે આપને પસંદ પડે છે કે નહિ?”

શામળ પંડિતે પહેલાં કહ્યું હતું તે ખરું જ હતું. લોકોને એમ જ
લાગતું હતું કે શામળ પંડિત તો એક માત્ર નકલી જ છે. એચાર મંડળી
બેસી હોય ત્યાં જઈ નાચવું, ગાવું, ચેપ્ટા કરવી, ઢોંગ કરવા, વિચિત્ર

આમા કરવા એ આદિ અનેક સમ્મતો કરી લોકોને ખુશ કરવા, એમ દુર્ગાચરણ પશુ આજ સુધી જાણતો હતો, તેથી પંડિતજીનું આ વખતનું આપણું ખરી લાગણીનું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્ય ચકિત જ બની ગયો, અને પંડિતને કહેવા લાગ્યો, “સાબાશ! સાબાશ! પંડિતજી! આ વખત તો તમે ખુબ જ કરી. તમારું આ વખતનું બોલવું તો ખરેખર જ છે. હમણાંના વખત તમે કહો છો; તેવો જ ખરી અણીનો છે. આ વખતે જો લોકોને ચઢાવી આપણી તરફ ખેંચીશું નહિ; તો રાણાજીનો પરાલવ થવાનો સંભવ છે ખરો. પણ તેમ કદી બનનાર નથી. રાજસિંહને આ વખતે અપયશ છે જ નહિ. એના ગ્રહ અતિ ઉત્તમ છે, એટલે વિજયની અને સ્થિતિની પ્રાપ્તિનો પુરો યોગ છે. છતાં એને કાંઈપણ ટેકા તો જોઈએ જ. એકલા ગ્રહના જોરથી કાંઈ બધું બનતું નથી. તેને પણ નિમિત્ત હોય છે જ. તેથી આપણે જો આ કામમાં ખરેખરી મહેનત કરીશું; તો તે ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડવાની એમાં શક નથી. તારું ગમ્મતી, પણ પાણી ચઢાવી આપે તેવું ગાયન, અને તેની સાથે મારું જોતિષ્ય મેળવીને, આપણે જ કાંઈ બની શકે તે કરવું જોઈએ. તારી સુચના ખરેખર અમુલ્ય છે. લોકોને સ્ફુર્તિ આણવા, તેમને પાનો ચઢાવવા, આપણે કાંઈપણ કરીશું તો જ બાજી સુધરનાર છે, નહિતો કાંઈ જ થઈ શકવાનું નથી. કેટલાક રજપૂતો તો કેવળ નધરોળ જ બની ગયા છે, એટલે તેમને હલાવી હલાવાને બેજાર થાઓ, તોયે પણ એકે ડગ ભરે તેવા નથી. માટે કાંઈપણ ખટપટ કરવા આપણે પણ કબુલ છીએ. ચાલો.”

દુર્ગાચરણનું પણ ખરી લાગણીનું જ બોલવું હતું એટલે પંડિતને પસંદ પડતું થયું. જોશી પોતાની સંમતિ દેખાડીને ઉઠ્યા. બન્ને જણાએ ક્યાં જવું, શું શું બોલવું, તથા શું શું કરવું, તે બધો વિચાર થોડી જ વારમાં કરી કીધો. ઉદેપુરીની આજુબાજુ જ્યાં જ્યાં નાનાં રજવાડાં, ઠાકોરા વિગેરે હોય ત્યાં જવા માટે બે મિત્રો નીકળી પડ્યા. અત્યાર સુધી તો શામળ પંડિત ગાંભિર્ય રાખી રહ્યા હતા, પણ હવે તે પાછું વેગળે મૂકી, પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવી ગયા. પંડિતની મુખ્યચર્ચા જ એવી હતી કે, જોતાં વાર જ કોઈને હસવું આવ્યા વગર રહે નહીં. બન્ને મિત્રો ઉદેપૂરથી પંદરેક ગાઉ જઈ પહોંચ્યા, તો એક નાના સરખા ઠાકોરનું ગામ આવ્યું. સંધ્યાકાળે પંડિતજી તથા જોશીમહારાજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વખત ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો, ચોરા ઉપર બેગા થઈ વાતોના તડાકા ઠંડે પેઠે ચલાવતા હતા. ઠાકોર સાહેબ તો પોતાની ગદીમાં જ હતા. બે દિવસ ઉપર જ રાણાજીનો પત્ર ત્યાં આવી ગયો હતો, અને ઠાકોરજી પણ પોતાની તૈયારીના જ વિચારમાં

હતા. પણ વિચાર તે વિચાર જ રહ્યો હતો, તેનો અમલ હજી થવા પા-
મ્યો નહતો. ઠાકાર સાહેબ જરા ખ્યાલી ખુશાલીના વિચારવાળા હોવાથી
તેમને એમ થયાં કરતું હતું કે, મુગલોને આપણે તે શું કરી શકવાના
હતા? પરસ્પર એમ જ ગપો ચાલતી હતી કે, મહારાણીની આ બધી
ખટપટ વ્યર્થ જવાની છે; છતાં પણ નાઇલાજે હુકમને તાબે થઇ નીક-
ળવું તો જોઇએ. ચોરા ઉપર એકઠા થયેલા લોકો બધા ઠાકારની સીબં-
દી પૈકીના જ હતા. તે પણ રાણાજીની ચર્ચા કરવામાં જ મશગુલ બની
ગયા હતા.

પંડિતજી અને જોશીબાવા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, એટલે પંડિતે મંડ-
ળીને ખુશી ખુશાલી પૂછીને બોલ્યો, “કેમ, આપનું મંડળ હજી આમ
નિરાંતે કેમ બેઠું છે? ચોરા ઉપર કેમ ભરાઇને બેઠા છો? પેલી તરફ
તમારા બીજા ભાઇઓને ત્યાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની કાંઇ ખબર છે કે?
તમારા ઘર ઉપર ઘાડ પડવા આવી છે; અને તમે તો હુકા પાણી જ
કરતા બેઠા છો?”

ક્યાં તે તલવાર, ક્યાં તે સમશેર, ક્યાં ગયું તે તીર,
ધીર ધરીને લડીયા જ્યારે, બાપ તમારા વીર.
સુઝે સુકા, તમે હુકા, સમજી લ્યો પકા,
ધકા દઇને, છોડી લઇને, મુગલ કરે નિકા.”

શામળ પંડિતના જુસ્સાભેર ગાયનથી બધું મંડળ કાવડે આવડે
બની ગયું. પંડિતજી તો પોતાનું ગાયન આગળ ચલાવવા જ લાગ્યા.

—: ૦ :—

મકરણ ૪૦ મું.

શામળ પંડિતની ઉશ્કેરણી.

ક્યાં તે તલવાર, ક્યાં તે સમશેર, ક્યાં ગયું તે તીર,
ધીર ધરીને લડીયા જ્યારે, બાપ તમારા વીર.
સુઝે સુકા, તમે હુકા, સમજી લ્યો પકા,
ધકા દઇને, પુત્રી હરીને, મુગલ કરે નિકા.
તમે મદાન, બડા ખાનદાન, પુરા છો નાદાન,
હેવાન પટ્ટા, બનીયા કટ્ટા, ગયાં કુળ અભિમાન.
મને નહિ લાજ, ગમે કેમ આજ, પડવા બેઠો બાજ,
રજપૂતાણી, વટની સાચી, ઉચકી લ્યો, એ કાજ.
બસ થઇ વટ વટ, ડોહો ઝટ ઝટ કાર્ય કરો ચટપટ,
ઝટપટ મારો, દૂરથી ટાળો, શત્રુની ખટપટ.

સત્તાપના આવેલમાં, એવું તો જોરથી શામળપંડિતે આ ગાયન ગાયું કે, ત્યાં બેઠેલા દરેક જણનાં લોહી ઉકળી આવી, દરેક પોતાની ધણી દિવસથી આનમાં મુંઝવાઈ રહેલી તલવારને બહાર કહાડી, જમત બની ગયા. હાથમાંનો હુકકો દૂર ફેંકી દીધો, અને ખુલ્લી કરેલી તલવાર હાથમાં લઈ કુમવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી જોશીબાવા તો શાંત જ બેસી રહ્યા હતા, તેમને જરા આગળ કરી, પંડિતજી બોલવા લાગ્યા; “આપણા જોશી મહારાજ શું કહે છે તે સાંભળો. એમને તમે પૂછશો એટલે એ તમને કહેશે જ કે, જો તમે આજે જરા પણ ઉંચી ડોક કરી આગળ ન આવ્યા, આજ મુગલોને જો કાવતું કરવા દીધું, તો આ ઓરંગઝેબ હવે તમારા માથાપર છાણાં થાપી, તમારી વહુ દીકરીઓને પોતાના ગુલામો સાથે પરણાવતાં સુધી ડરવાનો નથી. માટે આ વાત પકડી રીતે ધ્યાનમાં રાખી, પછી તમારે જે કરવું હોય તે કરજો. જોશીબાવાનું ભવિષ્ય કદી પણ ખોટું પડવાનું નથી. એમની વિદ્યાની તમને સર્વ કાંઈને ખાત્રી થઈ ચુકેલી છે જ; અને તેથી જ તેમને આજ મેં મારી સાથે આણ્યા છે. એ જ્યારે તમને બધી ખરી હકીકત કહેશે ત્યારે તમારી પુરી ખાત્રી થશે. મહારાણા તો સર્વથા પોતાનો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર થઈ રહ્યા છે. રજપૂતોની લાજ રાખવા, તેમનો પક્ષ ખેંચી રાખવા, મહારાણા તો બનતું ક્યાં વગર રહેનારા નથી; પણ તમારી બધાની કુમકથી તેમનું મન જરા વધારે પ્રવૃત્તિત રહે, માટે અહીં ચોતરે બેસી માખીઓ મારવા કરતાં, પોતાની તરવાર અને તીર લાલા હાથમાં લઈ, રણાંગણમાં ઉભા થઈ જશો તો તમારા બાપ દાદાનું પણ રહેશે. દાદાજીઓ! મારા ઉપર ગુસ્સો કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી; મારો એકે અક્ષર ખોટો નથી.”

શામળ પંડિતનું બોલવું સાંભળી સૌ કાંઈ એકમેકની તરફ જોવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં ત્યાંથી એકેએક વિદાય થવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે આમ સર્વ પલાંયન થતા હોવાથી, ચોરા ઉપર પાંચ જણા પણ રહ્યા નહિ. શામળ પંડિતનું ચોધાડ વાગ્યાણુ તેમના હૃદયમાં ખુંચતું હોય એમ જણાયું ખરૂં.

જે ત્યાંથી ઉઠ્યા તે તો પોતાની તૈયારી કરવાને જ ઉઠ્યા હતા. તે જ દિવસે એકાદ બે પહોરમાં કામમાંથી નીકળી શકે તેટલા બધા લડાયક પુરૂષો તૈયાર થઈ ગામ બહાર નીકળી આવ્યા અને ઉદેપૂરનો રસ્તો લીધો.

પંડિતજી પોતાના સામતી સાથે તે રાત તો એજ ગામમાં જોમ તેમ કહાડી. સવારે પુનઃ પાછા પોતાની કામગીરીપર ચાલ્યા. આમ આજી બાજીનાં ગામે ગામ ફરી, લોકોને ઉશ્કેરણી કરી, તેમના શરીરનું આગસ કહાડી નાખવા પોતાનાથી બન્યું તેટલું કરવા લાગ્યા; અર્થાત મહારાજ

જાની સહાય માટે જોઈતાં માણસો એકત્ર કરવામાં શામળ પંડિતે પોતાની સંપૂર્ણ વક્તૃત્વ શક્તિને કામે લગાડી દીધી. ઘણે ઠેકાણે મહારાણાના કાગળો પહેલેથી જઈ પહોંચ્યા હતા, એટલે લોકો પણ ઉત્સાહથી યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગી ગયા હતા. તેમાં પંડિત અને જોશી મહારાજના જવાથી તે ઉત્સાહમાં આધક વૃદ્ધિ થઈ ગઈ. શામળ પંડિતનાં અનેક તરેહનાં વિચિત્ર ગાયન અને મર્મભેદી ભાષણોએ નિશ્ચિત્તાઈ લોકોને પણ પાનો ચડાવી દીધો એમ કહીશું, તો અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. નિઃશ્વમી બેસી રહી મહારાણાનું અનાજ હરામનું ખાયા કરવું તે કરતાં, આવી રીતે ગામે ગામ ફરી માણસો ભેગાં કરી આપવાં એ એક પ્રકારની મહારાણાની સેવા બજાવી ગણાય, એમ પંડિત પોતાના મનમાં માનતો હતો. તેણે જોશી બાવાને પણ સાથે લઈ લીધા હતા. શામળ પંડિતે તેમ કરવામાં શાણપણ જ વાપર્યું હતું, કારણ કેટલેક ઠેકાણે એનાં મર્મ ભેદી અને હર્ષોત્પાદક શબ્દ કરતાં, જોશી મહારાજની ભવિષ્ય વાણી બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી હતી. શામળ પંડિતે ધારી રાખ્યું હતું કે, આમ એકલા મેવાડમાં જ ઉથલ પાથલ કરી બેસી રહેવું નહિ. એનો વિચાર તો આખું રજપૂતાના હલાવી મુકવાનો હતો. બિચારા પંડિતજીનો હેતુ તો ખરેખર સ્તુત્ય જ હતો; અને તેને અનુસરી જેટલું બની શક્યું, તેટલું કરવામાં પંડિતજી પાછા પડ્યા નહિ. દુર્ગાચરણ જોશી પણ સાથે જ હતા, અને તે બન્ને જણાએ મળી જેટલું ફરી વળાય તેટલું ફરી તો વળ્યા જ. પણ બધી જ વાત માણસની ઇચ્છા પ્રમાણે થતી નથી.

એક દિવસ શામળ પંડિત તથા તેનો સોબતી, ચાલતાં ચાલતાં મેવાડની દક્ષિણ સરહદ ઉપર આવી પહોંચ્યા, એટલામાં સામેથી કોઈ મોટી ડ્રોજ આવતી હોય, એવો તેમને ભાસ જણાવા લાગ્યો. ચાર સો પાંચ સો માણસો ક્યાંક જતાં હોય એમ જણાતું હતું. શામળ પંડિતને એમ થયું કે મહારાણાના પત્રથી તેનો કોઈ માંડલિક પોતાના માણસોને લઈ મહારાણાને મળવા જતો હોવો જોઈએ. તે વગર આ બધું ધાંધળ શાનું છે? અને જય ક્યાં? એ જાણવાની તથા તેનો પુરો તપાસ કરવાની ને પોતાનો તેમાં કંઈ પત્તો લાગી જય તો લગાડી દેવાની, શામળ પંડિતને ઘણી જ ઇચ્છા થઈ ગઈ, એટલે ઉત્લાસ ભર્યે પગલે જલદીથી જઈ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા. પંડિતજી તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે હાસ્યોત્પાદક ગીત ગાવા મંડી ગયા, પણ એકાદ કડી ગાઈ ન ગાઈ, એટલામાં તો તેમાંથી કોઈ લઘ્વાએ આવી પંડિતજીની ગળચી દબાવીને ખુબ જોરથી પકડી. પંડિતજી તો બિચારા બ્રાહ્મણ ભાઈ તે શું કરે? તોપણ પોતાના

કરીમાં જેઠું જોર હોય તે બધું કહાડીને બોલી ઉઠ્યા; “ઓ લલા માથુસ! તું આટલું જોર તોર ને ધુમરી રાખતો હોય તો જાને મહારાણની સાથે મુગલો જોડે જ લડવામાં તારું જોર દેખાડવાને તો કાંઈ કામ પણ આવે! મને ગરીબ બ્રાહ્મણભાઈને આમ દગ્ધીને તારું શું વળવાનું છે? પેલા આલમગીર બ્રાહ્મણ ઘેરઘેરથી વહુ છોકરીઓને ખસડી જાય છે, તેની જ ગળતી દાખને? તારું નામ થશે.” પંડિતજી આટલું બોલે છે એટલામાં જ તેમાંથી બે ચાર જણે આવે, એમને ખુબ જોરથી પકડી, બોલવા લાગ્યા; “આ ગમાર બોલે છે શું? મુગલોની અને મુગલ બ્રાહ્મણ આલમગીરની સાથે લડવાનું કોને કહે છે? ઉભો રહે, તને જ હમણાં પેલા વડના ઝાડે ઉંઘો લટકાવી ગરદન ઉડાવી નાંખુ છું.” આટલું બોલી બધા પંડિતજીના શરીરપર ધસી આવ્યા. આ જોતાં જ પંડિતજીની આંખો ઉઘડી ગઈ, પણ એમના મનમાં તો રજપૂતોને ઉશ્કેરવા કંઈથી જ વિચાર ધુમાયા કરતો હતો.

મુગલ બ્રાહ્મણને મારવાની વાત મ્હોંમાંથી નીકળતાં, આ લોકો આપણા ઉપર કેમ ધસી આવ્યા, એ વિચાર તો પંડિતના મનમાં પેસવા જ પામ્યો નહીં. લોકોને પોતાના ઉપર જ ધસી આવતા જોઈ, પંડિતજી તો જરા તપી જઈને કાંઈનું કાંઈ બોલવા મંડી પડ્યા. જોશી બાવા જરા પાછળ હતા, તે પણ આવી પહોંચ્યા; ને તેમને પણ પંડિતની જ દશા અનુભવવી પડી. જોશી બાવા પંડિતજીને કહેવા લાગ્યા, “પંડિતજી! આ શું લક્ષ્મી છે?” પણ પંડિતજી તો ગાળતો વરસાદ વરસાવવા મંડી પડ્યા હતા, તે બિચારા જોશીના બોલવા તરફ લક્ષ જ ક્યાંથી આપે? છેવટે એ લોકોમાંના એક જણે આવી એમને મ્હોંએ ચાથરાનો ડુચો દીધો. પંડિતજીની હવે જરા આંખો ઉઘડી અને આજુબાજુ જોવા લાગ્યા તો જણાયું કે, મહારાણાને મદદ કરવા જનાર રજપૂત સૈન્યને બદલે આ તો મુગલ સૈન્ય જ છે. આ જોતાં જ પંડિતજી તો લેવાઈ ગયા. અત્યાર સુધી લવલવાટ કરનારી રાંડણી જીભ અત્યારે કાણ જણે ક્યાંએ સંતાઈ ગઈ તે શોધી જડે નહિ. પંડિતજીથી તો બરાબર બોલાય પણ નહિ. દુર્ગાચરણની પણ ખીચારાની એ જ અવસ્થા થઈ. આ તે થયું શું? એમ બેમાંથી કાઢીને સુઝ પડે નહિ. એક ખીજના સામું માત્ર ટગર ટગર જોયા જ કરે. બે જણા મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે હવે આપણી પૂરી કમખખતી આવી છે! પણ આ બાજુ તે મુગલ લશ્કર ક્યાંથી આવ્યું હશે? તે તેમને સમજણ પડે નહિ. એમને તો એમ જ થયા કરતું હતું કે, આપણી વાક્યાતુર્યથી અને મર્મભેદી વચનોથી, લોકો જ્યાં ત્યાંથી ઉભરાઈને મહારાણાની સાથે, રૂપમતિ અને વિજયસિંહની સહાય

માટે જ જતાં હોવાં જોઈએ. પણ આ તો કાંઈ આંતુ જ વેતરાઈ ગયું છે? આ સૈન્ય ક્યાંથી આવ્યું? શી રીતે આવ્યું? ક્યાં, અને શા માટે જતું હશે? તેની કલ્પના પણ તેમને નહોતી. મનની ઘણી ઘડભાંજે ખાત્રી થઈ કે, સૈન્ય ગમે ત્યાંથી આવો અને ગમે ત્યાં જાઓ, પણ એટલું તો ખરું જ કે આપણું એથી કાંઈ ઇન્ટ થવાનું નથી.

આવો વિચાર આવતાં જ બિચારાનો જીવ તે શી રીતે સ્વસ્થ કરીને બેસે? એમને પકડનારા બાદશાહના સિપાઈઓ હવે તો “ક્યાં બે, ક્યાં બે સાલે!” કરીને તે બેઠે જણાવે સતાવવા લાગ્યા. એક મુગલ બોલ્યો, “આમને ઝાલીને જરા આદાંપાક આપીશું એટલે તરત કબુલ કરશે કે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, શા કામે નીકળ્યા હતા, અને કોણે મોકલ્યા હતા તે કહેશે. ખીજે એક જણ કહેવા લાગ્યો; “એ તો બાદશાહ વિરુદ્ધ ક્ષિત્રુર ઉઠાવવા ખટપટ કરતો હતો, નહિ તો એમ બોલે જ કેમ?” આમ એક પછી એક મુગલ સીપાઈઓ ભગજના બુદ્ધા જણાવવા લાગ્યા. શામળ પંડિત જેવો ભરભડીયો હતો તેવો જ સંકટ સમયે ધીરજને ધરવાવાળો પણ હતો. તે ધર્મને ન છોડતાં, માથા ઉપર આવી પડેલી આફતનો જેમ તેમ હવે તોડ બોળી કહાડવો, એની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ મનમાં રચવા મંડી પડ્યો. પંડિતજી અવાક જ બની ગયો, એક અક્ષર પણ મહોંમાંથી કહાડે નહિ. મુગલો જે કાંઈ બોલે તે બધું તે મુંગે મહોંએ સાંભળ્યા જ કરે. થોડીવારે મુગલો એ બેઠે જણને મુશ્કે બાંધી પોતાની સાથે ધસડતા ચલાવવા લાગ્યા. દુર્ગાચરણ જોશીની પણ એ જ દશા થવાની હતી, પણ સદ્ભાગ્યે પંડિતજી તરફ બધાં માણસો ભરાઈ ગયેલાં જોઈને પોતે ધીરે રહીને પાછલે પગે અગીઆરાં ગણી ગયા. આટલી ભીડમાં એના તરફ લક્ષ પણ કોનું જાય; એટલે એ ભાઈ તો અત્યાર સૂધીમાં કેટલોક રસ્તો માપી પહોંચી ગયા; પણ ખીચારા પંડિતજીને તો ગીરફતાર બનાવી, પોતાને પગલે પગલે મુગલોએ ધસડવા માંડ્યા. રસ્તે ચાલતાં મુગલો એને પૂછતા કે તું કોણ છું? ક્યાંનો છું? શું કરતો હતો? પણ શામળ પંડિત જેનું નામ તે એક નહિ કે બે નહીં, એમ જ બનીને બેઠો! મહોંની ફાડ ઉઘાડે જ શાનો? મુંગો મુંગો ચાલ્યો જ જાય. આવું જોઈને મુગલ સીપાઈઓને તેમના ઉપર રીસ તો ઘણી જ ચડી, પણ કરે શું? પરમેશ્વરની એટલી જ કૃપા થઈ કે, ઘણાએ મુગલોએ પંડિતની ગરદન ઉડાવી નાંખવાની વારંવાર દેહેશત દીધી, પણ તેનો અમલ માત્ર કરવા જેટલી અત્યાર સુધી કોઈને કુબુદ્ધિ થઈ નહિ. એવી બુદ્ધિ થઈ હોત તો ક્યારનાએ પંડિતનાં ઘડ અને ડોકાંને વિયોગ પડી જ ગયો હોત.

શામળ પંડિતના મનમાં અનેક વિચાર ચાલતા હતા. એની

ખાત્રી થઈ કે બાદશાહી, સૈન્યના તડાકામાં આપણે સપડાઈ ગયા છીએ. પણ આ સૈન્ય અહિં ક્યાંથી, અર્ને ક્યાં જતું હોવું જોઈએ, તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નહોતો. એક વખત એમ પણ લાગ્યું કે, આ સૈન્ય વિજયસિંહને ઘેરીને પડેલા મુગલ સૈન્યની કુમકે જતું હોવું જોઈએ, પણ થોડી જ વારમાં પોતાનો તર્ક બૂલ ભરેલો છે, એમ એને સમજાયું. તેને એટલું તો સમજાયું કે આ સૈન્ય બાદશાહનું નથી, પણ શાહજહાનનું છે અને તે ઉત્તર તરફ જાય છે. શામળ પંડિતે ધાર્યું કે, આમ ગુપચુપ ચાલ્યા કરવા કરતાં, કાંઈક યુક્તિ લડાવી આપણી દાદ ઠીક શાહજહાન સુધી પહોંચે તેમ કરીએ તો બેડો પાર! આ વિચારથી તે પોતાની સાથે ચાલતા સીપાઇને કહેવા લાગ્યો; “શું યાર! આટલા વખત સૂધી તમે મને ત્રાસ દીધો તેથી શું ધરાયા નથી? આ તે કેટલો મોટો ભ્રમ કે તમે મને એક શિતુરી જાણીને અટકાવી રાખ્યો છે? તમ કાણુ છો? ક્યાં જાઓ છો? એ બધું જાણ્યા શિવાય હું પણ કાણુ છું? ક્યાં જઈ છું? અને શા માટે જઈ છું? તે બધું મારાથી કેમ કહેવાય? આ રજપૂતાનામાં આજ કાલ એટલું તો શીતુર ચાલી રહ્યું છે કે, તેની કલ્પના પણ તમને આવી શકે નહિ. પેલો ઉદેપુરવાળો રાજસિંહ તો એક બીજો જ બાદશાહ બનીને બેઠો છે. આથી બાદશાહને એનો જરા ભય લાગે છે, માટે મેવાડના રાજા રજવાડામાં મારા જેવા છુપા બાતમીદારોને મોકલી બાદશાહ અહિના શીતુરી લોકોની સર્વ બાતમી લે છે. અમે લોકોની પાસે જઈ બાદશાહનું જ વાંકું બોલીએ, અને રાજસિંહની સ્તુતિ ગાઈએ તોજ લોકો પોતાના મનનો ભાવ અમારા આગળ બતાવે. હું પણ આજ જેટલાક દિવસથી અહીં આવ્યો છું અને રાજસિંહનો દૂત છું, એમ બધેબધ કહેતો ફરું છું. આથી લોકો મારા ઉપર જરા વિશ્વાસ મૂકી મારા આગળ કાંઈ ને કાંઈ પણ ખરી વાત કરે છે. તમે પણ તે પૈકીના જ હશે એમ ધારી હું પ્રથમ તમારી પાસે પણ તેવું જ બોલ્યો હતો. હું ખરો છું કે બોટો, તેની જો નમારે ખાત્રી કરવી હોય તો મને શાહજહાન પાસે લઈ જઈ ઉભો કરશો કે, તરત મારે કહેવાનું તે ત્યાંજ હું જાહેર કરીશ.”

શામળ પંડિતનું આવું બોલવું સાંભળી મુગલ સીપાઇઓ તેની વધારે હુરીયો કરવા મંડી પડ્યા. પણ પંડિતે પોતાનું ધૈર્ય જરા પણ છોડ્યું નહિ, મુગલ સીપાઇઓના વારંવાર પૂછવા છતાં પણ શામળ પંડિત તો એજ વાત પકડી રહ્યો કે, મારે જે કહેવાનું છે તે શાહજહાનની આગળ જ કહીશ.

સાંધળ.

વાંચનારને રમરણ હશે કે ફૂરકશાહની વાત સાંભળી આપણા વેશ ધારી સાંધમૌલા ઇંદિરાને ગમે તે પ્રકારે છોડવવી, એમ વિચાર કરી ચુક્યા હતા જ. હવે ઇંદિરાને કયી યુક્તિથી છોડવી લાવવી તે તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું. નયનપાળે મન સાથે નફી કરી રાખ્યું કે, ભલે આપણા જીવ ઉપર આવી પડે, તો પણ હરકત નથી. ઇંદિરા જેવાં એક ફૂલને આમ નિર્દયપણે વિલય થતું આપણે જાણીને તેનો કાંઈ પણ ઉપાય ન કરતાં, એમ ને એમ મરવા દેવી એ તો આપણું કેવળ બાવલાપણું જ કહેવાય. ઇંદિરા આપણને આડું અવગું સમજાવી જતી રહી હોત તો કાંઈ હરકત નહોતી. આપણે જે એનો આટલો બધો વિના કારણ ધાત કર્યો છે, તે માટે જો કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે લેવું યોગ્ય હોય તો તે આ પ્રસંગે જ અને આપણા જીવને પણ અકારે કરી એને બચાવી લેવી એજ છે. આવા અનેક વિચારો મનમાં આવ્યાથી સાંધળ ફૂરકશાહને કહેવા લાગ્યા; --“એટા ફૂરકશાહ! એક વખત તારો હાથ મને જોવા દે. તારે હાથે જ જો સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય તો તારા નશીબનું પાંદડું ફરી જાય એમ મને લાગે છે. અત્યાર સૂધી હું તને જે જે કહેતો આવ્યો છું, તેનો તને બરાબર પડ્યો મળતો જાય છે; અને આગળ ઉપર પણ મળતો આવશે; અને મારા કહ્યા પ્રમાણે ન વર્તવાથી તારી બ્યારે કાર્ય સિદ્ધિ નહિ થાય તો તને ધણો પસ્તાવો થશે. ગાંડા! તારા આ હાથ ઉપરથી હું તને કહું છું કે, આજ તારું નશીબ ચડતી દશામાં આવી ગયું છે, તેને કાંઈ પણ ખાંપણ ન આવે એવું જો તારે જોઈતું હોય તો હું તને કહું છું તેમ કર. માફ કહેવું માનવાથી તારી ઐગમ તારા ઉપર જરા પણ ખર્શ ન થતાં, ઉલટી તારા હાથમાં રમકડું થઈ રહેશે. એમ જો ન બન્યું તો મારો આ ફકીરનો વેશ બાળી જ નાંખવો, અને જન્મારામાં ફરી શરીરપર લેવો નહિ, પછી કાંઈ ? જંગલમાં જઈને જીવતો જ દટાઈ મરું નહિ તો માફ નામ સાંધ નહિ, એમ ખાત્રી રાખજો. પણ તેની સાથે એ પણ યાદ રાખજો કે, જો તે આ છોકરીને જીવતી ચણી લેવાના કામમાં જરા પણ મદદ કરી, તો ચાર જ દિવસમાં તારી ઐગમ, તારા ઉપર એકદમ અચાનક ગુસ્સે થઈ તારો જ જીવ લેવા તૈયાર થશે. અરે, તૈયાર તો શું, પણ જીવ લેશે જ. તારો અને આ છોકરીનો એવો બ્રહ્મયોગ છે કે, તારે હાથે એનો જીવ જો લેવાય, તો ચોથે જ દિવસે સૂર્યોદય થતામાં જ તારા જીવપર કાંઈ

પણ લયંકર આપત આવી પડશે. તારા ઉપર કપકો ન લેતાં, તારી બેગમની મરજી તારા ઉપર કાયમ જ રાખી, પુનઃ તારો જીવ બચે, એટલું જ નહિ પણ તારા ઉપર એની ચાહના ધણી જ થાય એમ જો, કરવું હોય તો, તને એવી બેમાલુમ યુક્તિ દેખાડી આપું કે, તું એમ જ બોલી ઉઠીશ કે આહો! આજ તો મારો ખરો જ લાગ્યોદય થયો. તારી બેગમ ઉભરી સેવા કરશે.”

સાંધએ આમળ કહેલી વાતનો ધણો ખરો અનુભવ ફરકશાહને થઈ ચુક્યો હતો, તેથી આ વખતે પણ એનું મન જરા ડગવા લાગ્યું. ફરકશાહે ધાર્યું કે, સાંધમૌલા કાંઈ એવી જ યુક્તિ દેખાડે તો એનો જ ઉપયોગ કરી, આપણું મરજી કાંઈ કરતાં ટાળવું ખરૂં! વિના કારણ આપણે જ માથે બધું તોહોમત ઓઢી લેવાથી શા ફાયદો છે? આવો વિચાર કરીને તે બોલ્યો; “સાંધ સાહેબ, આપ કાંઈ એવી યુક્તિ દેખાડો તો હું જરૂર કરીશ જ. પણ મારા જીવને જરાય ઘોકા લાગવો ન જોઈએ, હોં? તેમ બેગમ સાહેબ પણ મારા ઉપર ખુશ થવી જોઈએ જ! એટલું જો બની ગયું તો પછી મારે બીજા કશાની જરૂર નથી. આપ કહેશો તે હું જરૂર જરૂર કરીશ”

સાંધજી—“તો હીક છે બેટા! હું કહું છું તેમ કરજે. પણ જરા એક બાબુએ આવ એટલે હું તને કહું.”

ફરકશાહને આથી પણ વધારે એકાન્ત સ્થળમાં તે સાંધ લઈ ગયો. ત્યાં જો કાંઈ એને કહેવાનું હતું તે કાનમાં કહી દીધું.

ફરકશાહે કહેલું કૂર અને ઘોર કૂલ તે દિવસે ત્રીજા પહોરના અરસામાં થવાનું હતું. તે વખત પેહેલાં બેએક કલાક અગાઉથી ફરકશાહે પોતાનાં ખાસ બે માણસો ત્યાં લઈ જઈ, સર્વ તૈયારી કરી રાખવી એવો બેગમ રોશનઆરાનો સમ્મત હુકમ થયો હતો. ફરકશાહ તેવા માણસોને જોઈ કહાડવા બહાર નીકળી પડ્યો, તેમ આપણા વેશધારી સાંધજીએ પણ તેજ વખતે પોતાનો રસ્તો પકડ્યો. જનાનખાનાના અવાસમાંથી બહાર નીકળી રસ્તે ચાલતાં સાંધજી કાંઈક વિચાર કરતા જતા હતા, એટલામાં બાદશાહી ડ્રેજમાંનો કોઈ સીપાઈ સામેથી દોડતો દોડતો આવતો હતો તે એમની સાથે અથડાયો, એટલે સાંધજીએ તેને કહ્યું; “અરે યાર, જરા જોઈને તો ચાલતા જાઓ.” આટલું બોલી તેનો હાથ પકડી ઉભો રાખ્યો. સિપાઈ ધભરાયલા અવાજથી બોલવા લાગ્યો; “આ વખત જોઈને ચાલવાનો નથી, સમજ્યાને? આ વખત તો જીવ લઈને નાંસી છુટવાનો છે. અત્યાર સૂધી જોઈને ચાલવાથી જ આજ આ વિટંબણામાં આવી પડ્યો છું!”

સિપાઇના શબ્દ કાન ઉપર પડતાં જ સાંધજી જરા સ્તબ્ધ બની ગયા, એટલે સીપાઇએ હાથ છોડવી લઇ પોતાનો રસ્તો માપ્યો. સાંધજી પણ પોતાની શાંત વૃત્તિના આડંબરને ધડીવાર વેગળે મૂકી, તેની પાછળ જ દોડવા લાગ્યા. રસ્તે જનાર લોકો પણ જોઇ જ રહ્યા કે સિપાઇની પાછળ સાંધજી તે શું દોડતા હશે? એટલામાં સાંધજીએ કાંઇક નામ દઇને ધ્રુમ પાડી, જે સાંભળી સિપાઇ એકદમ ચમકી ગયો. સાંધજીના મ્હોંમાંથી નામ નીકળતાં જ સિપાઇ ભાઇ તો સળંગડળ બની ગયા અને ઉભા રહ્યા; એટલે ફરીથી નામ દઇ ધ્રુમ પાડી સાંધજી બોલ્યા; “ભાઇ! આમ ધભરાય છે શું કરવા? હું તો તારો દોસ્ત છું, દુસ્મન નથી. તું જરા ઉભો રહે તો તને મારે એક વાત કહેવાની છે. તું જાણે છે કે આ જનાનખાનામાં આજે તારા એક અત્યંત પ્રાણુસમાન પ્રિય માણસ ઉપર કાંઇક આક્રમ આવી પડવાની છે? તને ક્યતું હોય તો ચાલ મારી સાથે, અને હું યુક્તિ બતાવું તેમ કર. તું અને હું આપણે બે મળ્યાં એટલે બીજા કોઇની જરૂર જ નથી. મારાપર વિશ્વાસ રાખી, બીલકુલ ડરીશ પણ નહિ, તેમ કરી શંકા પણ રાખીશ નહિ.”

સિપાઇ ફરી જરા વિચારમાં પડ્યો. સાંધના કહેવાપર વિશ્વાસ રાખવો કે નહિ, કે આપણે આપણો રસ્તો જ લેવો; અને પછી શું થાય છે તે જોઇ લેવું? ” આવો વિચાર કરવામાં જ કેટલીકવાર એ સ્તબ્ધ જ ઉભો થઇ રહ્યો; એટલે ફરી સાંધજી બોલ્યા; “હું જે તને કહું છું તે બધું નામ નિશાન સાથે જ કહું છું. અને તે જરા પણ ખોટું નથી. આટલું કહેવા છતાં જો તારે એ અનાથ સ્ત્રીને છોડવી ન હોય તો ભલે, તું તારે રસ્તે જા, મને કાંઇ તેમાં હરકત નથી. પણ પાછળથી પસ્તાવો કરતો નહિ, સમજ્યોને?” આવી રીતના ફકીરી વેશે કોઇ કાંઇ પણ બોલે તેની કાંઇ હરકત ગણાય નહીં. એવા લોકોને કાંઇ વિધિ નિષેધ હોય જ નહિ. આવાં ભગવાં ધારણ કરનારાઓને એક પ્રકારે છુટ જ એ રાજ્યમાં હતી; તેથી સાંધજીનું બોલવું કેટલાક પાસેથી જનારા લોકોના સાંભળવામાં જો કે આવ્યું હશે તોપણ તે તરફ તેમણે કોઇએ લક્ષ જ આપ્યું નહિ. પેલો મુગલ સીપાઇ તો ફકીરનું બોલવું સાંભળી કેટલીકવાર સુધી સ્તબ્ધ ઉભો થઇ રહ્યો હતો; “તે છેવટે બોલ્યો; સાંધ મહારાજ! હું આપનું ન સાંભળતાં આમ દોડતો જતો હતો, પણ આપે માફ નામ દીધું અને કેટલીક નિશાની આપી તેથી હું જાણું છું કે, આપને કાંઇ પણ માહેતી હોવી જોઇએ. પણ આ જગ્યા આમ ચાસન બોલવા જેવી નથી; માટે આપ જરા કોઇ બીજી સારી એકાંત જગ્યાએ ચાલો અને મને અથેતિ વૃત્તાંત કહો. આપની આટલી બધી મારાપર રહેમ નજર છે

તો હું પણ આમને જાણતીય કે હું જાતે પણ કેવી રીતે છુટીને આવ્યો છું. આપનો વેસ જ ખાતરી કરી આપે છે કે, આપ સરખા મહાપુરુષો કોઈના વિશ્વાસમાં કરે નહિ. સાંઘ મહારાજ ! આપે મને શી રીતે ઓળખ્યો બસા, અને મારૂં ખડૂં નામ ક્યાંથી જાણ્યું વાર ?”

આ સાંભળતાં જ સાંઘ જરા હસીને બોલ્યા, “એકાંતની જગ્યાએ જઈ હું તને બધું કહીશ. હમણાં તો રસ્તામાં કાંઈ બોલ્યા વગર ચાલ, એક વખત આ કિલ્લાની બહાર નીકળી જઈએ.” એટલું બોલી પેલા સિપાઈને લઈને સાંઘજી ઉતાવળે ખગલે ચાલવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં સાંઘજીએ પાછા પોતાના આત્મજ્ઞાન અને વિરાગના દુહા તથા ખુલ્લો શરૂ કરી, એટલા માટે કે આજુબાજુના કોઈ પણ માણસનું તેમના તરફ વિશેષ લક્ષ જાય નહિ. આવી ખુલ્લો અને દોહરા બોલનાર દિલ્લી શહેરમાં ઘણાએ ફકીરો ફરતા હતા, એટલે તે પૈકીનો જ આ પણ હશે એમ લોકોના જણવામાં આવ્યું. આમ ગાતે ગાતે કેટલીક વારે ઘણે દૂર એક સારી જગ્યાએ તે બંને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પણ લોકોનો કલબલાટ જણાતો હતો, માણસોની પણ જ આવ થયા જ કરતી હતી, તેમ છતાં કેટલીક વારે પેલો મુગલ સિપાઈ બોલ્યો; “સાંઘ મહારાજ ! આપની મરજી હોય, તો મારો એક ગરીબ દોસ્ત આ ચકલાની દક્ષિણ બાજુ ઉપર રહે છે, અને તેનું ઘર છેક જ એકાંતમાં આવેલું છે, તેથી ત્યાં કાંઈ બોલવા કરવાને અડચણ પડે તેમ નથી. આપ આવતા હો તો ત્યાં આપને લઈ જાઉં.” સાંઘએ જરા વિચાર કરી કેટલીક વારે હા કહી; એટલે તરત જ પેલો સિપાઈ તેને ઉપર જણાવેલે ઘેરે લઈ ગયો. ક્યા મહોલ્લામાં અને કયે ઘેર પેલો સિપાઈ સાંઘને લઈ ગયો, તે સંબંધે અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનારને તેની ખબર પડી હશે જ. જેઠમલ્લ અને એનું એકાંત અવાસમાં આવેલું ઘર વાંચનારની સ્મરણ શક્તિમાંથી ખસી તો નહિ જ ગયું હોય. સાંઘ અને સિપાઈ તે ઘર આગળ ગયા ને આગળની જ પેઠે બારણાં ઉપર બે ચાર ટકોરા વગાડ્યા. કેટલીકવારે એક ડોસી આવીને દરવાજા ઉઘડ્યો. આપણા સાંઘને તથા પેલા સિપાઈને જોઈને, ડોસી પોતાના ખોખરા અવાજથી બોલી; “મારે ઘેર તે સિપાઈ શો ? તમે કેમ આવ્યા છો ? અમે કાંઈ કોઈનો વાંક ગુનહો કર્યો છે ?” પણ એટલામાં જ પેલા મુગલ સિપાઈએ એની છેક પાસે જઈ, ડોસીજ સાંભળે એવું કાંઈ કહ્યું, કે તરત ડોસી ચુપ થઈ જઈ, દરવાજા ખુલ્લો મૂકી, આઘી ખસીને ઉભી રહી, કે બંને જણ અંદર દાખલ થયા. ડોસીએ પાછાં પોતાનાં બારણાં બંધ કરી લીધાં. સિપાઈએ ડોસીને પૂછ્યું; “જેઠમલ્લ ક્યાં છે ?” ડોસી બોલી, “કાંઈક કામે ગયો છે તો ખરો.” એટલે

સિપાઈએ ડોસીને, “બારણા પાસે જઈને બેસો તથા કોઈને પણ અંદર આવવા દેશો નહિ, અમારે અહીં જરા કામ છે તે બેઠા છીએ, માટે તમે ત્યાં જઈને બેસો;” એમ કહ્યું, એટલે ડોસી મા તો તરત જ ઉડીને બારણા આગળ જઈને બેઠાં, અને પેલા બે જણા છેક અંદરના ભાગમાં જઈને બેઠા. કેટલીક વારે સિપાઈએ ફરીને કહ્યું, “સાંઈ મહારાજ ! હવે આપને જે કાંઈ વાત કરવી હોય તે મુખે કરો. ઇંદિરા કેવા સંકટમાં છે અને તેને કેવી રીતે છોડવી લાવવી, તે હવે મને આપ કૃપા કરીને કહો. હું એને માટે મારો પ્રાણ પણ આપવાને તૈયાર છું.”

ફરી જરા હસીને બોલ્યા; “બેટા દુર્ગાદાસ, તારા શિવાય બીજા પણ એક માણસ છે, જે એને માટે એક તો શું પણ હજારો પ્રાણ આપવા તૈયાર છે. તમે બે ભાઈ બહેન, તમારી અપ્રતીમ સ્વામી ભક્તિથી તેની આંખો ઉઘાડી આપી છે. તેને હવે ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, પોતાના આખા આયુષ્યમાં તેણે નીચ અને અધોર કર્મ શિવાય બીજું કાંઈ જ કર્યું નથી. તેને હવે અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે અને પોતાનાં કૃતકર્મના પરિમાર્જન માટે દૃઢ નિષ્ઠા તમારામાં જ સ્થાપી છે. આગળ તેણે તમારો ગમે તેટલો છળ કર્યો, ગમે તેવું અધમ વર્તન તમારી સાથે ચલાવ્યું, તોપણ તે બધાંનું વિસ્મરણ કરી તમે હવે એને તમારાથી દૂર કરશો નહિ. એનો પશ્ચાત્તાપ તે બોટો પશ્ચાત્તાપ નથી, એના મનમાં તમારા પ્રતિની ઉદ્દભવેલી ભક્તિ તે બોટી ભક્તિ નથી, કેવળ જ શુદ્ધ અને સાચી છે !” આટલું બોલતાં સાંઈ ત્યાંથી ઉડી ગયો. દુર્ગાદાસ તેના સામું જ જોઈ રહ્યો હતો. સાંઈના બોલવાથી દુર્ગાદાસને પધારે શંકા પડવા લાગી, પણ એટલામાં ફરી, પોતાના માથા ઉપરનો જટાભાર તથા કૃત્રિમ ડાઠીને વેગળી મૂકી દીધી કે તરત તેનું ખરું સ્વરૂપ બહાઈ આવ્યું. નયનપાળને જોતાં જ દુર્ગાદાસ એકાએક આશ્ચર્ય ચકિત બની ગયો. આમાં ખરું શું, તે એને સમજાયું નહિ. જે આપણો કટો શત્રુ, જેણે આપણો તથા આપણી બહેનનો આજ સુધી કેવળ નીચ વૃત્તિથી જ છળ કર્યો, તેજ નયનપાળ આજ આમ એકાએક આપણો મિત્ર બને એ દુર્ગાદાસને શક્ય પણ કેમ લાગે ? પણ નયનપાળ દુર્ગાદાસના પગ ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યો—“દુર્ગાદાસજી ! હવે મારે માટે કશી પણ શંકા રાખશો નહિ. આવી શંકાઓ કહાડવામાં વખત ગાળવા કરતાં હમણાં જેમ બને તેમ ઇંદિરાને છોડવા જવું જોઈએ, એ બિચારીનું ત્યાં શું થવું હશે તે કહી શકાતું નથી. દુષ્ટ રોશનઆરા ઇંદિરાને ભાતમાં ચલાવી લેવા બેઠી છે, પણ એને ખબર નથી કે ઇંદિરાની બહારે ચડનાર કેટલા છે ? હું તો ગમે તે પ્રકારે એને છોડવા

જ્યારે હોતો જ-એના સર્વ પ્રપંચને તોડી પાડવા હું જ એકલો બસ હોતો. શી રીતે એના પ્રપંચને તોડી શકત તે આ વખતે કહેવા માગતો નથી. પણ હવે જ્યારે તું પણ મળી ગયો એટલે આપણને, કાંઈજ અશક્ય રહ્યું નહિ. ભિતમાં ચણી લેવાનું કામ જે ગુલામને સોંપવામાં આવ્યું છે, તેને તો મેં ક્યારેનાએ મારી મૂકીમાં જકડી લીધો છે. પણ હવે આપણે કલાકેકમાં કડીયાનો વેશ લઈ જનાનખાનામાં જવું જોઈએ. ફરકશાહે મને દરવાજામાં જ મળવાનું કહ્યું છે. કાદાળી, પાવડો, લેલોં, વિગેરે કડીયાનાં હથીયારની જ માત્ર જરૂર છે, માટે ચાલ, ગમે ત્યાંથી તે તો પેદા કરી લઈશું.”

આમ જો જણાનું બોલવું ચાલે છે એટલામાં જોઈમલ્લ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જે જે હથીયારોની જરૂર હતી, તે બધાં દુર્ગાદાસે જોઈમલ્લને કહી સંભળાવ્યાં. આણી આપવાનું કહ્યું કરી જોઈમલ્લ તે હથીયારો લાવવા માટે તુરત નીકળી પડ્યો. તે પાછો આવે ત્યાંસૂધીમાં દુર્ગાદાસે પણ બાદશાહની નજર કેદમાંથી એક દરોગાને છેતરી, પેહેરેગીરનો વેશ લઈ કેવી રીતે પોતે છુટી આવ્યો તે બધી હકીકત નયનપાળને કહી.

દુર્ગાદાસ બોલ્યો; “બાદશાહે મારા ઉપર જે દરોગા નીમ્યા હતા. તેમાંનો એક પોતાનાં કપડાં ઉતારી નહાવા માટે ગયો, એટલે બીજો જે ત્યાં ફરતો હોતો તેને જરા ચાદમું રત્ન દેખાડી, પેલા નહાવા ગયેલા સિપાઈનાં લુગડાં પહેરી આપણે તો તેની નજર ચૂકાવી રવાના થઈ ગયા. સીપાઈનો વેશ અને હથીયાર પણ રાખેલાં હોવાથી, સર્વે જણાએ મને તો પહેરેગીર જ જાણી, બીલકુલ ટોક્યો સુદ્ધાં નહિ, એટલે મેં માફ કામ સિદ્ધ કરી લીધું.”

આ બીના સાંભળી નયનપાળે તેના સાહસની પ્રસંશા કરી અને બોલ્યો; “સાબાશ ! સાબાશ ! દુર્ગાદાસ ! હું કેટલો હતભાગ્ય કે તમારા જેવા પવિત્ર ચરિત્રવાન સાથે વિના કારણ વેર બાંધી, પોતાના કુળને કલંકિત કર્યું ? ખેર, થવાનું તે થઈ ગયું, હવે ગઈ વાતનો પસ્તાવો કરવાથી ફળ શું ? પણ હું કહું છું, તેમ જો આગળ મારાથી કામ બની આવ્યાં તો મારી વૃત્તિની નિર્મળતા તમને જણાઈ આવશે.” એટલામાં જોઈમલ્લ જોઈમલ્લ હથીયારો લઈને આવી પહોંચ્યો. બન્ને જણાએ પોતાનો પોશાક ઉતારી મૂકી દીધો. ખાસ જરૂર પડે તેવાં શસ્ત્રો આમ તેમ શરીર ઉપર ધારણ કરી લઈ, ઉપરથી પ્રાટેલાં અને કડીયાના વેશને લાયક કપડાં પહેરી લઈ, હાથમાં પાવડો, કાદાળો વિગેરે કડીયાનાં હથીયારો લઈ, બેઉ મિત્રો ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. નયનપાળે પોતાની કૃત્રિમ જટા

તથા ડાઢી મૂછ કાયમ રાખ્યાં હતાં, કારણ તેણે પ્રકીરના વેશમાં ફરક-
શાહને કહ્યું હતું કે, હું જ કડીયાનો વેશ લઇને આવું છું. બંને મિત્રો
ચાતો કરતા કરતા થોડી વારે ફરકશાહ સાથે નક્કી કરેલી જગ્યાએ
જઈને ઉભા રહ્યા. થોડી વારમાં ફરકશાહ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.
તેણે બેઠે કડીયાને અંદર લઈ જઈ એક એકાન્ત જગ્યાએ બેસાડ્યા.
અંદર જતાં જ કડીયાના વેશવાળો પ્રકીર નયનપાળ બોલ્યો; “બેટા ફરક-
શાહ! જો! અમારા પ્રકીર લોકોને પણ પરોપણર માટે કેવા કેવા વેશ લેવા
પડે છે? નહિ તો અમે પ્રકીર, સાંઈ, અમારે કડીયાનો વેશ લેવાની
જરૂર પણ શી? પણ એ તો તારે માટે, તેમ પેલી ખીચારી ગરીબ
ગાયનું ખુન થઈ તારો પ્રાણુધાત થાય, એટલા માટે જ અમારે પણ
આમ કરવું પડ્યું છે.” ફરકશાહ તેમને ચુપ બેસવાનો ઇશારો કરી,
વખત પડે અંદર લઈ જવાનું કહી, ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ બે જણા અહિં ઘડીઓ ગણતા બેઠા હો, એટલે આશરે ઘડી
દોઢેકમાં ફરકશાહ તેમને અંદર તેડી લઈ જવા આવ્યો. પ્રથમ તો
બંનેની આંખો ઉપર પાટો બાંધી લેવા ફરકશાહે જણાવ્યું ને પોતાની
સાથે એક કાળો રૂમાલ આણ્યો હતો તે વડે તેમની આંખો બાંધી. પહેલાં
દુર્ગાદાસની આંખો બાંધીને પછી નયનપાળની પાસે ગયો; એટલે ધીરે
રહીને નયનપાળે તેને પોતાની આંખો મજબુત બાંધવી નહિ એમ સમજાવી
દીધો. ફરકશાહે; “હમણાં તો બાંધવી પડશે, પછી તમે તમારી મેળે
ધીરે ધીરે સરકાવી નાંખજો,” એમ કહી તેની આંખો પણ બાંધી.
બંનેની આંખો પાટા બાંધી ફરકશાહ જાણે આંધળાનો નાયક હોય
તેમ તેમને દોરીને અંદર લઈ જવા લાગ્યો, ફરકશાહ તેમને એવા
વાંકાચુંકા ફેરવતો ફેરવતો લઈ ચાલ્યો કે, રોશનઆરાના મહેલમાં
કયે ઠેકાણે, ક્યાં, કઈ દિશામાં, અને કઈ ઓરડીમાં લઈ જાય છે,
તેની તેમને જરાએ ખબર પડે જ નહીં. જતે જતે તેમને એમ પણ
થવા લાગ્યું કે, આપણે આમ ફરકશાહના ભરોંસા ઉપર જ ચાલ્યા જ-
ઈએ છીએ તે ઠીક નથી કરતા; તે વખતે કાંઈ ખાડામાં જ લઈ જઈને
નાંખી દે કે કોઈ મોટા સંકટમાં હડસેલી મુકે, તો શું કરવું? એવી શંકાઓથી
તેમનું મન અંદરથી કંપતુ પણ હતું. પણ આટલે સૂધી હીંમત બીડીને આવ્યા
પછી પાછા ફરવું તે પણ ઠીક નહિ, એમ ધારી બંને ચાલતા હતા. એટલામાં
ફરકશાહે તેમને એક ઠેકાણે આણી ઉભા રાખ્યા અને આંખોના પાટા
છોડી લીધા. આંખો ઉપરનો પાટો ખસતાં જુવે છે તો તેઓ એક દસ
હાથ લાંબી પહોળી ઓરડીમાં આવ્યા હોય એમ લાગ્યું. ચારે તરફ
જેતાં તે ત્રણ મિત્રો શિવાય બીજા કોઈ જ ત્યાં જણાતું નહોતું. ફરકશાહે

તેમને જાણેની ભીંત દેખાડી કહ્યું કે, “આને ખોદી નાંખે; ભીંત બધી બાડી છે. એક માણસ અંદર ઉભું રહી શકે અને તેના ઉપર ધારી રીતે ચણતર આવી શકે એટલી ખોદવાની છે.” ફરકશાહે આ હુકમ તેઓને સંભળાવતો હતો એટલામાં પાછળથી છાનીમાની રેશનખારા બેગમ ત્યાં આવી, અને આ બે કડીયાને ધારી ધારીને જોવા લાગી. આ કાંઈ લુચ્ચા તો નથીને, આવી શંકાથી તેમને તપાસી તપાસીને જોવા લાગી. એની દૃષ્ટિમાં એટલી બધી દીર્ઘદર્શિતા લાગતી હતી કે જાણે એની દૃષ્ટિ તેઓની છાતી ચીરી અંદર પેસી તેમનો લાવાર્થ જાણી લેતી હોયની, એમ જ એ બે જણાને થવા લાગ્યું. પણ એને શંકા આવવા સરખું કાંઈ જ કારણ ન જણાતાં ફરકશાહના જેવો પોતે પણ હુકમ ફરમાવી, કામ કેટલે સુધી આવ્યું છે, એ પછીથી જોવા આવવાનું કહી, બેગમ ફરકશાહને લઈને ત્યાંથી ચાલી ગઈ. આ બે જણા હવે ભીંત ખોદવાના કામમાં મચી ગયા. ફરકશાહના કહેવા પ્રમાણે તેમણે ધણીક ભીંત ઢેરી કહાડી; છતાં પણ હજી કોતરતા જ હતા. તેમના મનમાં એમ હતું કે ભીંત કોરતે કોરતે ખીજી બાજુથી ખુલ્લી કરી મૂકવી. પણ તેમ કરવાથી કાંઈ લાભ નહોતો, કારણ તેમ કરવાથી વખતે પોતાનો હેતુ ખુલ્લો પડી જઈ પોતે જ વિટંબણામાં આવી પડવા તેમને ધાસ્તી લાગી. આ વિચારથી તેમણે એક ખુણે જ માત્ર જરા સરખું આરપાર બાકાઈ પાડ્યું. તેમ કરવાનો હેતુ એટલો જ કે પેલી બાજુ ક્યાં પડે છે તથા ત્યાં કાણ કાણ છે? તે જણાઈ આવે. આ પ્રમાણે ખોદતે ખોદતે તેમણે એટલું મોટું બાકાઈ પાડ્યું કે, તેમાં ડોકું ધાલીને જોઈ શકાય. તે બાકામાં ડોકું ધાલી જોતાં જ નયનપાળના મ્હોંમાંથી એક આનંદોદ્ગાર નીકળી ગયો, અને બધી પોતાના મિત્ર દુર્ગાદાસના કાન સરસો જઈ તેને કાંઈ કહ્યું.

થોડી વારમાં ફરકશાહ અને બેગમ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને કામ જોતાં ખોદેલું બસ છે એમ જણાવી, વધારે ખોદવાનું બંધ રખાવ્યું અને બેગમ ચણી લેવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર રાખવા વરદી આપીને પછી ફરકશાહને ત્યાં મૂકીને ચાલી ગઈ. આ લાગ સાંધી લઈ સાંધએ ફરકશાહના કાનમાં કેટલીક વાત કરી લીધી, જેનો જવાબ બોળએ પોતાનું ડોકું ધુણાવીને દીધો. થોડી જ વારમાં પ્રેતવત્ ઉચકેલી ઇંદિરાને બે ગુલામો ત્યાં લાવ્યા. આ જોતાં જ નયનપાળ તથા દુર્ગાદાસને શું થયું હશે? તે વાંચનારને જ જોવાનું છે. આ બે મિત્રો ઇંદિરાની આવી સ્થિતિ જોવા છતાં પણ કાંઈ જ બોલ્યા નહિ. પાછળથી બેગમ પણ આવી જેને બેગમ શા હુકમ આપે છે તે જાણી લેવા ફરકશાહ પાસે જઈ કાન ધરીને

ઉભો રહ્યો. બેગમ શાશંક મુદ્રાથી નયનપાળ તરફ જોઈને બોલી, “હવે આ બે જણાનું અહિં કાંઈ કામ નથી. એકને જ રાખો, અને પેલા ડાઠી-વાળાને બહાર મોકલી દો.”

હુકમ થવાની જ વાર, તરત ફરકશાહ, સાંઈને ત્યાંથી બહાર લઈ ગયો.

આણી તરફ બેગમે ઇંદિરાને ઉંચકી પેલા ભીંતના કાતરેલા ભાગમાં ગોઠવી દેવા ગુલામોને હુકમ કર્યો. ગુલામો જેવ્ય ઇંદિરાને લઈને ભગદાળામાં પુરવા જાય છે કે, તરત ઇંદિરાએ એક કારમી ચીસ પાડી. બહેનની ચીસ સાંભળતાં જ દુર્ગાદાસને પોતે લીધેલા વેશનું ભાન ન રહેતાં, તે એકદમ પેલા ગુલામો ઉપર ધસી ગયો.

આ જોઈ બેગમ તો આશ્ચર્ય ચક્રિત બની દરવાજામાં જ ઉભી ઉભી જોઈ રહી.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

લાઈબ્રેરી બંને.

દુર્ગાદાસ ધણો જ વિચારવંત હતો, પણ બહેનની આ અવસ્થા જોઈ પોતાનું મન કબજે રાખી શક્યો નહિ. પોતાના દેખતાં આ દીન અબળાને ઇવતી જ ભીંતમાં ચણી લે છે, એવું જોઈ કયા લાઈના મનમાં કોઈ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે? પોતે અને નયનપાળે કાંઈક એત કરી ઇંદિરાને છોડવવી એમ ઠરાવ્યું હતું ખરું, પણ તેમનો ધારેલો એત નિવલ્લ પાર પડશે જ એ કેમ કહેવાય? કદાચ પાર પડ્યો એમ ધારીએ તો પણ પોતાની ધારણાનો પૂરો અમલ કરી શકતાં સૂંધી ઇંદિરા આ ભગદાળામાં ઇવતી રહી શકશે એમ પણ શાથી કહેવાય? આવી એક પછી એક એમ અનેક વિચાર મનમાં આવતાં તેને લાગ્યું કે, આપણી ધારણા પાર પડવી કઢીલુ છે. ઇંદિરા આપણા હાથમાંથી જશે એમ જ હવે તેને થઈ ગયું હતું, અને તેમ જાણીને જ તે વર્તેતો હતો. દુર્ગાદાસને લાગ્યું કે બીજાને એકે ઉપાય હવે શક્ય નથી, માટે જ તે નયનપાળની ધારણા માન્ય કરી તેની સાથે આવ્યો હતો. તેમાં પણ ખરે વખતે નયનપાળ એકાએક ચાલ્યો ગયો, એ તેને ધણું જ ચમત્કારિક લાગ્યું. તેને શંકા થઈ કે, નયનપાળે આપણને વિશ્વાસઘાત તો નથી કર્યો? હું જ બેગમના સપાટામાં સપડાઈ જાઉં એવા હેતુથી તો મને આણ્યો નહિ હોય? બરાબર, એમ ન હોય તો મને એકલાને અહિં મૂકી એ કેમ ચાલ્યો જાય?

એ મને ફાસલાવીને અહિં લાવે અને પછી ઐગમ મને જ. અહિંથી રવાના કરી દે એવો જ એનો પ્રર્થન હશે. આ વિચાર દુર્ગાદાસના મનમાં આવ્યો અને તેને ખાત્રી થઇ જવાથી દુર્ગાદાસનું મન ગભરાવા લાગ્યું. “નયનપાળે ખાસ દો જ કર્યો, આપણા ઉપર વેર વાળ્યું, લાઇબ્રેન બંનેને પોતાના પેચમાં લઇ લીધાં. અમને બંનેને ફસાવી પંજમાં લેવા માટે જ એણે ઐગમને સમજાવી હોવી જોઇએ, નહિ તો આમ થાય જ કેમ?” આવા વિચારની એક સરખી શ્રેણી હવે એના મનમાં ચાલવા માંડી. માણસ બીજાના દોષ જ જોવા એસે છે ત્યારે તેને એક પછી એક દોષ જ જણાય છે. એમ જ દુર્ગાદાસને હવે થયું. નયનપાળની દરેક કૃતિ દુર્ગાદાસને દોષમય જણાવા લાગી. તેને જણાયું કે, “આ વખતે આપણે ગમે તે કરીશું તોપણ આપણું કાંઇ જ ચાલવાનું નથી. આપણે અત્યારે તો અહીં કેવળ અનાથ જ બની ગયા છીએ.” એમ સર્વ નિરાશાના વિચારોથી ગભરાઇ ગયેલા દુર્ગાદાસના મગજમાં હવે એક પણ સાવધાનતાનો વિચાર પેસી શક્યો નહિ. આ વખતે કાંઇ પણ મોટું સાહસ આપણે નહિ કરીએ તો, લાઇબ્રેન બંનેને જીવવાની આશા જ નથી. બે જણાને જીવતાં જ સમાધિ લેવી પડવાની છે.” આવી જ્યારે દુર્ગાદાસને ખાત્રી થઇ ચુકી ત્યારે જ તેણે પેલા ગુલામો ઉપર ધસારો કર્યો. એક ગુલામને તો એણે પાછો ખેંચી કહડયો જ. પાસેના જ પારણામાં ઉભેલી ઐગમ આ ચમત્કાર જોઇને સજ્જડ જ બની ગઇ. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, આપણે આપણાં માણસોને લઇને એક ખુણે જઇ કામ કરીએ છીએ, તેમાં વળી આ એક મજૂર આપણા માણસપર ચડી આવી, આપણો લક્ષ છીનવી લેનાર કોણ? આંખમાં ધૂળ નાખી વાધનો શિકાર લઇ જવા પ્રયત્ન કરનાર વાંદરાને જોઇ જેમ વાધ ખીજવાઇ જાય, તેમ જ ઐગમ આ વખતે ચીડાઇ ગઇ હતી.

ઐગમે રીસમાં આવી જઇ ભુમ પાડી કે તરત જ પાંચ દશ ખોળ દોડી આવ્યા, એટલે પછી શું પૂછવું? ગમે તેટલો વીર પુરૂષ હોય, પણ પાંચ દશ જણાની તલવાર તેના ઉપર ચાલતી હોય તો તે બિચારો શું કરી શકે? દુર્ગાદાસની પણ તેવી જ વલે થઇ. દુર્ગાદાસે પોતાનાથી બને તેટલું જોર તો માર્યું, પણ એકનું ઓસડ બે. સામા સામા બે ચાર હાથ ચાલ્યા ન ચાલ્યા કે તરત દુર્ગાદાસ પકડાઇ ગયો. ઈંદિરા તો અત્યાર સુધી છેક શબ્દવત્ પડેલી હતી. પકડાયેલો માણસ કોણ છે? શા માટે આવ્યો છે? વગેરે તપાસની પંચાતમાં ન પડતાં તેને પણ પેલી લોંડીની સાથે જ ભીંતમાં પુરી લેવાનો હુકમ કરી દીધો. ઐગમનો ગુસ્સો અને હુકમ

વિલક્ષણ જ હતો. એક વખત હુકમ થઇ ગયો કે પછી કોની મગદૂર છે કે તેની અમાન્યતા કરી શકે? હુકમનું ફરમાન કરવા ફરકશાહને પાસે બોલાવી, તેને પૂછવા લાગી કે, ‘આ કોણ છે? અને આવી દગલખાજી એ શી રીતે કરવા પામ્યો?’ ફરકશાહ તો બિચારો થરથર કંપવા જ લાગ્યો. જવાબ શું દેવો તે કાંઇ તેને સુઝે નહિ. એટલામાં એક વિલક્ષણ ચમત્કાર થયો કે જેથી ફરકશાહ પરનો બેગમનો તમામ ગુસ્સો ઉતરી ગયો, અને બિચારો મોતના મ્હોંમાંથી બચ્યો. નહિ તો એની પણ એજ વલે થવાની હતી. ફરકશાહના નશીબે જોર કર્યું. દુર્ગાદાસને લંકાવી, પેલા ગુલામો તેને પકડી બેગમની પાસે લઇ ગયા. રોશનઆરાની નજર ધણી જ તીક્ષ્ણ હતી, એટલે જોતામાં જ તેણે દુર્ગાદાસને ઓળખી કાઢ્યો. છોટુસિંહ આમ પોતાની મેળે જ આપણા પંજમાં આવી પડેલો જોઇ, બેગમને તો એકદમ હર્ષ સન્નિપાત જ થઇ ગયો. વાંચનારને ખબર છે કે, દુર્ગાદાસ ઉર્ફે છોટુસિંહના ઉપર બેગમને કેટલી બધી રીસ હતી એટલે પોતાના ભક્તને હાથમાં આવેલો જોઇ, બેગમ તો હરખની મારી નાચવા અને ફૂંદવા જ લાગી ગઇ. બેગમને એમ જ થયું કે ફરકશાહે એને આપણા સપાટામાં લાવવા માટે જ આણ્યો હશે, તેથી તે ડહવા લાગી; “અરે ફરકશાહ! વાહ, વાહ! તં પણ શું યુક્તિ કરી છે? હું અમથી જ તારા ઉપર ગુસ્સે થઇ. બંને ભાઇબહેનને એક જ ઠંકાણે પુરી લેવા માટે જ તે આ ઘાટ ઉતાર્યો, હોય-એમ લાગે છે. સાબાશ, તારી કળાને? તું હવે એવું કર કે એ હવે જીવતો રહેવા પામે નહિ. અહીંથી જ બીજા કોઇ મજુરોને બોલાવી ભીંતની ડાટને મોટી કરાવી લે, એટલે ફીક પડશે, બેયને એકજ ઠંકાણે ચણી લઇશું. પછી ભલે એ બે જણાં એક જગ્યાએ બેસી બાદશાહની વિરુદ્ધ ગમે તેટલાં રીતુર ઉઠાવે. અસ, એ તો એજ હવે, સમજ્યોને?”

ફરકશાહને પોતાની નિર્દોષવૃત્તિ જણાવવાનો આ લાગ ફીક મળ્યો. તે બોલ્યો, “હા, માલીક! મેં એને ઓળખીને જ અહિં આણ્યો હતો. આપને જે પ્રિયકર તે જ હું કરીશ. આપની તખ્તીયતને જે પસંદ પડશે તેવું જ કામ મારે હાથે હમ્મેશાં થાય છે.” ફરકશાહના કૃત્ય માટે તેને જાણે ધનામ આપતી હોય તેમ તેના સામું બેગમે જરા સ્મિત કર્યું; એટલે ફરકશાહ તો ખુલાઇને ફાળકો બની ગયો. ભીંતને તાગડતોળ વધારે બોદાવવાનો હુકમ કરી, ફરી બીજી કોઇ આવી જ ગફલત ન થાય એટલા માટે બેગમ પોતે જાતે ત્યાં બેઠી. ભીંત ફેડવાનું કામ ચાલવા લાગ્યું.

ઇંદિરા પ્રથમ તો કેટલીક વાર સૂધી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહી હતી; પણ આવી અવસ્થામાં તે ક્યાં સૂધી રહે? કેટલીક વારે જાગી ઉઠી અને આમ

જેમ જેવા લગ્ની, તે પોતાના લાઇ દુર્ગાદાસને પોતાની પાસે ઉમેલો
 જોયો. લાઇને એળખતાં જ ઉડીને ઉભી થઇ અને એકદમ તેને ગળે
 વળગી પડે છે એટલામાં જ એમમ વચ્ચે આવી બેઠીને છુટાં પાડી બોલી;
 “રખો, રખો, થોડી વારમાં જ બેઠીને ચીરકાળ માટે ગળે વળગીને જ
 બેસવાનું મળશે, શા માટે આધરાં થઇ નજો છો?” એમમ આ શબ્દો
 એવા ક્રોધે અવાજથી બોલી કે ઇંદિરાનું તો હૃદય કંપવા જ લાગ્યું. તેને
 કશુંજ જ્ઞાન મેળવતું કે આ બધું શું છે. જરાતરા ખખર હશે, તો પણ આ
 વખતે તે બધું જ ભૂલી ગઇ હતી. એમમની જીભ તો એક સરખી ચાલી જ
 રહી હતી. એમમનો દરેક શબ્દ દુર્ગાદાસને વળખાત જેવો જ લાગતો
 હતો. પણ નિરૂપાય! ગુલામોએ એને ખુબજ જકડીને પકડ્યો હતો.
 હવે એમાંથી છુટવાની આશા શાની? એને મનમાં થવા લાગ્યું કે નેય-
 નપાલે વેર લેવા માટે જ આ સર્વ યુક્તિ ગોઠવી રાખી હોવી જોઇએ.
 હું આટલો બધો શાણો કહેવરાવતાં છતાં કોણ જાણે શાએ દુષ્ટયોગથી
 એના કંદમાં પ્રસાદ ગયો. આવા વિચારોએ દુર્ગાદાસનું મન તદ્દન
 વિહ્વળ બની ગયું. ફરી પાછી વિચાર શ્રેણી ચાલી. “હવે તો જે બન-
 વાનું તે બનવા જ દો, મરવું તો એક જ વખત છેને? આજ સૂધી જે
 બહેને મારા ઉપર એક નિઃશયી પ્રેમ રાખ્યો છે, તેની જ સાથે હું પણ
 મૃત્યુને માફે બલિ આપું એ કાંઈ જેવું તેવું સદ્ભાગ્ય ગણાય?” એમ
 મનમાં બોલતો જતો ને દુર્ગાદાસ પોતાની બહેનના સામું જોતો હતો. આખરે
 તેણે બહેનને મોટેથી જ બોલીને સમજાવી દીધું કે, આપણે ક્યાં આવી
 પડ્યા છીએ અને શા સ્થિતિમાં છીએ. પણ તે સાંભળતાં ઇંદિરા તો
 બહાવરી બની ગઇ. પણ તે ગિચારીનુંએ શું ચાલે? ઇંદિરાને હવે સજ્જડ
 ધારતી લાગી ગઇ કે, પોતે કોઇ કાચા પોચાના હાથમાં આવી પડેલી
 નથી. પણ આવે વખતે શો ઉપાય ચાલે? માટે જે થાય તે જોયા જ
 કરવું એમ મન વાળ્યું. મનને જ ઉદ્દેગ આપવા શિવાય એના હાથમાં હવે
 બીજું શું રહ્યું હતું નહિ.

સાંજ પડવા આવી હતી, એટલે તે એકાન્ત ઓરડીમાં તો ધણું
 અંધારું પડવા લાગ્યું. નાના જરા જેટલા ઝાંખા દિવાના પ્રકાશથી ભીંત
 દ્રોણાનું કામ ચાલતું હતું, એમમ પણ ત્યાં કચારની બેસી જ રહી હતી.
 એકાદ દુષ્ટ વાઘણ પોતાના પંજમાં સપડાયલા શિકારને એકદમ મારી
 ન નાંખતાં તેને હસાવી ખીજવી રાણી રાણીને મારતી હોય તેમ એમમ
 આ વખતે કરતી હતી. એક જણાં તરફ એમમ કૂર દૃષ્ટિથી જોઇ જ
 રહી હતી. ભીંત જ્યારે આખરે જોઇએ તેટલી કોરાઇ રહી ત્યારે ખાદ-
 વાનું કામ અંધ કરાવી, એમમ ત્યાંથી ઉડી, હાથ અફાળતી અને બરાડા

બોલી ઉઠી, “ચાલો, ઉંચકો આ એ જળાએને, અને પુરી થો તેમને ભીંતમાં ! એ ત્રણ જળા એમને ખુબ જાલીને ઉભા રહો, અને બાકીના ચણવા મંડી પડો.”

એગમના મ્હોંમાંથી હુકમ મળવાની વાર હતી. હુકમ થતાં જ પહેલાં તો ઇંદિરાને ઉંચકી, પણ એટલામાં એગમને કાંઈક થઈ આવ્યું હોય તેમ બોલી, “હમણાં એ છોકરીને રહેવા દો ! પહેલાં આ હરામખોરને જ ઉઠાવો.” હુકમ થતાં જ ઇંદિરાને પડતી મૂકી, સીદી ગુલામોએ દુર્ગાદાસને ઉઠાવ્યો. દુર્ગાદાસે તરફડીઆં તો માર્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. ગુલામોએ તેને મજબૂત પકડી, ઉઠાવી અંદર ગોઠવી દીધો. ત્યારબાદ બીજા એક ગુલામે ઇંદિરાને ઉઠાવી દુર્ગાદાસની જોડે જ ગોઠવી દીધી. અને જળા ગોઠવાઈ ગયાં કે તરત જ ભીંત પુરવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું.

આ વખતે ઇંદિરાએ જે ચીસ પાડી તે ખરેખર દુઃસ્મનનાં હૃદયને પણ પીગળાવી નાંખે. પણ ફૂર રોશનઆરાના મનપર કાંઈ જ અસર થઈ હોય એમ જણાયું નહિ.

—:O:—

પ્રકરણ ૪૩ મું.

નદીમાંથી.

તે ચીસ સાંભળીને એકાદા હિંસક પેશુને પણ કંપારી છુટી પોતાના શિકારને છોડી દેવાનું મન થાય, અથવા છોડી પણ દે, અથવા તેને રીખીરીખીને મારવાનું મન છતાં પણ તેમ ન જ કરે; એકાદી ફૂર વાઘણ પણ પોતાના પંઝામાં આવી પડેલી હરણીને ધડીવારતો નીચી મુંડીએ દયાની નજરથી જોઈ રહે. પણ આ માનવ-વાઘણ-એગમ-ને પોતાના બલિની જરા પણ દયા આવી હોય એમ લાગ્યું નહિ. ઇંદિરાની ચીસ સાંભળી અટકે તો શાની જ, પણ ઉલટી પેલા ગુલામોને તેના ઉપર ઝપાટાબંધ માટી નાંખી પુરી દેવાની તાકીદ કરી. તારૂણ્યમાં જ્યારે માણસ પોતાના પરાક્રમોથી કાંઈને કાંઈ કરી, પોતાના અમ્લાન પ્રભાવથી આ જગતમાં પ્રકાશ પાડવા શક્તિમાન થયો હોય, અથવા ધન અને યશની પ્રાપ્તિથી પોતાના ધર્મિસત અર્થને સાધતો હોય, અથવા તો યશ કે અપયશની બીજકુલ દરકાર પણ ન રાખતાં, જગતનાં કાર્યોને પોતાનું કર્તવ્ય સમજી કર્યે જતો હોય, તેવા વખતમાં મૃત્યુ અને તે પણ આવી ફૂર રીતે, ભીંતમાં નિર્ણવ પદાર્થની પેઠે જીવતાં જ ચણાઈ જઈને થવું, વળી તેપણ એક દુષ્ટ સ્ત્રીના દ્રેપને લીધે જ ! એ વિચાર જ કેટલો ત્રાસ

એવું છે? આ કુટુંબની સર્વ પ્રપંચમાળ બગાડી નાંખી તેના પંડ...
 છુટી જવું, એનાથી ખીન્નું દુસ્તર અને બંધકર શું હોય? દુર્ગાદાસ
 મોટા પરાક્રમી અને વિચારવાન તથા સાહસિક હતો, પણ એક વખત
 આવી સપડામણમાં આવી ગયો, એટલે તે પણ શું કરી શકે? પોતાની
 અનાથ બહેનની આ દશા જોઈ, તેને કેવા વિચાર આવતા હશે, તેની
 કદપના કરવી પણ અશક્ય છે, તો પછી વર્ણવી શકવું કેટલું દુર્ઘટ હોય?
 તે પરાક્રમી છતાં પણ હતવીર્ય બની ગયો હતો, વિચારવંત છતાં પણ
 અત્યારે વિચારહત બુદ્ધિવાળો થઈ ગયો હતો. સાધારણ રીતે જે પ્રસંગ
 સાંભળવો તેને અશક્ય હતો, તે જ્યારે આજ નજરે નજર જોવા
 લાગ્યો ત્યારે તેની કેવી અવસ્થા થઈ હશે? બહેનને સહજ આશ્વાસન
 આપવું પણ અત્યારે અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. જ્યારે આણી તરફ તો
 દરેકપણે ચલુતરની એકેક ઈંટ ગોઠવાતી જ ચાલી.

* * * * *

આ અત્યંત નિર્દય અને ક્રૂર પ્રસંગ વાંચનારને વધારે વખત દેખા-
 ડવો, હું ઠીક સમજતો નથી, જે બનાવ જોતાં જ મનને કંપારી છૂટે,
 તથા જેનો પ્રતિકાર આપણાથી કાંઈ જ થઈ શકે નહિ, તેવા પ્રસંગને
 જોતા એસવું એમાં અર્થ પણ શો? માટે તે પ્રસંગને મૂકી દઈ, પ્રિય
 વાંચનાર, તારું લક્ષ બીજું જ બાળુ તરફ લઈ જવાની રજા લઉં છું.

જનનાખાનાની પાછલી બાજુમાં યમુના નદી પોતાના વિસ્તૃત પ્રવા-
 હને ચલાવ્યા કરતી હતી. જનનાખાનામાં વસનાર સ્ત્રીમંડળ, જેને માત્ર
 રંગમહેલમાંથી શયનગૃહ અને શયનગૃહમાંથી રંગમહેલમાં જ જવા પૂરતી
 છૂટ હતી, તે પોતાની બારીના માત્ર નામના જ ચકના પડદાને પણ
 ધડીવાર ઉંચા કરી, નદીના તટ ઉપરની શોભા નિરખીને પોતાના મનને
 આનંદ આપતી હતી. ચાંદની રાત્રે તો આ તટતી શોભા અપૂર્વ જ જણાતી
 હતી. પણ આજની રાત્રી તેવી ન હતી. આવી અંધારી રાત્રે પણ ત્યાં એક
 નોકા અતિ વેગથી નદીના પ્રવાહમાં ચાલતી હતી, તેના વેગ ઉપરથી
 કહી શકીશું કે, તે કાંઈ ક્રિડાર્થે આમ ચાલતી નહોતી. અંદર
 બેઠેલામાંથી એક જણ, બીજા બધાને કોઈ વખત સાબાશી આપતો, તેમ
 કાંઈ વખત પુષ્પાંજલિ પણ સંભળાવતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે, હોડી જેમ
 બને તેમ જલદીથી લઈ જનારને, ધનામની પણ આશાનો શબ્દ સંભળાવતો
 હતો. તેના શબ્દો, તેની સંત્રસ્ત મુખમુદ્રા, તેમ જ હોડીમાંના માણુ-
 સોનાં હલ્લેસાં ઉપર ઝપાટાબંધ ચાલતા હાથ, એમ જ જણાવી આપતા
 કે પ્રત્યેક ક્ષણ તેને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક મુલ્યવાન છે. જો
 એ માણુસને તે વખતે એક કરતાં અધિક જીવ હોત તો દરેક ક્ષણે

અકેકા જીવ આપતો જઈ, તેને જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં ગયો હોત, એટલી બધી ઉતાવળ અને આતુરતા તેના ખોલવામાં જણાતી હતી. તેમ મ્હોં-પર ચિંતા, આતુરતા, ઉત્કંઠા આદિ વિકારોની રેખાઓ જણાતી હતી. તે જોઈ હોડી ચલાવનારા પણ તેટલી જ ઉતાવળ કરતા હતા, અને “હવે તો જીવ જ આપવાનો બાકી રહ્યો છે. અમારા તરફથી તો કાંઈ જ કસર રહેતી નથી,” એમ કહેતા હતા. પરંતુ હોડીવાળાના બડબડાટને સાંભળવા તેના કાન તૈયાર નહોતા. તેની જીભ તેમને ઉતાવળ કરાવતી હતી. જેમ જેમ હોડીવાળા ઉતાવળથી હડલેસાં મારતા જતા, તેમ તેમ તે પણ તેમને વધારે ને વધારે ધનામ આપવાનું કહેતો હતો, તથા કોઈ વખત પુષ્પાંજલિ પણ સંભળાવતો હતો.

છેવટે મનોવેગથી ચાલનારી તે હોડી એક વિવક્ષિત જગ્યાએ આવી પહોંચતાં જ કિનારા ઉપર લેવાની તેણે તાકીદ કરી. કાંઈ આવતાં જ હોડીમાંનાં દસ પંદર માણસો ખરપટી, પાવડા, કોદાળા વિગેરે હથેલી-યારો હાથમાં લઈ, કિનારાપર ઉતરી પડી ચાલવા લાગ્યા. એક ચોકસ ભીંત પાસે જઈ, પેલા ઉતાવળ કરનારા માણસે એક વખત તો તે ભિંત ઉપર હાથ ફેરવી જોયો. ફેરવતાં ફેરવતાં એક ખૂણાપર કાંઈક છિદ્ર જણાતાં જ તેણે ત્યાં એકદમ ખોદવાનો હુકમ આપ્યો. ખોદતાં જે માણસ મોટાં ચોસલાં કાઢે તે દરેકને એક એક સોના મ્હોર ધનામ આપવાનું તેણે વચન આપ્યું. તેના મનમાં શું હશે? તે તો કોણ જાણે, પણ એટલું તો નક્કિ જ જણાતું હતું કે, તેને દરેક ક્ષણે વાર થઈ ગઈ છે અને વખત-સર આવી શકાયું નથી, પણ હવે શો ઉપાય? એમ વિચાર આવતો હશે. પણ તેવો વિચાર કરીને નિરાશ થઈ ખેસવાનો હવે વખત નહોતો. હવે તો જેટલું બને તેટલું કરી જેવુંજ આવશ્યક હતું, પછી પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સાધ્ય થાઓ કે ના થાઓ. નદીને કિનારે બાંધેલી ભીંત કાંઈ જેવી તેવી તો હોય જ નહિ. તેમાં વળી આ કામ ચોરી છૂપીથી કરવાનું હતું. ભીંતપર કામ કરનારા માણસો પણ જેવા તેવા નહોતા. એ તો ધડાકાબંધ કામ ચલાવતા હતા. પાંચેક પુટ ઉંચી તથા ચારેક પુટ પહોલી ખોદાયા છતાં, ભીંત કાંઈ તેમને દાદ દેતી નહોતી. તો પણ થોડીવારે અંદરથી એક પછી એક પથ્થર કાઢીને ગબડાવવા મંડ્યા. આમ પથરા કાઢવાથી તો કામ તડાકાબંધ ચાલ્યું. જેમ જેમ પથ્થરા નીકળતા ગયા, તેમ તેમ પેલા માણસનું હૃદય હર્ષથી પુલાઈ જતું; અને તેમ તેમ તે ખોદનારાઓને સાબાશી આપ્યો જતો હતો. ખોદતાં ખોદતાં હાથેક ઉંડું બાકું પડ્યું, ત્યારે ભીંતમાંથી કાંઈક અવાજ સંભળાતો હોય, એમ તેને ભાસ થયો. આ ભાસ લાગતાં જ તેણે ખોદ-

વાનું કામ બંધ કરાવ્યું. પોતે જાતે જ પાસે જઈને કાન માંડીને સાંભળવા લાગ્યો અને હાથવતે તે બાકું દાખી જોવા લાગ્યો. પોતે જાતે જ એક બાબત ઉપર કાદાળીનો એક ધા કરી જેતાં તેમાં કિસ્મિત લીલો તાજો મુનો અને માટી જણાયા. આ જેતાં જ તેના મ્હોંમાંથી આનંદાદ્વાર નીકળી ગયો, અને ફરીથી તેણે ખોદવાનું કામ શરૂ કરાવ્યું. મજૂરો એ ચાર કાદાળી મારે કે તરત પેલો બંધ કરાવી પોતે તે બાકી-રામાં હાથ ધાલી તપાસી જુવે. હાથને જે લાગવું જોઈએ તે લાગે કે તરત ખોદાવવાનું કામ ચલાવે. આમ કરતે કરતે કેટલીકવારે તેના હાથને કંઈક લાગ્યું હોય એમ જણાયું; કારણ આ વખતે એના મ્હોંમાંથી આનંદ અને સંતોષનો એક ઉદ્ગાર નીકળ્યો હતો. હવે તો પોતાને હાથે જ તેણે ઇંટા અને પથ્થરા ખસેડવા માંડયા; તેમ સાથેના મજૂરોને પણ તે જ કામે લગાડી દીધા. કેટલીકવારે તેમના હાથમાં એક નાણુસનું પ્રેતવત શરીર આવ્યું. તે આવતાં જ પેલો આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો હોય એમ લાગ્યું. પણ આ વખતે આમ આશ્ચર્ય પામી બેસી રહેવાનો નહોતો. છેવટે આખું પ્રેતવત શરીર પોતાનાં માણુસો પાસે તેણે બહાર કઢાવ્યું, તો તેની સાથે તે પ્રેત શરીરને કંડે વળગેલું એક સ્ત્રીનું પણ તેવું જ મૃતવત શરીર તેમના હાથમાં આવ્યું. પ્રેતવત એટલા માટે કહેવું પડે છે કે, મરણ પછી જે ઈંડક માણુસના શરીરમાં જણાય છે તેટલી તેમાં જણાતી ન હોતી. એ શરીર હાથમાં લાગતાં જ હથીઆરો ત્યાં જ પડતાં મૂકી આ બે જણાને હોડીમાં જલદીથી લઈ જવા તેણે પોતાનાં માણુસોને તાકીદ કરી; અને અમલ પણ તરત થઈ ગયો. બેઉ નિયેષ્ટ શરીરને હોડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા, પોતે જાતે હોડીપર ચઢ્યો, અને આવ્યા હતા તે કરતાં બેવડા વેગથી લઈ જવાનો માણુસોને હુકમ આપી, પોતે તે બે પ્રેતવત શરીરોની ખરી અવસ્થા શી છે, તે તપાસવા લાગ્યો.

હવા ધણી સારી હતી. હોડીને જવાનો માર્ગ પ્રવાહ પવનની વિરુદ્ધવાળો હોવાથી, હોડી મંદગતિથી ચાલતી હતી. પણ વાયુમાં શીતળપણું વિશેષ જણાતું હતું. તે ઉપરાંત પેલો માણુસ નદીના શીતળ જળને આ બંને પ્રેતવત શરીરોપર વારે વારે છાંટતો હતો. હોડીમાંના એક માણુસને કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવવાની યુક્તિ ખબર હતી, અને તેથી જ તે માણુસને પેલાએ સાથે આણ્યો હતો. તે સાથે આવનારો પોતાનાથી બને તેટલું કરતો હતો. આગેવાન ગૃહસ્થના મનમ્મન એવા પ્રશ્નો ઉઠા કરતા હતા કે, પેલાં પ્રેતવત શરીર ક્યારે એકપણ શ્વાસ લે, અને આપણે કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નનું સાર્થક્ય થાય. તેમના

ધીનની આશા પડવાથી ઘડીમાં તેને આશાનાં સ્પુર્ણો ઉભરાઇ આવતાં, તેમ જ બીજી ઘડીએ એતનનું કંઇ ચિન્હ ન જણાવાથી નિરાશાના મહા-સાગરમાં તે ડૂબી જતો હતો. આમ છતાં પણ પેલાં પ્રેતવત શરીરોના હાથ પગ ફેંકાવવા, તેમના નિશ્ચેષ્ટ મુખપર શીતલ જળનું ભસ્યન કરવા, આદિ ઉપચારો તો તે કર્યા જ કરતો હતો. કેટલીકવાર પેલા પ્રેતવત પુરૂષનાં મ્હોંમાંથી કાંઈક સુસ્કારા જેવો શબ્દ નીકળ્યો હોય, તેવો તેને ભાસ થયો. આ લાગતાં જ તેના પ્રતિ પોતાના ઉપચારો અધિકાંશક ચલાવવા માંડ્યા. એટલું જ નહિ, પણ તે સ્ત્રીપ્રતિ પણ તેવી જ આશા-થી પોતાના ઉપચારો ચલાવવા લાગ્યો. થોડીવારમાં તેના મ્હોંમાંથી પણ તેવો સુસ્કાર નીકળ્યો હોય એમ લાગ્યું ખરું, એટલે તો એના આનંદનો પાર જ રહ્યો નહિ. એક ઉપર બીજે એમ ઉપચારો તડાકાખંદ ચલાવવા માંડ્યા, એટલામાં “ભાઈ, ભાઈ, મારી સાથે તને પણ જીવતો જ ભીં-તમાં.....” આવા મંદ મંદ અને અસ્પષ્ટ શબ્દો એકના મ્હોંમાંથી નીકળ્યા હોય એમ સંભળાયા. ધીરે ધીરે એ જ શબ્દો પાછા સ્પષ્ટ સંભળાયા, એટલે એ ગૃહસ્થને આનંદનાં ઉભરણુ ચઢી આવ્યાં હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. આ શબ્દો જેને ઉદ્દેશીને બોલાવતા હતા તેને પણ હવે સાંભળી શકવા જેટલી શુદ્ધિ આવી હોય એમ લાગ્યું. થોડીવારમાં તો પેલા પુરૂષ ઉડીને બેઠો થયો અને એવી બ્રાન્તિથી આસપાસ જેવા લાગ્યો કે “હું જીવું છું કે મરી ગયો છું, સૂતો છું કે જાગું છું, જાગત છું સ્વપ્નામાં છું, શુદ્ધિમાં છું કે બેભાન છું! ક્યાં અને કેવે સ્થળે આવી પડ્યો છું?” ઠંડી હવા લાગવાથી તેને એટલું તો લાગ્યું કે પોતે હોડીમાં બેસીને કાંઈ નદીમાંથી જાય છે ખરો. એવું ભાન થતાં જ તે ચમત્કારીક દૃષ્ટિથી આસપાસ જેવા લાગ્યો. જીવતા દટાઈ જવા છતાં આવે સ્થળે આવી પડવાથી તેને આશ્ચર્ય તો ઘણું જ લાગ્યું. એક વખત એવી પણ બ્રાંતિ થઈ કે આ સ્વપ્નું તો નથી? અથવા તો સ્વર્ગારોહણ કરતાં વચમાં આવતી કાંઈ મહાનદીના પ્રવાહમાં તો નથી? આ બધું શું છે તેની તેને કાંઈ જ સમજણ પડી નહિ. પોતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી જોતાં શરીર બધું કાદવથી ખરડાયલું જણાયું, આમ તેમ નજર ફેરવતાં પોતાની પાસે એક સ્ત્રી પડેલી જણાઈ. તેને શરીરે હાથ ફેરવતાં જ તે “ઓ મારા ભાઈ” એમ બોલી ઉડી. આ ઉપરથી એટલું તો તેને જણાયું કે, આ સ્ત્રી આપણી બહેન હોવી જોઈએ. તરત તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું કે એને પણ મારી સાથે ભીંતમાં ચણાવી દીધી હતી; અને તેથી તેપણુ મારી સાથે જ સ્વર્ગારોહણમાં સામેલ છે; અને આ બધા જણાય છે તે સ્વર્ગનૌકાના નાવિકો છે. આ જોઈ

તેને આશ્ચર્ય તો લાગ્યું જ. “ભીંતમાં ચણાઈ ગયા પછી આપણને બહાર કાઢે કહાડ્યા હશે?” આવા વિચારથી તે આંખો ચોળતો તથા માથું ખજવાળતો પોતાની બહેન તરફ જોવા લાગ્યો. પોતાના ઉદ્વેગની જરા પણ ખબર પડતાં શરીરમાંથી નિઃસંશય પ્રાણ વેગળો થાય તેવું સાહસ માથે લેનાર, ચણીલેનારાઓનો છેલ્લો જ પથ્થર ગોઠવાઈ રહેતાં ચણાયલાંની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા બંધ થાય ન થાય એટલામાં જ બીજી તરફથી છિદ્રને મોકળું કરી આપનાર, જે સાહસિક વીરે તેમનો તાત્કાલિક છૂટકો કર્યો હતો, તે ગૃહસ્થ તો વેગળે બેસી તેમની ગમ્મત જ જોવા કરતો હતો. કેટલીક વારે તે ધીરે રહીને બોલ્યો, “દુર્ગાદાસ! દુર્ગાદાસ!” એટલામાં વચ્ચે જ દુર્ગાદાસ બોલી ઉઠ્યો, “કાણુ નયનપાળ કે? દુષ્ટ, અહિં પણ તું અમારી પાછળ લાગુ રહ્યો છે કે શું? શું તને પણ પેલી દુષ્ટાએ અમારી પેઠે જ શિક્ષા કરી હતી કે? અમને વિશ્વાસઘાત કરવાથી તને પણ જે કાંઈ શિક્ષા મળી હોય તો તે ચોખ્ખી જ છે, અને ન મળી હોય તો તો હું અહિં જ.....”

આટલું બોલી દુર્ગાદાસ જોવો તેના શરીરપર ધસવા જાય છે તેવો જ નયનપાળ તેને પકડી લઈ બોલ્યો—“દુર્ગાદાસ! તું હજી બ્રાન્તિમાં છું, પણ તે જરા દૂર કર. તું મરી નથી ગયો. તારી બહેનની સાથે તું પણ ભીંતમાં ચણાયો હતો જ, પરંતુ તમારા શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતા અગાઉ જ મહેં તમને બીજી બાજુએથી બોદી કહાડી આ હોડીમાં બેસાડી અહીં સૂધી આણ્યાં છે. હવે હું આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી. હું હવે આપનો અંકિત, આત્માંકિત સેવક—અને માની લ્યો તો આપનો મિત્ર બની રહ્યો છું. તું જરા શુદ્ધિમાં આવ અને ઇન્દ્રિયને પણ જરા ભાન આવવા દે, પછી મારે જે કહેવું છે તે કહીશ.”

દુર્ગાદાસ તથા તેની બહેનને સાવધ થવાનો જાણે વખતે આપતો હોય, તેમ કેટલોક વખત વીતવા દઈ નયનપાળ બોલ્યો—“ભાઈ દુર્ગાદાસ! તને ખબર છે જ કે આપણે જ્યારે ભીંત દેડવાનું કામ કરતા હતા તે વખત મેં ભીંતના એક ખૂણામાં કાઢીને ન જણાય તેવું એક આરપાર બાકું પાડી, તેમાંથી બહાર જોઈ લીધું હતું. તેમાંથી જે ભાગ મને જણાયો તે બરાબર મેં ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો. ઇન્દ્રિયને ગમે તે પ્રકારે પણ બચાવવી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો જ, તે તું ક્યાં નથી જાણતો? પણ એટલામાં પેલી દુષ્ટ બેગમે મને બહાર કહાડી મૂક્યો, તે પણ એક રીતે ડીક જ થયું. લાગેલો જ ત્યાંથી નીકળી મારા વિશ્વાસુ માણસને મોકલી આ નૌકા તથા તેના વિશ્વાસપાત્ર નાવિકાને તૈયાર કરાવી, હું જાતે તેમાં બેસી મહેલની પાછલી બાજુ જે મારી ધ્યાનમાં જ હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ધ્યાનમાં રાખેલી નિશા-

નીચી જગ્યા ચોકસ રીતે શોધી કહાડી, પરમાત્માનું નામ દઈ, ખોદાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. વાર ઘણી થઈ ગઈ હતી એટલે મને આશા તો થોડી જ પડતી હતી. ઇંદિરાનું પ્રેત જ મળશે એમ લાગ્યું હતું. તોપણ નિરાશ થઈ સ્વસ્થ બેસી રહેવાં કરતાં કાંઈપણ પ્રયત્ન કરવો સારો, એમ ધારી ઉઘમ ચલાવ્યો. દુર્ગાદાસ તું પણ ભીંતમાં ચણાઈ ગયો હોઈશ એવું તો મને સ્વપ્ને પણ લાગતું નહોતું. ખોદતાં ખોદતાં પહેલું તો તારું જ શરીર મારા હાથમાં આવ્યું. તે જોઈ મને જરા આશ્ચર્ય તો લાગ્યું, પણ મેં છેવટની કોદાળી મારી હશે તેજ વખત અથવા તો તેથી બે ચાર પળ અગાઉ અંદરનાં માણસોનું ચણવાનું કામ અંધ થયું હશે એમ મને લાગે છે; કારણ તમારાં શરીર મને હાથ લાગ્યાં, તે વખતે તમારી શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા તો અંધ થઈ હતી જ, પણ શરીરની ગરમી છેક નાશ પામી નહોતી. આથી જ મને તમારા ઇવની આશા આવી, તેમ મારા ઉપચારો ચલાવવાની પણ મને હોંશ વધવા લાગી. પરમેશ્વરને પ્રતાપે મને તે કામમાં યશ પણ મળ્યો. સર્વ શક્તિમાને મારો પશ્ચાત્તાપ સ્વીકાર્યો અને તેથી તમારા સરખા મહાત્માઓનો મારે હાથે હૃદયકારો તેણે કરાવ્યો. પાંચ દશ પળનો જ જો વિલંબ થયો હોત તો સર્વ વાત હાથથી ગઈ જ હતી.”

નયનપાળ વચ્ચે જ નાવિકાને કહેવા લાગ્યો, “દક્ષિણ કિનારા તરફ પેલા ગામ પાસે હોડી લંકારેજે.” આજ્ઞા પ્રમાણે નાવિકાએ હોડી હાકી અને સર્વ મંડળ કિનારે ઉતરી પડ્યું. આ ગામ નયનપાળના તાબાનું હતું. બાદશાહની કૃપાથી મળેલું હોવાથી તેણે તેનું અસલ નામ બદલી નાંખી “ઔરંગવાડી” એવું નવું નામ પાડ્યું હતું. નયનપાળે ઔરંગવાડીમાં સર્વ પરાણાઓને લઈ જઈ, પોતાની વાડીમાં ઉતાર્યા અને ત્યાં તેમના ખાવા પીવાની સર્વ યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી. નયનપાળ માટે હવે જરા જરા વિશ્વાસ ભાઈ બહેનને બેસવા લાગ્યો. એટલી રાત તો બધાંએ ત્યાં જ ગાળી. પોતાને ભીંતમાં શા માટે ચણી લેવામાં આવ્યો હતો તે હકીકત પણ દુર્ગાદાસે તેને હવે કહી સંભળાવી. પછી મધ્યરાત્રિને વખતે, બે તુર્કી દાસીઓ એકાએક કેવી રીતે તેના સુવાના ઓરડામાં આવી, તેના મ્હોંમાં દૂધો દાખી કેવી રીતે તેને ઉઠાવીને લઈ ગઈ, એક અંધારી એકાંત કોટડીમાં કેવી રીતે પૂરી દીધી, કેવી રીતે બેગમ ત્યાં આવી મ્હોંમાં આવે તેવી ગાળો પોતાને તથા પોતાની માલિક ઉદેપૂરી બેગમને દેવા લાગી, વિગેરે બનાવોનું ટુંકમાં વર્ણન આપી, ઇંદિરા બોલી, “તે રાત્રે તો રોશનઆરાએ મને કાંઈ જ ખાવાને આપ્યું નહિ. પણ બીજો દિવસ સવારે પાછી મારી પાસે આવીને કહેવા લાગી, ‘તારી પેલી ઉદેપૂરી જે તારે માટે આટલી બધી કાળજી ધરાવે છે, તેને ખબર પણ પડતાં પહેલાં

જ તને હવે જીવતી જ જીતમાં ચણાવી લઉં છું.' આવી રીતે પહેલાં પ્લીક દેખાડી; પણ પછીથી એ રડે તેવું જ કર્યું. એ દેખાવનું સ્મરણ થતાં જ મારાં શરીરનાં ફવાં ઉભાં થઈ ગય છે." આટલું બોલી ઇંદિરા ખરેખર જ કાંપવા લાગી. પણ તેના ભાઈ અને ભક્ત થઈ રહેલા નયનપાળે તેને પકડી લઈ, આસનાવાસના કરવા લાગ્યા, તેથી જરા શાંત પડી. આ પ્રમાણે બીજા બે દિવસ સર્વ મંડળે ત્યાં જ ગાળ્યા. માત્ર નયનપાળ એકલો છદ્મ વેશથી દિલ્લી જતો તથા જોઈતા પદાર્થો, તેમ ત્યાંથી મળતી કાંઈપણ શુભ વાતેમી લાવતો. નયનપાળને મળતી વાતમીથી જણાયું કે રાજસિંહ, રૂપમતીને છોડવાં લાવવા માટે નાના મોટા સર્વ રજપૂતોને સામેલ થવાનું આમંત્રણ કરી, મોટી ભારે તૈયારી કરે છે, અને પોતે તો રૂપનગર તરફ ઉપડી પણ ગયો છે. આ વાત સાંભળી તે મંડળને પણ ત્યાં જઈ પહોંચવાનું મન થઈ ગયું. આવી રીતની સર્વની ધારણા થવાથી, નયનપાળે આણેલા ઘોડા ઉપર ત્રણે જણુ સ્વાર થઈ, રાણાજીની કુમકે જઈ પહોંચવા નીકળી પડ્યાં. ઇંદિરા સ્ત્રી હોવા છતાં પણ વીર્ય શૌર્યમાં એ બેનાથી હડે તેવી નહોતી.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

રૂપમતીનો આનંદ.

પ્રિય વાંચનાર ! તને યાદ હશે જ કે, મુગલ સરદાર સાદતખાને કેવી યુક્તિ કરી, વિજયનગરને ઘેરી બેઠેલા પોતાના સૈન્યનો, રાત્રીને સમયે કેટલોક ભાગ પ્રથમથી દૂર મોકલી દઈ, ત્યાંથી મશાલો અને કાકડા સળગાવી, ધસતા આવવાના આભાસથી, સૈન્યને બે ત્રણગણું દેખાડી, કિલ્લાનાં માણુસોને કેવા ગભરાટમાં આણી મૂક્યાં હતાં. કિલ્લાની નીચેનો જે ભાગ કે જ્યાં પ્રથમ કુલ લશ્કરે પડાવ હતો ત્યાં તો કેવળ જ અંધારું રાખેલું હતું, તે એવા જ ઉદ્દેશથી કે ત્યાંના માણુસો ઓછાં થઈ ગયાં છે એવું રજપૂતોના બીલકુલ જ સમજવામાં આવી શકે નહિ. વિજયસિંહનાં માણુસોને આવી રીતે ગભરાવી, પોતે એકદમ હલ્લો કરી, તેનો લાભ લઈ લેવો એવી તેની ધારણા હતી. તે રાત્રે વિજયસિંહને તો એમ જ થઈ ગયું હતું કે, આપણે હવે બચવાના નથી. તો પણ એ લિમસેન આદિ જુના યોદ્ધાઓની પંક્તિમાંનો રજપૂત હતો. તેણે એવો નિશ્ચય રાખ્યો હતો કે, કોટી ઉપાયે પણ કિલ્લાપરનાં પોતાનાં માણુસોનો એક નખ સુદ્ધાં પણ દુશ્મનને હાથ તો

લાગવા દેવો જ નહિ. ઇતિહાસ ઉપરથી વાંચનારને ખબર તો હશે જ કે રજપૂતો નિશ્ચયમાં કેવા અડગ હતા. તેમણે કરેલો નિશ્ચય તેમના પ્રાણની સાથે જ છૂટી શકતો, તેમાં પણ વિજયસિંહ કદો રજપૂત, એટલે એનો નિશ્ચય કેવો અડગ હોય તે જણાવવાની જરૂર જ રહેતી નથી. તેને જણાયું હતું કે, શત્રુને મોટી મદદ આવી મળેલી હોવાથી, તે હવે આપણા ઉપર ધસી આવ્યા વગર રહેનાર નથી. આજ સૂધી તો તે માત્ર ઘેરો ઘાલીને બેસી રહ્યો હતો, મારો ચલાવતો નહોતો, એટલે કેટલાક દિવસ સૂધી કિલ્લામાંના લોકોને તમાવી રાખી, ભૂખે મારી નાંખી, જેર કરી દેવા, એવો તેનો વિચાર હશે. પણ જ્યારે એ લોકોનો નીચેથી મારો શરૂ થઈ ગયો છે અને વળી દૂરથી ખીજ પણ મોટી મદદ તેમને આવી મળે છે ત્યારે હવે નક્કિ કાંઈ પણ ભયંકર પરિણામ આવવાનું જ. વિજય-સિંહને આવા વિચાર કેમ ન આવે? તુરત જ તેણે પોતાનાં સર્વ લડાયક માણસોને એકઠાં કર્યાં, અને પોતાની ધીરવીર વાણીથી તેમને કહેવા લાગ્યો, “રજપૂત વીરો! તમને કહેવું પડે એમ નથી જ કે, તમે તમારા બિરદના સામું જોઈને લડશો જ. આ લડાઈમાં, પરમાત્માની ઇચ્છાથી, જે આપણને યશ મળવાનો નથી એમ જણાઈ આવે કે તુરત જ પ્રથમ તો, મ્લેચ્છોના સ્પર્શથી ભ્રષ્ટ થતાં પૂર્વે જ તમે તમારી મા, બહેન, વહુ, દિકરીઓને, આપણા બાપ દાદાઓએ દેખાડી આપેલી રીતિ પ્રમાણે, તમારે હાથે જ સ્વર્ગમાં મોકલી દઈ, તમારું નામ અને તમારી જાતિને નિષ્કલંક રાખશો. બસ, આથી મારે તમને અધિક કહેવાની જરૂર નથી. તમે તમારા જીવ ઉપર જ આવી જઈ, જે પ્રમાણે શત્રુને હંકારવાય તેમ લડશો.” આટલું બોલી સીપાઈઓને લડવા માટે વિજયસિંહ ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો, અને પોતે જાતે સમરાંગણને મોઝરે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વૃદ્ધ વીર મહાત્માનો આ વખતનો વેશ, ઉત્સાહ, ધૈર્ય અને એકંદરે આવિર્ભાવ જોઈ, તેના લડવૈયા સીપાઈઓની વીરશ્રી એવી તો ચઢી આવી કે પૂછવાની વાત જ નહિ.

જાણી તરફ સાદતખાન પણ જરા નિરાશ થઈ, પોતાના સીપાઈઓને જોઈ ચઢાવી આપવા, તેમની વચ્ચે ઉભો રહી બોલતો હતો અને નીચેથી મારો ચલાવતો હતો. દૂરથી આવતા સૈન્યનો દેખાવ તો હજી તેવો જ રાખ્યો હતો. કેટલેક ઠેકાણે તો ચાર પાંચ ગાઉ સૂધી કાકડા સળગતા રખાવી, રજપૂતોને એવો ભાસ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો કે સમરાંગજીવનું મોટું પ્રચંડ સૈન્ય જાણે પાસે જ આવી પહોંચ્યું છે. સાદતખાન આટલેથી જ અટક્યો નહિ. તેણે પોતાનો એક વકીલ તથા તેની સાથે ચાર માણસો કિલ્લાપર વિજયસિંહની પાસે મોકલી,

તેને કહેવાયું કે, બાદશાહી સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે, અને તેથી તમને કિલ્લામાંથી હાંકી કહાડી, કિલ્લો હાથ કરી લેતાં, અમારે જરા પણ વાર લાગવાની નથી. હવે મુઝે મહોંએ હાથ બાંધી અમારી પાસે આવી, છોકરી બાદશાહને આપી દઈ, જીવનદાન તથા રાજદાન માંગી લ્યો. નહિ તો નાહક અનેક જનની ખુવારી કરી દેશો. રાજ અને છોકરી બેઉ તમારા હાથમાં તો હવે રહેવાનાં નથી જ, એ નિશ્ચે જાણુજો!” મુદ્દામ વકીલ મોકલવા જેટલી જેણે હિંમત ચલાવી હશે, તેને કાંઈ પણ જોર તો આવી મળ્યું હશે જ, એમ વિજયસિંહને લાગ્યું. પણ તે વૃદ્ધ વીર લાલચોળ બની ગયો ને, વકીલનું એકદમ અપમાન કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યો.

તરત જ વિજયસિંહ ઉઠ્યો અને કિલ્લાની ચારે બાજુઓ તપાસી વળ્યો. જે તરફ પહેલાં વધારે લશ્કરનો જમાવ દેખાતો હતો, તે તરફ જોતાં હજી પણ જમાવ તેટલો જ હોય, એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ તેટલામાં તેને વધારે ગભરાવાનું કારણ બન્યું. બીજી દિશામાંથી એક મોટું પ્રચંડ સૈન્ય આવી પહોંચતું હોય એમ તેને લાગ્યું. તે દિશામાં પણ દૂરથી પુસ્કળ મચાલો અને કાકડાના ભડકા તેને જણાવા લાગ્યા. વિજયસિંહની ખાત્રી થઈ કે, સાદતખાને વકીલ સાથે મોકલેલા સંદેશ પ્રમાણે ખરેખર જ મોટું સૈન્ય એની કુમકે આવી પહોંચે છે; તે પ્રચંડ સૈન્ય સાગરના પ્રવાહમાં આપણે ધૂળધાણી થઈ જવાના જ; હવે તો રજપૂતોના અસલના બિરદ પ્રમાણે જ વર્તવું હીક છે, એમ એના મનમાં આવી ગયું. આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તે પોતાની કન્યાના મહેલ તરફ ચાલ્યો. રૂપમતી પણ તદ્દત ચિંતાગ્રસ્ત મુખે પોતાના મહેલના ગવાક્ષમાં ઉભી ઉભી જોતી હતી, તો તેને પણ બે બાજુથી મોટું લશ્કર આવી પહોંચતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે, બીજી બાજુએથી આવતું મોટું લશ્કર ઘણા વેગથી ચાલતું હોવું જોઈએ. આ લશ્કર બાદશાહી જ હશે, એમ તેની ખાત્રી થઈ! વિજયસિંહ તેની પાસે જતાં જ અતિ કડોર સ્વરથી બોલવા લાગ્યો; “બેટા! તું મને પ્રાણ સમાન પ્રિય છે ખરી, પરંતુ મારા કુલની લાજ અને અભિમાન મને તારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે. વિજયસિંહના જીવતાં અને તેની પાછળ પણ, તેની છોકરી મ્લેચ્છોના હાથમાં ગઈ, આ વાત સ્વર્ગમાં પણ સંભળાતાં મારી એકાંતર પેઢી બ્રહ્મ થઈ નીચે પડશે, તેથી માફ કુલાભિમાન કાયમ રાખવા જોહરા* શિવાય હવે બીજો રસ્તો મને દેખાતો નથી આટલા બધા રજપૂત રાજાઓ છે, તેમને શું હજી સૂધી મારી શી દશા છે

* જોહરા-રજપૂતોમાં, વહુ દીકરીઓની લાજ સાચવવા જીવતાં બળી મરવાનો રિવાજ.

તેની કાંઈ જ ખબર પડી નહી હોય? પણ એ તો બધા ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છે, એ લોકો તો મુગલોની જુતીઓ ઉઠાવનારા થઈ પડ્યા છે! તેવા ગુલામ રજપૂતો આપણને શું મદદ કરી શકવાના છે? ચાલ, તૈયાર થઈ જા, અને તારી સખીઓને બોલાવ! કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને બોલાવો અને હવે તમારા મંગળ મૃત્યુ માટે તૈયાર થઈ જાઓ. તું જ આગળ થઈ જા, અને ખરી રજપૂત કન્યાને ઉચિત હોય તે કર. રજ પૂત વીરનરોને ઉચિત શું છે, તે હું મારા માણસ પાસે કરાવીશ.”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ રૂપમતીએ એક વખત પિતાના તરફ, એક વખત ગવાક્ષમાંથી જે આજુએથી આવતા સૈન્ય તરફ અને એક વખત પોતાના મહાલયની છત તરફ જોયું પછી બોલી “પિતાશ! રજપૂતોના બિરદ અને આપની આજ્ઞા કરતાં, આ જગતમાં મને અધિક કાંઈ જ નથી.” વિજયસિંહ એકે અક્ષર બોલ્યો નહિ, ઘણે પ્રયત્ને ખાળી રાખ્યા છતાં, અને નેત્રમાંથી નીકળી પડતાં જે અશ્રુબિંદુને લોહી નાંખ્યા, આખ્ય કંઈથી બોલ્યો, “બેટા! તું મારી ખરી પુત્રી છું.” આટલું જ બોલી વિજયસિંહ ત્યાંથી જતો રહ્યો. રૂપમતી ક્ષણમાત્ર વિચાર કરતી ત્યાં જ ઉભી રહી. પછી પદ્મા નથા કુંદને કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને અમુક સ્થળે બોલાવી ભેગાં કરી લાવવા કહ્યું. બેઉ જણાં આજ્ઞા થતાં જ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. પોતે જાતે એક પાગા આગળ ગઈ અને પાગાના માણસોને ત્યાંથી પોતાનો સ્વસામેન ઉઠાવી, પાગા ખાલી કરી આપવા તાકીદ આપી, પોતે ત્યાં જ ઉભી રહી. ડુંગરની એક મોટી ગુફામાં જ આ પાગા આવેલી હતી. ઓછામાં ઓછાં પાંચ હજાર માણસો સહેજમાં ત્યાં ભરાઈ બેસવા છતાં બીલકુલ ખબર પડે નહિ એવડી આ પાગા હતી. રૂપમતીની આજ્ઞા થતાં જ સ્વારલોકોએ તરત જ પાગાનો સર્વ સામાન ફલાડી નાંખી, પાગા મોકળી કરી આપી. રૂપમતીએ કિલ્લાપરથી મળી શકે તેટલાં લોકડાં આણી ત્યાં ખડકાવી દેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વ લોકો તરત જ સમજી ગયા કે આમ કરવાનો હેતુ શો હોવો જોઈએ. પોતાની વહુ દિકરીઓ મુસલમાનોના હાથમાં જાય તે કરતાં પ્રથમથી જ તેમને ચિતામાં સળગાવી મૂકી, પોતે લગાઈમાં સામા થઈ જવું, એવો સર્વ લોકોનો નિશ્ચય થઈ ગયો. આવા પ્રસંગ અનેક વખત તેમના પૂર્વજોમાં બન્યા હતા, એ તેમની સ્મરણ શક્તિમાંથી બહાર જતું રહ્યું નહોતું. જે કારણથી આજે આવો પ્રસંગ આવ્યો છે તેવાં જ કારણોથી પૂર્વે પણ તેમ કરવું પડ્યું, એ પણ તેઓને યાદ હતું જ. આ રજપૂતો તેમાં એક પ્રકારનું અભિમાન રાખતા હતા. રૂપમતીની આજ્ઞાનુસાર તે ગુલાનું દ્વાર માત્ર એક જ માણસ સારી રીતે અંદર પેસી શકે તેટલું રાખી,

પ્રાપ્તિનો ભ્રમ. લોકડાં તથા ખીજ તાત્કાલિક જવાલાગ્રહી પદાર્થોથી પૂરી લીધા. આ સર્વ કામ ચાલતું હતું. રૂપમતી શાંતપણે જોયા કરતી હતી તે સહજ સચિતપણે ત્યાં ઉભી રહી હતી. એટલામાં પદ્મા કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી. તેમાં કુંદ જળાતી નહોતી. સર્વ સ્ત્રીઓ તરફ રૂપમતીએ એક વખત જોઈ લીધું. “સ્વકુળ અને સ્વગતિના અભિમાન, અને લજ્જાના રક્ષણે અર્થે, પૂર્વજોની રીતિને અનુસરી, આજે આપણે પણ અગ્નિ નારાયણનો આશ્રય લેવો જોઈએ, માટે તે સાડે સર્વ સજ્જ થઈ જાઓ! આપણા લાઈ અને બાપને આપણા સંબંધીની સર્વ ચિંતાથી મુક્ત કરી, તેમને કેશરીઆં કરી લડવા દઈ, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરવા દો!” આટલા જ અક્ષર રૂપમતી બોલી શકી. એનાથી અધિક કાંઈ જ બોલી શકાયું નહિ, એટલે અગ્નિપ્રવેશ કરવા યોગ્ય વસ્ત્રોને પરિધાન કરવા તે ચાલી.

વિજયસિંહે નખથી શિખા પર્યન્ત સર્વ કેશરી વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. પોતાના તમામ સિપાઈઓને, કિં બહુના, કિલ્લાપરના તમામ પુરુષોને પણ તેવાં જ વસ્ત્રો ધારણ કરાવી, તેઓને પોતાની સાથે લઈ અગ્નિ પ્રવેશનો સમારંભ જ્યાં થવાનો હતો, તે ગુફા પાસે પોતે આવી પહોંચ્યા. પોતે રૂપમતીને આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં સર્વ રજપૂત સ્ત્રીઓ આવીને ઉભી હતી. એમાંની એક પણ સ્ત્રીની આંખમાં અત્યારે અશ્રુનું નામ જણાતું નહોતું. સ્ત્રી મંડળમાં રૂપમતી સર્વને મોખરે જ હતી. અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરાવી રૂપમતી જેવી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલામાં જ કિલ્લાની નીચલી બાજુમાંથી એકાએક જળરતી ચીચીઆરીઓ સંભળાઈ. આ વખતે રાત્રીનો સમય વીતી જઈ પ્રભાત થવા આવ્યું હતું. નીચેની ચીચીઆરીઓથી કિલ્લાપરનાં માણસો અધિક ઉશ્કેરાઈ ગયાં. સર્વને એમ લાગ્યું કે, નક્કી મુગલો હલ્લો કરી કિલ્લાપર ચઢી આવે છે, એટલે અગ્નિ પ્રવેશ જેમ અને તેમ જલદીથી કરી દેવો, એમ સર્વને લાગ્યું. ગુફાના દ્વાર સામું એક વખત જોઈ રૂપમતી જગદંબાનું સ્મરણ કરી આગળ થવા જાય છે એટલામાં જ જણાયું કે કિલ્લાની નીચેથી સંભળાતી રણ ગર્જના મુગલોની નહિ પણ રજપૂતોની જ છે. વિજયસિંહની ખાત્રી થઈ ગઈ કે, મુગલો કરતાં રજપૂતોની ગર્જના વધુ સંભળાય છે. ક્ષણવાર તેને એમ જ લાગ્યું કે, આ ગર્જના મુગલોની નહિ પણ પોતાને મદદ કરવા આવી મળનાર રજપૂત વીરોની છે. એમ જ જો હોય તો કિલ્લાના રક્ષણનો હજી પણ સંભવ તેને જણાયો, તેને લાગ્યું કે અત્યારથી આટલા બધા જીવોની નિષ્પ્રયોજને અગ્નિ નારાયણને આહુતિ આપવી એ ઠીક નથી, એટલે તરત જ રૂપમતીને

અગ્નિ પ્રવેશ કરતી અટકાવી પોતે તપાસ કરવા ગયો. આનંદની વાત એ બની કે, જે મુગલ સૈન્યની ગર્જના જણાતી હતી તે તેમની નહિ, પણ ઉદેપૂરના રાણા રાજસિંહના સૈન્યની હતી. રાજસિંહે આવી પહોંચી સાદતખાનના લશ્કરની કાપણી ચલાવવા માંડી હતી, એવી ખાતમી વિજયસિંહને મળી. ક્ષણમાં હજારો અબળાનો પ્રાણુ જતો જતો બચી ગયો. વિજયસિંહે રૂપમતી તથા અન્ય સર્વ રજપૂત સ્ત્રિઓને કહ્યું કે, “હવે અગ્નિ પ્રવેશ કરી પ્રાણુ આપવા જેવો પ્રસંગ રહ્યો નથી માટે સર્વે જણુ નિર્ભયપણે પોતપોતાને સ્થાને સુખેથી આડ્યાં જાઓ.” આટલું બોલી પોતાના સિપાઈઓને લઈ તે શત્રુ ઉપર, ઉપરથી મારો ચલાવવા માટે દોડ્યો. નિચેનું સૈન્ય ખરેખર જ રાજસિંહનું હતું. વાંચનારને ખબર છે જ કે, અન્ય રજપૂત રાગ્નઓના સૈન્યને આવી પહોંચવાની વાટ પણ ન જોતાં રાજસિંહ એકલો જ પોતાનાં માણસોને લઈને મોખરે નીકળી પડ્યો હતો, તે આ પ્રસંગે તરત જ આવી પહોંચી, મારો ચલાવવા લાગ્યો હતો. વિજયસિંહને પ્રસાવવા સાદતખાને પાથરેલી જાળમાં તે પોતેજ સપડાઈ ગયો. પૂર્વ પ્રમાણે સર્વ સૈન્ય તેનું એકજ ઠંકાણે રહ્યું હોત તો તેના જોરથી તે કાંઈ પણ કરી શક્યો હોત; પણ પોતાના સૈન્યના છુટા છુટા ભાગ પાડી નાંખવાથી તેનું જોર કમી થઈ ગયું; અને મારો ચલાવનારી ટુકડી પર જ રાજસિંહનું સૈન્ય ટુટી પડ્યું. સાદતખાન છુટા પાડેલાં લશ્કરને એકઠું કરી શક્યો નહિ. અને તેથી તે કમતાકત થઈ જવાથી, રાજસિંહ પોતાના થોડાં માણસો છતાં પણ ફાવી શક્યો. રજપૂતોએ તેને સારી રીતે સ્વાદ ચખાડ્યો. ઉપર નીચે બેઠે બાબુથી મારો ચલાવવાથી તેને તો હવે નાશી છૂટવા શિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ. એટલે કેટલીક વારે સાદતખાન ત્યાંથી નાકો. રાજસિંહનું સૈન્ય કેટલેક સૂધી તેની પછવાડે પડ્યું. રાજસિંહ એકલોજ પોતે કિલ્લાપર ગયો અને વૃદ્ધ વિજયસિંહને ઘટિત નમન કરી, બેઠે રજપૂત વીરો ખુબ ભેટી પડ્યા. રાજસિંહને જોઈ વિજયસિંહની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી. જે રજપૂતવીરને પોતે વિનાકારણ દોષ દેતો હતો તેણેજ આવી, આવી ખરી અણીને વખતે મદદ કરી, તેને ઉગાર્યો, આ વિચાર મનમાં આવતાં જ વિજયસિંહને જરા લજ્જા આવી. આ બે નરવીરોને જોઈ રૂપમતીને જે આનંદ થયો હશે, તેનું વર્ણન જ અશક્ય છે. આવી રીતે આ સર્વ મંડળી વિજયાનંદને અનુભવે છે, એટલામાં જ એક જાસુસ દોડતો કિલ્લાપર આવ્યો. તે રાજસિંહને અતિ નમ્રપણે નમન કરીને બોલ્યો; “મહારાજ ! મુગલ સૈન્ય ઘણું જ નજીક આવી પહોંચ્યું છે. લશ્કરનો આગળનો ભાગ તો અહિંથી માત્ર દશેક ગાઉ ઉપર જ આવીને પડેલો

છે, આવડી કાને પહોંચતાં ફાટતાં જ તે અહિં આવી પહોંચશે; અને આ આગલો ભાગ અહિં આવી પહોંચ્યો કે પછી શું નહિ કરે ?”

બંને રાજાઓએ આ ખબર સાંભળી લીધી. રાજસિંહ વિનયસિ-
 હના સામું જોઈ બોલ્યો, “કાંઈ હરકત નહિ. જે કારણ માટે આટલું બધું
 માથે લઈ આટલી તૈયારી કરવા માંડી છે તે જ્યારે અત્યારથી અહિં
 બેઠે જ બની આવે છે તો પછી બીજું શું જોઈએ છીએ.”

વિનયસિંહ જરા સ્મિત કરી તેના સામું જોઇ બોલ્યો; “ તે કારણુ આ લાણે જ હું આપના હાથમાં મુકવા ધારું છું. જેને માટે આટલી જલદી રણસંગ્રામની તૈયારી કરવી પડી છે, તેનું લગ્ન પણ તેટલું જ જલદીથી થઇ જવું જોઇએ. આ સર્વ લોકોની સમક્ષ હમણાં જ હું એને આપને સ્વાધીન કરી દઉં છું. આપની પાછળ આપના ઘોડા ઉપર જ એને બેસાડીને ઉદેપુર લઇ જાઓ: એ જ એના લગ્નનો વરઘોડો અને આ લશ્કર એ જ આપની જનન: આવી આજ્ઞાનું મુદ્દત પણ શિઘ્ર જ હોય છે, અને તે શુભ જ ગણાય છે. મહારાજ ! આપને તો બે તરફની ઉતાવળ કરવાની છે, એક તો લગ્ન સમારંભની, તેમ બીજી યુદ્ધ સમારંભની.”

આટલું બોલી વિજયસિંહે રૂપમતીને પાસે બોલાવી, માથા ઉપર અંતરપટનું વસ્ત્ર ઝોરાડી, તેના હાથ રાજસિંહના હાથમાં આપી દીધા, અને બન્ને જણાંને એક જ ઘોડા ઉપર બેસાડી દીધાં. “એક વખત પોતાની ધર્મપત્નીને કુશળતાથી ઉદ્દેપુર પહોંચાડી લઈ, પછી શત્રુના નિકંદનની તૈયારીથી અહીં આવો,” એમ વૃદ્ધ વિજયસિંહે આગ્રહથી જણાવ્યું. રાજસિંહને પણ એક રીતે વૃદ્ધ વિજયસિંહની સલાહ યોગ્ય લાગવાથી તેમ જ કરવાનું કષુલ કર્યું. પોતાના જ ઘોડા ઉપર પોતાની સમવૃત્ત વધૂને પોતાની ભ્રાછળ બેસાડી લઈ, થોડાક યોદ્ધાઓ લઈ તે ઉદ્દેપુર જવા નીકળી પડ્યો, અને લશ્કર બધું ત્યાં જ રહેવા દીધું.

આગળ આપણે જોઈશું કે તે પત્નીને લઈને નિર્વિદ્ધે ઉદ્દેશ્ય પહોંચ્યો કે કેમ ?

પ્રકરણ ૪૫ મું.

પુનઃ અચળેશ્વરના મંદિરમાં.

પાછળના પ્રકરણમાં જણાવેલી હકીકત જે દિવસે બની, તેને આગલે દિવસે એટલે જે વખતે રાજસિંહ પોતાની નવપરિણીત વધુને પોતાનાં ઘોડા ઉપર બેસાડીને, બે ચાર માણસોને જ સાથે રાખી, ઉદેપુર જતાં

આણના પહાડની એકાદ ખીણ ઉતરતો હતો તે વખતના બરોબર આઠ પ્રહર પહેલાં, ત્રણ પ્રવાસી રસ્તાના થાકથી કંટાળી જઈ, આણના પહાડમાં આવેલા ભગવાન શ્રી અચલેશ્વરના મહારણ્યમાં પ્રવેશ કરતા હતા. ખીલકુલ ન અટકતાં એક સરખા જ કરેલા પ્રવાસથી તેમની મુખમુદ્રા ઉપર આવેલી મ્હાન જતા, તડકા લાગવાથી આવતી શ્યામતા તથા પવન લાગવાથી ચામડીનું ફાટી જવું, એ સર્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં હતાં. એમ છતાં પોતાના પ્રવાસને અંતે થવો જોઈતો અત્યાનંદ તથા સમાધાની પણ તેની સાથે જ મ્હોંપર પ્રકાશી રહેલાં હતાં. તે દરેકના મ્હોં ઉપર એક પ્રકારનું સ્મિત જણાતું હતું, અને તે તેમનું આનંદી અંતઃકરણ જણાવી આપતું હતું. તે પૈકી એકના મુખ ઉપર પ્રેમાતુ-તા જણાઈ આવતી હતી. આ ત્રણમાં એક તો તરૂણ જ લાગતો હતો. તેના પ્રત્યેક અંગવિક્ષેપ ઉપર, બોલવા ઉપર તથા જોવા ઉપર, તેની ડાખી બાજુએ ચાલનારા પ્રવાસીની દૃષ્ટિ જાણે સ્થપાઈ જ ગઈ હોય એમ લાગતું હતું. “ક્યારે આની સેવા કરવાનો મને લાભ મળે કે હું કરું, ક્યારે એના મ્હોંમાંથી કાંઈ પણ બોલ નીકળે કે હું ઝીલી લઉં, ક્યારે એની નજર મારાપર પડે કે હું પાવન થાઉં,” આવા અનેક પ્રેમ અને આતુરતાના ભાવ તે ડાખી બાજુએ ચાલતા પ્રવાસીની, તે તરૂણપ્રત્યે સ્થીરપણે સ્થપાયેલી દૃષ્ટિ જણાવી આપતી હતી. પોતાના ઘોડા ઉપર લક્ષ આપવા કરતાં પોતાના તરૂણ મિત્રના ઘોડા ઉપર તેનું વિશેષ લક્ષ લાગી રહેલું હતું. ત્રીજો પ્રવાસી જમણી બાજુ ઉપર હતો, તે પણ હવે જરા જરા આનંદમાં મહાલવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે ત્રણે જણા અચલેશ્વરના અરણ્યમાંના મંદિરપર જવાના ઘાટ પાસે આવી પહોંચ્યા; એટલે ત્રણે જણે ઘોડા ઉભા રાખ્યા, પછી નીચે ઉતરી પડ્યા. એટલામાં તેમાંનો એક જણ બોલવા લાગ્યો, “મને કલ્પના પણ આવતી નહોતી કે આપણે આટલા ઘોડા દિવસમાં અને આવા નિર્વિઘ્નપણે આવી પહોંચીશું. દુર્ગાદાસ, મને એમ જ થયા કરતું હતું કે આપણે કોણ છીએ તે જાણી જઈને કોઈ પણ આપણને વિઘ્ન કરવા માટે આવી પહોંચશે જ. પણ ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી અહીં સુધી તો સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા છીએ. અચલેશ્વરનાં શિખરનાં દર્શન થયાં ત્યારથી જ મારા મનમાં આનંદ અને નિશ્ચિંતપણું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં સુધી તો એમ જ થયા કરતું હતું કે કોણ જાણે, કોણ વચ્ચે વિઘ્ન નાંખવા આવી પહોંચે છે.”

તે ઉપરથી પેલો પ્રવાસી બોલ્યો; “જે અચલેશ્વરે આજ સુધી અમારે હાથે આટલાં કામ સિદ્ધ કરાવી આપ્યાં છે, આટલાં સંકટોમાંથી”

જાણ્યા છે, સાક્ષાત્ લિતમાં મણામાં છતાં પણ જેણે અમને જીવતાં ખાદ્ય કરાવ્યાં છે, તેની પૂર્ણ કૃપા વગર આવી વાતો અને ખરી ? આટલાં બધાં વિધોમાંથી ઉમારી લઇ, તેણે જ પાછાં પોતાના ચરણમાં, અમને આજે બોલાવી લીધા છે. પ્રથમ તેમનાં દર્શન કરી, પછી મહારાજ અને છોટા મહારાજનાં દર્શન લઇ, પછીથી ઉદેપૂર તરફ જઇશું.”

તરણુ પ્રવાસી જ્યારે ઉપરના શબ્દો બોલતો હતો ત્યારે નયનપાળ તો તે શબ્દોને જાણે અમૃતપાન તરીકે ઝીલી લેતો હોય એમ પોતાના કાનમાં લેતો જણાતો હતો. બોલનારના બોલતી વખતના દરેક હાવભાવને પ્રેમ-પૂર્વક નિહાળી, પોતે આનંદિત થતો હતો. પેલો તરણુ પ્રવાસી નયન-પાળ તરફ ફરી બોલવા લાગ્યો, “નયનપાળજી ! પ્રારંભમાં જ આપના તરફથી અમને જે જે ત્રાસ પડેલો છે તે કરતાં પાછળથી આપે અમને જે અમુલ્ય સ્વાધી જે સર્વ વાત બનવા પડી છે. લગવાનું અમર-પ્રમાણ જે સર્વ વાત બનવા પામી હોત તે તો આજે અમારા મહારાજીજી જેધપૂરની પ્રજાને જે સુખ આપે છે, તે ક્યાંથી આપત ?...”

નયનપાળ તરત જ નિયું મ્હોં ધાલી બે વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો, “ઘંઘિરાબાઇ, ગઇ ગુજરી વાતનું સ્મરણ થતાં જ મને અતિ ખેદ થાય છે. તેમાં વળી આપનાં જેવાં મહારાજીજીનાં સ્મરણ કરાતી તો તેથી મને કેટલું બધું લાગી આવતું નેધએ : રૂતકમનું જે જે પ્રાયશ્ચિત્ત મને લાગતું જશે તે તે હું ક્યાં જ કરીશ; અને દેહાંત એ જ ને ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત હશે તો હવે રણમાં પડવાનો વખત પણ પાસે જ આવ્યો છે. જે દુષ્ટ ઔરંગઝેબની સેવામાં આટલા દિવસ ગાળી, તમારા સરખી સાધ્વીનો મેં છળ કર્યો છે, તે જ ઔરંગઝેબના સામે ઉભો રહી, લડી, કંઠસ્નાન કરી, કરેલાં પાપકર્મનું ક્ષાલન કરીશ. પણ માત્ર એક ઇચ્છા રહી જાય છે, અને તે રહી જવાની જ.....”

આ છેલ્લા શબ્દો બોલતાં નયનપાળની દૃષ્ટિ ઘંઘિરાના મ્હોં તરફ જ લાગી રહી હતી, અને જાણે તેમાં જ પોતાનું જીવન સર્વસ્વ લાગી રહ્યું હોય, એમ તેનો ભાવ જણાઇ આવતો હતો. ઘંઘિરાએ તેની નજર સાથે નજર મેળવી જ નહિ. તરત જ પોતાનું મ્હોં ફેરવી નાંખી, ખીજી તરફ જોવા લાગી, એટલે નયનપાળના બોલવાનો વિષય પણ ત્યાંથી જ અટકી પડ્યો.

થોડીકવાર વિશ્રાન્તિ લઇ, ત્રણે જણાં ત્યાંથી ઉઠ્યાં. ઉપર ચઢી આવતા સૂર્યનો વધારે ત્રાસ ન લાગે, તેમ જ તાપને લીધે ઉપર ચઢતાં થાક પણ વધારે ન લાગે, તથા જેમ અને તેમ જલદીથી લગવાનું અમર-

કેશવરનાં, યોગીરાજનાં, તથા નાના મહારાજનાં દર્શન થાય એવા હેતુથી ત્રણે જણે પોતાના ઘોડા ત્યાં જ એક જાડે બાંધી દઈ, ઉપરનો ચઢાવ ચડવા લાગ્યાં.

ભગવાન સૂર્યનારાયણ ધીરે ધીરે ઉંચે આવતા હોવાથી તે પહાડના વનવૃક્ષાદિને એવી તો અપૂર્વ શોભા આપવા લાગ્યા કે, ગમે તેવો વર્ણન ચિત્રકાર પણ તે શોભાને વર્ણવવા સમર્થ થઈ શકે નહિ. આ વર્ણન લેખક તેમજ ચિત્રકાર બંનેને માટે અશક્ય હતું. લેખકને પોતાની કલમ ચલાવી તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવા શબ્દો જ મળવા મુશ્કેલ થઈ પડે, જ્યારે ચિત્રકારને તેની તાદૃશ્યતા મેળવવા અનેક પ્રયાસ કરવા છતાં, રંગમિશ્રણ થવા મુશ્કેલ થઈ પડે; કારણ દરેક ક્ષણે તેની શોભા બદલાતી જ રહેતી હતી. જે રંગછટા હમણાં એક જાડ અથવા એક વૃક્ષ ઉપર દેખાતી હોય તે બીજી જ ક્ષણે ત્યાંથી જતી રહી, બીજી જાડ અથવા શિખરને દીપાવતી હતી. પ્રાતઃસંધ્યાના ઇશદારકત્વ રંગથી રંજિત તથા પૂર્વે જ અંધઃગુના પટકુળથી ગ્યાપ્ત થયેલી વનશ્રી, અવગુંઠનયુક્ત રૂપવતી નવવધૂના નૈદિત્તાઈ જણાતી હતી. અને ભગવાન સૂર્યનારાયણ પણ પોતાના કોમળ કરથી તે અવગુંઠનની પાતળી ગડીઓને ધીરે ધીરે એક પછી એક ખસેડતા જઈ, પ્રેમ અને લજ્જાથી આરક્ત થયેલી તેની મુખશ્રીને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય, એમ જણાતું હતું. તે અરસામાં શુક કોકિલાદિ મંબુળધ્વનિ-કર પક્ષીઓના કોમળ સ્વરથી એમ જ જણાવા લાગ્યું કે, તેઓ “આ શું ? આ શું ?” એમ બોલી અવગુંઠનની ગડીઓને દૂર ન કરવા માટે, ભગવાન સૂર્યનારાયણને વિનય લાવથી વિનવતાં હોય ! ધીરે ધીરે અવગુંઠન દૂર થઈ જઈ, મુખ જણાવા લાગ્યું જેથી તે પરની પ્રેમ પ્રકૃષ્ણિતતા સર્વને સ્પષ્ટ જણાવા લાગી. ધીરે ધીરે પરિચયથી પ્રાપ્ત થનાર ઘિટપણું તેને આવ્યું હોય એમ જણાવા લાગ્યું; અને હવે તો વનના દરેક ખુણા રંજિત થઈ રહ્યા. લગ્ન ક્રિયાને અંતે વધૂ દર્શન થતાં જ પ્રેક્ષક મંડળ તરફથી વગાડવામાં આવતી થાળીઓથી જેમ લગ્ન મંડપ ગાજી રહે છે, તેમ વનમાં રહેતાં પશુ પક્ષીઓના આનંદયુક્ત કોલાહલથી તે વનમંડપ પણ ગર્જિત થઈ રહ્યો. વિવાહાનંદથી જેમ ઘરનાં બાળકો આનંદમગ્ન થઈ નાચવા તથા કૂદવા મંડી જાય છે, તેમ તે પર્વત વનનાં હરિણ બાળકો પણ આનંદથી નાચવા કૂદવા મંડી ગયાં. પર્વત ઉપરનો મંદ અને શિતળ પવન આપણા આ ત્રણ પરોણાઓને આનંદ આપવા લાગ્યો, તથા વન પુષ્પની ઘટાઓમાંથી વહી આવી, તેમનું યથેચ્છ આતિથ્ય કરવા લાગ્યો. આથી આપણા અતિથીઓને તે ઘાટ ચડવાનો શ્રમ બીલકુલ જણાવા લાગ્યો નહિ. બાળસૂર્યનાં કિરણો આપણા અતિથીઓને

પોતાના પ્રતાપથી જરા પણ સંતાપ આપી શકે તે અગાઉ જ તે ત્રણે જણાં પર્વતના શિખરપર જઈ પહોંચ્યા. ઉપર આવતાં સામેથી નજરે પડતા ભગવાન અમ્યલેશ્વરના શિખરને પ્રથમ નમસ્કાર કરી, તેઓ એક વખત તો તળેટીની અપૂર્વ શોભા જોતા થોડીવાર ત્યાં જ ઉભા રહ્યા.

થોડી વારે ઇંદિરાં પોતાના ભાઈને કહેવા લાગી, “ભાઈ, રાણાજી આ વખતે ક્યાં બિરાજતા હશે વાં? મારી તો એવી ઇચ્છા છે કે અમ્યલેશ્વર તથા એકલિંગીજીનાં દર્શન થતાં જ તેમનાં પણ દર્શન થવાં જોઈએ. બાળ રાણાજી પણ તેમની પાસે જ હશે, માટે તેમનાં પણ દર્શન થવાં જોઈએ ખરાં.” આમ બોલતાં બોલતાં ત્રણે જણુ શ્રીઅમ્યલેશ્વરના મંદિરપર જવાનાં પગથીયાં પાસે આવી પહોંચ્યા. ઉપર ચઢી મંદિરના બારણામાં પ્રવેશ કરે છે તો ભગવાન ચોગીરાજ પૂજા સ્થાન પાસે સમાધસ્થ સ્થિતિમાં બેઠેલા જણાયા. તેમની પાસે એક નાનું પોતાનાં રમકડાંની સાથે ગડમથલ કરતું જણાતું હતું.

આ દેખાવ નજરે પડતાંજ ઇંદિરાની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. જે બાળક માટે પોતે પોતાનો જીવ પણ વહાલો ન કરતાં ગમે તેવા સાહસ માથે લઈ અનેક સંકટ ભોગવ્યાં હતાં, તેજ બાળક, તેજ પોતાના અન્નદાતાના પુત્ર ને ફરીથી આમ કુશળ જોઈ, ઇંદિરાની આંખ પ્રેમાશ્રુથી કેમ ભરાઈ ન આવે? સ્ત્રીઓના નૈસર્ગિક પ્રેમ ભાવથી એકદમ આગળ ધસી આવી, વૈકુંઠચોગીરાજની સમાધિનો લંગ થશે કે કેમ તે વિચાર પણ મનમાં ન આણતાં, તે મનોરમ બાળકને ઉંચકી લઈ, “મારા બાળરાજા! આટલાં બધાં સંકટને અંતે પણ તમે આવા કુશળ ફરી મારી નજરે પડશો, એવી મને સ્વપ્નામાં કલ્પના આવી નહોતી! ભગવાન તારી કૃપાની બલિહારી છે!” આમ બોલી તે બાળકને વારંવાર ચુંબન કરવા મંડી ગઈ. એટલામાં દુર્ગાદાસ તેને કહેવા લાગ્યો, “ઇંદિરા! ઇંદિરા! ચોગીરાજની સમાધિનો લંગ થતાં તેમને ક્રોધ ચડશે, એનો કાંઈ ખ્યાલ છે? ત્યાંથી જરા આઘી ખસી જ?” એ ઉપરથી ઇંદિરાપ્રતિ પ્રેમાજી દૃષ્ટિથી જોનાર નયનપાળ બોલ્યો, “આવી રીતનો પવિત્ર પ્રેમ જોઈ એક તો શું પણ હજારો સમાધિનો લંગ થતાં સાક્ષાત્ શંકર ભગવાન પણ આંખો ઉઘાડતાં હાસ્યથી જ જોયા કરશે, તો પછી આ ચોગીરાજની તો વાત જ શી?” નયનપાળના મ્હોંમાંથી આ શબ્દો નીકળતાં જ ચોગીરાજની સમાધિ ઉતરી ગઈ અને તે બોલ્યા; “વત્સ નયનપાળ, તારૂં કહેવું અક્ષરે અક્ષર ખરૂં જ છે. આવો નિર્મિશ્ર અને નિરામય પ્રેમ જોઈ, સમાધિનો લંગ થતાં ક્રોધને પણ ક્રોધ આવે નહિ. તોપણ કાંઈ તપોનિષ્ઠુર પુરૂષને ક્રોધ આવી ગયો અને તે ક્રોધને

વશ થઇ કદાચિત્ તેણે કાંઇ શાપ આપ્યો, તો આવી સાધ્વી સતીન પ્રભાવને લીધે તે શાપનું એના આગળ કાંઇ ચાલી પણ શકે નહિ. જેણે સ્વાર્થનો કેવળ પરિત્યાગ કરી, પરાર્થમાં જ પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું છે તેવી સાધ્વીનો નિર્મળ પ્રેમપ્રભાવ અમારી હજારો સમાધિ કરતાં પણ બળવત્તર છે. આનું તપ અમારી સર્વ તપશ્ચર્યા કરતાં કેટલું બધું બળવાન છે તેની તને ક્યાં ખબર છે?" યોગિરાજ વાત કરતા હતા તેવામાં ઇંદિરા પોતાના હાથમાં લીધેલા બાળકને, હાથમાં જ રાખી, તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી તેમનો પવિત્ર આશિર્વાદ લીધો. ત્યારપછી દુર્ગાદાસ અને નયનપાળ બન્ને જણાએ તેમને નમસ્કાર કર્યા. દુર્ગાદાસને આશીર્વાદ આપી, નયનપાળ તરફ પ્રીતિ યોગિરાજ બોલ્યા, "વત્સ નયનપાળ ! યોગાભ્યાસથી ભ્રષ્ટ થનાર સાધકના જેવી તારી સ્થિતિ થઇ હતી, પણ એટલામાં જ તારી આંખ ઉઘડી પુનઃ તારા કુલાભિમાન પ્રમાણે તને તારા કુળનું બિરદ સાચવવા તૈયાર થતો જોઈ, મને અત્યાનંદ થાય છે. આ અનિતસિંહ તારો પિત્રાઇ ભાઇ છે, તેને તારે સ્વાધીન કરે છે, રાણી ચંદ્રાવતિને હવે તારી માતૃશ્રી પ્રમાણે ગણી, આ બાળકના સંવર્ધનમાં હવે તું તેને સહાય કર, હવે આ અરણ્યવાસની અવધિ આવી રહી છે. હું હવે અહિંથી મારા નિજ્ઞામમાં જવાનો છું. આજનો આ યોગ આવી મળે ત્યાં સુધી જ મારે અહીં રહેવું, એવી મારા ગુરૂની આજ્ઞા હતી. બાળ અનિતસિંહ ! તારો અને મારો આટલા દિવસનો યોગ હતો. હવે તારાપર માત્ર એક જ સંકટ આવવાનું છે, પણ તે તરત જ જતું રહેશે. પછી તું મોટો થતા સુધી કેવળ નિર્વિદને જ દિવસ ગાળીશ. ત્યાર બાદ તું તારાં કર્મ પ્રમાણે ચાલી કુળને ભાગવતો જઈશ."

યોગીરાજ આ છેવટના શબ્દો બોલતા હતા તે વખતે કાણુ જાણે શું એ સમજીને તે બાળક કિલકારીપર આવી જઈ હુંકારા કરવા મંડી ગયો. ઇંદિરા તેને યોગિરાજના પગમાં મૂકવા માટે નીચે મૂકવા લાગી. પણ ઘણે દિવસે મળેલી માની પાસે જતાં જ બાળક જેમ તેને છોડતું નથી, તેમ અનિતસિંહ પણ ઇંદિરાના હાથમાંથી નીચે ઉતરે જ નહિ. આ જોઈ સર્વને અતિ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ યોગિરાજની ચર્યાપર જરાએ આશ્ચર્ય છાયા જણાઇ નહિ. યોગિરાજ ધીર અને પ્રજ્ઞાંતપણે બોલવા લાગ્યા--"ઇંદિરા ! તું હવે એને નીચે ઉતારીશ નહિ. એ જે કરે છે તે યથેચ્છ જ કરે છે. હજી પણ એના જીવ ઉપર એક વખત જે સંકટ આવવાનું છે તેમાંથી તું જ એને બચાવવાની છું. હવે ભવિષ્યમાં મારાથી તમને કોઈને કાંઈ વિશેષ લાભ થવાનો નથી. પણ પુનઃ એક જ

વખત તમે જ્યાં આ સ્થળે જ જમારે ભેગાં થશો ત્યારે હું તમને દર્શન દઈશ. તમે જે લાઘવ બહેનના ખોળામાં આ બાળકને સોંપી દેતાં સૂધી જ મારે અહિં રહેવાનું હતું. ને તે માટે આજનો દિવસ નિર્મિત કરેલો હતો; તે આવી પહોંચ્યો છે, એટલે હવે હું જઈશ.” આટલું બોલી ચોગીરાજ ત્યાંથી ઉઠ્યા અને બાળુ ઉપરની ઓરડીમાં પેદા, તે ફરી બહાર આવ્યા જ નહિ. આ ત્રણે જણુ અંદર પેસી જોવા લાગ્યાં તો ત્યાં કોઈ જ ન મળે. તે ઓરડીમાંથી બહાર જવાનો બીજો કોઈ પણ માર્ગ ન છતાં ચોગીરાજ ક્યાં અને શી રીતે ચાલ્યા ગયા હશે એના અચંબામાં કેટલીકવાર સૂધી ત્રણે જણુ સ્તબ્ધ થઈ જઈ, ચારે તરફ શોધ કરવા લાગ્યાં, પરંતુ ચોગીરાજનો કાંઈ જ પત્તો લાગ્યો નહીં.

ઈંદિરા, દુર્ગાદાસ અને નયનપાળ ત્રણેને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને ઈંદિરા તથા દુર્ગાદાસને તો ધણું જ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. ચોગીરાજ હવે પ્રરી દર્શન નહિ આપે અને તેથી આખા રાજસ્તાનની ધણી માડી દશા આવશે, આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તે બે જણાંની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પણ હવે આવી રીતે આંસુ પાડતાં ઉભાં રહેવાથી શું વળવાનું? આગળ ઉપર જે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે કરવું જ જોઈએ. બાળરાજ પોતાના ખોળામાં આવતાં જ તેને હવે ચંદ્રાવતી મહારાણી પાસે પહોંચાડી દેવો જોઈએ એ પ્રથમ જ કર્તવ્ય હતું. મહિયારીનો વેશ લઈ ટોપલામાં બાળ રાજને ઉચ્ચકીને તે ચાલી હતી તે પૂર્વનો પ્રસંગ ઈંદિરાની નજર આગળ આ ક્ષણે તરવરી રહ્યો. તે જ સ્થિતિ આજે પણ આવેલી જોઈ તેનું મન ઉદ્વિગ્ન થયું. તો પણ આવી રીતે ઉદ્વિગ્ન થઈ ખેસી રહેવાથી પ્રજા શું? આગળને માટે કાંઈ પણ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ ધારી દુર્ગાદાસ, ઈંદિરા તથા નયનપાળને કહેવા લાગ્યો, “ઈંદિરા! હવે બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. શત્રુ કેવળ આપણી પીઠપર આવી પહોંચ્યા છે, આવે વખતે જો આ પહાડ ઉપરથી ઉતરી બાળરાજને લઈ જઈશું તો આપણા ઉપર શો પ્રસંગ ગુજરશે તે કહી શકાતું નથી. માટે તું અહિં જ રહે, નયનપાળ હવે પારકો નથી, એ તારી રક્ષા માટે અહીં રહેશે અને હું નીચે જઈ આવી સર્વ તપાસ કરી જોઈ છું. કે રાણીજી કેટલા સલામત છે. નીચે તપાસ કર્યાં શિવાય મહારાણાને લઈ જવા બીલકુલ યોગ્ય કહેવાય નહિ. ઓરંગઝેબના જાસુસો ક્યાં ને ક્યાંએ ફરતા હોય તે કાંઈ આપણે જાણીએ છીએ? જો આ વખતે કોઈ પણ સુરક્ષિત જગ્યા હોય તો તે આજ છે, માટે મારો વિચાર તો એવો છે કે, હું નીચે જઈ આવું ત્યાંસૂધી તું અહિં જ બેસ.”

દુર્ગાદાસનું બોલવું સાંભળી નયનપાળને પ્રથમ તો જરા સમાધાન

પાત્રને જે ઇષ્ટ હોય તેને આપણે પણ ઇષ્ટ માની તે સાધ્ય કરવું એ જ હવે તો આપણું કર્તવ્ય છે, પછી તે સાધ્ય કરવામાં ગમે તેટલું સાહસ માથે લેવું પડે તો તે લેવું જ, અને તેમ કરતાં આપણું મૃત્યુ થાય તો પણ કાંઈ હરકત નહિ. માટે હવે આપણું જીવન એટલાજ માટે છે, બીજા કશા માટે નથી જ. માટે તે હવે શી રીતે સાધ્ય થાય? આ વિચારમાં તેનું મન ઝુંબાઈ જઈ, તેજ વિચાર કરતો માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો ચાલતો હતો, એટલામાં વળી પાછો બીજાને એક વિચાર આવ્યો. આ બીજા વિચારથી પ્રથમ તો તેના મનને કાંઈક ઉદ્વેગ થયો હોય એમ જણાયું ખરું, અને તે ઉદ્વેગથી તેનું મન જરા ત્રાસ પામ્યું હોય એમ પણ જણાયું ખરું, ત્યારબાદ કોઈ જુદો જ વિચાર આવી તેણે આ ઉદ્વેગ તથા આ ત્રાસને પણ હઠાવી કહાડ્યાં હોય એમ જણાયું.

આવા પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં નયનપાળ પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતરતો હતો; એટલામાં સહજ વિશ્રાન્તિ લેવાના વિચારથી પાસેના એક શિખર ઉપર જઈને બેઠો, અને ત્યાંથી નીચેના દૂર પ્રદેશને નિહાળવા લાગ્યો. એટલામાં ઉત્તર બાજુ તરફ પાસે જ ઔરંગઝેબના સેના સમૂહ જેવો તેને કાંઈક લાસ થયો. આ જોતાંજ તેની ચિત્તવૃત્તિ એકાએક વિહ્વળ બની ગઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. એના મનમાં ગમે તે વિચાર આવો, પણ તેણે પુનઃ એક વખત અચલેશ્વરના દેવાલય તરફ નજર કરી તરતજ ઔરંગઝેબની સેના સમૂહને જોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે દિશા છોડી દઈ બીજી દિશાએ તરફ કેટલીકવાર સૂધી તે જોઈ રહ્યો, અને કેટલોક વખત કાંઈક વિચાર કરતો ઉભો જ રહ્યો. “આમ કંઈ કે તેમ કંઈ” આવો દ્વિધાલાવ કેટલીકવાર સૂધી તેના મનમાં ચાલતો હોય એમ સ્પષ્ટ તેની મુર્ખચર્યા કહી આપતી હતી. પછી કેટલીક વાર પોતે શું કરવું? તે નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હોય એમ જણાયું. પુનઃ અચલેશ્વરના શિખરપર એક જ વખત નજર કરી, એક ઉંડો નિસાસો મૂકી ત્યાંથી સપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો. નીચે આવતાંજ જુવે છે તો ઝાડે બાંધેલા ઘોડા ત્યાં જણાયા નહિ. આવા અણીને વખતે કોઈ શર-વીરનો ઘોડો જતો રહે તો તેને કેટલો ત્રાસ ઉપજી આવે? પણ કરે શું? ક્યાં જવું અને હવે શું કરવું તે કાંઈ જ સૂઝ પડે નહિ. ઘોડા કાંઈક છુટી ગયા હશે, માટે તેને પહેલાં તો શોધી કહાડવા જોઈએ, આવા વિચારથી ઘોડાની શોધ કરવા લાગ્યો. આમ તેમ જોતાં કાંઈ જ પત્તો લાગ્યો નહિ. પગલાં તપાસતાં એક જ બાજુ તરફ તે જતાં હોય એમ જણાયું, એટલે તે બાજુ તરફ શોધ ચલાવવા માંડી. પગલાં કેવળ તાર્જા જ, પડેલાં હતાં તેથી તપાસ કરતાં બહુ

પ્રયાસ નહિ પડે એમ તેને લાગ્યું, અને તે અનુમાન ઉપર તે ચાલવા લાગ્યો. જતે જતે તે એવા ઘાડા જંગલમાં જઈ ચડ્યો કે ચારે તરફ ઝાડી સીવાય તેને કંઈ જ જણાયું નહિ. કેટલેક ઠેકાણે ધૂળ પણ એટલી બધી ઉડી હતી કે, ઘોડાનાં પગલાં પણ જણાતાં નહોતાં; બસો ચારસો કદમ જાય ત્યારે વળી એકાદ પગલું જણાતું. આવા એકાદ પગલાના સુમાર ઉપર પણ તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. નયનપાળ નિરાશાને જાણતો જ નહોતો, અને તેથી જ તે પોતાના ગમે તે પ્રયત્નમાં વળગ્યો રહેતો. ઝાડી ઘણી જ ઘટ્ટ હોવાથી તેને તંડકાનો પણ ત્રાસ નડતો નહોતો, અને તેથી થાક પણ બહુ જણાતો નહોતો. જતે જતે તેણે ઘણાક વિકટ રસ્તાઓ પણ જોઈ નાંખ્યા, તે એવા કે કદાચ પાછા જવાનો પ્રસંગ આવે તો મૂળ રસ્તો તેને જડી જ શકે નહિ. આવી ભૂલભૂલવણીમાંથી બહાર આવવું શી રીતે? છેવટે એ પ્રશ્ન તેના મનમાં આવ્યો અને તેથી ઘોડીવારમાં ત્યાં જ અટકી ઉભો થઈ રહ્યો. અંતે થાકીને તે જોવો નીચે બેસવા જાય છે એટલામાં જ દૂરથી કાંઈએ ઘોડો મારી મૂક્યો હોય એવો તેને લાલુકારો લાગ્યો. તરત જ આગળ આવી જીવે છે તો સામેથી એક ઘોડેસ્વાર આવતો જણાયો; તે પોતાનો જ ઘોડો હશે એમ નયનપાળને લાગતાં જ તેણે પોતાની તલવાર ખેંચી ઘોડેસ્વારને ખૂમ પાડી બોલાવ્યો, અને ઘોડો ઉભો રાખવા માટે ધમકા પણ આપી. ઘોડેસ્વાર તરત જ ઉભો રહ્યો અને નયનપાળને નિહાળવા લાગ્યો.

કેટલીકવાર સૂંધી બેઠે જણા એક બીજાના સામું જ જોઈ રહ્યા. છેવટે નયનપાળ તે ઘોડેસ્વારને ઓળખી કહાડી બોલ્યો, “કાણુ શિવસિંહ?”

ઘોડેસ્વાર એકદમ ચક્રિત થઈ ગયો. પોતાનું નામ દઈ હાંક મારનાર આ ગૃહસ્થ કાણુ હશે, તેની કલ્પના પણ તેને આવી શકી નહિ. તે બોલ્યો, “તું માંડું નામ દે છે ખરો, પણ મને તારા નામની ખબર નથી, તેમ પહેલાં મને તને ક્યાં જોયો છે તે પણ મને સાંભરતું નથી. તું કાણુ છે તે પહેલાં કહે.” શિવસિંહનું બોલવું સાંભળીને નયનપાળ કહેવા લાગ્યો, “તારે મારા નામની શી જરૂર છે? એક તો પહેલાં તું મારો ઘોડો ચોરી લાવ્યો છું, તે તો પાછો આપ, પછી મરજી હોય તો હું કહું તે સાંભળ. હું તને જે કંઈ કહેવાનો છું તે તને અને તારા આપદાદાને હિતકરજ છે. તું આવી રીતે એકાએક આ વખતે મારી નજરે પડ્યો, એ પણ એક ચમત્કારિક યોગાનયોગની જ વાત છે. મારા મનમાં છે તે સર્વ હું તને કહેવાનો છું; પણ તે પહેલાં હું કોઈ શત્રુનો જાસુસ, લુચ્ચો, ઠગારો, ધર-પ્રાપ્ત અથવા ચોર હુંટારો નથી તેની ખાત્રી કરી લે. ઉપર શ્રીઅચલેશ્વરના દેવાલયમાં જ, ત્યાં દુર્ગાદાસ અને તેની બહેન ઇંદિરા બેઠાં છે તેમને

મળ. એ બે તથા હું એમ ત્રણે જણાં અમે અહિં આવ્યાં, ઘોડા આડે
બાંધી ઉપર ચડ્યાં. એ બે ઉપરજ બેઠાં છે અને હું કાંઈક કામ પ્રસંગે
નીચે આવ્યો છું. હું કાણુ છું, અને શા માટે આવ્યો છું, તેની ખાત્રી
તેમની પાસેથી જ કરી લેજો એટલે તને સમજશે કે હું વિશ્વાસ કરવા
ચાગ્યો છું કે નહિ. તું એક વાર જઈ આવ એટલે પછી મારો આગળનો
સર્વ બેત હું તને કહીશ. બેત કરનારો અને યુક્તિ ખોળનારો હું છું,
પણ તે બધું સિદ્ધ કરી આપવાની ખટપટ તારે કરવી જોઈએ; માટે
માફ નામ હમણાંથી જણાવવામાં અર્થ નથી. અમથું જ નામ કહેવાથી
તારી ખાત્રી થવાની નથી, માટે પ્રથમ ઉપર જઈ આવ. એક ક્ષણુ પણ
અમથી ગુમાવવાથી કેવો ભયંકર પરિણામ આવશે તેનો જરા વિચાર કર.”

શિવસિંહ આ બધું શાંતપણે સાંભળતો નયનપાળના સામું જોઈ
ઉભો જ રહ્યો હતો. એને લાગ્યું કે આ માણસને આગળ કોઈ ટુકાણું
પણ જોયો છે ખરો, પણ આ અમુકજ છે એમ ખાત્રીથી તેનાથી કહી
શકાય નહિ. તો પણ તેના કહેવા પ્રમાણે કરી જોવામાં પોતાને કાંઈ
હાનિ ન જણાવાથી તે બોલ્યો; “આપનું નામ કહેવામાં આપને કાંઈ
હાનિ છે ખરી?” નયનપાળ; “છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી. માફ
નામ સાંભળતાં પહેલાં તું દુર્ગાદાસ પાસે જઈ તપાસ કરીશ તો ઠીક
થશે. પહેલેથીજ નામ સાંભળતાં તારી ચિત્તવૃત્તિને શું થઈ જાય તે
કેમ કહેવાય? તે કરતાં જાનોમાનો ઉપર જઈ આવી સર્વ માહિતી
મેળવી આવ એટલે ઠીક પડશે.”

“દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા ઉપર શ્રીઅમયલેશ્વરના મંદિરમાં બેઠાં છે,”
આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારથી તેમને મળી આવવાની શિવસિંહને ઘણી જ
ઈચ્છા થઈ રહી હતી તેથી ઉપરનું વાક્ય પૂરું થતાં જ, તેને એમ લાગ્યું
કે આના કહેવા પ્રમાણે આપણે એક વખત જઈ આવીને તપાસ તો
કરવી જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરીને તે નયનપાળને કહેવા લાગ્યો; “હું
ઉપર જઈ આવું ત્યાંસૂધી તું અહિં જ બેસી રહેજો. અહિંથી જરા પણ
આધો પાછો થયો તો દુગો છે એમ જાણી મારા ભિલો તારી ગરદન
ઉડાવી નાંખશે, અને નહિ તો તારો વાળ પણ વાંકો થવા દેશે નહિ.”
આવી રીતે નયનપાળને સખત તાકીદ આપી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.
જતાં પહેલાં પોતાની પાસેના બે ચાર ભિલોને તાકીદ આપી કે, “આ
માણસને અહિંથી જરા પણ ખસવા દેશો નહિ, એના ઉપર બરાબર
નજર રાખજો.” આટલું કહી પાસેને રસ્તેથી જ તે અમયલેશ્વરના શિખર
તરફ ચાલ્યો. વાંચનારને ખબર હશે જ કે વિજયસિંહનો પુત્ર શિવસિંહ
પિતાની મરજી વિરૂદ્ધ જસવંતસિંહની પાસે જઈને રહ્યો હતો; પરંતુ જ

પ્રવંતસિંહનાં એકાએક કાળ થવાથી તે, તેની સ્ત્રી તથા પુત્રને લઇ આ જંગલમાં ભિલ્લોનો નાચિક બનીને રહેલો હતો. જંગલ તથા પહાડના ફિંદર જેવો જ તે થઈ ગયો હતો. અચલેશ્વર જઈ આવવું એ તો તેના કશા હિસાબમાં જ ન હોતું. તરતજ ઉપર ચડી ગયો. નયન પાળના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં દુર્ગાદાસ તથા ઇંદિરા બેઠાં હતાં. તેમને મળતાં બેઠેને બહુ અત્યાનંદ થયો. આનંદના ઉભરા શમતાં જ તેણે પેલા ત્રીજા માણસ માટે જે કાંઈ પૂછી જોવાનું હતું તે પૂછી લીધું; અને તેમને પણ તેનાં સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે કહ્યું. આટલું થવા છતાં પણ શિવસિંહનો તેના ઉપર પહેલાં તો વિશ્વાસ બેઠો નહિ. છેવટે જ્યારે દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરાએ પોતાના છુટકારામાં તેણે કરેલી મદત માટે સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી ત્યારે તેને જરાતરા ખાત્રી થઇ. અને આ બે જણાંનું આટલું બધું કહેવું છતાં એના વિશે સંશય રાખવો એ ઠીક નહિ એમ તેને લાગ્યું, એટલે થોડી વાર પછી ત્યાંથી તે પાછો ફર્યો. પરંતુ પુનઃ તેના મનમાં કાંઈક શંકા આવવાથી તે પાછો ફરી દુર્ગાદાસને કહેવા લાગ્યો; “દુર્ગાદાસજી! આપ જરા મારી સાથે કૃપા કરી નીચે પધારો, અને નયનપાળનું શું કહેવું છે? તે સાંભળી લઇને પાછા ઉપર પધારજો.” કેટલીકવાર સૂધી દુર્ગાદાસે હા ના કર્યા પછી છેવટે બંને જણ એક નજીકને રસ્તે થઇને નીચે ઉતરી પડ્યા.

નીચે નયનપાળ તો તેમની ચાતકની પેઠે જ વાટ જોઇ બેઠો હતો. એકલા શિવસિંહની જ વાટ જોતો હતો, છતાં દુર્ગાદાસને પણ તેની સાથે નીચે આવેલો જોઇ, પ્રથમ તો જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ પછીથી “આ પણ ઠીક જ થયું” આવો ભાવ તેના મનમાં આવ્યો હોય એમ તેના મ્હોંપરથી જણાઇ આવ્યું. થોડીવારમાં તે બે જણા નયનપાળની પાસે આવી પહોંચ્યા, એટલે તે શિવસિંહને કહેવા લાગ્યો; “કેમ શિવસિંહ! મારા કહેવાનો અક્ષરે અક્ષર ખરો હતો કે નહિ? હવે હું આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી; આ નયનપાળ કેવળ જીદો જ છે. ઉપરથી નીચે ઉતરતાં મને ઔરંગજેબનું લશ્કર જણાયું, ત્યારથી જ મારા મનમાં કાંઈક બેત આવી ગયો છે. એ ધારણા પાર પાડવામાં કંઈ યુક્તિ લગાડવી તે પ્રથમ મને સુઝતું નહોતું, પણ હવે સુઝી આવ્યું છે. પણ તે પ્રમાણે કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાનો એક જ માર્ગ છે, પણ તે મારા હાથમાં નથી. માટે હું જરા નિરાશ બની બેસવાનો હતો, પણ તેલામાં જ, શિવસિંહજી, આપની બેટ થઇ ગઇ; અને તે કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ એ બન્યું કે તમે ઉપર જઇને દુર્ગાદાસજીને નીચે બોલાવી લાવ્યા. દુર્ગાદાસજીની એક જ યુક્તિ, તે. મારા જેવાની હજારો યુક્તિઓ બરાબર છે, તેથી એ પોતે આવ્યા

જો તો મારું જ સારું થયું. હવે મારી યુક્તિ શું છે તે કહું છું.” આટલું બોલી તે એક વખત જમીન તરફ જોઈ રહ્યો. પાસે જ બે ચાર બિલ્લો હતા, તેમને શિવસિંહે દૂર ખસેડી મૂક્યા, છતાં પણ નયનપાળને જે કહેવાનું હતું તે કાંઈ તેણે મોટેથી કહ્યું નહિ; પણ છેક જ ધીમે ધીમે બોલીને આ લોકોને શું કહેવાનું છે તે સાંભળવા તેમના સામું જોવા લાગ્યો.

દુર્ગાદાસ તેનું બોલવું સાંભળી કેટલીકવાર સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. પછી ધીરે રહીને બોલ્યો; “વાહ યુક્તિ તે યુક્તિ જ છે. પણ તે પાર શી રીતે પડે? ઠીક છે, કાંઈ હરકત નહિ. શિવસિંહ, તું તો અહિં બેઠો છેને? હવે મને ઇંદિરા તથા અન્જિતસિંહજીના સુરક્ષિતપણા માટે કશી જ કળગી નથી. હું જાઉં છું અને નયનપાળની યુક્તિ પ્રમાણે ખીજી તજવીજ કરી આવું છું. ખરો મુત્સદ્દી અને ખરો સેનાપતિ હોય તેના જ મગજમાં આવી કલ્પના આવી શકે. સાબાશ નયનપાળ! આ યુક્તિ જો સફળ થઈ, તો તમારા પાછલા સર્વ વૃત્તાન્તને ઢાંકી દઈ આખા રાજસ્થાનમાં નામ કહાડશે એવું જ થવાનું. જાઓ બેલાશક, આપ જે કરવા ધારતા હો તે કરો, અને હું આપનું કામ બજાવી લાવું છું.” કાંઈ માણસને પોતાની રૂચી પ્રમાણે સર્વ કાર્ય બની આવવાથી જેમ તેના મનનું યથાર્થ સમાધાન થાય છે, તેમ નયનપાળને થયું હોય એમ લાગ્યું. શિવસિંહે પોતાનો ઘેર તેને આપ્યો. કાણુ માત્ર પણ વિલંબ ન કરતાં, અચલેશ્વરના મંદિર તરફ એક વખત પ્રીતી જોઈ લઈ નયનપાળે ત્યાંથી કુચ કરવા માંડી.

જંગલની બહાર નીકળી જતાં વાર ન લાગે એટલા માટે શિવસિંહે તેની સાથે એક ભોમીયો લિલ્લ આપ્યો હતો, તેને લઈ થોડી જ વારમાં તે જંગલની બહાર નીકળી ગયો. બરાબર રસ્તો હાથ લાગતાં જ નયનપાળે તે લિલ્લને રમ્મ આપી દીધી. લિલ્લથી છુટો પડતાં જ નયનપાળના મુખ ઉપર સ્મિતની રેખાઓ જણાવા લાગી. “થશે! થશે! મારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ કામના સફળ થશે જ!” આવો ઉદ્ગાર ધીરે હીને તેના મુખમાંથી નીકળી ગયો. આટલું બોલી આદશાહી ફોજ જ્યાં પડેલી હતી તે તરફ તેણે ઘોડાને દોડાવી મુક્યો. થોડી જ વારમાં નયનપાળ એ પ્રચંડ છાવણીના આગલા ભાગ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના લશ્કરી અમલદારોને તો તે સારી પેઠે ઓળખતો જ હતો, એટલે તે લોકોએ એને તરત જ ઓળખી કહાડી પૂછ્યું, “કમ રે! તું તુરંગમાંથી ક્યારે છુટી આવ્યો?” નયનપાળ બોલ્યો, “હું ક્યારે અને શી રીતે છુટી આવ્યો, તે લાંબગડ અત્યારે કરવા કરતાં, પ્રથમ મને આદશાહની મુલાકાત કરાવો. હું એક ઘણી જ અગત્યની બાતમી લાવ્યો છું. એ વાત પ્રથમ મને કાને નાંખ્યાં પછી મારી કથા હું તમને કહીશ. આમ બોલી નયનપાળ ઘણી જ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. શત્રુ તરફની કાંઈ

પણ અગત્યની ખાતમી લાવ્યો હશે એમ ધારી, આધિકારીઓએ બાદશાહને તરત જ વરદી પહોંચાડી દીધી. નયનપાળ ખાતમી લઈ આવ્યો છે, એવું સાંભળતાં જ બાદશાહને ઘણી જ નવાઈ લાગી. બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો કે કેદમાંથી છુટી ખાતમી લેવા અહિં સુધી એ આવી જ શી રીતે શક્યો? તેને લાગ્યું કે, આપણી ઇતરાજી થયેલી હોવાથી, પુનઃ મરજી સંપાદન કરવા ગમે તે યુક્તિ કરી કેદમાંથી છુટી, સાહસ કરી, શત્રુમાં ભળી જઈ તેમની ખાતમી કહાડી લાવ્યો હશે. એમ ધારી તેને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા હુકમ કર્યો. નયનપાળને તુરત જ બાદશાહની હજુરમાં લાવી ખડો કર્યો. તેને જોતાં જ બાદશાહ બોલી ઉઠ્યો, “અય બદમાશ! તું ગફલત કરી આખરે છુટી આવ્યો ને?”

તરત જ નયનપાળ પોતાના બે હાથ રૂમાલવતે બાંધી, બાદશાહને ઘણી જ ઝુકીને કુત્તસ કરી બોલ્યો, “બુદાવિંદ! મારે અમથાં જ છૂટીને નાશી જવું હોત, તો અહિં આપની હજુરમાં પાછો આવત જ રું કરવા? ગરીબપરવર! મેં કાંઈ ખાતમી આણી છે તે જરા સાંભળી લ્યો. આ ક્ષણે જ જો બાવિંદ અમલેશ્વરના ડુંગર ઉપર તથા રૂપનગરના કિલ્લાની ઉપર એકદમ હલ્લો કરશો તો બે મોટા શત્રુ એકદમ હાથમાં આવી જઈ, શહેનશાહનો જય થતાં જરા પણ વાર લાગવાની નથી. આ વખતે અમલેશ્વરના મંદિરમાં દુર્ગાદાસ, તેની બહેન તથા જસવંતસિંહનું બાળક બેઠેલાં છે. તેમ પેલી બાળુએ પણ સદ્ગતખાનને હઠાવી ઘણાંજ થોડાં માણસોને મૂકી રાજસિંહ પણ ઉપર ચાલ્યો ગયો છે.” આ ખબર સાંભળતાં જ બાદશાહનાં નેત્ર પ્રવૃલ્લ થઈ ગયાં અને નયનપાળને પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી, વાંસો થાપડી સાબાશી અપવા મંડી ગયો.

—:૦:—

મકરણ ૪૭ મું.

સર્પનં થયેલો સર્પ ડંશ.

નયનપાળના ઉપર નારાજ થઈ તેને કેદમાં નાંખ્યો, એ તેને ઘણું લાગી આવ્યું હોવું જોઈએ, અને તેથી આપણી મહત્વાકાંક્ષા જાણી લઈ તે આપણા તરફ દોડી આવ્યો હોવો જોઈએ; અને આવી અણી વખતે જો આપણને મદદ કરે તો જ આપણી મરજી પાછો સંપાદન કરી શકે, નહિ તો બીજી એકે રીતે આપણી મરજી તે સંપાદન કરી શકનાર નથી, એમ ધારીને જ તે આપણી પછવાડે દોડી આવ્યો છે એમ બાદશાહને થવા લાગ્યું. પરંતુ જો ખાતમી તે લાવ્યો છે તે એને

હાથ શી રીતે લામી, એ ખાખતનો પકડો તપાસ કર્યા વગર આંટું
આપણી પાસે લેવા ઠીક નથી, એવો પણ વિચાર બાદશાહને પછીથી
મર્મ આવ્યો. તેથી પોતાના હુમેશના કઠોર અવાજથી તેને પૂછતા લાગ્યો.

“નયનપાળ ! તું કહે છે તે મારી ધ્યાનમાં કાંઈ ઉતરતું નથી. શું,
ખરૂં કહે છે કે દુર્ગાદાસ અને હંદિરા આ વખતે આશુના શિખર ઉપર
છે? તેમ જ જશવંતસિંહનો નાનો છોકરો પણ તેમની જ પાસે છે?
દિલ્લીના તુરંગમાંથી છૂટી આવનાર તને તે એ બધી ક્યાંથી ખબર?”

નયનપાળ બોલ્યો; “માલિક, મને એ બધી ખાતમી ક્યાંથી મળી તે
ખરાબર હકીકત આપને કહું તો જ મને પાછો આપના શરણમાં લઈ, મારી
યુક્તિ સાંભળજો; નહિ તો મને અવળે હાથે બાંધી સૂળીએ ચડાવી
દેતાં માલિકને કોણ રોકી શકે એમ છે? માટે જો આપના ગુલામને
રજા હોય તો કહું? નહિ તો પછી હુબુરની નિધામાં આવે તે ખરૂં.”

ઔરંગઝેબે કહેવાની રજા આપી હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું કે તરત જ
નયનપાળ બોલવા લાગ્યો; “ખુદાવિંદ ! આપના હુકમથી મને તુરંગમાં તો
લઈ જવામાં આવ્યો, પણ ગમે તે યુક્તિ લડાવી કેદમાંથી છૂટી, ગયેલી
મરજી પાછી સંપાદન કરવી, લડાઈમાં મોટું પરાક્રમ કરી બતાવી
આપને ખુશ કરવા, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, હું દિલ્લીથી આપની પછ-
વાડે દોડતો નીકળી આવ્યો. રસ્તે આવતાં અહિંથી આશરે પંદર
વીસેક ગાઉપર તે લાઈ બ્રહેન-મારી નજરે પડ્યાં. એ જણાં એકલાં
એક જાડની નીચે નીરાંતે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. જોતાં જ મ્હં તેમને
ઝાળખી કહાડ્યાં, ને હું પાસે જતાં જ તેમણે પણ મને ઝાળખી કહાડ્યો.
મને જોતાં જ પેલો દુર્ગાદાસ તો મારા ઉપર ધસી આવ્યો. આ વખત
મારામારી કરવાથી કાંઈ જ વળવાનું નથી એમ ધારી તેને છેતરવાના
વિચારથી હું નમ્ર બની બોલ્યો, પણ ખાવિંદ ! તેને જે અક્ષરો મ્હં કહ્યા હતા
તેની જો માફી બક્ષવામાં આવે તો બોલી દેખાડું. કારણ જો તેવું ન બોલ્યો
હોત તો, માંડે કામ પણ થવાનું જ નહોતું. મ્હં કહ્યું, ‘દુર્ગાદાસ ! હું
હવે આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી. મુગલોની સેવાથી છોક જ કંટાળી
જઈ, હું દિલ્લી છોડીને ચાલ્યો આવ્યો છું. બાદશાહ માટે મ્હં માંડે માયું
આપવા પણ તૈયાર કીધા છતાં, તેણે મારી ઉલટી પ્રજેતી કરી મને કેદ-
ખાનામાં નાંખ્યો; માટે એની ખુશામત કરવા હવે હું કદી જ જવાનો
નથી. હવે મને ધણેજ પશ્ચાત્તાપ થઈ આવ્યો છે, અને એમ જ
નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, ઉદેપુર જઈ આપણા રજપુત શિરોમણિ રાણા
રાજસિંહની જ નોકરી કરવી. માટે હવે તો તું મને તારો મિત્ર ગણીને
તારી સાથે લઈ જા. ખુદાવિંદ ! આ બધું મેં એવું તો ગળગળીને, ને આંખોમાં

જાણી આણીને તથા મ્હોંપર સર્વ રીતે પશ્ચાત્તાપના ચિન્હ દેખાડીને કહ્યું કે, તે સાંભળી બંને જાણી પલળી ગયાં. તે બંનેને માંડે બોલવું ખરું જ લાગ્યું. તેની બહેને તો મારે માટે લાઘને ખૂબ જ સીપારસ કરી અને મને આશ્વાસન આપવા લાગી, એટલે તો હું તેમના પેટમાં પેશી જઈ, તેઓ ક્યાં જાય છે તે જાણી લેવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અચ્ચલેશ્વરનાં દર્શન કરવા જાય છે એવું જાણતાં મ્હેં તેમને કહ્યું, ‘મારા જેવા પશ્ચાત્તાપ કરનારને આથી તે બીજા કોનાં દર્શન વધારે પાવન કરનાર છે? ત્યાં આવી અગ્નિકુંડમાં સ્નાન કરતાં જ મારાં સર્વ પાતકનો નાશ થશે માટે ચાલો, હું પણ દર્શન કરવા આવું છું.’ આવું કહી અમે ત્રણે જણાં ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યાં. રસ્તામાં જ અમને ખબર મળી કે સાદતખાનની ફજેતી થઈ ગઈ છે અને રાજસિંહ રૂપમતીને લઈ જવાનો છે. આખું પર્વતપર ગયા તો મંદિરમાં એક જોગટો બેઠો હતો અને પાસે એક છોકરું રમતું હતું. તપાસ કરતાં જણાયું કે એ જ જસવંતસિંહનો છોકરો અજિતસિંહ છે; અને એ ક્યાં છે એવું પૂછીને જ સમજાય માટે જ અહિંઆ જોગટા પાસે એને રાખ્યો છે. આ બે વાત ખબર પડતાં મને તો એમ જ થઈ રહ્યું કે, ક્યારે આપ માલિકની પાસે આવી આ ખુશ ખબર જણાવું. આમ હું વિમાસણમાં હતો એટલામાં જ ઉપરથી આ તરફ જોતાં આપનું આ ગંજવર લશ્કર જણાયું. જોતાં જ મનને અત્યાનંદ થઈ આવ્યો અને સમયને અનુસરી લળતું જ મિશ દેખાડી નીચે ઉતરી આવી, આપ માલિકની પાસે દોડી આવ્યો છું. ખુદાવદ! આ મારી હકીકત છે. રૂપનગરના પક્ષમાં કેટલા લોકો છે, અને રાજસિંહની પાસે પણ કેટલાં માણસો છે, તે સર્વની મને પૂરેપૂરી ખબર પડી ચૂકી છે. માલિકની આજ્ઞા હોય તો સર્વ વાત સમજાવી દઈ, મારી અલ્પ-મતિએ સુઝાડેલી યુક્તિ પણ જણાવી દઉં. જેટલી માહિતી આ પ્રદેશની મને છે તેટલી અહિં વર્ષો થયાં રખડી મરતા લિલ્લોને પણ લાગ્યે જ હશે. મારા દાદાએ મારા પિતાજીને કહાડી મૂકી, જસવંતસિંહને જ્યારે સર્વ રાજ્ય આપી દીધું, ત્યારે મારા પિતા લિલ્લ લોકોને લઈને આ જ જંગલમાં ફરતા અને આ જ પહાડપર રહેતા હતા. તે અરસામાં જ મારો જન્મ થયો છે; એટલે માંડે આખું નાનપણ આ જંગલમાં ફરી ફરીને શિકાર કરવામાં તથા હુંટફાટમાં જ વ્યતિત થયું છે. એ જંગલીનો કંટાળો આવી જવાથી આખરે આપની હજુરમાં આવી આપની સેવા સ્વીકારી.” આટલું બોલી નયનપાળ અટક્યો. આ બધું તેણે એવું મનપૂર્વક કહ્યું કે ઔરંગઝેબને પણ તેની વાત ગળે ઉતરી ગઈ. પછી સર્વ પહેરેગીર નોકર વગરને બહાર મોકલી દઈ, પોતે નયનપાળની સાથે એકાંતમાં બેઠો અને તેની શી શી યુક્તિઓ છે તે વિશે પૂછવા લાગ્યો. નયનપાળ જે જે બોલ્યો

તે સર્વ કામજ ઉપર દીધી લઇ, બાદશાહ તેને કહેવા લાગ્યો કે; “ ઠીક છે, એનો વિચાર કરીશું. તારે એમ જાણવું નહિ કે, હું સર્વ તારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ.” તે પરથી નયનપાળ બોલ્યો; “ બુદ્ધિવિદ! મ્હેં તો મારી અસ્પૃશ્ય પ્રમાણે કહ્યું છે. આપને તો જે આપની ધ્યાનમાં આવે તે જ કરવાનું છે. અરજ એટલી જ છે કે, ત્રણે શિકાર એક તડાકે હાથમાં આવી જાય ત્યો તમા ધાટ છે. આ વખત એકવાર ચુકી ગયા તો રૂપમતીને રાજસિંહ ઉદેપૂર લઇ જશે, તેમ અગ્નિતસિંહને ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસ ક્યાંએ સંતાડી દેશે તે કહી શકાય નહિ, અને રૂપનગર હાથ કરી લેવામાં થવાનો પ્રયાસ તે થશે તો ખરો, પણ તેનું કળ કાંઇ જ દેખાવાનું નથી. બાવિંદની આજ્ઞા હોય તો રસ્તો દેખાડવા આ ગુલામ તૈયાર છે. ન હોય તો આપનો જે કાંઇ બીજો હુકમ થાય તે માથાપર ચઢાવું છું.”

આટલું બોલી હાથ જોડી નયનપાળ બાદશાહના સામે ઉભો રહ્યો. બાદશાહ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછો તે બોલ્યો;—“ રાત ગયા પછી જોઇ લઇશું.” આટલો જવાબ દઇ નયનપાળને પહેરામાં રાખવાનો હુકમ કરી દીધો.

બાદશાહે તે સંધ્યાકાળ તથા રાત્રિ પોતાના મન સાથે જ વિચાર કરવામાં ગાળી. સવાર પડતાં જ નયનપાળને બોલાવી મંગાવી કહેવા લાગ્યો;— “ નયનપાળ! એકંદર રીતે જોતાં તારું કહેવું પસંદ કરવા લાયક છે. સૈન્યના બે ભાગ કરી એકને રૂપનગર તરફ તથા બીજાને આણુ તરફ મોકલી દઇ, તડાકામાં આપણું કામ સિદ્ધ કરી લેવું. નયનપાળ, ક્રોધના આવેશમાં મ્હેં તને તે વખતે શિક્ષા તો કરી, પણ તે સર્વ ભૂલી જઇ આ વખતે તું મને મદદ કરવા આવ્યો, એ તારી નેકીજ જણાવી આપે છે. એ માટે તને હું શું બુદ્ધીસ આપવાનો છું તે હમણાં કહેતો નથી.” આ સાંભળતાં જ નયનપાળે ધણેજ આભાર દર્શાવ્યો. એક પણ શબ્દ વધારે ન બોલતાં તેણે કહ્યું; “ આપની તૈયારી થતાં જ મને હુકમ થયો કે તાબેદાર તૈયાર જ છે.” બાદશાહે અડધા કલાકની અંદર જ લશ્કરનો મુકામ ઉઠાવવા હુકમ કરી દીધો. પોતે ક્યાં જવાનો છે તથા શું કરવાનો છે, તેની કાંઇજ ખબર સેનાપતિને પણ પડવા દીધી નહિ. માત્ર સાદત-ખાને પુછવા જેટલી હિંમત ધરી, પણ તે તરતની હાર ખાઈ આવેલો હોવાથી તેના ઉપર બાદશાહની ઇતરાજ થયેલી હતી, જે તેનાં માણસો હાર ખાઈ ચારે દિશામાં નાસી ગયાં હતાં તેથી વળી ઇતરાજ વધુ થઇ ગઇ હતી. તેથી બાદશાહે તેને કાંઇજ જવાબ દીધો નહિ. “ આજનો સેનાપતિ હું છું, હું જાઉં ત્યાં મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ. આથી વધારે પુછપર-છ કરવાનું તારે કાંઇજ કારણ નથી,” આવો નિષ્કુર જવાબ સાંભળી

સાદતખાન તો ચુપજ થઇ ગયો. એટલે ખીજ અમીર ઉમરાવો કાંઇજ મોલી શક્યા નહિ. તાખડતોખ મુકામ ઉઠાવવાનો હુકમ થયા છતાં પણ મુગલ સૈન્યનો મુકામ એકાદ બે કલાકમાં ઉઠે એમ નહોતું; છતાં પણ બાદશાહનો આજનો હુકમ ધણોજ તાકીદનો હતો અને તેનો ખરાખર અમલ થાય છે કે નહિ? તે જોવા જતે જ ચારે તરફ ફરતો હતો, તેથી તથા આજનું કામ ધણુંજ અગત્યનું છે, એમ બાદશાહના હુકમથી સર્વની ખાત્રી થઇ જવાથી, જેમ તેમ કરતાં પહોર દહાડે, પહોર દોઢ પહોરમાં સર્વ મુકામ ઉઠ્યો ખરો. ઔરંગઝેબ જતે જ નયનપાળને સાથે લઇ લશ્કરને મોખરે પોતાનો ઘોડો ચલાવતો હતો.

આ અરવલીના ડુંગરો એવા વિકટ અને ખીણો એવી વિલક્ષણ હતી કે, તેમાં ગમે તેવું મોટું લશ્કર આવી પડવા છતાં, તેનો પત્તોજ લાગે નહિ. અને તરફના ડુંગર ઉપરના લોકોનો તેનાપર મારો ચાલતો જ રહે અને જે રસ્તેથી લશ્કર અંદર પેહું હોય તે રસ્તો એકાદ નાનું સરખું લશ્કર આવી રોકી લે તો પછી અંદર પેહું લશ્કર ગમે તેવું મોટું હોય તો પણ તેનું ત્યાં કાંઇ જ ચાલી શકે નહિ. રૂપનગરના કિલ્લાની બાબુમાં, તેમ જ આબુના પહાડની તળેટીમાં, એવી જ મોટી ખીણો આવેલી છે. પરંતુ આ ખીણમાં પેસવાના જે એકાદ બે રસ્તા છે તે ઘણા જ સાંકડા છે. એકને સામેશ્વરીનો રસ્તો તથા ખીજને દેસુરીનો રસ્તો કહે છે. આ બે કરતાં-એ એક વધારે સાંકડા માર્ગ તરફ નયનપાળ બાદશાહને લઇ ગયો. રસ્તે ચાલતાં આ માર્ગના વિસ્તૃતપણા માટે નયનપાળે એવું તો સુંદર રીતે વર્ણન કર્યું હતું કે, બાદશાહને તો એમ જ લાગવા માડ્યું કે અંદર જતાં કરેલી ધારણા મુજબ લશ્કરના બે ભાગ કરી અને શત્રુઓને એકીવારે જ દબાવી દઇ, ઉદ્દેપુરીને અપમાનકારક શબ્દો લખનારી ઉદ્ધત છોકરીને તરત જ પકડી લાવી, દાસી બનાવી દઇશું ને મસાઉદ સાથે લગ્ન કરાવી દઇશું. આખો વખત આજ વિચાર બાદશાહના મનમાં પ્રબળપણે ચાલતો હોવાથી, ખીજે વિચાર કરવાનો તેના મનને અવકાશ પણ રહ્યો નહિ. બાદશાહને તો હવે એમ જ થયા કરતું હતું કે, ખીજે વિચાર કરી વખત નકામો ગુમાવવાથી શત્રુ હાથમાંથી છટકી જશે, અને પછી આવો વખત ફરી ફરીને મળવો મુશ્કેલ છે, તેથી નયનપાળને લઇને પેલે સાંકડે રસ્તે થઇને જ તે ખીણમાં પેહો. લશ્કર પણ પછવાડે આવતું જ હતું. રસ્તામાં કોઇ પણ ટુકાણે તે અટક્યું જ નહોતું. ડુંગરમાંથી સાંકડી ખીણવાટે વહી આવતી નદિની પેઠે બાદશાહી સૈન્ય, દશ દશ માણસોની હાર કરી, તે ખીણમાં પેસી ગયું. ઔરંગઝેબને એવી જ ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે, આપણા આવડા મોટા સૈન્ય સામે શત્રુ માથું

પણ ઉંચું ફરી શકે એટલી તેનામાં તાકાત નથી; આપણા પ્રમંડ
 સૈન્ય સામર્યે જોતાં જ સત્તુ તો મહારાષ્ટ્ર સીમાઈ ગયા હોય, તેમ
 જ્યાંના ત્યાં ખેસી જ રહ્યા હશે; કુમર ઉંપરથી આપણાં સૈન્યની પ્રોડતા
 જોતાં જ મહારાષ્ટ્ર જઈને સત્તુ તો તરત જ આપણે શરણે આવી જવાના.
 લશ્કર અંદર ખેસી ગયું. પાછળ માત્ર જનાનો તથા તેના અંગત
 મોકરો હતા. તેની છેક પાછળ લડાયક લશ્કર કરતાં દશગણા,
 પણ કેવળ જ ખીન લડાઉ એવાં પ્રાજ્ઞલ માણસો જતાં હતાં.
 અરધા જનાનો તો અંદર પેટા, ફક્ત ઉદ્દેપુરીનો જનાનો બાહાર રહ્યો.
 એટલામાં શુમારે (૨૫૦) અઢીસો રજપુતોએ આવી તેના પર હલ્લો
 ફરી તે ખીણનું મ્હોં તોડી નાંખ્યું. મુસલમાન લશ્કરમાંના લડાય લોક
 તો ધણા થોડા જ બહાર રહેલા હતા-રહ્યાતા તે બધા બખ્તર ફાજલ,
 એટલે તે શું કરી શકે? આવેલા રજપુતોમાંથી માત્ર પચાસ જણા
 ખીણનું મ્હોં પકડીને ઊભા, તથા બાકીના બસો પેલા બખ્તર લોકો
 ઉપર ટુટી પડતાં જ ચોમેર નાસ લાગ થઈ રહી. નસાય તેમ નાહા.
 આ હલબલાટથી આગળ ગયેલા સીપાઈઓ પાછળ ફરીને જુવે છે તો
 લોકો આવતા બંધ થયા છે અને કલબલાટ ધણો થવા લાગ્યો છે.
 કેટલાક પાછા ફરી ખીણના મ્હોં તરફ આવવા લાગ્યા, તો ત્યાં
 ઉભેલા પેલા પચાસ રજપુતોએ તેમને ત્યાંજ સુવાડી દીધા. દસથી
 અગીઆરમો તો ત્યાંથી એકી, વખતે આવી શકે તેમ હવું જ નહિ,
 તેથી આગળ જે પાંચ દસ જણા આવેલા તેમને તો આ રજપુતોએ
 લાંબા જ કરી મુક્યા. આ લયંકર ચમત્કારની કોઈને કશી જ ખબર
 પડી નહિ. જે તે ખીણના મ્હોં આગળ જતાં ડરવા લાગ્યા, કારણ જે
 જતા તે મડદાં જ થઈને પડતા હતા, એટલે ઉદ્દેપુરી અને એનો જનાનો
 સહજમાં રજપુતોના હાથમાં આવી ગયો. બખ્તર લોકો બધાએ પોતાનો
 સરસામન લેવાય તેટલો લઈને જીવ લઈને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા એ
 પ્રસંગે ઉદ્દેપુરીના મનની સ્થિતિ કેવી લયંકર થઈ ગઈ હશે તેનો
 ખ્યાલ વાંચનારે કરી લેવો.

લશ્કર લઈને જે રસ્તેથી આપણે ખીણમાં પેટા તે પેસવાના રસ્તા
 ઉપર જ કાંઈક લયંકર ઘોટાળો થયો હોય, એમ બાદશાહના જાણવામાં
 આવ્યું. આ ઘોટાળો શાનો અને શાથી થઈ ગયો, એમ તપાસ કરવા
 જાય છે એટલામાં જ ખીણની બંને બાજુના ડુંગર ઉપરથી તીર, ભાલા,
 બરછી, આદિ પ્રાણુધાતક અસ્ત્રોનો વરસાદ તેના લશ્કર ઉપર શરૂ થઈ
 ગયો. બાદશાહે એક વખત બંને બાજુ પર નજર ફેરવી જોઈ. જોતાં જ
 તેને જણાઈ આવ્યું કે પોતાની સ્થિતિ આ વખતે કેટલી લયંકર, કેટલી

નિરાશાવાળી અને કેટલી વિલક્ષણ થઈ ગઈ છે, તેની તેને કાંઈક કલ્પના થઈ આવી. તેને લાગ્યું કે પોતે આવતાં પહેલાં તથા આવતાં આવતાં જ શાંતિ ભોગવતો હતો તે માત્ર એક મહાપ્રલયની પૂર્વે ભોગવેલી શાંતિ જેવી જ હતી. સૈન્યના એ ભાગ કરી બંને બાબુના ડુંગર ઉપર ચડી જવાના વિચારથી ફરી તેણે એ બાબુના ડુંગર ઉપર નજર કરી જોઈ. ડુંગરો એવા વિલક્ષણ ચડાવવાળા જણાયા કે માણસ તો શું પણ સર્પ જેવાં પેટે ચાલનાર પ્રાણી પણ એના ઉપર ચડી શકે કે કેમ તેની પણ શંકા થતી. આવું જોઈ તેની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. પણ નિરાશ થઈ એસી રહેવું હવે તેને ઠીક લાગ્યું નહિ. તરતજ લશ્કરના એ ભાગ કરી, તે ઉપર એ સારા કુશળ સેનાપતિઓ નીમી, બંને બાબુના ડુંગર ઉપર તાબડતોબ ચઢી જવાનો હુકમ કરી દીધો. પરંતુ હુકમ કરવો જેટલો તેને સહેલો હતો, તેટલો તેના લોકોને પાળવો સહેલો નહોતો. લશ્કર બંને બાબુના ડુંગર ઉપર ચડવા લાગ્યું કે તરતજ દરેક ઝુંપડામાંથી, દરેક છાપરીમાંથી, એકાદ એ લિલ્લ કે રજપુત ડોકાં બહાર કહાડી ચડનારા ઉપર તીર અને ગોળીઓનો વરસાદ ચલાવવા મંડ્યા. ચડવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ હોવાથી, પાકેલી બોરડી કે લીમડા ઉપરથી જેમ હબોર કે સ્ત્રીઓળીઓ ટપોટપ ગરતી હોય તેમ એ ડુંગરપરના લોકોનાં તીરથી, ભાલાથી, ગોળીઓથી, કે છેવટે પગ લપસવાથી મુસલમાનો એક પછી એક ટપોટપ નીચે ખરવા લાગ્યા. બાદશાહ, શું કરવું તે કાંઈ ન સુઝતાં ના-મરદની પેઠે એ બાબુએ ગાંડા જેવો જોતોજ ઉભો થઈ રહ્યો હતો. તેનો ઉપ-દેશ નયનપાળ તો કાંઈ નજરે જ પડે નહિ. તે જો આ વખતે પાસે હોત તો પોતાના હાથે જ તેના એ ભાગ કર્યા વગર રહેત નહીં. તે પણ કર્યાનો કર્યા જતો રહેલો હોવાથી, પોતાને ફસાવનાર શત્રુ પર વેર વાળી અન્નદ માનવાનો લાભ લેવાનું માણુ તેના મનનું મનમાં જ રહી ગયું. દરેક ક્ષણે બાદશાહ નયન-પાળની વાટ જોતો હતો. પોતાનું લશ્કર આમ વિના કારણે કપાઈ મરતું જોઈ તેને પ્રત્યેક ક્ષણે એમ જ થઈ આવતું કે, આના કરતાં તો લશ્કરને બોલાવી લઈ અહીંથી પાછા ફરવું જ સારું. પણ તેને હજી બરાબર ખબર નહોતી કે પાછા ફરવું પણ હવે કેવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. બાદશાહ તો વિચાર જ કર્યા કરતો હતો, એટલામાં “એક રજપુત જસુસ રાજ-સિંહ તરફથી ખલીતો લઈ આવ્યો છે, માટે આજા હોય તો તેને આપની હુબુરમાં બોલાવી લાવું,” આવી વરદી તેના એક સરદાર તરફથી આપ-વામાં આવી. ઔરંગઝેબે પહેલાં બોલાવવાની ના જ કહી. પણ એટલામાં તેને કાંઈ જુદો જ વિચાર થઈ આવવાથી તેને બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો. કેટલીક વારે તે જસુસ બાદશાહની હુબુરમાં આવી ઉભો રહ્યો, અને

બાદશાહના હાથમાં તે લખોટો મુકી દીધો. બાદશાહે લખોટો ફેડી જોતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

“પરમાત્મા સર્વને સુખી રાખી, બાદશાહને પણ સદ્બુદ્ધિ આપો. ઔરંગઝેબ બાદશાહ, આપ કેવા વિકટ પ્રસંગમાં આવી ગયા છો, તેનો જરા વિચાર કરી જુવો. હું પણ ખુદાનો બંદો હોવાથી, વિના કારણ આટલા બધા મારા ભાઈઓને મરતા જોઈ, માંડે અંતઃકરણ બળ્યા કરે છે. પણ આપ જાતે જ, જેજુતોના બિરદ ઉપર, મારી પત્નિની આબરૂ ઉપર, તેમ ગરીબ હિંદુઓના જીવ ઉપર હાથ ચલાવવા ઉડી આવ્યા છો, એ શું યોગ્ય કીધું છે? આવું ન કરવા વિષે મારી વારંવાર આપને વિનંતિ છતાં, આપે મારી સદ્બુદ્ધિ તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ, તેથી આ બધાના રક્ષણ માટે જ મારે તમારી તલવાર અટકાવવા ખાતર આ પ્રસંગ આણવો પડ્યો છે. ઐગમ ઉદ્દેપુરી અમારા હાથમાં આવી ગઈ છે, પણ તેને મારી બેહેન પ્રમાણે માનું છું. મારી સ્ત્રી તેના મનનું સમાધાન કરે છે, મારા તરફથી તેનો વાળ પણ વાંકો થવા પામવાનો નથી. આપ કહેશો તે વખત આપની પાસે ઐગમ સાહેબને મોકલાવી દર્શાવો. આપના બજારી લોકો પોતાનો સરસામાન અમારા તાબામાં જ રખડતો મુકી, જેમ નસાય તેમ નાસી ગયા છે. આપનું જેટલું લશ્કર ખીણમાં સપડાઈ ગયું છે, તેની શી અવસ્થા થાય છે, તે તો આપ નજરે નજર જોતા જ હશે. માટે આ વખતે ગુપચુપ સલાહ કરી ચાલ્યા જવાનું કચુલ કરતા હો તો, હથીયારો બધાં ખાંધમાં નાંખી દઈ અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. હું આપને સુખરૂપ જવા દઈશ. એ ઉપરાંત આપની ખીજ કાંઈ મરજી હોય તો તેમ કરવા આપ સ્વતંત્ર છો.” કાગળ વાંચતાં જ બાદશાહ તો તલપાપડ થઈ ગયો. પત્ર લાવનાર જસુસ તરફ જોઈ, “કેમ રે કમબખ્ત ! તું જ આ પત્ર લઈ આવ્યો છે કે, “આવું બોલી તેને તો ત્યાં જ પોતાની તલવાર વતે પુરો કરી નાંખ્યો. આ રીસ કાંઈ બાદશાહના પેટમાં સમાઈ શકે તેવી નહોતી. તલવારનો ડટકો મારીને જ બાદશાહથી બેસી રહેવાયું નહિ, પણ પડેલા ગરીબડા જસુસના ટુકડાને પણ તેણે પગની ઠોકરે લગાવી ક્યાંનો ક્યાં ખસેડી મુક્યો. પોતે કેવું નીચ અને નિર્લજ્જ કામ કરે છે, તેનું પણ બાદશાહને આ વખતે જાન રહ્યું નહોતું. વિલક્ષણ રીતે સપડાઈ જતાં માણસને જ્યારે કાંઈ જ સુઝ પડતી ન હોય તે વખતે શત્રુ તરફથી, “માયું નમાવી શરણે થાઓ તો જીવતદાન આપીએ છીએ” આવી સુચના મળતાં, માણસના મનની જે વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ જાય છે, તેવી જ અવસ્થા ઔરંગઝેબ આ વખતે અનુભવતો હતો.

વળી કેટલોક વખત વિતી ગયો. ચારે તરફ અંધારું થવા લાગ્યું.

ઘડાઈનું કામ બંધ થયું. કોણ ક્યાં છે, અને ક્યાં નથી એમ કોઈને કોઈનો પત્તો લાગતો નહિ. બગર લોકો તથા પ્રસાધાનું સર્વ પાછળ રહી, ગમેલું હોવાથી રહેવા માટે તંબૂ તથા ખાવા માટે સિંદુસામન કાંઈ પણ જણાતું નહિ. ખુદ બાદશાહી શામીયાનો પોતાની પાછળ જ રાખેલો હોવાથી અંદર આવતાં વેંત ઠોકી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી તેને એકલાને જ જરા માયું મુકી છાંયડે બેસવાનું મળ્યું હતું, બાકી બધા મોટા મોટા સરદારથી તે ગરીબ સીપાઈઓ સુધી, સર્વ લોકો બગલમાં મુકીઓ વાળી ટાંકે 'કડકડતા ઉભા રહ્યા હતા. બાદશાહ એકલો જ જરા છાંયડે બેઠેલો છતાં તેના જીવને કાંઈનું કાંઈ થયા કરતું હતું. ટાઢથી કડકડી જઈ ત્રાસ પામતા લોકોના મહોંમાંથી પોતાના નામને દેવાતી ગાળો તથા અભિશાપ, બાદશાહ અત્યારે કનોકાન સાંભળતો હતો. પણ ભાઈસાહેબ કરે શું? શું કહેવું તથા કેવી રીતે લોકોને ઉત્તેજન અને અને આશા આપવી? આ પ્રસંગમાંથી અણી-શુદ્ધ બહાર નીકળી જવા જેવો એકે રસ્તો તેને જણાતો નહિ. જેમ તેમ કરતાં રાત તો ગઈ. સૂર્યોદય થતાં જ બાદશાહ શામીયાનામાંથી બહાર આવી જીવે છે તો ડુંગરપરથી ગબડી જઈ મરણ પામેલા તથા રાત્રીની સખત ડંડીથી કડકડી જઈ બેઠેલા ત્યાં ને ત્યાં જ ઢખી ગયેલા, એવા અસંખ્ય મડદાં તેને જણાયાં. તોપણ બેઠે તરફના ડુંગર ઉપર ફરીથી ચઢી જવાનો હુકમ કરી, કેટલાંક માણસો પોતાની પાસે રાખી, જે રસ્તેથી અંદર પેઠા હતો, તે રસ્તાના મહોં ઉપર કેવી સ્થિતિ છે, તે જાતે જોઈ આવવા વિચાર કર્યો. પણ જા્ય ક્યાં? તે રસ્તે પણ આગળ જે જા્ય તેનું મડદુંજ થઈ પડે છે, એવો મામલો તેણે નજરે નજર જોયો. તેથી લોકોને જેમ તેમ ધીરજ આપતો જઈ, તે દહાડો તો વિતાવી દીધો; પણ રાત્રી પડવાથી એકંદર રીતે પ્રસંગ ઘણોજ ખારીફ આવ્યો છે, એમ જોઈ, "તમે કહો છે તે સર્વ મારે કબુલ છે. માટે મને જીવતો પાછો જવા દો," આવી રીતે રાજસિંહ તરફ પત્ર લખી મોકલવા, એક વખત મનમાં વિચાર આવી ગયો. કેટલીક વાર મનમાં ગડમથલ કરી જોયા બાદ, તેવી રીતનું લખાણ મોકલવાનો વિચાર રદ કરી, માત્ર એક એલચી મોકલવાનું ધાર્યું. છેવટે આ લાચારીની વીછી લઈ જવાનું કામ સાદતખાનને માથે આવ્યું, એટલે સાદતખાન રાજસિંહ તરફ જવા નીકળ્યો.

* * * * *

ખીજે દિવસે સવારે પહોંચાટતાં જ બાદશાહ પોતાના શામીયાનામાંથી બહાર નીકળી, સાદતખાન શું સંદેશો લઈને આવે છે તેની વાટ જોતો ઉભો છે, એટલામાં તેને જણાયું કે, અચલેશ્વરના ડુંગર તરફ પોતાનો

ઠાઈ મોઢે સરદાર લહે છે અને તેના સામા, બે જણા થયા છે તથા તેને મદદ કરનાર પાસે બીજું ઠાઈ જ નથી. આવું જણાતાં જ પોતે ગુસ્સામાં આવી જઈ, હાથમાં તલવાર લઈ, તે તરફ દોડી પહોંચ્યો. ઉપર જણાવેલો ઝમડો શામીયાનાથી બહુ દૂર ન હોવાથી, ત્યાં ઉભે ઉભે જ જણાતો હતો. પાસે જઈને જુવે છે તો ત્રણે જણા પોતાના સૈન્ય પૈકીના હોય એમ જણાયા. એના મ્હોં તો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં, પણ ત્રીજાનું મ્હોં પોતાની બાજુ ઉપર ન હોવાથી જણાતું ન હોતું. થોડી જ વારમાં તે પણ જણાવા લાગ્યું. મ્હોં જણાતાં જ ઔરંગઝેબને અતિશય ક્રોધ ચડી આવવાથી તે જાતે પણ તેના ઉપર ધસ્યો. “અમ બેઇમાન ! તારા હવે સઈ સઈ જેટલા ટુકડા કરી મારા દરેક સીપાઇના બાલાની અણીપર પરાવી, ઔરંગઝેબ સાથે બેઇમાની દેખાડનારને કેવી શિક્ષા થામ છે તેનો દાખલો બેસાડી આપું છું.” આવું કહી તેણે પણ પેલા બે જણાની સાથે તે ત્રીજાના શરીર પર ધસારો કર્યો. આ વખતે પોતે જીવ ઉપર આવી જવાથી, અથવા તો જાતે જ ઘણો કુશળ લડવૈયો હોવાથી, પેલો ત્રીજો શખ્સ-જે નયનપાળ જ હતો, તે પોતાનો બચાવ એટલો તો સારી રીતે કરતો હતો કે, તેની સામેનો દુશ્મન પણ મ્હોંમાં આંગળી ધાલીને જોયા જ કરે. આ વખત બોલવાની ન છતાં પણ નયનપાળ બાદશાહને કહેવા લાગ્યો, “ઓ મલેચ્છ તુરકડા ! હિંદુઓના કટ્ટા સત્રુ ! તને અહિં લાવી મુકી હું ક્યાં ને ક્યાં આલ્યો ગયો હતો, ત્યારથી જ તારો જીવ લેવા માટે હું લાગ બોળ્યા જ કરતો હતો. આજ અનાયાસે પ્રસંગ આવી મળ્યો છે, માટે હવે તો.....” નયનપાળ પુરૂં બોલી પણ રહ્યો નહિ એટલામાં બાદશાહનો ધટકો લાગવાથી તથા પોતાનો પગ લપસી જવાથી તે “નીચે પડ્યો. નીચે પડતાં જ ત્રણે જણા તેના ઉપર ધસી આવ્યાં અને તેનો જીવ લે છે એટલામાં જ, ઉપરના ખડક પરથી પાંચ સાત લિલ્લો દોડતા દોડતા નીચે ધસી આવ્યા. લિલ્લોએ બધાને વેગળા ખસેડી મુકી નયનપાળને અલગ ઉંચકી લઈ વાંદરાની પેટું ચડપ ચડપ કુદતા કુદતા જોતજોતામાં ક્યાં ને ક્યાંએ આલ્યા ગયા. લિલ્લોની ચપળતા એવી તો વિલક્ષણ હતી કે, ઔરંગઝેબ અને તેના બે સીપાઇઓ તો અર્થ ચકિત થઈ તેમના સામું જોતા જ ઠરી ગયા ! આપણી આંખમાં ધૂળ નાંખી દુશ્મનને હાથમાંથી છટકી ગયેલો જોઈ ઔરંગઝેબને ઘણું જ લાગી આવ્યું. લાચાર બની બાદશાહ હવે પોતાના શામીયાના તરફ પાછો પ્રવા લાગ્યો.

આ વખતે સૂર્યોદય સારી રીતે થઈ ગયો હતો. બાદશાહે ખીણમાં ચારે તરફ નજર ફેરવી જોઈ. ફેરફાર પોતાના સીપાઇઓનાં

મડદાંને ઢાંકી ગીધડાંનો ચારે તરફ જમાવ થઇ ગયેલો છે. એ જોતાં જ તેના મનમાં ઉદ્ભવેનો ઉભરો ચડી આવ્યો. શત્રુ તરફનો એક પશુ માણસ ન પડતાં પોતાના જ ગરીબ સીપાઇઓનો વિનાકારણ મહા સંહાર થવામાં પોતે જ કારણ છે, એવો વિચાર તેના મનમાં આવતાં, બાદશાહ ધણો જ દુઃખી થવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું બધું લશ્કર એક જ ટુકાણે ભેગું કરી દેવાનો હુકમ છોડ્યો. એટલામાં સાદતખાન પણ રાજ-સિંહનો જવાબ લઇ પાછો આવી પહોંચ્યો. રાજસિંહે સાદતખાન સાથે કહાવી મોકલ્યું હતું કે, —“આપ જાતે જ જ્યારે સંલાહ કરવા મુદ્દામ માણસ મોકલો છો, ત્યારે અમારા તરફની કશી જ હરકત નથી. આપના લશ્કરના દરેક સીપાઇએ પોતાનાં તમામ હથીયારો ખોમાં નાંખી દીધા પછી જ બહાર નીકળવું, એટલે અમારા તરફથી કોઇનો પણ વાંકો વાળ કરવામાં આવનાર નથી.” ઔરંગઝેબ જેવા મહાન મુગલ શાહનશાહને આ વાત ઘણી જ નામોશીની અને ઘણી જ લજ્જાસ્પદ છતાં લાચારીથી કબુલ કરવી પડી. બાદશાહે તેજ વખત મનમાં ગાંઠ વાળી કે આગળ ઉપર આનું વેર વાળ્યા વગર છોડનાર નથી. પરંતુ તે વખતે તો ગુપચુપ હથીયાર મૂકી દઇ, ત્યાંથી ગમે તેમ કરી નીકળી જવાને તૈયાર થયો.

તહની ઠરાવવા યોગ્ય સરતો ઠરાવી દઇ, બાદશાહનાં માણસોને હુકમ મળતાં, પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર તે ખીણમાં નાંખી દઇ, ખીણમાંથી બહાર જવા લાગ્યાં. રાજસિંહે કહાવી મોકલ્યું હતું કે બાદશાહ બહાર નીકળે તે વખતે પોતાને મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા છે, પણ ઔરંગઝેબે તે વાત કબુલ રાખી નહીં. રાજસિંહે તે માટે વિશેષ આગ્રહ પણ જણાવ્યો નહિ. ઉદેપુરી તથા તેના જનાનાને તેની સાથે સુખરૂપ વિદાય કરી દીધો. લાચાર બની ગયેલો બાદશાહ તથા તેનું લશ્કર પાછું દિલ્લી તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે જતાં પાસેના જ એક મુકીમ આગળ બાદશાહની એક ગમ્મત થઇ, અને તે જણાવી દઇએ એટલે બાદશાહનો આપણી વાત સાથેનો સંબંધ પૂરો થયો માની લેવો.

સારી જગ્યા જોઇ બાદશાહનો મુકીમ એક સ્થળે થયો હતો. લોકો પોત પોતાની જમવા કરવાની રસોઇ કરવામાં મગ્ન થઇ રહ્યા હતા, એટલામાં એ મુસલમાન સિપાઇઓ ત્યાં એક સ્ત્રીને પકડી લાવ્યા. પોશાક વિગરે ડોળથી તે રજપૂત સ્ત્રી હોય એમ જણાતું હતું ને મોટા મોટા ઘાંટા પાડી તે બોલતી હતી કે, હું રૂપનગરની રાજ્ય કન્યા રૂપમતિ છું. પણ તે વાત આ મુસલમાન સિપાઇઓ ન માનતાં તેની મસ્કરી કરતા હતા. તે એક ઝાડ નીચે થાકીને બેઠેલી મળી આવી હતી. આ સ્ત્રીને એકલી જ બેઠેલી જોઇ, જે સિપાઇએ તેને પ્રથમ જ જોઇ તે તેની પાસે જઇને પૂછ્યા

આમો, મિત્રે, તું કાણુ છું? શ્રામાટે આવી છું? અને અહિં એકલી જ
 કેમ બેસી છે?" આવા સવાલ ઉપરાચારી થતાં તે બ્હી જઈને કાંઈને કાંઈ
 જવાબ દેતા લાગી. એટલે પેલો સિપાઈ આ કાંઈ લલતી જ સ્ત્રી છે,
 એમ ધારી તેની ઠૂઠા મસ્કરી કરતો કરતો તેને છાવણીમાં લઈ આવ્યો. પણ
 ત્યાં આવી પોતે જ રૂપનગરની રાજ્ય કન્યા રૂપમતિ છે એમ બોલવા લાગી
 તેથી તેની વધારે મસ્કરી થવા લાગી અને ચારે તરફના મુગલો તેને
 વીંટાઈ વળ્યા. ધીરે ધીરે એક રજપૂત સ્ત્રીને કાંઈ મુગલ સીપાઈ પક-
 ડીને છાવણીમાં લાવ્યો છે અને તે પોતે એમ બોલે છે કે હું જ રૂપ-
 નગરની રાજકન્યા રૂપમતિ છું, આવી વાત ઔરંગઝેબના કાન સૂધી
 પહોંચી ગઈ. રૂપમતિ આમ એકલી શી રીતે મળી આવે, માટે આ
 કાંઈક પણ ખેલ રચાયો છે, તેથી ખરું શું છે તે જાણવા માટે, બાદશાહે
 તેને પોતાની હુજુરમાં બોલાવી. આ વખતે બાદશાહ ઉદેપૂરીના શામી-
 યાનામાં ખેંચેલો હતો. બાદશાહનો હુકમ થતાં જ તેને ત્યાં લાવી ઉભી
 કરવામાં આવી. નવિન રૂપમતિ પોતાનો ધુરખો બરાબર કરવા
 લાગી. બેગમ ઉડીને તેની પાસે ગઈ, ધુરખો ઉંચો કરી તેનું મ્હોં નેઈ,
 “વાહરે રૂપમતિ! રૂપમતિ પણ કેવી છે?” એમ બોલી ખડખડ હસતી
 પાછી પોતાની જગ્યાએ આવીને બેઠી. ધુરખો ઉઘડી જતાં જ બીચારી
 રૂપમતિ તો ધભરાઈ જઈ થરથર કાંપવા લાગી. બેગમે ધમકાવી પૂછ્યું;
 “તું કાણુ છે?” ધભરાટની મારી અચકાતી અચકાતી તે બોલી-
 “હું...કુ...કુ...રૂ...પ...મતિ છું.” આ સાંભળતાં જ બેગમે પાસે
 આવી તેને એક તમાચો ખેંચી કહાડયો; અને પૂછવા લાગી, “તું રૂપ-
 મતિ છું? ખરું બોલ, કાણુ છું?” આવી રીતે તેને ધમકાવી મસાઉદને
 કહેવા લાગી; “અરે મસાઉદ! એને જરા બોલતી કર તો!” મસાઉદ
 આ શબ્દ સાંભળતાં જ પેલી થરથરતી રૂપમતિએ એક વખત મસા-
 ઉદના તરફ જોયું પછી તરત જ પ...પ...પ...એમ કરી બોલી, “હું
 રૂપમતિ નથી, પણ રૂપમતિની એક દાસી છું.” એટલે અહીં કેમ
 આવી અને અત્યાર સૂધી રૂપમતિનું ખોટું નામ કેમ દેતી હતી, એવા
 તરત જ સવાલો એક પછી એક થવા લાગ્યા. પહેલા સવાલના
 જવાબમાં તે બોલી; “રૂપનગરના કિલ્લાપર પહેલાં સર્વ નિરાશ થઈ
 જવાથી, વિજયસિંહ મહારાજે જોહરા કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો; ને
 રજપૂત સ્ત્રીઓને એક ગુહામાં ઘાલી બાળી મૂકવા માટે ચીતાઓ તૈયાર
 કરાવી. આ આશ્રતમાંથી બચી જવાની આશાથી હું ત્યાંથી નાડી. ચોર
 અને હુંટાડીઓના, રસ્તા મને ખબર હોવાથી તે રસ્તે થઈને હું બહાર
 આવી પહોંચી અને ચોરી છુપીથી દિલ્લી તરફ જ જતી હતી.” “દિલ્લી

તરફ શા માટે જતી હતી ? અને તું રૂપમતિ છું એમ શા માટે જોડું કહેતી હતી ?” આવો સવાલ થતાં તે ઘણી ધભરાવા લાગી, અને—“કાંઈ નહિ, અમથી જ,” આવા વારંવાર જવાબ દેવા લાગી, એટલે ફરી પાછું મસાઉદ તરફ જોઈ એગમ બોલી, “અરે મસાઉદ ! એની પાસેથી ખરી વાત કહડાવતો !” આ શબ્દ નીકળતાં જ તે સ્ત્રી ધભરાઈ જઈ “કહું છું કહું છું,” એમ બોલી દિલ્લી જવાનું ખરું કારણ કહી દીધું. તે બોલી, “દિલ્લી જવાથી ખુદ બાદશાહની એગમ થવાય, માટે જ હું તે તરફ જવા નીકળી હતી.” આ સાંભળતાં જ ઉદેપુરી ખડખડ હસી પડી અને બોલી, “ઠીક ઠીક, બાદશાહ રૂપમતિને કેદ કરી લાવી જેની સાથે તેને પરણાવવાના હતા તેના ઉપર તું પણ આશક થઈ હોય એમ લાગે છે. જા હું પણ હમણાં જ તારો કોડ પૂરો કરું છું. આ મસાઉદની સાથે તારી રૂપમતિને પરણાવવાની હતી, તે ના બન્યું તો રહ્યું, પણ અધ્યા મસાઉદ ! આ છખીલી તારા ઉપર આશક થઈ ગઈ છે, અને તેથી જીવ લઈને નાસતી તારે જ માટે આવી પહોંચી છે, માટે તું એનો સ્વીકાર કર.” આ સાંભળી મસાઉદ એવી કીલકારી કરવા લાગ્યો કે, હાર ખાઈ આવી ખિન્ન વદને બેઠેલા બાદશાહને પણ હસવું આવ્યા વગર રહ્યું નહીં ! મસાઉદની પીઠપર થાપ મારી તેને પેલી સ્ત્રીના તરફ ધકકો માર્યો. પેલી બાબુએ ઉદેપુરી, પેલી સ્ત્રીની પછવાડે ઉભી હતી, તેણે “હાય નશીબ !” કરી કપાળે હાથ દઈ ઉભેલી પેલી રજપૂતાનીને પણ ધકકો મારી, મસાઉદની તરફ હડસેલી દઈ, બંનેનાં લગ્ન થઈ ગયાં હોય તેમ એગમ અને બાદશાહ તાળીઓ વગાડવા મંડી ગયાં. વાંચનાર ! આ રજપૂત સ્ત્રી કાણ હતી તે તને જાણવાની ઉત્કંઠા તો હશે જ. જો જાણી લીધું હોય તો અહીં જણાવવા હું શ્રમ લેતો જ નથી. પરંતુ કાંઈ પણ સાધન વગર તારી ધ્યાનમાં તે આવી શક્યું નહિ જ હોય એમ ધારી હું તને વધારે વખત જાણાસામાં ન રાખતાં જણાવી દઉં છું. તને યાદ હશે જ કે ગુફાવાળી પાગા ખાલી કરાવી જોહરાની ક્રિયા ત્યાં આગળ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થવાથી, રૂપમતિએ કિલ્લાપરના રજપૂતાની સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવવા સાડ પોતાની બે સખીઓને મોકલી હતી. પણ પદ્મા સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી તે વખતે કુંદ તે સમૂહમાં નજરે પડી નહોતી. જીવતાં બળી મરવાના ત્રાસમાંથી બચી જવાની આશાથી આપણી ગરીબડી ભોળી કુંદ, શામળ પંડિતને ઉતારતાં જોઈ લીધેલે રસ્તે નાસી ગઈ હતી, પણ નશીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ ! જોહરાના અગ્નિકુણ્ડમાં પડી બળી મરી આ જગતના સર્વ ત્રાસમાંથી મુક્ત થવા કરતાં, બીચારી કુંદને, હોલામાંથી નીકળી ચુલામાં પડવા જેવું થયું, મસાઉદના સંબંધમાં આવી જતી જ

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः । पद्मी भवती रहस्यं भवतु । भोणी करिष्यतीति । तस्यै नमः ।
 ॐ नमः शिवाय, शिवाय, शिवाय, शिवाय ।

મકરંદ ષડ્ મું.

● 卷之四

યોગીરાજને નયનપાળને આશિર્વાદ.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, આદશાહ ઔરંગઝેબની આટલી બધી ઘેડફરોતી થવાનું મૂળ કારણ શું હતું, તે વાંચનારના અનુમાનમાં તે આલ્યું હશે. આદશાહને ફસાવનાર નયનપાળ હતો. તેણે દુર્ગાદાસ તથા શિવ-સહ સાથે કેવી ગોઠવણ કરી હતી તે જરા અત્રે જણાવી જઈએ એટલે વાંચનારની જાણાસા પરિપૂર્ણ થાય. શિવસિંહને એવી સૂચના આપી હતી કે, તેણે પોતાના બિલ્લોને લઈને એક બાળુ સંભાળ્યા કરવી તથા રૂપનગરની બાળુ રૂપનગરવાળાઓએ જ સંભાળવી, એવું દુર્ગાદાસ સાથે કહેવરાવી દીધું હતું. પછી પોતે ઔરંગઝેબને ફસાવી પેલી ખીણમાં લાવી મૂકવો કે તરત જ રૂપમતિને લઈ જનાર રાજસિંહે આવી ખીણનું મ્હોં દબાવી ઉભા રહેવું. આવી રીતની સર્વ ગોઠવણ કરી રાખવામાં આવી હતી. રૂપમ-તિને પોતાની પાછળ બેસાડી, રાજસિંહ રૂપનગરના કિલ્લા ઉપરથી ઉતરી આવ્યો જતો હતો, તે વખતે દુર્ગાદાસે તેને મળી, સર્વ યુક્તિ સમ-જવી દીધી. આ યુક્તિ રાજસિંહને અત્યંત પસંદ પડી આવવાથી, તેણે ઉદેપૂર તરફ જવાનું માંડી વાળી, ત્યાંજ કાઠ ટુકાણે દબાઈ રહી, વખત આવે બહાર નીકળી આવી, ખીણના મ્હોંપર ખડા થઈ જવાનું કબુલ કર્યું, ને રૂપમતિ એકલીને જ થોડા માણસો આપી, ઉદેપુર મોકલી દેવી એમ ઠરાવ કર્યો. પરંતુ લગ્ન વિધિ પણ પૂરી થતાં અગાઉ પતિને મૃત્યુના મુખમાં ઝાડી પોતે મહેલમાં મ્હાલે તેવી રૂપમતિ નહોતી જ. હઠ કરવાની આ વખત ન હોવાથી, તથા રૂપમતિના શૌર્ય માટે પતિને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગયેલી હોવાથી, રૂપમતિ પોતાને કાંઈ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ ધારી રાજસિંહે તેને પણ ત્યાં જ રાખી. હતી આ પછી આગળ જે જે કંઈ બનાવ બન્યા, તે તો વાંચનારને ગયા જ પ્રકરણમાં જણા-વી ગયા છીએ.

હવે એ હકીકતને અહિંથી જ પડતી મુકી આપણે અચલેશ્વર તરફ વળીએ. બાળરાણા અજિતસિંહને હાથમાં લઇ ઇંદિરા આમથી તેમ મંદિરના અવાસમાં ફર્યા કરતી હતી. આ બાળકને મારે સ્વાધિન કરી દઇ યોગીરાજ એકાએક ક્યાં અંતર્ધાન થઇ ગયા હશે, એવું વારંવાર ઇંદિ-

રાના મનમાં આવ્યા કરતું હતું. અહિંથી કાંઈ ખીજે ન જતાં પેલા અર-
ણ્યમાં જ કોઈ એકાંત સ્થળે સમાધિ લગાવી બેઠા હશે, આવા વિચારથી
તે અમ્મ તેમ પ્રતીતિને જોયા કરતી હતી. એટલામાં તેને સાંભરી આવ્યું
કે યોગીરાજે આપણને પુનઃ એક વખત અહિં દર્શન દેવાનું આશ્વાસન
આપેલું છે, ને પછી ખીલકુલ જણાવાના નથી; માટે એ વાત જો
ખરી જ હોય તો ફરી જ્યારે તેમનાં દર્શન થાય ત્યારે, આખો જન્મમારો
આવી સ્થિતિમાં જ કહાડવા કરતાં, તેમની માસેથી ગુરૂપદેશ લઈ, તેમની
સાથે ઐદ્રીકદારેશ્વર અથવા હિમાલય ઉપર ગૌરીશંકરના સ્થાનમાં જઈ,
જન્મનું સાર્થક કરી લેવું. આવા વિરાગના વિચાર મનમાં આવવાથી
તેને જરા ઉદ્વેગ પણ થયો. તેને હવે એમ વિચાર થયો કે, જરા આમ
તેમ ફરીએ અથવા સહજ નીચેના પ્રદેશમાં જઈએ તો કદાચ
યોગિરાજ દર્શન આપે પણ ખરા: તેઓ ત્યાં અરણ્યમાં જ કાંઈક
સમાધિ લગાવી બેઠા હશે, ને પોતાના ધ્યાન યોગમાં વખતે ભંગ થવાથી
જડભરતના જેવી થાય એટલા જ માટે આ બાળકરૂપી હેડ પાતળા
ગળામાંથી કહાડી મારે ગળે વીંટી દીધી હશે. આવો વિચાર આવ-
તાં જ ઇન્દિરાએ ચારે ખુણે ફરી વળવાનું ધાર્યું. પોતાના હમેશના
સ્વભાવ પ્રમાણે તરત જ તે વિચારને અમલમાં મુકી દીધો. એક વખત
એમ પણ થઈ આવ્યું કે છોકરાને સાથે રાખવાની ભાંજગડમાં પડવું
નહિ. પણ તરત જ યોગિરાજની આજ્ઞા સાંભરી આવતાં તે વિચાર અદ-
લાઈ ગયો અજિતસિંહને પોતાની કેડમાં જ રાખી ઇન્દિરા નીકળી પડી.
એક પછી એક દરેક વાંકેચુંકે રસ્તે ફરતી અને જોતી જોતી તે ચાલવા
લાગી. થોડીક નીચે ઉતરતી જાય અને આમતેમ જોતી જાય; વળી ત્યાં
કાંઈ ન જણાવાથી પાછી નીચે ઉતરવા માંડે. એમ દરેક ઠેકાણે તપાસ
કરતી ચાલતી હતી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ, તેમ કોઈનું પગલું પણ
જણાયું નહિ. છતાં પણ તે નિરાશ થઈ નહિ. એમ જોતી જોતી નીચે
ઉતરવા લાગી એટલામાં દૂર એક કરાડ ઉપર કોઈ માણસ બેઠેલું
હોય એવું તેની નજરે પડ્યું. આવે ઠેકાણે કોણ અને શામાટે તે આવ્યું
હશે, તે તેના લક્ષમાં આવી શક્યું નહીં. તેને એમ લાગ્યું કે શત્રુ તરફનું
તીર કે ગાળી લાગવાથી અહીં આવી પડ્યું હશે? તે કોણ હશે? કોના
તરફનો હશે? શાથી આવી પડ્યો હશે? આવા તર્ક અહિં બેઠે જ કરવા
કરતાં તરત જ તેની પાસે જઈ સર્વ તપાસ કરી જોવી એ ઠીક, એમ
ઈન્દિરાને જણાયું.

આવો વિચાર આવતાં જ તે માણસના કણકણતા અવાજ ને
અનુરોધી તેજ દિશા તરફ ઇન્દિરાએ ચાલવા માંડ્યું. થોડી વારમાં તે

કરાડની પાસે જઈ પહોંચી જુવે છે તો નયનપાળ પડેલો હતો. તેને જોઈ, ઇન્દિરાને માણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તે તેની પાસે જઈને બેઠી. શારીરિક દુઃખનો વેગથી સંકોચ પામતો પ્રેમ, આશ્ચર્ય અને દયા પરિપૂરિત નેત્રથી, ચિત્રમાં આળખેલા પુતળા પ્રમાણે તે ઇન્દિરા સામું એક સરખો જ જોઈ રહ્યો હતો. એકદમ ચિત્રકાર જે આ વખતે ત્યાં હાજર હોત તો તેણે નયનપાળના અંતઃકરણની વિલક્ષણ સ્ફૂર્તિઓને પોતાની લેખાનીમાં આણી, એક સ્વભાવ સુંદર ચિત્ર તરત જ કહાડી લીધું હોત ! પણ તેવા સ્વભાવના વર્ણનનું યથાર્થ ચિત્ર બનાવી શકનાર ચિતારો મળ-વોજ મુશ્કેલ હોય છે ! તો પછી શબ્દચિત્ર બનાવનાર તો મજેજ ક્યાંથી. નયનપાળને જખમ લાગ્યા બાદ લિલ્લોએ ઉચકીને ત્યાં આણી મુક્યો હતો ત્યારથી, એક બીજોજ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. જખમ તેના મર્મસ્થાન ઉપર લાગેલો હતો. લાગેલા જખમના ધાતક પરિણામથી, નયનપાળને એમજ થઈ ગયું હતું કે, હવે વધારેમાં વધાર આપણું આયુષ્ય પ્રહર દહોડ પ્રહરનું છે ! તેટલું પણ જીવી શકાય તો ધણું ! તેથી તેને એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ રહી હતી કે છેવટને માટે આ જગતમાં આંખો મીચવા અગાઉ પોતાની પ્રેમ મૂર્તિનું દર્શન થાય તો સાફ ! વારંવાર એવીજ ઝંખના થયા કરતી હતી કે છેવટને માટે પણ સંસાર દુઃખથી પ્રજ્જ્વલિત થઈ રહેલા પોતાના ચિત્તને સમાધાન આપ-નારી તે પ્રેમમૂર્તિના શબ્દ કાને પડશે કે નહિ ! મરણ શૈય્યાપર સુતી વખતે પણ તેનાં પવિત્ર દર્શનથી પોતાનો પાતકી દેહ પાવન થઈ શકશે કે કેમ ? પોતાની છેવટની દયાજનક સ્થિતિ જોઈ તેનો પવિત્ર કરતો હસ્ત, એક વખત પણ સ્પર્શ સુખ આપશે કે કેમ ? ઇન્દિરા સંબંધી આવાજ અનેક વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા.

નયનપાળને ત્યાં લાવી મુક્યા પછી લિલ્લોએ તેના જખમ ઉપર પાટો બાંધ્યો, તથા પોતાનો એક ખાસ વિશ્વાસુ માણસ તેની ચોકી માટે મુકી, બાકીના લિલ્લો, ઐરંગજેબના સૈન્યનો અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલ્યા. નયનપાળના મનની સ્થિતિ આ વખતે એવી બની ગઈ હતી કે, તે એક લિલ્લ પણ ત્યાંથી જતો રહે તો સાફ, એમ થયું. તેથી થોડીવારમાં કાંઈક કામ બતાવી તેને પણ ત્યાંથી વિદાય કીધો ! તે એકલો જ ત્યાં ટળવળતો અને માનસિક વિચારોનો સુખ સ્વાદ લેતો પડી રહ્યો હતો એટલામાં જ જાણે તેની માનસિક ઇચ્છાઓના પ્રબલ આકર્ષણથી તણાઈ આવી હોય તેમ, ઇન્દિરા ત્યાં આવી પહોંચી. નયનપાળને આવી સ્થિતિમાં પડેલો જોઈ, પોતે સાધ્વિ રજપુતાણી, અને આવી એકાંત જગ્યાએ પરપુરૂષ પાસે કેમ

એસી શકાય? એવી જરા પણ શંકા મનમાં ન લાવતાં, ઇંદિરા તેની પાસે જઈ બેઠી ને તેની ખબર પુછવા લાગી. તેના શરીરપર હાથ ફેરવી, જખમ ક્યાં અને કેવો લાગ્યો છે તે જોવા લાગી. ઇંદિરા બોલી, “નયનપાળજી ! અમારે માટે તમે કેવા કેવા પરિશ્રમ લીધા છે અને તમારા ઉપર કેવા કેવા પ્રસંગ આવી ગયા છે? તમારા ઉપકાર જન્મોજન્મ પણ અમારાથી વાળી શકાવાના નથી જ.” આ શબ્દો એવા ગદ્ગદિત કંઠથી તે બોલી કે, તે સાંભળતાં જ નયનપાળજી અંતઃક્રુણ આનંદ અને હર્ષથી ઉભરાઈ ગયું. રોમાંચ ઉભાં થઈ ગયાં; નેત્ર પ્રેમાશ્રુથી ભરાઈ ગયાં, અને “ઇંદિરાબાઈ” આટલો જ પ્રેમોદ્ગાર તેના મ્હોમાંથી નીકળી શક્યો. નયનપાળ આગળ બોલવા જતો હતો, પણ એટલામાં જ કોઈના ત્યાં આવી પહોંચવાનો ખડખડાટ સંભળાવા લાગ્યો. ખડખડાટ સંભળાતાં જ ઇંદિરા સપ્તાંગી ઉડીને ઉભા થઈ, કે તરતજ એક મુસલમાન સીપાઈ હાથમાં મોટી તલવાર લઈને સામે આવીને ઉભો રહ્યો, ને નયનપાળ સામું જોઈને તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “અય દુસ્મન ! તને એકલાને શોધતો શોધતો, આ અજાણ્યા પહાડપર ગુલાંટીયાં ખાતો ખાતો આખર હું આવી પહોંચ્યો છું. મારા આવવાનું હવે સાર્થક કરીશ. તારું વેર વાળીશ ! આ છોકરાનો જીવ લઈશ, અને આ છોકરીને...” ઉપલા શબ્દો બાલતાં બોલતાં જ તેણે ઇંદિરાની કેડમાં બેઠેલા બાળકને ખેંચી લેવા માટે હાથ લાંબા કર્યા. ઝેરી નાગણુ પ્રમાણે તેના હાથ તરછોડી કહાડી, ઇંદિરાએ, બાળકને સાચવવા માંડ્યું. ઘણી વખત ખેંચતાણુ કરવાથી, આખેર તે મુસલમાને ઇંદિરાના હાથમાંથી બાળકને ખેંચી લીધું, અને તેના ઉપર ધા કરવા માટે પોતાની તલવાર ઉંચી કરી. પણ પરમાત્માની કૃતિને કાઈ જ પહોંચી શકે છે? બાળકને ખેંચી લઈ હર્ષાઈ ગયેલા સિપાઈ ભાઈ જેવા તે બાળકને મારવા માટે પોતાની તલવાર ઉગામે છે કે તરત એકાએક તેના ઉગામેલા હાથ ઉપર જ પાછળથી એક ઝટકો પડ્યો. મરણ શય્યા પર પડેલો છતાં પોતાના ભાઈનું આવા મુસલ્લાને હાથે થતું મરણ જોઈ, સંતપ્ત થઈ ગયેલા નયનપાળનો જ આ ઝટકો હતો. તે મુસલ્લાએ હવે છોકરાને પડતો મુકી નયનપાળ તરફ ધસારો કર્યો; પણ આવેશમાં આવી ગયેલા નયનપાળે, એટલામાં જ ખીજે ઝટકો તેની ગરદન ઉપર, તથા ત્રીજે એક તેની કમ્મર પર લગાવી, તેને નીચે ગળાવી દીધો ! ને યમપુરનો પરાણો કીધો ! આ પ્રસંગ વર્ણવતાં જેટલો વખત લાગ્યો છે, તેથી દસમા ભાગનો પણ વખત તે ખરેખર બનતાં લાગ્યો નહોતો. નિમિષ માત્રમાં જ બધું અટપાઈ ગયું. નીચે પડતાં જ મુગલ સિપાઈનો પ્રાણ આ ક્ષણી દુનિયા છોડીને

આલ્યો ગયો. સંતાપના આવેશથી ઉસ્કેરાઈ ગયેલો નયનપાળ, આ વખતે માથું ઉઠ્યો ખરો, પણ વૃત્તિ અને પ્રત્યાવૃત્તિ સરખી જ હોય છે. આવેશ પુરો થતાં જ નયનપાળ ધબ્બ લઈ જમીનપર ઢળી પડ્યો, તેને મૂછાં આવી ગઈ. પોતાની કેડમાંના ધબરાઈ ગયેલાં બાળકને તરતજ એક બાબુએ મુકી દઈ, ઇંદિરા નયનપાળનું માથું પોતાના બોળામાં મુકી, તેની આસનાવાસના કરવા મડી ગઈ.

પેલી તરફ અજિતસિંહ રડતો હતો તેનું પણ ઇંદિરાને આ વખતે જ્ઞાન રહ્યું નહિ. બિલ્લે બાંધેલો જખમ આ વખતે છુટી જતાં નયનપાળના બામાંથી પાછો રક્તપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. આ લોહી શી રીતે અટકાવવું તેની ઇંદિરાને આ વખતે સુઝ પડે નહિ. એ તો તેનું માથું બોળામાં લઈ તેના ઉપર પોતાનાં દુઃખાશ્રુ વરસાવતીજ બેસી રહી હતી. નયનપાળ હજી પણ મૂછાંમાં જ હતો. પણ થોડી વારે શુદ્ધિપર આવી, આંખો ઉઘાડી, નયનપાળે ઇંદિરા સામું જોવા માંડ્યું. ઇંદિરાની આંખોમાંથી પડતાં દુઃખાશ્રુનાં બે ટીપાં નયનપાળના મ્હોમાં પડ્યાં, તેની સાથે જ ચારે તરફ મેઘથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશમાં સૂર્ય ફિરલુની એક છટા દીપી નીકળે છે તેમ તેની દુઃખ વ્યાપ મુખ મુદ્રાપર, પ્રેમયુક્તસ્મિતની છટા આ વખતે પ્રકાશી રહી. પ્રેમઃવેશમાં પોતાનો અશક્ત બાહુ ઉંચો કરી, અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયેલા અવાજથી નયનપાળ બોલ્યો—“ઇંદિરા! તારાં અશ્રુબિંદુ મારા મુખમાં પડતાં મારા આખા જન્મનું સાર્થક થયું છે!” આટલું બોલી જેવો નયનપાળ તેને ગળે વળગી પડવા જાય છે કે તરત, “નયનપાળ! ખરેખર તો તારા જન્મને સાર્થક કરી લીધો, માટે હવે તો અવશેષ આયુષ્યને પરમાત્માના સ્મરણમાં જ ગાળ!” આવા ધીર ગંભીર શબ્દો કાને પડ્યા ને તે પડતાં જ ખેંઠે જણ્યાં ઉંચે જોવા જાય છે તો વૈકુંઠયોગી સામે ઉભેલા તેમની નજરે પડ્યા. ઇન્દિરાએ ઝટ ઉઠી તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. નયનપાળથી તેમ બની શકવું અશક્ય હોવાથી, સુતે સુતે જ ઉંચો હાથ કરી, નમસ્કારરૂપે તેમને માનસિક પ્રણામ કર્યાં. યોગીરાજે નીચે બેસી નયનપાળના શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો, અને બોલ્યા—“બેટા! આ જન્મમાં હવે તારે કાંઈ અન્ય કર્તવ્ય રહ્યું નથી. પ્રથમ જરા તું વિપ-થગામી થયો હતો. તોપણ તારા કર્મસંયોગથી તને ઇન્દિરાની ભેટ થતાં જ શુદ્ધિપર આવી જઈ, તં તારો જન્મ સાર્થક કરી લીધો છે. હવે તારે માટે સ્વર્ગદ્વાર ખુલ્લાં થઈ ગયાં છે. માટે બીજી આડી અવળી વાતોનું મનમાં ચિંતવન કરી, પુનઃ વૃથા શામાટે વિશ્વચક્રમાં અવટાય છે? આ જન્મમાં તારી જે ઇચ્છા છે તે સફળ થનાર નથી જ, પણ બીજો જન્મ લેતાં.....”

નયનપાળ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો, “પણ મહારાજ ! ખીન્ને જન્મ લેતાં તો થશે ને? તે વગર.....” આવું બોલતાં એક વખત તેણે ઇન્દિરાના સામું જોયું, અને આગળ બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ એક ઉંડો નિશ્વાસ મુકી, પોતાની આંખો મીચી દીધી.

ઇન્દિરા ધણી જ શોક વ્યાપ્ત થઇ ગઇ. તેના માથાપર હાથ મુકી થોગીરાજ બોલ્યા, “વત્સે ! તું મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા કરી શકે તેવી જ તારી યોગ્યતા છે, પરંતુ વનપર્વત સેવીને તારે તપશ્ચર્યા શું કામ કરવી પડે? સંસારમાં રહીને જે જે કર્તવ્ય તું કરશે, તેજ તને અમારા પૂર્વે વૈકુંઠમાં લઇ જવા સમર્થ છે. તારે હાથે કરાવવા જેવાં કામ કરાવી લઇ તને વૈકુંઠમાં લઇ જવામાં આવશે. તારે માટે તો ત્યાં ક્યારનીએ જગ્યા રાખેલી છે: અમારે તો હજી તે સંપાદન કરવાની આજી રહી છે.” આટલું બોલી વૈકુંઠયોગી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયા, તે પ્રરી તે પ્રદેશમાં જણાયા જ નહિ.

થોડીવારે દુર્ગાદાસ, શિવસિંહ આદિ મંડળી ત્યાં આવી પહોંચી. નયનપાળ તથા પેલા બે મુસલમાનો ને બાદશાહ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલતી હતી તે શિવસિંહની નજરે પડવાથી તેણે પોતાના પાંચ સાત લિલ્લોને નીચે મોકલ્યા હતા, તેમણે નયનપાળને છોડાવી આણી ત્યાં લાવી મુક્યો હતો. નયનપાળનું આવી રીતે મરણ થતાં તે સર્વત્રને ઘણું ખાટું લાગ્યું. પછી સર્વ જણાએ તેની અંતિમ વિધિકરી તેને અગ્નિ દાહ દીધો.

સમાપ્તિ.

આપણી વાર્તાનો અંત આવ્યો છે એમ કહેતાં પહેલાં વાંચનારને એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે આપણી વાર્તાના આકીર્ણ કેટલાક ભાગનો અંત તો વાંચનારની કલ્પના પ્રમાણે આવી ગયો છે; એટલે વાંચનારની વધારાની જાણસા પૂર્ણ કરવા માટે વાર્તાનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોની દુકામાં હકીકત જણાવી રામ રામ કરીશું.

રૂપનગર આગળનો સર્વ મામલો નિર્વિઘ્ને પુરો થતાં જ ઉદેપુરથી રૂપમતિને પાછી તેડી લાવી, રૂપનગરમાં વૃદ્ધ વિજયસિંહે, જાતે જ રૂપમતિનું કન્યાદાન, મહારાણા રાજસિંહને આપી, લગ્ન કાર્ય મોટી ધામધૂમથી કર્યું. આ પ્રસંગનો લાભ લઇ વૃદ્ધ વિજયસિંહે હદપાર કરેલા પોતાના પુત્ર શિવસિંહને પાછો બોલાવવા રાજસિંહે વિજ્ઞાપી કરતાં જ, તેને બોલાવવામાં આવ્યો, અને રૂપમતિની વિજ્ઞાપી સાંભળી, તેને જ હાથે પોતાની

પદ્મપ્રિય સખી. પદ્માનો હાથ પોતાના લાઇના હાથમાં અપાવી, પુત્રના લગ્ન પણ તેવી જ ધામધૂમથી કરી દીધાં. આ લગ્નમાં શિવસિંહે પોતાના વિજયની ખરી મદદ આપેલી હોવાથી વિજયસિંહનો ક્રોધ પુત્ર ઉપરથી દૂર ગયો હતો. પદ્માને પોતાની પુત્રીની દાસી તરીકે ન માનતી, પુત્ર વધુ પ્રમાણે જ ગણવામાં આવી, અને રૂપમતિ પતિગૃહ તરફ વિદાય થયા પછી વિજયસિંહ તેને રૂપમતિ પ્રમાણે જ ગણવા લાગ્યો. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઇ જવાથી, સર્વ રાજકાર્યભાર પુત્રને સોંપી દઇ મહાત્મા વૈકુંઠ-યોગિરાજના ઉપદેશ પ્રમાણે, વૃદ્ધ વિજયસિંહ અવશેષ આયુષ્ય પ્રભુ સ્મરણમાં જ ગાળવા લાગ્યો.

યોગિરાજ તરફથી સોંપવામાં આવેલા બાળરાજ અનિર્તસિંહને હજી પણ પોતાની કેડમાં જ રાખી, ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસ જોધપુર તરફ રાણી ચંદ્રાવતિ પાસે ગયા. ન્યનપાળનું મન વિશુદ્ધ થતાં, તેણે પોતાના ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારો રાણી ચંદ્રાવતીને કહી સંભળાવતાં, ચંદ્રાવતિએ પોતાના ભત્રીજા માટે અશ્રુપાત કર્યો. રાજ્યનો સર્વ ભાર દુર્ગાદાસને માથે નાંખવાથી, દુર્ગાદાસ બાળ રાજા અનિર્તસિંહને નામે રાજ-કાર્ય ચલાવવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે દિલ્લીમાંથી પોતાના મિત્ર જોઠમલ્લ તથા તેની વૃદ્ધ માને જોધપુર તેડાવી લઈ, જોઠમલ્લને સારા-ઓઢાપર નીમી, મા દીકરાને સુખી કર્યો. જોઠમલ્લ હવે પોતાની દિલ્લીવાળી ઝુપડીને ભૂલી ગયો. ચંદ્રાવતી તથા ઇંદિરા, યોગીરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તપ, દાન, વ્રત, તથા પરમાત્માની ભક્તિમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. દિલ્લીમાં રહેતાં જે અપાર પ્રેમ ઉદ્દેપુરીએ દેખાડેલો, તેથી કૃતજ્ઞ બની જઈ, પોતાની સુખરૂપતાનો પત્ર ઇંદિરાએ ઉદ્દેપુરી બેગમને લખી મોકલ્યો.

પત્ર મળતાં જ ઉદ્દેપુરી ધણી ખુશ થઈ. તેણે હવે રૂપમતિ તર-ફની પોતાની ઈર્ષા તદ્દન વિસારી દીધી. તો પણ રાજસિંહ ઉપર વેર વાળવા સંબંધી ઔરંગઝેબે કરેલો નિશ્ચય તેના મનમાંથી ખસ્યો નહિ. પ્રસંગ આવતાં પોતાને પાડેલી વિપત્તિનું વેર લેવા બાદશાહ તાકીને જ બેસી રહ્યો હતો.

નવવધૂ રૂપમતિને લઈ રાજસિંહ યોગીરાજનાં દર્શન કરવા માટે અચલેશ્વર તરફ ગયો; પરંતુ યોગીરાજનાં દર્શન ન થઈ શકવાથી, યોગીરાજ અંતર્ધાન પામ્યા હશે એમ મન વાળી પાછો ફર્યો ને ઉદ્દેપુર આવી યોગીરાજની સૂવર્ણ પાદુકા કરાવી, પોતાના સિંહાસન પાસે જ તેને એક બીજી ગાદીપર સ્થાપી રાખી, રાજકાર્યભારતેની કૃપાથી જ ચલાવવા લાગ્યો.

પોતાના ભવિષ્ય પ્રમાણે સર્વ પરિણામ આવ્યું જોઈ, દુર્ગાચરણ જોશી આનંદ પામ્યા. તેમને રાજ્ય દરબારમાંથી સારો આશ્રય મળવા લાગ્યો.

પરંતુ ઘણો વખત અહિં રહી કંટાળી જવાથી, થોડા જ વખતમાં તે કાસ્મિર તરફ ચાલ્યા ગયા.

• અને, આપણો શામલો? સમયોચિત તથા રસીલી વાણીએ કરી, શાહજહાના લશ્કરી અમલદારને રીઝવી, ભુલાવામાં નાંખી, પોઆર ગણી આવ્યો. શામળપંડિત, કોઈ વખત રૂપમતિ પાસે તો કોઈ વખત વિજય-સિંહ પાસે, કોઈ વખત શિવસિંહ પાસે, તો કોઈ વખત પદ્મા પાસે જતો આવતો હતો. તાજ બનેલા ઐતીહાસિક વૃત્તાન્ત ઉપર પોતેજ રચી કાઢેલી કવિતાઓ તથા તાલ સુરનાં ગાયનો ગાઇ બતાવી, છેવટમાં સોરઠ રાગમાં જોડેલું કવિત પોતાના ખડા સૂરમાં ગાઇ નીચે પ્રમાણે આશિર્વાદ આપી સર્વને ખુશ કરતો હતો.

જે આ મંગલને ગાયે,
તેનાં પાપ પ્રલય થઈ જશે;
જે આ મંગળને સાંભળે,
કોટિ જન્મ પુણ્ય તેને ફળે.

રાજસ્થાન આનંદ ભર્યો, સુરનર દે આશિષ,
શામળ પંડિત એમ કહે, જય બદાવે જગદીશ.

જય! જય! જય! વિજય! રાજસ્થાનનો જય!
વીરનો જય! રણપુતાણીનો જય! જય! જય! જય!

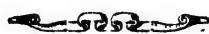

પૈસા ખરચી ખુવાર
થએલા અને દવા
વાપરી કાયર થયે
લગ્યોને અમારી દ
વા અજમાયશ ત
રીકે વાપરવા ભ
લામણ કરીએ
છીએ.

ભીખા કહ્યાણુજીની કંપનીની

અક્ષીશ! અક્ષીશ!! અક્ષીશ!!!

દવાનું આપેલું
વળન અથવા
માપ પુષ્ક કું
મરના માણુ
સ માટે સ
મનવું.

અક્ષીશ લેવાની ઈચ્છાવાળાએ લશ્વ દઈ વાંચવું.

ત્રણ વર્ષની અંદરનાં અસ્થાને દવાનો ચોથો ભાગ, અને ત્રણથી
દશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના છોકરાંઓને દવાનો અર્ધો ભાગ આપવો.
આવી ન શકે તેવાં અસ્થાને ગોળી વિગેરે થોડા પાણીમાં પીગળા-
વીને પાવી. દવા સાથે વાપરવાની રીત આવશે.

તાવની ગોળીયો—તાવને માટે અકસીર ઇલાજ. આ ગોળીયાં એકાંતરીયા,
ચોથીયા, ટાઢીયા, ઉના વિગેરે તમામ નતના નવર (તાવ) ઉપર રામબાણુ
ઇલાજ છે. ફક્ત દીવસમાં ચાર ગોળીયો લેવાથીજ તાવ ઉતરી ન્તય છે. દુધ
અથવા પાણી સાથે ગોળી ત્રણ ત્રણ કલાકના અંતરે લેવી. કીંમત બાટલી ૧)
ના રૂ. ૧-૦-૦

જુલાખની ગોળીયો—આ ગોળીયો અમંતકારીક છે. આ ચાર ગોળીયો રાત્રે
સુતી વખતે થંડા પાણીમાં લેવાથી સવારે ઉડતાંજ પેટ સાફ આવે છે, કબજ-
આત દુર થાય છે અને પેટમાં થતાં દર્દ મટી ન્તય છે. કાયમની કબજઆત
વાળાએ રાત્રે હમેશાં એક ગોળી લેવી. આ ગોળીથી મળમૂત્ર શુદ્ધ થાય છે, લો-
હીનો બીગાડ મટે છે, નડરાત્રી પ્રદિષ્ઠ થાય છે, વાયુ, અછળું, માથાનો દુખાવો,
હાથ, પગ, કમરના સાંધામાં અકડી જવું, કળતર વિગેરેનો નુશ થાય છે. કીંમત
બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૮-૦

દાદરનો મલમ—બકાલ ઓઇન્ટમેન્ટ—આ મલમ જુની હડીલી કાલી તેમજ
લાલ દાદરનો એકદમ નરડમુળથી નાશ કરે છે. દવા બળતી નથી, ચામડીને ઘષ
પડતો નથી, તેમજ વળી ખુશખોદાર છે. દાદરવાળા ભાગ ઉપર આ મલમ
આંગળીવતી ચોપડી ખુબ મસજવું. આંખમાં ન ન્તય તેને માટે સંભાળ રાખવી.
ક.મત બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૪-૦

વાનો મલમ—ગાંડીવ એન્ટી-રૂમેટીક બામ—આ મલમ ન્તહુની પેડે અસર
કરે છે, ખુશખોદાર છે તથા બળતો નથી. દર્દવાળા ભાગ ઉપર ચોપડી ખુબ મા-
લેસ કરવું. આ મલમ સંધીવા, પક્ષાઘાત, શરીરનું કાંપવું, ધંતુર્વા, હાથ પગનું
રહી જવું, કોઈ ભાગ ઉપર આવેલો સોજો, માથાનો દુખાવો, સ્ત્રીયાને સુત્રાવડ
પછી સોજો ચડેલો હોય તે, હાથ પગ અકડાઈ ગયા હોય તે, વિગેરે દર્દ ઉપર
અકસીર છે. આ મલમવાળાને વળી મેન્થોલની પણ જરૂર રહેતી નથી.
કીંમત બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૮-૦

હાંત તથા પેદાના દુઃખાવાનો અકસીર ધલાજ—આ દવા હાંતના દુઃખાવાને તથા કળતરને આરામ કરે છે, કોહી જતા ભાગોને અટકાવે છે, સોજને ઉતારે છે, લોહી નીકળતું બંધ કરે છે, મોઢાની ખરાબ વાસને દુર કરે છે, અને છેવટે હાંત તથા પેદાઓને મજબૂત કરે છે. ૩ (કાપુસ) થી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડવું. કીમત ખાટલી ૧ ના ૩. ૦-૮-૦

સંજીવન મીઠ્ઠાચર—કોલેરા કે જે વિસુચિકા, માહામારી, ટાઈફી, કોગળીયું વિગેરે નામથી ઓળખાય છે તેને માટે આ એકજ ખાત્રી ભરેલો ધલાજ છે. વળી આ દવા સંઘ્રહણી, ઝાડો, અતિસાર, વિગેરે પેટનાં દર્દોને મટાડે છે તેમજ પેટમાંના દુઃખાવાનો નાશ કરે છે. પેટના આક્રમ વગેરેને ખેસાડી દધ જકરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. દવા પાણીમાં મેળવી લેવી. વજન. ખાટલી ઉપર લખેલું છે. કીમત ખાટલી ૧) ના ૩. ૦-૧૦-૦

તાવનું અકસીર મીઠ્ઠાચર—આ મીઠ્ઠાચર મેલેરીયા, ટાઈફી, એકાંતરીયા, ચોથીયા તથા બીજી જલતા જેરી તાવ ઉપર જનુદુધ ઉપાય છે. એકજ દીવસ દવા પીવાથી આરામ થાય છે. દવા પીધા પેહેલાં ખાટલીને ખુબ હલાવવી. દવા લેવાની રીત ખાટલી ઉપર લખેલી છે. કીમત ખાટલી ૧) ના ૩. ૦-૧૨-૦

કફ પીડક—આ ગોળીયો તમામ જલતની નવી તેમજ જુની ખાંસીને જડ મુળથી કાઢી નાખે છે, સળેખમને દુર કરે છે, ગળાનાં દર્દો તથા સોજને મટાડે છે. ઉધરસ સાથે શ્વાસ હોય તેને પણ આરામ કરે છે અને કંઠને સારો કરે છે. બે ત્રણ ગોળી મોઢામાં રાખી તેનો રસ ગળામાં ઉતારવો. કીમત ખાટલી ૧) ના ૩ ૦-૪-૦

વિચ્છીના ડાંખ માટે તાત્કાલિક અને ચોક્કસ ધલાજ—ગમે તેવી જલતા જેરી વિચ્છીના ડાંખ ઉપર આ દવાનાં બે ત્રણ ટીપાં લગાડવાથી તરતજ આરામ થાય છે. દરેક કુટુંબમાં આ દવા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. કીમત ખાટલી ૧) ના ૩ ૦-૮-૦

પ્રમેહ માટે અકસીર દવા—પ્રમેહ એટલે ગરમીના રોગ ઉપર આ દવા એટલી બધી અસરકારક મળી છે કે એક વખત વાપરનાર બીજને બલામાણુ ક્યાં વગર રહેશે નહિ. આ દવાથી નવો તેમજ જુનો પ્રમેહ જડમુળથી નાશ પામે છે, પેસાબમાં થતી બળતરા, પેસાબનું અટકવું, પેસાબમાં નીકળતી સાકર, રસી વિગેરે પદાર્થ, ઇત્યાદિ સર્વ દર્દોને જડમુળથી મટાડે છે. બધે ગોળીયો દીવસમાં ત્રણ વખત પાણી અથવા દુધમાં ગળવી. કીમત ખાટલી ૧) નો ૩. ૧-૦-૦

અમારી દવા વાપરનારને પૈસા તથા વખતનો બચાવ થાય છે. અમારી દવા વાપરનારના રોગનો જડમુળથી નાશ કરી નીરોગી તંદુરસ્ત બનાવે છે તેજ બક્ષીસ મળે છે. આથી તમારે કંઈ મોટી બક્ષીસની ખાચેશ છે ! ! !

એકલા બનાવનાર.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપની,

ડ્રગીસ્ટ—ઈંગ્લેન્ડ દવા બનાવનાર તથા વેચનાર,

બહાર કોટ-જુમા મસજીદ, તથા બ્રેન્ચ-ક્રાઈડ મારકીટ ન્યુ બીલ્ડીંગ અંબર્મ.

BRAIN FAG

versus

'SECRET OF SUCCESS.

A GOOD JUDGE.

successful, he must be possessed of a sound reliable memory, for memory is the basis of all brain work. The better the memory, the more active and prolific the brain.

BRAIN FAG or lack of
• mental concentration is one
of the greatest disabilities a
brain worker can suffer
from. It prevents him of
doing full justice to himself,
and forms a serious barrier
to his success in life. If
a man is to be efficient and

PROF. JAMES'

"ELECTRO-TONIC PEARLS."

Restore Brain Fag, Impaired Memory, Incapacity for study or business, General Debility of the system, Nervous Exhaustion, Premature Decay and allied Weakness.

Constitute sustaining and life-giving elements of special value to Professional and Literary men, Solicitors, Lawyers, Tutors, Scholars, and all engaged in mental occupations.

Price—Rs. 2-0-0 Per Bottle of 40 Pills.

Postages extra.

Address:-

THE ANGLO-INDIAN DRUG & CHEMICAL COY.

No. 16, MARKET, Juma Masjid, BOMBAY.

દરેક પાળે દરેક બાબતે ઉપયોગી પડે તેવા જ્ઞાન આનંદ અને મુખની વૃદ્ધિ કરનારાં નવીન પુસ્તકો.

—:૦:—

	ક્રી. ૩. આ. પૈ.
મુખાપિત રત્ન ભાંડાગાર (પૂર્વાધ).	૫- ૦-૦
શુભકાંત અને ગોટાલક્ષ્મી	૧- ૮-૦
સ્ત્રીમ એન્જીનનું વર્ણન.	૩- ૦-૦
મહાજન મંડલ (મહાત્મી ગુરુપાનાં ચરિત્ર.)	૧૦- ૦-૦
યોગવાસિષ્ઠ સાર (૭ પ્રકરણનું)... ..	૧-૧૨-૦
મુક્ત શાસ્ત્ર.	૩- ૦-૦
કથાસરિત સાગર.	૩- ૮-૦
ભક્ત પ્રકાશ.	૩- ૦-૦
હુમર સાગર (મોટું)... ..	૧- ૮-૦
ગાઇડ ટુ ઇંગ્લિશ કોન્વર્સેશન (ભાગ ૧ લો) ચાને ઇમેજમાં વાત ચીત કરતાં શિખવનાર ભાષીઓ.	૦-૧૦-૦
સદર (ભાગ ૨ નો)... ..	૧- ૦-૦
હાજર જવાબી પ્રધાનની વાર્તા (ભાગ ૧ લો ૨ નો સાથે)	૧- ૦-૦
વાણીક વિધાની વાતો હાલ ઘટાડેલી કીંમત	૦- ૬-૦

વૈદક વિધાના શોખીનો માટે.

આર્યભિષેક એટલે હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ ૩૧. ૧૦ હાલ ૩૧... ..	૭- ૮-૦
સારંગધર સંહિતા	૩- ૦-૦
શારીર અને વૈદક શાસ્ત્ર (ડા. ત્રીભોવન કૃત)... ..	૧૦- ૦-૦
યોગ ચિંતામણી.	૧- ૮-૦
વૈદક દુગ્ધકા સંગ્રહ.	૧- ૮-૦
વ્યાધી વિનાશ ચાને દર્દિનો દોસ્ત... ..	૧- ૮-૦
અમૃત સાગર	૨- ૮-૦
વૈદક સાર... ..	૦- ૬-૦
લોર્ડોબરાજ અથવા વૈદજીવન.	૦- ૬-૦
નિઘંટ રત્નાકર (મદનમાળ કૃત)... ..	૧- ૦-૦
વૈદ ત્રંબકી	૦- ૨-૦

ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકો તથા એ સિવાય બધી જાતનાં પુસ્તકો
નીચેને સરનામેથી મલશે.

ડા. વશનજી પરમાણુદ આહુવાળા.

દે. કાલ્યાણેવી રોડ—મુંબઈ.

મહત્ ! મહત્ ! અમૂલ્ય લાભ ! મહત્ !

એક ઘડિયાળ, પચીસ ઉત્તમ નવલ કથાઓ અને એક
પરપેચ્યુઅલ કેલેન્ડર, છબીઓ વિગેરે ભેટ !

... ભાષાની ઉત્તરિ વગર દેશની ઉત્તરિ નથી. “કાઉપર.”

આ અતિ ઉત્તમ માસિક પત્ર, જેમાં રાજ્યદ્વારી, સાંસારિક, સામાજિક, લેખો,
કાવ્યો, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને રમુજ ચિત્રોથી ભરપુર પ્રકટ થાય છે.

“ભારત જીવન.”

૩૪ છબીઓ સાથે—આ બોહોળો ફેલાવો પામેલું અને આખા હિંદુસ્તાનમાં
વખણાયલા માસિક પત્રના ગ્રાહકોને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રખ્યાત મહાન
પુરુષોની ૩૪ છબીઓ હજી પણ આપવામાં આવે છે. જે જે અંકો સીલિ-
કમાં નથી તે મળશે નહીં. પરંતુ ત્રણે ભેટ ઉપર સર્વનો હક છે.

ત્રણ ભેટ—જીલાઈ માસમાં પેહેલી ભેટ—રાધમપીસ ઘડિયાળ, બીજી ભેટ—
ઉત્તમ નવલ કથાનાં પુસ્તકો, ત્રીજી ભેટ—જીંદગી સુધી ચાલે તેવું પરપેચ્યુઅલ
કેલેન્ડર, ચોથી ભેટ—રંગીન પંચાંગ એકા વખતે મોકલવામાં આવશે. બેટાનું
પોપ્ટેજ પેકીંગ ખર્ચ ગ્રાહકોને શીર છે. આફ્રિકા ગ્રાહકોને વધુ.

દરેક ગ્રાહકને બેટો ઉપરાંત ઇનામોના લાભ, રોકડા રૂપિયા, સોનાની એસલેટ,
સોનાની ઘડિયાળ, બાઈસીકલો, હાઈમોનિયમો, ચાંદીના અછોડા, ચાંદીના બટનો,
કબાટ, છબીઓ વિગેરેમાંથી એક પણ અવશ્ય મળશે. મુંબઈનાં ગ્રાહકોને ઘડિયાળો,
વિગેરે ફેબ્રુવારી માસથીજ આપવામાં આવે છે.

વાર્ષિક મૂલ્ય—ફક્ત રૂ. ૨-૦-૦ પોપ્ટેજ ૦-૬-૦.

વાર્તા વિનોદ—આ અમારું બીજું માસિક પત્ર છે. એમાં જે અતિ ઉત્તમ,
ખાસ વાંચવા લાયક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે. પેહેલી—તારા
કિંવા જોધપુરનું રમણી રત્ન. મુસલમાન બાદશાહ શાહજહાંના વખતનો
અતિ ઉત્તમ ઇતિહાસ તથા બીજી—સ્વચ્છંદ શૈવલિની, ઇષ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પ-
નીના વખતના એક અંગ્રેજના અત્યાચારનો ઇતિહાસ છે. દરેકે દરેક ગ્રાહકને
બીજી વર્ષે એક સુંદર ચાંદીના અછોડા ભટ મળે એવી યોજના છે. તથા
આ વર્ષમાં “પ્રેમ પર્ણકૂટા” નામનું ઉત્તમ પુસ્તક ભેટ આપવામાં આવશે.
વાર્ષિક મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૧-૪-૦ પોપ્ટેજ સાથે “ભારત જીવન” માસિક પત્રનાં
ગ્રાહકોએ બંને માસિકના રૂ. ૩-૭-૦ મોકલવા.

આપણા દેશનું ભલું ચહાતા ગ્રહસ્થોએ દેશાભિમાન રાખી, ગુજરાતી ભાષાને
અવશ્ય ઉત્તેજન આપવું જોઈયે. ઇંગ્લેંડ, અમેરિકામાં ભાષાની ઉત્તરિથીજ ત દેશ
સુખી થયા છે. અને કળા કૌશલ્યવાન થઈ પૃથ્વી ઉપર માન પામી રહ્યા છે.

અમારાં પુસ્તકો, હેન્ડબુક્સ તથા વિશેષ ખુલાસા માટે સર્વ પત્રવ્યવહાર,
મનીઓર્ડર મેનેજરને સરનામે. જવાબ માટે ટીકીટ બીટવી.

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા,

મેનેજર-ભારત જીવન અને વાર્તા વિનોદ.

કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ.

જુનામાં જુના પ્રખ્યાત

૬૧૦ ગોપાલદાસ બરફીવાળા.

જત અમારા માનવંતા ગ્રાહકોને વિનંતિ સાથે જણાવીએ છીએ કે ગ્રાહકો તરફથી છુટકની તથા જથા બંધની વરધી ઉપર બરાબર ધ્યાન આપી વખતસર સરસ અને તાજે માલ બનાવી આપવામાં આવશે. માટે એક વખત અમારી દુકાને આવી માલ વિશે ખાતરી કરી જવા મહેરબાની કરશો. અમારા તરફથી નીચે લખેલો માલ હમેશાં મોટા જથામાં તથા રાખવામાં આવે છે.

પેંડા	બદામની બરફી	શીખંડ
માવાની બરફી	દુધીનો હલવો	બાસુદી
પિસ્તાની બરફી	કોપરા પાક	માવાના ધુધરા

અમારા ખાસ પારસી ગ્રાહકોને માટે અમારા તરફથી ધરના દુધનો ગરમ માવો સવારના તથા સાંજના હમેશાં તથા રાખવામાં આવે છે.

વરદીથી મસાલાનું દુધ તથા દુધપાક પણ બનાવી આપવામાં આવશે.

પારસીભાઈઓમાં વપરાતા દરેક આકારના પેંડા પણ બનાવી આપીએ છીએ.

 ઠેકાણું કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ.

સપ્ટ કંપનીની જગપ્રસિદ્ધ દવાઓ.

માલેક વૈદ પુરૂષોત્તમ નેત્રુશી.

દુ. નં. ૨૫૯-૨૬૧ કાલકાદેવી રોડ, મુંબઈ.

કામદોષોત્તેજક ચુર્ણુ-ધાતુપુષ્ટી માટે અકસીર દેશી ઔષધ, દ્રુક્ત પુરૂષો તથા વિદ્યાર્થીઓએ આ ચુર્ણુનો ઉપયોગ કર્યાથી તેઓનાં શરીરમાંના નબળાઈથી ઉત્પન્ન થએલાં બધાં દરદો મટી જઈ દરેક અવયવને પુષ્ટી મળે છે, શરીરને તાકાત આપે છે. કીંમત તોલા બારની શીશી એકનો રૂ. દોઢ.

અંદ્રખાળા ગુટીકા-આ ગોળીઓ સ્ત્રીઓના પ્રદર ઉપર એક ઉત્તમ ઉપાય છે. આ દવાથી લાલ, પીળા કે સફેદ રંગની ધુપણી તેમાં કોઈપણ જાતની હોય તેપર ચાલે છે. કીંમત ગોળી ૪૮ ની શીશીનો રૂ. ૦૧૧.

હરશની ગોળીઓ-ગમે તે જાતના લોહીવાર, દુર્ગતા કે સુકા મસા સારા થાય છે. દુર્ગતા મસા તરત બંધ થઈ બેસી જાય છે. ઝાડો સાફ લાવે છે. કીંમત ગોળી ૫૦ ની શીશી એકનો રૂ. ૧.

હરશનો મલમ-શીશી ઔ. ૦૧ નો રૂ. દોઢ.

ગરમી ઉપર રામખાણુ દવા-આ દવા ગમે તેવા નવા કે જુના ગરમીના રોગોને દ્રુક્ત એકજ દહાડે પીધાથી પીશાબમાં થતી અગન, તનફ અને પડને નરમ કરે છે. ગરમી વાસ્તે આ એક અકસીર ઇલાજ છે. કીંમત શીશી એકનો રૂ. ૧.

જે. વી. નવલખીની કુંઠ

સ્ટેશનરી-ડ્રોઈંગ-પેઈન્ટીંગ અને રબર સ્ટેમ્પ

બનાવવાનો દરેક જાતનો સામાન.

નીશાળો માટે કીન્ટર ગાર્ટનનો સામાન.

રબરના અંગ્રેજી ટાઈપના બાકસો.

(કે જેથી કોઈપણ માણસ પોતાનું નામ ટેકાણું વગેરે છાપી શકે છે.) કીંમત રૂ. ૦૧૧ થી રૂ. ૧૫) સુધીના.

રબર સ્ટેમ્પ-સૌથી સારા અને સસ્તે ભાવે

બનાવી આપવામાં આવે છે.

કેટલગ-૧ આનાની ટીકીટ મોકલવાથી મફત મોકલી આપવામાં આવશે.

જે. વી. નવલખીની કુંઠ

કાલકાદેવી રોડ-મુંબઈ.

“ગુજરાતી” ગ્રંથમાં વેદાંતનાં પુસ્તકો.

વેદાંત.

૧ પૂન્યકશી-વેદાંત જ્ઞાનનો આ ગ્રંથ પૂન્યપાદ ભગવાન શ્રીમત્ શંકરાચાર્યની ગાદીપર વિરાજનાર વિધારણ્ય સ્વામીનો રચેલો છે. એનાપર વિસ્તાર સહિત ચન્દ્રકાન્ત નામનું વિવરણ આપવામાં આવેલું છે, જે એવી તો સરળતાથી આપવામાં આવ્યું છે કે સાધારણમાં સાધારણ વેદાંતનો જિજ્ઞાસુ પણ, વેદાંત જેવા ગહનમાં ગહન વિષયની અંદર અતિ સરળતાથી પ્રવેશ કરી શકે. પ્રથમ કથાનિકા આપવામાં આવેલી છે, પછી મૂળ શ્લોક, પછી શબ્દાર્થ અને તેની નિચે વિસ્તારવાળું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. જિજ્ઞાસુને સમજવાને સરળ પડે તેટલા માટે સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરેલા છે. આ પ્રકારની કોઈ પણ જાતની ટીકા ગુજરાતી ભાષાના કોઈ પણ ગ્રંથમાં થઈ નથી. રૂપર રોચલ આકૃષ્ટો પૃષ્ઠ ૮૦૦; પાકાં પૂઠાં અને ઉત્તમ કાગળપર છાપેલું છે... ૬-૦-૦

૨ ચન્દ્રકાન્ત-પ્રથમ ભાગ (પાંચમી આવૃત્તિ) ... ૨-૮-૦

૩ ચન્દ્રકાન્ત-બીજો ભાગ (બીજી આવૃત્તિ)... ૨-૮-૦

૪ શ્રીઅધ્યાત્મ રામાયણ (સચિત્ર બીજી આવૃત્તિ) ... ૧-૮-૦

૫ પંચરત્ન ગીતા (રેશમી) (ચોથી આવૃત્તિ) ... ૧-૦-૦

૬ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (શ્રીધરી) શ્લોક અને ભાષાંતર

સહિત રેશમી (પાંચમી આવૃત્તિ)... ૦-૮-૦

૭ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મૂળ શ્લોક, ગુજરાતી ટીકા હિંદી ને

ગુજરાતી કવિતા. ... ૧-૦-૦

૮ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મૂળ શ્લોક અને શ્રીધરી ટીકાને આધારે કરેલું ભાષાંતર, નિત્ય નિયમથી વાંચનારાઓને માટે આ ગ્રંથ બાળબાલક લીપીમાં મૂળ અને ભાષાંતર સહિત પોથીના આકારમાં છાપેલો છે. કથા કરનાર તથા પાઠ કરનારને અતિ ઉપયોગી છે. રેશમી પૂઠાં, શણનો દોરો અને દૂધની લાહીથી બાંધવામાં આવેલું હોવાથી પૂજામાં રાખવાને બાધકારક નથી. ... ૧-૦-૦

૯ ભર્તૃહરિ શતકમય સંગ્રહ-પુષ્કળ સુધારા વધારા સાથે આ બીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે કેલાસવાસી રા. રા. તીલાંગની આવૃત્તિ પ્રમાણે શ્લોકોની ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે... ૦-૧૪-૦

વેદાન્ત.

૧૦ **યુક્તિ પ્રકાશ**-વિચારસાગરના કર્તા સાધુ શ્રીનિશ્વલદાસજી કૃત આ ગ્રંથ હિંદુસ્થાની ભાષામાં છે. એમાં વેદાન્તદ્વા સિદ્ધાંતો ૩૬ બહુ સરસ યુક્તિ-ઓથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. નિશ્વલદાસની વાણીથી સર્વ જિજ્ઞાસુઓ જ્ઞાતા હોવાથી વિશેષ જણાવાની કંઈ જરૂર નથી, પરંતુ જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે. પૂઠાં પાકાં અને ઉંચા કાગળ. ... ૧-૦-૦

ધર્મ.

૧૧ **શ્રીમદ્ભાગવત**-ગંગા, જમના પાનીયાના આકારમાં, વ્યાસે અને કથા કરનારા બ્રાહ્મણોને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે આ ગ્રંથ ઘણા ઉંચા કાગળપર મૂળ શ્લોક, ભાષાંતર અને શ્રીધરી, બાળપ્રજોદિની તથા સુજોદિન દીકા અનુસાર ભાષાંતર સાથે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથની સુશોભિત રચના અને સુંદર છપાઈને માટે એટલું જ જણાવવાની જરૂર છે કે આ જાતનો કોઈ પણ બીજો ગ્રંથ લેતાં પહેલાં 'ગુજરાતી' પ્રેસનું ભાગવત જેવાની ખાસ સૂચના કરવામાં આવે છે. પ્રારંભમાં શ્રીનાથજીની અદ્ભુત સુંદર શૃંગાર સ્વરૂપની છબી આપવામાં આવી છે, અને તે ઉપરાંત બીજાં સોળ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. ગ્રંથનું પૂર એટલું મોટું થયું છે કે ગ્રંથના કુલ્લસકેપ સાધનનાં ૨૬૦૦ પૃષ્ઠનો આ ગ્રંથ છે. રેલ્વેથી મંગાવનારાઓને નૂર ઓણું પડશે. ... ૧૦-૦-૦

૧૨ **શ્રીમદ્ભાગવત**-કવિતામાં, મહા કવિ પ્રેમાનંદ, કવિ વલ્લભ અને કવિ સુંદર, એ ત્રણ કવિની પ્રાસાદિક વાણીનું આ ભાગવત છે. ધાર્મિક લોકોને અને સ્ત્રીવર્ગને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેટલાં માટે એની કિંમત અર્ધો અર્ધ ઘટારી દીધી છે અને પહેલી આવૃત્તિમાં જે ચિત્રો ન હોતાં આપ્યાં તે ચિત્રો આ બીજી આવૃત્તિમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. મૂળ પૃષ્ઠપર શ્રીમોરલીધરની અને શ્રીનાથજીની શૃંગાર સ્વરૂપની રંગીન છબીઓ છે, તે ઉપરાંત બીજાં સત્તર ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રેમાનંદની વાણીની પ્રશંસા કરવાની કંઈ અગત્ય નથી, કારણ કે આ ભાગવત ચાતુર્માસમાં ગામેગામ અને શહેર શહેર અનેક કથામંડા વાંચે છે તે વખત લોકોનો એ કથા સાંભળવાનો જે ઉત્સાહ છે તે જ તેની પ્રથમ પંક્તિ બતાવી આપે છે. ... ૫-૦-૦

૧૩ **શ્રીમદ્ભાગવત** મંગળાસ્વરૂપનું ગુજરાતી ગદ્ય ભાષાંતર... ૪-૮-૦

૧૪ **શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ** ... છપાય છે.

૧૫ **મતરાજ**. ... ૪-૦-૦

૧૬ **ધર્મવિચાર** (કવિ ન. લા. બીજી આવૃત્તિ). ... ૧-૮-૦

કાવ્ય.

૧૭ **નર્મ કવિતા** (ત્રીજી આવૃત્તિ). ... ૭-૦-૦

૧૮ **બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૧લો** (ચોથી આવૃત્તિ). ... ૧-૮-૦

૧૯ **બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૨ જો** (૨ જી આવૃત્તિ). ... ૨-૮-૦

કાવ્ય.

૨૦	જૂહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૩ બો.....	છપાય છે.
૨૧	જૂહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૪ થો.....	૩-૦-૦
૨૨	જૂહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૫ મો.....	૩-૦-૦
૨૩	જૂહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૬ ડો	૩-૦-૦
૨૪	શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર (ગિરિધરકૃત ટપાલ સાથે)	૨-૦-૦
૨૫	દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ	છપાય છે.
૨૬	નર્મકવિતા (નાની) ભાગ ૧ લો.	૦-૬-૦
૨૭	નળાખ્યાન (કવિ ન. લા. ટેકઠબુક)	૦-૫-૦
૨૮	સવિતાકૃત કવિતા...	૧-૦-૦
૨૯	નમ્બૂવાળી પ્રાસાદિક કાવ્ય નડિયાદવાસી કવિભક્ત નમ્બૂલાલ ધાનતરાય સાહોદરાનાગરકૃત...	૨-૦-૦

નવલ કથા.

૩૦	કથાસરિસાગર.	૬-૦-૦
૩૧	અરેબીયન નાઇટ્સ (૧૭૫ ચિત્ર સાથે સંપૂર્ણ)	૩-૮-૦
૩૨	દિલ્લીપર હલ્લો.	૨-૦-૦
૩૩	શાહજહો અને લીખારી...	૨-૦-૦
૩૪	ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.	૨-૦-૦
૩૫	અરાડમી સદીનું હિંદુસ્તાન.	૧-૮-૦
૩૬	હેસ્ટીંગ્સની સોડી...	૨-૦-૦
૩૭	પાણીપતનું યુદ્ધ.	૨-૦-૦
૩૮	બેગમ સાહેબ.	૨-૦-૦
૩૯	નૂરજહાંન.	૨-૦-૦
૪૦	બાજરાવ બલ્લાળ...	૨-૦-૦
૪૧	ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા...	૧-૮-૦
૪૨	લીલા (લોડે લીટન કૃત. યોગની એક વાર્તા).	૧-૪-૦
૪૩	મહાકવિ દંડીકૃત દશકુમાર ચરિત્ર. (૨ જ આવૃત્તિ).	છપાય છે.
૪૪	માલતી માધવ.	૦-૫-૦
૪૫	વિક્રમોર્વશીય...	૦-૩-૦
૪૬	શકુન્તલા.	૦-૩-૦
૪૭	સરલ કાદમ્બરી.	૧-૦-૦
૪૮	ચાંદબીબી (ઐતિહાસિક નૌવેલ).	૨-૦-૦
૪૯	હાજીબાખાનાં સાહસ કર્મો.	૧-૪-૦

નીતિ

૫૦, શુક નીતિ (પાકાં પુકાં)...	૨- ૪-૦
,, કાચાં પુકાં)...	૧-૧૨-૦
૫૧ ચમ સ્મૃતિ...	૦- ૨-૦
૫૨ પરમહંસ રામકૃષ્ણનાં બોધવચન..	૦- ૮-૦
૫૩ વિદુરનીતિ સંસ્કૃત...	૦- ૪-૦
૫૪ વિદુરનીતિ ગુજરાતી (ત્રીજી આવૃત્તિ)...	૦- ૨-૬
૫૫ નીતિસુધાતરંગિણી-અર્ પુસ્તક હિંદુસ્તાની ગ્રંથનું ભાષાંતર છે.								
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની પાંચ આવૃત્તિ થયેલી છે. નીતિના સંબંધમાં એમાં નહીં								
નહીં સરસ વાર્તાઓ આપેલી છે. આખાળ વૃદ્ધ, સ્ત્રી પુરુષોના હાથમાં એક								
શૃંગારરૂપ થઈ પડે એવો ગ્રંથ છે. એમાંથી નીતિ સાથે ધર્મનાં એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો								
જાણવામાં આવે છે કે જેવાં બીજા ગ્રંથમાંથી ભાગ્યે જ મળી શકે...								૧- ૦-૦

૫૬ કુળા વિલાસ (બીજી આવૃત્તિ). ... ૦- ૮-૦

૫૭ ચારુચર્યા (બીજી આવૃત્તિ)... ૦- ૨-૬

૫૮ પુત્રીશિક્ષા.... ૦- ૪-૦

૫૯ નીતિબોધ.... ૦- ૬-૦

૬૦ હિતવચન માળા... ૦- ૧-૦

૬૧ પંચતંત્ર. ... ૧- ૮-૦

૬૨ રાજધર્મ. ... ૦- ૮-૦

ઐતિહાસિક.

૬૩ રાજતરંગિણી-આગ ૧ લો. આપણા દેશમાં ઇતિહાસ જાણવાને અભાવે ઇતિહાસના કોઈ પણ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થતા નથી, તેમાં મહાભારતના કાળથી લખાયેલો અને પ્રમાણભૂત કોઈ પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથ હોય તો તે આ રાજ-તરંગિણી જ છે. કાશ્મિર દેશનો આ ઇતિહાસ કેડ મહાભારતના કાલથી લખવામાં આવ્યો છે. એની અંદર નહા નહા રાજગોનાં જે ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, તે એવાં છે કે જેવાં બીજાં કોઈ પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાંથી મળી શક્યાં હોઈ શકે. આ ગ્રંથમાં મહાભારતના યુદ્ધથી તે ૬૦ સં ૮૦૦ લગીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. ... ૩- ૦-૦

૬૪ હૈદરઅલિ ને ટીપૂ સુલતાન (૨ જી આવૃત્તિ). ... ૧- ૪-૦

૬૫ લૉર્ડ લૉરેન્સ. ... ૧- ૪-૦

૬૬ લૉર્ડ વિલ્કિન્સન બેન્ટીન. ... ૧- ૪-૦

૬૭ ઔરંગઝેબ... ૧- ૪-૦

નાટક.

૬૮ **વિક્રમોર્વશીય નાટક.**—મહા કવિ કાલિદાસ કૃત. ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર રા. કિશાભાઈ ઘનશ્યામ ભટ્ટ. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને હૃયયોગી થાવ તેવા હેતુથી આ ભાષાંતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. મૂળ નાટકપર વિસ્તારવાળી ટીકા આપવામાં આવી છે, અને ભાષાંતર શબ્દે શબ્દનું છતાં સાધારણ વાંચનારને પણ પૂરતો આનંદ આપે તેવું થયું છે. મહા કવિ કાલિદાસનું જીવનવૃત્ત ગૂજરાતી ભાષામાં ન છપાયેલું એવું વિસ્તારવાળું ને છેલ્લામાં છેલ્લી શોધને અનુસરી આપવામાં આવ્યું છે.

૬૯ શૈલભક્તિ વિરળણ (બાણ). ... ૦-૨-૦

૭૦ તર્કસંગ્રહ નાટક... ૦-૨-૦

૭૧ ખાલકુળ નિજય નાટક (ન. લા. પા. પુ.) ... ૦-૮-૦

*(કાચાં પુકાં)... ૦-૬-૦

૭૨ દ્રૌપદી દર્શન નાટક (ન. લા. ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ૦-૧૨-૦

૭૩ રામ ભત્રીજી દર્શન (ન. લા.)... ૦-૧૨-૦

૭૪ સાર-શાકુન્તલ (ન. લા.) ... ૦-૮-૦

ખાલકો માટે.

૭૫ સાંચી ગુપ્તમાળા. ... ૦-૪-

૭૬ ખાલકોને અનુરૂપ માગ લો. (ખીજી આવૃત્તિ)... ૦-૧૦-૦

૭૭ ખાલ ૨ જો. (ખીજી આવૃત્તિ)... ૦-૧૦-૦

મુદ્રાણ.

૭૮ અશ્વમેધયજ્ઞ... ૦-૨-૦

૭૯ પર્વોત્સવતિથ્યાવળી... ૦-૪-૦

૮૦ ગુજરાતવાસી ન્યાતના ધારા. સર મંગળદાસ નયુભાઈ કે. સી. એસ.

આઈ. એ. છપાવેલા-વકીલોને ધણા ઉપયોગી. બે વોલ્યુમમાં ૧૦-૦-૦

૮૧ હયારામ અને હાફેઝ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એમ.

એ., એલ. એલ. બી. કૃત. ... ૦-૪-૦

